

TÜRK OCAKLARI İSTANBUL ŞUBESİ

Ekim 1917 SOVYET İHTİLALİ'NİN YÜZÜNCÜ YILINDA
TÜRK DÜNYASI'NDAKİ BAĞIMSIZLIK
FİKRİ VE SİYASİ HAREKETLER
ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
-BİLDİRİLERİ-

16-17 Ekim 2017 İstanbul

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Türk Ocakları İstanbul Şubesi

EDİTÖRLER

Doç. Dr. Fatih M. Sancaktar

Yrd. Doç. Dr. Ayna Askeroğlu Arslan

Arş. Gör. Filiz Ferhatoğlu

Dr. Cezmi Bayram

YAYIN NU: 17

ISBN 978-605-9443-17-3

Baskı:

ŞenYıldız Yayıncılık Hediyeelik Eşya ve Tekstil San ve Tic.Ltd.Şti.
Gümüşsuyu caddesi. Dalgıç İş Merkezi No:3 Kat:1 Topkapı-İstanbul
Tel: 0212 483 47 91 • Faks: 0212 483 48 23

İstanbul-2017

Ekim 1917 Sovyet İhtilali'nin Yüzüncü Yılında Türk Dünyası'ndaki
Bağımsızlık Fikri ve Siyasi Hareketler Uluslararası Sempozyumu
16-17 Ekim 2017 İstanbul

Onur Kurulu

Prof. Dr. Mahmut AK (İstanbul Üniversitesi Rektörü)

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Hayati Develi (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı)

Prof. Dr. A. Ahat Andican (Okan Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Doç. Dr. İsmail Türkoğlu (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Doç. Dr. İlyas Topsakal (İstanbul Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Tanrıverdi (İstanbul Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Kemal Gurulkan (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

Düzenleme Kurulu

Dr. Cezmi Bayram (Türk Ocakları İstanbul Şubesi Başkanı)

Prof. Dr. Cezmi Eraslan (İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürü)

Doç. Dr. Fatih M. Sancaktar (İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi)

Doç. Dr. Abdurrahman Bozkurt (İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi)

Yrd. Doç. Dr. Ayna Askeroğlu Arslan (İ.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi)

Yrd. Doç. Dr. Ramazan Erhan Güllü (İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi)

Arş. Gör. Filiz Ferhatoğlu (İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü)

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Abdülvahap Koca (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)

Prof. Dr. Abdülkadir Emeksiz (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet Taşağıl (Yeditepe Üniversitesi)

Prof. Dr. Cezmi Eraslan (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Dilara Usmanova (Kazan Devlet Üniversitesi/Rusya)

Prof. Dr. Diloram Alimova (Özbekistan Bilimler Akademisi/Özbekistan)

Prof. Dr. İbrahim Maraş (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet Öz (Hacettepe Üniversitesi)

Prof. Dr. Okan Yeşilot (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. Sanavar Shadmanova (Özbekistan Bilimler Akademisi/Özbekistan)

Prof. Dr. Zaza Tsurtsunia (Tiflis St. King Tamar Üniversitesi/Gürcistan)

Doç. Dr. Dinçer Koç (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih Mehmet Sancaktar (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Galine Mişkienne (Vilnius Üniversitesi/Litvanya)
Doç. Dr. Hasan Demiroğlu (Trakya Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu (İstanbul Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Ayna Askeroğlu Arslan (İstanbul Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Kürşat Yıldırım (İstanbul Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Ramazan Erhan Güllü (İstanbul Üniversitesi)

Sekretarya

Yrd. Doç. Dr. Ayna Askeroğlu Arslan
Yrd. Doç. Dr. Ramazan Erhan Güllü
Arş. Gör. Filiz Ferhatoğlu

İÇİNDEKİLER

Önsöz	9
-------------	---

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Türk Ocakları İstanbul Şubesi Başkanı Dr. Cezmi Bayram'ın Açılış Konuşması	13
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Hayati Develi'nin Açılış Konuşması	16
İstanbul Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Mahmut Ak'ın Açılış Konuşması	18
Azerbaycan Milletvekili Ganira Paşayeva'nın Açılış Konuşması	21

BİLDİRİLER

İttihat ve Terakki'nin Birinci Dünya Savaşı Öncesi Faaliyetleri Prof. Dr. A. Ahat Andican	33
İttihat ve Terakki Partisi ve Sovyet Devrimi Öncesinde Orta Asya'da Milli Hareketler Prof. Dr. Tursın Jurtbay	65
Türkistan'da Ulusal Güçlerin Birleşmesinde Kurultayların Önemi Prof. Dr. Sanavar Shadmanova	76
XX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Pantürkizm Korkusu Yrd. Doç. Dr. Mustafa Tanrıverdi	87
1917 Bütün Rusya Müslüman Kurultayları ve Rusya'nın İdil-Ural Bölgesinde 1917-18 Yıllarında Müslüman Din Kurumlarının Dönüşümü Prof. Dr. Diliara Usmanova	102
Şubat Devrimi ve Kazak Alaş Milli Hareketi Prof. Dr. Svetlana Smagulova	116
1917 İhtilali Öncesi İdil-Ural Türklerinde Muhtariyet Fikrinin Ülfet Gazetesi'nde Tartışılması (1905-1907) Doç. Dr. Hasan Demiroğlu	123
Litvanya Tatarlarının Kırım ve Azerbaycan Milli Mücadelesine Katkıları (1918-1920) Doç. Dr. Galina Mişkiniene	142
Rusyada Şubat- Burjuva Devrimi ve Azerbaycan Prof. Dr. Anar İsgenderov	154
Rusya'da Bolşevik İktidarının Kafkasya İle İlgili Planları ve Azerbaycan Doç. Dr. Firdovsiyye Ahmedova	171
Sovyet İhtilali Dönemi Azerbaycanlı Turancı Aydın Dr. Leyla Kerimova	188
Sovyet İhtilali Sonrasında Oluşan Bağımsızlık Fikrinin Kafkasya'daki Yansımaları 1917 İhtilali'nden Sonra Azerbaycan'da Tarih Yazımının İnşası Doç. Dr. İsmail Türkoğlu	216
Tatar-Müslüman Toplumunda Devrimci Duyguların Ortaya Çıkışı Ve Gelişimi Üzerine Bir İnceleme Kaynağı Olarak Tatar Askerlerinin Mektupları Elmira Salakhova	227
Birinci Dünya Savaşı Sırasında Kırım Türklerinin Siyasi Faaliyetleri Doç. Dr. Giray Saynur Derman	235
Sovyet İhtilali ve Rejiminin Kırım Tatar Milli Kimlik Gelişimine Etkileri Ataalp Pınarer	250

Türk Sol Düşüncesinin Söylem ve Terimcesinin Oluşumunda Rusya Türklerinin Katkısı	
Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu	281
Batum Bölgesi'nde Sadâ-yı Millet Harekâtı ve Osmanlı Yanlısı Faaliyetleri (1918-1921)	
Prof. Dr. Zaza Tsurtsumia	294
Acara'da 1920'li Yıllarda Sovyet Düzenine Karşı Ayaklanmalar	
Teona Kvantchiani	313
Kafkas İslam Ordusu 'Nun Azerbaycan'ı Kurtarma Misyonu	
Dr. Akif Valiyev	324
Sovyet İhtilalinin Uluslararası Politika Açısından Yeri ve Önemi	
Dr. Raşid İbrahimoglu Tacibayev	341
Sovyet İktidarının Kazak Alfabetesi Reformu: Tarih ve Sonuç	
Prof. Dr. Danagül Mahat	359
Sovyet İhtilalinin Kazak Milli Kimliğinin Oluşma Sürecindeki Yeri	
Uzm. Lyazat Myrzashova	381
1917 Ekim Devrimi Hakkında Kazak Milli Aydınlarının Görüşleri	
Prof. Dr. Talas Omarbekov	390
Mustafa Çokay'ın Sovyet Rejimi ve İdeolojisine Karşı Fikrî Mücadelesi	
Prof. Dr. Abdulvahap Kara	405
1917 Rus Devriminin Kırgızlara ve Türk Dünyasına Etkileri	
Doç. Dr. İlyas Topsakal	423
Bolşevik İhtilali'nin Buhara Emirliği'ndeki Siyasi Gelişmelere Etkisi	
Doç. Dr. Nurettin Hatunoğlu	435
Türkistan Milli Marşı: Azat Türk Bayramı	
Zebiniso Kamalova	467
1937-1942 Yılları Arasında Doğu Türkistan İdaresinde Sovyet Etkisi	
Yrd. Doç. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu	481
Ermenilerin Bolşevik İhtilalinden Sonra Türkistan'da Yaptıkları Katliamlar	
Doç. Dr. Dinçer Koç	493

KAPANIŞ OTURUMU

ÖNSÖZ

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Türk Ocakları İstanbul Şubesi Başkanı Dr. Cezmi Bayram'ın Açılış Konuşması

Değerli dostlar hoş geldiniz hepimizi saygı ve sevgi ile selamlıyorum.

Bu sene 1917 Sovyet İhtilali'nin 100. Yılı. Türk Ocakları bu ihtilalden sonraki dönemde komünizmle mücadele cephesinde yer almış bir dernek. Şu soruyu sorabilirsiniz: "Sovyet İhtilali'nin 100. Yılı bizi neden ilgilendiriyor?"

Bizi ilgilendiriyor, çünkü daha sonra tebliğlerle de ortaya konulacağı gibi, bu ihtilal Rus Çarlığı devrini sona erdirmiştir. Rus Çarlığı hemen hemen bütünüyle Türkistan coğrafyasına hakimdi ve yine Rus çarlığı bizim Balkanlardan çekilmemizin en büyük müsebbibi idi. Dolayısıyla bunun zaafa uğraması Türkiye'nin lehine idi. Bu yüzden biz bu ihtilale bir manada müspet baktık. O dönemdeki devletimiz müsbet baktı.

Bizi ilgilendiriyor çünkü bütün insanlık için en azından doğru olmayan bir sistem getirmiş olmanın yanında, özellikle Türkler için seksen seneye yakın bir süre bir hapishane halinde gelmiştir. Türkiye'den oraya biz gidemiyorduk, oradan da Türkiye'ye kolay gelinmiyordu. Dolayısıyla hem başlangıcı itibari ile hem devamı sırasında hem de sonuçları itibari ile Türk dünyasını, dolayısıyla Türk dünyasını kendine faaliyet alanı seçen Türk Ocakları'nı ilgilendirmektedir.

O yüzden biz böyle bir yıldönümünde, meselenin bu tarafı ile ele alınmasında fayda gördük. Yani bu ihtilalin öncesiyle ve hemen sonrasında "Türk dünyasında ne gibi etkileri olmuştur? Bağımsızlık hareketleri, bağımsızlık fikirleri ve benzeri sonuçları olmuş mudur, neler olmuştur?" Bunların gündeme getirilmesini arzu ettik ve bu gibi çalışmalarımızda her zaman müracaat ettiğimiz gibi, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'ne gittik. İstanbul Üniversitesi'nin Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Hayati Develi bu müracaatımızı memnuniyetle kabul etti. Edebiyat Fakültemizin Tarih Bölümü meselenin akademik sorumluluğunu üstlendi.

Doğrudan muhatabımız Edebiyat Fakültesi idi. Rektörümüz, aynı zamanda Tarih Bölümü Başkanı olduğu için dolayısıyla Rektörlük de bu faaliyetimizin önemli bir parçası, sahibi haline geldi. O yüzden ben Rektörümüze, Dekanımıza ve Tarih Bölümümüzün değerli üyelerine teşekkür ederim.

Tabii bu faaliyetten beklediğimiz meselenin en geniş şekilde ele alınmasıydı. Sunulacak tebliğlerle, yapılacak konuşmalarla tam beklediğimiz oldu mu, gerçekleşti mi? Ama tebliğ özetlerinden anladığım kadarıyla hedeflerimizin tamamen gerçekleşebildiğini iddia edemem.

Esasen, biz, bu gibi toplantılarda hep ifade ediyoruz: Ele alınan meseleyi bütününüyle ortaya koymak elbette imkân dahilinde değildir. Yapmaya çalıştığımız husus, konuyu ilim adamlarının önüne getirmek, dikkat-i nazarlarını çekmektir. Hangi alanlarda araştırmalar yapmak gerektir. Önceki toplantılarda da gördük ki, henüz araştırılmayan, yeteri kadar araştırılmayan birçok mesele vardır. Bizim, bu gibi toplantılarda yaptığımız şey, ilim adamlarının önüne getirdiğimiz, dikkat-i nazarlarını çekmeye çalıştığımız husus; hangi alanlarda araştırmalar yapılması gerektiğidir. Önceki toplantılarda da gördük ki, bazı alanlarda henüz yeteri kadar çalışma yapılmamıştır. Bugün burada ele alınan konu da onlardan birisidir. Özellikle Türkiye'nin Osmanlı Dönemi ve sonrasında bölgedeki faaliyetleri etkileyen hususlar, Türk Dünyasındaki gelişmeler konusunda henüz yeteri kadar ciddi çalışmalar yapılmadığını tespit ettik. Ümit ederim ki bu sempozyumdan sonra üniversitemiz, boşlukta kalan konuları doktora mevzuu yapmak suretiyle araştırmalara devam ederler.

Bu sempozyumlara 2012 yılında İstanbul Üniversitesi'nde başlamıştık, Sonraki yıllarda muhtelif konularda yaptığımız sempozyumlarda gördük ki Türk üniversitelerinin araştırma yapacak çok konuları var. İstanbul Üniversitesi bu konuların ortaya çıkmasına öncülük etmektedir. Genç Akademisyenlerin şu konuyu falan hoca çalıştı, şu konuyu filan hoca çalıştı, ben ne çalışacağım diye düşünmesine, endişe etmesine, üzülmesine sebep yok, çalışılacak namütenahi konu var, o yüzden inşallah onları çalışırlar ve muvaffak olurlar.

Yine tabii burada bahsettiğim eksiğin dışında bir de avantajımız var: Türk Dünyasının muhtelif bölgelerinden akademisyenleri, ilim adamlarını bir araya getiriyoruz. Zaten Türk Ocaklarının yaptığı bu tür toplantılarda en çok dikkat ettiği nokta, Türk Dünyasını mümkün olduğu kadar her vesile ile bir araya getirmektir. Tanışınlar, görüşünler ve beraber çalışmanın imkânlarını ve şartlarını arasinlar, yardımlaşınlar, bilgilendirsınler.

Açıkçası bu arzumuz da kâfi bir şekilde yerine getiriliyor mu dersiniz, bu daha başlangıç, buradan hemen her şeyin sonuçlanmasını, neticelenmesini beklemek doğru değil. En azından benim yaşımdaki birisinin tecrübesi, böyle bir şeyin bir iki toplantıda olamayacağını artık bilmektedir.

Tabii bu faaliyetin gerçekleşmesinde önemli pay sahibi biziz, İstanbul Üniversitesi ama öğretim üyeleri yani buna iştirak eden ilim adamları var. Ben hepsine teşekkür ediyorum.

Sonra buraya yine Türk Dünyasından bu meselelerle yakından alakalı olduğu için davet ettiğimiz Ganira Paşayeva var. Azerbaycan milletvekilimiz. O da hemen kendisine toplantı haberi verilir verilmez iştirak etmeyi memnuniyetle kabul etti. Ona da teşekkür ediyorum. Ancak bir de faaliyetin görülmez çalışanları var, gayretkeşleri var. Yani Türk Ocağının idare heyetindekiler, Tarih Bölümü öğretim üyeleri, Türk Ocağının gençleri var. Hepsine ayrı ayrı teşekkür ediyorum.

Fakat izniniz olursa ve diğer çalışanlar da kıskançlık sebebi saymazlarsa bir ismi özellikle zikretmek istiyorum. İstanbul Üniversitesi'nin değerli elemanı Filiz Ferhatoğlu. Filiz Ferhatoğlu benimle birlikte yaz boyu, tatilini de yapmadı, bütün bu işlerin hamallığını üstlendi. Çok da titiz şekilde çalıştı. Kendisine huzurunuzda teşekkür ediyorum. Hepinize tekrar saygılar sunuyorum teşekkür ediyorum.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Hayati Develi'nin Açılış Konuşması

Sayın Rektörüm, Sayın Milletvekili, Kıymetli bilim insanları hoş geldiniz, sefalar getirdiniz, şeref verdiniz üniversitemize.

Tabii 1917 yani Ekim İhtilali ve sonrasında gelişen olaylar ve eşzamanlı olarak bütün dünyada yaşanan hercümerç Türk Dünyasında büyük değişikliklere yol açtı. Hem siyasi haritamızı değiştirdi hem de zihin haritamızda izi bugüne kadar gelen büyük kırılmalara, farklılaşmalara yol açtı. Az önce sabah Osmanlı Türkçesi dersim vardı. Orada dedim ki çocuklara; 1920'lere gelinceye kadar Türk Dünyası büyük ölçüde dil birliğine sahipti, en azından entelektüel seviyede birbirimizi anlıyorduk, idrak ediyorduk, yakın ve benzer kavramlarla konuşuyorduk.

İstanbul'da basılan bir kitabın doğal okunma alanları Doğu Türkistan'a kadar uzanıyordu. Kazan'da basılan bir kitap, Kazan'da yazılan bir kitap Kahire'de Bulak matbaasında basılıyor, İstanbul'da tartışılıyor idi. Ekim İhtilali ve arkasından gelişen olaylar ise Türk Dünyasını uzun sürecek bir bölünmüşlüğe düşürdü ve neredeyse seksen yıl kadar büyük ölçüde birbirimizden bihaberdik. İletişimsiz, kopuk yaşadık. Bu zihniyet dünyamızın, dil dünyamızın yani varoluş biçimlerimizin farklılaşmasına yol açtı. Yirmi yıldır bu kopukluğu ortadan gidermeye, kaldırmaya, birleştirmeye, onarmaya çalışıyoruz.

Tabii önce nelerin değiştiğini, bu sürecin yani 1917 ve İkinci Dünya Savaşı sürecinin bizim siyasi coğrafyamızda, dilimizde, zihniyetimizde, medeniyetimizde nelere yol açtığını, belki kaybettirdiklerinin yanında kazandırdıklarını da düşünerek öğrenmek, araştırmak ve bu gibi sempozyumlarda tartışmak ve bundan sonra da gelecekte de neler yapabileceğimizi konuşmak zorundayız.

Olan oldu ama 2017-2117'de neleri konuşuyor olacağız. 2117'de çok daha birbirine yakın çok daha birbirini anlayan daha yeknesak davranabilen, üretebilen bir Türk Dünyası oluşturmak için hangi projeleri gerçekleştireceğimiz, bugünkü ve buna benzer toplantıların sonuçlarına ve bu toplantıların doğuracağı projelerin sonuçlarına bağlı olarak ortaya konacaktır.

Bizi Cezmi abimizin de söylediği gibi büyük bir görev bekliyor. Yani bütün üniversitelerin, bütün Türk Dünyasındaki üniversitelerin ve bu meseleyi kendisine dert edinen her akademisyeni bu konuda büyük gayretler bekliyor.

Umarım hem bizler hem de bizim yetiştireceğimiz öğrenciler bu konuda önemli adımlar atacaklar. Ortak bir iletişim diline, ortak bir sözlüğe, ortak bir tarih anlayışına edebiyat ve siyasi tarihte yavaş yavaş kavuşacağız ve bizim bilim insanı olarak ürettiklerimiz siyasilerin ve sahadaki uygulayıcıların yol rehberi olarak önlerinde duracaktır.

Türk Ocağı epeyce bir süredir benim göreve başlamamdan önceki sürede de İstanbul Üniversitesi ile işbirliği halinde bilimsel toplantılar yapıyor ve bu toplantıların her birisi Türk Dünyasını mihver olarak alan toplantılardır. Ben şahsında, Cezmi Bey'in şahsında bütün Türk Ocağı'na teşekkür ediyorum. Bazen biz akademi olarak derlenip toparlanmakta zorluklar çekebiliyoruz, bilhassa İstanbul Üniversitesi, bütün üniversitelerimizin ciddi bir birikimi vardır.

Eksiklerimizi bize gösteriyor, bu gibi toplantılarda neleri çalışmamız gerektiği konusunu. Umarım ileride İstanbul Üniversitesi, Sayın Rektörüm de bahsedecektir, araştırma üniversitesi olarak sosyal alanlarda daha aktif üretecek bir üniversite olacak. Edebiyat Fakültesi de, Sosyal Bilimler de bu işin motoru olma görevini zengin ve güçlü kadrosuyla sürdürecektir. Hepinize katılımınızdan dolayı teşekkür ediyorum, başarılı ve verimli bir sempozyum olmasını diliyorum.

İstanbul Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Mahmut Ak'ın Açılış Konuşması

Sayın Bakanım, Kıymetli Hocam, Değerli Milletvekilim ve Üniversitemizin Kıymetli Mensupları ve bu salonu kıymetlendiren çok değerli misafirler. Hepinizi sevgiyle, hürmetle, muhabbetle selamlıyorum.

Efendim böyle bir toplantı düzenlemek artık bizim için alışılmış hale geldi. Tabii ki bu Cezmi Bey'in sağ olsun hem genç kalan enerjisi hem de takip fikri ile ortaya çıkan büyük bir organizasyon.

Sayın Dekanımızın da bahsettiği gibi bazen bizim iş yoğunluğumuzdan belki de atladığımız, atlayacağımız bazı konuları bize hatırlatan ve bunların büyük bir güzellik ve bütünlük içerisinde gerçekleşmesini sağlayan, güzel toplantılara ortak olma fırsatını bize sunuyor. Kendisine peşinen teşekkürlerimi ve hürmetlerimi arz ediyorum.

Bu toplantının başlığı da güzel çünkü Türk Dünyası ve bağımsızlık dediğimiz zaman hep Türk milletine en fazla yakışan bir başlık olmuş çünkü Türk milletinin özünde bağımsızlık var.

Dünya devletlerinin gelişimine baktığımız zaman her milletin kendi kaderinde ve siyasi gelişiminde bazı verilerin öne çıktığını görüyoruz. Kimisinde hukuk, kimisinde de millet kavramı ama Türk milletinde veya toprak bir kısmında Türk milletinin şüphesiz ki vatan sevgisi ile meşhur bir millet ama bağımsız olmayan vatanın hiçbir şey olmadığı, bağımsız kalınmayan bağımsızlık içerisinde yürümeyen vatan parçasının tüm o insanlara yeni bir gelecek vaat etmediği belli.

O yüzden de Türk milleti daha Orta Asya'dan hareket ettiği zaman bağımsızlığı hep önüne almıştır: Bağımsız kalmak için tüm gücünü, kuvvetini, organizasyonunu harcamış ama bağımsız kalamayacağını anladığı zaman ta bu Hunlar zamanında Çiçi ve Hohanyeh arasındaki mücadelede olduğu gibi efendim, kurulduğu toprakta kalmak veya bağımsız olacağı yere gitmek fikri bir alternatif ve tercih olarak Türk milletinin önünde bulunmuştur.

Ve şükürler olsun ki bağımsızlığı tercih eden milletimizin unsurları da galip gelmiş, her zaman bağımsızlık peşinde koşmuşuz. O yüzden de devletimiz çok olmuş. Bize, Türklere yurtluk eden toprak parçası çok olmuş.

Diğer bir husus bağımsız olmak ne kadar değerli ve şerefli bir konu ise de bağımsız kalmak tabii ki ondan çok daha önemli bir konu. Bağımsız kalmak, bağımsız kalabilmek ve bağımsızlığın insanlara yüklediği sorumlulukları yerine getirebilmek.

Nitekim başta Cumhurbaşkanımız olmak üzere şu anda Türkiye Cumhuriyeti'nin verdiği mücadele bu konunun en güzel örneklerinden birisi. Bağımsız Türkiye ve bağımsızlığın insanlara yüklediği sorumlulukları yerine getirebilmesi konusu biz millet olarak bu fikri tüm hücrelerimize kadar benimsemişiz. Bu fikrin bize yüklediği sorumluluğu sonuna kadar götüren, götürme kararında olan bir milletiz. Böyle bir milletin ferdi olmaktan dolayı da büyük bir gurur duyuyoruz.

Nitekim dünyanın şu anda güncel durumda "50 mülteciyi alsam mı, efendim 16 mülteciyi nereye versem?" diye referandum yaptığı bir zamanda Türk milleti tüm bağırını, kapılarını açarak gerek Kuzey Irak'tan gerekse Suriye'den yaklaşık 3 milyon 300 bin kişiye gönüllü olarak ev sahipliği yapmaktadır.

Sadece Suriye'den gelenlerin içerisinde 17 ila 34 yaş arasında mülteci sayısı 700 bindir. Yani Türkiye'de eğitim kuşağında olan, eğitim bekleyen insan sayısı 700 bindir. Ne mutlu ki bunların yaklaşık 250 bin kadarına eğitim sunulmuştur, eğitim imkanı sunulmuştur. Sadece İstanbul'da eğitim nimetlerinden yararlandırılan Suriyeli sayısı 150 bin üzerindedir.

Üniversite anlamında Suriyelilerden şu anda Türkiye'de 15 bin kişi Türkiye yükseköğretim kurumlarında yükseköğretim almaktadır. Bu 15 bin öğrencinin yine bize büyük bir mutluluk verecek şekilde 1100'ü üniversitemizde eğitimini sürdürmektedir ve yeni eğitim talepleri içinde yine biz kendi millet hizmetlerimizi ve imkanlarımızı kullandırmak ve organize etmek kararlılığındayız.

Tabii ki mülteci dediğimiz konu bir siyasi konu gibi ama esasında biz bu kardeşlerimizi misafir olarak düşünüyoruz ve bu misafirlik kavramı, misafiri ağırlama kavramı ve ona layık olma konusu bizim kendi geleneğimizde olan bir konudur.

Şu topraklara baktığımız zaman İstanbul'da Polonezköy gibi bir köyümüz var Polonezköy, 1774'te biten Osmanlı-Rus savaşının sonunda, Ruslardan kaçan Leh milliyetçilerinin Türklere sığınması ile beraber teslimini reddettiğimiz bizim misafirlerimizin yerleştiği bir yerdir. Bugün İstanbul içerisinde kendi dilleri ile kendi kültürleri ile kendi dini inançları ile yaşayan ve yakın zamana kadar da Polonya devletinin bile efendim, isyancı olarak gördüğü ama son 15-20 yıldır kendi vatandaşları olarak kabul ettiği değerli misafirlerimiz.

Bu itibarla tekrar söylüyorum, Türk milleti bağımsızlık için kendi tüm birikimlerini buraya harcamış ve tüm gücü ile buraya odaklı çalışmalarda bulunmuştur. Bağımsızlığın ne demek olduğunu bilen ve bunun korunması gerektiğini ve bu görevin bize yüklediği sorumlulukların idrakinde olan ve bunu da yerine getirmeye, buna layık olmaya çalışan bir milletiz.

Evet, bu toplantının, bize zaten kanlarımızda olan bu bilinci ve görevi daha güçlü şekilde hatırlatacağına inanıyorum. Emeği geçen herkese ve katılan siz değerli konuklarımıza üniversitem ve şahsım adına saygılarımı sunuyorum, hoş geldiniz diyorum.

Azerbaycan Milletvekili Ganira Paşayeva'nın Açılış Konuşması

Çok değerli Vatanım! Çok değerli Dekanımız. İstanbul Türk Ocaklarının çok değerli Başkanı, değerli ağabeyimiz Cezmi Bey. Türk Ocakları'nın burada değerli yetkilileri var, değerli bilim adamları var. Değerli İbrahim Bey burada görürüz. Azerbaycan'dan çok değerli hocalarımız var. Ben dedim onlar buradaysa biz hiç burada olmasak da olurdu. Ve Türkiye'mizden, diğer kardeş devletlerden, cumhuriyetlerden çok değerli hocalarımız buradadır ve inanıyorum ki bu müzakerelerin, bu toplantının özellikle gençlerimiz için, çünkü zaten akademisyen kimliği olan insanlar bunların hepsini bilir, ama genç insanlarımız için muayyen faydaları olacak ve bu müzakereleri ettikten sonra - tamam bunları danıştık, olanları söyledik, bundan sonra ne yapmamız gerekir- bence biraz burada da müzakereler de olur. Çünkü hocalardan biri söylemişti: "Tarih sadece dün değil, tarih aynı zamanda bugün ve yarın da demektir". O yüzden de tarih, dün olanlar, bize bugün de yarın için çok önemli dersler, çok önemli ibretler verir. Eğer o dersleri, o ibretleri doğru değerlendirirseniz geleceğe doğru daha farklı şekilde yürüyebilirsiniz. Bazen insanlar soruyor: "Sovyet İhtilali yani Sovyet işgali neyi verdi, neyi aldı?" Aldıkları o kadar büyük ve acımasızdır ki verdiklerini hiç geniş şekilde tartışmaya bile değmez. Bazen Türkiye'den soruyorlar: "Sayın vekilim, neler oldu ki?" Biz Sovyet işgalinde sadece Türklüğün bedelini ödemedik, biz sizin ön sınırınız olmanın da bedelini ödedik. Sohbet Azerbaycan Türklerinden gettim sadece. Kısa olarak fikirlerimi söyleyeceğim, aynı zamanda ne oldu? Sizin elinizden bu coğrafyadaki nerdeyse yüzde 60 stratejik noktaların hepsini aldılar. Bugünleri düşünün, o söyleyeceğim noktalara bakın ve bugünkü Türkiye açısından onları değerlendirin, bunun ne kadar büyük bir güç olduğunun farkında olun. Meselen, sadece - hocalarımız söyleyecek, Azerbaycan'ı anlatsak, Cumhuriyet devrinde- hocalarım hata yapmama izin vermez, buradalar Firdovsiye Hanım da, Anar maillim de, değerli kardeşim Akif Bey de - 118 bin km² deyirik, bir sınır içerisinden Sovyet işgaline girdik çıktık 86,6 ile. 1921

ve 29'da, 1921-29 arasında tahminen 20 bin km² Azerbaycan toprakları alınarak Ermenistan'a verildi. Yani aslında bu coğrafyada bizim topraklar üzerinde, Azerbaycan toprakları üzerinde kurulan bir Ermenistan devletinin toprakları 70 yıl Sovyet işgali döneminde Azerbaycan toprakları hesabına büyütüldü. Sadece topraklar alınıp verilmedi, tahminen Azerbaycan topraklarının - yani men hele Cumhuriyet sınırlarından, içerisinde olandan sonraki dönemi deyirem, ondan önce neler olmuştu bu ayrı konu - üçte birini aldılar. Tahminen üçte birine yakını, tahminen, Gürcistan'a Borçalı hissesine de verilen torpağımız vardı, Gürcistan'a ama daha büyük Ermenistan'a verildi. Ama oradan tekçe toprak verilmedi, oradan insanımız göç ettirildi. Düşünün, Sovyetler kurulu 1920'lerde. Bir tane on yıllık yoktur ki Azerbaycan Türkleri onun ağır bedelini ödemiş olsun. Meselen, 1920'lerden 30'a kadarını sayım. 1922'ler - 1923'lerde bugünkü Karabağ'ın acısının esası da koyulur. Hiç halktan sormadan bile Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti yaradılar. Yani aslında patlayan bombanın esasını koyurlar, Zengezur, Dereleyez... Zengezur dediyimiz adla ifade edirik ama ne deyim, Türkiye ile Azerbaycan'ın karada sınırları demek. Bugünleri Türkiye'nin Azerbaycan ile karada sınırları yok. Nahçıvan var, küçük bir hisse. Ama Nahçıvan'a gedin. Nahçıvan'dan ne ile gedeceksiniz Azerbaycan'a? Uçakla gede bilirsiniz, o da Ermenistan üzerinden. O bölgedeki topraklarımızın hepsi alınarak Ermenistan'a verildi, zorla. Üzerindeki halk göçmen durumunda. Düşünürsünüz mü bu ne kadar büyük rakamlar demektir. İndi siz düşünün ki Türkiye'nin karada Azerbaycan ile sınırının olması bir az stratejik vizyonla bu ne demektir? Bugünkü Türkiye için, bugünkü Azerbaycan için ve bu coğrafyadaki bizim milletimiz için. Onu kaldırdılar, yok ettiler. Topraklarımızı aldılar, insanımızı göçürdüler. Sonra, bir milletin neyini alırlar elinden? Dilimiz, kültürümüz, tarihimiz, toprağımız ve düşünen beyinlerimiz. Bunun hepsine karşı acımasız repressiya gitti. 1922-32 arası bütün bürokrat kadroda, yönetimde ne kadar küçük de olsa milli düşüncesi olan adam vardysa hepsini almaya başladılar. Ama sadece böyle almırlar "Buyurun gedin artık siz bize gerekmiyorsunuz". Böyle alınmıyor. Ya kurşuna gider ya da Sibiryaya çöllerine. İndi düşünün 22-32 bölümü, hele 30'a kadar geldik dönemde. Sonra gelir Stalin. Stalin dönemi. Bu büyük repressiyalardı. Ama bu büyük repressiyalarda yine de en çok eziyeti çeken biziz, Türk toplumlari. Stalin repressiyalarında özellikle ne yapılırlar? Aydınlarımıza... yani niye? Bir milleti milli düşünceni kim ayakta tuta bilir? Aydınlar tutacak. Yine aydınlar. Demek ki bu milleti geçmişinden, tarihinden, milli kimliğinden, kültüründen zayıflatmak için, asimilasyona getirmek için, bu milletin buradaki varlığını tamamen zayıflatmak için o beyinleri almanız gerekir. Ve biz 70 bin repressiyadan, Stalin repressiyasındaki rakam 70 bin tahminen, bazen bu rakam büyür... Onu bilir misiniz ne kadar aydın? Tahminen 30 bin. Bu hemen hemen Azerbaycan aydınlarına karşı soykırım

siyaseti idi. Bunun adı bir soykırımdır. Aydınlar soykırımı. 100 binden fazla insan da Sibirya çöllerinde, yani bu rakamları, hatta bazılarının bulursunuz, bazıları yeni yeni, çünkü Sovyet işgali bittikten sonra siz bulabilirsiniz bu rakamları, çünkü zaten izin de ola bilmezdi. Bunun ilki, sehv elemiremse tarihçiler, Hruşov döneminde bir komissiya kurulmuştu bütün Sovyet arazisinde bir rakam verdiler ki bütün o dönemde 25-26 milyon muhtelif formada, çeşitli formada repressiyada eziyet çekip, ama daha acı eziyet çeken düşünün Ahmed Cavadlar - bildiyiniz insanlar - Hüseyin Cavidler, sizin bu bildiğiniz şairler, düşünen beyinleri, yanısıra bilimsel dalda bele, yani bilimsel dalda bile, biri var ki, öyle aydınlar var ki toplumda çok konuşurlar ama tek onlar yok, bilimsel dalda bele sizin büyük aydınlarınızı demek olar ki çoğunu mahvettiler, aradan kaldırdılar. Sonra Stalin dönemi hiç bitmedi. Stalin Ermenistan'da hayale düştü, Türkiye topraklarına, biz Türkiye topraklarının bir hissesini geri almalıyık. Ermenileri göçürelim, dışardaki Ermenileri getirelim. Dışardaki Ermenileri nereye getireceksiniz? O Ermenileri getirende Ermenistan Cumhuriyeti kurulup ama üzerinde, Türk topraklarıydı, Türk var zaten ama bu insanları hem o sınırlarda azaltacaklar çeşitli oyunlarla. 48-50'ci yıllarda karar kabul elediler. Ermenistan'ın içerisinde on binlerce Azerbaycan Türkünü 2 yıl içerisinde Ermenistan'dan sürdüler. Bu da 48-50'ci yıllar.

Yani Azerbaycan'ın Sovyetler işgalinde yaşadıklarını tahminen kısa bir özetledik: Toprak kaybımız ne, aydın kaybımız ne, kültürümüze baskılar ne kadar. Bilim adamları bilir, Türkoloji kurultayında katkıda bulunmuş bilim adamlarının sonraki taliyini hepimiz, çok şükür, burada bilmeyen yok. Sonra ne yaparlar. Meselen, benim tarih kitabım yadımdadı. Azerbaycan tarihi bile okutmazdılar, Türk tarihi bir yere. 7-8 sınıfta ortaokulda böyle nazik kitap var idi. Sayfasını hesaplasanız 90-100 yok idi. Yüzü de siyah kitap idi. Ben de espriyle derdim ki tarihin karşısında yüzü siyahtı. Kitap okuturlar, Rus-Türk savaşlarını okuturlar Türkler düşmanlarımız, biz ve onlar. Türk tarihinde nerde düşünün ki kardeşler arasında bir rahatsız nokta - olabilir bu büyük tarihimizdi- hep onları körpüleyecekler, okutulan nokta Çaldıran savaşı.

Değerli kardeşlerimiz. Biz bundan geçtik, sonra geldik 88'e, 1988 de Ermenistan'da kalmış ne kadar Azerbaycanlı Türkü vardı hepsini deportasiya ettiler. Sovyet'in desteyi ile 87'den başlayarak Karabağ'da o separatçı hareket desteklenmeğe başlandı. Koymuştular ya Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti diye. Oraları kışkırtmakla Sovyetler de oraya gözünü kapatırdı olsun diye. 90'cı yıl yani Sovyet'e doğru son, 90. yıl 20 Ocak hepiniz bilirsiniz Sovyet tanklarının türettiğini. Bu bizim, Hazar kıyılarındaki Türkiye'nin karada sınırı olan Azerbaycan ve Hazar kıyılarındaki Türk toplumunun ödediği bedel.

İkinci gelen en önemli stratejik nokta Karadeniz'dir. Meselen, bazen Türkiye televizyonlarında da seyrediyorum "biz ne günlere kaldık" diye. Kırım üzerinden tartışmalar yapıldığı zaman "Kırım, Rusya'nın mı, Ukrayna'nın mı?" soruları soruluyor. Bu dava Karadeniz'deki Kırım davası en önemli stratejik nokta davasıdır, kavgasıdır. Rusya, Karadeniz'deki bu en önemli kaleyi elinden vermek istemiyor. Sadece toprak konusu değil şey içerisinde. Ama indi Karadeniz sınırındakiler ne yaptı? Kırım Türkleri. Kırım Türklerini tamam sürgün ettiler. Bilirsiniz 1944 17 Mayıs'ın 18 Mayıs'a geçen gece tahminen yarım milyon, o günkü rakamlara bakın. Yarım milyon insan ve bugünleri Kırımın Kırımında, bizim hiç bir söz sahibi olamamızın, gerçekten, bizim haklarımız var hukuklarımız var ama gerçek gücümüz yoktur, o gerçek gücümüzün hepsi Kırımında kaldırıldı. Çünkü o kadar insanı düşünün ki sürdürüldü ve o dönemlerde olan o rakamlar bugün Kırımında ne kadar nüfus olabileceğini düşünün. Ama o insanlar ne oldu? O insanlar Sovyetlerin ne zamanları idi 10 yıllar sonra haklarını ala bildiler. Haklarını da kısıtlama verdiler, dönmesine her türlü zorunluluklar çıkartıldı. Oturdular, çok zor. Kolay değil. Neyin bedelini ödediler Kırım Türkleri de? Hem Türklüğün bedelini ödeyirdiler, hem Karadeniz'de Türklüğün önemli kalelerinden olmanın bedelini ödediler.

Üçüncüsü, Ahıska Türkleri. İndi, biraz önce dedim, düşünün Zengezur, o bölgeler alınıp zorla Ermenistan'a verilmeseydiler bugünleri Nahçıvan'a direk binecektiniz ve gidecektiniz. İndi 2ci noktanız, Gürcistan'dan geçip gelirsiniz, değil mi? Gürcistan topraklarımız arasında. Ahıska'nın stratejik konumu, genç insanların bilir, zaten hocalarınızın hepsi bunu bilir, Ahıska Türkleri de, Kırım Türkleri gibi toplu sürülen Türkler oldu. Düşünebilir misiniz hem binlerce insanını, hem de ne kadar mantıkdışı gerekçelerle, erkeklerini binlerce aparmışsınız Nazi Almanyası ile Hitler ile savaşmaya, bu adamlar gidip orada Hitlerle savaşır, karısına çocuğuna da deyirsiniz ki antisovyet şeylersiniz. Ya adamın kocası orada senin o dönemi bırakalım tabi Nazi ideolojisiyle hepimiz mücadele falan - ama o dönemde bu sınırlar için mücadele edenin, karısına çocuğuna niye? Çünkü oranın Ahıska'nın konumunu bilende orada Türkler olmasın, asıl gerekçe bu idi - Türkler orada olmasın ve Ahıska Türkleri de 14 Kasım gelir 100 bine yakın Ahıska Türkünü oradan sürdüler. Hemen hemen hiç kimseyi bırakmadılar, Ahıska Türkü. Ahıska Türkleri sadece evlerine dönüş hakkının Gürcistan bağımsızlığını kazandıktan sonra Avrupa Konseyine girende, Avrupa Konseyi şey dedi - siz onların en azı hakkını tanıyın. Tamam haklarını tanıdın ama hakkını tanımakla eve dönemiyor ki, adam zaten bir gitmiş o zor bölgelerde kendisine yuva zorla kurmuş, sonra Özbekistan'da Sovyetler, Ermenilerin eline - iki kardeş toplum arasında Fergana olaylarının bilirsiniz - onu attılar. Adamların birçoğu yine çile çekti ve bu adamlar için kolay değil. Ve Ahıska da öyle olmuş oldu.

Burada Hocalarımız var, Kazak Türklerinin çileleri. O Golodomor derler, meşhur büyük acılık. Golodomorda zaten Kazak Türklerinin büyük hissesi, bir büyük hissesi öyle gitti. Onların aydınlarına karşı da repressiyalar, sonra Orta Asya diye tabir ettirilen, bizim de bugünleri çok güzel şekilde hepimizin Orta Asya, Orta Asya dediğimiz Türkistan coğrafyası üzerinde ne senaryolar kuruldu, öyle bir senaryolar kuruldu ki bir milletin evlatları hepsi komşu yaşar – hepsi bir-birine soğuk bakmaya başladı. Öyle durumlara getirdiler ki bazen çatışma noktalarına kadar getirdiler. Niye? Size tarih yazdılar, o tarihi size okuttular, birbirinizden uzak düşmeniz için kimliğinize alt kimliği, Türk kimliği zayıflatarak üst kimliği güçlendirmek, bunların hepsini yaşadık ve maalesef ki Rusya içerisindeki Türkler de Sovyetlerin içerisinde çok acımasız, çok ağır bir bedel ödedi. Bütün, aşağı yukarı hepsi ödedi, biri biraz belki daha fazla, biri biraz ondan biraz daha az ama bedel ödemeyeni hiç yok.

Değerli kardeşlerimiz, şimdi biz bu durumu biliyoruz. Bakın adamlar bize 100 yıl sonraya hangi facialar bırakmışlar.

Bizim Türk milletinin bu coğrafyada güçlenmemesi için, daha çok güçlenmemesi için ne yaraları açmışlar. Demek ki bunları genç nesillerimize neden daha çok okutmamız gerekir? Ki genç nesillerimiz farkında olup da bazı meselelerde o mücadelenin içerisinde olsun. Artık Ahıskalar Ahıska'nın, Kırım'ın, Karabağ davasının arkasında Azerbaycan Türkleri olmasın, bu bizim ortak acılarımız ve gençler bu ortak acıları hepsini, farkı yok o toplum mu bu toplum, Azerbaycan Türkiye, sınırlar içerisinde değil sınır üstü düşünerek sahiplensinler. Çünkü o sahiplenme bize büyük bir gücü verir. Bir milyon göçmen Azerbaycan'da evine döner, ne farkı eder ki o Azerbaycan göçmenidir, o Türk milletinin evladıdır ve Türk olmanın bedelini ödedi o coğrafyada. O zaman kimin nerde doğmasının ne önemi var ki? Demek ki bu hepimizin mücadelemizdir. Ama durum ne oldu? Meselen, bizi böyle bırakmadılar. Maalesef Türkiye'de, ben sonralar gelende öğrendim ki Türkiye'de de bizi okutmamışlar. Yani insanlar okullarla falanlarla bizi çok iyi bilmemiş. Yani sağ olsun milli düşünceli insanlar olmuş, onlar sahip çıkmış, bunları yaymış falan. Ama bir dönem olmuş bunlar yeterli kadar okutulmamış. Ama onlar geçmişte kaldı. Tamam. Bu geçmiş dedik ibret almak içindir, örnek almak içindir. Bugün ne yapacağız? Bugün yapmamız gereken şeyleri artık yapmamız gerekir. Ortak Türk tarihinin hocaları beraber yazdıkları Ortak Türk Tarihini artık bütün Türk devletlerinde - tamam olmasın zorunlu ders ama okullarda bu okutulsun diye tavsiye etmekle bunu yapmak olur ya belki kimse de müfredat var falan var tamam ama okullarda bu da bir öğretilsin falan diye biliriz. Bunu yapmamız gerekir çünkü bazı yerlerde hatta ve hala da bazı şeyleri tekrar devam ettiriyoruz. Men dünenerleri Bolu'daydım, bir kardeşimiz böyle konuşma yaptığım zaman tekrar nokta Çaldıran'a gelince... Bakıyorum genç insandı ama yaklaşımı... Üzüldüm ben. Sen Çaldıran'ın

nerede olduğunu biliyor musun dedim, yani nerede, bugün hangi vilayetin neresindedir falan dedim. Öyle konuşuyoruz. Bak dedim, değerli evladım, Çaldıran dövüşünde kimse kazanmamış. Çaldıran dövüşünde kazananı ararsanız, ölen biz, öldüren bizsek, Türk milleti kazanabilir mi bu savaşta? Biraz böyle düşünün. Orada kemikleri gidip DNA testine verirseniz bulursunuz belki. Ölen de bizim, öldüren de. Bunun kazananı biz değiliz. Evladım bunun kazananı kim olduğunu Avrupa’da Batı’ya bakabilirsiniz, kazananları orada. Biz kaybetmişiz. Bugün ise sen burada biz kazandık deyip, o taraftaki de o tarafta tutuculuk ederse bu tarihten öyle ders alırsınızsa, böyle size öğretilirse, bu bizim alacağımız ibret değil.

Veya Sultan Beyazıt ile Yıldırım Beyazıt ile Timur savaşı. Bunların hepsi Türk tarihinde yaşanmış bir zamanlar. Bunları öğretmeyeceğiz mi? Öğreteceğiz. Tarihimizin bir parçasıdır. Ama nasıl öğreteceğiz? Önemlidir. Çocuklarımız nasıl ders alması önemlidir. Sovyet dönemini de öğretmeliyiz mi neler yaşandı? Öğretmeliyiz. Ama nerden ders alacağımız, sadece öyle oldu böyle oldu yok, ders alıp da geleceğe gideceğimiz noktaları ciddi şekilde öğretmemiz gerekir.

İki - aydınlarımız arasında ortak Türkçemiz. Bu çok önemli noktadır, bundan sonra gitmemiz. Bazen gençlerimiz arasında şaşırıyorum Türkçe lehçeleri arasında o kadar muhafazakârlık yapıyoruz ki bu muhafazakârlığı hiçbir Türk toplumu yabancılara karşı yapmamıştı. Ama kendi kendimizinkine yapıyoruz. Mesela, bir gün adam dedi ki bana konuşurken, sayın vekilim dedi niye ‘medeniyet’ diyorsunuz, ‘kültür’ deyin gitsin. Neyin davasındasınız kardeşim? Medeniyet – Arapçadır, kültür – Fransızca. Siz Fransızlardan, biz Araplardan almışız bu sözü. İkisini de kullanabiliriz dedim. Medeniyet de olsun kültür de olsun. Çocuklarımıza mesaj verelim ki nerde ayrışma noktaları var, koy daha çok lügatimize o sözleri alalım. Daha çok yoksa sizinki mi doğru bizimki mi doğru, yok siz ondan imtina edin bizimki daha doğru. Bu yaklaşımımız doğru değil. Aydınlarımız özellikle gençler arasında bu yaklaşıma izin vermemelidir. Biz her dili öğreniyoruz. Ama Özbekistan’a gittim, konuşma yapacağız, otelde gittim televizyonu açtım, “Ahmed Hardadı” diye bir filmimiz gidir. Baktım altında hiçbir şey de yoktu, yani doğal olarak Azerbaycan Türkçesinde nasıl gidirse böyle televizyonda bunu nümayiş ettirirler. Geldim konferansa konuşma yapacağız, dediler ki ‘Rusçadan çeviri’. Hayır, dedim Rusçadan çeviri falan yoktur, Rusça’da konuşma da yoktur. Bu halk “Ahmed hardadı” filmine bakabilirse, anlayabilirse, biz niye birbirimizi anlamak için özümüzü biraz da teşvik etmirik. O zaman böyle ortak bir yere geliriz. Siz Özbek Türkçesinde danışın, konuşun, biz onu anlamağa çalışsak yavaş yavaş. Biz de konuşak, siz anlamaya çalışın. Artık koy birbirimizi öğrenmek. Koy bir az da biz öğrenmek aklımızda kalsın Özbek Türkçesinde hangi kelime farkları vardır. Artık bunlardan kurtulmanız gerekir. O yüzden çok yapacağımız şeyler var. Neden, bunu sonunda getirirem. Çünkü bunu

bir zaman komünistler bunu yaptılar, Sovyet bunu yaptı emperyalistlerin düşünce-sinden bundan daha mı iyidir bizim için? Türk millet için? Men öyle düşünmürem. Bugün coğrafyamızda olanları görürsünüz. Irak'taki durumumuz, Suriye'de Bayır-Bucak Türkmen dağındaki durumumuz, Kerkük'deki Telafer'deki durumumuz. Bu coğrafya üzerinde bize yaklaşımları, Türkiye üzerindeki oyunlar, bunların hepsini görürük. Yani emperyalist güçler için o büyük güçler için Türk milletinin burada güçlenmesi, birliği, beraberliği, buna pozitif mi bakılır? –Hayır! Negatifin negatifini bakılır. Ve bunu da her şeyde engelleri de ortaya çıkaracaktır. Çünkü bu coğrafyada bizim gülcü olmağımızı çevremizdeki hemen hemen büyük güçlerin, büyük ideoloji güçlerin hiç biri istemir. O yüzden bizim bunu hep düşünmemiz lazım. Biri gider, o birisi bu coğrafyada daha güçlenmeye gelir. Ama giden kadar gelen de o büyük ideoloji oyunlar içinde bizim burada ne gülcü olmağımızı isteyecek, ne de hakkımız olmasını istemeyecek. Men açık söylüyorum. Rusya kadar Amerikası, İngilteresi, Fransası bunlar da istemeyecek hiç ne. O yüzden de bu coğrafyada o yüzyılda o bedeli verdik. O noktalar bitti. Bu yüzyılın başlangıcında dediler sonunu da sizin elimizden alacağız. Kerkük, Telafer, Bayır-Bucak, Türkmen dağı. Bir koridorla, geniş bakın. İndi bu birisi güçler de bunları sizin elinizden yıkararak almayın taraftarısınız? Bu ne demek? Burada İstanbul Üniversitesinde oturursunuz ama sizi tamamen kuşatma altına almışlar bu coğrafyada. Birliğin artık gücünü gençlerimize bugünkü dünyada, ben gençlerimize hep bunu söylüyorum - ben 13 yıl uluslararası örgütlerde çalışıyorum, bak hanım da bakanlık yaptı çok ciddi şekilde bu durumları hepimizden daha iyi bilen bir düşünceye bilgiye sahipti - artık dünyada uluslararası örgütlerde adalet aramak yanlış düşüncedir. Uluslararası örgütler büyük güçlerin çıkarlarını savunan mekanizmalardır. Uluslararası hukuk dediğimiz, bir zaman hepimiz sınırdıkdık. Uluslararası hukuk çöktü. Çökmüş. Yani uluslararası hukuk ne dediği kimin önemli değil. Gücün varsa gidersin o uluslararası hukuku çiğnersin, gücüm var yapıyorum. Sana kimse bir şey söyleyemiyor. Konuşan konuşur, ama adam yaptığını yapar. Amerika mı uluslararası hukuka bakıyor? İsteddiğini yapar. Rusya mı gitti Kırma, uluslararası hukuka baktı? Hiç kimin umurunda değil uluslararası hukuk falan. Uluslararası hukuk bize gelende uluslararası hukuk ama onlar için uluslararası hukuk falan değil. Gücümüz varsa biz ne istersek yaparız.

Bu dünyanın 21. yüzyılın gerçeğidir - güç. Gücünüz varsa hakkınızı savunacaksınız. Gücünüz yoksa sizi ezecekler. İstediklerine size zorlayacaklar. Siz bu coğrafyada sınırlarınız olabilir, devletlerinizin adı olabilir ama onlara başkaldırmayacak, onların dediklerine size haksız da olsa öyle bir durumda bir devletler istiyorlar. Türkiye'yi de böyle görmek istiyor. Azerbaycan'ı da. Azerbaycan üzerinde ne kadar senaryolar yapılır. Niye? Çünkü Güney Kafkasya'da bir Türk devletidir. Hristiyan iki devlet var, nasıl bu Güney Kafkasya'nın en güçlü devleti bir Türk devleti ol-

sun da? Bunu isterler mi? Bunu istemiyorlar tabi ki. O yüzden de bu oyunlar hep devam edecek. Bu gücün ise tek yolu var. Ben çocuklarımıza deyirem, maalesef sıkıntımızın biri de o – Kırşehir’de aydınlarla görüşürdük. Aydın genç, çocuklarla. İlk sorum o oldu ki buradan Çanakkale’yi kaç kişi gördü? Sadece iki kişi Çanakkale’yi gidip görmüştü. Bugün Türk gençliğinin yapacağı şey Çanakkale’yi görmektir. Niye? Çünkü Çanakkale’yi nasıl kazandığımızı göre bilirsiniz. Biz Çanakkale’yi birlikte kazanmışız. Azerbaycan Türkleri yüzlerle, Balkan Türkleri, Türkistan coğrafyasından tutun Kerkük’üne kadar, gidin görün ne kadar Kerküklü var orda. Demek ki biz birlik olanda Çanakkale’yi de yapabiliriz. İstiklal mücadelesine bakın, İstiklal mücadelesindeki Türklere bakın. Anadolu Türkleri midir sadece? –Hayır. Oradaki kişilerin geçmişine baksanız onlar size birçok şeyleri söyler. Bakü’nün kurtuluşu olsun. Bir petrol kentini, Azerbaycan’ı bırakmak istemediler. Nasıl ki iki gün önce Orta Doğuda Türklere deyirem - Çocuklar ne diyoruz, Irak petrol rezervlerine göre dünyanın altıncı ülkesidir. Çocuklar Uluslararası Enerji Ajansının verilerine göre 143 milyar m³ Irakın petrol rezervleri. Musul ile Kerkük’ün payı biliyor musunuz ne kadardır? 143 milyar m³. Petrol rezervlerinin yarısı Musul ile Kerkük’ün payındadır. Sizin elinizden bunun için almışdılar. Türkiye’nin doğal gaz ihtiyacı ne kadardı? Kuzey Irak’ta hemin bölgelerde, o Türklerin elinden alınmak projesi giden bölgelerdeki doğal gaz ihtiyaçları 3.2 trilyon m³ ile Türkiye’nin bugün doğal gaz ihtiyacına baktığımızda 300 yıl demektir. Siz anlayabiliyor musunuz? Bakü’yü de bele almak isteyirdiler, Ermeni daşnaklarının arkasında durarak. Biz nasıl kurtarıldık. Nuri Paşanın başkanlığında bugün Bakü’deki Türk şehitliğinde Kerküklü de var, Anadolu’nun her tarafı da var, Azerbaycan da var. O yüzden de o ruh ki - buradan bana ne, oradan ben uzağım oradan bana ne... Gençliğimizi o birlik sahiplenme ruhunda büyüde bileceyikse, aydınlar olarak bu gençliği daha çok yetiştire bileceyikse, bugün aydınların misyonu bu - sokak sokak, köy köy bilmirem kafe kafe, her yere giderek o altın nesil dediğimiz daha çok o birlik ruhunda sahip olacak bilinç ve ruhla. Ruh da bilinçsiz işe yaramır. Sadece. Onu yetiştirmemiz çok önemlidir. Çünkü bu coğrafyada bir yüz yıl sonra da bizim torunlarımız buraya çıkıp da bir yüz yılda da bu kadarını kaybettik, bu kadar acılı, bu kadar kaybettik demesini istemiyorsak, çünkü bunun adı Sovyet İhtilali olur, o birisinin adı emperyalist işgali olur. O yüzden de çok çalışmamız lazım.

Çok konuştum, özür dilerim. Allah bu yolda bütün sizin gibi değerli aydınlarımıza hocalarımıza ki bu bilinci taşıyarsınız, Türk Ocaklarına ki dedelerimizin kurduğu Türk ocakları her hafta her ay konferanslar ile bu çalışmalarını yürütür. Sayın dekanım buradadır. Biz Şehriyar’ın toplantısında beraber olmuştuk. Burada gençlerimiz Şehriyarları da bilsin diye bu yolda çalışma yürüten bütün aydınlardan Allah razı olsun. Ama daha çok çalışmaya ihtiyaç var çünkü bu bölgede tekrar çok ağır bir

oyunlar var. Bu oyunların büyük bir hissesi de Müslüman dünyası üzerinde büyük oyunlardı. Yani bunlar da daha çok konuşulacak bir düşüncedir. Yani Müslüman dünyası üzerinde nasıl büyük bir oyunlar, senaryolar kurulmuş, ama bedelini eğer müsayet olursa eğer bunu durdurmazsak biz ödeyeceyiz. Ben çok şadam ki bugün Türkiye Azerbaycan biz birlik içerisinde çalışınk, mücadele edirik, birbirimizin haklarımızı koruyoruk. Diğer kardeşlerimiz ile daha çok çalışma devletler içersindeyiz. Ama genç nesillerimiz, hem gençlerimiz, hem de dışarıdaki insanlarımız da hamımız birlikte daha çok iş görmemiz lazımdır ki bu oyunları durdurak. Ve bu 70 yılda bize elimizden alınanlara tekrar geri gaytarma mücadelesini yürüdebilek. Çünkü benim Hocamın güzel bir sözü vardı. Değerdi ki, “dava sen bitti demeden bitmez. Dava sen vazgeçtiğinde biter. Eğer vazgeçmezsen 1 yıl, 5 yıl, 10 yıl belki de sen görmezsen gelen nesil görür. Ama onun arkasında varsansa bu sonucu bir gün mütlaka olur. Ona göre men düşünürüm ki o kaybettiklerimiz için de ki karada bir birimize gidemediğimiz o topraklarımız için Zengezur da, İravan. Bugün bazen derler ki İravan. Deyirem ki bu dediğiniz İrean bunlar hepsi Türk topraklarıydı, Ermenistan başkenti dediğiniz hepsi bizim topraklarımızdı. O yüzden değerli kardeşlerimiz Allah bu yönde çalışmalarda da, gençlerle çalışmalarınızda da başarılarınız bol olsun. Sağ olun!

BİLDİRİLER

İttihat ve Terakki'nin Birinci Dünya Savaşı Öncesi Faaliyetleri

Prof. Dr. A. Ahat Andican*

Özet

İttihat ve Terakki Fırkasının Türkistan coğrafyasıyla kurduğu ilişkiler ve bu coğrafyada yürüttüğü faaliyetler, büyük ölçüde, Birinci Dünya Savaşı ve ardından başlayan Kurtuluş Savaşı süreçlerinin gölgesinde kalmış olduğu için tarihçilerce çok az araştırılmış, dolayısıyla da yeterli bilgi birikiminin olmadığı konulardan birisidir. İttihat ve Terakki'nin Türkistan'la ilişkilerini üç dönem halinde incelemek mümkündür. İlk dönem, Birinci Dünya Savaşı öncesinde, ağırlıklı olarak kültürel ilişkilerin oluşturulduğu dönemdir. Dünya Savaşı ile birlikte başlayan ikinci dönemde Türkistan, Osmanlı Devleti'nin uluslararası ilişkilerde etkinlik artırmaya yönelik çabaları çerçevesinde konumlandırılmıştır. Üçüncü ve son dönem ise Osmanlı mağlubiyetinin ardından ülkeyi terk etmek zorunda kalan İttihat ve Terakki liderlerinin Türkistan coğrafyasında bizzat yürüttükleri faaliyetleri kapsamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İttihat ve Terakki, Teşkilat-ı Mahsusa, Türkistan, Basmacılık, Sovyet İhtilâli

* Devlet Eski Bakanı, Okan Üniversitesi Tıp Fakültesi Öğretim Üyesi

ACTIVITIES OF THE COMMITTEE OF UNION AND PROGRESS BEFORE THE FIRST WORLD WAR

Abstract

The relations between Turkish Committee of Union and Progress (CUP) and Turkestan, policies brought by this committee towards this area and activities undertaken by committee members in this geography were important topics for Turkestan history. Since these topics mostly remained unnoticeable under the shadow of First World War and subsequent Turkish war of independence, not many historians have done research in these fields. The relations between CUP and Turkestan can be evaluated in three periods. The pre-war years constitutes of the first period and the relations were built mostly on cultural and educational grounds. In the second period, beginning with the first world war, Turkestan was used by the CUP leaders as a means to strengthen Turkey's position in the international balance of power. The third and last period comprised the personal activities of CUP leaders in Turkestan, who were exiled from Turkey after the first world war.

Keywords: The Committee Of Union and Progress, teşkilat-ı mahsusa, turkestan, Basmachi movement, soviet revolution

İTTİHAT VE TERAKKİ'nin Türkistan'la resmi ilişkileri, Doğu Türkistanlı zenginlerden Hüseyin Musabay'ın 1913 yılında, Doğu Türkistan'da çalışacak öğretmen temini için İstanbul'a bir heyet göndermesiyle başlamıştır. Bu isteği olumlu karşılayan Talat Paşa, önce Rodoslu Ahmet Kemal Bey'i, daha sonra da İsmail Hakkı Bey'i Doğu Türkistan'a göndermiştir. Bu öğretmenler Doğu Türkistan'ın bazı şehirlerinde *Darü'l muallimin* mektepleri açmışlar, buralarda hızla eğitilen Türkistanlı öğretmenler de ülke genelinde çok sayıda *Usul-ü Cedid* mektebinin açılmasını sağlamışlardır. İttihat ve Terakki liderleri tarafından gönderilen öğretmen sayısı kesin olarak bilinmemekteyse de bu öğretmenlerin Doğu Türkistan'da ciddi bir eğitim seferberliğini başlatmış oldukları görülmektedir. Osmanlı öğretmenlerinin Doğu Türkistan'daki faaliyetleri 1917 yılına, yani, Çin'in ittifak devletlerine katılarak Osmanlı karşıtı bir konum almasına kadar devam edecektir. Çin tarafından ülke dışına çıkarılan bu öğretmenlerin bazıları Türkiye'ye dönecek, bazıları da Batı Türkistan'a geçerek faaliyetlerini sürdüreceklendir.

Bu dönemde, eğitim için Batı Türkistan coğrafyasından İstanbul'a gelen Türkistanlı öğrencilerin İttihat ve Terakki kadrolarıyla ve Türk Ocağı gibi milliyetçi kuruluşlarla yoğun bir diyalog başlattıkları görülmektedir. Aslında bu ilişki ikinci meşrutiyetin ilanı sonrasında dolaylı olarak başlamış durumdaydı. Buhara ve Hive'de hanlık yönetimlerine karşı mücadele başlatan Türkistanlı ceditler, Sultan Abdülhamid'le yürüttükleri mücadelede büyük ölçüde başarılı olan *Genç Türkler* hareketinden etkilenmiş *Genç Buharalılar* ve *Genç Hiveliler* isimleri altında örgütlenmişlerdi. Buhara'da gizli olarak kurulan *Terbiye-i Etfâl Cemiyeti* 1909 yılında bazı üyelerini İstanbul'a göndermiş, daha sonraki yıllarda Buhara Cumhurbaşkanı seçilecek olan Osman Hoca önderliğindeki bu gençler Osmanlı başkentinde *Buhara Tamim-i Maarif Cemiyeti* isimli bir teşkilat kurmuşlardı. Ertesi yıl 15 öğrenci getirerek çalışmaya başlayan bu cemiyet, bazı Rus istihbarat raporlarına göre birkaç yıl içerisinde yüze yakın öğrencinin Türkiye'ye naklini gerçekleştirmiş durumdaydı. Cemiyet yetkililerinin hatıra parçalarından İttihat ve Terakki Fırka yönetiminin ve Türk Ocaklarının söz konusu cemiyetin faaliyetlerine ciddi boyutta destek verdiği anlaşılmaktadır. Batı

Türkistan coğrafyasından İstanbul'a yönelik bu öğrenci akımı Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte azalmışsa da tamamen kesilmemişti. Bu öğrenciler tarafından harbiye nezaretine verilen dilekçelerde Türkistan bayrağı altında milli bir ordu kurulmasına yardımcı olunması, Türkistan'dan daha çok sayıda öğrenci getirilmesi gibi teklifler vardır. Yine bu dönemle ilgili ATASE belgelerinde, söz konusu öğrencilerin eğitimlerini Türk Ocakları'nın yardımıyla sürdürdükleri, bazılarının da doğrudan İttihat ve Terakki Partisi üyesi oldukları görülmektedir.

İttihatçı Hacı Selim Sami ve Arkadaşlarının Afganistan-Türkistan Eksenindeki Çalışmaları

İttihat ve Terakki'nin Orta Asya bölgesine yönelik olarak gerçekleştirdiği ilk siyasi girişim, Osmanlı Devleti'nin savaşa girişinden bir ay kadar önce ve Afganistan yönetimiyle bir iş birliği yapabilmek hedefi ile gerçekleştirilmiştir. Bölgeye gönderilen heyet Teşkilat-ı Mahsusa liderlerinden Kuşçubaşı Eşref'in kardeşi Hacı Selim Sami yönetimindeki beş kişiden oluşmaktaydı. Görevleri Hint-Afgan sınırındaki kabileleri İngiliz-Hint yönetimine karşı ayaklandırmak ve daha sonra da Afganistan'a geçip Afgan Emiri Habibullah Han'ı Halifenin yanında yer almaya ikna etmektir. Afgan Emirinin İngiltere'ye karşı savaşa girmesi durumunda, İngilizler bu bölgede bir cephe açmak zorunda kalacaklar, bu ise Osmanlı devletine yönelik İngiliz baskısının zayıflaması anlamına gelecekti. 1914 yılı temmuzunda yola çıkan heyet Hindistan'a ulaştığında Osmanlı Devleti savaşa girmiş durumdaydı. İngilizler grubu gözaltına alarak Doğu Türkistan'a gönderdiler. Grup üyeleri Afganistan'a geçmek istedilerse de zorlu kış şartları nedeniyle Pamir Dağlarını aşamayacak ve Doğu Türkistan'ın sınıra en yakın kenti Kaşgar'a dönmek zorunda kalacaklardı.

Savaşla ilgili gelişmelerden habersiz olan Hacı Selim Sami ve arkadaşları 1915 yılı nisan ayında Kaşgar'dan ayrılarak Pamir Dağları üzerinden Afganistan'a girmeye çalıştılsa da başarılı olamadılar ve Ruslar tarafından yakalanarak Taşkent'e götürüldüler. Daha sonra, bir yıl kadar gözaltında tutulacakları Kırgız bölgesindeki Kapal şehrine sevk edildiler. 1916 yaz aylarında Türkistan'da bir halk ayaklanması başladı. Rus Çarı, savaştaki insan gücü ihtiyacını karşılamak üzere Türkistanlıların askere alınması ve cephe gerisi hizmetlerde kullanılması konusunda bir emirname yayınlamıştı. Bu karar o güne dek askere alınmayan Türkistanlılar arasında büyük bir kızgınlığa ve isyana neden olacaktı. İsyan kısa sürede büyüdü ve Türkistan'ın bütün bölgelerine yayıldı. Bu arada Hacı Selim Sami ve arkadaşları gözaltında tutuldukları yerden kaçarak Doğu Türkistan'ın Gulca şehrine geçmeyi başarmışlardı. Bir süre burada kaldıktan sonra, İsyancı Kırgız liderlerinin talepleri üzerine, ekim ayında

Kırgız bölgesine geçerek isyancı Şabdan Batır grubuyla birlikte Ruslara karşı mücadeleye katıldılar. Hacı Selim Sami ve arkadaşlarının isyana katılmaları Rus makamlarını ciddi bir şekilde kaygılandırmıştı. Rus siyasi polisi tarafından yayımlanan 27 Aralık 1916 tarihli bir emirnamede *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bölge halkını isyana davet ettiği, dolayısıyla bölgedeki bütün Osmanlı uyrukluların gözaltına alınması gerektiği* belirtilmektedir. Ne yazık ki, bölgede görevlendirilen General Kuropatkin'in aldığı katı tedbirler etkili olacak ve isyan, aynı yılın sonlarına doğru bastırılacaktır. Bu arada Hacı Selim Sami ve arkadaşları da yüzbinlerce Kazak ve Kırgız gibi, Doğu Türkistan'a geçmek zorunda kalmışlardır.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİNDEKİ FAALİYETLER

Osmanlı-Alman İttifakının İran-Afganistan ve Hindistan Eksenli İngiltere Karşısı Projeleri

İttihat ve Terakki yöneticileri Birinci Dünya Savaşına katılma kararını verdikleri dönemde, Trablusgarp savaşıdan bu yana fırkaya bağlı olarak ve gönüllülük esasına göre çalışan Teşkilat-ı Mahsusa isimli gizli örgütün kurumsal hale getirilmesi çalışmasını da başlattılar. Seferberliğin ilan edildiği 2 Ağustos 1914 günü akşamı Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Ortaköy'deki evinde gerçekleştirilen ittifakçı liderler toplantısında Teşkilat-ı Mahsusa'nın resmi bir teşkilat haline dönüştürülerek harbiye nazırlığına bağlanmasına karar verildi. Almanya ile ittifak antlaşmasının imzalanmasından hemen sonra, 5 Ağustos tarihli merkez kurul toplantısında da teşkilata *Şark Dairesi* ismi verildi. Daire, Doğu Anadolu, Kafkasya, Arap Bölgeleri, Orta Asya, İran, Afganistan ve Hindistan bölgelerinde propaganda ve gerekli görüldüğünde de gerilla faaliyetleri gerçekleştirecekti. Bu amaçla Şark Dairesi içerisinde Türkistan ve Kuzey Türkleri, Kafkasya ve Kırım masaları oluşturuldu. Şark Şubesi müdürlüğüne Yüzbaşı Mehmed Nuri Bey getirilmişti. Fahri müdürlük görevi ise Köprülüzâde Fuad Bey tarafından yürütülecekti.

Savaşla birlikte İttihat ve Terakki'nin Orta Asya'ya yönelik ilk harekâtı Almanya ile birlikte organize edilecektir. Çünkü Alman-Türk ittifak antlaşmasından sonra Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik beklentilerinden birisi de Hindistan, Mısır ve Kafkasya'da İngiltere karşısı halk hareketlerinin başlatılmasıydı. Bu projeler için kullanılacak araç ise, Alman Genel Kurmay Başkanı Helmut von Moltke'nin deyimiyle, *İslami fanatizm* idi. Türk-Alman ortak projesine göre, hazırlanacak bir Türk-Alman heyeti İran'ın tarafsız bölgesinden geçerek İran'ı ve Afganistan'ı İngiltere'ye karşı savaşa sokacaktı. İran'daki

İngiliz-Rus düşmanlığı ve Afganistan'daki İngiliz karşıtlığı nedeniyle bu ülkelerin yönetimlerinin Osmanlı Halifesi tarafından gündeme getirilen cihad çağrısına olumlu bakacakları ve dolayısıyla Türk-Alman ittifakının yanında yer alacakları düşünülmekteydi. 15 kadar subaydan oluşan Alman tarafına eski Şiraz konsolosu Wilhelm Wasmuss başkanlık edecekti. Yardımcısı ise bölgeyi çok iyi tanıyan ve yerel dilleri konuşabilen bir asker, Yüzbaşı Oskar von Niedermayer'di. 20 kadar subay ve bin kadar seçme askerden oluşacak Türk grubunun yönetimi ise Binbaşı Rauf (Orbay) Bey'e verilmişti. Proje için madde kaynak Almanlar tarafından sağlanacaktı. Ekim ayında, heyet üyelerinin Bağdat'ta toplandıkları sırada İngilizler Şattülarap'a çıkarma yaparak Basra'ya doğru ilerlemeğe başlamışlardı. Bu gelişme karşısında Osmanlı genelkurmayı Rauf Bey yönetimindeki subayların ve askerî birliğin Irak cephesinde kullanılmasına karar verdi ve böylece Türk tarafı projeden çekilmiş oldu.

Almanlar ise Afganistan'a ulaşmakta kararlıydılar. Alman heyeti İran'da iken Wasmuss, heyetten ayrılarak İran içlerine yönelmiş ve Güneydeki İranlı kabilelerin İngilizlere karşı ayaklandırılması çalışmalarını başlatmıştı. Almanya, Wasmuss'un yerine doğu başkentlerinde görev yapmış, iyi Farsça bilen bir başka diplomatı, Werner Otto von Hentig'i göndermişti. Alman yönetimi ayrıca İsviçre'de yaşayan İngiliz düşmanı Hint Prensi Raca Mahendra Pratap'ı ve Müslüman İhtilâlcî Abdülhafız Muhammed Bereketullah'ı heyete katılmaya ikna etmişti. Pratap ve Bereketullah İstanbul'dan geçerken Osmanlı halifesiyle ve Harbiye Nazırı Enver Paşa ile uzun uzun görüşmüşler, Osmanlı sultanından Afgan emirine yazılı bir mektup almışlardı. Enver Paşa ayrıca, güvenilir bir Teşkilat-ı Mahsusa görevlisi olan Teğmen Muhammed Kâzım Bey'i, küçük bir askeri birlikle beraber, Raca Pratap'a eşlik etmek üzere heyete dahil etmişti.

Kayzer Wilhelm ve Osmanlı halifesinin Afgan emirine yazdıkları mektupları taşıyan heyet, uzun ve maceralı bir yolculuktan sonra Kabil'e ulaşmıştı. Afgan emiri ile yapılan görüşmeler çok verimli geçmeyecekti. Niedermayer, Afgan emirini ikna edebilmek için mümkün olan en büyük sayıda Türk askerinin Afganistan'a nakledilmesinin gerekli olduğuna inanmaktaydı. Birkaç ay süren görüşmelerden sonuç çıkmaması üzerine Niedermayer, Hentig ve Mehmet Kâzım üçlüsü, Afganistan'a getirilecek bin kişilik seçme Türk askeri birliğinin desteğiyle Afgan emirini devirmek ve yerine Türk-Alman projesine destek verme eğilimindeki kardeşi Nasrullah Han'ı geçirmek şeklinde bir darbe planı yaptılar. Fakat 1916 yılı martında Ruslar Osmanlı ordusunu yenerek Erzurum'u işgal etmişlerdi. Artık Afganistan'a Türk askeri gönderilmesi ihtimali tamamen ortadan kalkmıştı. Bu haberi alan Almanlar mayıs ayı içerisinde Kabil'den ayrıldılar. Teşkilat-ı Mahsusa görevlisi Mehmet Kâzım Bey ise Hintli ihtilâlcilerle

birlikte Afganistan'da kalmıştı. Görevin başarısız olmasına rağmen Mehmet Kâzım Bey'in ülkesine dönmeyip Afganistan'da kalması ve Bolşevik devriminin başlamasıyla birlikte Türkistan'a geçip Türkmen bölgesinde Bolşeviklerle birlikte İngilizlerle savaşa girişmesine bakılırsa, Enver Paşa tarafından kendisine verilen emrin sadece Afganistan'la sınırlı olmadığı düşünülebilir.

Rauf Bey'in Türk-Alman heyetiyle birlikte Afganistan'a gidememesi Enver Paşa'yı üzmüş olmalıydı. Zira paşa, Osmanlı yönetimiyle Afgan emiri arasında doğrudan bir bağın kurulmasını gerekli görmekteydi. Bu nedenle 1915 Nisanı'nda Afganistan'a yönelik paralel bir girişim başlattı. Bu kez gönderilecek şahıs Afyon mebusu ve Merdivenköy Bektaşi Tekkesi şeyhi Ubeydullah Efendi'ydı. Asıl görevini gizleyebilmek için şeyh, Osmanlı Devleti'nin Afganistan büyükelçisi olarak görevlendirilmişti. Yeni heyetin kurmay başkanlığına Basra eski valisi Süleyman Şefik Paşa getirildi. Teşkilat-ı Mahsusa görevlisi Dr. Fahri Kutlar da gruba dahil edilmişti. Ne yazık ki, Ubeydullah Efendi heyetinin Afganistan yolculuğu, heyetin Tahran'da durdurulması ve Ubeydullah Efendi'nin İngilizlerce tutuklanarak Malta'ya gönderilmesiyle son bulacaktır.

Türkistanlı Harp Esirleri ve Sefirin-i İslamiyye

Birinci Dünya Savaşı'na kadar Rus çarlığının Müslüman toplulukları için zorunlu askerlik uygulaması yoktu. Savaşın ikinci yılında cephelerde ortaya çıkan insan gücü sıkıntısı nedeniyle çarlık yönetimi Türkistan ve Step genel valiliklerinden toplam 500 bin Türkistanlıyı silah altına almak istedi ve bu bir isyana neden oldu. İsyanı şiddetle bastıran Rusya, silah altına aldığı Türkistanlıları, ağırlıklı olarak cephe gerisi hizmetlerde kullanılacak şekilde Alman ve Avusturya-Macaristan cephelerine sevk etti. Güvenlik nedeniyle Türkistanlı askerler Osmanlı cephesine sevk edilmemişlerdi. Savaşın ikinci yarısı boyunca Alman veya Avusturya kuvvetlerine esir düşen Türkistanlılar bir şekilde Türkiye'ye ulaşmayı başarmaktaydılar. Nitekim 1917 yılı ortalarında Avusturya cephesinde esir düştükten sonra Osmanlı topraklarına ulaşmayı başaran 25 Türkistanlı harp esiri bu örneklerden birisidir. Bu esirler Teşkilat-ı Mahsusa'nın Doğu Bölümü Başkanı Ali Baş Humba Bey'e başvurarak ülkelerine dönüş için yardım talep etmekte ve döndüklerinde Osmanlı-Türkistan ilişkilerine katkı sağlayacakları yönünde söz vermekteydiler. Üsküdar Özbekler Tekkesine yerleştirilen bu harp esirleri, bir süre sonra, *Sefirin-i İslamiyye*, yani İslam'ın elçileri şeklinde görevlendirilerek Batum üzerinden ülkelerine gönderilmişlerdir. Bu şekilde Türkiye'ye gelebilen harp esiri Türkistanlılardan bir kısmı ise gönüllü olarak Osmanlı ordusuna katılmışlardır. Bu şekilde savaşa katılan Türkistanlı gönüllülerin sayısı konusunda bir açıklık olmamakla birlikte Türk genelkurmayınının kayıtlarına göre savaş sırasında şehit olan Türkistan kökenli

subayların sayısı dört kişi olarak görünmektedir. Şehit olan erlerin ise sadece altı tanesinin kayıtlarına ulaşmak mümkün olmuştur. 1919-20 yıllarında İngiliz Gizli Servisi tarafından Türkistan'a gönderilen Albay Frederick Bailey, anılarında, Buhara emirinin danışmanı Mir Haydar Badaliyev'in oğlu İskender Beg'in savaş sırasında Osmanlı ordusuna katıldığını ve savaş bitiminde İstanbul'da bir araya getirdiği 69 Türkistanlı gönüllü askerle birlikte Türkistan'a geri döndüğünü anlatmaktadır.

Türkistan'da Esir Türk Subayları ve İttihat va Tarakkıparvar Cemiyeti'nin Kurulması

İttihat ve Terakki Cemiyeti savaşın ilk yıllarından itibaren Azerbaycan merkezli olarak Kafkas bölgelerinde bir teşkilatlanma sürecini başlatmıştı. Cemiyetin Kafkas temsilcisi Hasan Ruşeni Bakü'ye geldikten sonra Azeri Türkü Mehmed Emin Efendizâde'yi İttihat ve Terakki adına çalışmalar yapmak üzere Türkistan'a göndermişti. Efendizâde, Taşkent'e geldiğinde, cemiyeti orada teşkilatlandırabilecek kadar uygun bir ortam yaratamamış olmakla birlikte süratle cedid çevresine girmiş ve *Turan* isimli bir gazetenin başyazarı olmuştu. Daha sonra da *Türkistan Adam-ı Markaziyat Fırkası*'nın kurulmasına önayak olan Efendizâde, bu partinin yayın organı olan *Türkili* gazetesini çıkarmağa başlamıştı. Bu sıralarda Rusya'da 1917 Şubat Devrimi gerçekleşmiş ve Kerenski liderliğinde bir hükümet kurulmuştu. Bolşeviklerin bu hükümete karşı yürüttükleri sert mücadele, Rusya'daki dengeleri büyük ölçüde bozmuş, ordu içerisinde karışıklıklar başlamıştı. Sibiryaya başta olmak üzere Rusya'nın Asya kesimindeki esir kamplarında bulunan Osmanlı subayları ve askerleri bu kargaşa ortamından yararlanarak kaçmakta ve Türkiye'ye dönmeye çalışmaktaydılar. Bu esir Türk subaylarının bazıları Türkistan üzerinden Azerbaycan'a ve sonra da Türkiye'ye geçmek ümidiyle Taşkent'e gelmişlerdi. Burada, başta Münevver Kari olmak üzere Türkistanlı cedidler tarafından karşılandılar ve Türkistan'da açılan usul-ü cedid mekteplerde öğretmen olarak çalışmak üzere ikna edildiler. Türkiyeli zabıtların Taşkent'te açtıkları veya çalıştıkları okullar kısa zamanda büyük bir başarı kazanacak, dört ve sekiz aylık kurslarla öğretmen yapılan medrese öğrencileri ülkenin her tarafına gönderilmeğe başlanacaktı. Esir Türk subaylarından Ziya Yergök, sadece Taşkent'te 62 okulda eğitim çalışmalarını sürdürüldüğünü kaydetmektedir.

Esir kamplarından Türkistan coğrafyasına gelen bu Osmanlı zabıtlarının bazıları İttihat ve Terakki partisi üyesiydiler. Bu zabıtlar Taşkent'e gelir gelmez ortamı değerlendirmişler ve artık uzunca bir süre Türkistan'da kalacaklarını anlayınca da İstanbul'daki merkezden bağımsız olarak Türkistan'a özgü bir cemiyet kurmaya karar vermişlerdi. *Türkistan İttihat va Tarakkıparvar Cemiyeti*

adı verilen kuruluşun kurucuları Asteğmen Haydar Azmi bin Şevki ve Teğmen Süleyman Sami bin Tefvik ile Türkistanlı cedit önderlerinden Münevver Kari Abdurreşidhanov'dur. Bu subaylar tarafından hazırlanan tüzük, Münevver Kari tarafından Özbekçeye çevrilmiş ve onun evinde yapılan bir toplantıda onaylanmıştı. Cemiyetin yapısı aynı Osmanlı İttihat ve Terakki Partisi gibiydi. Yedi kişilik bir merkez komitenin altında vilayet komiteleri, bölüm komiteleri ve alt bölüm komiteleri yer almaktaydı. Bütün komiteler bir başkan, başkan tarafından seçilen rehber ve hazineci olmak üzere üç kişiden oluşmaktaydı. Başkanlığa Türk zabitlerinden Osman Avni Bey getirilmişti.

Münevver Kari'ye göre teşkilatın hedefleri gerici din adamlarına ve Beyaz Ruslara karşı mücadele yürütmek, esir Türk askerlerine yardım etmek, eğitim-öğretim amaçlı çalışmalar yapmak, Sovyetlere destek vermek ve Türkistan'daki Sovyet yönetimi dağıldığı takdirde Türkistan'ın bağımsızlığını sağlayacak bir alt yapı hazırlamak şeklindedir. Diğer taraftan kuruculardan Süleyman Sami *Cemiyetin gayesi Türkistan'ın Türkiye'ye ilhakı idi* demektedir. 1918 yılında Azerbaycan'da kurulan Azerbaycan İttihat ve Terakki Partisi'nin programında *Kafkas Müslümanlarının anavatan Türkiye'ye bağlanması* şeklinde bir maddenin varlığı göz önüne alınırsa Türkistan İttihat va Tarakkiparvar Cemiyeti'nin programında da benzer bir maddenin varlığı düşünülebilir.

Üye seçimi ve üyeliğe kabul töreni, Türk İttihat ve Terakki Partisi'ndeki uygulamadan alınmıştı. Cemiyet üyeleri birbirlerini tanımamakta, her üye emirleri kendi rehberi vasıtasıyla almaktaydı. Üye olacak şahıs gözleri kapalı olarak cemiyet merkezindeki boş bir odaya getiriliyor, sadece ağız ve gözleri açık olan ve topuklara kadar inen beyaz gömlek giymiş üç kişinin huzurunda bir elini silaha, diğer elini de Kuran-ı Kerim'e basarak yemin ediyordu. Kurulduktan sonraki bir yıl içerisinde cemiyet büyük bir gelişme göstermiş ve yalnız Taşkent'te üye sayısı üç bini aşmış durumdaydı. Semerkant, Andican, Fergana, Namangan gibi vilayetlerde ve çevre kazalarda da şubeler kurulmuştu. Münevver Kari hatıralarında merkez komitenin Semerkant şehrinde Behbudi'ye, Fergana'da Mir Zahid'e Türkmenistan için Yamudski'ye ve Kazakistan için ismini hatırlayamadığı Alaş gazetesi muhabirine yetki verildiğini söylemektedir. Mehmed Emin Efendizâde'nin 1918 yılında Türkistan Maarif Vekili olarak tayin edilmesi Teşkilatın gücü hakkında bir fikir vermektedir. Münevver Kari cemiyet üyelerinin sayısının çok olmadığını fakat siyasal etkinliklerinin çok fazla olduğunu belirtmektedir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Hokand Muhtariyeti Arasındaki İlişkiler

Sovyet Ekim İhtilâlini takiben Türkistanlı aydınlar tarafından Hokand şehrinde kurulan muhtariyet hükümeti, Bolşeviklerle başlayan mücadeleyi yürütebilmek için her alanda büyük bir ihtiyaç içerisindeydi. Kendisi de bir Türkistan İttihad ve Tarakkıparvar üyesi olan Hokand hükümeti İaşe Nazırı Abidcan Mahmud, Türkiye'den yardım sağlamak amacıyla 1918 yılı başlarında Azerbaycan'a gönderildi. Mehmed Emin Efendizâde ve Türkistanlı aydınlardan Zahitcan ile birlikte Bakü'ye gelen Abidcan Mahmud, İttihat ve Terakki Cemiyeti Kafkas Şubesi Başkanı Hasan Ruşeni ile görüşmeler yaptı ve Türkistan'da milli kuvvetler oluşturularak uygun bir idarenin kurulabilmesi için gerekli program ve eleman talebinde bulundu. Hasan Ruşeni'nin 8 Mart 1918 tarihli cevabî mektubu İttihat ve Terakki Partisinin söz konusu dönemdeki Türkistan siyasetini bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır. Ruşeni mektubunda özetle Türkistan'daki idari işlerin düzenlenmesi konusunda Devlet-i Aliyye'nin Bakü'de bulunan en kıymetli memurlarından sabık Bayburt Kaymakamı Yusuf Ziya Bey'in görevlendirildiğini, kendisine *Hilâfet-i Kübra'nın ve Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin arzusuna ve siyasetine muvafık olan program ve talimatname ile bir siyasi protokol ve itimatname numunesi* verildiğini belirtmektedir. Bu program gereğince, Ziya Bey'in yardımıyla, Kafkasya'da yapıldığı gibi, Türkistan'da da bir İttihat ve Terakki Fırkası kurulacaktı. Bu fırkanın hedefi ve görevi Türkistan'ı *Hilâfet-i Kübra'ya*, yani Türkiye'ye ilhak etmektir. Ruşeni, mektubunun son kısmında Türkistan'da harbiye okulları açmak ve milli bir ordu oluşturabilmek için 20 kadar Osmanlı zabitanın görevlendirildiğini belirtmekte ve yalnızca askeri işlerle meşgul olacak olan bu subayların kesinlikle Türkistan İttihat ve Terakki Partisi'ne itaat edeceklerini belirtmektedir.

Ne yazık ki Yusuf Ziya Bey ve beraberindeki Osmanlı Subayları Türkistan'a geldiklerinde hiç ummadıkları bir manzara ile karşılaştılar. Hokand Muhtariyetini *karşidevrimci burjuva hükümeti* olarak tanımlayan Taşkent Sovyet'i, 14 Şubat 1918 günü Ermeni milisler desteğinde bir askerî harekât başlatmış ve dört gün süren kanlı bir çatışma sonrasında şehri ele geçirerek Hokand Muhtariyetini sona erdirmişti. Türkistanlıların yönetiminde aktif bir siyasi merkez olmayışı nedeniyle, askerî açıdan yararlı çalışma yapılamayacağını gören Yusuf Ziya Bey, beraberindeki Osmanlı subaylarını Bakü'ye geri göndermiş, kendisi ise siyasi çalışmalarını sürdürebilmek amacıyla Türkistan'da kalmıştı.

Bolşevik Devrimi Sonrasında Teşkilat-ı Mahsusa'nın Rusya Türklerine Yönelik Faaliyetleri

1917 Şubat devrimi ile Çarlığın yönetim dışı kalması Rus askeri cephelerini hareketsiz hale getirmişti. Rusya'da yönetimi ele geçiren sosyal demokratlarla Bolşevikler arasında bir iktidar mücadelesi başlamış durumdaydı. Bu gelişme Türkiye için Kafkas cephesinde büyük bir rahatlama anlamına gelmekteydi. Bu olayı hızla değerlendiren İttihat ve Terakki'nin Şubat Devriminden hemen sonra Rusya Türklerine olan yaklaşımını yeniden belirlediği görülmektedir. 5 Mart 1917 tarihli toplantıda alınan kararlar gereğince, o güne dek geçerli olan isyan ve silahlı mücadele yoluyla bağımsızlık arayışlarının terk edilmesi öngörülmektedir. Artık Rusya'daki Türk ve Müslümanlar adına yayınlanacak bildiri ve belgelerde Rusya'dan ayrılma görüşlerine yer verilmeyecek, yalnızca siyasi ve kültürel alanlarda geniş otonomi talepleri gündeme getirilecekti. Bütün Türklerin ve Müslümanların katılacağı açık bir siyasi teşkilatın oluşturulması ve bu parti aracılığıyla siyasi mücadele yapılması hedeflenmeliydi. Tataristan ve Kırım gibi iç bölgelerde Ruslarla eşit siyasi haklar talep edilmeli, Türklerin yoğun olduğu bölgelerde Türkçe'nin resmi dil olması istenilmeli, çarlık yönetiminin uşakları olan dini yöneticilerin değiştirilmesi istenmeliydi. Türkistan bölgesinde ise otonomi talepleri desteklenecek ve bu bölgelere Rus göçmen getirilmesi engellenecekti. Yeni stratejinin can alıcı noktası ise, savaş fikrine en karşı siyasi kuruluş olan *İhtilâlcî Amele Fırkası* yani Bolşevik partisiyle birlikte çalışılması önerisiydi. İttihat ve Terakki önderleri Bolşeviklerin üstünlük kazanmaları durumunda Rusya'nın barış masasına oturacağı öngörüsünde bulunmuşlardı ve bu öngörülerinde haklıydılar. Teşkilat Rusya içerisine gönderilecek ajanlar için Stockholm büyükelçiliğini seçmişti. Bütün giriş-çıkışlar ve haberleşmeler bu elçilik aracılığıyla yapılacaktı. Ajanların Rus vatandaşı olmalarına ve bölgelerinde saygın bir kimliğe sahip olmalarına özen gösterilecekti. İç Rusya'da yürütülecek faaliyetlerin organizasyonu için Rusya Türklerinin tanınmış simalarından, Sibiryalı bir Özbek, Abdurreşid İbrahim görevlendirilmişti. 1918 Mart'ında Brest-Litovsk antlaşmasıyla Rusya savaştan çekildi. Osmanlı ordusu Kars, Ardahan ve Batum'u ele geçirerek Kafkasya'ya doğru ileri harekâta başlamıştı. Türkiye Kafkasya'da bağımsız Türk devletleri kurmayı plânlıyordu.

Aynı dönemde Türkistan'da ciddi bir karmaşanın hüküm sürdüğü görülmektedir. Kısa süreli Hokand Muhtariyetini sonlandıran Taşkent merkezli Bolşevikler ülkeye hâkim olmuşlardı. Diğer taraftan Urallarda Beyaz Ruslar, Trans-hazar bölgesinde ise Menşevikler kontrolü ele geçirmişler Taşkent Sovyet'i ile merkez Moskova'nın bağlantı yollarını kesmişlerdi. Ayrıca 40 bini aşkın

Alman, Avusturyalı, Çek ve Macar savaş esiri Orta Asya'da serbest kalmış durumdaydı. Bunların bazıları Bolşeviklerle, bazıları Beyaz Ruslarla aynı cephede savaşırken bazıları da ülkelerine dönebilme arayışındaydılar. Bu dönemde Teşkilat-ı Mahsusa'nın Rusya'daki karışıklıktan faydalanarak propaganda amacıyla çok sayıda ajanı bu bölgelere gönderdiği bilinmektedir. Özellikle İngiliz istihbaratı tarafından hazırlanan raporlar bu konuda yol göstericidir. 1918 yılı başından itibaren gönderilen raporlarda harp esiri Türk subaylarının Kuzey İran'a geçerek Osmanlı ordusunun geçişi için hazırlık yaptıkları, Türkistan'ın Hokand şehrine gelen Türk ajanların halkı İngiliz nüfuzuna karşı kışkırttıkları, bir Alman ve iki Türk ajanının Semerkant üzerinden Taşkent'e geçmeye çalıştıkları, Buhara'da iki-üç Türk ajanının, Aşkabat'ta bir Türk, beş Avusturyalı ve iki Alman subayın istihbarat çalışmaları yaptıkları ve nihayet Meşhed'deki Türklerin İngiltere aleyhine çalışacak bir *İslam Birliği Teşkilatı* oluşturdukları gibi raporlara rastlanmaktadır.

Gerçekten söz konusu tarihlerde İttihat ve Terakki'nin Bakü bölümü Kuzey İran'a ve Türkistan'a Rus esaretinden kurtulmuş subayları ve Teşkilat-ı Mahsusa ajanlarını göndermekle meşguldü. Türk-Alman Heyeti içerisinde Afganistan'a gönderilen Teşkilat-ı Mahsusa ajanı Mehmet Kâzım Bey de Hint devrimcileriyle birlikte Türkistan'a geçmişti ve Bolşeviklerle birlikte İngilizlere karşı mücadele vermekteydi. İngiltere'nin Türkistan'a gönderdiği ajanlardan Yüzbaşı Blacker, hatıralarında, Mehmet Kâzım Bey'in Göklen Türkmenleri arasında yaptığı çalışmalardan bahsetmekte ve düşmanı olmasına rağmen Kâzım Bey'den övgüyle söz ederek iyi yetişmiş bir asker, zeki ve yüksek kapasiteli bir insan olduğunu söylemektedir. Blacker'e göre Mehmed Kâzım Bey, Enver Paşa'nın Türkistan genelinde çalışma yapan en etkili propagandistlerinden birisiydi.

Türkistan ve Osmanlı İttihat ve Terakki Partileri Arasındaki İlişkiler

Yanındaki Osmanlı zabitlerini Bakü'ye geri gönderen Yusuf Ziya Bey'in ilk işi *İttihad va Tarakkıparvar Fırkası*'nın ismini, kendisine verilen emre uygun olarak, İttihat ve Terakki Fırkası şeklinde değiştirmek oldu. Münevver Kari hatıralarında bu değişikliğin sebebinin Yusuf Ziya Bey tarafından *Bakü'yü ele geçiren İttihat ve Terakki yöneticileriyle ilişkileri kolaylaştırmak* şeklinde açıklandığını belirtmektedir. Yusuf Ziya Bey ayrıca ismi değiştirilen partinin başkanlığını da üstlenmişti. Bu değişiklikte birlikte Türkistan İttihat ve Terakki Fırkası, Buhara ve Hive Hanlıkları dışında kalan Türkistan coğrafyasında hızlı bir şekilde örgütlenme çalışmaları başlatmıştı.

Türk ordularının Azerbaycan'a yönelik bir harekât başlatması ihtimalinin ortaya çıktığı dönemde, yine Galip Kemali Bey'in destekleriyle, Türki-

tan İttihat ve Terakki Fırkası İstanbul'a bir murahhas heyet gönderme kararı aldı. Heyet, Abidcan Mahmud, Mir Adil, Mir Ahmed Fergana, Ubeydullah Hoca, Müfti Sadreddin Han, Hacı Merdankul ve Mir Celil isimli üyelerden oluşmaktaydı. Heyet üyelerinin dördü Sovyetler tarafından sonlandırılan Hokand Muhtariyeti Hükümeti'nin eski üyeleri idiler. Türkistan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul'a temsilciler göndereceğinin işitilmesi üzerine Şir Ali Lapin önderliğindeki Türkistan Ulema Cemiyeti de Hokand Hanlarından Hudayar Han'ın torunu Nureddin Han Hudayarhanov'u Osmanlı başkentine gönderme kararı almıştı.

Haziran sonlarında Moskova'ya ulaşan heyet üyeleri 11 Temmuz günü Moskova Sefiri Galip Kemali Bey'le görüştüler ve Bolşevik İhtilâlden bu yana Türkistan'daki gelişmeleri özetledikten sonra Türkistan halkının Osmanlı Devleti'ne ilhak etmek yönündeki arzusunu Halife'ye iletmek istediklerini belirttiler. Tam bu sırada Çekoslovak harp esirlerinin desteğiyle Samara kentini ele geçiren S-R'ler, burada bir kurucu meclis düzenlemeye karar vermişlerdi. Türkistan heyetinin bazı üyeleri bu kurucu meclise katılmalarının gerekliliği nedeniyle Osmanlı başkentine gitmekten vazgeçmişlerdi. Sonuç olarak Türkistan halkı tarafından hazırlanan dilekçenin Müfti Sadreddin Han ve Seyidnâsır Mircelil tarafından İstanbul'a götürülmesi kararı verildi. Galip Kemali Bey tarafından hazırlanan belgelerle, sözü edilen iki Türkistanlı, Batum üzerinden Anadolu'ya geçtiler. Bu dönemde Galip Kemali Bey tarafından Osmanlı hâriciye nazırlığına gönderilen bir telgraf, İttihatçı liderlerin Türkistanlıların ilhak isteğine ve genel olarak Türkistan meselesine nasıl baktıklarını göstermesi bakımından önemlidir:

Ne kadar ulvi ne kadar vatansever ve ne kadar çekici olursa olsun, Türkistanlı liderler tarafından ortaya atılan ve samimi olduğundan kuşku duyulamayacak nitelikte ve fazlasıyla takdire layık olan bu dileğin henüz Irak ve İran meseleleri çözümlenmemişken ve Bakü zapt edilmemişken gerçekleştirilebilmesi konusunda maddi zorluklar ortadadır. Şahsi düşünceme göre şimdilik oralarda yapılacak şey Bakü'nün işgalinden sonra Krasnovodsk (günümüzde Kızılsu/Türkmenbaşı) yoluyla Türkistan'la ilişki kurmak, millî teşkilatın temellerini atmak için nitelikli beş-on zabıt ile birlikte yeterli miktarda silah ve cephane göndermek ve oralarda yeterince güçlü olmadığı söylenen Bolşevik kuvvetlerini kovarak muhtariyet ilan etmek şeklinde olabilir.

Türkistan İttihat ve Terakki Cemiyeti temsilcileri Kafkasya'da Osmanlı askerî harekâtının başarıyla devam ettiği, dolayısıyla Osmanlı başkentinde bü-

yük bir iyimserliğin hâkim olduğu bir dönemde İstanbul'a ulaştılar. Burada Türkistan Ulema Cemiyeti tarafından gönderilen Nureddin Hudayarhanov da gruba eklendi. Heyet üyeleri Talat Paşa, Enver Paşa, Hariciye Nazırı Nesim Bey gibi yetkililerle ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkez komite üyeleriyle görüştüler. Heyetin Enver Paşa'ya sunduğu sekiz sayfalık rapor "*Şimdi bizim kalbimiz tamamıyla Büyük Türkiye'ye iltihak ihtirası ile çarpıyor. Bütün Türklüğün birleşmesi ancak bizim ulvi maksatlarımıza uyan yoldur. Bütün arzumuz ve emelimiz budur. Bu yüce emel küçük büyük bütün halkın ve sınıfların en kutsal gayesidir*" şeklindeki sözlerle sonlanmaktaydı. Osmanlı ordusunun Kafkasya'daki başarılarının yarattığı duygusal ortamda kullanılan bu cümleler Enver Paşa'nın gelecekteki planlarını ne kadar etkilemiştir bilinemez. Fakat paşa, heyet üyeleri aracılığıyla Türkistan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bir mektup gönderdi ve onların Türkistan'daki çalışmalarını sürdürmelerini isteyerek Osmanlı ordusunun çok yakında Hazar Denizi'nin karşı sahiline geçip Türkistan'ı işgal edeceği müjdesini verdi. Ne yazık ki bu heyecanlı hava uzun sürmeyecek, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından hemen sonra Osmanlı ordularının Kafkasya'dan çekilmesiyle bütün hayaller sona erecekti.

İttihat ve Terakki'nin Rusya Türklerinin Avrupa'da Temsili Konusundaki Çabaları

Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllarda İttihat ve Terakki yöneticileri Rus çarlığı sınırları içerisindeki Türk topluluklarının Avrupa'da ve başta Almanya olmak üzere Türkiye'nin müttefiki olan ülkelerde tanıtılması ve sorunlarının aktarılması yönünde bir girişim başlattılar. Yusuf Akçura (Kazan), Mukimiddin Bekcan (Türkistan), Çelebizâde Mehmed Efendi (Kırım) ve Hüseyinzâde Ali (Azerbaycan) tarafından oluşturulan heyet 1916 ocak ayında tanıtım amaçlı Avrupa gezisine başladı. Macaristan'da Başbakan Tizsa ve Meclis Başkanı Andrası; Avusturya'da Başbakan Stork ve Dışişleri Bakanı Forgach; Almanya'da Dışişleri Bakanı Jagow ve yardımcısı Zimmerman, son olarak da Bulgaristan'da Başbakan Radoslav ile görüşen heyet üyeleri ülkelerini tanıtan ve sorunlarını anlatan muhtıralar sundular, bağımsızlıklarına kavuşabilmek için destek istediler.

Aynı yılın ortalarında İsviçre'nin Lozan şehrinde toplanan *Dünya Milliyetlerinin Üçüncü Konferansı* Rusya Türklerinin tanıtım çalışmaları için yeni bir fırsat yarattı. *Rusya Müslüman Türk ve Tatarlarının Müdafa-i Hukuk Cemiyeti* adı altında yeni bir heyet oluşturuldu. Heyette eski üyelerden Kazanlı Yusuf Akçura ile Türkistanlı Mukimiddin Bekcan'a ek olarak, Kazak-Kırgız bölgelerini temsilen Ahmetoğlu Sefa, Kumukları temsilen Ahmet Saip Aslanov, Dağıstan temsilcisi Seyyid Tahir Efendi ve Çerkezler namına Aziz Meker bulunmaktaydı. 27-29

Haziran tarihleri arasında yapılan kongrede, her temsilci kendi bölgesi için hazırladığı bildiriye genel kurula sundu. Kongreden sonra Yusuf Akçura ve Aziz Meker, Zürih'e giderek, o tarihlerde İsviçre'de sürgünde olan Bolşevik lider Lenin'le görüştüler. Bu görüşmede Lenin, iktidara geldikleri takdirde Rusya Türklerinin taleplerini karşılayacaklarını belirtti. Bu arada İttihat ve Terakki yönetiminde Rusya Türklerinin tanıtım faaliyetlerinin sürekli olmasının daha yararlı olacağı düşüncesi ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla Talat Paşa'nın önerisiyle İsviçre'de daimî bir büro açılmasına karar verildi. Rusya Türklerinin temsilcilerinden oluşan bir heyet, bu büro tarafından düzenlenecek bir program içerisinde Avrupa ülke yönetimleriyle görüşmeler yapacaktı. Heyetin koordinasyonu için Köprülüzade Fuad Bey görevlendirilmişti. Heyette Türkistan'ı iki kişi temsil etmekteydi. Temsilcilerin ilki, Türkistan İttihat ve Terakki Partisi'ni temsilen İstanbul'a gelen Müfti Sadreddin Han, diğeri ise Türkistan Ulema Cemiyeti tarafından İstanbul'a gönderilmiş olan Nureddin Hudayarhanov idi. Diğer üyeler ise Sibiry Türklerinden Kadı Abdürreşid İbrahim Efendi, Azerbaycan'dan Hüseyinzâde Ali, Kazanlı Osman Tokumbet, Ataullah Bahattin ve Halim Sabit idi. Heyet üyeleri 17 Ekim 1918 tarihinde yola çıktılar. Varna'ya ulaştıklarında Macaristan'da ihtilâl başladığı ve yolların kapandığı haberi geldi. Odessa üzerinden Almanya'ya geçmek istediler, fakat bu yol da kapalıydı. Heyet üyeleri Kasım ayı sonunda İstanbul'a dönmek zorunda kalacaklardı.

Söz konusu dönemde Türkistan meselesini, İttihat ve Terakki yönetiminin desteğiyle Avrupa gündemine taşıma yönünde çaba gösteren bir diğer politikacı, Türkistan Ulema Cemiyeti Başkanı Şir Ali Lapin'dir. Lapin 1918 sonbaharında İstanbul'a gelerek Talat Paşa ile görüştü ve paşaya Türkistan'daki Türk boylarını tek bir şahıs yönetiminde birleştirebilmek için bir Osmanlı şehzadesinin Türkistan'a gönderilmesi projesini sundu. Talat Paşa bu teklife olumlu yaklaştı ve o sıralarda Trablusgarp'ta bulunan Şehzade Osman Fuad Efendi, Türkistan sultanlığı için uygun aday olarak tespit edildi. Bu arada Şir Ali Lapin, Talat Paşa tarafından yazılan tavsiye mektuplarıyla birlikte Almanya'ya gitmişti. Alman İmparatoru Kayzer Wilhelm ve Mareşal Hindenburg'a konuyla ilgili raporlar sunan Lapin, hastalık nedeniyle bir süre Almanya'da kaldıktan sonra Türkistan'a dönmüş ve kısa bir süre sonra da vefat etmiştir. Savaşın bitiminde Osmanlı Devleti'nin mağlubiyeti söz konusu projenin de ortadan kalkması anlamına gelmekteydi.

İttihat ve Terakki Yönetimi ile Almanya İlişkilerinde Türkistan Meselesi

1917 İhtilâli ile birlikte iktidarı ele geçiren Bolşeviklerin Rus olmayan uluslara kendi kaderlerini tayin hakkı verecekleri şeklindeki propagandaları,

herkes gibi İttihat ve Terakkicileri de inandırmış, Rusya'daki Müslümanlara yeterli destek verilebilirse onların bağımsızlıklarını kazanabilecekleri yönünde bir algı yaratmıştı. İttihat ve Terakki liderleri Sovyetlerin savaştan çekilmesini sağlayan Brest-Litovsk görüşmelerinde bu konuya yönelik bir girişim yapmak istediler. Toplantılara Osmanlı tarafını temsilen katılan İsmail hakkı Paşa, görüşmeler sürerken *Kazan, Orenburg, Türkistan ve Buhara Müslümanlarının hakları ne olacak?* sorusunu gündeme getirdi. Fakat Alman tarafı, Ruslar açısından çok hassas olan bu konuyu gündeme almayacaktı.

Brest-Litovsk anlaşmasından hemen sonra Osmanlı ordusu ileri harekâta başlayarak Kars, Ardahan ve Batum'u ele geçirdi. 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesi üzerine *Kafkas İslam Ordusu* Gence'ye girdi. Osmanlı askerî harekâtının gelişiminden rahatsız olan Sovyetler Birliği, ağustos ayı içerisinde, Almanya ile bir dizi toplantı yaptı ve bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşmaya göre Kafkasya'da yalnızca Gürcistan'ın bağımsızlığı kabul ediliyordu. Almanya Sovyetlere bırakılan Bakü petrollerinden pay alacaktı. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki askerlerini geri çekmesi istenmekteydi. Kafkasya satrancında Osmanlı Devleti'ni tamamen devre dışı bırakan bu gizli antlaşma, İttihat ve Terakki liderlerinde şok etkisi yaratmıştı. Talat Paşa görüşmeler yapmak üzere Berlin'e gitti. 7 Eylül'de başlayan görüşmelerde Talat Paşa Ermenistan ve Azerbaycan'ın da bağımsız devletler olmaları gerektiğini belirterek Türkiye ile Sovyetler arasında bir tampon bölge oluşturmanın bir zorunluluk olduğu tezini ileri sürdü. Bakü şehrinin bağımsız Azerbaycan'ın bir parçası olması, Osmanlı yönetimi için olmazsa olmaz bir ön koşuldu. Paşa'nın gündeme getirdiği diğer bir konu Türkistan'la ilgiliydi. Almanların 14 milyon nüfuslu Türkistan'ı silahlandırarak bir ordu organize edilmesine yardımcı olmaları halinde Türkiye, Balkanlarda Bulgaristan'la ilgili bazı düzenlemelere karşı çıkmayacaktı. Söz konusu tarihte Azerbaycan'ın büyük bir kısmını kontrol altına alan Osmanlı ordusu Bakü kapılarında ve Almanya'ya yapılan bu tekliften anlaşıldığı kadarıyla İttihat ve Terakki yöneticileri Azerbaycan sorununu çözebildikleri takdirde Hazar ötesinde, yani Türkistan'da bir faaliyet başlatmayı planlamaktaydılar.

Talat Paşa'nın yazılı olarak verdiği teklife Alman Dışişleri Bakanı Amiral von Hintze'nin cevabı 12 Eylül'de geldi. Almanya, Kafkasya'da kurulacak devletlerle ilgili olarak Rusya'nın olurluğunu şart koşmaktaydı. Türkler Azerbaycan'ı boşaltarak Brest-Litovsk antlaşmasıyla belirlenen sınırlara çekildikleri takdirde, daha sonra yapılacak bir toplantıyla, Bakü petrollerinden kendilerine bir pay verilebilirdi. Türkistan meselesine gelince, Almanya açısından bölge Rusya'nın etki alanındaydı, dolayısıyla Almanya'nın bölgeye yönelik bir gi-

rişimde bulunması söz konusu değildi. Buna karşın Osmanlı Devleti kendi imkânlarıyla Türkistan'a bir harekât düzenlemek isterse Almanya buna karşı çıkmayacaktı.

Almanya'nın bu tutumu İttihat ve Terakki yöneticilerini kızdırmıştı. Nuri Paşa, Kafkas harekâtını yeniden başlattı ve 15 Eylül'de İngilizlerin boşalttığı Bakü şehrini ele geçirdi. Almanlar Bakü'nün açık şehir ilan edilmesi ve Alman askeri birliklerinin de konuşlandırılması konusunda Osmanlı Devleti'ne baskı yapmağa başladılar. Fakat Kafkas harekâtından sorumlu Halil ve Nuri Paşalar bu önerileri reddettiler. Bu arada Rusların protestolarına karşı İttihat ve Terakki yöneticileri Azerbaycan'daki askeri kuvvetlerin Osmanlı Ordusuna bağlı olmadığını ve Nuri Paşa'nın da Osmanlı ordusu kadrosunda görevli olmadığını söylemekteydiler. Bu gelişmeler üzerine Berlin'de Almanya ile Osmanlı yönetimi arasında bir dizi görüşme daha yapıldı ve 23 Eylül günü iki devlet arasında Kırım, Kafkasya, Türkistan ve İran bölgeleriyle ilgili bütün anlaşmazlık konularını kapsayan 7 maddelik bir gizli antlaşma imzalandı. Antlaşmanın ikinci maddesine göre Osmanlı Devleti Kuzey Kafkasya'da ve Türkistan'da bağımsız devletler kurmak konusundaki niyetini ortaya koyuyordu. Almanya tarafı ise bu konularda yardımcı olmayacağını, fakat gerçekleşmesi durumunda karşı çıkmayacağını belirtmişti. Antlaşmayı izleyen günlerde Kafkas İslam Ordusu Kuzeye yönelik harekâtını sürdürecekti, 15. Tümenin Derbent'e girmesinden sonra Şimali Kafkas Hükümeti kuruldu. Fakat Almanya artık savaşı sürdüremeyeceğini anlamış, müttefiklerle barış görüşmelerine başlamıştı. Bu gelişme İttihat ve Terakki yönetiminin de sonu anlamına gelmekteydi.

Türkistan İttihat ve Terakki Partisi'nin Dağılması

Teşkilat-ı Mahsusa'nın Bolşeviklerle iş birliği yapılması yönündeki kararı Türkistan İttihat ve Terakki Partisi üyesi Osmanlı subaylarını da etkilemişti. 1918 yılı içerisinde alınan bir gizli kararla cemiyet kurucularından Süleyman Sami, Kayserili İsmail Hakkı ve Bursalı Mehmed Emin'in Türkistan Bolşevik Partisi'ne üye olmaları kararı alındı. Başlangıçta komünistler tarafından dışlanan bu subaylar 1919 yılı başlarında Taşkent'te ortaya çıkan Osipov olaylarında Bolşeviklerle birlikte S-R'lere karşı savaşacaklar ve böylece Türkistan Komünist Partisi'nin güvenini kazanacaklardır.

Bu arada Birinci Dünya Savaşı sona ermiş, Almanya ve müttefikleri teslim olmuşlardı. 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı orduları Kafkasya'yı boşaltmak zorunda kaldılar. Savaşın kaybedilmesiyle birlikte başta Enver, Talat ve Cemal paşalar olmak üzere İttihat ve Terakki liderleri ülkeyi terk etmişlerdi. Diğer taraftan İsviçre'ye gidiş projesinin gerçekleşmemesi üzerine İstanbul'a dönen Müftü Sadreddin Han ancak

1919 yılı şubat ayında Taşkent'e ulaşabildi. Yapılan cemiyet toplantısında Müfti, seyahatiyle ilgili değerlendirmeler yaptı ve Osmanlı Devleti ile ilgili gelişmeleri aktardı. Bu toplantıda cemiyet başkanı Ziya Bey, önceki amacı gerçekleştirebilmek için İstanbul'a daha güçlü bir grubun gönderilmesi teklifini sundu. Gönderilecek heyetin Taşkent'ten Ubeydullah Hoca Esadullayev, Seyidnasır Mircelilov, Semerkant'tan Behbudi, Merdankul ve Muhammed Kul isimli cedidlerden oluşmasına karar verildi. Semerkant grubu Buhara Emirliği topraklarından geçerken, muhtemelen Sovyetlerin baskısıyla, Buhara emiri tarafından yakalanarak öldürüldüler. Ubeydullah Hoca Moskova'ya Seyidnasır ise Tiflis'e kaçarak canlarını kurtarmışlardı. Sonuç olarak heyet üyelerinden hiç birisi Türkiye'ye ulaşamadılar.

İttihat ve Terakki'nin iktidardan düştüğü ve İttihatçı liderlerin ülke dışına kaçtıkları bir dönemde Türkistan İttihat ve Terakki Partisi'nin Türkiye'ye yeni bir heyet gönderme kararı alması ilginçtir. Parti kurucularından Münevver Kari'ye göre onların görevi de, bir önceki grup gibi, Türkistan'ın Osmanlı İmparatorluğuna ilhakını sağlamaktı. Söz konusu dönemde Osmanlı Devleti'nin ordularının dağıtıldığı ve başkentinin işgal edildiği düşünülürse bu görüş geçerli görünmemektedir. Bu konuda bazı Özbek tarihçileri Behbudi ve arkadaşlarının müttefikler tarafından İstanbul'da düzenlenen Sovyet karşıtı liderler toplantısına gitmekte oldukları şeklinde farklı bir görüş gündeme getirmişlerdir. O sıralarda Türkistan'da bulunan Teşkilat-ı Mahsusa'cı Mehmed Kâzım Bey bu grubun İngilizlerle antlaşma yapabilmek için oluşturulduğunu söylemektedir. Müfti Sadridin Han ise, hatıralarında söz konusu grubun aynı yılın haziran ayında Paris'te toplanacak olan Versay Barış Konferansı'na katılmak üzere Türkiye üzerinden Avrupa'ya gitmek için oluşturulduğunu söylemektedir ve en akla yakın açıklama budur.

Türkistan İttihat ve Terakki Partisi'nin kaderini belirleyen olay 1919 yılı Ocak ayında Taşkent'te başlayan Osipov olaylarıdır. 1917 Ekim İhtilâlinden sonra Türkistan'da kurulan Sovyet hükümeti, Bolşevikler, Sosyalist Revolüsyonerler (S-R) ve Menşevikler koalisyonu şeklindeydi. 1 Mayıs 1918'de kurulan Türkistan Otonom Sovyet Cumhuriyeti'nde ise Menşevikler tasfiye edilmiş, hükümet, Bolşevikler ve S-R'lerden oluşturulmuştu. Rusya'da iç savaşın devam ettiği bu dönemde, Türkistan hükümeti içerisinde de bir S-R ve Bolşevik çekişmesi söz konusuydu. 1919 yılının 18-19 Ocak gecesi S-R partisi üyesi ve Savaş Komiseri Osipov Türkistan'da iktidarı ele geçirebilmek için Bolşevik karşıtı bir isyan başlattı ve hükümetteki 14 Bolşevik komiseri tutuklatarak idam ettirdi. Fakat Osipov'un başarısı kısa sürdü. Bolşevikler isyanı kısa sü-

rede bastırdılar ve Taşkent'te yeniden hâkim oldular. Mart ayına gelindiğinde bütün S-R'ler Bolşevik partisine katılma kararı almışlardı.

Bu gelişme Türkistan'da Bolşevik hâkimiyetinin tam olarak yerleştiğini göstermesi bakımından önemliydi. Münevver Kari, Osipov olaylarından sonra üyeler arasında merkez komiteye karşı bir baş eğmeme durumunun ortaya çıktığını, yerel aydınların neredeyse tamamının Sovyetlerle ilgilenmeğe başladıklarını ve üyelerin teşkilattan koptuklarını söylemektedir. Bu zorlukların ortaya çıkmasından sonra teşkilatın devam etmesinin mümkün olmadığını gören Ziya Bey, son bir toplantıyla, Türkistan İttihat ve Terakki Partisi'nin kapatılması kararını alacaktır.

İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN I. DÜNYA SAVAŞI SONRASI FAALİYETLERİ

Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybederek teslim olduğu ve ardından Anadolu'da kurtuluş savaşının başladığı dönemlerde, İttihat ve Terakki'nin Türkistan'la ilgili faaliyetleri Türkistan'da bulunan İttihatçı eski Türk subayları ve daha sonra da Cemal, Halil ve Enver Paşaların şahsında, liderler seviyesinde olmak üzere iki farklı düzlemde yürütülmüştür. Bu dönemdeki faaliyetlerin büyük ölçüde Bolşeviklerle iş birliği içerisinde yürütüldüğü gözlenmektedir. Bu dönemde İttihatçı liderler hedeflerini Bolşeviklerle birlikte İslam dünyasını İngiliz emperyalizmine karşı ayaklandırmak şeklinde tanımlamaktadırlar.

Bolşeviklerle işbirliği Döneminde İttihat ve Terakki Üyelerinin Türkistan'daki Faaliyetleri

Türkistan İttihat ve Terakki Partisi'nin 1918 yılı ortalarında aldığı bir kararla cemiyet üyesi Osmanlı zabitlerinin Türkistan Komünist Partisi'ne üye olmaları uygun bulunmuştu. Türkistan İttihat ve Terakki Cemiyeti kurucularından Süleyman Sami, daha sonra Türkiye Komünist Fırkası temsilcisi olarak Anadolu'ya geldiği zaman 3. tümen komutanı Albay Rüştü aracılığıyla Kâzım Karabekir Paşa'ya sunduğu gizli raporda, Türkistan'daki gizli cemiyetin Bolşevik siyasetinden Türkler için en üst düzeyde yarar sağlayabilmek için kendisiyle birlikte üç arkadaşının Bolşevik partisine girmeleri kararı verildiğini söylemektedir. Süleyman Sami ile birlikte Komünist Partisi'ne giren diğer subaylar, Bursalı Mehmed Emin Bey, Kayserili İsmail Hakkı ve Teğmen Kâzım beylerdir. Aynı dönemde cemiyetin Türkistanlı üyelerinin de Bolşevik partisine üye olmaları yönünde karar alınmıştı. Bu kararla birlikte başta Münevver Kari olmak üzere çok sayıda Türkistanlı cedit komünist partisine üye oldu. Türk subaylar başlangıçta biraz dışlanmışlarsa da Osipov olaylarında gösterdikleri çaba on-

ların komünist partisi içerisinde benimsenmelerine yol açacaktı. Zeki Velidi Togan “*Bugünkü Türkili Türkistan* isimli kitabında *Osipov olaylarında Taşkent’te bulunan Mehmed Emin Efendizâde ve Türkiyeli subaylardan Kâzım, Ziya ve Haydar beyler Türkistan’da Beyaz Rus hakimiyetinin yerleşmesine karşı fevkalade hassas davrandılar*” diyerek bu subayların Bolşeviklerle birlikte Beyaz Ruslara karşı savaştıklarını aktarmaktadır. Bu olaylardan kısa bir süre sonra Taşkent’e gelen Ziya Yergök anılarında “*Bu çatışmalarda 30-40 adamıyla Bolşeviklerin yanında yer alan Mehmed Emin Efendizâde, Taşkent’in Bolşeviklere kazandırılmasında büyük rol oynamış, mükâfat olarak Bolşevikler de onu Maarif Komiseri yapmışlardı*” demektedir. Azerbaycan Komünist Partisi lideri Neriman Nerimanov’un Rusya’daki esir Türk askerleri için düzenlenen bir kurultaydaki “*Taşkent ve Semerkant’taki Türk subayları Bolşeviklerle iş birliği içerisinde çalışmaktadırlar*” şeklindeki sözleri Türkistan’daki İttihatçı subaylarla Bolşevikler arasındaki birlikteliği açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

İlginç olan nokta, Bolşeviklerle iş birliği arayışlarının Anadolu’da kurtuluş savaşını başlatan Mustafa Kemal Paşa yönetimi için de geçerli olmasıydı. Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Kongresi’nden hemen sonra Fuat Sabit Bey’i Bolşeviklerle temas kurmak için Bakü’ye göndermişti. Bu dönemde eski İttihatçılarla Mustafa Kemal Paşa yönetimince bölgede görevlendirilen kadroların birlikte çalıştıkları görülmektedir. Nuri Paşa tarafından oluşturulan Şimali Kafkas Başbuğluğu Bakü Murahhası Trabzonlu Binbaşı Yakup Bey’in Kâzım Karabekir Paşa’ya gönderdiği 5.1.1920 tarihli raporda bu durum çok açık olarak görülmektedir. Yakup Bey raporunda;

“Erzurum Kongresi tarafından Bakü’ye gönderilen Fuat Sabit ve Talipzâde Yusuf ile birlikte çalıştık. O sırada Nuri Paşa geldi. Birlikte çalışmağa başladık. Şu anda Nuri Paşa ve Fuat Sabit Dağıstan’dadır. Talipzâde ile ben Bakü’deyiz. Bolşeviklerle birlikte çalışıyoruz. Şimali Kafkas ve Dağıstan Başbuğluğu murahhasıyım. Türkistan ve İran ile temaslar sağladık. Türkistan’a birkaç namuslu arkadaş gönderdik. Bolşevikler önemli bir görev için benden zabıt istediler. Erzurum’dan Fuat Sabit ile birlikte gelen Mülâzım Hilmi’yi iki ay önce Türkistan’a gönderdim. Şu anda büyük roller oynuyor. Mirza Küçükhan’a göndermek için idealist insanlara ihtiyacımız var,”

demektedir.

Teşkilat-ı Mahsusa'cı Mehmet Kâzım Bey ve Türkistan'daki Faaliyetleri

Birinci Dünya Savaşı başlangıç döneminde Türk-Alman Heyeti ile birlikte Afganistan'a gönderilen Mehmet Kâzım Bey, Afgan Emiri ile ilgili görevin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Türkiye'ye dönmemiş ve Hint ihtilâlcisi Muhammed Bereketullah ve Raca Mahabendra Pratap ile birlikte Afganistan'da kalmıştı. 1918 yılı ortalarında Bereketullah, Emir Alim Han'ın daveti üzerine Buhara'ya gitti. Kâzım Bey ise Taşkent'e geçti. Bu sırada Taşkent'te Osipov olayları patlak verdi. Mehmed Kâzım Bey bu olaylar sırasında, Türkistan Komünist Partisi üyesi Osmanlı zabıtları ile birlikte Bolşeviklerin yanında yer aldı ve başkentteki Müslüman halkın Sovyet yönetimine karşı isyan etmemesi konusunda çaba gösterdi. Bu arada Muhammed Bereketullah iki aylık Buhara ziyaretinden sonra Taşkent'e geldi ve Kâzım Bey'le buluştu. Bu dönemdeki İngiliz istihbarat raporlarında, yanlarında hiçbir Alman bulunmamasına rağmen Bereketullah- Mehmed Kâzım ikilisinden *Türk-Alman heyeti* olarak söz edilmesi ilginçtir.

Bu dönemde Mehmet Kâzım Bey ile Bereketullah, Rusya Türklerinin liderlerine mektuplar yazarak Sovyetlere destek verilmesi yönünde bir çalışma başlatmışlardı. 1919 yılı mart ayı sonlarında Bereketullah Moskova'ya gitti. Kâzım Bey ise emrindeki bir Bolşevik grubuyla Buhara Hanlığını ve Türkmen gruplarını Aşkabad'daki İngiliz kuvvetlerine karşı organize etmek ve Hive'deki Basmacı lideri Cüneyd Han ile Sovyetleri uzlaştırmak gibi görevlerle Taşkent'ten ayrıldı. Mart ayından başlayarak eylül ayına kadar Türkmen Sahra'daki Türk kabileleri arasında çok etkili propaganda çalışmaları yapan Kâzım Bey, Cüneyd Han ile de görüştü. Fakat basmacı liderini Bolşeviklerle iş birliği konusunda ikna edemedi. Mehmed Kâzım Bey'in bu çalışmaları Bolşevikler arasında büyük takdir toplamıştı. Bakü'de yayınlanan *Novıy Mir* gazetesi Kâzım Bey'i *bugün Sovyetlerin Türkistan'dan yürütülmekte olan doğu siyasetini yöneten kişidir* şeklinde tarif etmekteydi. Kâzım Bey bu çalışmaları sırasında Buhara'ya da gitti ve Emir Alim Han'ı ziyaret etti. Türkistanlı cedidlerden Sadreddin Ayni bu ziyareti,

“İngiliz düşmanı ve Türkiye temsilcisi Kâzım Bey Afganistan'dan dönerken Buhara'ya gelip onun hükümet erkânı ile görüştü. Uygulanan siyasetin Doğu ve İslam aleminin çıkarlarına ters olduğunu söyledi. Sovyetler Hükümeti ile dost olmalarını ve İngilizlere karşı ciddi mücadele etmelerini istedi. Fakat Emir onu cedid olmakla suçladı. Kendi hayatını tehlikede gören Mehmet Kâzım Bey Taşkent'e döndü.”

sözleriyle aktarmaktadır.

Moskova'da umdukları desteği bulamayan Mahendra Pratap ve Muhammed Bereketullah 1919 yılı sonlarında Taşkent'e döndüler. Bu arada Sovyet yönetimi, İran'a geçirmek istedikleri Khodo isimli bir ayrılıkçı ile birlikte çalışmak üzere Kâzım Bey ve Bereketullah'ı Aşkabad'a göndermeye karar vermişti. Burada Türkmen liderlerden Mahdum Kulu ile görüşen ikili, Khodo'yla ilgili görevi onaylamadıkları için Taşkent'e geri döndüler. Bu gelişme Kâzım Bey ile Bolşevikler arasında bir hoşnutsuzluğun başlamasına neden olmuştu. Rus gizli polisi Kâzım Bey'in kaldığı evi bastı ve kendisini tutukladı. Kısa bir süre sonra serbest kalmasına karşın Kâzım Bey artık Türkistan'da kalamayacağını anlamıştı. Bu sıralarda Afganistan'a geçmek üzere Türkistan'a gelen Cemal Paşa ile görüştü. Kâzım Bey, Cemal Paşa ile yaptığı görüşmede Hindistan'da İngilizlere karşı bir silahlı ayaklanmanın mümkün olmadığını anlattıysa da Cemal Paşa'nın kararı değişmeyecekti. Bu gelişmelerden sonra Kâzım Bey Türkiye'ye doğru yola çıkacak ve neredeyse 6 yıldan bu yana devam eden Afganistan-Türkistan macerasına son verecektir. Ne yazık ki Kâzım Bey hatıralarını yazmamış veya yazdıysa da yayınlanmamıştır. Bu nedenle Türkistan'daki bu faaliyetlerini İttihatçı Liderlerin emriyle mi yoksa kendi inisiyatifiyle mi yaptığını öğrenmek mümkün olamayacaktır.

Türkistan'daki İttihat ve Terakki Üyesi Osmanlı Zabitleri ve Türk Komünisti Mustafa Suphi Arasındaki İlişkiler

Türkiye Komünist Teşkilatı başkanı Mustafa Suphi 1920 yılı başlarında Taşkent'e geldi. Asıl hedefi Azerbaycan üzerinden Türkiye'ye geçmek idiyse de Gürcü Lider Eliyeva'nın isteği üzerine Şark Müslümanlarına yönelik organizasyon çalışmaları için Taşkent'te 3 ay kadar kalacaktı. Bu dönemde Mustafa Suphi ve arkadaşları Türkiye'de faaliyet gösterecek olan Türk Komünist Fırkasının çekirdek kadrosunu oluşturmaya çalıştılar. Ayrıca esir kamplarından Türkistan'a gelen Türk askerleri arasında yürüttükleri propaganda çalışmalarıyla bir *Türk Kızıl Ordusu* kurmayı başarmışlardı. Teşkilatın sözcüsü olacak *Yeni Dünya* gazetesi de Taşkent'te çıkarılmağa başlanmıştı. Mustafa Suphi bu çalışma döneminde Türkistan Komünist Partisi ile yoğun bir ilişki içerisine girmiş, parti üyesi cedidlerle ve Osmanlı zabitleriyle yakın ilişki kurmuştu. Daha sonra onları kurmayı plânladığı Türkiye Komünist Fırkası ile birlikte çalışmaya davet etti. Mustafa Suphi'nin bu çağrısına eski itttihatçı dört subay olumlu cevap vermişlerdir. Bunlardan ilki Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıç döneminde İttihat ve Terakki'nin Kafkas Bölüm Başkanı Hasan Ruşeni tarafından Türkistan'a gönderilen Bursalı Mehmed Emin Efendizâde'dir. Mehmed Emin Bey, yukarıda bahsedildiği gibi Bolşevikler tarafından Türkistan maarif nazırlığına atanacak derecede başarılı çalışmalar yapmıştı. İkinci subay, Tür-

kistan İttihad va Tarakkıparvar Cemiyeti'nin kurucularından Süleyman Sami bin Tevfik'tir. Yusuf Ziya Bey'in Türkistan'a gelip cemiyetin adını Türkistan İttihat ve Terakki Cemiyeti şekline dönüştürmesinden sonra teşkilatın Semerkant ve Andican şubelerini kuran Süleyman Sami, kısa bir dönem Semerkant maarif müdürü olarak çalışmıştı. Mustafa Suphi'nin davetini kabul eden diğer iki subay ise Kayserili İsmail Hakkı ve Malatyalı Teğmen Kâzım Bey'di.

Mustafa Suphi, oluşturduğu 40 kişilik çekirdek kadronun 23 üyesiyle birlikte 27 Mayıs 1920'de Bakü'ye geçti. Burada önce Türkiye Komünist Partisi'nin Bakü Komitesi, daha sonra da Türkiye Komünist Partisi resmen kuruldu. Mehmed Emin Bey Bakü Komitesi başkan vekili ve partinin teşkilat, tebligat ve istihbarat şubesi müdürlüğüne getirilmişti. Süleyman Sami partinin siyasi komiseri seçilmişti ve kısa bir süre sonra Türkiye Komünist Fırkasıyla Anadolu'daki komünist teşkilatlar arasında bağ oluşturmak göreviyle Anadolu'ya gönderilecekti. Kayserili İsmail Hakkı, Mehmed Emin Bey ve Süleyman Sami Beyle birlikte merkez yönetim kuruluna seçilmişti. Teğmen Kâzım Bey ise Türk Kızıl Alayında makinalı müfreze komutanlığı görevine getirilmişti.

Kongreden birkaç ay sonra Türkiye Komünist Fırkası, merkezini Anadolu'ya taşımağa karar verdi ve Mustafa Suphi 17 arkadaşı ile birlikte Kars üzerinden Erzurum'a hareket etti. Süleyman Sami, Mehmed Emin Bey ve eşi Meryem Hanım da bu gruptaydı. Kayserili İsmail Hakkı dış büronun başkanı olarak Bakü'de kalmıştı. Ankara Hükümeti ise Mustafa Suphi'nin bir an önce Anadolu'dan çıkarılmasına karar vermişti. Bu nedenle Suphi ve arkadaşları Trabzon'a yönlendirildiler. Grup Trabzon'a sevk edilirken Süleyman Sami ve Mehmed Emin Beyler hasta olduklarını ileri sürerek Maçka'da kaldılar. Mustafa Suphi ve 13 arkadaşı Trabzon'dan motora bindirilecek ve Karadeniz'de boğulmak suretiyle öldürüleceklerdir.

Cemal Paşa'nın Türkistan Faaliyetleri

Cemal Paşa 1920 yılının yaz başlangıcında Türkistan'a geldi. Paşanın "*İttihad-ı İslam çerçevesinde Afganistan'daki Hint ihtilâlcilerini organize etmek ve Afgan yönetimini İngiliz İmparatorluğuna karşı mücadeleye ikna etmek*" şeklindeki projesi Sovyet liderlerince denemeye değer bulunmuştu. Cemal Paşa'yı Taşkent'te Türkistan Bölgesi Askerî Komutanı Mihail Frunze askeri bir törenle karşıladı. Paşayı karşılayanlar arasında esir kamplarından çıkıp bölgeye gelen 80 kadar Osmanlı subayı vardı. Taşkent'teki ikameti sırasında paşa, Türkistanlı ceditlerle ve Osmanlı subaylarıyla toplantılar yaptı. Bu subaylardan Raci Çakıröz anılarında Cemal Paşa'nın iki kademeli bir planı olduğunu, Hindistan'a yönelik planların başarılı olması durumunda isyan hareketlerini Türkistan'a sıçratmayı amaçladığını, dolayısıyla da Türk subaylarını Buhara Hanlığında, yeni

kurulan Harezmi Halk Cumhuriyetinde ve Fergana bölgesinde bulunmaları yönünde ikna ettiğini anlatmaktadır. Nitekim Paşa, yaptığı görüşmeler sonucunda, o yılın başlarında kurulmuş olan Harezmi Halk Şûraları Cumhuriyetine çeşitli alanlarda çalışmak üzere 15 Türk subayının gönderilmesi konusunda Rus yetkililerle uzlaşmaya varmıştı. Her biri farklı alanlardan olmak üzere 15 subay seçildi.

Cemal Paşa Türkistan'da olduğu iki buçuk ay süresince bölgedeki gelişmeleri etraflıca değerlendirmiş ve yazdığı dört mektupla Mustafa Kemal Paşa'yı bilgilendirmişti. Cemal Paşa bu mektuplarında Türkistan'daki Bolşevik yönetiminin niteliklerini, halkın Osmanlı Türklerine bakışını, Basmacılık Hareketini, Buhara ve Hive hanlıklarının durumunu ve İngilizlerden bağımsızlığını kazanan Afgan Emiri Amanullah'ın Panislamcı bir anlayış içerisinde Türkistan, Buhara Hanlığı, Harezmi Halk Şûraları Cumhuriyeti ve Belucistan'ı ülkesine katarak büyük bir Asya İmparatorluğu yaratmak istediğini anlatmaktadır. Paşa ayrıca Türkistan'daki Osmanlı subaylarının eğitim alanındaki faaliyetlerini anlatarak, çok sayıda ilköğretim ve üç adet öğretmen okulu açılmasını sağladıklarını belirtmekte, Mustafa Kemal Paşa'ya Türkiye'den Ruşen Eşref Bey ile birlikte bir ikisi hanım olmak üzere öğretmenler göndermesinin çok yararlı olacağını söylemektedir. Hazırlıklarını tamamlayan paşa, yanında Afganistan'a götüreceği 14 Türk subay seçmişti. Ağustos ayı sonlarında Türk subayları, Hint ihtilâlcilerinden Mevlevi Bereketullah ve dokuz Türkistanlı er eşliğinde Taşkent'ten ayrıldı.

Halil Paşa'nın Türkistan'daki Faaliyetleri

Cemal Paşa'dan kısa bir süre sonra, 1920 yılının ekim ayı ortalarında Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa (Kut), Kuşçuzâde hacı Selim Sami, İbrahim ve Hayrettin beylerle birlikte Türkistan'a geldi. Bu ziyaret İttihat ve Terakki liderlerinin Bakü Doğu Halkları Kongresi'nden hemen sonra Moskova'da teşkilatlandırmağa çalıştıkları *İslam İhtilâl Cemiyetleri İttihadı*'nın kuruluşunun programıyla ilgiliydi. Enver Paşa Almanya'daydı. Moskova'da Halil Paşa, Hacı Selim Sami, Cevad Tali ve Ziya Bey gibi liderlerin katılımıyla yapılan toplantıda İttihad'ın ilk kongresine kadar geçerli olacak ön protokoller kabul edilmişti. Bu protokollere göre Anadolu'da, Doğu Türkistan'da ve Afganistan'da özerk merkezler oluşturulacaktı. Kabul edilen ikinci protokolde, Kaşgar'da (Doğu Türkistan) askeri bir harekâtla bir ihtilâl gerçekleştirilerek bağımsız bir cumhuriyet kurulacaktı. Daha sonra bu cumhuriyet aracılığıyla Hindistan'daki İngiliz yönetimine karşı mücadele verilecek ve orada da bir ihtilâl gerçekleştirilmesine çalışılacaktı. Söz konusu projenin uygulayıcıları Halil Paşa ve bölgede daha önce bir süre faaliyet göstermiş olan Hacı Selim Sami olacaktı. Bu ikili

Rusların da onayladığı bu plan gereği Türkistan'a gelmişlerdi. Halil Paşa Taşkent'teyken Cemal Paşa'ya gönderdiği bir mektupta;

“Niyetim ilkbaharda Kaşgar'a giderek orada mahalli bir cumhuriyet teşkili ve bu müstakil Türk ve Müslüman hükümet kuvvetleriyle Şimali Hindistan Müslümanlarına yardım ederek bunların İngiliz hâkimiyetinden kurtulmalarını sağlamaktır. Bakalım nereye kadar muvaffak olacağız.”

demektedir.

Halil Paşa anılarında Taşkent'e iner inmez şehirde görev yapan Türk subaylarıyla biraraya geldiğini, bu subayların yardımıyla İttihat ve Terakki'nin programına uygun olarak Taşkent'te bir cemiyet kurduğunu, cemiyet tüzüğü'nün Türk boylarının lehçelerine göre yazılıp her tarafa dağıtıldığını, ateşli ve zeki gençlerin İttihat ve Terakki'ye giriş uygulamasına benzer bir şekilde bu cemiyete üye olduklarını anlatmakta ve Hafız Kari, Taceddin Beg ve Müfti Sadreddin gibi Türkistanlıların isimlerini vermektedir. Halil Paşa'ya göre kendisi Moskova'ya döndüğü sıralarda Orta Asya'daki bu teşkilat bütün merkezlerde süratle gelişmekteydi. Halil Paşa Türkistan'da olduğu sürede, bölgeye gelmekte olan Türk esirlerinin Bakü'ye sevkiyle ilgilenmiş, TBMM Hükümeti'nin Bakü Temsilcisi Mahmut Şevket Esendal'a gönderdiği mektupla Türk esirlerin işlerini organize etmek için bir resmi yetkilinin Taşkent'e gönderilmesini talep etmişti. Ayrıca Doğu Türkistan projesinin gerçekleştirilebilmesi için gerekli olan 30 kadar subay ve uzmanla birlikte bir askeri birliğin Türkiye'den Türkistan'a gönderilmesini talep etmekteydi. Bu uzmanların nakli ile ilgili fon Sovyet hükümeti tarafından karşılanacaktı. Bu konuda gerekli düzenlemeleri yapmak için yardımcılarında Ferit Bey'i Bakü'ye göndermişti. Halil Paşa'nın bu çalışmaları, Sovyet yetkililerinin verdikleri sözleri yerine getirmemeleri nedeniyle sonuçsuz kalacaktır. Halil Paşa anılarında uslanmaz bir komitacı olan Hacı Selim Sami'nin bu dönemde Basmacılık Hareketi'ne katılmak konusunda onu ikna etmeğe çalıştığını, fakat kendisinin bu teklifi reddettiğini yazmaktadır. Bir süre sonra Halil Paşa, Enver Paşa'nın isteği üzerine ekim ayı sonlarında Moskova'ya dönecektir. Hacı Selim Sami ise o sıralarda Berlin'de bulunan Enver Paşa'ya katılmak üzere Almanya'ya gidecektir.

Türk Subaylarının Buhara ve Harezmi Halk Şûraları Cumhuriyetlerindeki Çalışmaları

Cemal Paşa'nın Afganistan'a gidişinden bir süre sonra Sovyetler, kısa süreli bir mücadeleyle Buhara Hanlığını işgal ettiler ve Yaş Buharalılardan oluşan kadroların yönetiminde Buhara Halk Şûraları Cumhuriyeti'ni kurdular.

Bu yeni durum üzerine Cemal Paşa tarafından hazırlanan 15 Türk subayının 6'sı Harezm'e, 9'u da Buhara'ya gönderildi. Ceditlerin yönetimindeki Buhara Cumhuriyeti askerlik ve eğitim çalışmaları için uygun bir ortam oluşturmaktaydı. Bu nedenle Türkistan Genel Valiliği bünyesinde çalışan Türk subaylarının büyük bir bölümü Buhara'ya yöneleceklerdir.

Buhara Halk Şûraları Cumhuriyeti'nin ordusu yoktu ve en kısa sürede düzenli bir ordu kurulmalıydı. Bu amaçla mecburi askerlik yasası çıkarıldı. Türk subaylarından Ali Rıza Bey harbiye nazırlığı müsteşarlığına, Hayri Bey ise harp okulu müdürlüğüne getirilmişlerdi. Askeri birliklerin kuruluşu ve eğitimi Ali Rıza Bey'in denetiminde, çoğu İttihat ve Terakki'nin eski üyeleri olan Türk subayları tarafından yürütülmekteydi. Kısa bir süre içerisinde mevcudu 10 bini aşan bir milis gücü oluşturuldu. Osmanlı subaylarından Kâzım Baykal Bey, Buhara emniyet müdürü olarak atanmıştı. Yardımcısı Bartınlı Halil'di. Yüzbaşı Hasan Bey, Tirmiz garnizon komutanı, Erzurumlu Osman Çavuş da milis müdürü olarak görev yapmaktaydı. Bu arada İttihat ve Terakki Partisi üyesi olan subayların bir kısmı Buhara'nın bağımsızlığını korumak amacıyla kurulan *Buhara İstiklâli* isimli gizli teşkilata katılmışlardı. Buhara hükümetinin üzerinde durduğu konulardan birisi de eğitimin yeniden düzenlenmesiydi. Medreselerin yerine modern okullar kurulmasına çalışılmaktaydı. Askerî alanda görev yapmayan Türk subayları bu okullarda ders vermekteydiler. Ayrıca Türk subaylarının denetiminde hızlandırılmış öğretmenlik kursları açılmıştı.

Buhara Cumhuriyeti'nin önüne çıkan önemli sorunlardan birisi de cumhuriyetin doğu kesiminde başlayan Basmacı isyanlarıydı. Basmacılar, sadece Ruslara karşı değil, aynı zamanda, hanlığın yıkılması için Sovyetlerle birlikte hareket eden Buhara Cumhuriyeti yönetim kadrolarına karşı da mücadele vermekteydiler. Basmacılarla görüşmeleri yürütmekle görevlendirilen Osman Hoca'nın cumhurbaşkanı seçilmesi ve yerine atanan akrabası Ata Hoca'nın başarısız olup Buhara'ya çağrılmasından sonra Türk subaylarından Süreyya Bey bu göreve getirilmişti. Buhara Halk Şûraları Cumhuriyeti'nin Doğu Buhara Temsilcisi olarak atanan Süreyya Bey, Enver Paşa'nın Türkistan'a geldiği 1922 yılı sonlarına dek bu görevi sürdürecektir.

Hive'de görev yapan Osman Avni Bey'in raporlarından anlaşıldığı kadarıyla Harezm Halk Şûraları Cumhuriyeti'ne giden altı subayın katılımıyla buradaki Osmanlı subayı sayısı sekize çıkmıştı. Bunların altısı subay talimğâhında, ikisi de eğitim alanında çalışmaktaydılar. Rıdvan ve Hüseyin beylerin önderliğinde Hive'de bir harp okulu açılmış ve birkaç küçük subay bölüğü yetiştirilmişti. Harezm Halk Şûraları Cumhuriyeti Maarif Komiseri Molla Bekcan Türkiye'de öğrenim görmüş ceditlerdendi. Dolayısıyla Hive'ye gelen Türk subaylarını, bu

cumhuriyetin lağvedildiği döneme kadar, eğitim alanında kullanmayı sürdürmüştür.

Enver Paşa Türkistan'da

Enver Paşa, 16 Ekim 1921 günü, Hacı Selim Sami ve yaveri Muhiddin Bey'le birlikte Buhara'ya geldi ve Şûralar Cumhuriyeti Hükümeti tarafından sıcak bir şekilde karşılandı. Gündemdeki temel soru Enver Paşa'nın Buhara'da ne yapacağıydı. Buhara yönetiminin ileri gelenleri ve cedidlerle yaptığı görüşmeler sonrasında üç temel yaklaşım ortaya çıkmıştı. Cumhurbaşkanı Osman Hoca ve Harbiye Nazırı Abdülhamit Arif gibi liderlere göre paşa, Basmacılık hareketinin başına geçmeli ve onları organize ederek Ruslara karşı savaşmalıydı. Enver Paşa'nın Buhara'ya gelmesine ön ayak olan Hacı Selim Sami de aynı düşüncede idi. yBuharalı cedidlerin bir kısmına göre ise paşa, Buhara Cumhuriyeti ile Sovyetler arasında arabuluculuk yapmalı ve cumhuriyet iktidarının güçlendirilmesi yönünde destek vermeliydi. Zira Ruslar son dönemlerde Buhara Cumhuriyeti'nin sovyetleştirilmesi yönünde ciddi baskı uygulamaya başlamışlardı. *Orta Asya Müslümanları Milli Avami Cemiyetleri İttihadı* reisi Zeki Velidi (Togan) önderliğindeki bir diğer grup ise paşanın Afganistan'a geçmesi ve orada yapacağı çalışmalarla Türkistan'daki milli mücadeleye katkı sağlaması gerektiği inancındaydılar. Zeki Velidi'ye göre paşanın doğrudan Basmacılara katılması halinde *Türkistan Millî Mücadelesi* bölgesel bir olay olmaktan çıkacak, Pantürkçü ve Panislamcı bir karakter kazanacaktı. Bu durumda Sovyetler bütün güçlerini bölgeye yığacaklar, Türkistan'daki harekete destek vermesi ihtimali bulunan İngiltere ve benzeri dış güçler de bu konuda istekli olmayacaklardı.

Buhara'da yaptığı görüşmeler ve ortaya konan zıt fikirler Enver Paşa'nın kafasını bir hayli karıştırmıştı. Sonunda bütün grupların önerilerini kapsayacak bir yol buldu. Buhara Cumhuriyetinde başlatacağı bir hareketle Müslüman Asya'yı emperyalist güçlerin esaretinden kurtaracaktı. Sovyet Rusya Halk Komiserliğine yazdığı bir mektupta *bağımsız Buhara'nın yardımıyla İslam Asya'sını İngiliz emperyalizminden kurtarabileceğini* belirtti. Fakat bunun için ilk şart, Buhara Halk Şûraları Cumhuriyeti topraklarında konuşlanmış Kızıl Ordu kuvvetlerinin çekilmesi idi. Mektup "*Buhara halkının ricası üzerine Sovyet Rusya Hükümeti ile Buhara Cumhuriyeti arasında yapılacak görüşmelerde Buhara halkını temsil etmeğe hazır olduğunu*" bildiren bir cümleyle son bulmaktaydı. Enver Paşa ayrıca Afganistan'da faaliyet gösteren Cemal Paşa ile Kafkasya'da çalışmalarını sürdüren Halil Paşa ve Küçük Talat Bey hariç bütün İttihatçıların Rusya'yı terk ederek Buhara'ya gelmelerini istemişti. Bu ittihatçılar Buhara'da öğretmenlik yapacakmış gibi geleceklerdi. Enver Paşa'nın bu girişimi, aslında Buhara'yı Sovyet-

lerden bağımsız bir hale getirme çabasından başka bir şey değildi ve böylesi bir durum Sovyet Liderleri için kesinlikle kabul edilemezdi.

Buhara'daki Rus Elçisi Yurinef'le yaptığı görüşme Enver Paşa'nın son kararını vermesini sağlayacaktı. Görüşmede Yurinef, o sıralarda Moskova'ya gitmiş olan Cemal Paşa'nın ne Afganistan'a ne de Türkistan'a dönmesine izin veremeyeceklerini, Enver Paşa'nın bütün faaliyetlerini yakından izlediklerini ve gerektiğinde çeşitli önlemler alacaklarını ifade etmişti. Enver Paşa Bolşeviklerin kendisini tasfiye etmekte kararlı olduklarını anlamıştı. Bu noktada Basmacılara katılarak Türkistan'ın bağımsızlığı için savaşmak konusundaki kararı kesinleştirdi. Paşa 8 Ekim 1921 sabahı, yanında Hacı Selim Sami, yaveri Muhiddin Bey, Buhara'daki Türk subaylarından Manastırlı Nazmi, Mülazım-ı Sani Raşit, Süvari Yüzbaşısı Hasan, sivillerden İsmail Hakkı ve 25 kişilik Ferganalı süvari grubuyla Buhara'dan ayrıldı. Bartınlı Halil daha sonra kafileye katılacaktı. Enver Paşa, Korgantepe civarında karşılaştığı Basmacı lideri Togaysarı'yla görüşmüş, misafir edildiği Cilligöl mevkiinden Afganistan emirine, o sıralarda Afganistan'a sığınmış olan Buhara Emiri Alim Han'a ve bazı Basmacı liderlerine mektuplar göndermişti. Daha sonra Göktaş bölgesinde temas ettiği bölgenin en güçlü Basmacı Lideri Lakay İbrahim'le olan görüşmesi olumsuz yönde seyretti. Lakay, *gerçek Enver Paşa olup olmadığının anlaşamadığı* iddiasıyla paşayı gözaltına aldı ve Duşanbe civarındaki bir kampta hapsedti. 1922 yılı ocak ayı ortalarında Emir Alim Han'dan gelen bir mektup Enver Paşa'nın kurtulmasını sağlayacaktı. Afgan Emiri Amanullah Han, Emir Alim Han'a baskı yapmış ve Lakay İbrahim Beg'e Enver Paşa'nın serbest bırakılması yönünde bir mektup yazmasını istemişti. Bu gelişme sonucunda Lakay İbrahim Beg Enver Paşayı serbest bıraktı ve kendisiyle birlikte Ruslara karşı savaşacağına söz verdi.

Paşa serbest kalır kalmaz bir *cihad* beyannamesi ilan etti. Kendisini halifenin damadı, Büyük Afgan Emiri Amanullah Han'ın serdarı olarak tanımlandıktan sonra "*Buhara-yı Şerif, Hive ve Türkistan'ı istila eden Ruslardan temizlemek için cihad ilan ettiğini ve bütün İslam kuvvetlerinin kumandasını bizzat üzerine aldığını*" belirtmekteydi. Bu çağrıdan sonra Fuzeyl Maksım, Şirmuhammed Beg, Devletmend Beg ve Eşan Sultan gibi güçlü Basmacı liderleri paşanın yanında yer alacaklardır. Enver Paşa'nın ilk başarılı sınavı Doğu Buhara'nın merkezi olan Duşanbe şehrinin ele geçirilmesi oldu. Bu başarı üzerine paşa, yaveri Muhiddin Bey'i Afgan Emiri Amanullah Han'a, Yüzbaşı Hasan Beyi de Afganistan Harbiye Nazırı Nadir Han'a gönderdi. Emir Amanullah'a yazdığı mektupta Enver Paşa geleceğe yönelik beklentilerini

“Yardımlarınız sayesinde Buhara ve Türkistan’da Rusların hâkimiyetine son verilerek yönetimimiz altında bir Doğu İslam Hükümetleri İttihadı meydana gelir. Bu suretle doğuda, kısa bir zamanda güçlü Almanya Federasyonu gibi dünyaya meydan okuyacak bir hükümet oluşur.”

sözleriyle dile getirmekteydi. Bu gelişmelerden çok memnun kalan Amanullah Han Enver Paşa’ya yardım kararı verdi ve sütkardeşi Ahmed Han aracılığıyla 300 kişilik bir askeri birlik, giyim, cephane ve para gönderdi. Yeni katılımlarla birlikte Enver Paşa’nın askeri gücü 7000 civarına ulaşmış durumdaydı.

Bu sıralarda Enver Paşa, Duşanbe-Baysun hattındaki Rus birliklerini zorlayarak Baysun’a geriletmeye başlamıştı. Gelişmelerden kaygılanan Sovyet hükümeti, Dışişleri Komiseri Yardımcısı Karahan aracılığıyla bir uzlaşma önerisi yaptı. Enver Paşa’nın Azerbaycan Komünist Partisi Genel Sekreteri Nerimanov aracılığıyla gönderdiği cevap çok kesindi ve bütün köprüleri atmaktaydı. Ruslar Türkistan, Buhara ve Hive topraklarından askerlerini çekmedikleri sürece barış masasına oturmayacağını belirtiyordu. Fuzeyl Maksım ve Şirmuhammed Beg gibi Basmacı liderlerinin katılımıyla güçlenen Enver Paşa Baysun şehrini kuşatmıştı. Polonya’ya karşı yürüttüğü savaşın sonlanmasıyla büyük ölçüde rahatlayan Sovyet hükümeti, Enver Paşa ile birlikte Basmacılık Hareketinin tasfiye edilmesi yönünde üç katmanlı bir stratejiyi gündeme getirdi. İlk olarak Rus Genelkurmay Başkanı Kamenev komutasında 100 bin kişilik bir Kızıl Ordu gücü bölgeye sevk edildi. Stratejinin ikinci boyutu Afganistan’a yönelikti. Afgan Emiri Amanullah’a siyasi baskı uygulayan Moskova, Enver Paşa’ya yapılan yardımların kesilmesini istedi. Baskıya direnemeyen Emir Amanullah, yardımı durdurduğu gibi, daha önce gönderdiği 300 kişilik askeri birliği de geri çekti. Sovyetlerin son uygulaması ise eski Buhara Emiri Alim Han’ın yandaşı olan Basmacılara yönelikti. Sovyet propagandacıları, Enver Paşa’nın yazılarını *Emir-i Leşker-i İslam ve Buhara* şeklinde imzalamasından yola çıkarak, başarılı olması halinde Buhara’da kendi devletini kuracağını ve Afganistan’a sığınan Alim Han’ın Buhara’ya dönmesine izin vermeyeceğini yaymağa başladılar. Bu propaganda çok başarılı oldu ve Alim Han yanlısı Basmacıların bazıları Enver Paşa’ya desteklerini sonlandırdılar, bazıları da karşı mücadeleye başladılar.

1922 yılı ortalarında Enver Paşa’nın mücadelesinde bir gerilemenin başladığı görülmektedir. Yeni takviyelerle güçlenen Sovyet kuvvetleri Enver Paşa’ya bağlı güçleri Baysun önlerinden söküp atmış, Duşanbe’ye doğru geriletmeğe muvaffak olmuştu. Temmuz ayı ortalarında Duşanbe’yi de terk etmek zorunda kalan Enver Paşa Belcivan bölgesine doğru çekildi. Ne yazık ki bu bölge onun son durağı olacaktı. 4 Ağustos günü bir Rus saldırısı sırasında isabet eden mit-

ralyöz kurşunlarıyla şehit olacaktı. Enver Paşa'nın Makedonya'dan başlayan maceralı hayatı Belcivan'da sona ermişti. Geride, gerçekleştiremediği hayalleri kalmıştı.

Son Komitacı: Hacı Selim Sami

Enver Paşa'nın ölümünden sonra, Afganistan'da bulunan Osman Hoca başkanlığındaki Orta Asya Müslümanları Millî Avami Cemiyetleri İttihatı üyeleri ve Basmacı liderlerinin ortak kararıyla Hacı Selim Sami'ye *paşa* unvanı verildi ve Türkistan İhtilâl Orduları başkomutanlığına getirildi. Bütün hayatı komitacılıkla geçmiş olan bu gözü kara İttihatçı, yanına Buhara Cumhuriyeti'nin eski harbiye nazırı Abdülhamit Arif'le birlikte bir kısım asker ve mühimmat olarak 25 Ağustos günü Doğu Buhara'ya geçti. Darvaz'da Eşan Sultan'ın evinde Basmacı liderleri ve harekete iştirak eden Türkiyeli subaylarla yapılan toplantıda Türkistan'da yapılacak mücadelenin temel ilkeleri düzenlendi. Fuzeyl Maksım, Şirmuhammed Beg ve Eşan Sultan gibi basmacı liderleri kendi bölgelerinde mücadeleyi devam ettireceklerdi. Ali Rıza Bey ise Türkmen bölgelerindeki faaliyetlerini sürdürmekteydi. Bu düzenlemelerden sonra Hacı Selim Sami, Puşıyan bölgesinde Rusları çekilmeye zorladı ve ardından Kölab kalesini ele geçirdi. Selim Sami, Osman Hoca'ya gönderdiği 27 Kasım tarihli raporunda iki ay boyunca devam eden mücadeleler sonucunda Rusların Doğu Buhara'yı terk etmek zorunda kaldıklarını yazmaktadır.

Bu arada Hacı Selim Sami, Afgan hükümetinden yardım alabilmek ve Ruslara karşı İngiliz desteğini sağlayabilmek amacıyla Abdülhamit Arif Bey'i Afganistan'a göndermişti. Rus baskısı altındaki Afgan hükümetinin geçiş izni vermemesi üzerine Arif, Çitral üzerinden Hindistan'a girmiş ve İngiliz yetkilileriyle görüşmüştü. Kuşkusuz, İngiliz istihbarat raporlarında İttihat ve Terakki'nin en değerli ve en zeki Panislamcı ajanı olarak tanımlanan ve İngiliz karşıtı mücadelesiyle tanınan Hacı Selim Sami'ye İngilizlerin destek vermesi düşünülemezdi. Ayrıca İngiltere Türkistan'daki olayları Sovyetlerin bir iç işi olarak görmekteydi, dolayısıyla taraf olması düşünülemezdi. Sonuç olarak bu girişim başarılı olamadı.

Diğer taraftan Hacı Sami'nin sert yönetim anlayışı Türkistanlı Basmacılar arasında huzursuzluklara sebep olmağa başlamıştı. Halk tarafından çok sevilen Kölab Kumandanı Aşur Beg'i Afganistan'a geçeceği zannıyla öldürtmüş, Fergana bölgesinde yıllardan beri büyük bir mücadele veren Şirmuhammed Beg'e baskı uygulayarak Afganistan'a geçmesine neden olmuş ve nihayet Ruslarla temas kurduğu iddiasıyla Darvaz bölgesi hâkimi Eşan Sultan ve kardeşi Eşan Süleyman'ı idam ettirmişti. Bu gelişmeler yıllardan beri Ruslara karşı çok başarılı bir mücadele yürüten Fuzeyl Maksım gibi Basmacı liderlerini

bile Hacı Sami'den uzaklaştırmıştı. 1923 yılı mayıs ayı sonlarında Hacı Selim Sami ani bir şekilde Afganistan'a geçmeye karar verdi. Afgan hükümeti Sami ve arkadaşlarını Hanabad şehrinde bir ay kadar misafir etmekle birlikte Kâbil'e geçmelerine izin vermedi. Bu arada Afganistan'a gelmiş olan Orta Asya Cemiyetleri İttihadı Reisi Zeki Velidi, mektup yazarak savaşı devam ettirmesini istediye de Hacı Sami, dizinden yaralanmış olduğunu, Türkiye'ye giderek tedavi olmak istediğini ve iyileştikten sonra geri döneceğini bildirdi. Afgan hükümetinin ülkeyi terk etmelerini istemesi üzerine Hacı Selim Sami ve arkadaşları 1923 yılının eylül ayında İran'a geçtiler. Hacı Selim Sami'nin bölgeden ayrılmasıyla birlikte İttihatçılarla Türkistan arasındaki uzun ve maceralı ilişki dönemine son nokta konulmuş oluyordu.

Not: Osmanlı Devleti'nin ve İttihat Terakki'nin Türkistan'la, Cedidizm ve Basmacılık Hareketleriyle olan ilişkileri, yazarın *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi* ve *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya* başlıklı kitaplarında çok geniş bir şekilde değerlendirilmiştir. Bu makaleye dahil edilemeyen konular ve ilgili literatür analizi için söz konusu eserlerden yararlanılabilir.

KAYNAKÇA

- Abdurreşidhanov, Münevver Kari. *Hatıralarımdan: Cadidlik Tarihidan Lavhalar*, (Ed. Samimcan Halbayev), Şark Naşriyat Matbaası, Taşkent, 2001
- Aibak, Zafar Hasan. *Hatırat*, Sang-Mil, Lahor, 1990
- Andican, A. Ahat. *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009
- _____. *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul, 2003
- _____. *Turkestan Struggle Abroad*, SOTA, Haarlem, 2007
- Aslan, Yavuz. *Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997
- ATASE (Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi)
- Aydemir, Şevket Süreyya. *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985
- Ayni, Sadridin. *Buhara Tarihi İnkılabı Üçün Materyallar*, Tanlangan Asarlar, Uz. SSR. Davlat Badii Adabiyat Naşriyatı, Taşkent, 1963
- Bailey, Frederick. *Mission to Tashkent*. Oxford University Press, New York, 1992.
- Balcıoğlu, Mustafa. *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyet'e*, Nobel Yayın Dağıtım, İstanbul, 2001
- Baysun, Abdullah Recep. *Türkistan Milli Hareketleri*. İstanbul, 1945
- Çakıröz, Raci. *Türkistan'da Türk Subayları*. (Ed. Timur Kocaoğlu), Türk Dünyası Tarih Dergisi, sayı 1-11, 1987.
- Feyyizoğlu, Turhan. Mustafa Suphi: *Türk Ocağından Türkiye Komünist Partisine*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2007
- Fraser, Glenda. "Basmatchi-I". *Central Asian Survey*, Vol. 6 (1987), No:1, pp:1-73.

- _____ “Basmatchi-II”. *Central Asian Survey*, Vol.6 (1987), No:2, pp: 7-42.
- _____ “Haji Sami and Turkestan Federation, 1922-23”, *Asian Affairs* (1987), Vol.18, s. 11-21
- Gül, Mustafa. “Bolşevik İhtilali Sırasında Kırgız-Kazak Öğrencilerin Osmanlı Hükümetine Sundukları Bir Beyanname”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, No: 11, 1995, s. 50-53
- Hikmet, Adil. *Asya’da Beş Türk*. Ötüken yayınları, İstanbul, 1998
- Ishakov, S.M. *Tiurki-Musul’mane v Rossiiskoi Armii 1914-17* (Ed. Kliashtrorni, Tiurkologicheskii Sbornik 2002: Rossiia i Tiurkskii mir) Izdatel’skaia firma Vostochnaia Literatura, RAN, Moskva, 2003
- İlcul, Ahmet Kemal. *Çin-Türkistan Hatıraları*. (Haz. Yusuf Gedikli), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1997.
- Karabekir, Kâzım. *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*. Tekin Yayınevi, İstanbul, 1990.
- Kurat, Nimet Akdes. *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990
- Kut, Halil (Paşa). *İttihat ve Terakki’den Cumhuriyet’e: Bitmeyen Savaş*, Yayılcak Matbaası, İstanbul, 1972.
- Kutay, Cemal. *Anavatan’da Son Beş Osmanlı Türk’ü*, Bahadır Matbaası, İstanbul, 1962
- Kydyraliev, Darhan. *Türkistan’da Cedidçilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2002
- Muhiddin Bey, Yaver (Hz. Yusuf Gedikli) *Ufuk Ötesi yayınları*, İstanbul, 2003
- Novyy Mir Gazetesi* (15.2.1920)
- Orbay, Rauf. *Cehennem Değirmeni: Siyasi Hatıralarım*, Truva Yayınları, İstanbul, 2004
- Önal, Sami. *Sarıkaşım’tan Esarete: Tuğgeneral Ziya Yergök’ün Anıları*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006
- Sergici, Süleyman Tevfik. “Türkistan Hatıraları”, *Hayat tarih Mecmuası*, sayı 3-6, 1971
- Söylemezoğlu, Galip Kemal, *30 Senelik Siyasi Hatıralarım, 1918-1924*, 3. Cilt Ülkü Matbaası, İstanbul, 1953
- Togan, Zeki Velidi, *Bugünkü Türki Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.
- _____ *Hatıralar*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1999
- Türk Adam-i Markaziyat Fırkasining Meramnâması*, (Hz. Ahmedcan Madaminov ve Said Murad), Fan va Turmuş, Taşkent, 1990
- Türkistan Milli Birliği Kuruluş ve Faaliyet Belgeleri*, (Ahat Andican Arşivi)
- Trumpener, Ulrich. *Germany and Ottoman Empire, 1914-1918*, Princeton University Press, N.J. 1968
- Yalçın, Hüseyin Cahit. *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002
- Yamauchi, Masayuki. *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*. Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995.
- Yılmaz, Mehmet ve Ata, Feridun. “Buhara Cumhuriyeti ve Basmacılık Hakkında İki Rapor”, *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 15, Güz 2004.

İttihat ve Terakki Partisi ve Sovyet Devrimi Öncesinde Orta Asya'da Milli Hareketler

Prof. Dr. Tursın Jurtbay*

Özet

Tebliğde Sovyet devrimi öncesinde Orta Asya ve Doğu Türkistan'daki aydınların Ceditçilik ve Türkçülük hareketlerinin Türkiye'deki İttihat ve Terakki Partisinin çalışmalarından ve fikirlerinden etkilenmesi ve sonuçları ele alınacaktır. Bu aydınların mensup olduğu milli hareketlerin birbiriyle ilişkisi ortaya konmaya çalışılacaktır.

Özellikle Ekim Devrimi esnasında Çarlık Rusya Türkleri arasında gelişen milli siyasi oluşumların ortaya çıkışı, yeni devlet kurma çalışmaları ve Bolşeviklerle mücadeleleri ifade edilecektir. Ayrıca Sovyet dönemindeki Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'da bu hareketlere katılan aydınların daha sonra Sovyet döneminde "pantürkist", "Türk casusu" ve "Japon casusu" gibi ithamlarla çeşitli cezalara çarptırılması anlatılacaktır. İttihat ve Terakki Partisi, Alaş Milli Hareketi, Usul-i Cedit, Uluğ Türkistan, Kuzey Türkistan, Güney Türkistan, Doğu Türkistan, Kafkas Ötesi ve İdil-Ural Siyasi Hareketi gibi oluşum ve kavramların birbirleriyle ilişkileri ile çelişkileri üzerinde durularak bugünkü siyasi hareketler üzerindeki etkileri belirtilecektir.

Anahtar Kelimeler: Sovyet İhtilali, Ceditçilik, İttihat ve Terakki Partisi

* L. N. Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi Otrar Bilimsel Araştırma Merkezi Müdürü. Metnin Kazakça'dan Türkçe'ye çevirisi Sevil Karaman tarafından yapılmıştır

COMMITTEE OF UNION AND PROGRESS, AND NATIONAL MOVEMENTS IN CENTRAL ASIA BEFORE THE SOVIET REVOLUTION

Abstract

This article covers Jadidism and Turkism movements of Central Asian and East Turkestanian intellectuals before the revolution, as well as influence of Turkish İttihat ve Terakki (Union and Progress) Party's work and ideas on these movements. Also, there will be considered relationship between these movements.

The formation of national and political movements among Turkic people in Tsarist Russia, their state-building efforts and struggle against Bolsheviks will be discussed. Intellectuals participated in these movements in Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan were later sentenced to the punishments for being "Panturkist", "Turkish spy" and "Japanese spy" during the Soviet period. We will try to analyze the relations and contradictions between political formations and concepts such as İttihat ve Terakki (Union and Progress) Party, Alash National Movement, Usul-i Jadid, Uluğ Türkistan (Greater Turkestan), Kuzey Türkistan, (Northern Turkestan), Güney Türkistan (South Turkestan), Doğu Türkistan (Eastern Turkestan), Kafkas Ötesi (Transcaucasus), İdil-Ural political movement and their influences on the current political movements.

Keywords: The Soviet Revolution, Jadidism, Party of Union and Progress

TÜRK DÜNYASI neden parçalandı, neden sömürgeciliğe uğradık, padişah imparatorluğu çöktüğünde neden biz bir bütün Türkistan cumhuriyeti olup, ortak «komünist-kolonizer» (S.Saduakasov) imparatorluğa karşı savaşamadık? Sebebi ne? İtiraf edelim, bizim her birimizde her seviyede fikir farklılığı var. Biz bunu inceleyip, karar vermeden, bugün çaba gösteren Türk birliğine ulaşmamız zor değil.

Böylece, Sovyet hükümeti bize ne verdi? Sovyet hükümeti bize, bütün Türkistan'ın milli parçalanmasına «imkân» yarattı. Bütün Türk halkları 27 ufak millete bölündü. Türkistan'da üç çeşit siyasi yön oluşturuldu. 1.Genel Türk Birliği. 2. Özel milletler özgürlüğü. 3. Daha sonra Bolşevikler ve aynı milletin kendisini: Milliyetçi ve Bolşevik diye ikiye böldü. Sonra, Bolşevikler her cumhuriyet ile özerkliğe iç savaş getirdi.

Ağabey kardeşine karşı savaştı. Halkını sevenler – halk düşmanı, halkına ihanet edenler – halk dostu oldu.

Ben kendi makalemin başlangıcında gösterildiği gibi, cedidi yönden başlayıp, 1902-1905 yıllar arasında siyasi arenaya çıkan, tüm Türkistan camiasına ortak «İttihat ve Terakki» diye genellikle isimlenen hareket konusunda Sovyet'in gizli arşivlerindeki malumatlara eğilmek istiyordum. O kuruluş ayrılan Türk soylu halkların kendi içinde: «Şagirtlik» (1901), «İttifak» (1905), «Tançî» (1905), «Terakki» (gelişen) (1905), «Hürriyet» (1905), «İdil-Ural»¹ «özerkçiler» birliği,² «Alaş», «Türkistan», «Türkmen özgürlüğü», «Usul cedit» (yeni yöntem), «Şura-i İslam» (İslam meclisi), «Küçük Başkurtistan », «Kuzey Türkistan »³ diye çeşitli isimlendirilmiş. Bu sosyal ve politik hareket 1922 yılın Taşkent'teki gizli kurultaydan sonra, Enver Paşa şehit olduktan sonra resmi şekilde yayıldı diye anlaşılıyor. Onların yerini, onları bir araya getirmek için çaba gösteren «Baş-

¹ Гаяз Исхаки,Идель-Урал.Алгы сөз Р.Хаким, Наб.Челны, Газетно-книжное изд. «КАМАЗ», 1993, 63 с., 44-49.

² Гаяз Исхаки, Идель-Урал.Алгы сөз Р.Хаким, Наб.Челны, Газетно-книжное изд. «КАМАЗ», 1993, 63 с.

³ Проф. Заки Валиди Тоған. Хатиралар. Станбол., 1969.

kurt-Kazak komisyonu», «Birleşmiş Türkistan Sosyalist Partisi », «Türkistan milli birliği », «Orta Asya'daki Müslüman halkların yöresel toplum federasyonu», Bolşevik «Türk komisyonu» değiştiremedi. Bu örgütlerin amaç, çaba birliği ile iş farklılıkları derindir, dağıtım analize edilmiyor. Ortak bir düşünce oluşturulmadı. Çünkü biz, Türk halkları açık düşünceye hazır değiliz gibidir. Açık fikirler sanki kalbimizi yaralayacak gibidir.

Fakat gerçeğe gelince, Sovyet hükümetinin «gizli konseyinin» cezalandırma siyasetine « İttihat ve Terakki» diyen pantürkis ve milliyetçiler kurumu gibi bakıldı ve onlara bu suç için ceza verildi. «Türk komisyonunun» Şafiro, Braynin gibi ideolojileri ve Kazak Bolşevigi İ. Kuramısov: «Uluslararası Proleterinin çıkarı için Kazak halkını da kurban vereceğiz», – diye yemin etti. Böyle ahlsız gülünç oluşturan anlamsız formülasyona yalnız İdris Mustambaev karşı çıka bildi. O, o kürsüden: «... Her zaman Goloşekin'in kışkırtıcı sözüne inanmak olmaz, Goloşekin'in eliyle Kazakistan'da komünizm kuramazsın!», – diye Kujağ'ın direk yüzüne söyledi. Smağul Seduakasov bunu: «Kazak özerkliğine yapılan komünist sömürgecilik»⁴ – diye isimlendirdi.

Yalnızca Kazakistan'da, «Panİslamcı, «Pantürkçü», «Japon ajanı» diyen mahkeme hükmüyle 1937-1939 yıllar arasında bazı malumatlara baktıkta 64-68 bin insan silahla vuruldu. Buna diğer Türk cumhuriyetlerdeki kurbanların sayını ekleyecek olursanız, 100 binlere yükselir. Hatta milyoncular böyle kalsın, Turar Rıskulov gibi bolşeviklerin kendisine Sovyet «güvenlik görevlilerin başkanı Peters: Rıskulov, Sultangaliyev, Zeki Velidi Toğan, Baytursınov, Nizamiddin Hocaev, «İttihat ve Terakki» karşıdevrim örgütünü kurdu, Sovyet hükümetini çöktürmek diye ilk önce Lenin'in, sonra Stalin'in kendisine beyan etti. Onlar o «İttihat ve Terakki'ye» aittir diye karar verilip, silahla vurduruldu.⁵

Ben, yanlış olmaması için, uydurma söz olmaması için, o «gizli bürodaki» iki-üç belgeyi kısa özetleyeceğim.

Birinci, «İttihat ve Terakki'ye» ait olan Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal Güvenlik Komitesi ve Almatı il komitesinin arşivinde «son derece gizli belge» gibi saklanan SSCB Halk Komiserlerinin başkan yardımcısı Turar Rıskulov'un «karşı devrim cinayetine ait araştırma işindeki» ve 3 Temmuz 1937 tarihindeki güvenlik idaresinin kaptanı Glebov ile alt Teğmen Neyman'a verilen cevabının raporundan örnekler vermekle sınırlanacağım: «Biz kendimiz gizli örgütümüzün düşüncesini bağımsız Türk-Tatar memleketini kurmak için çaba göstermek yönünde kurduk. Daha doğrusu durum tamamen farklı idi, SSCB

⁴ Жұртбай Т. «Ұраным – Алаш!...», түрме әфсанасы, А.Ел-шежіре, 1 кіт. - 2007, 43-44 бб.

⁵ Журтбай Т. «Боль моя, гордость моя – Алаш!...», трилогия, Пер. О.Жанайдарова. Астана. Аударма. 2016,1104 стр.43-44.

içeriğinde rahat yaşayan Türk-Tatar halklarının Japon-Alman faşizminin yöneticiliğine vermek istedik. Evet, ben uzun yıllar boyu karşı devrimcilik işini yürütüp, Vatanımın ihanetçisi isimlendirildiğimi itiraf ediyorum (111-sayfa) (...) Biz Doğu Türkistan'ın (Sintszyanın) güney ve batı bölgelerindeki İngilizlerin amacı ve Japon ajan kurumu ile irtibat kurmak için onlara kendi adamlarımızı gönderdik. Biz esir alınan Alman subayları ile ve Enver Paşanın subayları ve Kemal Paşanın taraftarları ile irtibat kurduk... Türkistan vilayetindeki Sovyet hükümetini çöktürmek için çaba gösterip, «İttihat ve Terakki» örgütü Sovyet hükümetinin merkez cephedeki durumuna göre hareket etmeği uyardı. O dönemdeki İngilizlerin Merkezi Asya'daki hareketinin güçlenmesine rağmen, Özbek (Kazak) milliyetçilerinin arasında Japon havası çok güçlü idi. «İttihat ve Terakki» örgütünün merkezi komitenin üyeleri arasında: «Türk-Tatar devleti Japonya'nın himayesinde kurulacak», diye konu olması da bir gerçektir. (114-115 sayfalar) «İttihat ve Terakki» örgütünün Taşkent'teki gizli örgütü «Milli ittihat» diye değiştirildi. Kazakistan'da o Ahmet Baytursınov ile Mirjakıp Dulatovun yöneticiliğindeki «Alaşordanın» genişlendiliren kuruluşu gibi hizmet etti. Kırım'da «Milli fikir» gizli örgütü oluşturuldu, aynı zamanda Tataristan ile Başkurtistan'da da Türkçülük örgütleri çalıştı»⁶, diye gösteriyor.

Daha sonra bu örgütün üyeleri gibi Kazakistan'ın tüm yöneticilik kurumlarındaki devlet yöneticilerinin, aynı zamanda Özbekistan'ın, Kırgızistan'ın, Türkmenistan'ın, Karakalpakistan'nın, Tataristan'ın Başkurtistan'ın devlet yöneticilerinin ismini söylüyor.

Cumhuriyet Komünist Partisi'nin merkezi komitelerinin sekreterleri ile komiserlerinin gösterdiklerinin tümünün anlamı aynıdır. Ben onlara bu konuda anlatmam yersiz diye düşünüyorum. Bu Sovyet hükümetinin yüzüne vurulan beddua damgası, tarihin adaletsiz hükmü, inanılmaz trajedisidir. Genel Türk halkı kabul eden yazar Muhtar Auyezov'un dediği sözü: «... Ey, sefalet zaman! Benim alınma seni verdi. Açtırmadın adımımı. Bu kadar azap çekecek ne günahım, ne ayıbım var?...»⁷ dedirtti. Bu uydurma hikâye değil, bilinen hikâye. Hakikattir.

1905-1962 yıllar arasındaki halkın cezalandırılması bizim «Sloganım – Alaş!..» isimli üç ciltli araştırmamızda Güvenlik Komitesinin arşivindeki soruşturma işlerindeki dosyaların aracılığıyla derinden incelendiğinden de, burada ona fazla eğilmek istemiyorum.

⁶ Нәсенов Б. Тарихи құжаттар мен архив мұрағаттары, VIII том, 43-44, 133-беттер

⁷ Әуезов Мұқтар. Абай жолы: Роман-эпопея.-Алматы: Жеті жарғы, 1997. 4-кітап:Абай жолы.- 336 бет. 310-311.

Ben oradaki anlatılan bilgileri, Kazakistan Yazarlar Birliğinin Hukuk Komisyonunun başkanı gibi, sürgüne uğrayan «Alaşorda» aydınlarının vatandaşlığının beraat alması konusundaki Yüksek Mahkeme danışmanı gibi, Kazakistan Güvenlik Komitesi başkan yardımcısının K. Abdurahmanovun izniyle 1988-1991, 1997 yılları Güvensizlik Komitesinin arşivindeki yaşadığı dönemdeki belgelere esaslanarak ve onu diğer bilgilerle kıyaslayarak yazdım. Onun içinde, Peter birincinin döneminden Rusya'nın padişahlarının, daha sonra Lenin ile Stalin'in, daha sonra SSKP (Sovyet Sosyalist Komünist Partisi), MK (Merkezi Komitesinin) birinci sekreterlerinin (Hruşyev, Brejnev, Andropov, Çerniyenko, Gorbaçev) direk el altında, sonra B. Yelsin'in, şimdi Putin'in dergâhındaki «gizli büronun» bilgilerine esaslandım. O «gizli büronun» değiştirilmiş malumatları 1992 yılında «Rusya'nın asker doktrini», «Rusya projesi» diyen isimle çok gizli şekilde dağıtıldı. Rusya'nın bugünkü sömürgeci politikası (onun içinde Ukrayna da bulunmaktadır) o gizli büronun 400 yıldan beri biriktirilen projesine göre uygulanmaktadır. Onun içinde Türkistan milletlerine uygulanan, halan da uygulanmasını devam siyaseti var. Ukrayna'dan sonraki parçalanma sırası Kazakistan'ın olacaktı. Dün ile bugünkü Kazakistan ile Kırgızistan'ın arasındaki çekişmeler onun başlangıcı mı diye korkuyorum.

Böylece, Sovyet hükümeti: 1. Türk Birliğini yok etti. 2. Din birliğini yok etti. 3. Milletimize soykırım cezası uyguladı. 4. Hanlarımız ile kahramanlarımızın kafalarını kesip götürdü. Ben boş yere konuşulmaması için, uydurma söz olmaması için o «gizli büro»daki iki-üç bilgiyi kısaca anlatmak isterim.

1. Türk birliğini yok etmeye ilişkin: «Orınbor Rusya'nın Doğusundaki Müslümanlarını bir araya getirecek merkeze dönüştü... Onları birbirine karşı kışkırtmak gerekiyor. Esas amaç: Başkurtlar ile Kazakların arasına Tatarları kışkırtmak gerek. Böylece yöntemi büyük siyasetçi Neplyuyev (padişahlık Rusya'nın general-vali) iyi istifade edebildi. Velidi'yi diğer Türk halklarına çok uzakta bırakmak gerek»⁸ diyen karşı yöndeki kışkırtma siyaseti yürütüldü.

2. Dini yok etmeye ait. Bundan halkı Ruslaştırma ile Hristiyanlaştırma hareketini kökünden yürütmek için 1731 tarihinde Senatonun yanında “Vaftizleştirme bürosu” kuruldu. Bu durum esasen İdil nehri kıyısındaki Tatarlara yöneltildi. Bu sahtekarlığı ilmi olarak esaslandırmak amacıyla 1797 tarihinde Kazan Maneviyat Akademisi kuruldu. Misyoner uzmanlar hazırlanıp, onlar “Ruslaştırma palatası” ile “yerleşimciler bürosu” terimini çıkarttı. Onların başlamasıyla 1869 tarihinde Moskova'da Misyonerler Derneği organize edildi. Onlar esir aldığı insanları Ruslaştırıp, Hristiyanlaştırmanın kesin projesini

⁸ Проф. Заки Валиди Тоған. Қатиралар. Станбол., 1969.

inceleyip, uygulamayı uygun buldu. 1901 tarihinde Almatı'da misyoner eparkhial kurum oluşturuldu. Almatı'daki bölüm katedralde Kazakları resmi şekilde vaftiz etme töreni uygulanacak gibi planlaştırıldı.

“Müslüman dindarlarının tepkime (reaksiyon) hareketi konulu” ceza davası açıp, “Eylül 1891 tarihinde Dini (arhirey) yönetme Saygıdeğer Harekete yüce hünkara (Majestilere) Müslümanların arasında İsa peygamberin Ortodoks dinini yayma konusunda teklifini ileri sürmüştü. 1902 yılın Nevruz ayında yüce hünkarın onayladığı kanununa uygun devlet gizli işler konusundaki danışmanı: “Padişahın sömürgeciliğindeki tüm itaat edenler bir dine geçmesi gerek, fakat onları itaat ettirmek ve vaftiz ettirmek, bir dine geçirmek – «Kurala» ait sır, sessizce, tek tek, güç göstermeden, zorlamadan, ama harika becerlilikle, hile ile “Onların kendileri dini kabul etmeğe razılık vermiş” diyen duruma getirip, bahaneyle yürütülmesi gerek. “Kendileri Ortodoks dinine geçmeye başvuru yaptılar, öz istekleriyle uygulandı” diyen hileli planı uygulamak için özel plan yapmak gerek”, diye işaret etti.

Köylerde, (starşındarda) yöneticilerde “köy okulu” diyen uydurma isimle mektep organize edilip, tek tek onların sayını çoğaltıp, başlangıçta Kazakların gönlünü almak için onlara Kazak hocalarını göndermek gerek. Onlara mutlaka Rus okulunda okutup, çocuklarla Rusça söylemeği, Kazak harfini her hangi bir durum olsun kullanmamağı uyarıp, böylece Kazak kitabını okuyamayacak duruma getirmek gerekiyor. Fakat bunu kanun gibi uygulamamak gerekiyor.

Ölen Kazakların cenazesinde Rus Pop başkanlık yapması gerek, ancak Kazaklar kimsesi ölürse o konuda mutlaka haber vermesi gerek. Yalnızca Pop izin verdikten sonra ve üç gün sonra cenazeyi toprağa verebilir. “Ölen insanın canı daha çıkmadı, diri diri toprağa vermek olmaz, o dünyada cennete gitmezmiş” diye bahaneler söylememiz gerekiyor. Böyle tertibin oluşturulmasını: Kazaklar her zaman insanının ölümü konusunda sahte malumat veriyor, ancak cesedin çürüyüp, eti boşalana dek toprağa verilen insanın neden öldüğünü anlamak mümkün değildir. Onun için de Kazakların arasındaki söylentiler ile kavgayı oluşturmamak için ölen insanı toprağa gömerken mutlaka Pop'a göstermek gerekiyor.

Kızlar okulunu açmak gerek ve Kazak kızlarını Rus okulunda okutmanın amacı şu: O yarın Kazakla evlenip ana olduktan sonra kendi yavrusu ile kocasını Ruslardan taraf yöneltecek. Bunun için de Kazakça okulların hızlı şekilde kapatılmasına çaba gösterip ve yalnızca Rusça okutacağız. Daha sonra özel (etkili) Kanun çıkarılması şart, o kanun vasıtasıyla Kazakları her tarafa dağıtıp, onları Hristiyanlaştıracamız.

Kazakların kendilerinden bize vaftizleştirici gerek diyen dilekçe oluşturmamız gerek. Bu görevi uygulamak için gönderilen vaiz Kazakların tüm taleplerini uygulamaya, yardım etmeye borçludur, onları kendisiyle birlikte gezdirip etrafı tanıtsın, kendisiyle el verip selamlaşan Kazakların temsilcilerine saygı göstere, kendisine çeksin. Dine toplansın, böyle yaparak: “Kazakların dinine hiçbir kimse zorluk göstermiyor” diye fikir dağıtsın, ancak onların vaize gelmesi ve dinlemesi kendi çıkarına, bir birine düşmanlık yapmamaya, dürüstlikle hayat sürmeye yardım edecek diye inandırın. Kazakları böylece sakinleştirdikten sonra böyle bir teklif yapmak gerek: “Bunun hepsini Kazakların kendisi isteyip yaptırmıştı, ona göre de milyonlarca para gitti ve Kazakların kendisi vaiz istemişti, o da tatmin edildi, bunun hepsine rağmen Kazaklar hükümeti kandırdı, onun için de cezalandırılması gerek” diye kararname yapmak gerek. Kazakları cezalandırmak konusunda yüce hünkârdan ferman istenilecek. Ferman verildikten sonra Kazakları cezalanmak için askerleri donatıyor ve onlar Haç’ı önde tutup yürüyüşe gönderiliyor. Kazakların tümünü vaftiz ettirmeye ve Ortodoks dinine girmeye mecbur ediyor. Ama bu talebi kendi isteğiyle uygulamayanları öldürmek gerek.

O zaman Kazaklar: “Bizi Ruslar her zaman takip edecekler mi diyorsun? diye Ortodoks dinini kabul edecek, yarım yamalak Rusları kandırıp, Haç’ı sandığın dibinde saklayıp, kendi dinini tutmaya devam edecek. İşte bu zaman köylere gidip kilise ile kule yapıp, eline her gün Haç tutturup oturup, vaaz dinletmek gerek. Ancak onda Tatar ile Sartların Kazaklara yönelik davranışından kurtulacağız.

1902. yılın 61. fermanına göre Akmola kurumlarında karara göre Kazak mollaları din görevinden uzaklaştırılacak. Eğer mollalar fermanı bozacak olursa ciddi ceza uygulanıp, “Kanunun” 79 paragrafına göre cezalandırılacak. Köy yönetiminin başkanı bunu ciddi takibe alıp malumat vermesi lazım. Böylece işleri yoluna koyduktan sonra misyonerleri göndermek gerek. Onlar Kazakların tutunduğu dininin doğru olmadığını ve İsa Peygamberin gönderisiyle geldiğini, aynı zamanda kanuna göre hünkâr hangi dini tutsa, onun huzurundakiler de o dine girmesi gerektiğini ama Kazakların dininin bu dine... Yabancı olmasını ispat etmesi şarttır. Ondan sonra imparator hünkâr tüm konsolosluklara: “Benim huzurumdaki Kazaklarım İslam dinindeki müftüye tabi idi, fakat İslam şeriatına Kazaklar tabi olmak istemiyor. 68 yıllık Kanunun 97. ve 98. paragraflarına uygun olarak onlar müftülükten alınıp, her durumda dini töreni uygulamak için tek tek molla seçilmiş idi. Bununla beraber mollaların görevi yeni doğan bebeleri kayıta alıp, onlara isim vermek idi. Kısacası, şeriatın tüm kanunu uygulaması şart idi. Ancak Kazaklar kendi mollalarının taleplerini uy-

gulamadı, onları önemsemedi, kendisinin manevi geleneğini uyguladı, çocuklarına Koylıbay, Jılkıbay, İtayak diye isim verdi, daha sonra kendileri için Rus okulunu açmayı talep edip, dilekçe verdi. Okul açıldı. Şimdi Kazaklar kendi dinini değiştirmesi geldiği için dilekçe veriyor diye beyan etmemiz gerek”⁹.

Ben içeriği zaten iyi anlaşıldığı için bilgilerin üzerinde fazla duraklamayacağım.

3. Milletimize soykırım cezası kullanıldı. Açlığa karşı Sovyet hükümeti zamanında tedbir almaktan, Moskov ile ülke partisi komitesi görmemezlikten gelip, ancak dışarıdan takipçi oldular. 1921 yılın 10 Aralığında düzenlenen Kazak elemanları katılan Sovyet’in programında Auyezov böyle dedi:

“Hakikati söyleyecek olursak bozkırdaki halkın mahv olmasının yanında şehir halkının aç kalması ile korkunç manzaralar basit gibi etkiliyor. Eğer de bu bölgeleri açıktan kurtarmak için acil tedbir alınmazsa, Kazak cumhuriyeti Kazaksız kalacak. Birçok bölgelerdeki Kazaklar çoktan beri fare, sıçan ve onun gibi diğer canlılarla beslenmekte, neticede çeşitli hastalıklar ile salgınlar duyup bilmediğin derecede yayılmaktadır”¹⁰.

1921-1922 yıllarda SSKP Merkezi komiteye gönderdiği ülke parti kurumunun hesabına göre 1 milyon, 600 bin insan açlığa uğradı. 1931-1932 yıllarda ise ölenlerin sayısı 2 milyon 400 bine ulaştı. İkinci Dünya Savaşı döneminde 700 bine kadar insan şehit oldu. 1949 yılda hesaba alındığında Kazak halkının sayısı 1 milyon 140 bin oldu. Ancak 1897 yılda kayıt yapılırken 6 milyonu geçtiğini görmek mümkündür. Ve bu 6 milyon Kazak halkının 5 milyonu Sovyet hükümetinin kurbanı olduğunu anlatıyor. Bu soykırım, bir nesli yok etmek değil mi?

4. Hanlarımız ile kahramanlarımızın kafasını kesip götürdü.

Bizi özgürlüğümüzden, devlet olmamızdan ayırıp, çapa ile kesip götürülen hanlar ile kahramanlarımızın kafa kemiklerini halen vücut kemikleriyle birleştiremiyoruz. Ben 2000 yılında Rusya imparatorluğuna karşı savaşan, kafası kesilip götürülen han Kene’nin kafa kemiğini aramak için Rusya’nın Moskova ile Sankt Petersburg’un 64 müze, arşiv, tıbbi, antropoloji müzelerini gezip araştırdım. Rusya müzesinde siyasi anlamı olan 38 550’den fazla kafatası bulunmaktadır. Ben onun 35 binini gördüm. Onun içinde Saparmurad Niyazov’un sayesinde Türkmenbaşının ve onun kadınları ile evlatlarının, toplam 7 insanın kafatası, Moldovalıların, Gürcü knyazlarının kafatası iade edildi. Han Kene’nin kafatası halen Rusya müzesi vitrininde kuruyup durmaktadır. Tek, 1922-23 yıl-

⁹ ОМА, қ-15, т-2; іс – 399, “Мұсылман діншілдерінің реакциялық қозғалысы туралы”, 114 парақ.

¹⁰ Движение Алаш – Алаш қозғалысы. Профессор Т.Жұртбайдың авторлық басылымы. . I-III том, А. Елшежіре. 2012, 1 т.160-270 беттер.

larda kafası çapayla kesilen, 6 ay boyunca Kazakistan'ın Torğay vilayeti merkez alanında ağaçta asılı duran Keyki kahramanın kafatasını buldum.

Keyki kahramanın kafatası konusunda malumat:

“1922 veya 1923 yılda bozkırda kesilen Torğay vilayeti Kaydaul bölgesinin tanınmış Kazak (orijinalinde – Kırgız) haydut Keyki'nin (45 yaşında) kafatası. Kendisinin acımasız yürüyüşleri sayesinde yerli halklar ile Aktöbe'den Atbasar'a göç eden mültecilerin tüylerini korkunç derecede ürpertti. Aşırı inançlı olmuş, kendi davranışlarına göre namaz kılırken her zaman Allaktan özür dileyip yardım istemiş. Her zaman kırmızılardan ve akların yanında gezip soygunculukla meşgul olmuş. Torğay ilini kuşatmaya alan Kazak'ların 1916 yılındaki greve katılmış. Kendisinin yakışsız tipi olsa bile (kısa boylu, zayıf) Kazak halkı ona cesurluğu için değer veriyor, «kahraman» diye isimlendiriyor. Birçok kez tutuklanmış. Ancak her yakalandığında kaçmasını da çok iyi becermiş. Son yakalandığında kafasını çapa ile çapmış, kafasını getirip Torğay ilinin meydana ağaca asmışlar”¹¹ diye yazılmış.

“İstoriçeskiy Vestnik” (tarihi haber) dergisinin 1904 yıl Ağustos ayındaki sayısında yazıldığı gibi: “Daha sonra Kenesari'nin kafatası yanlış söylemiyorsa Rus beylerinden biri Voronsov'un eline geçmiş”¹² diye yazılıyor. Tabii ki, arşivden Voronsov'un hazinelerini tekrar incelendi. Fakat hiçbir netice çıkmadı. İşte bu kaynağa esaslanıp Ermitaja gitmenin mantığı yok diye düşünüyorum.

Nihayet Keyki kahramanın kafatası bundan bir ay önce Kazakistan'a getirilip, mezarlıkta toprağa gömüldü. Fakat vücut kemikleri bulunmadı. Ben onun kafatası gömülen mezarlığın bulunduğu yer Torğay bozkırından Türkiye Cumhuriyeti İstanbul'da düzenlenen konferansa katılmak için geldim.

Hanların kafatası –devlet sembolüdür. Fakat bizim devletimizin kefilisi – Türk birliğidir. Şimdiki cihan döneminde Türk halkının yok olma durumundan koruyacak, Türk dünyasının yaşamasına imkân verecek direk kefilidir, o «İttihat ve Terakki» sunan – yüce Türkistan ideolojisidir. O yüce amaç uğrunda biz hepimize de: hedef birliği, güç birliği, iş birliği gerek. Allah onu nasip etsin.

¹¹ Жұртбай Т. Сүре сөз. А. Экономика. 2007. 290 б. 105 -бет.

¹² Сонда

KAYNAKÇA

Аманжолов К. Нұрлы жол: Таңдамалы өлеңдер мен поэмалар. Алматы: Жазушы, 1991. 392 бет (Amanjolov K. *Nurlu Yol: Seçilmiş Şiirler ile Manzumeler*. Almatı: Yazar, 1991. 392 s.)

Әуезов Мұқтар. Абай жолы: Роман-эпопея. Алматы: Жеті жарғы, 1997. 4-кітап: Абай жолы. 336 бет. (Auevov M. *Abay Yolu: Roman-Epik Şiir*. Almatı: Yedi Yargı, 1997. 4 kitap: Abay Yolu. 336 s)

Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Алматы, «Жазушы», 1979, Т.2. Повесттер мен әңгімелер. 436 бет. (Auevov M. *Yirmi ciltlik Eserler Toplamı*. Almatı, «Yazar», 1979, C.II. *Öyküler ve Hikayeler*, 436 s.)

Гаяз Исхаки, Идель-Урал. Алғы сөз Р.Хаким, Наб.Челны, Газетно-книжное изд. «КАМАЗ», 1993, 63 с. (Gayaz İshaki, *İdil-Ural*. Ön söz R. Hakim, Nab. Çelni. Gazete-kitap basımevi. «KAMAZ», 1993, 63 s.)

Жұртбай Т. «Ұраным – Алаш»..., түрме әфсанасы, А.Ел-шежіре, 1 кіт. 2007, 2 кіт. 2009, 3 кіт, 2012. (Jurtbay T. *Sloganım–Alaş...*, *Hapis Efsanesi*, A. El-şecere, 1 kit. 2007, 2 kit. 2009, 3 kit, 2012.)

Жұртбай Т. «Боль моя, гордость моя – Алаш!..», трилогия, Пер. О.Жанайдарова. Астана. Аударма. 2016, 1104 стр. (Jurtbay T. *Ağrım benim, Gururum Benim – Alaş!...*, üçleme, Per. O.Janaydarova. Astana. Çevirme. 2016, 1104 s.)

Заки Валиди Тоған. Қатиралар. Станбол., 1969 (Zeki Velidi Togan. *Haturalar*. İstanbul, 1969)

Заки Валиди Тоған. Воспоминания. Уфа, 1994, 1-кітап. (Zeki Velidi Toğan. *Haturalar*. Ufa, 1994, 1-kitap.)

Нәсенов Б. Тарихи құжаттар мен архив мұрағаттары, YII том, 133-бет (Nasenov B. *Tarihi Evraklar ile Arşiv Miras Mektupları*, YII cilt, 133 s)

Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы Бұзылған бесік!.. («Хан Кене» пьесасы негізінде XIX – XX ғ.ғ. тарихи құжаттарға талдау). Алматы: «Ел-шежіре», 2010. Т.16. 376-б. (*Kazak Ulusal Kurtuluş Hareketi Bozulan Beşik!..* («Han Kene» Oyunu Esasında XIX – XX yy. Tarihi Evrakları İnceleme). Almatı: «El-şecere», 2010. C.16. 376 s.)

«Күйесің, жүрек сүйесің ...» Абай: «Жан бостандығы...» немесе рухани тәуелсіздік.– Алматы: Санат, 2001.– 408 б. («Yanacaksın, Kalp Seveceksin ...» Abay: «Can Özgürlüğü ...» veya Manevi Bağımsızlık. Almatı: Sanat, 2001. 408 s.)

Түркі елінің тұтастық идеясы // Алаш айнасы. – 2009. 12 қараша. (“Türk Dünyasının Beraberlik Düşüncesi”. *Alaş Aynası*. 2009. 12 Kasım)

Движение Алаш – Алаш қозғалысы. Профессор Т.Жұртбайдың авторлық басылымы. . I-III том, А. Елшежіре. 2012, 1 т.160-270 беттер. (*Alaş hareketi*. Prof. T.Jurtbayın yazarlık basılımlı. I-III c, A. Elşecere. 2012, 1 c.160-270 sayfalar)

Türkistan'da Ulusal Güçlerin Birleşmesinde Kurultayların Önemi

Prof. Dr. Sanavar Shadmanova*

Özet

1917'deki Şubat devriminden sonra Türkistanlılar farklı ulusal siyasi dernekler kurarak, değişik politik görüşleri ile etkin faaliyet göstermeye başladılar. Özellikle ülke Müslümanlarını bir siyasi inanç yolunda birleştirmek amacıyla "Ülke Müslümanları Kurultayı" diye adlandırılan çeşitli kongreler düzenlenmiştir. Söz konusu kurultaylarda Türkistanlıların aynı düşünce ve tek amaç altında birleştirilmesi konuları tartışılmıştır. Son dönemlerde yapılan kurultaylar hiçbir politik değişiklik sağlamamış olsa da, faaliyeti esnasında girişimlerde bulunduğu dönemin kaynaklarına yansımaktadır. 17-21 Nisan 1917 tarihleri arasında Taşkent'e I. Bütün Türkistan Kurultayı gerçekleştirilmiştir. Söz konusu Kurultayda Rusya'daki Geçici Hükümetle ilişkiler, Rusya'daki Siyasi Yönetim, Ulusal Meclis hazırlıkları, Türkistan'daki ulusal ve siyasi kurumlar hem de derneklerin faaliyetleri, dini tesisler, okullar ve ekonomik durum gibi konular tartışılmıştır. İşbu kurultay Türkistan Müslümanlarının birleşmesi yolundaki ilk adım olarak bilinmektedir. Bildiride, 1917'deki Şubat devriminden sonra geçen Türkistan'daki karmaşık siyasi durum, Bolşevikler tarafından kana batırılan Türkistan Muhtariyeti ve "Ülke Müslümanları Kurultay"larının Türkistanlıların siyasi düşüncelerindeki etkisi üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Şubat devrimi, Kurultay, Türkistan Muhtariyeti, Bolşevikler.

* Özbekistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Öğretim Üyesi

THE IMPORTANCE OF CONGRESS IN UNIFICATION OF NATIONAL POWERS IN TURKESTAN

Abstract

After the February Revolution in 1917, various national political associations were created in Turkestan and they started to share different political views effectively. In particular, several congresses called “Congress of regional Muslims” were organized in order to combine the Muslims of the region in a political belief. In these congresses, issues concern unifying Turkestan people under one idea and one purpose were discussed. Although early congresses have not provided any political changes, but participants reflected their opinions that earned during their activities. On 17-21 April 1917, the First Turkestan General Assembly was held in Tashkent. The congress discussed several topics such as cooperation with the Provisional Government and Political Administration in Russia, issue related to preparation to National Assembly, activities of national and political institutions in Turkestan, associations of religious organizations, religious institutions, schools and economic situation. This assembly is known as the first step towards a unification of Turkestan Muslims. In the declaration which made in the assembly, political situation in Turkistan after the February Revolution in 1917, Turkistan Autonomy that banned by the Bolsheviks, and an influence of the “Congress of regional Muslims” in developing political thought in Turkestan would be emphasized.

Keywords: Turkistan, the February revolution, a congress, autonomy of Turkestan, Bolsheviks.

1917 ŞUBAT İhtilali'nden sonra Türkistana'da karmaşık bir siyasi durum meydana gelmiş, halk arasında siyasi aktiflik yükselmiştir. Ülke Müslümanları milli, demokratik, siyasi birleşmeler teşkil ederek, farklı siyasi görüşler sergilemişlerdir. Müslümanları bir siyasi yol üzerinde bir araya getirmek amacıyla Ülke Müslümanları Kurultayları oluşturulmuş ve o kurultaylarda çeşitli siyasi güçler iştirak etmiştir. Bu bildirimizde kurultayları sadece belli bir mesele üzerinde tartışılacak meclis olarak değil, belki Türkistan ülkesindeki milli Müslüman teşkilatları birleştirmeye kalkışan bir hadise şeklinde ele alacağız. Başka bir deyişle, kurultaylar, bölgedeki milli teşkilatları sadece fiziki açıdan bir arada getirmekle yükümlü olmadan, onları tek fikir ve tek maksat çatısı altında birleştirmeye sebep olmuştur. Bu siyasi hareketler son zamanlarda netice gösterememiş olsa da, kurultay kendi çapında amacına doğru çaba harcadığı dönemin yerel kaynakları sayesinde göze çarpmaktadır. Bu sebepten dolayı biz bu süreci gözlemlerken, her kurultayın kendine özgü özelliği ve her milli kuruluşun kurultaydaki faaliyetleri hem de teşebbüslerini dönemin bakışıyla analiz edeceğiz.

17-21 Nisan 1917 senesinde Taşkent'te Müslümanların I. Bütün Türkistan Kurultayı gerçekleşmiş ve bu kurultaya 440 adet vekil katılmıştır. Kurultayda geçici hükümete münasebet, Rusya'daki siyasi yönetim meselesi, Tesis Meclisine hazırlık, Türkistan'daki milli siyasi teşkilatlar faaliyeti, dini-şer'i meseleler, okullar, medreseler, vakıflar, maliyeye dair işler, erzak meseleleri, savaşa olan münasebet, yer-su ile ilgili konular üzerinden tartışılmıştır. Kurultay gündemindeki esas konulardan biri olan Rusya'nın idare şekli ve Türkistan'ın idare biçimi meselesi idi. Kurultayda Ahmet Zeki Velidi Togan, Mahmut Hoca Behbudi, Bekbölät Yanbayev, Şerali Lapin, Kebir Bekir söz alarak söz konusu meselelere ilişkin fikirler, dünyada mevcut yönetim şekilleri ve izlediği yolları, onların hangisinin Türkistan için uygun olacağını güçlü delil ve örnekler desteğiyle katılımcılara anlatmıştır ve bu müzakere yedi saat devam etmiştir. Kurultay Geçici Hükümet ve onun düsturunu itiraf ederek şöyle karar almıştır: Türkistan Müslümanlarının Kurultayı Rusya idari usulünün 'imtiyazlı halk cumhuriyeti' (federativ demokratik cumhuriyet) temelinde inşa edilerek, etraftaki vilayetlere geniş anlamda özerklik verileceğini mün-

siip görmüştür¹. Genelde Türkistan Müslümanları Tesis Meclisine çok umut bağlamışlardır. Bu yüzden kurultayda Tesis Meclisine seçimler ve ona kadar ülke halkını hazırlamak hakkında tartışmalar olmuştur. Kadınlara seçim hakkı tanıma, seçmenlerin yaşı ve seçilecek vekillerin nasıl biri olması gerekliliği üzerinden müzakereler yürütülmüştür. Toplantı sonunda kadınlara seçim hakkı verilmesine karar verilmiştir. Mahmut Hoca Behbudi seçilecek vekillerde şu şartların aranmasını gerekli bulmuştur: ‘Yaşı 18’den aşağı olmamalı, Kadet veya demokratik hiçbir partiye üye olmamalı, Müslüman partisinin ittifaki ile iş yapmalı ve Rusça bilip-bilmemesi koşullara dahil olmasın². Kebir Bekir ve Übeydulla Hoca, Mahmut Hoca Behbudi’ye itiraz ederek, “seçilecek vekiller Rusça bilmeli, çünkü Rusça bilmezse, Tesis Meclisinde iş yapamaz”, şeklinde fikirlerini ileri sürmüştür. Kebir Bekir bir partiye üye kişiyi mesleğinden ayırmak kişinin hakkına aykırı olur, diyerek Behbudi’yin ortaya koyduğu diğer bir şarta karşı çıkmıştır. Neticede milletvekillerinin sayısının her milletin nüfusuna göre temin edilmesi öngörülmüştür.

Kurultay, çeşitli milli siyasi teşkilatlar ve birleşmelerin görüşlerindeki farka rağmen onları beraberliğe davet etmiştir. I. Kurultayda yapılan esas işlerden biri Türkistan ülkesi Merkezi Müslümanlar Şurası’nın oluşturulmasıydı. Milli Merkez vilayet teşkilatları işini yoluna koymak, Geçici hükümetin Türkistan komitesi, ülke işçi ve askerler şurası ile münasebet yürütmek, Tesis meclisi seçimlerine hazırlanmak gibi meseleler Kurultayın yapılması gereken önemli vazifelerinden birkaçıydı. Mahmut Hoca Behbudi, Nasirhan Tora, Abidcan Mahmut, Mirodil Mirzahmedov ve başka kişilerin hedefe yönelik hareketleri sebebiyle Semerkand ve Fergana vilayetlerinde milli merkez vilayet teşkilatları işe başlamış oldu³. Onlar teşkilatlar önünde duran güncel meseleleri halletmek için vilayet Müslümanlarının kurultayını çağırılmışlardır. Bu gibi Kurultaylardan biri 25 Mayıs 1917 yılında Hokand’da gerçekleşen Fergana Müslümanlarının ilk kurultayı idi⁴. Ama bu kadar kısa zamanda milli merkez ve onun diğer yerlerdeki teşkilatlarının üyeleri eksikti. Bu problem hakkında dönem medyasında üzüntüyle yazmışlardır⁵. Bunu da yeterli bulmadan merkezi şura üyeleri Türkistan’ın çeşitli yerlerine gönderilmiştir. Onlar ilk olarak, Merkez Şuranın yaptığı işleri halka tanıtmaları ve Şura’yı maddi açıdan desteklemek için para toplamaları gerekirdi. Mahmut Hoca Behbudi Merkezi Şuranın meclislerinin

¹ *Nacot*, 1917, 23 Nisan.

² *Nacot*, 1917, 28 Nisan.

³ Mustafa Çokay oğlu, *İstiklol Callodları (1917 yıl hatıraları)*, Toşkent, 1992, s.28.

⁴ Özbekistan Cumhuriyeti Milli Devlet Arşivi, İ, 1044.fond, 1.liste, 25.iş, s.88.

⁵ *Kengaş*, 1917, 25 Haziran; *Turan*, 1917, 29 Haziran; *Hürriyet*, 1917, 29 Ağustos.

birinde Merkezi Şura Tesis Meclisine “Lazım olan kuralları düzenleyecekler... Eğer kendimiz bu işleri yapamazsak yine Meclisi Muassonga (Tesis Meclisi) Ruslar bizim için kanun hazırlar ki, yine önceki gibi bizim din ve yaşayış tarzımıza uygun olmaz” diye belirtmiştir⁶.

Türkistan Muhtariyeti Müslümanları gayesi Rusya Müslümanlarının Kurultayında da savunulmuştur. Özellikle, 1917 Mayıs ayında olan Kurultayda Türkistan Müslümanları vekillerinin rehberi Übeydulla Hoca Türkistan için milli-hududi muhtariyet almaktan bahsetmiş, Türkistanlıların zulümden azat olmaları için özerklik talep etmiştir. Übeydulla Hoca federasyona karşı olanların davalarının esassız olduğunu açıklamıştır. Federasyonu demokrasiye karşı olarak sayanlara Amerika devletinin de bir federatif devlet olduğunu unutmamayı, hiç kimsenin bu memlekette demokratik hukuk yoktur veya ayak altına alınmakta diyemeyeceğini, Amerika halkı gibi demokrasiye sahip olan başka halkın olmadığını itiraf etmiştir. Übeydulla Hoca federasyon koşulları altında Müslümanların siyasi ve ekonomik açıdan bağımsızlığı, dini açıdan beraberliği koruyacaklar, diye düşünmüştür. O, Türkistanlılar Türkistan’ı yönetemezler, diye fikir yürütenlere üniteryenler diyerek onlara cevaben: “Bizler ecdatlarımız ile gurur duyacağız. Türkistan halkı kendi siyaseti ve yönetimini hedefleyen bir halktır! Kendi kendimizi yönetmek için bizde yetkili insanlar var, var olmaya devam edecektir”⁷ demiştir. Bu kongrede oy vermek neticesinde federalistler fikri 446 oy ile geçmiş, üniteryenler ise 217 oy almışlardır⁸.

Gelişimcilik taraftarı olan Müslümanlar Merkezi Şura işine dahil edilmiştir. 27 Haziran 1917 senesinde Taşkent’teki çeşitli Müslüman müesseselerinden vekiller toplanarak, Merkezi Şuranın maarif şubesi teşkil edilmiş, ona Türkistanlı Müslümanların yanında Kafkasyalı ve Kazanlı Müslümanlar da üye olarak seçilmiştir. Özellikle Zeki Velidi Togan, Farid Tahiri, Talipcan Musabay, İbn Yamin Yonboyev, Muhammed Emin Efendizade, Nizamiddin Asami, Abdusamiğ Karı Ziyabay, Murat Hoca Salih Hoca, Şakircon Rahimi, Honboy, Abdulla Avlani, Selahiddin Muftizade, Muhammed Paşa Hovayev, Munavvar Karı Abduraşithanov, Burhan Habib, Paşabek Polathanov, Abukasım Efendizade, Sadik Sattarov, Mulla Asadulla İnabet Hacı, Rustambek Yusufbek, Abduğafur Tohuri, İbrahim Tahiri⁹ bu isimlerden bazılarıdır.

⁶ *Hürriyet*, 1917, 3 Haziran.

⁷ Hayit B., *Türkistan zwischen Russland und China*, Amsterdam, 1971, s.215-216.

⁸ *Turan*, 1917, 3 Haziran.

⁹ *Kengaş*, 1917, 28 Temmuz.

Söz konusu I. Kurultay ülke Müslümanlarını birleştirme yolunda önemli adım atmış oldu, ama siyasi durumun suretle değişmesi onlardan daha hızlı hareket etmelerini talep etmiştir.

1917 yılın sonbaharında devam eden savaşlar neticesinde vaziyet yine de daralmaya başlamış ve bazı yerlerde hakimiyet çöküşü ortaya çıkmıştır. Bu durumda 7-11 Eylül 1917 tarihlerinde Taşkent'te Ülke Müslümanlarının 2.Kurultayı gerçekleşmiştir. Onda Merkez Şura teklifi ile Rusya Merkezi Müslüman Şurası İcra Komitesi tarafından hazırlanan Türkistan ülkesinin milli-yerel federasyon yani muhtariyet teşkil etme program projesi ve Rusya'daki Türk Adam Merkezîyet Partisinin programı takdim edilmiştir¹⁰. Kurultay, Ülke Müslümanları Şurasını Müslümanların haklı mahkemesi olarak saymıştır ve her yerde ülke Müslümanlarının adına iş tutmaya, Müslüman ahaliyi ülkenin yalnız sahibi olduğunu unutmadan, halkın haklarını savunmaya, bununla beraber Türkistan'da olan yabancı uyruklu azınlığın fikrini de dikkata almaya çabalamıştır.

Bunun yanı sıra Kurultay ülkenin çoğunluğunu Müslümanlar teşkil ettiğine göre hukuki vatandaşlık siyasetini yapmakta olan hükümet idaresinin müesseselerinde Müslümanların katılım ve faaliyetlerini haklı ve gerekli saymıştır¹¹.

Kurultayın son gününde Taşkent İşçi ve Askerler Şurası hükümetin onların eline geçmesi meselesinde müzakere etmek için Merkezi Müslüman Şurasından vekil istemiştir. Buna nispeten kurultayın gizli meclisi "Müslümanlar hiç bir zaman yalnız bir partinin hükümeti ele geçirmesine ikna olmazlar, hükümet çeşitli parti ve milletler elinde olması gerekir, o zaman Merkez Şura kendi vekilini gönderecektir"¹², diye cevap vermiştir. Ama, buna rağmen 12 Eylül'de Taşkent İşçi ve Askerler Şurası hükümeti ihtilal komitesi elinde diye ilan etmiştir. Buna karşın Müslümanlar bu komiteyi tanımadıklarını belirtmişlerdir.

13 Eylül 1917 senesinde ülke Müslümanlar Merkezi Şurası ülke asker ve işçi millet vekilleri konseyi, ülke Kırgız (Kazak S.Ş.) milletvekilleri konseyi, köylü milletvekilleri konseyii ile birleşerek hakimiyeti kendince işgal eden devrimci komite elinde diye kabul etmemiştir. Bu daimi heyetin reisi M.İ. Baranov, yardımcısı İ. Belikov, U. Hocayev, Sekreterler M. Çokayev, P.V.Çegodayev idi¹³. Ama bu beraberlik kuvvetli değildi, o yüzden uzun sürmemiştir. Taşkent'te Bolşevikler tarafından hakimiyetin işgali ile bu geçici birlik de sona ermiştir.

¹⁰ *Kengaş*, 1917, 13 Eylül.

¹¹ *Turan*, 1917, 14 Eylül; *Turkestanskiye Vedomosti*, 1917, 14 Eylül.

¹² *Turan*, 1917, 16 Eylül; *Turkestanskiye Vedomosti*, 1917, 13 Eylül.

¹³ *Turan*, 1917, 16 Eylül; *Turkestanskiye Vedomosti*, 1917, 13 Eylül.

17-20 Eylül 1917 tarihinde Taşkent'te Ülemacılar tarafından Müslümanlar kongresi çağırılmıştır ve ona 500 delege katılmıştır. Bu Kurultay 'Şura-ı İslam', 'Şura-ı Ulema' ve 'Turan' partilerini sonlandırarak onların yerine tek 'İttifak-ı Müslimin' siyasi partisi teşkil etmek hakkında karar almıştır. Yine Türkistan'ın yönetim şeklinin yerli ve milli muhtariyet olması gerektiği itiraf edilmiştir. Türkistan federasyonunun kanun çıkaran yüksek kurumu parlamento olması ve o genel, doğrudan doğru, eşit ve gizli oy vermek esasında beş yıllık süre ile Türkistan'da yaşamakta olan tüm milletlerin eşit vekillerinden seçilmesi öngörülmüştür. 'Mahkeme-i şer'iyeye' adıyla iş gören senatonun (Kanunlar Odası) toplumda kanunlara uymak ve şeriat taleplerini yerine getirme eylemleri üzerinden kontrol etmesi belirtilmiştir. Türkistan federasyonunun kendi sınırlarına, bütçesine, bankasına sahip olması, komşu memleketlerle ticari ekonomik anlaşmalar imzalaması, çeşitli uluslararası konferanslara kendi vekillerini gönderme hukuku netleştirilmiştir¹⁴.

1917 yılın Eylül ayı sonlarına doğru ve Ekim başında Türkistan Müslümanlarının ilk kez olağanüstü kongresi gerçekleştirilmiştir. Tesis Meclisini büyük bir umutla bekleyen Merkezi Şurası 12 Eylül olaylarından sonra ahaliye şöyle açıklamalarda bulunmuştur: 1. Eğer kanun mahkemesi ve hükümet halk hukukunun dokunulmazlığını savunamazsa, ahali kendi kanuni hakları için kanun yoluna başvurabilirler; 2. Ahali her zaman kendisinin seçmiş olduğu merkezi organın -Ülke Müslüman Merkezi Şurası'nın- varlığını hatırlamalı; 3. Ülke Müslüman Merkezi Şurası ise halk ona uyduğu takdirde ahalinin güvenini sağlamış sayılır, Şuranın talimatsız kesin çareler aramasına inanır; 4. Müslümanlar ülkede daimi ikamet eden Avrupalıların da kanuni tertip sağlaması ve bölge sakinlerinin dini uyruklarına bakılmaksızın tüm hakları muhafaza edilmesinden yana olduklarını unutmadan, Müslümanlar Rus ahalisinin hepsini suçlamamalıdır; 5. Müslümanlar önceki gibi tamamen barışı sağlamalıdır; 6. Müslümanlar yine birkaç ay sonra Tesis Meclisi aracılığıyla ülkede kendi kaderlerini kendi istek ve arzularına göre inşa edecekleri öngörülen kanunları elde edeceklerini hafızalarında tutmalıdırlar¹⁵. Çoğunluk halkın isteğine karşı ve bölge Müslümanlarının çıkarlarına aykırı kararlar almakta olan bir grup Bolşeviklere rağmen Ülke Müslüman Şurası Müslümanları istikrarı sağlamaya ve kendi menfaatlarını sadece kanun aracılığıyla savunmaya davet etmiştir. Ülke Müslümanları Şurası yönetim kurulu Eylül'de ülkeyi kendi istek ve arzularına göre bağımsız yönetimi barış yoluyla sağlayacaklarına inanmıştır.

¹⁴ *Türkistan v Naçale XX Veka: K İstorii İstokov Nasyonalny Nezavisimosti*, Taşkent, Şark, 2000, s.54-55.

¹⁵ *Turkestanskiye Vedomosti*, 1917, 4 Ekim.

24 Ekim 1917’de Skobelov’da olan Fergane Müslümanlarının yedinci Kurultayında da Tesis Meclisi için vekiller seçme meselesi tartışılmıştır¹⁶. Abdurahman Örozboyev Tesis Meclisinin önemi üzerinde durarak, Tesis Meclisine vekil olacak kişilerin özellikleri hakkındaki fikrini şu şekilde aktarmıştır: “Tesis Meclisi son derece büyük ve önemli bir olay olması sebebiyle vekil seçerken vicdanen bu özellikleri göz önümüzde bulundurmamız gerekir. Meclis’te Rusya’nın idare usulü hakkında kesin kararlar alınacaktır. Ve Ukrayna’ya federasyon hakkı verilmesi ve insanların içtimai ve siyasi durumu konusunda müzakereler olacaktır. Bununla ilgili çeşitli partilerin vekilleri olup, kendi görüşlerinin ilave edeceklerdir (...) Farklı partilerin birbirine mukayese ederek hüküm vermeye yetkilidir, medeniyetli, aydın, terbiye görmüş, Türkistan halkına bilinen ve iyi taraflarıyla tanınmış vekiller göndermeliyiz”¹⁷. Kurultayda Tesis Meclisine vekil olarak Fergana’dan Abdurahmanbek Örozov, Miradil Mirzaahmedov, Mahmut Emin Resulzade, Nemengen’den Nasirhan Töre Said Kamalhan Töreveyev, Kadir Hoca Abdurazzak Hovayev, Hokand’tan Şahislam Şoahmedov, Serikbay Okayev, Adilcan Amirov, Öş’ten Mustafa Çokayev, Nasimbek Yusufbekov, Andican’dan Hidayetbek Yaroğlu Ağayev, Vadim Çaykin seçilmiştir.

Bu zamanda Bolşevikler ve sol eserler hâkimiyeti ele geçirmek için hazırlık görmüşlerdir. Müslümanlar ise bu dönemde kanuni hükümeti destekleyerek geçici hükümete güvenmişlerdir¹⁸. Türkistan Müslümanları bütün Rusya Müslümanları gibi kendilerinin milli, siyasi taleplerinin halledileceğini sadece Tesis Meclisine bağlamıştır.

Böylece muhtariyet gayesi gittikçe güç kazanmaktaydı. Ama çok geçmeden Türkistan’da Bolşevikler diktatörlüğü kurulmuştur. 2 Kasım’da Taşkent’te işçi ve asker milletvekilleri konseyi toplantı yapmıştır ama o toplantıda yerli milletvekili iştirak etmemiştir. Konsey icra komitesinin bülteninde söz konusu toplantıda ülke Müslümanları ve Kazak Şurası vekilleri katılım sağladığına dair yalan haberler yayınlanmıştır. Bu yalana karşı Semerkand’tan Taşkent’e Ülke Müslümanlar Şurası ve Kazak Şurası adıyla Hocayev ve Hocabovlar bir telgraf çekerek bu duruma karşı keskin itirazlarını iletmişti ve “hakimiyetin Sovyetlerin eline geçmesi Türkistan şartlarına göre mücadele edilemez bir haldir” diye yazmışlardır¹⁹. Semerkand Müslümanlarının ‘İttifak’ teşkilatı Mahmut Hoca Behbudi reisliğinde gerçekleştiren 7 Kasım’daki toplantısında

¹⁶ *El Bayrağı*, 1917, 4 Ekim.

¹⁷ *El Bayrağı*, 1917, 4 Ekim.

¹⁸ *Svobodnyy Samarkand*, 1917, 7 Ekim.

¹⁹ *Znamya Svobod*, 1917, 10 Kasım.

Taşkent'teki Bolşeviklerin şiddet kullanarak hâkimiyeti ele geçirmesi yargılanmış "Halkın özgürlüğünü elinden almaya ve Bolşeviklerin Tesis Meclisine üç hafta kala yaptıkları bu tecavüze karşı keskin itirazını belirtmiştir"²⁰.

9 Kasım'da Taşkent'ten giden Ülke Müslümanları Şurası ve Kazak Şurasının birlikte gerçekleştirdiği toplantıda söz konusu durumda nasıl bir yol izleneceği meselesi tartışılmıştır. Ülke Müslümanlarının hükümetteki koltuklarının sayısı 9'dan 2'ye, Kengeşte ise 24'ten 4'e gerilemesi Bolşeviklerin kurduğu totaliter hakimiyetin bir sadakası olarak görülmüştür. Hem de "...Müslümanlar ülkenin yönetimi konusundaki isteklerini özgür gösterebilmeye garantisini talep etme hukukuna sahiptir ve (...) Bolşeviklerin emri ile iş göremezler."²¹ diye düşüncelerinin ortaya koymuşlardır.

Ama Bolşevikler Müslümanların ülkelerini yönetim hukukunu inkar ederek, hâkimiyet hakkındaki meseleyi uzlaşarak halletme imkanını yok ettiler. Müslümanlar bundan sonraki siyasi hareketlerini Hokand'ta devam ettirmişlerdir. 26 Kasım 1917 yılında Hokand şehrinde Ülke Müslümanlarının IV. Olağanüstü Kurultayı iş başlamıştır. Gündemde ülke yönetim şekli, Türkistan Merkezi Müslümanlar Konseyini tekrar seçmek, Tesis Meclisi, milisler, maliye ve başka meseleler yer almaktaydı. Münazelerden sonra Kutultay katılımcıları Türkistan Muhtariyetini ilan etmişlerdir. Tesis Meclisi çağırılana kadar hâkimiyet Türkistan Geçici Kengeşi ve Türkistan Halk (Milli)Meclisi elinde olması vurgulanmıştır. Halk meclisi terkiğine seçilecek 54 milletvekili sayısının 18'i ülkedeki Avrupalı ahali vekilleri için ayrılmıştır. Bu ise Meclis koltuğunun üçten biri Avrupalı ahali vekiline ait olacağını anlatmaktadır²².

Türkistan halkları Türkistan Muhtariyeti hükümetini kendi milli hükümeti olarak geniş çapta desteklemişlerdir ama Sovyet döneminde bu hakikat inkar edilmiştir, daha doğrusu faklı biçimde üstü örtülmeye çalışılmıştır. "Hokand Muhtariyeti kuruluşu işçileri çok sinirlendirmiştir"²³ şeklindeki sahte görüşler yayınlanarak muhtariyet olayına karşı olumsuz algı yaratmaya hareket edilmiştir. Bu açıklama hakikati ifade etmediği gibi halkın muhtariyete destek

²⁰ *Svobodny Samarkand*, 1917, 9 Kasım.

²¹ *Turkestanskiye Vedomosti*, 1917, 4 Ekim.

²² *Özbekiston Sovet Mustamlakaçılığı Davrida*, Şark yayınevi, Taşkent, 2000, s.51-52.

²³ Kokonboyev A., *Farğonada Sovet Hokimiyatini Örnatiş va Mustahkamlaş Uçun Kuraş*, Toşkent, 1958, s.19-28; Harin V.P. *Velikaya Oktyabrskaya Sotsialistiçeskaya Revolyutsiya v Uzbekistane*, Taşkent, 1958, s.118; Vahobov M., *Özbek sotsialistik Millati*, Toşkent, 1960, s.261; İnoyatov H.Ş., *Özbekistonda Oktyabr Revolyutsiyasının Ğalabası*, Toşkent, 1967, s.105-108; Rzayev D., *Razvitiye Natsionalnih Otnoşeniy v Respublikah Sovetskogo Vostoka*, Frunze, 1968, s.84-85; Tursunov H., Beknazarov N., *Özbekiston SSR Tarihi*, Toşkent, 1982, s.136-137.

verdiğini gösteren tarihi kaynaklarda kanıtlar vardır. *Turan* gazetesinin 10 Aralık 1917 yıl sayısında 6 Aralık 1917 senede Taşkent şehrinde Türkistan Muhtariyetini savunan 60 bin kişilik grup miting gerçekleştirdiği hakkında bilgiler yer almıştır²⁴. Bu mitingde Türkistanlılar sınıf ve derece ayırımına varmadan Türkistan Muhtariyetini alkışlayarak, ülkedeki tüm Müslümanları Türkistan Muhtariyeti hükümeti etrafında kenetlenmeye davet etmişlerdir. Taşkent'teki Yahudi sosyal-demokratik partisi topluluğu Türkistan Muhtariyetini tebrik ederek, Türkistan'da azınlığı teşkil eden başka milletlerin hukukunu temin etmelerini istihdam etmişlerdir²⁵.

Başka gazetelerde de aynı manadaki haberler yayınlanmıştır. Mesela, *El Bayrağı* gazetesinin verdiği bilgilere göre, 1 Aralık 1917 tarihinde Nemen-gen'de 10 bin civarında kişinin katılımıyla muhtariyeti teşvik eden miting düzenlenmiş, Celalabad volostinin Hanabad köyünde 6 Aralık'ta²⁶, Hokand'da 7 Aralık'ta bu gibi mitingler gerçekleşmiştir²⁷. 13 Aralık'ta Taşkent'te 'Türkistan muhtariyeti için' sloganıyla gösteri düzenlenmiştir. Bu gösteride müslümanlarla beraber Ruslar, Yahudiler, Ermeniler yine Bolşeviklerden vekiller ve çeşitli içtimai-siyasi teşkilatlardan temsilciler de katıldıkları hakkındaki haber Türkistan Muhtariyetini ülkedeki başka millet vekillerinin de desteklediğine dair son derece önemlidir²⁸. Ama Türkistan Muhtariyeti kana bulanarak dağıtılmıştır.

Böylece, 1917 yılın ilk baharında Türkistan halklarını birleştirme yolunda önemli adım atılmıştır. Tarihte ilk kez bölge genelinde Müslümanlar kongresi yapılmıştır, bu kongrede Müslümanların menfaatini ifade eden merkezi organ – Ülke Müslümanları Merkezi Şurası teşkil edilmiştir. Kurultayda çeşitli milli siyasi teşkilat vekilleri ülke için önemli olan meseleleri tartışmışlar ve önemli olan konularda bir araya gelmeye hareket etmişlerdir. 1917 yılı ilkbaharı ve sonbaharında ülke Müslümanlarının kurultayları 4 kez gerçekleştirilmiştir. Bu kurultaylarda sadece ülkedeki Müslümanlar değil, bölgede azınlık olan Avrupalı halklar da katılmışlardır. Bunun haricinde ülke vilayetleri Müslümanları da kurultaylar düzenlemiştir. Söz konusu kurultaylarda muhtariyet gayeleri geliştirilmiştir. Tabiri caizse, Türkistanlı Müslümanların muhtariyet fikirlerini Kafkas ve Tatar Müslümanları da destekleyerek, ülkede içtimai-siyasi faaliyet gösterdiklerin vurgulamak gerekir.

²⁴ *Uluğ Turkiston*, 1917, 10 Aralık.

²⁵ *Uluğ Turkiston*, 1917, 13 Aralık.

²⁶ *El Bayrağı*, 1917, 5 Aralık.

²⁷ *Uluğ Turkiston*, 1917, 20 Aralık; 1918, 7 Ocak.

²⁸ *Uluğ Turkiston*, 1917, 16 Aralık.

KAYNAKÇA

Harin V.P., *Velikaya Oktyabrskaya Sozialisticheskaya Revolyuziya v Uzbekistane*, Tashkent, 1958
 Hayit B., *Turkestan Zwischen Russland und China*, Amsterdam, 1971, s. 215-216.
 Inoytov X.Sh., *O'zbekistonda Oktyabr Revolyuziyasining G'alabasi*, Toshkent, 1967, s. 320.
 Ko'konboev A., *Farğonada Sovet Hokimiyati O'rnatish Va Mustahkamlash Uchun Kurash*, Toshkent, 1958, s. 115.

Mustafo Cho'qay o'g'li, *Istiqlol Jallodlari (1917 Yil Xotiralari)*, Toshkent, 1992, 79.

O'zbekiston Sovet Mustamlakachiligi Davrida, Toshkent, Sharq, 2000, s. 688.

Rzayev D., *Razvitiye Nazionalnix Otnosheniy v Respublikax Sovetskogo Vostoka*, Frunze, 1968, s.136.

Turkestan v Nachale XX Veka: K Istorii Istokov Nazionalnoy Nezavisimosti, Tashkent: Shark, 2000, 672.

Tursunov X., Beknazarov N., *O'zbekiston SSR Tarixi*, Toshkent, 1982.

Vahobov M., *O'zbek Sosialistik Millati*, Toshkent, 1960, s. 535.

Gazeteler:

El bayrağı, 1917, 4 Kasım.

El bayrağı 1917, 5 Aralık.

Hürriyet, 1917, 3 Haziran.

Hürriyet, 1917, 29 Ağustos

Kengash, 1917, 13 Eylül.

Kengash, 1917, 25 Temmuz;

Kengash, 1917, 28 Temmuz.

Najot, 1917, 23 Nisan.

Najot, 1917, 28 Nisan.

Svobodniy Samarkand, 1917, 7 Kasım.

Svobodniy Samarkand, 1917, 9 Kasım.

Turkestanskiye Vedomosti, 1917, 17 Kasım.

Turkestanskiye Vedomosti, 1917, 13 Eylül.

Turkestanskiye Vedomosti, 1917, 14 Eylül.

Turkestanskiye Vedomosti, 1917, 4 Ekim.

Turan, 1917, 14 Eylül.

Turan, 1917, 16 Eylül.

Turan, 1917, 3 Haziran.

Turan, 1917, 29 Temmuz.

Uluğ Turkiston, 1917, 10 Aralık.

Uluğ Turkiston, 1917, 13 Aralık.

Uluğ Turkiston, 1917, 16 Aralık.

Uluğ Turkiston, 1917, 20 Aralık.

Uluğ Turkiston, 1918, 7 Ocak.

Znamya Svobodi, 1917. – 10 Kasım.

Arşiv Belgesi:

Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Eyalet Arşivleri, I.1044- fon, 1- envanter, 25- anlaşma, 88- tabaka.

XX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Pantürkizm Korkusu

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Tanrıverdi*

Özet

Rusya'nın ekonomik ve sosyal düzenindeki bozukluklar, XX. yüzyılın başlarında artmaya ve devleti derinden sarsmaya başladı. Bununla birlikte, imparatorluğun Türk ve Müslüman kökenli halklarının Osmanlı Devleti'ne duyduğu sempati, devletin bütünlüğüne zarar verecek bir durum olarak algılandı. Rusya Hükümeti, Osmanlı ile girilecek savaş sonucunda Türk kökenli vatandaşlarının düşman saflarına geçeceğine inanıyordu. Rusya'nın iddiasına göre; Türklerin "*Pantürkizm*" ve "*Panislamizm*" ideali vardı ve bu birçok bakımdan olgunlaştırılıyor ve kendisine karşı bir tehdit unsuru olarak kullanılıyordu. Rusya, bu ideallerin yayılması konusunda, Osmanlı Devleti'ne en büyük desteği Almanya'nın verdiği inanıyordu.

Rusya'nın duyduğu endişenin yansıması olarak, devlet yönetiminde aldığı kararlar ve bunların Türk kökenliler üzerindeki etkileri, bu çalışmanın ana konusunu teşkil etmektedir. Konu, Rusça ve Türkçe kaynaklar yardımıyla ele alınarak anlatılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Pantürkizm, Rusya, asimilasyon, Türk-Rus ilişkileri, nüfus

* İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

THE FEAR OF PAN-TURKISM OF RUSSIA EARLY XXth CENTURY

Abstract

At the beginning of the XXth century, disruptions in Russia's economic and social order, began to increase and shake the state deeply. However, the sympathy of the Turkish and Muslim peoples of the empire for the Ottoman State was perceived as a situation that would harm the integrity of the state. The Russian government believed that citizens of Turkish descent would go to the enemy lines as a result of the war with the Ottoman Empire. According to Russia's claim; The Turks had the ideal of "Pan-Turkism" and "Pan-Islamism" and this was matured in many respects and used as a threat to itself. Russia believed that the greatest support of the Ottoman Empire was given by Germany in spreading these ideals.

The decisions taken by the state administration as a reflection of the anxiety of Russia and their effects on Turkish origins constitute the main theme of this study. The subject will be discussed with the help of Russian and Turkish sources.

Keywords: Pan-Turkism, Russia, assimilation, Turkish-Russian Relations, population

RUSYA İMPARATORLUĞU, çok uluslu yapısı itibariyle, bilhassa İmparatorluğun son yüzyılında bölünme tehlikesi ile karşı karşıya kalmış ve bu tehlikenin devlet yönetimindeki yansımaları, zaman zaman korku ve tedirginlik olarak kendini göstermiştir. Bu korku, devlet mekanizmasının aldığı kararların, çoğunlukla Ruslar dışındaki etnik grupların aleyhine olarak yansımıştır.

İmparatorluğun gerçek anlamda çok uluslu bir yapıya kavuşması, II. Katerina döneminde Kırım ve Kafkasya gibi Müslüman coğrafyasının ele geçirilmesi neticesinde olmuştur. Bu döneme kadar İdil Boyu ve Ural boylarında Tatar ve Başkurtlar yaşıyordu. Sınırlar Kazak steplerine dayanmış ve Müslüman göçebelere komşu olunmuştu. Müslüman nüfusun ülke içindeki artışı, bir takım reformları beraberinde getirdi. İlk olarak Müslümanların dini bakımdan kendilerini, sınırlı da olsa yönetmeleri formülü üzerinde duruldu. Müslümanlar için özel bir dini idare kurmanın zorunluluğu tartışması, Kırım gibi köklü bir devlet geleneğine sahip bölgeyi ele geçirmekten kaynaklanıyordu. Bu düzenleme ile dönemin Müslüman elitlerini kontrol altına alma düşüncesi vardı. Bu tartışmalar ve Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesinin ardından 22 Şubat 1784'de Senato kararıyla soylu Tatarların mülklerini istediklerini gibi kullanmalarına izin verildi. Bunun ardından 2 Eylül 1788'de Ufa'da ilk müftülük kuruldu ve 23 Ocak 1794'de bu müftülüğe bağlı olarak Tavriçeski bölgesinde görev yapacak bir birim oluşturuldu.¹

Toplam nüfus içerisindeki Türk-Müslüman nüfusun ağırlığı, Rusya açısından olası bir tehdit unsuru olarak algılanmıştır. 1897 Rusya İmparatorluğu Genel Nüfus Sayımı'na göre, İmparatorluğun toplam nüfusu 128.924.289 kişi idi. Toplam nüfus içerisinde dini mensubiyetler dikkate alındığında; Ortodoks mezhebine mensup olanlar % 70,8 ile birinci sırada yer alıyordu. Or-

¹ A. K. Tihonov, "K Voprosu Vzaimootnoşeniy Organov Vlasti i Musul'manskogo Naseleniya Rossiyskoy İmperii v Naçale XX Veka", *Revoutsiya i Sovyemeyennost' Materialı Nauçno-Praktičeskoj Konferentsii 3 Marta 2017 goda*, Vladimir 2017, s. 208-209.

ortodoksların ardından % 8,9 ile Katolikler, % 8,7 ile Müslümanlar, % 5,2 ile Protestanlar, % 3,2 ile Yahudiler, % 1,4 ile Heterodoks gruplar, % 0,8 ile Ermeni-Gregoryanlar ve küçük oranlarla diğer gruplar sıralanıyordu. Bu oranlar bölgelere göre farklılıklar gösteriyordu. Örneğin Kafkasya'da toplam nüfusun % 41,7'sini Müslümanlar oluştururken; bu oran Orta Asya'da % 89,7'ye ulaşıyordu. Polonya'da toplam nüfusun % 76,5'i Katolikler'e aitti. Yahudi nüfusun yoğunlaştığı yer Polonya toprakları olarak görülürken; Protestanlar Finlandiya'da yaşıyordu.²

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Rusya İmparatorluğu'nda 14 milyon civarında Müslüman bulunuyordu. Müslümanlar, Ortodoksların ardından ülkede ikinci en büyük dini toplumu meydana getiriyordu. Bu oran, İmparatorluğun toplam nüfusunun %11'ine denk geliyordu. Bununla birlikte ülkede Ortodoks hegemonyası tüm alanlarda kendini gösteriyordu ve diğer inanışlara tepeden bakma söz konusu idi. Bu dönemde Rus olmayan halklara karşı bir tepki oluştu ve devlet politikası bu tepki üzerinden şekillenmeye başladı. Türk-Müslümanlar bu politika üzerinden hedef alındılar ve bu yolla sindirilmeye çalışıldılar. Rusya İmparatorluğu sınırlarında yaşayan Müslüman nüfus, hem iç politikanın hem de dış politikanın şekillenmesinde önemli bir etken oldu. Rusya, çoğunluğu Türkçe konuşan Müslüman nüfusun Türkiye Türklüğü ile birleşmesini ve bir Türk birliği sağlaması ihtimalini uzun bir süre büyük bir tehlike olarak algıladı. Bu nedenle özellikle İmparatorluk sınırlarında yaşayan Türk Kökenliler için Türk kelimesini kullanmamaya özen gösterdi. Mümkün olduğunca ayırıştırarak etnik kimlikleri nüfus sayımlarında kayda almayı tercih etti.

Rusya tehdit olarak algıladığı Türklerin ve daha geniş anlamda Müslümanların birleşmesi fikrinin, en azından kendi topraklarında gerçekleşmemesi için gereken önlemleri almaya gayret gösterdi. Bu önlemlerin başında Pantürkizm ve Panislamizm idealini yayabilecek ve bilhassa Türkiye'den gelebilecek ajanların tespiti gelmekteydi. Temmuz 1876'da Rusya İçişleri Bakanlığı, özellikle Müslüman nüfusa sahip vilayetlere gönderdiği talimatta, Müslümanlar arasında *Türk ajanların* tespitini ve gerekli önlemlerin alınmasını istedi.³

Jandarma birimlerinin yapmış olduğu tetkiklerde, Rusya dışındaki gelişmeler ve müdahaleler yüzünden Rusya Müslümanları arasında Panislamizm fikrinin mayalandığı ve yayılma alanı bulduğu raporlarına rastlanmaktadır. Almanya ve Osmanlı Devleti arasındaki yakınlaşmanın yansıması olarak II.

² *Rossiya Entsiklopedičeskiy Slovar*, Leningrad 1991, s. 86.

³ K. Ş. Ahtyamov, "O Nekotorih Problemah Stanovleniya İslama v Povolje", *Vestnik OGU*, Sayı 5 (141), Mayıs 2012, s. 138.

Wilhelm'in Osmanlı topraklarına gerçekleştirdiği seyahat ve Kayzer'in sözleri, Rusya tarafında endişe uyandırmaya yetti. 1898'de İstanbul'da Kayzer II. Wilhelm ile Sultan II. Abdülhamid arasında gerçekleşen görüşmede, Rusya topraklarında yaşayan Müslüman nüfusun durumunun gündeme geldiği duyuruldu. Almanya, Rusya topraklarında yaşayan Müslüman nüfusun Osmanlı Devleti'ne duyduğu yakınlığın ve birçoğunun Sultanı halife olarak gördüklerinin bilincindeydi.⁴ Almanya, bu nüfusu nasıl değerlendirebileceğinin planlarını yapıyordu. 100. yıl öncesinde Napolyon Bonapart'ın da Müslüman dünyasında birlik sağlayarak İngiltere'ye karşı mücadele etme niyeti vardı.

1880'li yıllardan itibaren Çar Hükümeti, Müslümanların dini eğitimi ile ilgilenen mollaların Rusça bilmelerini şart koştu. Bu şart 16 Temmuz 1888'de halini aldı. 11 Ekim 1890'da Mollaların Rusça bildiklerini belgelemek için sınav girmelerini zorunlu hale getiren yasa kabul edildi.⁵ 1880'li yıllarda Pantürkizm ideolojisinin Rusya İmparatorluğu genelinde yaygınlaşmasına destek olabilecek yayınlar ortaya çıkmaya başladı. Kazan, Bahçesaray, Bakü ve Tiflis bu yayınların merkezi durumundaydı. 8 Ekim 1898 tarihli "Novoye Vremya-Yeni Zaman" adlı Rusça gazete okuyucularına; İstanbul'dan Fergana Bölgesi'ne Abdulcelil adlı birisinin geldiğini ve yanında Hz. Muhammed'in sakalından kıl getirdiğini bildiriyordu. Bundan başka bölgedeki dini lidere Sultan'ın gönderdiğini söylediği, Ruslara karşı "gaza" fikrinin sembolleri olacak sancak vb. hediyeler sunduğunu iddia ediyordu.⁶

1898'de Türkistan'daki Andijan olaylarının ardından Savaş Bakanlığı, bölgede aldığı önlemleri sertleştirdi. Rusya Hükümeti, "cihat" söylentilerinin yayıldığını ve gelecekte kendini gösterecek bir "İslam tehdidi" olduğunu ileri sürerek Türkistan'ın büyük şehirlerinde dini lider ve kurumlar üzerinde baskı kurulmasını ve onların kontrol altına alınmasını öneriyordu. Bunu daha da genişleterek, bir din düşmanlığı anlayışı ile İslamla sistemli bir mücadelenin planları yapıyordu.⁷

1905 İhtilali zamanında kısa süreli olarak başbakanlık görevini yürüten Sergey Yul'evič Vitte, bu projenin karşısında duruyordu. Ancak, düşüncelerini uygulama boyutuna alacak güce sahip olamadı ve görevinden ayrılmak duru-

⁴ V. V. Ryapolov, "Panislamizm v Politike Kayzerovskoy Germanii v Turkestane Nakanune Pervoy Mirovoy Voynı", *Zapad-Rossiya-Vostok*, Sayı: 22-23 (1-2), Yelets 2013, s. 45.

⁵ Aleksandr Kobzev, "Tatarı-Musul'mane Srednego Povolj'ya: Etničeskaya İdentičnost' i Sluhi o Nasil'stvennom Kreşenii", *Vestnik Evrazii*, Sayı 3, Moskva 2004, s. 92.

⁶ V. V. Ryapolov, "Panislamizm v Politike...", s. 45-46.

⁷ A. A. Şomahova, "Musul'manskiy Vopros v Rossiyskoy İmperii i Otnoşeniye k Nemu S. Yu. Vitte i P. A. Stolipina", *Studençeskiy Elektronny Jurnal Strij*, Sayı: 3 (14), Volgograd 2017, s. 77.

munda kaldı. Vitte, anılarında İmparatorluğun Müslümanlığa bakışını eleştirerek, Müslümanlar ile İmparatorluğun ilişkilerinin karşılıklı saygı çerçevesinde yürütülmesi gerektiğinin altını çiziyordu. Müslümanlar ile uzun yıllardır birlikte yaşandığı ve hoşgörünün bunda önemli rol oynadığından bahsederek, İmparatorluk halkları arasında eşit bir anlayışın oluşturulması gerektiğini anlatıyordu. Ona göre Türkistan'da Savaş Bakanlığı'nın uygulamaları iki halk arasındaki dostluğu bitirip, güvensiz ve hoşgörüsüz bir düzeni inşa ediyordu. Vitte, Panislamist bir ayaklanma olarak nitelendirilen *Andijan* olaylarının da sertlik yanlısı politikalar için bahane oluşturduğunu ve aslında bu ayaklanmanın böyle geniş bir anlamı olmadığını ve sırf bu olaydan ötürü İmparatorluk-taki tüm Müslümanları suçlamanın yanlış olduğunu belirtiyordu.⁸

Vitte, Müslümanlara karşı uygulanan politikaların, Rusya'yı dış politikada zora sokabileceğini de ima ediyordu. Oluşacak tepki sonucunda, Avrupa'nın da bunu kullanmak isteyeceği ve Rusya'nın yalnızlaştırılacağını iddia ediyordu. Tam da bu durumda Panislamizm ve Pantürkizm ideolojilerinin taraftar bulabileceğini düşünüyordu.

Bartold'a göre, Müslüman dünyasının tek bir devlet veya devletler birliği şeklinde siyasi birleşimi ideali dini bir ideal olmanın ötesinde politik bir anlam taşıyordu. 1897'de hayatını kaybeden ve o dönemin Panislamist anlayışının kurucusu olarak kabul edilen Seyid Cemaleddin, Müslüman devletlerinin yenilenmesi ve aralarında birlik kurulmasını hayal ediyordu. Ona göre bu sayede Avrupalıların siyasi ve ekonomik gelişmişliğinin önüne geçilebilirdi.⁹

Panislamizm ve Pantürkizm ideolojilerinin, XIX. yüzyılda Rusya'yı endişeye soktuğu durum, XX. yüzyıl başlarında kendisini daha da yakından hissettirmiştir. Bu dönemin koşulları da dikkate alındığında Rusya'nın korkularının arttığı görülmektedir. Bu korkunun bir yansıması olarak, Türkistan ve Kafkasya bölgesinde yürütüldüğü iddia edilen Panislamist faaliyetler, raporlar halinde merkeze daha sık aralıklarla gönderilmeye başlandı. Türkistan Gubernatörlüğü (valiliği), Türk ve Alman ajanlarının birlikte hareket ettiğini ve Müslümanlar arasında gittikçe artan bir yakınlığın başladığını bildiriyordu. Gubernatörlüğe göre; Türk ajanlar İttihat ve Terakki üyeleri idi ve amaçları Doğu ve Batı Türkistan'ı zamanla Türkiye'nin kontrolü altına geçirmekti.¹⁰

Rusya İçişleri Bakanlığı Polis İdaresi, Müslüman hareketi olarak görülen Panislamizmi kontrol altında tutmayı amaçladı. Türkistan bölgesinde çeşitli önlemler alındı. Polis idaresi bölgede yaşayan, Rus Hükümeti tarafındaki

⁸ Şomahova, "Musul'manskiy Vopros v Rossiyskoy ...", s. 77.

⁹ B. V. Lunin, *V. V. Bartold ve Rus Oryantalizminde Orta Asya*, Ankara 2015, s. 402.

¹⁰ Ryapolov, "Panislamizm v Politike...", s. 46.

insanlardan da yardım alıyordu. Bunlardan en dikkat çekenlerinden birisi, Türkistan'ın tanınmış İslam uzmanlarından N. P. Ostroumov idi. Taşkent'te yaşayan Ostroumov bölgedeki Müslümanların okullarını ve faaliyetlerini inceleyecek ve bununla ilgili raporlar hazırlayacaktı. Ondandır beklenen, bu okullardaki öğretmenler arasında cihatçı bir yaklaşımın söz konusu olup olmadığı, Türkistan cihadistlerinin Tatarlar ile bağlantısının ne derecede olduğu, Genç Türkler ile diyalogları ve diğer Müslüman reformcular ile bağlantıları konularını netleştirmesiydi. Polis idaresi ayrıca gizli ajanlar yolu ile de takip gerçekleştiriyordu.¹¹

XX. yüzyılın hemen başlarında Rusya Dışişleri Bakanlığı, Rusya Müslümanlarının dış ilişkiler için ne anlam ifade ettiğini anlamaya ve buna göre tedbirler almaya çalışıyordu. 1900 yılında Dışişleri Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı'na bu konudaki düşüncesini sormuş ve İçişleri Bakanı D. S. Sipyagin'in soruya yanıtı şu şekilde olmuştur:¹² “*Son zamanlardaki deneyimler gösterdi ki, İmparatorluğun Müslüman nüfusunun her türlü hareketini dikkatle izlemek gerekmektedir.*”

Pantürkizm'in yayıldığı iddiaları, Rusya İmparatorluğu'nun Osmanlı Devleti'ne sınır bölgelerinde daha çok dillendiriliyordu. Bu anlamda Kafkasya, Rusya Hükümeti'nin büyük hassasiyet gösterdiği bir yerdi. Kafkasya'da önemli oranda Türk-Müslüman kökenli nüfus yaşıyordu. 1897 Rusya Genel Nüfus Sayımına göre; toplam nüfusun %50 ye yakını Müslüman idi. Bu nüfusun Osmanlı Devleti'ne duyduğu yakınlık Rusya tarafından biliniyor ve bu durum hassas bir şekilde izleniyordu.

Kafkasya'da Panislamizm ve Pantürkizm ideolojilerinin yayılmayı amaçladığı iddiaları, XX. yüzyıl başlarında kendisini göstermeye başladı. İddiaların bir kısmı, Müslümanların Kafkasya'da ayaklanma çıkarmak için hazırlıklar yaptığı ve bu süreci İngilizlerin de desteği ile Türklerin yürüttüğü üzerinde yoğunlaşıyordu. Çıkacak bir ayaklanmanın sonuçlarının Rusya için ağır olacağı belirtiliyordu. Yine iddialara göre, Kafkasya Müslümanlarının Osmanlı topraklarına göç etmelerinin sebeplerinden birisi, oraya giderek örgütlenmek ve daha sonra savaşmak üzere Kafkasya'ya dönmektir.¹³

1905-1915 yılları arasında Kafkasya Naibi olarak görev yapan Knez Vrontsov-Daşkov, Kafkasya'nın Müslüman nüfusunun ayrılıkçı hareketi ve dini

¹¹ Olga Petrovna Jalmenova, “K Voprosu o Sredneaziatskom Djadidizme”, *Vestnik Tambovskogo Universiteta*, Sayı: 1 (41) Tambov, s. 11.

¹² Jalmenova, “K Voprosu o Sredneaziatskom, s. 11.

¹³ Namig Tairoviç Rahmanin, “İstoriçeskiy Opıt Deyatel'nosti Rossiyskoy Vlastey po Preodoleniyu Sistemnogo Krizisa na Kavkaze v 1905-1907 gg”, *Vestnik Yekaterininskogo İnstituta*, Sayı: 2, Moskva 2012, s. 127.

fanatizminin Rusya'nın geleceği açısından bir tehdit oluşturduğunu öne sürerek, bu tehdidin Kafkasya'nın Müslüman komşu devletlerinin varlığı ile daha da büyüdüğünün altını çiziyordu. Bunu belirtmekle birlikte, Müslümanların taleplerini görmemezlikten gelerek onları kendi başlarına bırakmanın doğru olmayacağına inanıyordu.¹⁴ Bu anlamda Vorontsov-Daşkov, Kafkasya Müslümanlarının, Osmanlı Devleti ile yakınlık kurmalarının önüne geçmeyi amaçlıyordu.

1905 Rus İhtilali (1905-1907), Türkiye'deki II. Meşrutiyet (1908) ve İran'daki ihtilal (1907-1911) Rusya'daki Türk-Müslümanlar arasında bir heyecan yarattı ve Rusya imparatorluğunu da bu anlamda tedirgin etmeye başladı. *Müslüman meselesi* olarak tanımlanan bu konuya Rus yetkililerin yaklaşımları farklılık gösteriyordu. Temel olarak iki yaklaşım ön planda idi. Bunlardan ilki S. Yu. Vitte'nin savunduğu, liberalizmi esas alan esnek bir politika ile konunun çözülmesi idi. Bunun karşısında ise 1906-1911 yılları arasında başbakanlık yapmış Petr Arkad'yeviç Stolipin yer alıyordu ve ona göre bu sorunun çözümü ancak sert ve müsamaha göstermeden gerçekleşebilirdi. Stolipin, 1906 yılında Başbakan olduktan sonra, Rusya'daki Müslümanların Duma'daki siyasi faaliyetlerine yakından tanıklık etti. Bu dönemde Duma'daki Müslüman gruplar, Müslümanların isteklerini merkezde dile getirmeye başlamışlardı. Stolipin, hem içeriden hem de dışarıdan Müslümanlar lehine olan bu türden gelişmelerden rahatsızlık duyuyordu. Ona göre, Müslümanlar Rusya açısından büyük bir tehdit potansiyeline sahiptiler. Nihayetinde Rusya Müslümanları Türkiye'nin hedefleri doğrultusunda hareket edeceklerdi ve ülkenin bütünlüğü açısından tehlikeli süreci başlatmış olacaktı. Bu tehlikenin en önemli göstergesi de, Rusya Müslümanlarının Türkiye'nin siyasi ve dini alandaki etkin kişileri ile olan bağlantılarıydı. Başbakan, Rusya Müslümanlarını imparatorluğun aleyhine kullanan güç olarak Türkiye'yi görüyordu. Ona göre, Türkiye'den gelen insanlar ve yayınlar Panislamizm idealini yayma amaçlı kullanılıyordu.¹⁵

Ekim 1910'da İçişleri Bakanı Stolipin imzası ile valiliklere gönderilen yazıda, Panislamizm ve Pantürkizm tehdidinin Rusya için ne anlama geldiği açık bir şekilde ifade edilmiştir. Bu tehdidi Stolipin şu şekilde özetlemiştir:¹⁶

“Genç Türkler hareketinin liderleri, Türkiye topraklarında kendi ideolojilerini yaymaya çabalamaktalar ve nihayet İslam'ı yeniden güçlendirmek ve diğer

¹⁴ O. B. Halidova, “Musul'manskoe Naseleniye Kavkaza v İmperskuyu Epohu: K Voprosu o Religioznoy Politike Rossii v Kraye”, *Vestnik Dagestanskogo Nauçnogo Tsentra*, Sayı 58, Mahaçkala 2015, s. 86.

¹⁵ A. A. Şomahova, “Musul'manskiy Vopros v Rossiyskoy...”, s. 76-78.

¹⁶ STSA, Fond 17, op. 2, d. 1133, list 1.

ülkelerde yeniden doğuşunu sağlamak istiyorlar. Esasen hedef Rusya topraklarında Panislamist ve Pantürkist ideolojiyi yaymaktır. Bu amaçla Mekke'den hacılar propaganda yapma amacı ile Müslümanların yoğun olarak yaşadıkları yerlerde görülmektedirler. Türk tarafının bu çabaları bizim Müslüman tebaa üzerinde büyük etki oluşturabilir. Rusya'da yaşayan Müslümanların önemli bir çoğunluğu Türkiye'yi dini ve siyasi merkez olarak görmektedirler. Bu nedenle sizden bu konuda gerekli önlemleri almanızı rica ediyorum. Şüphesiz vatandaşımız olan Müslümanlar üzerinde düşmanımız tarafından gösterilecek her türlü politik ve kültürel eylemler etkili sonuçlar doğuracaktır. Bu yüzden ortak önlemlerden ayrı olarak sizin, yerel koşullarınızı da dikkate alarak bölgeye özgü önlemleri almanız yerinde olacaktır. Benim size tavsiyem Türkiye'den gelenleri takip etmeniz ve bu yönde bir girişimleri olduğunu tespit ettiğiniz anda yakalayarak sınır dışı etmenizdir.”

Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov, Rus İmparatoru II. Nikola'ya sunduğu Kasım 1910 tarihli raporda, Panislamizm propagandalarında görülen artışı ve bunun Rusya'nın güvenliğini tehdit eden bir unsur olduğu ile ilgili bilgiler verdi. Sazanov bu konunun 1910 yılı Kasım ayında II. Wilhelm ile Potsdam'daki toplantıda yaptığı özel sohbette ifade edildiğini söyledi.¹⁷

Alman İmparatoru Wilhelm ile sohbetini şu şekilde anlatıyordu. “İmparator Wilhelm ile Potsdam'daki buluşmamızda, kendisi ile Panislamizm ve Alman deniz kuvvetlerinin gelişimini konuştuk. Ben ilk olarak İmparator'un dikkatini, Panislamizm'in Rusya'nın çıkarlarını nasıl tehdit ettiğine ve İstanbul'un yönettiği İslamist propaganda ve bunun ülkedeki Müslüman nüfus üzerindeki etkilerine çekmeye çalıştım.” Sazanov'un bu ifadeleri, Rusya'nın endişelerini açıkça ortaya koymakla birlikte, Almanya'yı konunun dışında görmediğinin bir göstergesiydi. Çar ile paylaştığı bilgilerde, “Berlin Halifelîği” ifadesini kullanarak, 20 milyon Müslüman nüfusa sahip Rusya'ya karşı Almanya'nın da menfi planlarını vurguluyordu. Pantürkizm ile Panislamizm Rusya açısından aynı bağlamda değerlendiriliyordu.

Sazanov, Türkiye'den gelerek Rusya'daki Müslümanlar arasında propaganda yaymaya çalışanların engellenmesi gerektiği düşüncesindeydi. Rusya İmparatorluğu himayesinde yaşayan Müslümanların dini özgürlüğü konusunda saygılı olduklarını belirten Sazanov, son dönemlerde görülen propagandaların din özgürlüğü ile ilgisi olmadığını ve bunların artık politik karakter kazandı-

¹⁷ “Dokladı 6. Ministra İn. Del S. D. Sazonova Nikolayu Romanovu 1910-1912 g.g.”, *Krasnyy Arhiv İstoriçeskiy Jurnal*, Cilt: 3, Moskva-Petrograd 1923, s. 5-6.

ğını söylemiştir. Bu anlamda 20 milyon Müslüman nüfusu olan Rusya için, bunun tehlike arz etmediği söylenemezdi.¹⁸

Ocak 1911'de Başbakan Stolipin tarafından Tatar-Müslüman siyasi faaliyetlerine karşı bir toplantı organize edildi. Bu toplantının sonucu olarak Müslümanlar aleyhinde bir takım kararlar ve önlemler alındı. Bu kararlar arasında en dikkat çeken uygulamalardan birisi, Müslüman okullarının dini statüden çıkarılarak devlet okulu haline dönüştürülme projesiydi. Stolipin'e göre ülke dışındaki Müslüman çevrelerden gelen hocalar ve ders malzemeleri Turancı bir ideal uğruna kullanıldığından, bunun önlenmesi gerekiyordu. Rusya Müslümanlarının eğitimini bu insanların eline vermek doğru değildi. Bununla birlikte Müslümanların dini eğitim almaları yasaklanmadı, ancak bu eğitim içişleri bakanlığının kontrolünde ve onun güvendiği din adamları tarafından verilebilecekti. Ders kitapları Rusya'da basılmış olmalı ve ders verenler yalnızca Rus vatandaşlarından olmalıydı.¹⁹

XX. yüzyılın başlarında Rusya'nın Rusya Hükümeti'nin Kafkasya'da Panislamist ve Pantürkist faaliyetlerinin artmasından endişe duyması üzerine, Kafkasya emniyet birimleri Türkiye'den gelen tüccar veya seyyahları takip altına almaya başladı. Kafkasya sınırlarında istihbarat faaliyetleri yoğunlaştırıldı. Rus casuslar, gelişmeleri raporlar halinde ilgili birimlere iletliyordu.²⁰

Eylül 1911'de Kafkasya idari makamlarını endişelendiren bir gelişme yaşandı. Sohum Okruğu (bölge) naçalniği (başkan)nin Kafkasya naibine gönderdiği belgeye göre; Batum'daki Osmanlı şehbenderi, yaklaşık 100 tane belge getirerek, Sohum yerel idaresinden bu belgeleri bölgedeki Osmanlı vatandaşlarına dağıtmasını istedi. Naibliğe gönderilen yazıdan anlaşıldığı üzere, bu belgeler Osmanlı vatandaşlarını seferberlik emri ile cepheye çağırarak amacıyla dağıtılıyordu. Konsolosun böyle bir istekte bulunması Sohum idaresini endişelendirmiş ve konuyu Kafkasya Naibliğine bildirerek, bu talebe karşılık nasıl bir tavır takınılacağını sormuştur. Türkiye-İtalya savaşının cereyan ettiği bir zamanda Osmanlı Devleti'nin, asker ihtiyacının Kafkasya'daki Türk kökenli Osmanlı vatandaşları ile desteklenmesi, Rus yetkilileri arasındaki yazışmalar sonucunda, tarafsızlığı bozacağı gerekçesi ile uygun bulunmadı.²¹

Aralık 1911 tarihli belgeden anlaşıldığı üzere, Türkiye'den Tiflis'e gelen Hüseyin Oğlu Hamza adlı genç, Müslüman nüfusun yoğunlukta olduğu yerlerde ev ziyaretlerinde bulunurken şüpheli davranışlar gösterdiği gerekçe gösterildi.

¹⁸ "Dokladı 6. Ministra İn. Del S. D. Sazonova..., s. 5-6.

¹⁹ Şomahova, "Musul'manskiy Vopros v Rossiyskoy ...", s. 79.

²⁰ STSA, Fond 156, op. 2, d. 15, list. 26; STSA, Fond 156, op. 2, d. 15, list. 19.

²¹ STSA, Fond 13, op. 1, d. 394, list 1-2.

rilerek gözaltına alındı. Tiflis Jandarma İdaresi'ne göre, herhangi bir işle meşguliyeti tespit edilemeyen Hamza, Türk ajanı şüphesi uyandırmaktaydı.²² Pasaport bilgileri alınan Hamza'nın Erzurumlu olduğu, daha önce Mart 1907'de Batum'da tanıdığı Hamit ve Cafer Beylerin yanına uğradığı ve daha sonra da ziyaretlerine devam edince ajanlık şüphesi gerekçesiyle bir süre Ahıska Hapishanesi'nde tutuklu bulunduğu anlaşılmaktadır.²³ Erzurumlu Hamza'nın durumundan haberdar edilen Tiflis Başşehbenderliği, kendisi ile ilgili ayrıntılı bir raporu Tiflis Guberniyası Jandarma İdaresi'ne göndererek, şüphenin yersiz olduğuna vurgu yapmıştır. Başşehbenderlik raporunda şu ifadelere yer vermiştir:²⁴

“Hamza'nın ailesi daha önce Tiflis Guberniyası sınırlarında yaşarken, bundan dört yıl önce Türkiye'ye Erzurum'a göç etmiştir. Hamza'nın ziyareti yalnızca akraba ziyaretinden ibarettir. Erzurum'daki ailesinin bu ziyaretten haberi olmadığından, Hamza'nın sağ olup olmadığını merak ederek her tarafa haber salmışlardır. Burada olduğunu öğrenince de bizden onu geriye göndermemizi rica etmektedirler”.

Kafkasya, İran ve Osmanlı topraklarında yaşanan olaylar birbiri ile ilişkilendiriliyordu. Erivan Guberniyası Jandarma İdaresi'nden Tiflis'e gönderilen 1910 tarihli telgrafta, Rus Ordu birliklerinin İran sınırlarına varmasının İranlı devrimcileri rahatsız ettiği vurgulanmaktaydı. Bu rahatsızlık telgrafta şu sözlerle ifade edilmiştir:²⁵

“Bu durum karşısında İranlı devrimciler Jön Türkler ile bağlantı kurarak, Güney Kafkasya ve Dağıstan sınırlarında silahlı mücadeleye girişmeyi planladılar. İranlı devrimciler bunun sonucunda Rusya Hükümeti'ni İran sınırından çekilmeye zorlayacaklarına inanıyorlardı ve Genç Türkler ise daha önce Osmanlı'ya ait olan bazı toprakların geri alınabileceğini ümid ediyorlardı. Genç Türkler böyle bir ayaklanmayı başlatabilmek için Ermenilere, Kafkasya Türklerine, Kürtlere ve Lezgilere mektuplar hazırladı ve isyanın gerekliliği yayılmaya çalışıldı. Mektuplar Güney Kafkasya sınırları dahilinde dağıtılmaya başlandı. Bir süre sonra bölgeye propagandacılar gönderecekler ve isyanı Nisan veya Mayıs ayında gerçekleştireceklerdir.”

²² STSA, Fond 156, op. 2, d. 66, list 1.

²³ STSA, Fond 156, op. 2, d. 66, list 3.

²⁴ STSA, Fond 156, op. 2, d. 66, list 64.

²⁵ STSA, Fond 156, op. 2, d. 14, list. 10.

Genç Türkler tarafından gelecek tehdidin dini yönlü olacağı dikkate alındığından, Rusya İçişleri Bakanlığı Ruhani İşler İdaresi de Mayıs 1911’de ayrıca bir uyarıda bulunarak, bu tür faaliyetlerde bulunanların yakalanarak sınır dışı edilmesinin gerekliliğine değindiği bir yazı göndermiştir.²⁶

Panislamizm ve Pantürkizm tehdidine karşı alınan önlemlerin abartılmış ve konu ile ilgisi olmayanlar dahi bu önlemlerden zarar görmeye başlamıştır. Bilhassa valilerin başına buyruk davranarak gördükleri her yabancıyı sınır dışı etmeleri veya çıkarılan kanun karşısında bir işlem yapmamaları Rusya İçişleri Bakanlığı’nı Haziran 1911’de yeni bir yazı göndermeye sevk etmiştir. Bu yazıda açık bir şekilde konu ile ilgili çıkarılan kanunlar ve meselenin ciddiyeti hakkında yeniden bilgilendirme gereği duyulmuştur.²⁷ Temmuz 1911’de Tiflis’ten gönderilen cevabi yazıda, Tiflis şehri civarındaki Müslüman nüfus arasında Panislamist bir hareketlenme gözlemlenmediği bildirilmiştir.²⁸

Rusya’nın Panislamizm ve Pantürkizm korkusu Birinci Dünya Savaşı arefesinde artarak devam etmekteydi. Kafkasya Naibliği kançılıryasından bütün Kafkasya guberniya, okrug, oblast ve Jandarma idarelerine gönderilen Temmuz 1913 tarihli yazıda Panislamizmin yayılmasından duyulan endişe açıkça ifade edilmekteydi. Yazının içeriğinde şu ifadelere yer veriliyordu²⁹:

“Son zamanlarda Genç Türklerin Panislamist eylemlerini arttırdığı, sınırlardaki propagandaların devam ettiği, Rusya ve diğer ülkelerin topraklarında İslam’ın yeniden doğuşunu sağlamak için mücadele verildiği gözlemlenmektedir. Genç Türkler dikkatlerini Müslüman nüfusun yoğunlukta olduğu Rusya topraklarına ayırmıştır. Bu durum Türkiye açısından da Rusya ile ilişkilerin iyi seyretmediği bir dönemde önem arz etmektedir. Bu anlamda Rusya topraklarına, tüccar veya Mekke’den gelen hacı görünümünde vaazlar veren, Türk Hükümetine bağlı insanlar gönderilerek tüm Müslüman dünyasında Müslümanlar arasındaki dayanışmayı arttırmaya yönelik faaliyetler yürütülmektedir. Bu özel görevliler, kendilerine faaliyet alanı olarak Volga, Kırım, Orta Asya ve Kafkasya topraklarını seçmişlerdir. Rusya topraklarına giriş hakkı elde etmek için bütün prosedürleri tamamlayan Türk seyyahların Rusya’ya girişini engellemek pek mümkün görülüyor. Bununla birlikte Rusya vatandaşı Müslümanlar arasında politik amaç güderek Panislamist propaganda yapımları kabul edilemez”.

²⁶ STSA, Fond 17, op. 2, d. 1133, list 8.

²⁷ STSA, Fond 17, op. 2, d. 1133, list 1.

²⁸ STSA, Fond 17, op. 2, d. 1133, list 127.

²⁹ STSA, Fond 17 op. 2, d. 1132.

Panislamizmin yayılmasını önlemek için, Kafkasya Naibi yardımcısının imzası ile gönderilen bu yazıda, aşağıdaki tedbirlerin alınması istenmiştir:³⁰

- Türkiye'den gelen herkesin özenle takip edilmesi ve propagandaların önlenmesi için derhal yerel idarelerin üzerine düşeni yapması,
- Panislamist hareket ile ilgili her türlü gelişmeyi takip ederek, yerel halk arasındaki yansımaları ile ilgili bilgileri yetkililere iletmek,
- Gizli bir şekilde Türk konsoloslugu, konsolosları ve konsolosluk personelini takip etmek.

Rusya, topraklarında yayılabilecek Pantürkizm ve Panislamizm tehlikesine karşı en büyük tehdidi Osmanlı topraklarından beklemekteydi. Bu nedenle Kafkasya Naibliği'nin Erzurum'da bulunan Rusya Konsolosluğu ile istihbarat faaliyetleri yürüttüğü görülmektedir.

Rusya Erzurum Konsolosluğu Temmuz 1913 tarihli yazısında:³¹
“Eski Erzurum vaizi Ahmed İhsan Efendi'nin Arap Hoca takma adıyla camilerde Rusya aleyhine vaazlar verdiği ve kışkırtıcı sözler kullandığı duyulmaktadır. Arap Hoca takma adlı bu şahıs, esasen Mısır'dan gelmiş, iyi derecede İngilizce konuşmakta ve paraya ihtiyaç duymamaktadır. Erzurum'da şeyh olarak karşılanan Arap Hoca'ya Erzurumlu Müslümanlar sadaka verme gibi girişimlerde bulunmuşlarsa da Arap Hoca bunu reddetmiştir. Arap Hoca “seyyid” sıfatıyla yeşil sarık taşımaktadır. Bu yılın (1913) Şubat ayında İttihat ve Terakki Fırkası'nın Arap Hoca'yı Dağıstan'da propaganda yapması için görevlendirme niyetinde olduğu ancak bu plandan daha sonra vazgeçtiği anlaşılmaktadır. Son zamanlarda Arap Hoca, Erzurum'da ordu mensupları ile sık görüşmeler yapmaktadır. Buradan Arap Hoca'nın Rusya topraklarına yapacağı yolculukta askeri amaçlar doğrultusunda çalışacağı anlaşılmaktadır”

Bu yazı ile Erzurum Konsolosluğu'nun, İttihat ve Terakki'nin faaliyetlerinin askeri bir mücadeleye doğru yöneleceği noktasında tedirginlikler taşıdığı görülmektedir. Kafkasya Naibliği, Konsolosluğu'nun verdiği bu bilgilere dayanarak Kafkasya Krayı'nın bütün guberniyalarına, Bakü Belediye Başkanlığı'na, oblastlara, okruğlara ve demiryollarının kontrolü için jandarma idarelerine uyarı yazısı gönderdi ve Arap Hoca'nın takip altında tutulmasını emretti. Yazıda ayrıca Arap Hoca lakaplı Ahmed İhsan Efendi'nin görünümüne dair bilgiler

³⁰ STSA, Fond 17, op 2, d. 1132.

³¹ STSA, Fond 17, op. 2, d. 1142.

de yer almaktaydı. Buna göre Arap Hoca, esmer tenli, yassı burunlu ve dış görüntüsü ile adeta zenciye andırmaktaydı.³²

Kafkasya Naibliği'ne göre de, Genç Türkler bu amaç dâhilinde tüccar ve Mekke'den gelen hacı görünümünde Müslümanlar arasında vaaz vermek için görevlendiriliyorlardı. Bunlar genellikle iyi eğitim görmüş ve Türk Hükümeti'ne sadık olan kimselerdi. Bu görevliler özellikle Volga, Kırım, Orta Asya ve Kafkasya topraklarına gönderilmekteydi. Genç Türklerin çeşitli yöntemlerle Rusya sınırlarına giriş yapmasının zor olmadığı anlaşılmaktadır. Kafkasya Naibliği'ne göre, her türlü formalite işlemi yerine getirerek sınırlardan giren Türk seyyahların engellenmesi mümkün görülmemekteydi. Bununla birlikte Panislamizm fikrini yaymak için Rusya vatandaşı Müslümanlar arasında yaptıkları propagandayı da önlemekte başarısız kalınmaktaydı. Ayrıca dini eğitim veren Müslüman okullarında Panislamizm propagandasını yapanlar bizzat o okulların hocalarından oluşmaktaydı.³³

Sonuç olarak, Genç Türklerin etkisi ile Osmanlı topraklarından gelebilecek her türlü tehdide karşı Rusya devlet makamlarının panik içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Rusya Dışişleri Bakanlığı, kendisine ulaşılan bilgiler dâhilinde Genç Türklerin Panislamist emeller taşıdığı, Osmanlı topraklarında bunu yaymaya başladıkları ve İslam'ın yeniden dirilişini sağlamak için diğer ülkelerde de bu faaliyetlerini sürdürmeyi amaçladıkları noktasında Kafkasya Naibliğine uyarıda bulunmuştur. Rusya Dışişleri Bakanlığı'na göre Genç Türkler, bilhassa Rusya topraklarına dikkatlerini yöneltmişlerdir. Bunun en büyük sebebi ise Rusya'da çok sayıda Müslümanın yaşaması ve Panislamizm fikrinin bir karşılık bulabileceği düşüncesi idi.³⁴

³² STSA, Fond 17, op. 2, d. 1142.

³³ STSA, Fond 17, op. 2, d. 1132.

³⁴ STSA, Fond 17, op. 2, d. 1132.

KAYNAKÇA

ARŞİVLER

Sakartvelos Tsentraluri Saistorio Arkivi (Stsa)-(Gürcistan Merkez Tarih Arşivi)

KİTAP VE MAKALELER

Ahtyamov, K. Ş., “O Nekotorih Problemah Stanovleniya İslama v Povolje”, *Vestnik OGU*, Sayı 5 (141), Mayıs 2012, s. 135-141.

“Dokladi 6. Ministra İn. Del S. D. Sazonova Nikolayu Romanovu 1910-1912 g.g.”, *Krasny Arhiv İstoriçeskiy Jurnal*, Cilt: 3, Moskva-Petrograd 1923, s. 5-10.

Jalmenova, Olga Petrovna, “K Voprosu o Sredneaziatskom Djadidizme”, *Vestnik Tambovskogo Universiteta*, Sayı: 1 (41) Tambov, s. 10-15.

Halidova, O. B., “Musul'manskoe Naseleniye Kavkaza v İmperskiy Epohu: K Voprosu o Religioznoy Politike Rossii v Kraye”, *Vestnik Dagestanskogo Nauçnogo Tsentra*, Sayı 58, Mahaçkala 2015, s. 84-87.

Kobzev, Aleksandr, “Tatarı-Musul'mane Srednego Povolj'ya: Etniçeskaya İdentiçnost' i Sluhi o Nasil'stvennom Kreşenii”, *Vestnik Evrazii*, Sayı 3, Moskva 2004, s. 89-98.

Lunin, B. V., *V. V. Bartold ve Rus Oryantalizminde Orta Asya*, Ankara 2015.

Rahmanin, Namig Tairoviç, “İstoriçeskiy Opıt Deyatel'nosti Rossiyskoy Vlastey po Preodoleniyu Sistemnogo Krizisa na Kavkaze v 1905-1907 gg”, *Vestnik Yekaterininskogo İnstituta*, Sayı: 2, Moskva 2012, s. 126-133.

Rossiya Entsiklopediçeskiy Slovar, Leningrad 1991.

Ryapolov, V. V., “Panislamizm v Politike Kayzerovskoy Germanii v Turkeстане Nakanune Pervoy Mirovoy Voyni”, *Zapad-Rossiya-Vostok*, Sayı: 22-23 (1-2), Yelets 2013, s. 44-47.

Şomahova, A. A., “Musul'manskiy Vopros v Rossiyskoy İmperii i Otnoşeniye k Nemu S. Yu. Vitte i P. A. Stolipina”, *Studençeskiy Elektronnyy Jurnal Strij*, Sayı: 3 (14), Volgograd 2017, s. 76-80.

Tihonov, K., “K Voprosu Vzaimootnoşeniy Organov Vlasti i Musul'manskogo Naseleniya Rossiyskoy İmperii v Naçale XX Veka”, *Revolutsiya i Sovyemeyennost' Materiali Nauçno-Praktiçeskoj Konferentsii 3 Marta 2017 goda*, Vladimir 2017, s. 208-214.

1917 Bütün Rusya Müslüman Kurultayları ve Rusya'nın İdil-Ural Bölgesinde 1917-18 Yıllarında Müslüman Din Kurumlarının Dönüşümü

Prof. Dr. Diliara Usmanova*

Özet

Bu yazıda Rusya'nın İdil-Ural bölgesi Müslümanları arasında 1917-1918 yıllarda dini işler alanında yaşanan gelişmeler ve meydana gelen kurumsal dönüşümler incelenmektedir. 1917 Şubat Devrimi öncesinde Müslüman basın yayın organları, 1905-07 ve 1914 yıllarında düzenlenen Bütün Rusya Müslüman kurultayları ve Devlet Duma'sının Müslüman parlamento grubu girişimleriyle Müslüman din kurumlarının reform ihtiyacı meselesi defalarca dile getirildi ve tartışıldı. Fakat Rusya hükümeti, reformların gereğini lafta kabul etmekle beraber siyasi istikrarsızlık şartlarında statükoyu korumaya öncelik vererek uygulamada reform teşebbüslerinin gerçekleşmesini her türlü engelledi.

1917 Şubat Devrimi'nden sonra olaylar hükümetin isteği dışında ve çok hızlı olarak gelişti. Çarlık rejiminin düşmesinden hemen sonra Safa Bayazitov başta olmak üzere İslami dini teşkilatların istenmeyen yöneticileri görevlerinden uzaklaştırıldılar ve hatta tutuklandılar. Bireysel kadro değişimlerinin yanı sıra ciddi kurumsal dönüşümler de başladı.

1-11 Mayıs 1917'de Moskova'da düzenlenen Birinci Bütün Rusya Müslüman Kurultayı'na katılan 900'den fazla delegenin 1/3'ini (en az 300 kişi) din

* Kazan Federal Üniversitesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

görevlileri teşkil etti. Din görevlisi olan delegeler Din Görevlileri Geçici Bürosu'nu teşkil ederek İç Rusya ve Sibirya Müslümanları Dini İdaresi'ne yeni müftü (Alimcan Barudi) seçilmesinde etkili oldular; bunun dışında Kurultayın kadınlara medeni ve siyasi haklar tanıyan kararını protesto ettiler. 1917 yılı yazında Bütün Rusya Müslüman Din Görevlileri Kurultayı'nı düzenleme yönünde karar alındı. 17-21 Temmuz 1917'de Kazan'da düzenlenen söz konusu kurultayda gerçekleşen tartışmalar ve alınan kararlar, devrim döneminde Müslüman din görevlileri arasında hakim olan ruh hali ve fikir eğilimlerini yansıtmaları bakımından son derece önemlidir. Kabul edilen kararların çoğu dini özyönetim organlarının kurulması ile ilgiliydi; böylece Müslümanların din işlerini kendi ellerine almaları, vicdan hürriyeti ve dini özerklik prensiplerinin hayata geçirilmesi öngörülmektedir.

22 Kasım 1917 – 11 Ocak 1918 tarihleri arasında çalışan İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarları Millet Meclisinde alınan kararlar, İslami kuruluşların dönüşümü açısından büyük önemi haizdi. Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmeleri ve farklı bir dini politikayı uygulamaya koymaları yeni bir siyasi ortam yaratarak Müslümanların bu yöndeki gayretlerini zorlaştırdı.

Bu konuların analizinde Tatar süreli basınından (öncelikle *İl*, *Yıldız*, *Kuyaş*, *Turmuş* gazeteleri sayfalarında) sağlanan araştırma malzemesi büyük öneme sahiptir. Bunun dışında mülteci aydınların hatıratları da önemli bir kaynak teşkil eder. 1-11 Mayıs 1917'de Moskova'da gerçekleşmiş olan Birinci Bütün Rusya Müslümanlar Toplantısının tutanaklarını da faydalı kaynak olarak belirtmek gerekir.

Bu yazıda İdil-Ural bölgesi Müslümanlarının din işlerindeki gelişmeler ve bunların Rusya'da cereyan eden devrim olayları ile ilişkisi ele alınmakta ve Müslümanlar için dini özerkliği elde etme girişimlerinin hüsrarla sonuçlanmasının sebepleri araştırılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Müslüman Din Kurumları, Dini Özerklik, Alimcan Barudi, İç Rusya ve Sibirya Müslümanları Dini İdaresi.

ALL-RUSSIAN MUSLIM CONGRESSES AND THE TRANSFORMATION OF MUSLIM RELIGIOUS INSTITUTIONS IN THE VOLGA-URAL REGION OF RUSSIA IN 1917 AND 1918

Abstract

This article is devoted to institutional changes that took place in the administration of Russia's Volga-Ural Muslims during 1917 and 1918. These changes happened over the course of many All-Russian and regional Muslim congresses. The work of these congresses was discussed broadly and in detail in Tatar periodicals (primarily in the newspapers *Il*, *Yulduz*, *Qoyash*, *Waqit*, and *Tormish*). The accounts in the Tatar newspapers are a valuable source permitting us to follow the twists and turns in the debates at these congresses, and the changes in the public mood. Besides the Tatar press, the reminiscences compiled in emigration of the active participants in the national movement (Ghayaz Iskhaki, Gabdelbari Battal-Taymas, and others) are interesting sources. Finally, the most important sources are the full "Proceedings of the First All-Russian Congress of Muslims" that took place from 1 to 11 May 1917, in Moscow. In aggregate, all these materials allow us to follow that character of the reforms carried out in the area of Muslim religious life among the Turco-Tatars in Inner Russia and Siberia over the course of 1917.

Changes in the religious realm started in the initial March days when the highly unpopular mufti Muhammad-Safa Baiazitov and the *qazi* Ghinayatullah Kapkaev were removed from their posts and placed under house arrest. Soon after, a *Provisional Central Bureau of Russian Muslims*, headed by the author Akhmet-bek Tsalikov, was organized and having begun the preparatory work for the All-Russian Muslim Congress. Among the delegates were over 300 religious figures (*imams* and *akhunds*) who took part in the First All-Russian Muslim Congress (they made up a third of the approximately 900 total delegates in Moscow). The religious figures from among the delegates formed the *Provisional Bureau of Muslim Clerics*. They protested the congress' resolutions on the Women's Question (granting Muslim women civil and political writes equal to those of men), and also facilitated the election of Galimjan al-Barudi as the new mufti of the Spiritual Assembly of the Muslims of Inner Russia and Siberia. Finally, the members of the *Provisional Bureau of Muslim Clerics* accept a resolution to hold an All-Russian Congress of Muslim Clergy in the sum-

mer of 1917. The discussions and resolutions of this congress (Kazan, 18-25 June 1917) reflect well the dominant mood among the Muslim clergy at that time. The main trend consisted of the Muslims' efforts to take full control of their own religious affairs, and create bodies of religious self-administration, implementing in that way in effect the principle of freedom of conscience and religious autonomy. The resolutions of the *National Assembly of Turco-Tatars of European Russia and Siberia (Millät mäjlese)*, which functioned in Ufa from 22 November until 11 January 1918 were the most important in the transformation of Islamic institutions.

The Bolsheviks' arrival to power, and the religious policy they implemented created a new political reality, severely complicating these efforts on the part of the representatives of the *umma*. To the degree that the religious structures, headed by the Spiritual Administration of Muslims of Inner Russia and Siberia (*Diniya nazaratı*) was registered in the plan for cultural and national autonomy, in the minds of the Bolsheviks they linked it closely with "bourgeois nationalism." The defeat of the anti-Bolshevik wing of the national movement predetermined the new authorities' negative relations toward all Islamic institutions. Although formally the latter were separate from the state (Decree of the Separation of Church from State and of the School from the Church), in actuality their fate depended more on the new authority than in Tsarist Russia. 1917 was the point when Islamic religious institutions achieved their greatest independence. However, the declared religious autonomy turned out to be illusory and misleading, as became obvious already by the spring of 1918.

Keywords: Muslim religious institutions, All-Russian Muslim congresses, Galimjan al-Barudi, National Parliament (*Millät mäjlese*)

Giriş

Bu yazıda Rusya İmparatorluğu'ndaki Müslümanlar arasında 1917 – 1918 yıllarında ihtilal olaylarının etkisiyle dini idare alanında meydana gelen kurumsal dönüşümler incelenmektedir. Bildiride söz konusu dönüşümlerin özellikleri, devrim hareketleri ile bağlantıları ve İç Savaş'ın başladığı 1918 yılı baharı itibarıyla oluşan genel durum açıklanacak; Avrupa Rusya'sının özellikle İdil-Ural bölgesinde ve kısmen Sibiry'a da yaşayan Müslüman nüfusun üzerinde durulacaktır.

Dini yapıların dönüşümü, Müslümanlar arasında çok sayıda düzenlenen yerel ve bütün Rusya çapındaki toplantılar sonucunda gerçekleşti; söz konusu toplantıların içeriği Tatar süreli basınında ayrıntılı olarak aktarıldı. Tatar süreli basınında (öncelikle *İl*, *Yıldız*, *Kuyuş*, *Turmuş* gazeteleri sayfalarında) yer alan araştırma malzemesi, söz konusu toplantılarda meydana gelen tartışmaları ve toplumun ruh halinde gözlenen değişimleri gözlemlememizi sağlayan çok değerli bir kaynağı teşkil eder.¹ İç Savaş yıllarında ve Stalin döneminin siyasi temizlikleri sırasında birçok kurumun (Milli Şura, Müftülük, Milli İdare vb.) arşivleri ve o dönemin önemli kişilerinin özel arşivlerinin yok olduğunu hesaba katarsak, Tatar basını sayfalarında korunan bilgilerin önemi daha da artmaktadır. Tatar basını dışında mülteci aydınların hatıratları da (örneğin, Ayaz İshaki², Abdülbari Battal³ ve diğerlerinin hatıratları) önemli bir kaynak teşkil eder. Son olarak 1-11 Mayıs 1917'de Moskova'da gerçekleşmiş olan Birinci Bütün Rusya Müslümanlar Toplantısının tutanaklarını da belirtmek gerekir.

¹ Diliara Usmanova, "Tatar Periodicals (1905 – 1918)", *Tatar History and Civilization*, İstanbul: IRCICA, 2010. 637-644 s.

² Gayaz İshaki, "Berençe Millet Meclese Cıyluga 15 Yıl Tulu Ungayı Berle", *Yanga Milli Yul*, 1933, No. 1; Gayaz İshaki, "Berençe Millet Mecleseneng 15 Yıllığı", *Yanga Milli Yul*, 1933, No. 3-4; Gayaz İshaki, "Berençe Millet Mecleseneng 20 Yıllığı", *Yanga Milli Yul*, 1938, No. 1; Gayaz İshaki, "Berençe Möselman Korıltayının 20 Yıllığı", *Yanga Milli Yul*, 1937, No. 5-6.; *Muhammed Ayaz İshaki Hayatı ve Faaliyeti: 100. Doğum Yılı Dolayısıyla*, Ankara, 1979, 352 s.

³ Abdullah Battal Taymas, *Rus İhtilalinden Hatıralar, 1917 – 1919*, İstanbul, 1947.

Toplantının başkanlık divanının girişimiyle oturumlarda konuşulanlar steno ile kayda geçirilmiş, sonra toplanan bütün malzemeler Tatarcaya çevrilerek bir broşür şeklinde yayımlanmıştır.⁴ Herhalde ulaşılmaması zor olan nadir bir kaynak olduğu için araştırmacıların bu tutanaklardan yeterince yararlanmadığı görülmektedir. Sözü ettiğimiz bütün bu kaynaklara başvurarak 1917 yılı olaylarını genel hatlarıyla ortaya çıkarmak ve o dönemde hakim olan siyasi İslami söylemi kavramak mümkündür.

İslami Dini İdare Yapılarının Reformuna İlişkin Tasarılar (1917 Yılı Başı)

Dini kurumları, özellikle dini idareleri kökten reforma tabi tutma gerekliliği meselesi, 1917 devrimleri öncesinde Müslüman basında, Müslümanların bütün Rusya çapında düzenlediği toplantılarda (1905-1907, 1914) ve Devlet Dumasında Müslümanların teşkil ettiği parlamento grubunda defalarca tartışıldı. Müslümanların dini özerklikle ilgili talepleri aşağıdaki maddeler şeklinde şekillendi:

- Müslümanlara ilişkin hukuki sınırlamaların kaldırılması ve mevzuatın vicdan özgürlüğü prensibi ile uyumlu hale getirilmesi,
- Müslümanlara kendi dini cemaatleri ve yapıları içinde dini başkan (müftü) seçme hakkının verilmesi,
- Müslümanların dini kuruluşlarına daha çok özerklik tanınması ve mali altyapılarının kuvvetlendirilmesi,
- Türkistan, Yedisu, Kuzey Kafkasya, Stavropol bölgesi gibi Müslümanların merkezi dini idarelerinin bulunmadığı bölgelerde adı geçen idarelerin kurulması,
- Dini okulların (mektepler ve medreseler) Orenburg Müslüman Dini İdaresinin emrine verilmesi, vb.⁵

Rusya hükümeti, reformların gereğini lafta kabul etmekle beraber uygulamada reform teşebbüslerinin gerçekleşmesini her türlü engellemekte, çünkü siyasi istikrarsızlık şartlarında statükoyu korumanın en doğru ve zararsız yol olacağını düşünmekte idi. 1915 yılında Orenburg Müslüman Dini İdaresinin başına Tatar toplumunda hiç sevilmeyen Muhammed Safa Bayazitov'un geti-

⁴ *Böten Rusiye Möselmanlarning 1917-nçe Yilda 1-11 Mayda Meskeüde Bulgan Gomumi Syezdning Protokolları*, Petrograd, 1917, 474 s.

⁵ Diliara Usmanova, *Musulmanskiye Predstaviteli v Rossiyskom Parlamente*, Kazan, 2005, 584 s.; Diliara Usmanova, "Musulmanskiy vopros" v Rossii 1905 — 1907 gg., *Rossija v 1905 - 1907 gg.: Entsiklopediya*. M.: Politicheskaja entsiklopediya, 2016, s. 581-590.

rilmesi, Rusya hükümet organları ile Tatar toplumsal örgütleri arasındaki ilişkilerin gerilmesine ve kötülemesine sebep oldu. Müslümanların bu konudaki talepleri ve protestoları sonuçsuz kaldı. Birinci Dünya Savaşı döneminde dini reformlara ilişkin bütün tasarılar ve yasa önerileri rafa kaldırıldı. 1917 yılının Şubatı geldiğinde Müslümanlar arasında mevcut durumdan derin memnuniyetsizlikten kaynaklanan bir için için kaynama durumu söz konusu idi.

1917 Şubat Devrimi'nden sonra olaylar çoğu zaman hükümetin isteği dışında ve çok hızlı olarak gelişti. Çarlık rejiminin düşmesinden hemen sonra İslami dini teşkilatların istenmeyen yöneticileri görevlerinden uzaklaştırıldılar ve hatta tutuklandılar. Orenburg Müslüman Din İdaresi'nin sevilmeyen yöneticilerinden Müftü Safa Bayazitov (1877-1937) ve kadı Giniyatulla Kapkayev (1856-1930), görevlerinden alındılar ve oda hapsi cezasına çarptırıldılar. Bilindiği üzere, devrim öncesi dönemin son müftüsü olan Safa Bayazitov İdil-Ural bölgesi Müslümanlarının birçoğunun itirazına rağmen tayin edilmişti; tutucu ve gerici bir kişilik olarak bilinirdi ve eski mutlakiyet rejimini çağırıyordu.⁶ Dolayısıyla görevden uzaklaştırılması kaçınılmazdı. Orenburg Müslüman Dini İdaresinin diğer iki kadısı – Nur-Muhammed Mamleyev ve Salihcan Urmanov – bir süre için görevlerini korudular. Fakat onların yanına iki kadı daha getirildi: Cihangir Abızgildin (1875-1938) ve Ziya Kamali (1873-1942). Ayrıca din bilgini Habibulla Ahtyamov (1883-1938) başkanlığında 16 kişilik bir kurul teşkil edildi. Bu kurul Orenburg Müslüman Dini İdaresini gerçek anlamıyla özerk bir dini kuruma dönüştürmek üzere gereken hazırlıkları yapmakla görevlendirildi. Böylece, 1917 yılının Mart başları itibarıyla kurumsal reform hazırlıklarına girişilmiş oldu. Bu dönüşüme ilişkin konular Müslümanların bütün Rusya çapında düzenledikleri toplantılarda haretle tartışıldı.

Birinci Bütün Rusya Müslüman Kurultayı (1-11 Mayıs 1917, Moskova)

Rusya toplumu Şubat devrimini büyük umutlarla karşıladı. Çarlık rejiminin düşmesinden sonraki günlerde bütün ülkede mitingler, gösteriler, toplantılar düzenlendi; kutlamalar yapıldı, coşkulu nutuklar atıldı ve yeni hükümetin programı ilan edildi. Geçici Hükümet'e ve en popüler faaliyet adamlarına çok sayıda tebrik telgrafları çekildi.⁷

Devlet Dumasının Müslüman parlamento grubu ile bağlantıları bulunan

⁶ Diliara Usmanova, Vserossiyskiy musulmanskiy narodnyy soyuz "Sirat al-Mustakim", *İslam v Sankt-Peterburge. Entsiklopedičeskiy Slovar*, Moskova, 2009, s. 56-57.

⁷ Diliara Usmanova, "Fevral 17-go v Telegrammah ot Musulmanskogo Naseleniya", *Gasırlar Avazı*, 1997, No. 1-2, s. 164-170.

faaliyet adamları tarafından Petrograd'ta Mart başlarında Rusya Müslümanları Geçici Merkez Bürosu teşkil edildi.⁸ Büronun başkanlığını tanınmış yazar Ahmet Tsalikov (1882-1928) üstlendi. Merkez Büro ilk iş olarak Müslümanları birliğe davet eden bir bildiri yayımladı. Taşradan gelen talepler üzerine Moskova'da bütün Rusya Müslüman kurultayını toplayarak Müslüman toplumunun güncel meselelerini tartışma konusunda karara varıldı. Genel bir toplantı aracılığıyla Rusyalı Müslümanları ortak menfaatler ve hedefler çevresinde birleştirme gayesi güdüldü.

1-11 Mayıs 1917'de Moskova'da düzenlenen Birinci Bütün Rusya Müslüman Kurultayı'na 900'den fazla (yani önceden planlanan 500'ün çok üstünde) delege katıldı. Milli Şura'daki oylama sonuçlarına ve Orenburg Müslüman Dini İdaresine müftü seçimlerine bakılırsa, kurultaya katılan İdil-Ural bölgesi Müslümanlarının sayısı en az 500 kişiyi teşkil etti. Kurultaya katılanlar arasında birçok kadın (110 kişiden fazla) ve din görevlisi (300'den fazla) bulunuyordu.

Kurultayın çalışması Kuran okunması ile başladı. Sonra tebrik konuşmaları yapıldı ve belli başlı Müslüman derneklerin ve bölgelerin temsilcilerinden başkanlık divanı seçildi. Başkanlık divanı şu kişilerden oluştu: İlyas Alkin, İbrahim Ahtyamov, Musa Bigiyev, Ayaz İshaki, Hasan Ata Gabeşi, Halil Dosmuhamedov, Cafer Seidamed, Ali Merdan Topçibaşev, Fatih Kerimi, Übeydulla Hocayev, Ahmet Tsalikov, Selime Yakubova. Merkezi Büro 14 maddelik kurultay programını hazırlamıştı. Programın en önemli maddelerinden birini, İç Rusya ve Sibiry Müslümanları Dini İdaresi olarak yeniden yapılandırılan Orenburg Müslüman Dini İdaresine yeni yönetimin seçimi teşkil etmekteydi.

Moskova kurultayı çerçevesinde teşkil edilen din görevlileri grubu, kurultayın en aktif ve birlik halinde hareket eden grubu haline geldi. 900 civarındaki delegelerin 300'den fazlası, yani 1/3'i, imamlardan ya da dini kurumlarla bir şekilde ilişkisi olanlardan oluşuyordu.

Din görevlisi olan delegeler 2 Mayıs'ta Astrahanlı Abdurrahman Umerov başkanlığında Din Görevlileri Geçici Bürosu'nu seçtiler. Büro şu kişilerden oluştu: Sadık İmankulov (Kazan, Başkan Yardımcısı), Gataulla Gabidullin (Melekes), Necip Emirhanov (Çistopol), Zufar Kasimov (Verhotursk, sekreter), Habibulla Ahtyamov (Ufa), Necip Yarullin (Kazan), Ahmet Safa Rangulov (Semipalatinsk), Müslim Süyündukov (Verhneursk, sekreter), Gabdulacan Hakimov (Simbirsk), Sabircan Mustafin (Vyatka), Ahmedşah Timerhanov (Astrahan, Kazak).

⁸ Salavat İshakov, *Rossiyskiye Musulmane i Revolyutsiya (Vesna 1917 – Leto 1918 gg.)*, Moskova, 2004, 120 s.

Büro üyeleri hedeflerini aşağıdaki şekilde belirledi: 1) Kurultayın gündeminde bulunan meselelerin önceden tartışılması ve gereken hazırlıkların yapılması, 2) Din görevlilerini ilgilendiren konuların takip edilmesi, 3) Kurultaya katılan din görevlileri konusunda bilgilerin (geldiği yer, kim tarafından seçilmiş, yaş, eğitim, görev vb.) tek bir defterde toplanması, 4) Büro oturumlarının tutanaklarının tutulması, 5) Bütün imamların tek listesinin oluşturulması vb. 8 Mayıs'ta Rusya Müslümanları din görevlilerinin birliğini (Şura-i ulema) kurma meselesi tartışıldı. Bu kuruluşu bütün Rusya çapındaki kuruluş haline getirme amacı güdülse de İdil-Ural bölgesi Müslümanları çoğunlukta idi. Birliğin idaresi Müslüman din adamlarının siyasi olarak en fazla aktif olduğu Kazan'da bulunuyordu.

İmam delegelerin en dikkat çeken eylemlerinden birini, kadınlar konusunda kabul edilen Kurultay kararını protestoları teşkil etti.⁹ Söz konusu kararla Müslüman kadınlara medeni ve siyasi hakların tanınması öngörülmüştü. İmamların çoğu bu kararı kabul etmeye yanaşmadı. 10 ve 11 Mayıs günleri gerçekleşen oturumlarda bu konu tartışılarak bir protesto metni oluşturuldu. Eğitim ve Kültür Meseleleri Kurulu Başkanı Ömer Teregulov'un konuşması da din görevlilerini öfkelenmişti. Din görevlileri bu konuşmada İslam'a ve kutsal kitaplara karşı saygısız çıkışlar olduğunu iddia ettiler. İmamların bildirisini okumakla Gabdulla Apanayev görevlendirildi. Fakat başkanlık divanı, Teregulov konuşmasının başkanlık divanının talebi üzerine yazılmış olduğunu, Rusça okunduğunu ve İslam karşıtı ifadeleri içermediğini söyleyerek Apanayev'in konuşmasına izin vermedi. Böylece Müslüman din görevlilerinin çoğunluğu, hakim siyasi eğilime karşı gelerek tutuculuklarını beyan ettiler.

Moskova kurultayının en önemli kararları arasında Orenburg Müslüman Dini İdaresinin özerk İç Rusya ve Sibiry Müslümanları Dini İdaresine dönüştürülmesi ve yeni müftü ve kadıların seçimi yer aldı. Müftü seçimi gergin bir ortamda gerçekleşti. İlk başta 6 aday gösterilmişti: Alimcan Barudi, Gabdulla Bubi, Ziya Kamali, Sadri Maksudi, Musa Bigiyev ve Hasan Ata Gabeşi. Ama oylamaya 5 aday adı verildi. Ziya Kamali adaylığını geri çekti. Türkistan'da bulunan Sadri Maksudi kurultaya katılmadı ve büyük ihtimalle bu durum onun seçilememesinde etkili oldu. Sonuç olarak az bir farkla Alimcan Barudi seçildi (257 karşı 292 oyla). Bundan sonra kadılar seçimi yapıldı: Kazaklardan Ömer Karaşi, Türk-Tatarlardan Salihcan Urmanov (eski OMDİ üyesi), Gabdulla Süleymanov, Kaşafuddin Tercümanov, Hacat Mahmudov ve Müslümanlar tarihinde ilk kadın kadı olan Muhlise Bubi (1869-1937) seçildi.

⁹ *Böten Rusiye Möselmanlarning 1917-nçe Yılda 1-11 Mayda Meskeüde Bulgan Gomumi Syezdning Protokolları*, Petrograd, 1917, 373-377 s.

Kurultayda 1. Devlet Duması vekili Kazanlı avukat Said Giray Alkin (1867-1919) da Rusya Müslümanlarının dini ve kültürel özerkliği konusunda bir konuşma yaptı.¹⁰ Kültürel özerkliğin prensiplerini dile getirdikten sonra din konusuna eğilen Alkin, dinin devletten ayrılması gerektiği düşüncesine karşı çıktı. Alkin'e göre, Müslümanlar için bu, iki nedenden dolayı mümkün değildir. Birincisi, İslam bir din olmaktan ziyade bir yaşam tarzıdır ve onu halkın geleneklerinden ve yaşamından ayıramazsınız. İkincisi, ekonomik açıdan Müslüman din görevlileri devletten bağımsızdırlar, çünkü Müslüman cemaatin parasıyla geçinmektedirler. Bu bağımsızlığı hukuki açıdan resmileştirerek, Müslümanların dini işlerine devletin karışmasını engellemek gerekir. Federalizm sistemi hayata geçtiği takdirde kalabalık Müslüman nüfusun yaşadığı bölgelerde (% 20) toplumsal ve dini yaşamda kültürel ve dini özerklik prensipleri uygulanmalıdır. Dolayısıyla her yerde milli şuralar kurulmalıdır. Onlar Müslüman toplulukların kültürel ve dini yaşamlarına yön verecektir. Müslümanların dini hayatı yenilenen (halka hesap vermekle yükümlü, seçimle gelen, kendi kendini finanse eden, kadrosu yenilenen) özerk Dini İdarenin yönetimi altında bulunmalıdır.

Böylece, geleceğin federatif Rusya'sında Müslümanlar için geniş kültürel özerklik öngörülmüştü ve yenilenen bir dini idare bu sistemin içine dahil edilecekti. 1917 yılının yazında Kazan'da düzenlenen Müslüman Din Görevlileri Kurultayı da aynı konuları ele aldı.

Kazan'daki Müslüman Toplantıları (1917 Yazı) ve Dini Özerkliğin İlanı

Müslüman din görevlileri bürosu 12 Mayıs'ta düzenlediği son oturumunda en geç 15 Temmuz'da Kazan'da din görevlileri kurultayını yapmayı kararlaştırdı ve bunun hazırlıklarını yapmak için geçici komite kurdu. Bu konuda en büyük çabayı başında Sadık İmankulov'un bulunduğu Kazan Müslümanları dini derneği üyeleri gösterdi.

1917 yılının yazında Kazan'da aynı anda birkaç Müslüman toplantısı düzenlendi. 21 Temmuz-2 Ağustos arasında İkinci Bütün Rusya Müslüman Kurultayı gerçekleşti. 17-21 Temmuz'da Müslüman din görevlileri kurultayı ve 17-26 Temmuz'da Müslüman askerler kurultayı (200 civarında delege) düzenlendi.¹¹

22 Temmuz 1917'de bu üç kurultayın ortak oturumu gerçekleşti. Bu otu-

¹⁰ *Böten Rusiye Möselmanlarning 1917-nçe Yilda 1-11 Mayda Meskeüde Bulgan Gomumi Syezdning Protokolları*, Petrograd, 1917, 160-166 s.

¹¹ *Istorija tatar s drevnejšix vremen v semi tomax. Tom VII. Tatarı i Tatarstan v XX – načale XXI v. Kazan*, 2013.

rumda İç Rusya ve Sibirya Müslümanlarının kültürel özerkliği törenle ilan edildi.¹² Bu günün tarihi önemi konusunda Sadri Maksudi, Ömer Teregulov, Hasan Ata Gabeşi ve Gabdulla Şinasi konuşmalar yaptı. Gördüğümüz üzere, bu dört kişi başlıca toplumsal kesimleri temsil etmekteydi: milliyetçi hareketin önderliği (Sadri Maksudi), laik aydınlar (Ömer Teregulov), din görevlileri (Hasan Ata Gabeşi) ve öğretmenler (Gabdulla Şinasi).

Din görevlileri kurultayına 250 civarında delege katıldı. Kurultayı iki ana konuya odaklandı: dini kurumlar ve kadın hakları. Moskova kurultayında olduğu gibi, kadın meselesi hararetli tartışmalara sebep oldu, çünkü din görevlilerinin tutucu kısmı kadın eşitliğine karşı çıktı. Kadın dernekleri temsilcileri ile görüşmeler sırasında müftü Alimcan Barudi'nin çabalarıyla uzlaşma sağlanabildi ve gerginlik biraz yumuşadı. Sonuç itibarıyla 30 Temmuz'da, kurultay sona erdikten sonra, kadılar Müslüman kadınların seçim hakkı konusunda fetva verdiler. Dini kurumların statüsü konusuna gelince, Kazan'daki kurultay yenilenen Dini İdarenin kültürel özerklik çerçevesinde Milli İdare'ye dahil edilmesini onayladı. 1917 sonbaharında toplanması planlanan Millet Meclisi de bu yönde çalışacaktı.

Millet Meclisi ve Dini Özerklik

Millet Meclisi, kültürel özerkliğin gerçekleştirilmesine hizmet edecekti. Ama tarih ona farklı bir misyon yükledi: Millet Meclisi, Türk-Tatarların topraklı özerkliğini (İdil-Ural devletini) ilan ederek milli devletçiliğin temelini attı.

İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarları Millet Meclisi 22 Kasım 1917'den 11 Ocak 1918'e kadar sadece 52 gün çalıştı.¹³ Delege seçimi Ekim'de ve Kasım ayının başlarında, yani artık Ekim Devrimi'nden sonra gerçekleşti. Fakat siyasi gelişmeler delegelerin bileşimini fazla etkilemedi. 50 bin kişiden 1 delege olmak üzere (cephelerde – 25 binden 1 delege) 115-120 civarında delege seçildi. Delegelerin seçimi genellikle iki aşamalı olarak, dernek toplantılarında, yerel kurultaylarda gerçekleşti. Bazı sebeplerden dolayı seçimlere Müslüman nüfusun bazı kesimleri katılamadı. Bu sebeple meclisin temsil kabiliyeti tam değildi. Meclis İç Rusya Türk-Tatarlarının toplumsal yapısını doğru olarak yansıtamamıştı. Seçilenler arasında çoğunlukla “mollalar, öğretmenler, yazı

¹² *Eçke Rusiye Möselmanları Öçen Milli ve Medeni Mohtariyat Esasları (22 İyun, 1917)*, Kazan, 1917, 19 s.

¹³ N. A. G. (“Tuğrı”), *Vekiller Közgeşe (Eçke Rusiye ve Seber Törek-Tatarlarning Berençe Millet Meclesendege Vekiller Közgeşe)*, Sterletamak, 1918; Devlet Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905 – 1917)*, Ankara, 1985, 350 s.; Devlet Nadir, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, İstanbul, 1998, 328 s.; Usmanova Diliara, “Millet Meclese Tarihi (Çıganaklarda)”, *Gasırlar Avazı*, 1996, No. 1, s. 61-72; *Tatar History and Civilization*, İstanbul: IRCICA, 2010.

işleri müdürleri, yedek subaylar, askerler, öğrenciler, bir iki avukat ve iki üç kadın” (Abdülbari Battal)¹⁴, yani milliyetçi hareketin en aktif üyeleri bulunuyordu. Bununla birlikte köylülerden çok az temsilci seçilmişti. Bu durum, delege seçiminin özelliklerinin yanı sıra Millet Meclisinin özelliklerinden de kaynaklandı. Tatar kamuoyunda Millet Meclisinin partiler üstü, bütün milleti kapsayan bir kurum olduğuna ve Türk-Tatar halkının milli meselelerini (siyasi ya da sınıfsal değil) çözeceğine dair görüş yaygındı. Bu durum Millet Meclisinin bileşimini büyük ölçüde belirledi. Ufa’da daima bulunan delegelerin sayısı 80-85 kişi civarında oldu.

Millet Meclisini toplamak için hazırlık çalışmaları Sadri Maksudi başkanlığındaki geçici komite tarafından yapıldı. Sadri Maksudi meclisin toplandığı ilk günlerde Millet Meclisi başkanı seçildi. İbniyemin Ahtyamov ve İlyas Alkin başkan yardımcıları görevine getirildi.

Millet Meclisi, İdil-Ural Müslümanlarının kültürel özerkliğinin hukuki temellerini atmak üzere tasarlanmıştı. Ancak daha meclis toplanmadan anlaşıldı ki ülkenin gelecekteki devlet düzeni ve Tatar halkının bu düzen içinde edineceği yer konusundaki tartışmalar henüz tamamlanmamıştır. Meclis hemen iki büyük gruba ayrıldı: Türkçüler ve Toprakçılar. İki grupta da aşağı yukarı aynı sayıda kişi bulunuyordu: 40-45. Abdülbari Battal’ın verdiği bilgilere göre, ilerici din görevlilerinin çoğu (30 kişi civarında) Türkçüler grubunda yer aldı. Bu grubun başında İbniyemin Ahtyamov ve Ayaz İshaki bulunuyordu. Sadri Maksudi Türkçüler grubunun ideologlarından biri konumundaydı, fakat Millet Meclisi Başkanı olarak seçildikten sonra tarafsızlığını ilan ederek Türkçüler grubundan çıktı.¹⁵ İlyas Alkin ve Alimcan İbrahimov’un önderliği altında kurulan Toprakçılar grubunda daha çok askerler, öğrenciler, genç yazarlar, öğretmenler yer aldı.

“İç Rusya ve Sibiryâ Türk-Tatarlarının Kültürel Milli Özerklik Esasları” adlı tasarı 16 Aralık’ta görüşülmeye başladı.¹⁶ Tartışmalar birkaç gün sürdü. Necip Kurbangaleyev tarafından sunulan tasarı dört bölümden oluşmaktaydı. Birinci bölümde genel ilkelerden bahsediliyordu. İkinci bölümde merkezi kurumlar (Millet Meclisi, Milli İdare), bunların yapısı ve işlevleri açıklanıyordu; üçüncü bölüm bölge, ilçe ve şehir düzeyindeki idare kurumlarını anlatıyordu. Dördüncü bölüm, değişiklikler ve eklemeler olma ihtimaline karşı konulmuştu. Bu tasarı Rusya Kurucu Meclisine sunulacağı için Rusça ve Tatarca olarak

¹⁴ Battal Taymas. *Rus İhtilalinden Hatıralar, 1917 – 1919*, İstanbul, 1947.

¹⁵ Faina Gaffarova, *Sadri Maksudi*, Kazan, 2001, 262 s.

¹⁶ *Kanun İglanı. Eçke Rusiye ve Seber Möselman Törek-Tatarlarning Milli Mohtariyatning Esasları*, Ufa, 1918, 32 s.

iki dilde düzenlenmişti.

Tasarıya ilişkin tartışmalar, delegeler arasında fikir birliğinin olmadığını, kültürel ve topraksal özerkliğin birbiri ile uyumlanması konusunda kafa karışıklığının yaşandığını gösterdi. Topraklı özerklik taraftarlarına göre, topraklı özerklik zaten her şeyin çözümünü sunacağı için daha önce ilan edilen kültürel özerkliğe gerek kalmayacaktı. En sonunda uzlaşmaya varılarak bir yandan kültürel ve dini özerkliğin hayata geçirilmesini sürdürmeye, öbür yandan İdil-Ural devletini kurmayı hedefleyen topraklı özerklik projesi üzerinde çalışmaya devam etmeye karar verildi.

Millet Meclisinin 1918 yılının Ocak ayında gerçekleşen son oturumlarında merkezi kurumlar yeniden seçildi: Sadri Maksudi Milli İdare Başkanı, İbniyemin Ahtyamov yardımcısı oldu. Aynı zamanda üç bakanlık oluşturuldu: eğitim (Necip Kurbangaleyev), maliye (Şeyhulla Alkin) ve din işleri (Müftü Alimcan Barudi) bakanlıkları. Gördüğümüz üzere, Müslüman Din İdaresi, topraksız hükümetin bünyesindeki din işleri bakanlığına dönüştürüldü.

Kurulan bu milli yapılar uzun ömürlü olamadı. 1918 baharında bunlar Bolşevikler tarafından bir bir ortadan kaldırıldı. 26 Mart'ta Bulak Ötesi Cumhuriyeti ile beraber Askeri Şura dağıtıldı. 15 Nisan'da Milli Şuranın Moskova şubesi kapatıldı. 21 Nisan'da İç Rusya ve Sibiry Müslümanları Milli İdaresinin sonu geldi. Bu kurumların mali varlıkları müsadere edildi, aktif üyelerinin bir kısmı tutuklandı ve kovuşturuldu, diğerleri ülke dışına sığındı. Kültürel özerklik tasarısı bu şekilde hüsrana son buldu. İç Rusya ve Sibiry Müslümanları Din İdaresi başta olmak üzere dini kurumlar sıkıntılı duruma düştü. Resmi olarak din ile devletin ayrıldığı ilan edilmiş olsa da (bu konuya ilişkin Bolşevik kararları Müslüman din görevlileri tarafından son derece olumsuz karşılandı), gerçekte dini kurumların kaderi, Çarlık Rusya'sında olduğu gibi, Sovyet hakimiyeti altında da iktidarın ellerinde oldu.

KAYNAKÇA

1917 Yılı 1-11 Mayıs Moskva Şehrinde Gümüş Rusya Müslümanları Sözünde Kısaça Meclisat, Kazan, 1917, s. 6-7.

Battal Taymas, Abdullah, *Rus İhtilalinden Hatıralar, 1917 – 1919*, İstanbul, 1947.

Böten Rusya Müslümanlarının 1917-nci Yılı 1-11 Mayıs Meskeninde Bulgan Gümüş Sözünde Protokolları, Petrograd, 1917, 474 s.

Devlet, Nadir, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, İstanbul, 1998, 328 s.

Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905 – 1917)*, Ankara, 1985, 350 s.

Eğke Rusya Müslümanları Öçen Milli ve Medeni Mohtariyat Esasları (22 İyün, 1917), Kazan, 1917, 19 s.

Gaffarova, Faina, *Sadri Maksudi*, Kazan, 2001, 262 s.

Istorija tatar s drevnejşix vremen v semi tomax. Tom VII. Tatarı i Tatarstan v XX – naçale XXI v. Kazan, 2013, 1008 s.

İşhaki, Gayaz, “Berençe Millet Meclise Cıyıluga 15 Yıl Tulu Ungayı Berle”, *Yanga Milli Yul*, 1933, No. 1.

İşhaki, Gayaz, “Berençe Millet Mecliseneng 15 Yıllığı”, *Yanga Milli Yul*, 1933, No. 3-4.

İşhaki, Gayaz, “Berençe Millet Mecliseneng 20 Yıllığı”, *Yanga Milli Yul*, 1938, No. 1.

İşhaki, Gayaz, “Berençe Müslüman Korıltayının 20 Yıllığı”, *Yanga Milli Yul*, 1937, No. 5-6.

İşhakov, Salavat, *Rossiyskiye Musulmane i Revolyutsiya (Vesna 1917 – Leto 1918 gg.)*, Moskova, 2004, 598 s.

Kanun İglanı. Eğke Rusya ve Seber Müslüman Törek-Tatarların Milli Mohtariyatın Esasları, Ufa, 1918, 32 s.

Muhammed Ayaz İşhaki Hayatı ve Faaliyeti: 100. Doğum Yılı Dolayısıyla, Ankara, 1979, 352s.

N. A. G. (“Tugrı”), *Vekiller Közgeşe (Eğke Rusya ve Seber Törek-Tatarların Berençe Millet Meclisenenge Vekiller Közgeşe)*, Sterletamak, 1918.

Tatar History and Civilization, İstanbul: IRCICA, 2010.

Usmanova, Diliara, “Musulmanskiy vopros” v Rossii 1905 — 1907 gg., *Rossija v 1905 - 1907 gg.: Entsiklopedija*. M.: Politiceskaja entsiklopedija, 2016, s. 581-590.

Usmanova, Diliara, “Fevral 17-go v Telegrammah ot Musulmanskogo Naseleniya”, *Gasırlar Avazı*, 1997, No. 1-2, s. 164-170.

Usmanova, Diliara, “Millet Meclise Tarihi (Çıganaklarda)”, *Gasırlar Avazı*, 1996, No. 1, s. 61-72.

Usmanova, Diliara, “Vserossiyskiy musulmanskiy narodniy soyuz “Sirat al-Mustakim”, *İslam v Sankt-Peterburge. Entsiklopediceskiy Slovar*, Moskova, 2009, s. 56-57.

Usmanova, Diliara, *Musulmanskiye Predstaviteli v Rossiyskom Parlamente*, Kazan, 2005, 584s.

Şubat Devrimi ve Kazak Alaş Milli Hareketi

Prof. Dr. Svetlana Smagulova*

Özet

Makalede, 1917’de Rusya’da olan Şubat Devrimi sonrası Kazakistan’daki siyasi durum ele alınacaktır. Alihan Bökeyhanov başta olmak üzere Kazak aydınlarının o dönemde kurulan Kazak Siyasi Komiteleri ile beraber Çarlık Rusya’nın işgali altındaki ülke özgürlüğünü kazanma yolundaki mücadeleleri incelenecektir. Bunlardan en önemlisi olarak, 1916’da Çar Nikola’nın kararıyla Birinci Dünya Savaşı’na geri hizmetlerde işçi olarak alınan Müslüman Türklerin ülkelerine geri gönderilmesi, her yerde Kazak ve Müslüman komitelerini oluşturulması, yerel ve ulusal Kazak Kurultaylarını düzenleyerek milli özerklik kuruma çabalarının yanı sıra, yüzyıllardır devam eden din, toprak, eğitim ve diğer önemli sorunların ele alınması ve ülke Müslümanları arasındaki işbirliğinin güçlendirilmesine yönelik gösterilen çabalar ve onların sonuçları analiz edilecektir.

Yazar, ülkenin aydınlarının Şubat Devrimi’nden sonraki diğer bir önemli kazancı ise “Alaş” partisinin kurulması ve Alaş fikrinin uygulanması olduğunu tarihi delillerle ispat ederek, Alaş aydınlarının hizmetlerini önemle değerlendirecektir.

Anahtar Kelimeler: Şubat Devrimi, Kazakistan, Alaş Orda, özerklik

* Kazakistan Devlet Tarım Üniversitesi, Kazakistan Tarihi ve Kazakistan Halklarının Kültürü Bölümü Öğretim Üyesi

THE FEBRUARY REVOLUTION AND THE KAZAKH ALASH NATIONAL MOVEMENT

Abstract

The article describes the political situation in Kazakhstan after the revolution in February 1917 in Russia. The joint activity of the national intelligentsia (headed by Alikhan Bokeikhanov) and the Kazakh committees for restoring the independence and freedoms of the Kazakh people, trampled by the tsarist government, is specified. Most importantly, the activity of the intelligentsia on the return of the Kazakhs, mobilized for logistical work under the Tsar's decree in 1916, the creation of all Kazakh and Muslim committees in all regions, and the formation of Kazakh and Muslim committees in all regions through regional and republican congresses to ensure self-government of the national autonomy. The author considers the measures taken by them on issues relating to religion, land, education and others (the solution of which had been sought for centuries), as well as their promotion to cooperation between internal Muslim peoples.

The author comes to the conclusion that the achievements of the national intelligentsia after the February Revolution are the formation of the Alash party and the realization of the idea of Alash, and assesses the work of Alash figures

Keywords: revolution, Alash, intelligentsia, committee, independence.

1917 жылғы 27 ақпанда (12 наурыз) Ресейде болған революция ғасырларға созылған патша үкіметінің билігін құлатып, оның орнына бұжуазиялық-демократиялық республика орнады. Бұл Ақпан революциясы Ресей империясының барлық саяси жүйесіне тән дағдарыстың заңды нәтижесі болды. Сөйтіп, ғасырларға созылған патша үкіметінің отарлық езгісі жойылып, билік Уақытша үкімет қолына көшті. Онымен қатар жергілікті жүйесі мен нақтылы күшке ие болған Кеңестер үкіметі де іске кірісті.

Елде 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске қатысқандарды жазалау үдерісі жүріп, патшаның 25 маусым жарлығына қарсы шыққандарды «бүлікшілер» деп түрмеге қамап, өлім жазасына кесіп, қатаң жаза қолданып, ұлттық намысты аяққа таптап, қорлық-зорлықты күшейтіп жатқан кезде патшаның тақтан түсуін «бұратана» атанған халықтар зор қуанышпен қарсы алды.

Барлық баспасөз беттерінде бұл қуанышты хабар жарыса хабарланып жатты. Әлихан бастаған ұлт зиялылары бұл хабарды қара жұмысқа барғандарға қолдау көрсету ниетімен Минскіге жүрген іссапарлары барысында естіді. Минскіден Орынбордағы қырғыз (қазақ) облыстық комитетінің төрағасына жіберген желедхаттарында Уақытша үкіметке көмекке келіп, майдандағы қазақтарға азық-түлік даярлауға шаралар қабылдауға шақырса, ал Әлихан, Міржақып, Мұса, Мырзағазы және т.б. «Қазақтар мен жанарған Ресейдің ерікті азаматтарына» арналған жеделхатта Ресейдің барлық халықтарына еркіндік, теңдік және бауырмастық туғандығын қуана хабарлай келе, қазақтарды өзге ұлттармен тығыз байланыста болып, жаңа құрылым мен үкіметті қолдауға шақырды. Алдағы кезеңде Құрылтай жиналысына даярланып, оған лайықты кандидаттарды сайлау қажеттігін және ағарлық мәселені талқылауға алуды үндеді.

«Жер мәселесін тез арада талқылаңыздар. Біздің ұранымыз: демократиялық республиканы және жерді одан мал шаруашылығы мен егіншілік арқылы табыс алатындарға беру. Құдайдан басқадан қорықпаңыздар... Әділет жолымен жүріп, жаңа үкіметті қолдаңыздар. Министрліктің азық-түлік ісі жөніндегі өкілдері мен майдандағы өзіміздің жұмысшыларға көмек көрсетуіміз керек. Халықтың пікірін жеткізіңіздер...»

дей келе, алдағы уақытта аса маңызды жалпыресейлік мәселелер, әсіресе өкімет туралы және мемлекеттік құрылыс мәселелерін, көшпелі және отырықшы халықтардың мүдделерін есепке ала отырып, аграрлық мәселесін және Құрылтай жиналысына дайындықтар жүргізу қажеттігі баса айтылды¹.

Әлихан бастаған қазақ зиялыларының Минскіден 15 наурызда жіберген келесі бір жеделхаты елдегі М. Тынышпаев, Көсемесов, Ж. Тілеулин, А. Тұрлыбаев, Р. Мәрсеков және тағы басқа азаматтарға арналды. Теңдік, бостандық күнінің туғанымен құттықтай және жаңа үкіметке қолдау, қазаққа араздық, өштік, дау-жанжал, таласты қойып, ұйымдасып іске кірісуге шақырды².

Жаңа үкіметтің құрылғанымен Керенский, Милуков және т.б. Уақытша үкіметтің мүшелерін Жетісу қазақтарының атынан ІІ Мемлекеттік Дума депутаты М. Тынышпаев та құттықтау жіберіп, ақпан революциясын үлкен оқиғаға балап,

«Осы үлкен оқиға кезінде ескі үкіметтің адасқан, жаман саясатымен қанға боянған қазақ халқын ұмытпауларыңды, тұншығуға таянған қазақ халқының көздері сіздер жағында. Жазықсыз қамаудағы талай қазақтар жеңілдік, бостандық дәмін айтіп тұр. Учредительный собранию кісі жіберуді беріңіздер»

деген еді³.

Ұлт зиялылары ақпан революциясына үлкен үміт артты. Жаңа үкіметті қолдай отырып, майдандағы қара жұмысшылар мен олардың жанұяларына қаржылай көмек ұйымдастыру мәселесін көтерді. «Қазақ» газетіне Минскіден Әлихан, Әбубәкір, Ажар, Ғайса, Міржақып, Мырзағазы қол қойып жіберген жеделхатта қара жұмыстан босатылған сарбаздар мен жұмысшылардың үйде қалған бала-шағасының пайдасына ақша жинауды ұсынды. Желелдхатта

«Алаш азаматтарынан біздің тілейтініміз: жаңа үкіметті жақтаушыларға бар күштерімен болысу, бұрынғы тыныш күйді бұзбау, азық-түлік істеріндегі уәкілеттілерді демеу, майданда һәм майдан сыртындағы жұмысшыларға керек май, ет, тары секілді азықтарды жиыстырып, запас жасауға ұйымдасу»

¹ Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1901 ж. – 1917 ж. – Алматы: «Алаш», 2004. Т. I. – 552 б. - 219-б.

² Қазақ. - 1917. - №223.

³ Қазақ. - 1917. - 17 наурыз.

қажеттігін баса көрсетті⁴.

Ә. Бөкейханов, А. Кенжин, Ж. Сейдалин, М. Дулатов, Н. Құрбанғалиев, М. Боштаевтар Петроградта өткен мұсылмандар кеңесіне қатысып, мұсылмандар ұйымын үйлестіретін орталық мұсылман бюросын құру және Бүкілодақтық мұсылмандар съезін шақыру қажеттігін қолдады.

Жаңа үкіметтің орнауына орай Қазақстанның түпкір-түкпірінде жиналыстар өткізіліп, алдағы уақытта қандай іс-шаралар жүргізу мәселесі нақтыланды, оны жүргізетін атқару комитеттер құрыла бастады. Елдің алдында бұрынан өзекті болып табылған үш мәселені – ағарлық, ұлттық және республика түріндегі жаңа саяси жүйені қалыптастыру мәселесі тұрды.

Патша үкіметінің билігін құлағаннан күннің ертеңінде Ойыл уезінде өткізілген жиналыста оған қатысушылар жаңа үкіметке көну, Русия халықтарымен тізе қосып, бірігіп, халықты Құрылтай жиналысына сайлауларына көндіруді міндеттеріне алды. Ойыл өлкелік қазақ атқару комитеті құрылып, Ораш Досмұхамедов төрағасы болып сайланды⁵.

Үкімет билігін қолына алған Уақытша үкімет қазақ интеллигенция өкілдерін қызметке тартты. Мәселен, Ә. Бөкейханов Уақытша үкіметтің ұйғарымымен Торғай облыстық комиссары, О. Шкапский мен М. Тынышбаев Жетісу облысының комиссарлары болып тағайындалды. Бұрынғы патшаға қызмет еткен ұлт зиялылары енді жаңа үкімет билік аппаратына араластырылды. Қазақ зиялыларына осындай қызмет ұсына отырып, біріншіден, елдің ішін өз өкілдерімен тыныштандыруға тырысса, екіншіден, Құрылтай жиналысына дейін берік билікті нығайтуды көздеді. Дегенмен Уақытша үкіметтің Қазақстанның барлық аймағын қадағалауға мүмкіншілігі болмады, кейбір өңірде бұрынғы генерал-губернаторлықтардың басқару жүйесі сақталып қалды. Мәселен, Уақытша үкімет билікті қолға алса да, Түркістан генерал-губернаторы Куропаткин мемлекеттік өзгерістерге қарамастан сәуір айына дейін өлкені басқаруды жалғастыра берді.

Ұлт зиялыларының бастауымен жер-жерлерде қазақ және мұсылман комитеттері құрылып, съездер өткізу арқылы алда қолға алынатын жұмыстарды талқылай бастады. Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария, Орал, Бөкей Ордасында өткен облыстық қазақ съездерінде қазақ қоғамында өзекті саналатын мәселелерді жалпыұлттық деңгейге көтеріп, нақты талап-тілектерін ұсынды. Бұл съездердің барлығы да Уақытша үкіметтен үлкен сенім күтті. Сондықтан съездің басында бұл үкіметті толықтай қолдайтындықтарын білдірді. Мәселен, 1917 жылдың 2-8 сәуірі аралығында болған Торғай облыстық съезін ашқан Ахмет

⁴ Қазақ. - 1917. - №222.

⁵ Қазақ. 1917. 24 март.

Байтұрсынов ұйымдық жағынан бірігіп, Уақытша үкіметке қолдау көрсете тәртіп пен тыныштықты сақтай отырып, жаңа жүйені құруға шақырса⁶, Семей облыстық қазақ съезінде сөз сөйлеген Райымжан Мәрсеков те еркіндікке және құлдықтан босануға қол жеткізу Ақпан революциясының арқасында екендігін баса айта, ол да қолдау көрсете алдағы міндеттерге қол жеткізуге ұмтылуды маңызды санады⁷.

Барлық съездерде қаралған бұрыннан келе жатқан қазақтың ең өзекті дін, жер, земство, оқу, сот және т.б. мәселелері болса да, ең негізгісі өзін-өзін басқару үшін ұлттық автономияға қол жеткізу, Құрылтай жиналысына даярлық жасау еді. Қазақ зиялылары Уақытша үкімет көтерген «Барлық билік Құрылтай жиналысына берілсін!» ұранын жақтады. Съездер өте салысымен Құрылтай жиналысына даярлық барысы қолға алынып, сайлау тәртібі мен әр облыстан оған лайықтанған кандидаттардың тізімі «Қазақ», «Сарыарқа», «Бірлік туы» және басқа басылымдарға жариялана бастады. Құрылтай жиналысына депутат сайлау халық арасында саяси белсенділікті арттырды.

Қазақ азаматтар жаңа үкіметтен патшаның 25 маусымдағы «бұратана» халықтардан қара жұмысқа алу жөніндегі жарлығына қарсы шығып, үкіметтің абақтысында азап шегіп жатқандарды босату және 1916 жылғы көтеріліс кезінде басқа елдерге қашып немесе босып кеткендерді, қара жұмысқа алынғандарды еліне қайтару мәселесін талап етті. Уақытша үкімет қазақ халқының 1916 жылы көтеріліске шығуы өзін-өзі қорғауға қатысты екендігін мойындады және көтерілісті басып-жаншыған жазалау экспедицияларының әрекеттерін тоқтатып, көтерілісті ұйымдастыруғандарға және белсенді қатысқандарға кешірім жасады. Қара жұмысқа алынғандарды қайтару ісіне де қолдау көрсетті. Бұл қазақ халқы үшін ірі жеңіс еді. Е. Омаров, М. Есболов сияқты азаматтар майдандағы қазақ жігіттерін қайтару ісінің басы-қасында болып, адасып кеткен немесе қайта алмай темір жол бойында жүргендердің тізімін жасап, оларды эшалонға отырғызу және жеткізу қамына кірісті. Сонымен қатар Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов бастаған ұлт зиялылары 25 маусым жарылығынан кейін Қытайға босып барып аштыққа ұрынған қазақ-қырғыздарды қайтару мәселесін де қолға алды.

Қазақ интеллигенциясының Ақпан төңкерісінен кейін қол жеткізген тағы бір жемісі – «Алаш» партиясы құрылып, Алаш идеясын жүзеге асыруға кірісіпті. Қазақ елінің өзін-өзі басқара алатын, ұлттың ұлттық мүддесін қорғай алатын мемлекеттік жүйе құруға, қазақ жеріне ішкі Ресейден қоныс аударуға шек қоюға ұмтылды. Әлихандай көсемі бар бұл партия халықтың ұзақ жылдар бойы аңсаған арманын орындауға талпынды.

⁶ Ресей Мемлекеттік Тарих архиві. 1291-қ., 84-т., 50-іс. 1-п.

⁷ Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві. 15-қ., 1-т. 422-іс. 43-п.

«Алаш» партиясының құрылуы біріншіден, қазақ қоғамының алға жылжуына үлкен серпіліс әкелді, екіншіден, халықтың жаңа заманға деген сенімін күшейтті. Партияның қатары күннен күнге көбейіп, жалпықазақ съезінің шешімдерін орындауға бет бұрды. Съезде қабылданған шешімдерді жүзеге асыруда «Қазақ» газетінің төңірегіне топтасқан ұлт зиялылары ерекше белсенділік танытты.

Ақпан революциясы қоғамда орын алған барлық мәселелерді шеше алған жоқ. Дегенмен елдің саяси бостандық пен қоғамдық өмірді демократияландыруға деген сенімін арттырды. Қазақстанда қоғамдық-саяси өмірдің жандануына жол ашты. Қазақ зиялылары Ақпан революциясынан кейін жаңа қоғамдық өзгеріске белсене араласып, өз ұлтының өмірін түбегейлі өзгертуге, жақсартуға талпынды. «Алаш» партиясы арқылы ұлттық бостандыққа жетуде ұлт азаматтарын біріктіруге, қазақ елінде отардан ада өркениетті қоғам орнатуға ұмтылды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1901 ж. – 1917 ж. – Алматы: «Алаш», 2004. Т.1. – 552 б.

Қазақ. - 1917. - №223.

Қазақ. - 1917. - 17 наурыз.

Қазақ. - 1917. - №222.

Қазақ. 1917. 24 март.

Ресей Мемлекеттік Тарих архиві. 1291-к., 84-т., 50-іс. 1-п.

Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві. 15-к., 1-т. 422-іс. 43-

п.

1917 İhtilali Öncesi İdil-Ural Türklerinde Muhtariyet Fikrinin Ülfet Gazetesi'nde Tartışılması (1905-1907)

Doç. Dr. Hasan Demiroğlu*

Özet

İdil-Ural Türklerinde siyasi manada birlik fikri 1917 İhtilali öncesine dayanmaktadır. 19. asrın sonlarından itibaren otonomi ve bağımsızlık fikrini dile getiren Tatar ve Başkurtlar getirilen yasaklardan dolayı bağımsızlık ve muhtariyet fikrini halka yansıtmaya imkânı bulamamışlardır. 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nı kaybeden Rus Çarı II. Nikolay, iç karışıklıklara daha fazla kayıtsız kalamamış, 17 Ekim 1905 tarihinde bir manifesto ilan ederek kendi haklarını kısıtlamış, halka bazı haklar vererek Çarlık Rusyası'nda eskiye nazaran daha özgür bir ortamın oluşmasını sağlamıştır.

1905 Manifestosunun ilanından sonra oluşan serbestlik ortamını iyi değerlendiren İdil-Ural Türkleri kısa zamanda gazete ve dergiler yayımlamaya başlamışlardır. Manifesto sonrası yayımlanan ilk gazetelerden biri de *Ülfet* gazetesidir. Gazetenin ilk sayısı 11 (24) Aralık 1905 tarihinde neşredilmiştir. 83 sayı çıkarılan gazetenin son sayısı 9 (22) Haziran 1907 tarihinde yayımlanmıştır. Siyasi, milli ve sosyal meselelerin kamuoyuna aksettirilmesinde önemli rol üstlenen *Ülfet* gazetesi, Muhtariyet (Otonomi) hakkındaki tartışmaları sütunlarına taşımıştır.

Ülfet gazetesi muhtariyet meselesine daha ilk sayısından itibaren hatırı sayılır bir yer ayırmıştır. Muhtariyetle ilgili yazıların çoğunu gazetenin sahibi Abdürreşid İbrahim kaleme almıştır. Musa Carullah Bigi'nin de muhtariyet hakkında yazıları vardır. Abdürreşid İbrahim, yazılarının genelinde İdil-Ural Türklerinin muhtariyete ihtiyacı olmadığını, bütün Rusya Müslümanlarının ortak bir gelecekte birleşmeleri gerektiğini dile getirmiştir.

Çalışmada 1917 İhtilali öncesi İdil-Ural Türklerinin bağımsızlık ve muhtariyet meselelerini ne şekilde tartıştıkları, *Ülfet* gazetesi göz önünde bulundularak ortaya konulmaya gayret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: 1905 Ekim Manifestosu, Çarlık Rusyası, İdil-Ural Türkleri, *Ülfet* gazetesi, muhtariyet.

* Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

BEFORE THE OCTOBER REVOLUTION THE DISCUSSION OF THE IDEA OF AUTONOMY IN THE *ULFET* NEWSPAPER BETWEEN VOLGA-URAL TURKS (1905-1907)

Abstract

For Volga-Ural Turks, the idea of unity in the political sense emerged before the October Revolution. Since the end of the 19th century Tatars and the Bashkirs, who had been expressing the idea of autonomy and independence, hadn't been able to find the opportunity to publicize the idea of independence and autonomy due to the bans imposed. Russian Tsar Nicholas II who lost the Russo-Japanese War (1904-1905) could not keep remaining indifferent to the disorder proclaiming a manifest on October 17, 1905. Restricting his own rights and granting more to the public, he ensured a freer atmosphere in the Tsardom of Russia compared with the past.

Volga-Ural Turks, who profited the atmosphere of freedom, declared after the October Manifest, started to publish newspapers and magazines in a short time. One of the first newspapers published after the manifest was the *Ulfet* newspaper. The first issue of the newspaper was published on December 11, 1905. The 83rd and the last issue of the newspaper was published on 9 June, 1907. Having played an important role in publicizing political, national and social affairs, the *Ulfet* newspaper published the debates about autonomy.

The *Ulfet* newspaper provided a considerable platform for the discourse about autonomy since its first issue. Most of the articles about autonomy were written by Abderresid Ibrahim, the owner of the newspaper. Musa Carullah Bigi also wrote articles about autonomy. Abderresid Ibrahim expressed in his articles that Volga-Ural Turks do not need autonomy and that all Russian Muslims should unite in a common future.

In this article with the help of the articles published in The *Ulfet* newspaper we will try to show how the Volga-Ural Turks discussed the idea of independence and autonomy before the October Revolution.

Keywords: 1905 October Manifest, Tsardom of Russia, Volga-Ural Turks, *Ulfet* newspaper, autonomy.

Giriş

DÜNYA TARİHİNİ etkileyen iki önemli İhtilal vardır. Bunlardan ilki 1789 Fransız İhtilali, ikincisi ise 1917 Rus İhtilali'dir. 1917 Rus İhtilaline giden yolda en önemli merhale ise Ekim 1905 Manifestosu'dur. Rusya Türkleri arasında baskıcı rejime karşı koyma fikri doğmuş olsa da, bunu dile getirecek herhangi bir sosyal ve siyasi teşekkül oluşmamıştı. Rusya Türkleri arasında devlet içindeki siyasi eksiklikleri ve aksaklıkları dile getiren en önemli temsilcilerden biri *Ülfet* gazetesi sahibi Abdürreşid İbrahim'dir. Çalışmalarında Rusya Türklerine siyasi hak kazandırma gayesinde olan Abdürreşid İbrahim, XX. asrın Rusya'da yeni bir inkılabı beraberinde getireceğini ön görerek, bu fırsatı Rusya Türklerinin değerlendirmesi gerektiğinin üzerinde durur¹.

Abdürreşid İbrahim Rusya'da oluşan 1905 sonrası siyasi özgürlük ortamında Müslümanların daha aktif rol almalarını ifade etmiştir. Abdürreşid İbrahim, dönemin halklara sunduğu fırsatları kaçırmamak için Tatarların bir araya gelerek ittifak ve toplantı düzenlemesi gerektiğini, düzenlenecek toplantılarda da halkın eksikliklerinin ortaya konularak, bu eksikliklerin bir an önce giderilmesinin zaruri olduğunu belirtmiştir. Ona göre Finliler paylarına düşen gerekli hisseyi almış, Polonyalılar haklarını almak için ellerini uzatmış, Yahudi ve Ermeniler paylarına düşen hakkı alma gücüne erişmişlerdir. Tatarlar ise diğer halklara nazaran fazla bir faaliyet içerisinde değillerdir².

¹ İsmail Türkoğlu, *Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim*, Ankara 1997. s. 27, Musa Carullah Bigi, *Islahat Esasları*, Petrograd 1917, s. 4.

² Abdürreşid İbrahim, "Aftonomiya", *Ülfet*, 11 Aralık 1905, sayı 1, s. 1. 1917 Ekim İhtilali öncesinde Rusya'da, Avrupa devletlerinin kullandığı Gregoryen takvimi yerine Jülyen takvimi kullanılıyordu. Rus gazetelerinin bazıları tarih verirken Gregoryen veya Jülyen takvimini parantez içerisinde kullanıyorlardı. Rusya'da yayımlanan Türk-Tatar gazeteleri ise Hicri ve Jülyen Takvimi vermelerine rağmen, Gregoryen takvimine gerek duymuyorlardı. Çalışmada (metin ve dipnotlarda), *Ülfet* gazetesinin tasarrufu doğrultusunda parantez haricinde verilen tarihler Jülyen takvimine göre verilmiştir.

Abdürreşid İbrahim hali hazırda Rusya genelinde her halkın şehirlerde, köylerde toplantılar düzenleyerek ve ittifaklar yaparak, kendilerine gerekli düzenlemeleri yazıp gelecekte parlamento açıldığında, kanunlar çıkarılmaya başlandığında, kendi menfaatlerini ilgilendiren kanunların çıkarılması için çalışmalar yaptığını, Müslümanların da bu yöndeki çalışmalara hazırlıksız yakalanmamak için kendi hazırlığını yapması gerektiğini dile getirmiştir³.

Ağustos 1904'te Osmanlı Devleti'nden Rusya'ya dönen, Ekim ayında Moskova'ya giderek mahalli idare başkanlarının yaptıkları gayri resmi toplantılara katılan ve toplantıları dikkatle izleyen Abdürreşid İbrahim, toplantı sırasında mahalli idare başkanlarının önde gelenlerinden Stahoviç ile görüşerek Rusya Türklerinin siyasi geleceği hakkında fikir teatisinde bulundu⁴. Abdürreşid İbrahim, toplantı sonrasında tutulan zabıtların bir nüshasını alarak İçişleri Bakanı Svyatopolk Mirskiy'e ulaşıp Rusya Türklerinin de bu yöndeki isteklerini iletti⁵. Bakan da bu isteklerin ancak resmi olarak kendisine sunulduğunda dikkate alınacağını söyleyerek, Abdürreşid İbrahim'e bazı tavsiyelerde bulundu⁶. Buradan hareketle Abdürreşid İbrahim Kazan ve çevresindeki Çistay (Çistapol), İşbobink (Bubi), Perm, Ufa ve Hankirman (Kasım) şehirlerine giderek buralardaki birçok ilim adamı ile istişare etti ve Rusya Türklerinin bir toplantı düzenlemesi gerektiğine dikkat çekti⁷. Ancak dönem itibarıyla fikirleri Rusya Türkleri arasında fazla taraftar bulamadı. Bütün bu olumsuz şartlara rağmen çalışmalarına aralıksız devam eden Abdürreşid İbrahim, Ufa'da faaliyetlerine destek verecek şahıslar aradı. Nihayet Ufa'nın nüfuzlu şahıslarından Bünyamin Ahtemov, Kutluğ Muhammed Tevkilev, ve Ali Şah Haydar Sırtlanov ile müşaverede bulunarak onların desteğini aldı⁸. Bu şahıslar Abdürreşid İbrahim'in fikirlerinin Tatarlar için mühim bir yer teşkil edeceğini anladıklarından maddi ve manevi yardımlarını esirgemediler.

Ufa'dan Troysk'e⁹ geçen Abdürreşid İbrahim'i yörenin zenginlerinden Veli Bay Yauşev ve Hacı Rahmankulov karşıladı. Her iki zengin de Abdürreşid İb-

³ Abdürreşid İbrahim, "Aftonomiya", *Ülfet*, 11 Aralık 1905, Sayı 1, s. 2.

⁴ Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri", *DTCF Dergisi*, Cilt XXIV, sayı 3-4, (1966), s. 132.

⁵ NART, 199.1.772; 199.1.948.

⁶ O. N. Senyutkina, *Turkizm kak istoričeskoe yavlenie (na materialah istorii rossiyskoy imperii 1905-1917 gg.)*, Nijniy Novgorod 2007, s. 216-217.

⁷ Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara 1999, s. 93.

⁸ İsmail Türkoğlu, *Abdürreşid İbrahim*, s. 27.

⁹ Çelebi (Çelyabinsk) Bölgesi'nde bulunan şehir. Moskova'ya bağlı Troysk şehri ile isim benzerliği olduğundan iki şehir karıştırılmamalıdır.

rahim'e maddi ve manevi destek sözü verdi¹⁰. Görüşmeler neticesinde İçişleri Bakanlığına verilmek üzere Troysk Müslümanlarından dilekçe alan Abdürreşid İbrahim, buradan Kızılyar'a (Petropovlovsk) geçerek şehrin ileri gelenleriyle görüştü ve bu görüşmeler sonucunda Kızılyar'ın resmi vekili seçildi¹¹. Rusya Müslümanları yaptıkları toplantılar neticesinde umumi bir dilekçe yazarak Abdürreşid İbrahim'in aracılığıyla Bakan Mirskiy'e gönderdiler¹².

Abdürreşid İbrahim 1905 senesi Mart ayında Kazan'a geri döndü. Bünyamin Ahtemov ve Yusuf Akçura ile bir araya gelerek, büyük bir toplantı düzenlemek için girişimlere başlanılması gerektiği üzerinde karara vardılar¹³. Toplantıya davet edilecekleri belirleme görevi Yusuf Akçura'ya verildi. Ertesi gün Ahmet Bay Hüseyinov'un evinde Alimcan Barudi ve Yusuf Akçura gibi gençlerin girişimi ile toplantı düzenlendi¹⁴. 60 kişiden oluşan bu toplantı Abdürreşid İbrahim başkanlığında başladı. Toplantıda Müslümanların genel ihtiyaçları tartışılarak, müzakereye varılan hususların bir dilekçe şeklinde yazılması kararı alındı¹⁵. Bu görev Seyit Giray Alkin'e verildi. Petersburg'a gönderilecek heyete ise Yusuf Akçura, Mirza Giray Alkin ve Abdullah Apanay seçildi. Görüşmeler sonrasında bütün Rusya Türklerine, Kırım, Kafkasya, Kazak ve Türkistan Müslümanlarına, umumi bir toplantı yapma gayesi ile davet gönderilmesi kararı alındı¹⁶.

Rusya Müslümanlarının Birinci İttifak Toplantısı (8-15 Ağustos 1905)

Rusya hükümetinin eskisi kadar sıkı denetimlerinin olmaması nedeniyle oluşan ortamda çalışmalarını giderek daha aktif hale getiren Abdürreşid İbrahim, 8 Nisan 1905'te Petersburg'da kendi evinde bir toplantı yapılmasını sağladı. Rusya Türklerinin siyasi bir parti kurması gerektiğini misafirleri ile istişare etti. Toplantıya birkaç gün sonra Kırım'lı meşhur gazeteci, yazar, eğitimci İsmail Gaspıralı'da katıldı. Görüşmelerde Rusya Türklerinin Mekerce Yerminkesi'nde (Nijnii Novgorod Panayırı) ittifak mahiyetinde genel bir

¹⁰ Senyutkina, *Türkizm kak istoričeskoe yavlenie...*, s. 216-217.

¹¹ Nadir Devlet, *Rusya Müslümanlarının...*, s. 93.

¹² NART, 199.1.772, s. 10.

¹³ Musa Carullah Bigi, *Islahat Esasları*, s. 2-3.

¹⁴ Nadir Devlet, *Rusya Müslümanlarının...*, s. 93-94.

¹⁵ Senyutkina, *Türkizm kak istoričeskoe yavlenie...*, s. 223-224.

¹⁶ Musa Carullah Bigi, *Islahat Esasları*, s. 3-5.

toplantı düzenlenmesi kararı alındı¹⁷. Petersburg'dan memleketlerine dönen mümessiller yapılacak toplantının hazırlıklarına başladılar. Bu maksatla değişik bölgelerde istişare toplantıları düzenlenmiş, yapılacak kongrenin mahiyeti hakkında görüşmeler yapılmıştır¹⁸.

Rusya Türkleri, 20 Mayıs 1905 tarihinde Türk zenginlerinden Zakir Kalamov'un kızının düğün töreni münasebetiyle böyle bir toplantı yapma imkânı buldular. Çistay'da yapılan törene bütün siyasi ve ilmi çevreler davet edildi. Düğün töreni, yapılacak olan toplantı için hazırlık çalışması mahiyetindeydi. Toplantıda Rusya Türklerinin Mekerce'de yapılacak Rusya Müslümanları İttifak toplantısına halkı hazırlamaları gerektiği üzerinde duruldu¹⁹. Abdürreşid İbrahim, halkı siyasi, iktisadi ve sosyal mevzulara fikri manada hazırlamanın ancak basın ve yayın yoluyla olacağı için *Neşr-i Maarif* adlı bir dernek kurma teklifinde bulundu. Toplantı sonucu herhangi bir karar alınmasa da ittifak toplantısının Mekerce'de yapılması fikri tekrarlandı. Toplantının İçişleri Bakanlığı'na bildirilmesi kararı alınarak, bu kararın Müslümanlara ilan edilmesi sağlandı. Toplantı akşamı bazı gençler dile getirdiği fikirlerden dolayı Abdürreşid İbrahim'e saldırsa da, Abdürreşid İbrahim onlara karşılık vermeyerek olayın büyümesini önledi²⁰.

1905 yılındaki olayların yankıları Rusya Türklerinin yaşadığı bütün bölgelerde hissedilmeye başlanmıştı. Türkistan bozkırlarına kadar yayılan bu hareketlilik, yapılacak olan toplantıyı Rusya Türkleri arasında daha önemli hale getiriyordu. O tarihlerde herhangi bir basın faaliyeti içerisinde olmayan Abdürreşid İbrahim, Bakü'de yayınlanan *Hayat* gazetesi aracılığı ile Mekerce Panayırı sırasında yapılacak olan toplantıya dair çeşitli makalelerle Rusya Türklerini bu hususta bilgilendirmiştir. Bu toplantıya katılmaları için Rusya Müslümanlarının muteber şahıslarına da davetname gönderilmiştir²¹. İttifakın Nijniy Novgorod'ta yapılması fikri çok yerindeydi. Çünkü Mekerce Fuarı'na Rusya Türklerinin mümtaz şahsiyetleri gelmekteydi. Kalabalık bir heyeti burada toplamak hiç zor olmayacaktı. Ayrıca hükümet toplantıya izin vermese dahi Müslümanlar bir arada olma imkânı bulacaktı.

¹⁷ Rus hükümeti bu tür panayırların (Nijniy Novgorod ve Menzelinsk), Rusya sınırları dâhilinde yaşayan Türklerin milliyetçilik faaliyetlerinin en üst düzeye çıktığı sosyal aktiviteler olduğu görüşündeydi. Senyutkina, *Türkizm kak istoričeskoe yavlenie...*, s. 218.

¹⁸ A. Nimet Kurat, *Medeni Uyanış...*, s. 134.

¹⁹ NART, 199.1.772, s. 13 ar.

²⁰ Nadir Devlet, *Rusya Türkleri...*, s. 101.

²¹ Nadir Devlet, *Rusya Türkleri...*, 101.

Toplantıya katılmak için o sene Mekerce'ye ülkenin çeşitli bölgelerinde temsilciler gelmişti. Temsilciler arasında ilmi, siyasi ve sosyal alanda sivrilmiş pek çok şahsiyet mevcuttu. İttifaka katılmak amacıyla Bakü'den Ali Merdan Topçubaşı, Kırım'dan İsmail Bey Gaspıralı, Kazanlılardan Seyit Giray Alkin, Yusuf Akçura, Fatih Kerimi, Ulemadan Abdullah Apanay, Abdürreşid İbrahim, Musa Carullah Bigi, zenginlerden Veli Yauşev, Zakir Remiyev, Ahmed Bey ve Gani Bey Hüseyinov kardeşler, ordu kesiminden eski subaylardan Kutlu Mirza Tefkilev, Ali Şah Haydar Sırtlanov, Selim Giray Canturin, gibi mühim şahıslar Mekerce Fuarı'na gelmişlerdir²². Abdürreşid İbrahim hali hazırda Rusya genelinde her halkın şehirlerde ve köylerde organize olup ittifaklar yaparak, kendilerine gerekli düzenlemeleri belirleyip gelecekte parlamento açıldığında ve kanunlar çıkarılmaya başlandığında kendi menfaatlerini ilgilendiren kanunların çıkarılması için çalışmalar yapmakta olduğunu, Müslümanların da bu yöndeki çalışmalara hazırlıksız yakalanmamak için kendi hazırlığını yapması gerektiğini dile getirmiştir²³. Abdürreşid İbrahim, yapılacak her faaliyetin halktan destek alınarak uygulanmasını belirtmiştir²⁴.

Heyet ilk olarak 8 Ağustos'ta Nijniy Novgorod valisinden izin alarak toplantı yapmak istedi. Ancak vali örfi idareyi bahane ederek toplantı yapılmasına izin vermedi. Bunun üzerine Rusya Türkleri gençleri 12 Ağustos'ta bir toplantı yaparak Tatarlara demokrasi gerekliliği fikrini savundular. 13 Ağustos'ta zenginlerden Yauşev'in "Germania" otelinde Bakülü misafirlerinin şerefine verdiği yemek siyasi bir miting haline dönüştü. Bu toplantıda tekrar valilikten izin alma kararı çıktı. 14 Ağustos'ta Ebusuud Ahtemov'un valiye müracaatı kabul edilmeyince, bazı katılımcılar bu durumu protesto etmek için yürüyüşe geçilmesini savundu. Abdürreşid İbrahim'in bir gemi kiralayıp Oka Nehri üzerinde gezinti yapar gibi yapılarak toplantıyı yapma fikri kabul edildi²⁵. Toplantıya belli başlı şahısların davet edileceği öngörülerek, davetsiz gelenlerin toplantıya alınmaması kararlaştırıldı.

15 Ağustos 1905'te saat dokuz sıralarında bir araya gelen Müslümanlar Abdürreşid İbrahim'in bütün her şeyi ayarlaması ile (yiyecek, içecek, toplantıya uygun gemi olan Gustov Struve) gezintiye belirlenen saatten yarım saat önce çıktılar. Bu durum iki nedene bağlanabilir. Bunlardan ilki Rus makamlarından gizli teşkilatın siyasi kanadı Ohranka'nın elemanlarının bu toplantıyı

²² Akdes Nimet, *Medeni Uyanış*, s. 135, Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara 1988, s. 176.

²³ Abdürreşid İbrahim, "Aftonomiya", *Ülfet*, 11 Aralık 1905, Sayı 1, s. 2.

²⁴ Abdürreşid İbrahim, "Aftonomiya", *Ülfet*, 11 Aralık 1905, Sayı 1, s. 1-2.

²⁵ Nadir Devlet, *Rusya Türkleri...*, s. 102.

engellemesine ya da toplantıya katılmalarına mani olmaktadır²⁶. Nijniy Novgorod valisinden toplantı için izin alınamasa da, Rus gizli teşkilatının böyle bir toplantının gerçekleşeceğinden haberdar olması muhtemeldir. Çünkü bütün gayri-Rusların içinde olduğu gibi Türklerin arasında da teşkilat menfaatine çalışmakta olan şahıslar vardı²⁷. Toplantının yapılacağı Rus makamları tarafından bilinse de toplantıya karşı koymak için herhangi bir kanun bulunmadığından göz yummak zorunda kalmışlardır. Geminin kıyıda erken ayrılmasındaki ikincisi neden ise Ayaz İshaki (1878-1954) ve Fuat Tuktarov gibi sosyalist gençlerin katılmasını önlemek olabilir. Ayaz İshaki ve Fuat Tuktarov toplantı yerine gemi kalktıktan sonra gelmelerine rağmen, kiraladıkları bir bot ile gemiye yetiştiler. İshaki ve Tuktarov, huzursuzluk çıkarmamak koşulu ile gemiye alındılar²⁸.

Geminin kıyıda ayrılmasından bir saat sonra toplantıya başlandı. Toplantıdan önce herhangi bir gündem belirlenmediği için öncelikle bütün Rusya Türklerini birleştirecek bir birlik (ittifak) meselesi görüşüldü. 13 saat süren toplantı sonucunda Rusya Türkleri yaşadıkları bölgelere göre 16 şubeye bölündü²⁹. Her şubenin merkezden izinsiz faaliyet yapmaması ön görüldü. Toplantıya katılanlardan sadece Abdürreşid İbrahim ve Musa Carullah toplantı kasasından para almadı. Toplantının sonunda 5 maddelik karar metni üzerinde mutabakata varıldı:

1. Rusya'da bulunan bütün Müslümanlar siyasî ve sosyo-kültürler sorunlarını daha iyi çözüme kavuşturmak için birleşmek zorundadırlar.
2. Bu meseleleri daha sağlıklı çözmek için, Müslümanların birinci sınıf sayılan Ruslarla aynı seviyede görülmesi, halkın oylarıyla seçilen vekillerin devlet işlerini idarede ve kanun hazırlamada iştirakleri gerekir.
3. Lakin adı geçen gayelere ulaşmak Müslümanların Ruslar ile bütün kanunlar önünde eşit olmaları durumunda gerçekleşeceğine göre, Müslümanlar kendileri hakkında bulunan hukuksuzlukları ve eşitsizlikleri sona erdirmek için Ruslar ile siyasi, dini, milli hukuklarda tamamen eşit sayılmalıdırlar.

²⁶ Musa Carullah Bigi, *Islahat Esasları*, s. 168.

²⁷ Akdes Nimet, *Medeni Uyanış*, s. 135-136.

²⁸ Nadir Devlet, *Rusya Türkleri...*, s. 102.

²⁹ 1. Bakü 2. Kırım 3. Petersburg ve Moskova 4. Minsk 5. Astrahan 6. Kazan 7. Orenburg 8. Ufa 9. Taşkent 10. İrkutsk (Sibirya) 11. Uralsk 12. Omsk 13. Semipalatinsk 14. Alma-Ata 15. Akmolinsk 16. Aşkabat. NART, 199.1.772, s. 15-15 ar.

4. Müslümanlar her işte Rusya devletinin bugünkü ihtiyaçlarına, gelecekte olması muhtemel ihtiyaçlarına bakıp hareket etmelidirler. Bundan sonra yapılacak yeni kanunlara halkı hazırlamak meselesini şimdiden mülhaza edip, Müslümanları terbiye ve ıslah hakkında hususi itinalar göstermek gereklidir. Müslümanların ihtiyaçlarına bakıp her vilayette mektep ve medreseler açmak için çalışmak zaruridir. Ayrıca gazeteler, dergiler, kitaplar, umumi dersler ve kütüphaneler vasıtasıyla bu günkü haller hakkında her türlü malumatı halk arasında dağıtmak gerekir.
5. Bu dört maddede beyan edilen dilekleri gerçekleştirmek için Müslümanlar her yerde toplantılar düzenlemelidirler³⁰.

Bütün olumsuz şartlara rağmen gerçekleştirilen toplantı Rusya Türkleri için çok önemli olmuştur. Toplantıda tam bir siyasi birlik ve beraberlik fikri benimsenmemiş olsa da, toplantının yapılması Rusya Türklerinin 1905 Manifestosunun getirdiği kısmi serbestlikten kendilerine pay çıkardıklarını göstermiştir. Altı çizilmelidir ki, siyasi bilgi, tecrübe ve basın desteğinden yoksun bir halk tarafından yapılan toplantı, her şeye rağmen başarılı bir girişimdir.

1905 yılının 15 Ağustos’unda Nijniy Novgorod’daki I. Müslümanlar İttifakı, yapılan ilk kapsamlı toplantı olması nedeniyle büyük öneme haizdir. Toplantı, Çarlık Rusyası’nda önemli bir akis yaratmış, kararnamesi Rusya Müslümanlarının yaşadığı bölgelere dağıtılmıştır. Oluşturulması düşünülen Müslümanlar İttifakının şubeleri, Çarlık Rusyası’nın Müslüman bölgelerinin tamamında tesis edilememiş olmasına rağmen, Müslümanların bir çatı altında toplanılması düşüncesi, Rusya Müslümanlarının fikri yönden hareketlenmesine ve siyasi yönden gelişmesine büyük katkılar sağlamıştır.

Rusya Müslümanlarının resmi makamları atlatarak yapmış oldukları toplantı Rusya’daki diğer gayri-Rus halkların da ilgisini çekmiştir. 19 Kasım 1905 yılında yapılan “Aftonominler Toplantısı”nda Abdürreşid İbrahim, gerçekleştirilen ittifaktan söz edince, toplantıda bulunan gayri-Rus katılımcılar Müslümanların bir gemide yaptıkları ittifak toplantısını takdir ettiler. Çünkü *ittifak toplantısı* resmi makamların vermediği izne karşı yapılmış çok akıllıca bir hareketti. Toplantıya katılan çeşitli guruplar toplantı yapmak için başka ülkelere gidiyorlardı. Abdürreşid İbrahim’in ifadesiyle, Rusya Müslümanlarının resmi makamları atlatarak yaptıkları bu girişim, diğer gayri-Rus halklar arasında kıskançlık yarattı³¹.

³⁰ “Abdürreşid Efendi İbrahimof Cenablarının Hutbesi”, *Ülfet*, 22 Aralık 1905, sayı 2, s. 4.

³¹ “Abdürreşid Efendi İbrahimof Cenablarının Hutbesi”, *Ülfet*, 22 Aralık 1905, sayı 2, s. 4-5.

Aftonomistler Toplantısı (1905):

1905 yılından önce Çarlık Rusyası'nda diğer bütün gayri Rus halklara tanınmadığı gibi Müslümanlara da otonomi verilmemişti. Bu durumun istisnası olarak Finlandiya, bir nevi özerklikten yararlanıyordu. Çarlığın diğer tebaaları tamamen merkezin etkisi altındaydı. Sosyal ve siyasî akıbetleri hükümetin insafına bırakılmıştı³². 1905 Manifestosu akabinde Rusya'da yaşayan Rus olmayan milletlere, sosyal ve siyasî açıdan geride kaldıklarını açık şekilde ifade etme ortamı doğdu. Bu yönde toplantılar yaparak siyasî ve sosyal faaliyetlerini giderek arttırdılar³³. Bu halklar kısa sürede teşkilatlanarak Rusya'dan ayrılmamak şartıyla, kendi halklarının söz sahibi olacağı bir idare şekline diğer bir ifadeyle otonomiden bahsetmeye başladılar.

19 Kasım 1905 tarihinde Petersburg'da gayri-Rus halkların katılımıyla Aftonomistler Toplantısı yapıldı. Dört gün devam eden toplantı oldukça demokrat bir şekilde başladı. Toplantıya Azerbaycan Türklerinden iki kişi, Ermenilerden 17 kişi, Gürcülerden beş kişi, Beyaz Ruslardan beş kişi, Yahudilerden yedi kişi, Kırgızlardan bir kişi, Letonyalılarından bir kişi, Litvanyalılarından sekiz kişi, Polonyalılarından 15 kişi, Tatarlardan üç kişi, Ukraynalılardan 18 kişi, Estonyalılarından bir kişi olmak üzere toplam 83 kişi katıldı³⁴. Toplantıya bir başkan, iki yardımcı seçildi. Toplantının başkanlığına Polonyalı Profesör Baduende Kurtene yardımcılıklarından birine Abdürreşid İbrahim diğerine de Letonyalı temsilci seçildi. Toplantının programı önceden hazırlanmıştı. Program yedi maddeden oluşmaktaydı. Maddelerinin tamamı gayri-Ruslara daha fazla hak verilmesi üzerineydi. Rusya'da mutlaka parlamentonun oluşturulması gerektiği ve federasyon şeklinde bir yönetime geçilerek gayri-Rus halklara otonomi hakkı tanınması bütün katılımcılar tarafından kabul edildi³⁵.

Kırgız-Kazak temsilcisi Tunçbayev Müslümanların problemleriyle ilgili etkili bir konuşma yapmıştır. Tunçbayev özetle Kırgız-Kazakların dinî, siyasî ve ekonomik yönden mazlum durumda olduklarını ifade etmiştir. Kırgızların ya-

³² Hasan Demiroğlu, "Ülfet Gazetesinin İdil-Ural Türklerindeki Siyasi Gelişmelere Etkisi", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Edirne 2006, s. 43.

³³ B. F. Sultanbekov, *İstoriya v litsah*, Kazan 1997, s 16-17.

³⁴ Hasan Demiroğlu, *a.g.m.*, s. 43-44.

³⁵ (Abdürreşid İbrahim), "Aftonomiya ni nirse? niçik bula?", *Ülfet*, 11 Mayıs 1906, sayı 23, s. 2-3. *Ülfet* gazetesinde neşredilen bazı makaleler yazarın ismi olmamasına rağmen, üslup bakımından Abdürreşid İbrahim tarafından kaleme alındığı izlenimi yaratmaktadır. Bu şekildeki makalelerde, yazarın Abdürreşid İbrahim olduğu düşünülmüş ve yazar ismi parantez içerisinde verilmiştir.

şadığı coğrafyadan bahsedip, daha sonra ise tarihi süreçte Rus hâkimiyetine nasıl girdiklerini izah eden Tunçbayev, 1730 yılından 1905’li yıllara kadar Rus egemenliğinde yaşayan Kırgızlara Rusların yeterince hak ve hukuk vermediğini iddia etmiştir. Ona göre Ruslar Kırgızlardan sadece topraklarını değil, hürriyetlerini de almışlardır. Ruslar, Kırgızları kendi kanunlarıyla yönetirken, bu kanunları uygulayan Rus memurlar Kırgızlara din ve ırk farklılığından dolayı birçok işkencede bulundular. Kırgız bozkırlarında Kırgızların dinlerini yaşamalarına imkân vermediler. Onların dini ve milli birçok geleneklerini yasakladılar. Doğan çocuklarını ise Rus ve Hristiyan misyonerlerin eline verdiler. Bu durumdan tek bir sorumlu vardır. O da Rusya hükümetidir. Çünkü hükümet bu duruma dönem itibarıyla halen dahi ses çıkarmamaktadır³⁶.

Tunçbayev Rusların, Kırgızların isteklerine kulaklarını tıkadığını, Kırgızların taleplerini hep isyan çıkararak duyurduğunu dile getirmiştir. Ona göre Kırgızlar protestolarında Ruslar ile aynı haklara ve usullere sahip olmak istediler. Ancak Ruslar bu talepleri yerine getirmedi. Bu şekilde devam edecekse Kırgızlar da isyanlarına devam edecektir. Rusların bir an önce Kırgızlara haklarını vermesi gereklidir³⁷.

Tatarlar adına ise Abdürreşid İbrahim bir konuşma yaptı. Abdürreşid İbrahim, Rusların Altınordu zamanından kalma Tatarlara olan kinlerini 20. asrın ilk başlarında dahi taze tuttıklarını, Müslüman Tatar ve Başkurlara zulmettiklerini dile getirdi. Rusların Müslümanları zorla Hıristiyanlaştırdığını, Müslümanların kendi imamlarını seçmelerine dahi müsaade etmediğini belirterek (1841 öncesi müftüler seçiliyordu) Rusların Müslümanlara birden özgürlüklerini vermesinin de imkânsız olduğunu ifade etmiştir. Abdürreşid İbrahim, Rusların I. Petro ve II. Katerina zamanlarında Müslümanlara mecburen hak verdiğini, zor durumda kalmadıkça Müslümanlara haklarını vermediğini söyleyerek, Müslümanlara kendi haklarını alma adına birlik çağrısı yapmıştır³⁸.

Aftonomistler üç günün sonunda beş maddelik bir karar metni hazırladılar. Bu metnin üçüncü ve dördüncü maddeleri otonomi meselesiyle ilgilidir. Üçüncü maddeye göre Rusya gibi çeşitli milletlerden ve dinlerden meydana gelen bir ülkede, tek merkezden kanun hazırlamak, düzeni sağlamak ve memleket işlerini idare etmek çok zordur. Dördüncü maddede bu husus “Rusya

³⁶ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. M. A. Batunskiy, *Rossiya i İslam*, Moskova 2003, Cilt II, s. 209-260.

³⁷ Musa Carullah Bigi, “Student Tunçbayef’in Hutbesi”, *Ülfet*, 29 Kasım 1905, sayı 3, s. 6-8.

³⁸ “Abdürreşid Efendi İbrahimof Cenablarının Hutbesi”, *Ülfet*, 22 Aralık 1905, sayı 2, s. 4.

devletinde her milletin işlerini yine o millete bırakmak, Rusya devletinde otonom bir federasyon kurmak gereklidir” şeklinde teyit edilmiştir³⁹.

Toplantının dördüncü günü muhtariyet meselesi ele alındı. Katılımcılar muhtariyet meselesinde iki gruba ayrıldı. Birinci gurup sadece milli muhtariyet ile yetinilmesi, İkinci gurup ise milli federasyon taraftarıydı. Katılımcılar parlamentoya seçilecek temsilcilerin seçimine dikkat edilmesi gerekliliğinin üzerinde durarak halkların rızasına göre bir yönetim oluşturulmasına karar verdiler⁴⁰.

Ülfet gazetesi muhtariyet meselesine daha ilk sayısından itibaren hatırı sayılır bir yer ayırmıştır. Muhtariyetle ilgili yazılan çoğu yazıda Abdürreşid İbrahim’in imzasını görmesek de, yazıların muhtevası bakımından Abdürreşid İbrahim’in kaleminden çıktığı anlaşılmaktadır⁴¹. Abdürreşid İbrahim, özerkliğin imtiyaz manasına geldiğini, imtiyazların ise bölgesel ve millî olmak üzere ikiye ayrıldığını, belirli bir imtiyaza sahip olan milletlerin bazı hususî meselelerinde kendi gelecekleri hakkında görüşlerini rahatlıkla dile getirdiklerini iddia etmektedir. Ona göre muhtariyet kazanacak milletlerin hâkimlerinin kendilerinden teşekkür etmesi, hatta bazılarının paralarının dahi kendilerine ait olması gereklidir.

Abdürreşid İbrahim, Tatarların yönetildikleri devletle sadece siyasi bağlarının bulunmasını, siyaset dışındaki bütün idarenin Tatarlarda olmasının gerektiğini dile getirmektedir. Ona göre bütün kurumlarıyla Çarlık Rusyası’na bağlı özerk yönetim şekli, Tatarlar için ihtimal dâhilinde değildir. Abdürreşid İbrahim, İdil-Ural Müslümanlarının Ruslara karışmış bir durumda olduklarını, bölge halkının özerkliğe değil, milli bir birlikteliğe ihtiyacını olduğunu sıkça dile getirmektedir⁴². Abdürreşid İbrahim bu fikrini dile getirirken Tatarların özerk olmasına karşı değildir. Birlik fikri etrafında toplanacak Tatarların özerklikten de öte haklar elde edeceği düşüncesindedir.

Ülfet gazetesinin 23 numaralı sayısında neşredilen, yazının içeriğinden Abdürreşid İbrahim tarafından kaleme alındığı düşünülen “Aftonomiya Ni Nirse? Niçik Bula?” adlı makalede Rusya Müslümanlarına yarı değil, tam özerkliğin gerekli olduğu dile getirilmiştir. Rusya Müslümanlarına milli otonominin gerekli olduğuna değinilen yazıda, özetle hükümetin her hukukta Müslümanları ve Rusları eşit görmesi, Tatar askerlerine ayrı binaların verilmesi, dini bakımdan Tatarlara ayrı hakların verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Makale yazarına

³⁹ Musa Carullah Bigi, “Peterburg’ta Avtonominler Cemiyeti”, *Ülfet*, sayı 1, 11 Kasım 1905, s. 6-9.

⁴⁰ Hasan Demiroğlu, *a.g.m.*, s. 46.

⁴¹ Hasan Demiroğlu, *a.g.m.*, s. 43.

⁴² Abdürreşid İbrahim, “Aftonomistler”, *Ülfet*, 4 Mayıs 1906, sayı 22, s. 3-4.

göre Müslümanların bedel ödeyerek askerlik hizmetinden muaf olmaları meclis kanunlarıyla tasdik edilmelidir. Müftü ve kadı seçimine hükümet karışmamalıdır. Dini İdarenin yaptığı hizmetlerde daha serbest davranması gereklidir. Hükümet, Dini İdarenin ıslahına, mektep ve medreselerin İdare tarafından yönetilmesine karışmamalıdır. Hiç bir zaman Dini İdarenin işlerine hükümet görevlileri el sürmemeli, imam, müderris ve muallimlerin imtihanı, nasıl azil edileceği ve cezalandırılacağı konuları yalnızca Dini İdarenin hükmünde olmalı, Müslümanların dini ihtiyaçları için para toplanmasına hükümetin müdahale etmemesi gereklidir. Abdürreşid İbrahim'e göre bunların hepsi otonomidir. Çarlık Rusyası'nda yaşayan Tatarlar için mümkün olan da bu otonomidir. Tatarların Rusya'da rahat yaşaması için de bu imtiyazlar elzemdir. Mecliste bulunan Tatar vekilleri sözü edilen imtiyazları elde ederlerse Müslümanların ihtiyacı temin edilmiş olur. Eğer Müslümanların ihtiyacı olan bu imtiyazlar verilirse, Rusya Müslümanları on yıl içerisinde bütün eksikliklerini giderir, sonraki on yıl içerisinde ise dünyadaki diğer medeni milletlerle aynı seviyeye gelirler⁴³.

Rusya Müslümanlarının İkinci İttifak Toplantısı (13-23 Ocak 1906)

İttifak toplantısı için 13 Ocak 1906'dan itibaren katılımcılar Petersburg'a gelmeye başladı. Kazan, Ufa, Simbir, Samara, Perm, Bakü, Kırım, Türkistan vilayetleri ve Sibiry'a'nın bazı bölgelerinden toplam 85 delege vardı⁴⁴.

Ali Merdan Topçubaşı, kurulacak partinin ismi meselesini gündeme getirecek bazı isimleri teklif etti. Fakat bu isimler Arapça olmaları nedeniyle pek itibar görmedi. Kazanlı delegelerin teklif ettiği *Rusya Müslümanları İttifakı*, diğer katılımcılar tarafından kabul edilerek partinin ismi kondu⁴⁵.

Daha sonra Devlet Duması'nda görev alacak Müslüman vekillerin diğer vekillere nazaran sayısının müzakerelerine geçildi. İsmail Gaspıralı, Rusya Müslümanlarından belli bir sayıda vekilin Duma'da bulunması gerektiğini, eğer o sayı kadar vekil bulunmayacaksa Duma'da hiç vekil bulunmamasının daha

⁴³ (Abdürreşid İbrahim), "Aftonomiya Ni Nirse? Niçik Bula?", *Ülfet*, 11 Mayıs 1906, sayı 23, s. 2.

⁴⁴ Bir talebe, "Peterburg Mihmanları", *Ülfet*, 19 Ocak 1906, Sayı 6, s. 8. *Ülfet* gazetesinde bir başka yazıda ittifaka katılan delege sayısı tam rakam olarak verilmemiş, sayının 100 civarında olduğunu yazılmıştır. "Peterburg'da İslamlar İçtimaı", *Ülfet*, 19 Ocak 1906, Sayı 6, s. 2. Toplantıya katılan vekil sayısı bazı araştırma eserlerinde 82 (Senyutkina, *Turkizm kak istoričeskoe yavlenie...*, s. 263), bazılarında ise 83 olarak yazılmıştır (V. Yu. Zorin-A. D. Amanjolova-S. V. Kulešov, *Natsionalny vopros v Gosudartsnevnih Dumah Rossii*, Moskova 1999, s. 72).

⁴⁵ Musa Carullah Bigi, "Peterburg'da Müslümanlar Cemiyeti", *Ülfet*, 2 Şubat 1906, sayı 9, s. 1-2.

elzem olduğunu, gerekirse Dumanın boykot edilmesini dile getirdi. Ona göre Duma'yı boykot etmenin Müslümanlara zararı varmış gibi görünse de, yapılacak mücadele gelecekte Rusya Müslümanlarının yararına olacaktır. Ancak toplantıda hiçbir katılımcı Gaspralı'nın fikrini desteklemedi. Yusuf Akçura ve İbrahim Akçura ise Duma'yı boykot etmenin mümkün olmadığını, boykotun Müslümanlara yarardan çok zarar getireceğini beyan ettiler⁴⁶. Devlet Duması hakkında uzun müzakereler yapıldı. Akabinde Müslümanların sayısına binaen hükümetten vekil talep etme meselesi delegelerin hepsi tarafından kabul edildi. Duma'ya hangi parti veya partiler ile birlikte katılmak gerektiği müzakere edilmeye başlandı. Ali Merdan Topçubaşı ayrı ayrı partiler yerine tek bir parti bünyesinde katılmanın ehemmiyetini beyan etti. Bazı delegeler Anayasal Demokrat Partisi'ni (KADET) en münasip parti olarak teklif ettiler. Doktor Karabikov Kafkasya'da bu partinin makbul olmayacağını söyledi. Talebelerin vekili Fatih Emirhan da bu partinin münasip olmadığını beyan etti. İsmail Gaspralı bu hususta çok tesirli bir konuşma yaptı.

“Bizim toplantımız, ittifadımız Müslümanları himaye içindir. Hükümete yahut Ruslara zarar vermek için değildir. Bizim toplantımızdan hükümet korkarsa korksun. Lakin Ruslar korkmasın, çünkü bizim de onlar gibi Rusya devletinin daha iyi bir şekilde yönetilmesine çalışmaktan başka bir niyetimiz yoktur. Her hususta avam devletinin faydasına, maslahatına muvafık surette hareket ederiz. ‘Meşrutiyet-i Avamiye Partisi (KADET)’ hükümete karşı olmakla suçlanan bir partidir. Buna göre Meşrutiyet-i Avamiye Partisi'ne katılmak bizlere münasiptir.”⁴⁷.

İsmail Gaspralı'nın bu sözlerine herhangi bir tepki gelmedi. Dâhili vilayetler için KADET Partisi'nin Devlet Duma'sına seçilmek için en uygun parti olduğundan bu parti ile birlikte hareket etme kararı alındı. Petersburg'da Müslümanlar cemiyetinin kurulmasına resmi izin verilmediği için bu yönde protesto vermeyi de cemiyetin kararına dâhil ettiler.

Bütün olumsuz şartlara rağmen İkinci Rusya Müslümanları Toplantısı başarılı geçmiştir. Toplantının kapanış bölümünde bir sonraki ittifak toplantısının 1906'da Nijniy Novgorod'ta Mekerce Panayır'ında (Ağustos 1906) yapılması karar alınmıştır.

⁴⁶ Musa Carullah Bigi, “Peterburg'da Müslümanlar Cemiyeti”, *Ülfet*, 2 Şubat 1906, sayı 9, s. 1-2.

⁴⁷ Musa Carullah Bigi, “Peterburg'da Müslümanlar Cemiyeti”, *Ülfet*, 2 Şubat 1906, sayı 9, s. 2.

Rusya Müslümanlarının Üçüncü İttifak Toplantısı (15-20 Ağustos 1906)

II. İttifak'ta bir sonraki toplantının ilk toplantı gibi Nijniy Novgorod'ta panayır zamanında yapılması kararı alındı. II. İttifak sonrası Rusya'da siyasi alanda önemli yenilikler meydana geldi. Şüphesiz ki bu siyasi gelişmelerden en önemlisi Devlet Dumasının açılmasıdır. Bilhassa gayri-Rus halklardan aşırı derecede ilgi gören Duma, Hükümet aleyhindeki demokrat ve liberal görüşlülerden dolayı 21 Temmuz 1906 tarihinde kapatıldı.

Devlet Dumasındaki gayri-Rus birçok vekil kendi halkındaki diğer vekillerle birlik oluşturarak toplantılar düzenliyordu. Müslüman vekiller de 'Müslüman Grubu (Fraksiyası)' adı altında bir birlik oluşturdular. Müslüman grubu Nijniy Novgorod'ta yapılacak III. İttifak için izin alma görevini Seyit Giray Alkin'e verdi⁴⁸. Alkin'in bütün girişimleri sonuç vermeyince, izin alma görevini Abdürreşid İbrahim, Alim Maksudov ve Lütfullah İshakov, üstlendi⁴⁹. Onlar da toplantıyı siyasi amaçla değil, eğitim, kültür ve dini amaçlarla yapacaklarını dile getirerek hükümetten gerekli izni aldılar. Bu şekilde izin alınmasına Gaspıralı, Akçura ve Alkin gibi fikir adamları itiraz etmiş, hatta toplantıyı boykot edeceklerini beyan etmişlerdir.

Abdürreşid İbrahim üçüncü ittifak toplantısının açılış konuşmasında toplantı içeriğinin görünürde kültürel faaliyet olsa da, gerçekte siyasi amaç taşıdığını dile getirdi. Abdürreşid İbrahim tarafından sunulan toplantı içeriğinin siyasi meselelerden çok, eğitim ve kültür faaliyetleriyle alakalı olması bazı delegeler tarafından tepkiyle karşılandı. İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura ve Seyit Giray Alkin gibi katılımcılar toplantının daha çok siyasi içerikli geçmesi yönünde konuşmalar yaptı⁵⁰. Hadi Atlasi, toplantının sadece dini meseleler ile ilgili olduğunu belirterek bu duruma tepkisini dile getirdi. Ayaz İshaki ise "Toplantı programının zenginler tarafından yapıldığı aşikârdır. Bunun düzeltilmesi için toplumda her sınıf ayrı bir parti kurmalı" önerisini sundu⁵¹. Konuşmalardan sonra söz alan Abdürreşid İbrahim toplantının amacının sadece Rusya'da yaşayan 20 milyon Müslüman'ı değil, dünyada yaşayan 300 milyon Müslüman'ı ilgilendirdiğini ifade etti. Yusuf Akçura ise bu fikre karşı çıkarak toplantının bütün Dünya Müslümanlarını birleştirmekten uzak bir ihtimal ol-

⁴⁸ NART, 199.1.722, s. 160.

⁴⁹ NART, 2.1.291, s. 1 ar-2.

⁵⁰ (Abdürreşid İbrahim), "Hakikat Budur", *Ülfet*, 27 Eylül 1906, sayı 41, s. 2-3.

⁵¹ Musa Carullah Bigi, "Rusya Müslümanlarının Üçüncü Nedvesi", *Ülfet*, 6 Eylül 1906, sayı 38, s. 2-4.

duğunu, ancak toplantının Rusya'da yaşayan Müslümanları birleştirebilecek bir gayeyi kendine amaç edinirse başarılı olabileceğini belirtti⁵².

Rusya Türkleri gerçekleştirdikleri *İttifak* hareketi ile siyasi arenada tam birlik ve beraberlik oluşturmamasalar da kendi eksikliklerini görerek medeniyet sahnesinde kendilerinin ne şekilde bir ilerleme yolu izleyeceklerini tartışma imkânı bulmuşlardır. XIX. asrın başlarında Rusya Türkleri, dini ihtiyaçlarını dahi kendi aralarından yetiştirdikleri kişilerle sağlardı. Nadiren Buhara'ya tahsile gidenler görülürdü. Köyler ile şehirlerarasındaki münasebetler çok azdı. Fakirlik yaygın değildi. Ancak sermaye sahibi zenginleri de yoktu⁵³. Fakat bütün bu olumsuz şartlara rağmen Tatarlar kendilerini dini, ilmi ve ekonomik yönden geliştirmeye çalıştılar. Bu gelişmeler sonucunda Tatarlar XIX. yüzyılın sonunda medeniyet sahnesinde kendilerini gösterme fırsatını buldular. XX. asrın başlarında ise yaşadıkları bir devletin gölgesinde, bütün olumsuz şartlara rağmen birbirleri ile toplanıp birlik ve beraberlik oluşturmaya çalıştılar. Abdürreşid İbrahim, Rusya Müslümanlarının 30 senelik seyirleri düşünüldüğünde, 1870'li yıllara göre iktisadi, idari, kültürel yönden ilerlediklerini ve bu ilerlemenin siyasete yansımaları için de her Rus fikir adamının elini taşın altına koymasının gerektiğini dile getirmiştir. Ona göre, 1905 Ekim Manifestosu sonrası oluşan ortamı siyasi bakımdan Müslümanlar daha verimli kullanmalıydılar⁵⁴.

Ülfet gazetesinde, Rusya Müslümanlarının kendi siyasi geleceklerini kendilerinin belirlemesi, bunun için en uygun zamanın dönem itibarıyla içinde bulunulan zaman olduğu ve bu zamanın da en iyi şekilde değerlendirilmesi gerektiği sıklıkla ifade edilmiştir. Gazete, Rusya Müslümanları için gerekli muhtariyeti şu şekilde açıklamıştır:

“Bütün milletlerin kaç yüzyıldır gördükleri hakaretlerin sonunun geldiği zaman bu zamandır. Din ve dünyamız için ilerleme kaydedip, cümle Müslümanların esirlikten kurtulacağı zaman bu zamandır. Bütün Müslümanların birleşip ‘İslam Birliği’ne hizmet yapacakları zaman bu zamandır. Kaç yüzyıldır esirlikten kemiklerinin iliği kurumuş, zalimlerin zulmünden yüzlerinin nuru solmuş, gözleri kanlı yaşlarla dolmuş, kendilerine yapılan mezalimleri kimseye anlatamayan, yazmak için imkânları olmayan Tatar Müslümanlarının dertlerine der-

⁵² Musa Carullah Bigi, “Rusya Müslümanlarının Üçüncü Nedvesi”, *Ülfet*, 6 Eylül 1906, sayı 38, s. 2-4.

⁵³ Abdürreşid İbrahim, “Terakki ve Tatarlar”, *Ülfet*, 10 Kasım 1906, Sayı 47, s. 1-3.

⁵⁴ Abdürreşid İbrahim, “Terakki ve Tatarlar”, *Ülfet*, 10 Kasım 1906, Sayı 47, s. 1-3.

man arayacak, hürriyet meydanında savaşıacakları zaman bu zamandır.⁵⁵ Dünyada hiçbir vakit hükümetleri olmayan Letonyalılar, dünyanın hiçbir yerinde toprakları olamayan Yahudiler bugün federasyon talep ederlerse, bizim bütün dünyayı titreten atalarımızın karargâhı olan İdil-Ural merkezinin doğrudan doğruya varisleri olan Tatarların eline geçeceği zaman bu zamandır”⁵⁶.

Musa Carullah da makalelerinde bu konu üzerinde durarak, Rusya’da oluşan karışıklıklara ve gelişebilecek yeni oluşumlara Müslümanların hazırlıklı olmasını dile getiren yazılar kaleme almıştır. Bigi’ye göre Rusya’da gelecekte bir inkılap vuku bulacaktır. Çarlık vatandaşları Rus olsun gayri-Rus olsun artık kendisine daha fazla hakkın verilmesini istemektedir. Bunun içindir ki Rusya’daki Müslümanlar da yakın zamanlarda gelişecek olaylara tepkisiz kalmayıp, hazırlıklı olması gerekir. Rusya Müslümanlarının kendi siyasi geleceğini kendilerinin belirlemesi gerektiğini ifade etmiştir⁵⁷.

Sonuç

Gazetede siyasi birlik meselesi devamlı surette yazılarak Müslüman ittifakının ne kadar gerekli olduğu halka anlatılmıştır. Çünkü Rusya’da yaşayan bütün gayri-Rus halkların kendilerini ifade ettikleri bir siyasi oluşum vardır. Bunlar I. Duma’da kendi partilerine ve doğal olarak kendi halklarına hizmet etmişlerdir. Müslümanlar da partileri olmadığından KADET’in içerisinde kalmışlardır. Ancak kendi halklarına hizmet edememişlerdir⁵⁸. Partinin isminden ‘Müslüman İttifak Partisi’, dini bir parti olduğu anlaşılrsa da, aynı zamanda siyasi, sosyal ve iktisadi bir yapıya sahipti. Parti, Rusya Müslümanları hükümetinin taht-ı idaresinde bulundukça, ittifak her zaman onlara rehber olacaktır⁵⁹.

Ülfet birliğin, yakın gelecekte olmasa dahi zaman ilerledikçe dünya üzerinde yaşayan diğer Müslüman halklarının da dikkatini çekeceği kanaatindedir. Gazeteye göre Rusya Müslümanları düzenledikleri ittifak toplantılarıyla gelecekte oluşturulacak olan dünya Müslümanları siyasi birliğine zemin hazırlamışlardır⁶⁰.

⁵⁵ Çarlık Rusyası’nın İdil-Ural Bölgesi’nde yaptığı zorla Hristiyanlaştırma faaliyetleri ve bu faaliyetlere karşı gelenlerin sindirilmesi hakkında bkz. İlyas Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, İstanbul 2009; Saime Selenga Gökgez, *Yevfimiye Aleksandroviç Malov. İdil-Ural’da İslâm Karşısı Rus Misyon Siyaseti*, Ankara 2007.

⁵⁶ Kelimullah Yunusov, M. A. Ebubekir, “Ülfet”, *Ülfet*, Sayı 1, 11 Aralık 1905, s.4.

⁵⁷ Musa Carullah Bigi, “Peterburg’da Müslümanlar Cemiyeti”, *Ülfet*, Sayı 2, 22 Aralık 1905.

⁵⁸ (Abdürreşid İbrahim), “Müslümanlar İttifakı Niye Gerek”, *Ülfet*, 4 Ekim 1906, Sayı 42, s. 1-2.

⁵⁹ (Abdürreşid İbrahim), “Terakki ve Tatarlar”, *Ülfet*, 22 Kasım 1906, Sayı 48, s. 1-2.

⁶⁰ (Abdürreşid İbrahim), “Terakki ve Tatarlar”, *Ülfet*, 22 Kasım 1906, Sayı 48, s. 1-2.

Yapılan toplantılarda Müslümanlar kendi ihtiyaçlarını dile getirerek bu bağlamda Rusya hükümetinden hak istemişlerdir. *Ülfet* gazetesi bu konuya değinerek Müslümanlarda siyasi birliğin neden var olması gerektiğinin altını çizmiş, siyasi birlik oluşturulmasına karşı çıkanlara kulak verilmemesini tavsiye etmiştir. Gazeteye göre Müslümanların siyasi birlik oluşturmasına iki gurup karşıdır. Birinci grup Müslümanların ittifakına lüzum olmadığını ve eskiden yaşadığı gibi şimdi de Rus hâkimiyeti altında yaşanılmasının herhangi bir mahsuru olmadığını savunan guruptur. Bu grubu ıslah etmek, ittifakın lüzumunu anlatmak, bunları ikna etmek mümkündür. İkinci grup, misyoner okulunda terbiye edilmiş gençlerden müteşekkil olup, bunların maksatları İlminskiy'in vasiyetnamesine uymaktır. Bunlara söz anlatmak asla mümkün değildir. Bunlar İslam dini ve Müslümanlarla ve maskaralıklar yaparak alay ederler. Gayeleri Müslümanları Rus hâkimiyetinde yaşatmaktır⁶¹.

Rusya Türkleri bütün baskılara, kötü niyet girişimlerine rağmen yaptıkları ittifak toplantılarında demokrasiyi içlerine sindirebilmişlerdir. Dönem itibarıyla Osmanlı Devleti'yle bir karşılaştırma söz konusu olduğunda, Rusya Türklerinin bazı hususlarda öne çıktığı görülmektedir. Baskı içinde yaşayan bir milletin bu çalışmalarını ve girişimlerini takdir etmemek ya da ehemmiyetsiz olarak görmek o millete yapılabilecek en büyük haksızlık olacaktır.

İdil-Ural Türkleri, 1905-1907 yılları arasındaki siyasi faaliyetleri neticesinde geleceği öngörebildiklerini göstermişlerdir. Çarlık Rusyası'nda muhtemel ihtilal harekâtına halkın hazırlıklı olması gerektiğini gazete ve dergilerde dile getirmişlerdir. Özelde İdil-Ural genelde Rusya Müslümanları, 1917 Ekim İhtilali'ne siyasi yönden hazırlıklı olsa da, ihtilal sonrasında yönetime gelen Lenin ve Stalin, Çarlık öncesi yönetimi mumla aratmışlardır.

⁶¹ (Abdürreşid İbrahim), "Müslümanlar İttifakı Niye Gerek", *Ülfet*, 4 Ekim 1906, Sayı 42, s. 1-2.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

NART, 199.1.772.

NART, 199.1.948.

NART, 2.1.291.

Kaynak ve Araştırma Eserleri

“Abdürreşid Efendi İbrahimof Cenablarının Hutbesi”, *Ülfet*, 22 Aralık 1905, sayı 2, s. 4-5.

Abdürreşid İbrahim, “Aftonomiya”, *Ülfet*, 11 Aralık 1905, sayı 1, s. 1-2.

_____, “Aftonomistler”, *Ülfet*, 4 Mayıs 1906, sayı 22, s. 3-4.

_____, “Aftonomiya ni nirse? niçik bula?”, *Ülfet*, 11 Mayıs 1906, sayı 23, s. 2-3.

_____, “Hakikat Budur”, *Ülfet*, 27 Eylül 1906, sayı 41, s. 2-3.

_____, “Müslümanlar İttifakı Niye Gerek”, *Ülfet*, 4 Ekim 1906, sayı 42, s. 1-2.

_____, “Terakki ve Tatarlar”, *Ülfet*, 10 Kasım 1906, Sayı 47, s. 1-3.

_____, “Terakki ve Tatarlar”, *Ülfet*, 22 Kasım 1906, Sayı 48, s. 1-2.

Batunskiy, M. A., *Rossiya i İslam*, Cilt II, Moskova 2003.

Bigi, Musa Carullah, *Islahat Esasları*, Petrograd 1917.

_____, “Peterburg’ta Avtonominler Cemiyeti”, *Ülfet*, 11 Kasım 1905, sayı 1, 6-9.

_____, “Peterburg’da Müslümanlar Cemiyeti”, *Ülfet*, 22 Aralık 1905, sayı 2, s. 6-8.

_____, “Student Tunçbayef’in Hutbesi”, *Ülfet*, 29 Kasım 1905, sayı 3, s. 6-8.

_____, “Peterburg’da Müslümanlar Cemiyeti”, *Ülfet*, 2 Şubat 1906, sayı 9, s. 1-2.

_____, “Rusya Müslümanlarının Üçüncü Nedvesi”, *Ülfet*, 6 Eylül 1906, sayı 38, s. 2-4.

Demiroğlu, Hasan, “*Ülfet* Gazetesinin İdil-Ural Türklerindeki Siyasi Gelişmelere Etkisi” *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Edirne 2006, ss. 36-53.

Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara 1999.

Gökgöz, Saime Selenga, *Yevfimiye Aleksandroviç Malov. İdil-Ural’da İslâm Karşıtı Rus Misyona Siyaseti*, Ankara 2007.

Kurat, Akdes Nimet, “Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri”, *DTCF Dergisi*, Cilt XXIV, sayı 3-4, (1966), ss. 95-194.

“Peterburg’da İslamlar İçtimai”; *Ülfet*, 19 Ocak 1906, Sayı 6, s. 2.

Senyutkina, O. N., *Turkizm kak istoričeskoe yavlenie (na materialah istorii rossijskoy imperii 1905-1917 gg.)*, Nijniy Novgorod 2007.

Taymas, Abdullah Battal, *Kazan Türkleri*, Ankara 1988.

Topsakal, İlyas, *Rus Misyona Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, İstanbul 2009.

Türkoğlu, İsmail, *Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim*, Ankara 1997.

Sultanbekov, B. F., *İstoriya v litsah*, Kazan 1997.

Yunusov, Kelimullah-M. A. Ebubekir, “*Ülfet*”, *Ülfet*, Sayı 1, 11 Aralık 1905, s.4.

Zorin V. Yu.-A. D. Amanjolova-S. V. Kuleşov, *Natsionalny vopros v Gosudartsnevnh Dumah Rossii*, Moskova 1999.

Litvanya Tatarlarının Kırım ve Azerbaycan Milli Mücadelesine Katkıları (1918-1920)

Doç. Dr. Galina Mişkiniene*

Özet

Tarihsel olarak Litvanya topraklarında yaklaşık 620 yıldır Kıpçak Türkleri yaşamaktadır. Tatarların, Litvanya'ya ilk yerleşim tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Litvanya Prensiği ve Altınordu Devleti sınırındaki savaşın 1238–1239 tarihlerinde olduğu bilinmektedir. Bu savaş sırasında Tatarların sığınmacı veya esir olarak eski Litvanya toprakları olan Ukrayna, Beyaz Rusya ve Kuzey Litvanya'nın belirli yerlerine iskân edildiği görülür. Bu ilk iskân sürecinden sonra, 14. yüzyıldan itibaren Tatarların Litvanya Prensiğine yerleşmeye başladıkları görülür. Tatar göçü çoğunlukla 14.–16. yüzyıllar arasında gerçekleşmiş olmakla birlikte bu göçler 17. ve 18. yüzyıllarda küçük gruplar halinde devam etmiştir.

Gelenler, daha sonraki yıllarda Litvanya'nın askeri desteğiyle Tatar hanlarının tahtını ele geçirmeye çalışırlar. Bu yardım karşılığı olarak da Polonya–Litvanya'nın girdiği savaşlarda onların yanında yer alırlar. Örneğin, ünlü Grundwald (1410) savaşına katılırlar ve savaş taktikleriyle göz doldururlar.

Yüzyıllar boyunca Litvanya Tatarları ana vatanlarıyla bağlantılarını kaybetmemişlerdir. Bugüne kadar ulaşılmış olan kaynaklarda, Litvanya Tatarlarının İstanbul'a ve Mekke'ye seyahatleri hakkında bazı bilgilerin yer aldığını görüyoruz. Dini kitaplar (Kuran, Hamayiller vb.) almak ve İslâm hayatını yakından tanımak amacıyla Kırım'a da seyahatler yapılmıştır. İşgal edilen Kırım Hanlığı'nda 1783 tarihinden itibaren Kırım müftüsü aynı zamanda Litvanya Tatarlarının müftüsü olarak kabul edildi.

* Vilnius Üniversitesi, Filoloji Fakültesi Öğretim Üyesi

Litvanya Tatarları ile Kırım'da yaşayan Tatarlar arasındaki ilişkilerin 1918–1921 arasında kalan dönemde arttığına dair bilgilere ulaşıyoruz. Bu dönemde hem Tatarlar Kırım'a gitmiş hem de Kırım'dan Litvanya Tatarlarının yaşadığı bölgeye çeşitli sebeplerle gelenler olmuştur.

Litvanya Tatarlarının iyi bilinen isimlerden birisi 1865-1920 yılları arasında yaşamış olan Matvey Sulkeviç'tir. 1917 Sovyet İhtilali'nden sonra tümgeneral M. Sulkeviç, Moskova'daki Müslüman Kongresiyle irtibat kurup Romanya cephesinde 1. Özel Müslüman Kolordusu kurmaya başlar. Kolordunun hedefi Kırım ve Kazan Milli hareketlerine destek vermektir. Tümgeneral M. Sulkeviç, bir grup subayla birlikte Kırım'a geldiğinde 25 Haziran 1918 yılında Kırım hükümeti kurulmuştur.

İki savaş arası dönem, Litvanya Tatarları için kendi kültürlerini canlandırma dönemi sayılır. Bu dönemde, hem Polonya tarafından işgal edilen Vilnius ilinde, hem de bağımsız Litvanya'da (1918–1940) Tatar Toplulukları çok aktif faaliyetlerde bulunmuşlardır. Yeni kurulan Tatar Kültür Dernekleri, Romanya ve Türkiye Tatarlarıyla ilişkiler kurmuşlardır.

10 Ekim 1921 tarihinde Kırım'ın Sovyetler Birliği'ne girmesiyle beraber Kırım'daki Tatarlarla bağlantı kurmak ve onlarla temasa geçmek çok daha zor olmuştur. Aralarında bulunan uzak mesafelere rağmen Litvanya Tatarları, yayımlanmış oldukları dergilerin sayfalarında çeşitli kaynaklardan elde ettikleri bilgileri değerlendirerek Kırım'daki sosyal, politik ve kültürel hayatı acıyla izlemişlerdir. Litvanya Tatarları, kendi kültürel hayatlarını canlandırmak için ünlü Kırım entelektüellerinden İsmail Gaspıralı ve Çelebi Cihan'ın hayatı, fikirleri ve mücadelelerini okuyuculara sunmuşlardır.

Bu bildiride, tarih metodunu kullanarak çeşitli arşiv belgelerine ve bu dönemde yayımlanan basılı kaynaklara dayanarak Litvanya Tatarlarının 1918–1920 yılları arasındaki Kırım ve Azerbaycan Milli Mücadelesine katkılarını açıklamaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Litvanya Tatarları, Kırım, Azerbaycan, Sulkeviç, mücadele, destek

THE CONTRIBUTION OF THE LITHUANIAN TATARS TO THE LIBERATION MOVEMENT IN THE CRIMEA AND AZERBAIJAN IN 1918–1920

Abstract

History of Tatars who have settled in the Grand Duchy of Lithuania is older than 600 years. It is believed that by the time of first clashes between rulers of the Grand Duchy of Lithuania and Golden Horde (1238–1239) some number of Tatars could stay in the territory of the Grand Duchy of Lithuania. However, progressive accommodation of Tatars as allies and mercenaries starts in the 14th century. And if from the end of the 14th to the middle of the 16th century this resettlement was of a massive nature, then during the 17th–18th centuries only small groups moved here.

The Grand Duke Vytautas, together with his army took part at the Crimean battle (1397–1398). Years later, the new successors to the throne of the Principality of Lithuania, with the support of the Lithuania's army attempted to seize upon the Tatar khans' throne. In return for their help, the Polish-Lithuanian army entered the war on their side. For example, under the Famous Grundwald (1410) the Tatars joined the army during the war and enlarged it to the required size.

During the centuries Tatars have not forgotten their relations with their historical homeland. From the historical sources we know about the Lithuanian Tatars trips to Istanbul, Meca. Moreover Tatars have been traveling to Crimea and Kazan bringing from there very important for themselves religious literature (Quarans, chamails, etc.). After the Crimean Khanate was annexed to the Russian Empire in 1783, and the Polish-Lithuanian Commonwealth was divided between Russia, Austria and Prussia, the Lithuanian Tatars acknowledged the Crimean mufti as their mufti.

From historical sources it is known that the relations between the Crimean and Lithuanian Tatars become more intense in 1918–1921. During this period, for various reasons, the Lithuanian Tatars started visiting the Crimea more often and the Crimean Tatars – Lithuania and Poland.

One of the most brightest examples of interrelations between two related nations could be considered the activity of Lieutenant General Matvey Sulkevich (1865–1920), who after the October Revolution of 1917 established contacts with the leadership (Harbi Shuro) of the All-Russian Congress of Delegates of Muslim Military Organizations, which were elected in May,

1917, in Moscow, and proceeded to form the 1st Special Muslim Corps on the Romanian Front. The purpose of creating the corps was to help the Crimea or Kazan in the implementation of national revival plans. On the 25th of June, 1918, M. Sulkevich with a group of officers creates the Crimean government.

To maintain relations with the Crimean Tatars become more difficult after the Red Army enters the Crimea on the 10th of October, 1921. However, despite the distance and the situation, the Lithuanian Tatars were keeping track of events on the peninsula. As might be seen from the articles and archival materials, the Lithuanian Tatars were concerned about the political, social and cultural changes, which took place in the Crimea.

Cultural life of the Lithuanian Tatars has enriched greatly during the interwar period (1920–1939). Freshly formed organizations were seeking to keep friendly relationship with compatriots in Romania and Turkey. Nevertheless, Tatars from Crimea and Kazan became less approachable.

In this report, relying on various sources, we will present the contribution of the Lithuanian Tatars to the liberation movement in Crimea and Azerbaijan in 1918–1920.

Keywords: Lithuanian Tatars, Crimea, Azerbaijan, Sulkevich, struggle, contribution.

Giriş

BUGÜN üç ayrı devletin (Beyaz Rusya, Litvanya ve Polonya) topraklarında yaklaşık 620 yıldır yaşayan ve Kıpçak Türkleri ismini taşıyan etnik grubun tarihi, kültürü ve dini araştırmacılar için hâlâ çok çekicidir. XIV. yüzyılda Büyük Litvanya topraklarına gelen Kıpçak Türkleri, günümüzde kaleme alınan tarih çalışmalarında farklı şekilde adlandırılmaktadırlar. En yaygın isimlendirmeler şunlardır: Belarus Tatarları, Litvanya Tatarları, Polonya Tatarları, Belarus-Litvanya-Polonya Tatarları. XV-XVIII yüzyıla ait kaynaklarda ise bunlar, Büyük Litvanya Prensiği Tatarları, Radzivil Tatarları, Tatar-Kazaklar olarak adlandırılmıştır. Bazı kaynaklarda nadir olarak “Lipka” terimi de kullanılmaktadır. “Litvanya Tatarları” terimi, XIX. yüzyılda kullanılmaya başlanmıştır. Bu tarihte Rusya İmparatorluğu’na katılan topraklardaki Tatarlarla Kazan, Kırım ve Sibirya Tatarlarını ayırt etme ihtiyacı doğmuştur. Biz ise çalışmamızda Litvanya Tatarları ismini tercih ettik.

Litvanya Büyük Düklüğü XIII. yüzyılda kurulmuş ve 1569’daki Lublin Birliği dönemine kadar bağımsız bir devlet olarak kalmıştır. Bu dönemde, Litvanya Büyük Düklüğü’nün dış politikası gereğince bir taraftan Orta Avrupa, diğer taraftan Doğu Avrupa ile ilişkilere önem verilmiştir¹. Doğu Avrupa ile ilişkilerde Altınordu devleti büyük bir rol oynamıştır. Litvanya Prensi Algerdas (1296–1377), Altınordu devletinin yönetim boşluğundan yararlanarak bölgede egemenliğini güçlendirdi. Aynı zamanda Altınordu Hanları ile anlaşma yaparak Altınordu devletine destek verdi. Litvanya Prensleri, topraklarının güvenliği ve egemenliğinin korunmasında Altınordu devletinin etkili olduğunun farkına varmışlardı.

¹ Zenonas Norkus, “Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorija ir šiuolaikinės tarptautinių santykių teorijos”, *Politologija* 4 (56), 2009, s. 48.

Ayrıca XIV. yüzyılın sonunda, Timur Han'ın saldırıları neticesinde Altınordu devletinin çökmesiyle beraber XV. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Litvanya Büyük Düklüğü kısa bir sürede Doğu Avrupa bölgesinde etkin bir güç haline geldi².

Altınordu ve Kırım Hanlarıyla Litvanya Büyük Düklüğü'nün ilişkileri oldukça iyiydi. Litvanya Prensi Vitold'un (1350–1430) zamanında ilişkiler en iyi seviyeye ulaştı. Bedibek Han öldürülünce (1358) Altınordu içerisinde uzun dönem süren kardeş savaşları başladı. Ardından Timur'un orduları, Altınordu'ya büyük zarar verdi. Vitold, Toktamış'ı tekrar Altınordu devletinin başına getirdi. Uzun süreli olmamakla birlikte Litvanya, Doğu Avrupa'nın güvenliğinin ve huzurunun kendisi için hayati öneme haiz olduğunu biliyordu. Toktamış Han, Timur'a yenilince birlikleriyle beraber Litvanya'ya sığındı (1396–1399). Böylece Tatarlar, Litvanya topraklarına XIV. yüzyıldan itibaren yerleşmeye başladılar. Gelenler, daha sonraki yıllarda Litvanya'nın askerî desteğiyle Tatar Hanlarının tahtını ele geçirmeye çalıştılar. Bu yardımın karşılığı olarak da Polonya-Litvanya'nın girdiği savaşlarda onların yanında yer aldılar. Örneğin, ünlü Grundwald (1410) savaşına katıldılar ve savaş taktikleriyle göz doldurdular.

Litvanya topraklarına Tatarların yerleşme süreci iki dönem hâlinde incelenebilir. Tatar göçü çoğunlukla XIV.–XVI. yüzyıllar arasında gerçekleşmiş olmakla birlikte bu göçler XVII. ve XVIII. yüzyıllarda küçük gruplar halinde devam etmiştir³.

Litvanya Büyük Düklüğü'ne yerleştirilmiş Türk soylu Tatarlar, Türk dili konuşmaları sayesinde onları kabul eden devletlere hizmet etmişlerdir. Litvanya Tatarları devlet kalem odasında veya Osmanlı İmparatorluğunda ve Kırım Hanlığında sefir olarak görev almışlardır.

Litvanya Tatarları ana vatanlarıyla olan bağlantılarını yüzyıllar boyunca kaybetmemişlerdir. Günümüze kadar ulaşılmış olan kaynaklarda, Litvanya Tatarlarının İstanbul'a ve Mekke'ye seyahatleri hakkında bazı bilgilerin yer aldığını görüyoruz. Dinî kitaplar (Ku'ran, Hamayiller vb.) almak ve İslâm hayatını yakından tanımak amacıyla Kırım, Kafkasya ve Balkanlar'a da seyahatler yapılmıştır. Kırım Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgaliyle birlikte 1783 yılından itibaren Kırım müftüsü aynı zamanda Litvanya Tatarları tarafından da müftü olarak kabul edilmiştir.

² Norkus, *a.g.e.*, s. 48

³ Galina Miškinienė, *Seniausis Lietuvos totorių rankraščių (Grafika. Transliteracija. Vertimas. Tekstų struktūra ir turinys)*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2001, s.12–13.

Tarih boyunca süren ilişkiler oldukça ilgi çekicidir ve bugüne kadar çok az araştırılmıştır. Kültürel, siyasi ve diplomatik ilişkileri gösteren belgeler günümüze kadar ulaşmıştır. Çeşitli devletlerin müzelerinde ve kütüphanelerinde bulunan belgeler, araştırmacıları beklemektedir.

Bu bildiriye, tarih metodunu kullanarak çeşitli arşiv belgelerine ve bu dönemde yayımlanan basılı kaynaklara dayanarak Litvanya Tatarlarının 1918–1920 yılları arasındaki Kırım ve Azerbaycan Millî Mücadelesine katkılarını açıklamaya çalışacağız.

Litvanya Tatarların Asıl Mesleği

Yıllar boyunca Litvanya Büyük Düklüğü'ne gelen Tatarlar, asıl meslekleri olan askerlik mesleğine sadık kalmışlardır. Tatarlar, Litvanya Prensleriyle olan antlaşmalarına göre memleketin doğu sınırı boylarına yerleştirilmişler, para karşılığında ya da mukabil vergilerden muaf tutularak hem sınırı korumuşlar hem de savaflara katılmışlardır. Litvanya Prensine ait Tatarlara *Hizmet Eden Tatarlar* denirdi ve onların asıl vazifesi askerlik ve koruma işleriydi. *Tatar Kazak* (hizmetçi boyar) adı verilenler ise Büyük Prens'in daha farklı ve çeşitli emirlerini yerine getiriyorlardı. Tatar Kazaklar, kabile alaylarına ait askerî kuvvetlerde hususi müfreze teşkil ediyordu. 1528 yılına ait Litvanya Büyük Düklüğü ordusunun listesine göre tüm orduda böyle müfrezeler vardır. 1631 yılında Ulan, Yuşin, Yaloir, Kondrat isimlerini taşıyan alaylar mevcut idi⁴. 1569 yılında Litvanya ile Lehistan'ın birleşmesi vukua geldikten sonra ordudaki Tatar alaylarına, ona kumanda edenlerin isimleri verilmiştir. Aynı şekilde *ulan* adı da hafif süvari alayına kumanda eden bir kimsenin soyadından dolayı verilmiştir. Bu, sonradan diğer Leh birlikleri için de kullanılmağa başlandı⁵.

Litvanya Tatarları askerlik mesleği dışında diğer mesleklere de sahip olabiliyordu. Litvanya Tatarları ana dillerini unuttukları döneme kadar yukarıda bahsettiğimiz gibi devlet kalem odasında tercümanlık da yapıyorlardı. Şehirlerde oturanlar ise at ticareti ve arabacılık, ince deri imalatı gibi iş kollarında idiler.

Litvanya Büyük Düklüğü'ne göç eden Tatarlar asırlar boyunca yerli halk ile karışmış, onlarla birlikte tarihî değişiklikleri yaşamış, onların kültürüne entegre olmuşlardır. Bununla birlikte buradaki Tatarlar, kısmen de olsa kendi özgünlüklerini ve en önemlisi de kendi dinleri olan İslamiyet'i korumayı başarmışlardır. Litvanya Tatarları yerli halkla beraber bağımsızlığı kaybetmemek ve yeni vatanlarını korumak amacıyla devlet düşmanlarına karşı 1831 ve 1868

⁴ Stanisław Kryczyński, *Tatarzy Litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, Warszawa, 1938, 47.

⁵ Cengiz Orhonlu, "Lipkalar", *Türkiyat Mecmuası* XVI, 1971, s. 65.

yıllarındaki isyanlarda devletin yanında yer almışlardır. Diğer taraftan 1812 Fransa-Rusya, 1877-1878 Rusya-Osmanlı ve 1904-1905 Rusya-Japonya savaşlarına katılmışlardır.

Tarih boyunca Litvanya Tatarlarının hukuki durumu iyiden kötüye ve tekrar iyiye olmak üzere sürekli değişiyordu. XIX.-XX. asırlarda kadın ve çocuklar da dâhil olmak üzere bu bölgede yaşayan Tatarların nüfusu yaklaşık 6-10 bin kişi arasındaydı. O zamanlarda bu bölgenin kültür ve din merkezleri Vilnius ve Varşova olmuştur. Tatarların çoğu askerlik mesleğini tercih etmelerine rağmen bazı gençler diğer meslekleri de seçmeye başlamıştır. Askerlik mesleğini tercih edenler bu mesleğe çocukluktan itibaren hazırlanmaya başlıyordu. Rusya İmparatorluğundaki genç asilzadeler harbiye eğitimini askerî liselerde tamamlıyordu⁶. Litvanya Tatarlarının çocukları ise askerî liselerde, genelkurmay akademisinde, atış ve topçu mekteplerinde eğitim görüyordu. Litvanya Tatarlarından subay olarak yetişenler, vazifeleri esnasında ön plana çıkarak kendilerini en iyi şekilde tanıtıyorlardı. Derin bilgileri, harbiye işlerine yatkınlıkları ve emirleri altında bulunanları yetiştirme yetenekleri sayesinde yüksek mevkilere sahip oluyorlardı.

Litvanya Tatarlarının 1918-1920 Yılları Arasındaki Durumu

XX. yüzyıl, Litvanya Tatarlarına yeni sarsıntıları getirmişti. Birinci Dünya Savaşı, Ekim 1917 Sovyet İhtilali ve ardından gelen iç savaşlar çoğu insanı mülteci hâline getirmişti. Litvanya Tatarları bu dönemde Litvanya, Polonya ve Sovyet Rusya arasında üç devlet içinde parçalanmış durumdaydı. Özgürlüğü ve bağımsızlığı seven Litvanya Tatarlarından olan subayların çoğu İdil-Ural, Kırım ve Azerbaycan bölgelerinde çıkan siyasi hareketlerden kendilerini uzak tutmamıştır.

Önemli kişilere ait biyografik eserler sayesinde bu dönemde ortaya çıkan olayları izleyebilmek daha kolaydır. Millî hareketlere destek verenlerle ilgili önemli kaynaklar arasında Salavat İshakov, Yakov Grişin ve Diliara Usmanova gibi araştırmacıların çalışmaları bulunmaktadır⁷.

Litvanya Tatarları ile Kırım'da yaşayan Tatarlar arasındaki ilişkilerin 1918-1921 arasında kalan dönemde arttığına dair bilgilere ulaşıyoruz. Bu dönemde

⁶ Yakov Grişin, *Otçiznu Verniye Sını*, Kazan: Gasır 2001, s.3.

⁷ Salavat İshakov, *Rossiyskiye Musulmane, Revoliutsiya (Vesna 1917 - Leto 1918)*, Moskva: Socialno-politicheskaya mysl 2004; Yakov Grişin, *Otçiznu verniye sını*, Kazan: Gasır 2001; Diliara Usmanova, "Kontaktı Volgo-Uralskih i polsko-litovskih tatar v pervoy treti XX v.: kulturno-religiozniye i obstsestvenno-politiçeskiye sviazi v musulmanskoj umme Rossii, *Turks' History and Culture in Lithuania. Special Issue of the Scientific Journal Lietuvos Istorijos Studijos* vol. 11, Edit. Tamara Bairašauskaitė, Galina Miškinienė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2014, s. 81-98.

hem Tatarlar Kırım'a gitmiş hem de Kırım'dan Litvanya Tatarlarının yaşadığı bölgeye çeşitli sebeplerle gelenler olmuştur. XV. yüzyıldan itibaren Litvanya ve Kırım Tatarlarının yolları ayrılmış olmasına rağmen, Litvanya Tatarlarının Kırım tarihinde önemli bir rol oynadığı bilinmektedir⁸. 1783 yılında Rusya İmparatorluğu tarafından işgal edilen Kırım, defalarca bağımsızlık mücadelesi vermiştir. Kırım Tatarlarının bağımsızlığına kavuşmak için 1855, 1917 ve 1918 yıllarında olmak üzere üç defa çok ciddi çaba gösterdikleri, fakat bu üç girişimin de başarısızlıkla sonuçlandığı bilinmektedir. Kırım Tatarlarının 1917–1918 yıllarındaki Millî mücadelesinde Litvanya Tatarlarından Matvey Sulkeviç önemli rol almıştır.

1917 yılındaki Ekim Sosyalist Devrimi'nden sonra Litvanya Tatarlarından tümgeneral M. Sulkeviç, 1917 yılının Mayıs ayında Moskova'da yapılan Bütün Rusya Müslümanlarının Askerî Teşkilatı Kurultayı'na katılan delegelerle temasa geçerek Romanya cephesinde 1. Özel Müslüman Kolordusu'nu oluşturmaya başlamıştır. Bu kolordunun oluşturulmasındaki amaç Kırım ve Kazan'daki Millî Hareketlere destek verilmesidir. Aldığı emir üzerine M. Sulkeviç, askerleriyle beraber Kırım Müslümanlarına yardım etmek için harekete geçmiştir. Fakat 1918 yılı ilkbaharında, general ve askerleri Almanlar tarafından silahsızlandırıldı. M. Sulkeviç, subaylarıyla birlikte Kırım'a ulaşıp 25 Haziran 1918'de orada Kırım Hükümetini kurmuştur. Kendisi de Kırım hükümetinde Başbakanlık, İçişleri Bakanlığı, Harp ve Bahriye Başkanlığı makamlarına atanmıştır. Fakat M. Sulkeviç tarafından oluşturulan Kırım Hükümeti, çeşitli baskılar nedeniyle kısa bir zaman yaşayabilmiştir. M. Sulkeviç, 14 Kasım 1918 tarihinde Bakü'ye geçmiş ve Genelkurmay Başkanı olarak Mayıs 1920 tarihine kadar orada görev yapmıştır. M. Sulkeviç, Sovyetler Birliği yönetimi tarafından 15 Haziran 1920 yılında kurşuna dizilmiştir⁹.

Kırım ve Azerbaycan bağımsızlık hareketlerinde önemli yeri olan kişilerden Olgierd ve Leon Nayman Mirza Kriçinskiy kardeşler de Litvanya Tatarlarından. Siyasetçi, toplum bilimci, hukukçu ve gazeteci olan O. Kriçinskiy, 1884 yılında Vilnius'ta doğdu. Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesinden mezun olduktan sonra 1918 yılında tümgeneral M. Sulkeviç'le işbirliği yaparak Kırım Cumhuriyeti hükümetinde hukuk işleri sorumluluğuna getirildi. O. Kriçinskiy, 1919–1920 yıllar arasında Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetinde Başkan Yardımcısı olarak çalışmış, Sovyet ordusunun Azerbaycan'a girmesinden hemen önce Tiflis, İstanbul ve Romanya üzerinden Vilnius'a dönmüştür.

⁸ Mustafa Edige Kırimal (makalesinde müstear ismi *Kırımlı Yigit*), "Kırım Tatarlarının Geçmişi ve Bugünü," *Życie Tatarskie* I (6), 1934, s. 10–13.

⁹ Yakov Grişin, *a.g.e.*, s. 92–105.

O. Kriçinskiy, 1928 yılında Tatar Kültür ve Eğitim Birliği Konseyi üyesi, 1932 yılından itibaren Polonya Meclisi milletvekili, 1933'te Varşova Müslüman Topluluğu başkanı olarak görev yapmıştır. Litvanya, Sovyet ordusu tarafından işgal edildikten sonra, 15 Şubat 1941'de O. Kriçinskiy tutuklanmış ve 2 Mayıs 1942 yılında Gorkiy şehrinde kurşuna dizilmiştir.

Siyasetçi, toplum bilimci, bibliyograf, gazeteci ve şarkiyatçı Leon Nayman Mirza Kriçinskiy ise 1887 yılında Vilnius'ta doğdu. O da kardeşi gibi Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesinden mezun oldu. L. Kriçinskiy, kardeşiyle beraber Kırım ve Azerbaycan Millî hareketlerine ve hükümetlerine yaptığı çalışmalarla destek vermiştir. Bu nedenle, 27 Eylül 1939 yılında gestapo tarafından Polonya'nın Wejherowo bölgesinde yer alan Piasnica ormanında kardeşi gibi kurşuna dizilmiştir.

Yine Litvanya Tatarlarından birisi olan, II. Polonya Cumhuriyeti (1918–1939) senatörü hukukçu Aleksandr Ahmatoviç (1865–1944), Kırım Halk Cumhuriyetinde Adalet Bakanı olarak Kırım Millî hareketlerine çok aktif bir şekilde iştirak etmiştir. Ocak 1918 tarihinde A. Ahmatoviç başta olmak üzere Müslüman heyeti, Ufa'ya Hz. Osman dönemine ait Kur'an'ı getirmiştir¹⁰. A. Ahmatoviç'in oğulları Aleksandr ve Konstantin askerlik andına bağlı olarak Kızıl Ordu'ya karşı pek çok muharebeye katılmıştır¹¹.

Litvanya Tatarlarına ait bir başka isim olan Moskova'daki Müslüman Halk Komitesinin üyesi Cemil Aleksandroviç, Müslümanların siyasal ve sosyal hayatına ilgi göstermiştir. 1920 yılında C. Aleksandroviç, Azerbaycan Araştırma Topluluğu bilim adamlarından birisi olarak karşımıza çıkar. O, araştırmacı olarak Litvanya-Polonya Tatarlarının kültürü ve tarihi hakkında birçok makale yayımlamıştır. C. Aleksandroviç, 1925–1928 yılları arasında Azerbaycan Arkeoloji Komitesi üyesi olarak görev yapmıştır¹².

¹⁰ Diliara Usmanova, "Kontaktı Volgo-Uralskih i Polsko-Litovskih Tatar v Pervoy Treti XX v.: Kulturno-Religiozniye i Obstsstvenno-Politiçeskiye Sviazi v Musulmanskoy Umme Rossii," *Turks' History and Culture in Lithuania. Special issue of the Scientific Journal Lietuvos Istorijos Studijos* vol. 11, Edit. Tamara Bairašauskaitė, Galina Miškinienė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2014, s. 90; Renat Bekkin, Rinat Şagabdinov, "Prişlos Ustupit Voorujennoj Sile..." (kak bibliotekari ne hoteli vozvrasçat musulmanam Koran 'Usmana), *Nacionalnaja Biblioteka* 1 (09), 2017, s. 50–55.

¹¹ Diliara Usmanova, "Dokumentı Polsko-Litovskih Tatar Iz Arhiva Litvi," *Gasırlar avazı* 1, 2008, s. 128–130.

¹² Diliara Usmanova, "Kontaktı Volgo-Uralskih i Polsko-Litovskih Tatar v Pervoy Treti XX v.: Kulturno-Religiozniye i Obstsstvenno-Politiçeskiye Sviazi v Musulmanskoy Umme Rossii," *Turks' History and Culture in Lithuania. Special Issue of the Scientific Journal Lietuvos Istorijos Studijos* vol. 11, Edit. Tamara Bairašauskaitė, Galina Miškinienė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2014, s. 89.

Bu tür örnekleri artırmak mümkündür. 10 Ekim 1921 tarihinde Kırım'ın Sovyetler Birliği'ne girmesiyle beraber Kırım'daki Tatarlarla bağlantı kurmak ve onlarla temasa geçmek çok daha zor olmuştur. Aralarında bulunan uzak mesafelere rağmen Litvanya Tatarları, yayımlamış oldukları dergilerin sayfalarında çeşitli kaynaklardan elde ettikleri bilgileri değerlendirerek Kırım'daki sosyal, politik ve kültürel hayatı acıyla izlemişlerdir. Örnek olarak, Kırımlı Yigit [Mustafa Edige Kırımlı], *Życie Tatarskie (Tatar Hayatı)* dergisinin bir sayısında "Kırım Rusya'nın mı Yoksa Tatarların mı?"¹³ başlıklı bir makale yayımlayarak okuyuculara Kırım Cumhuriyeti'nin Sovyet döneminden bahsetmiştir. Makalede verilen bilgilere göre; Kırım Tatarlarının maddî durumu kötüleşmiş, Kırım Millî Partisi 1921'de Bolşevikler tarafından kapatılmıştır. Kırım'da bir taraftan tarımın kollektivizasyonu diğer taraftan Yahudi kolonistlerin yerleştirilmesi sorunları vardır. Moskova'daki komünistler ilk önce, yaklaşık 80 bin Romanya Tatarını Kırım'a yerleştirmeyi planlamış, fakat daha sonra onların yerine Yahudileri yerleştirmiştir. Bu yüzden, Tatarlar ile Yahudiler arasında problemler ortaya çıkmıştır. 1930–1931 yılları arasında 30 bin Tatar Kırım'dan Ural'a sürülmüştür. Kırım Tatarları, dinî ve kültürel hayatlarında ciddi baskılar görüyor, Müslümanların gözü önünde Kur'an ve diğer dinî kitaplar ateşe atılıyordu.

Sonuç

Tatar Hayatı dergisinin 1934/12. sayısında "Editörün Sözü" bölümünde ifade edilen "Doğuda doğan hareketlere biz kayıtsız kalamayız, çünkü bu halkla aramızda köken ve din bağı vardır" cümlesi, Litvanya Tatarlarının Türk soylu diğer kardeşlerine olan ilgisini göstermesi açısından çok güzel bir örnektir. Litvanya Tatarlarının Türk dünyasına olan ilgisi sadece dergi ve gazetelerde yer alan yazılarla sınırlı değildir.

Bu bildiriye, Litvanya Tatarları ile Türk Dünyası arasındaki ilişkileri ele alan konuya giriş yapmak amacıyla, sadece belli bir döneme ait çeşitli tarih belgelerine ve Litvanya Tatarları tarafından çıkarılan matbuata dayanarak Kırım ve Azerbaycan'la olan ilişkilere bir göz attık. Bu konuya devam etmek amacıyla Litvanya Tatarlarından meşhur kişilerin öz geçmişlerini ön plana çıkararak Tatar cemaati ile tüm Türk Dünyası arasındaki ilişkilere karşılıklı olarak göz atmanın çok ilginç olacağı düşüncesindeyiz.

¹³ Mustafa Edige Kırımlı (makalesinde müstear ismi *Kırımlı Yigit*), "Kırım Tatarlarının Geçmişi ve Bugünü," *Życie Tatarskie* I (7), 1934, s. 6–9.

KAYNAKÇA

Bekkin, Renat, Şığabdinov, Rinat. “Prişlos Ustupit Voorujennoy Sile...” (Kak Bibliotekari Ne Hoteli Vozvraschat Musulmanam Koran ‘Usmana). *Nacionalnaja biblioteka* 1(09), 2017, s. 50–55.

Grişin, Yakov. *Otçiznu Vernıye Sını*. Kazan: Gasır, 2001.

İshakov, Salavat. *Rossiyskiye Musulmane, Revoliutsiya (vesna 1917 – leto 1918)*. Moskva: Socialno-politicheskaya mysl, 2004.

Kırimal, Mustafa Edige (makalesinde müstear ismi *Kırımlı Yigit*). “Kırım Tatarlarının Geçmişi ve Bugünü.” *Życie Tatarskie* I (6), 1934, s. 10–13.

Kırimal, Mustafa Edige (makalesinde müstear ismi *Kırımlı Yigit*). “Kırım Rusya’nın mı Yoksa Tatarların mı?” *Życie Tatarskie* I (7), 1934, s. 6–9.

Kryczyński, Stanisław. *Tatarzy Litewscy. Próba Monografii Historyczno-Etnograficznej*. Warszawa, 1938.

Miškinienė, Galina. *Seniausi Lietuvos Totorių Rankraščiai (Grafika. Transliteracija. Vertimas. Tekstų struktūra ir turinys)*. Vilnius: Vilniaus Universiteto Leidykla, 2001.

Norkus, Zenonas. “Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Istorija ir Šiuolaikinės Tarptautinių Santykių Teorijos.” *Politologija* 4 (56), 2009, s. 3–56.

Orhonlu, Cengiz. “Lipkalar.” *Türkiyat Mecmuası* XVI, 1971, s.: 57–87.

Usmanova, Diliara. “Dokumenti Polsko-Litovskih Tatar Iz Arhiva Litvi”, *Gasırlar Avazı* 1, 2008, s. 126–141.

Usmanova, Diliara. “Kontaktı Volgo-Uralskih i Polsko-Litovskih Tatar v Pervoy Treti XX v.: Kulturno-Religioznye i Obstsestvenno-Politiçeskiye Sviasi v Musulmanskoj Umme Rossii.” *Turks’ History and Culture in Lithuania. Special Issue of the scientific Journal Lietuvos Istorijos Studijos*, vol. 11, Edit. Tamara Bairašauskaitė, Galina Miškinienė, Vilnius: Vilniaus Universiteto Leidykla 2014, s.81–98.

Rusyada Şubat- Burjuva Devrimi ve Azerbaycan

Prof. Dr. Anar İsgenderov*

Özet

Azerbaycan bağımsızlığını ikinci kez ilan edene kadar uzun bir süre Sovyet tarihşünaslığında 1917 Şubat ve Ekim darbesi ile ilgili gerçekler Sovyet ideolojisinin çıkarlarına uygun şekilde araştırılmış ve yalnız çağdaş tarihşünaslıkta yeniden incelenmiştir. Malumdur ki, yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya İmparatorluğu'nun derin siyasal ve ekonomik kriz geçirmesi 1917 yılın Şubatı'nda burjuva-demokratik devrimiyle sonuçlanmış ve bununla da Rusya'da uzun yıllar devam eden Romanovlar monarşisi devrilmişti. Fakat, iktidara burjuvazinin temsilcilerinden olan Geçici Hükümet geçse de, işçi-Asker Sovyetinin teşkili ile ülkede iki hakimiyetlik yaratılmıştı. Böylece, Şubat'tan Ekim Devrimine kadar geçen zamanda ikili bir iktidar dönemi yaşanmış ve sekiz aylık dönem kendini ikili iktidarla simgeleştirmişti. Bu olaylar Azerbaycana da öz etkisini göstermiş işçilerin tatil hareketi geniş vüset alarak devam etmiş, Bakü'de önceki yönetimler iptal edilmiş ve çar memurları görevlerinden uzaklaştırılmıştır. Aynı zamanda gizli faaliyet gösteren siyasi partiler de yeniden mücadeleye başlamıştır. Makalede imperianın sömürgesi altında olan diğer yerlerde olduğu gibi Bakü'de işçi ve asker Sovyetinin oluşması, Mart'ta ve Nisan'da Bakü Meclisi'nde yapılan seçimlerde önemli yer tutan siyasi partilerin faaliyeti, onlar arasında süren mücadeleye dikkat çekmekle Şubat devriminden sonra Azerbaycan'da, özellikle Bakü'de cereyan eden olaylara tarihçilik açısından aydınlık getirilecek, farklı tarihçilerinin bakış açısına da dikkat çekilecektir. Makalede aynı zamanda 1917 yılının Şubat burjuva-demokratik devrimi ve ondan sonra Azerbaycan'da oluşmuş siyasi-sosyal durumu düzgün yansıtan hususlara dikkat çekilmekle bu dönemde siyasi nüfuzu hızla artan Musavat

* Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

partisinin siyasi hayattaki rolünden ve siyasi liderlerin Azerbaycan'ın bağımsızlığı uğrunda mücadelesinden bahsedilecektir. Ulusal kurtuluş hareketinin yeni aşamaya girmesi, tatilcilerin ekonomik ve siyasi talepleri ileri sürmesi ve ulusal devletin tüm katmanlarının entegrasyonu bu çağın özelliklerini oluşturduğundan makalede Azerbaycan'da milli mücadelenin üç yönde -geçici hükümetin sömürgecilik politikasına karşı, Bakü Sovyetinin anti-türk politikasına karşı, Ermenilere ve onların soykırım politikasına karşı yapıldığına dikkat çekmekle, Şubat devriminden sonra aktifleşen ulusal partilerin liderlerinden Mehmet Emin Resulzade'nin siyasi hayata yeniden girmesi, siyasi parti liderlerinin farklı bakışları, Türk Federalist Musavat partisi ile fikir bağıllığı, onların ileri sürdükleri programları, 1917 Nisanda Bakü'de gerçekleştirilmiş Kafkas Müslümanlarının kurultayındaki özerklik fikrinin ileri sürülmesi, Şubat devriminin Azerbaycan'da milli harekete ivme vermesi ve milli aydınların yönetimi altında gerçekleştirilen milli-özgürlük hareketinin 1918 yılının 28 Mayıs'ta Cumhuriyetin ilanı ile sonuçlanmasına giden yol dikkate sunulacaktır. Makalede aynı zamanda hem Sovyet döneminde, hem de çağdaş devirde yazılan tarihi eserler kordinal şekilde tarihi analiz metodu ile mukayese edilecektir.

Anahtar kelimeler: Şubat devrimi, Rusya imparatorluğu, Sovyet İdeolojisi, Bakü Sovyeti

FEBRUARY- BOURGEOIS REVOLUTION IN RUSSIA AND AZERBAIJAN

Abstract

Until Azerbaijan declared the second independence, the facts about the Soviet history of 1917 February and October were definitively researched according to the interests of the Soviet ideology and reexamined only in contemporary history. It is known that in the first quarter of the twentieth century, the deep political and economic crisis of the Russian Empire resulted in the formation of the bourgeois-democratic revolution in February 1917, which overthrew the Romanov monarchy which lasted for many years in Russia. However, even though the Provisional Government, one of the representatives of the bourgeois took the power, dual power system was created in the country with the provision of the Workers 'and Soldiers' Soviet. Thus, from February to the October Revolution, there was a period of dual power and the eight-month period represented itself as dual power. These events have shown their own influence in Azerbaijan, the holiday movement of the workers continued by spreading largely, the previous administrations in Baku were canceled and the czar officers were removed from their posts. At the same time, the secret political parties have been set to fight again. In the article, just as it is in other places under the imperia's colonization, the formation of the Workers 'and Soldiers' Soviet in Baku, the activities of political parties holding important positions in the elections held in the Baku Assembly in March and April, will bring clarity to the events taking place in Baku in Azerbaijan after the February Revolution, drawing attention to the contest among them, will be clarified from the point of view of historiography, and the point of view of different historians will be caught. Attracting attention to these issues, it will also be pointed out at the same time that the bourgeois-democratic revolution of February 1917 and the political-social situation that emerged in Azerbaijan properly reflected on this issue, and the politics of the Musavat party, whose political influence has rapidly increased in this period, and the struggle of political leaders for the independence of Azerbaijan will be mentioned here. As the integration of the national liberation movement into new stages, the promotion of economic and political demands by holidaymakers and the integration of all layers of the national state constitute the characteristics of this age, the national counterattack in Azerbaijan is based on the anti- political views of the leaders of the political parties, the alliance with the Turkish Federalist Musavat party, the programs that they put forward, the idea of autonomy in the Caucasian Muslims'

Congress in Baku in April 1917, the February revolution giving the impetus to national action in Azerbaijan and the national-liberation movement under the rule of the milli-intellectuals, as the result of 1918, on May 28, will be brought to attention. In the article, at the same time, historical works written both in the Soviet period and in the contemporary period will be compared with the historical analysis method in the corded form.

Keywords: *February revolution, Russian empire, Soviet ideology, Soviet of Baku*

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'nın sonlarına doğru Rusya'daki Şubat burjuva devrimi 300 yıldan fazla egemenliği olan Romanovlar sülalesini devirdi, zulüm ve esaret altında inleyen mazlum halkların kendi kaderini tayin etmesi için imkan oluştu. Kafkasya cephesinde Rusya ve Osmanlı arasında giden askeri operasyonlar Azerbaycan'da ekonomik, sosyal ve siyasi hayatı ağır etkilemekle beraber, yüzyılın başlarında burada derinleşen ulusal-demokratik süreci, Özerklik düşüncesini ve sonuçta bağımsızlığa olan eğilimi hayli güçlendirdi. Şubat devriminden az sonra Mart'ın üçünde Rusya Devlet Duması Güney Kafkasya'dan olan milletvekillerinin girişimiyle Tiflis'te Zakafkaziyanın İdaresi Üzere Özel Komite oluşturuldu. Bu komite, Eyalet Dumasında bölgenin temel uluslarını temsil eden milletvekillerinden oluşuyordu. Komiteye V.Harlamov Başkan, M. Papacanov, M.Ceferov, K.Abaşidze ve P.Pereverzev üye tayin edildiler.¹ Geçici hükümetin aldığı kararlara ve talimatlara uygun olarak, komiteye geniş hak ve yetkiler verilmiştir. Yani, Transkafkasya İdaresi Özel Komitesi geçici bir hükümet yönetim organı olarak işlev görmeye başladı. Özel Kafkasya Komitesi Güney Kafkas halkları eşit temsil olunmadığı ve tarım konusunda seri olmadıklarına göre o güçlü devlet organı işlevini yerine yetire bilmedi.

Mart 1917 başında, Geçici Hükümetin en üst yönetim organı olarak Bakü'de Kamu Makamları Yürütme Komitesi kuruldu. İşçi Vekilleri Konseyi, Kent Duması ve kamu kuruluşlarının temsilcileri buraya dahil edildi. İcra Komitesine Azerbaycanlı nüfusun temsilcileri M.H.Hacinski ve M.E.Resultzade girdiler.² Rusya'nın diğer sanayi merkezlerinde olduğu gibi, Bakü'de de işçi ve asker milletvekilleri sovyetinin oluşturulmasına başlandı. 7 Mart 1917'de 52 milletvekilinden oluşan Bakü Milletvekilleri Konseyi kuruldu. Sovyetin kompozisyonu Azerbaycanlı olmayanlardı.³ Bakü Sovyetine yazışmalarda S. Şaumyan başkan seçildi. Güney Kafkasya'daki diğer şehirlerin aksine, Sovyet

¹ *Всероссийское учредительное собрание (1917 год в документах и материалах)*. Москва-Ленинград, 1930.s.8

² *Адресь-Календарь Азербайджанской Республики на 1920 г.* Баку, 2011.s.21

³ *A.g.e.* s.23

oldukça güçlü idi. Geçici hükümetin ulusal programı, Rusya'nın bölünmezliği ilkesiydi. Daha etkili partiler olan kadet, Eser ve Menşevikler milli meselenin çözümünü gelecekte çağrılacak Müessisler Meclisine havale ediyor, burada milli medeni özerklik ilkelerini savunacaklarını beyan ediyorlardı.

Şubat devriminden sonra açık faaliyete geçmiş "Müsavat" partisi Azerbaycan'da siyasi güçler arasında daha çok ilgi çekmektedir. "Müsavat" partisi federatif Rusya içinde Azerbaycana milli-toprak özerkliği ve 20 yaşına ulaşmış Azerbaycanlı sivillere seçim hakkı verilmesi fikrini ileri sürüyordu. Gence'de N.Yusifbeylinin başkanlık ettiği "Türk adem-merkeziyyet" partisi, Elimerdan bey Topçubaşovun ve Feteli Han Hoyskinin başkanlık ettikleri Bağımsız Demokratik grup, RSDFP nin yerel örgütü - "Hümme't", Gence "ittihad-i İslam" partisi ile Bakü'deki Rusya Müslüman partisinin üyelerinden oluşan "İttihad" partisi etkinliğini genişlendirdiler. N.Yusifbeylinin liderliğindeki parti Rusya devletinin özerk bölgelerin federasiyasına dönüştürülmesi fikri ile konuşma yapıyordu. İttihad-ı İslam partisinin pratik faaliyetleri ve teorik bakış açılarının temeli İslam'a dayanan ittihad- topluluktur. İslam'ı sadece din değil, siyasi, ekonomik, hukuki, ahlaki norm olarak değerlendiren ittihadçılar, onu Müslüman hayatının temeli, esas yapısı düşünün, gelişme yolunu ise işte islam normlarını geliştirmek yoluyla hayata geçirmekte görüyorlardı. Milli kuvvetler Azerbaycan'ın geleceğini 15-20 Nisan 1917 Bakü'de düzenlenen Kafkasya Müslümanlarının kurultayında açıkladı. Kurultay Kafkas Müslümanlarının Geçici hükümete, ayrıca savaş ve Rusya'nın diğer halklarına yaklaşımı konularını tartıştı. Kafkas Müslümanlarının kurultayı Rusya Müslümanlarının siyasi hayatında önemli bir rol oynadı, siyasi olayların bu aşamasında onların çıkarlarını ifade ederek, Rusya Müslümanları için ulusal hareketin güçlendirilmesi yollarını, demokratik cumhuriyet ilkelerine dayalı devlet yapısı tercihini belirledi. "Müsavat" ve Türk adem-merkeziyyet partileri Rusya'nın demokratik federal cumhuriyete dönüşmesi ve Azerbaycan'a geniş arazi-millî muhtariyyetinin verilmesi hakkında karar tasarısı ile çıkış yaptılar. Fakat İslamcılar (ittihadçılar), sosyalistler, Bolşevikler ve Menşevikler Rusya'nın toprak bütünlüğünün korunmasına taraftar çıktılar.⁴

Aynı yıl 1-11 Mayıs'ta Rusya Müslümanlarının Moskova kurultayında "Rusya genelinde milletlere arazi-ulusal özerklik" sloganı demokratik güçler tarafından savunuldu. Kurultayın tartıştığı en önemli konulardan biri Rusya'nın gelecek devlet kontrol yöntemi hakkında idi.

⁴ Arda f. 524, f.970. s.21

1917 yılının Ekim ayında Bakü’de “Türk adem-merkeziyyet” partisi ile “Müsavat” in evrimi sona erdi. “Müsavat” in programında demokratik, federatif Rusya terkinde Azerbaycan’a geniş arazi-ulusal özerklik talebi tespit edildi.⁵ 1917 yılının sonbaharına doğru siyasi nüfuza sahip ulusal-demokratik güçler ulusal devlet talebi ile hareket ederek, başka sivil Rus halkları ile bir sırada kendi umutlarını Müessisler Meclisi’ne bağlamıştılar. Bolşeviklerin yaptığı 1917 yılının Ekim darbesi halkların ulusal bağımsızlığa olan umutlarını daha da artırdı. Bu umutlar Bolşeviklerin iktidara geldikleri ilk günlerden başlayarak ilan ettikleri önemli belgelerle ilgiliydi. Bolşeviklerin kabul ettikleri “Barış hakkında kararname”, “Rus haklarının hukuk beyannamesi”, “Rusya ve Doğu’nun tüm Müslüman zehmetkeşlerine” müracietnameleri ilk adım olarak, eski imparatorluğa dahil olan ulusların bağımsız olarak ayrılıp kendi bağımsız devletlerini kurması için yasal teminat veriyordu.⁶ Fakat az sonra anlaşıldı ki, bu belgeler gerçeklerden uzak olup daha çok propaganda niteliği taşıyor.

Bakü Sovyeti Yürütme Komitesi S.Şaumyanın planına uygun olarak, ulusal partilerin toplumda artan nüfuzunun önlenmesi, onların seçimlere katılımını zayıflatmak amacıyla seçimlerin yapılması zamanı hakkında son güne kadar hiç bir bilgi vermedi. Tüm bu engellere rağmen, 22 Ekim’de Bakü Sovyeti yapılan seçimlerde “Müsavat” eserleri, menşevikleri, Bolşevikleri ve taşnakları geride bırakarak büyük üstünlükle zafer elde etti.⁷ Bu seçimlerde Müsavat partisi 25 bin seçiciden 9617 kişinin, yani tüm seçmenlerin %40’ını kazanmış oldu. Oysa elverişli koşullarda seçim geçiren Bolşevikler 3823, eserler 6305, Menşevikler 687, Taşnaklar ise 528 seçmenin sesini ala bildiler⁸. Ekim’de Bakü Sovyeti yapılan seçimler güçler oranının hangi partinin lehine olduğunu göstermiştir. Bu seçimlerden sonra “Müsavat” partisi Azerbaycan’da iktidar yapılarının oluşturulması sürecine ciddi etki göstermeye başladı.

11 Kasım 1917’de Tiflis’te Güney Kafkasya’nın temel siyasi kuvvetlerini temsil eden Gürcü menşevikleri, “Müsavat”, “Daşnaksütyun” ve sağ eserler toplantı çağırarak Rusya’daki Bolşevik hükümetini tanımaktan imtina ettiler. Toplantıda Rusya Müessisler Meclisi tarafından hakimiyet meselesi çözümlünceye kadar bölgeyi kontrol etmek için “Bağımsız Kafkasya hükümeti” nin (Transkafkasya Komiserliği) oluşturulması kararı alındı. 15 Kasım da Tiflis’te

⁵ *Kaspi qəzeti*, 16 aprel 1917, № 84

⁶ *Всероссийское учредительное собрание (1917 год в документах и материалах)*. Москва-Ленинград, 1930.s.54

⁷ *Адресь-Календарь Азербайджанской Республики на 1920 г.* Баку, 2011.s.19

⁸ *Адресь-Календарь Азербайджанской Республики на 1920 г.* Баку, 2011.s.19

yeni hükümetin kompozisyonu ilan edildi. Ona Gürcü menşeviki E. Gegeçkori başkanlık ediyordu. İçişleri ve askeri bakanlıklara D.Donskoy, maarif Bakanlığı'na F.H.Hoyski, Adalet Bakanlığı'na S.Alekseyev-Meshiyev, ticaret ve sanayi bakanlığına Mehmet Yusif Ceferov, yollar Bakanlığı'na Hudadat bey Melikasslanov, yasalara kontrol Bakanlığı'na Halil Bey Hasmemmedov, tarım, devlet malı ve dini işler Bakanlığı'na ABNERuçev, maliye bakanlığına H.Korçikyan, hamilik Bakanlığı'na A.Ohancanyan, gıda ürünleri Bakanlığı'na A.Ter-Kazarov getirildi.⁹

26-28 Kasım'da Kafkas bölgesinden Rusya Müessisler Meclisi'ne seçilenler geçirildi. Seçimlerde Güney Kafkasya'nın temel siyasi partileri Gürcü menşevikleri-661,934 ses, "Müsavat" partisi -645,816 ses, "Daşnaksütyun" partisi-558,400, Müslüman sosyalist bloku-159,770 ses, eserler-117,522 ses, Bolşevikler-95,581 ses, "Hümmet" -84,748, "İttihad" -66,504 ses topladılar.¹⁰ Seçimlerin sonuçlarına göre Gürcü menşevikleri 11 yer, Musavatçılar 10 yer, Taşnaklar 9 yer, Müslüman sosyalist bloku 2 yer, Bolşevikler, ittihadçılar ve eserler hereye 1 yer edindiler. Rusya Müessisler Meclisi'ne Güney Kafkasya'dan 34 milletvekili seçildi, onlardan 12 kişiyi müslüman idi.¹¹

Özel Zakafkasya Komitesi'ne kıyasla Transkafkasya Komiserliği bağımsızlığa doğru bir adım idi. Fakat onun icra organları Güney Kafkasya'da durumu stabilize güçsüz idi. Bölgenin her üç milleti ve partileri makamları temsil edildikleri için onlar kendi Milli bölümlerini (fraksiyelerini) yarattılar. Kasım sonlarında M. E. Resulzade'nin yönetimi ile Azerbaycan Milli bölümünü oluşturuldu. Komiserliğin kabul edeceği kararlar öncelikle bölümlerin toplantılarında tartışılıyor, sonra karar çıkarılıyordu. Kendini Güney Kafkasya'nın müvvekketi hükümet organı ilan etmiş Transkafkasya Komiserliği bölgenin toprak bütünlüğünü koruyup saklamayı dış politikasının başlıca görevi görüyordu. Fakat ilk günden Komiserliği'ne dış politikasına karşı ulusal fraksiyeler arasında anlaşmazlık mevcuttu ve bu çelişkiler daha sonra daha da derinleşti. Seçimlerin sırasında anlaşıldı ki, Azerbaycan nüfusunun büyük çoğunluğu "Müsavat" ın ileri sürdüğü toprak özerkliği fikrini savunuyor.

Transkafkasya Komiserliği teşkilinden sonra Osmanlı ve Rusya birlikleri arasında anlaşılmaz bir durum oluştu. Çünkü Komiserliği'ne kendini savunma yapabilen ordusu yoktu. Öte yandan, Güney Kafkasya Komiserliği fraksiyelerinin Osmanlı devletine yaklaşımı da net değildi: Müslüman kısmını Osmanlıla-

⁹ A.g.e. s.19

¹⁰ A.g.e.s.4-5

¹¹ *Всероссийское учредительное собрание (1917 год в документах и материалах)*. Москва-Ленинград, 1930, s.53

ra karşı vuruşmanın aleyhine idi, Gürcüler Türklerle anlaşmaya girmeyi kabul ediyorlardı, Ermeniler ise bu konuda kesin karar veremiyorlardı. Kafkasya'da askeri operasyonların durdurulmasına çalışan ve bu amaçla araçlar arayan Rusya için uygun fırsat oluştu; nihayet 5 Aralık 1917'de Erzincan'da Kafkasya Komiserliği ile Osmanlı Devleti arasında barış imzalandı. Bu maddeler barış anlaşması sağlanana kadar tarafların her biri için zorunlu idi: Osmanlı Genel Komutanlığı Erzincan barışını Sovyet Rusyası ile değil, Kafkasya Komiserliği ile imzalayarak, dolayısı ile onu resmi taraf olarak tanımış oluyordu. Erzincan barışından sonra Rusya'nın Kafkasya cephesi dağıldı, Rus birlikleri işgal altında bulundurdıkları Doğu Anadolu topraklarını terk ederek geri çekilmeye başladılar. Başibozuk Rus ordusu geri çekilirken silahlarının önemli bir bölümünü Azerbaycan ve Anadolu Türklerine karşı soykırım gerçekleştiren Ermeni-Taşnak askeri birliklerine verdiler.¹²

19 Aralık'ta Transkafkasya Komiserliği Kafkasya'daki Rus ordusunun terhis edilmesi ve bu temelde ulusal bağlayın bölümlerinin düzenlenmesi hakkında talimat imzaladı. İlk adım olarak, üç piyade diviziyasına, atlı tugaya ve arazi polklarından oluşan Ermeni ordusu oluşturuldu. Ermeni ve Gürcü millî ordu birliklerinin oluşturulması biraz kolaydı, çünkü Kafkas cephesinde Rus ordusunun bünyesinde yeterince Ermeni ve Gürcü gönüllü askeri birlikleri işletilmektedir. Kafkasya cephesinde terhis edilmiş askerlerin çoğunluğu Ermeni idi. Onlar sadece silah satmır, hem de bu orduya yazılırdılar. Öte yandan, çar ordusunda hizmet eden silahlı Ermeni gerillaları Müslümanlara karşı propaganda yapmakla meşgulüdü. Ermeni Ulusal Konseyi yeterince servet sahibi olduğu için Kafkas cephesinden terhis edilmiş Rus askerlerinden çok miktarda silah alabildi.¹³ Azerbaycanlılardan ordu birlikleri oluşturma aşamasında ciddi zorluklarla karşı karşıya kalınmıştı. Ordu oluşturulması ile ilgili Müslüman Ulusal Konseyi durumu Ermeniler ve gürcülerle kıyasla pek iç açıcı değildi. Evvela, Kafkas ordusunda Azerbaycanlı nüfus hizmet etmiyordu. Çünkü Rusya'da 1874 yılından uygulanmış genel askeri mükellefiyet 1886 yılında Güney Kafkasya'ya şamil edilse de Azeriler askeri hizmete çağırılmadı, çünkü çarlık yetkilileri Müslümanlara itibar etmiyordu. Hükümet 1887 yılında orduya seferberlik yerine Azerbaycanlılar üzerine askeri vergi koydu. Böylece, Azerbaycanlı nüfus bilerek askeri hizmetten çekimser kaldı. Eski Rus ordusunda ayrıca Müslüman bölümü yoktu. Rus ordusunun bünyesinde Müslüman askerleri olmadığından ulusal ordunun kurulması imkansız idi. Azerbaycan'ın ordu ile ilgili sorunlarını önceden görebilen siyasi figürler Şubat devriminden sonra

¹² Baykara H. *Azərbaycan İstiqlal Mübarizəsi Tarixi*. İstanbul, 1975; Bakı, 1992.s.58

¹³ Сеф С.Е. *Как большевики пришли к власти в 1917-1918гг. в Бакинском районе*. Б., 1927.s.16

Rusya'nın Geçici Hükümetine başvurarak milli ordunun yaradılmasına izin istemişlerdi. Fakat bu başvuruya olumlu cevap verilmemişti. Transkafkasya Komiserliği kararından sonra Müslüman Ulusal Konseyi girişimi ile Gence'de, Bakü'de, Lenkeranda ve Tiflis'te Müslüman harpçılarının toplantıları yapıldı. Milli bölümlerin oluşturulması için radikal adımların atılması teklif edildi. Örneğin, 1918 Ocak başlarında Şamhor istasyonunda Rus askerlerinin silahsızlanması bir yandan Bakü Sovyeti yönetimi, diğer yandan ise Ermeni Ulusal Konseyi ve Gürcülerin belli çevreleri tarafından büyük tepkiyle karşılandı. Halbuki, bunun için hiçbir neden yoktu: cepheden dönen Rus askerlerinin silahsızlanması konusunda kararı Transkafkasya Komiserliği çıkarmıştı.

Bilindiği gibi, Transkafkasya Komiserliği cephenin silahlarının Güney Kafkasya sınırları dışına çıkarılmaması konusunda kararı Müslüman, Ermeni ve Gürcü milli konseyleri tarafından rağnetle karşılanmıştı. Transkafkasya Komiserliği Kafkas cephesinin genel karargahından talep etti ki, ordunun bütün malı ve silahı yeni oluşturulmakta olan milli şuralara tahvil verilsin. Zakafkaziya Komiserliği Gürcü yönetimi ordu birliklerinin Tiflis kentine girişine izin vermedi ve Gence istikametinden Bakü'ye, oradan ise Kuzey Kafkasya yolu ile Rusya'ya geçmesini önerdi. Transkafkasya Komiserliği öngörüyordu ki, Azerbaycan'dan geçen Rus ordusunun bir grubu silahlarını Şamhor ve Deller istasyonunda gönüllü Gence'den gelen Müslüman Ulusal Konseyi üyelerine teslim etmelidir. İlk önce silahsızlanma kendi kuralı ile gidiyordu. Silahsızlanmış askerlere Bakü'ye gitmek için ortam oluşturuldu. Bu işe Doktor Refibeyov ve Sefikürdski rehberlik ediyorlardı. Fakat Ocak 9'dan sonra eşelonlar silahsızlanmaktan vazgeçtiler. Tiflis'ten eşelonları beraberindeki Gürcü Abhazav ve Müslüman korpusunun komutanı Makalovla askerler arasında çatışma başladı. Yönetilemeyen askerler eşelonlardan topçu ateşi ile demiryoluna yakın yüzlerce Azerbaycan köyünü yakıp, Müslüman nüfusunu ise imha ettiler. 1918 yılının başlarında bölgede hiçbir nüfuzu olmayan Transkafkasya Komiserliği kendini bırakmak zorunda kaldı.

5 Ocak 1918'de Rusya Müessisler Meclisi kendi işine başlamalı idi. Güney Kafkasya'dan seçilmiş milletvekilleri yol kapalı olduğu için Rusya'ya gidemiyorlardı. Birazdan anlaşıldı ki, Bolşevik Rusya Müessisler Kurulu'nun faaliyetine yasak koymuştur. Güney Kafkasya'dan seçilmiş milletvekilleri birkaç önerme sunarak 14 Şubat 1918'de Tiflis'te Transkafkasya Seyminin oluşturulması ve yönetimin bu organa verilmesi hakkında karar kabul ettiler. Seym Rusya Müessisler Meclisi seçimleri sırasında her partinin aldığı sesin sayısına göre Kafkasya Seymindeki milletvekillerinin sayısını artırmayı karara aldı. 1918 yılı Şubat 23-de üç ana parti ("Müsavat", Menşevik, "Daşnaksütyun") fraksiyala-

rının temsilcilerinden oluşan Transkafkasya Seymi çalıştı. Seymde Azerbaycan tarafını 30 kişi müsavatçı ve onlara katılan Bağımsız demokratlar, 7 kişi Müslüman sosyalist blok, 3 kişi ittifakçı ve 4 kişi Menşevik-hümmetçi temsil ediyordu. Kafkasya Seyminde Azerbaycan'ın siyasi partilerinin 44 temsilcisi vardı.¹⁴ Onlardan hümmetçi-Menşevikler, Gürcü fraksiyasına, kalanları ise Müslüman fraksiyasına birleşmiştiler. Müslüman bölümünü Gürcü ve Ermeni fraksiyalarından değişebilir, çok dağınık şekilde işletilmektedir. Taşnak-Bolşevik birliklerinin Türk-Müslüman nüfusa karşı yaptıkları katliamlar Kafkasya Seymindeki Azerbaycan temsilcilerini kesin adım atmaya mecbur ediyordu. Seymdeki Azerbaycanlıların Şaumyan başta olmak üzere Bakü'deki koruma ve savaşa munasibetde konumu Ermeni ve Gürcülerden farklıydı: önemlisi ise bu idi ki, Osmanlıların Kafkasya'daki politikası Azerbaycanlıları tamamen sağlıyordu. 7 Nisan Seymin Müslüman fraksiyonlarının ("Hümmet" den başka) olağanüstü toplantısında Azerbaycan'da oluşmuş bileşik vaziyet ayrıntılı ele alındı. Konuşmacılar esasen menşeviklerden oluşan Tiflis hükümetinin Bakü Bolşevikleri ile birlik olup, Bakü yönüne gönderilen az sayıdaki kuvveti gerekli silah ve mühimmatla sağlamadığını, V.Leninle gizli görüşmeler yaptığını ve Müslüman kırınglarının arttığını endişeyle kaydederek kesin önlemler alma zamanının geldiğini gösterdiler. Karar alındı ki, başka fraksiyaların temsilcileri ile Kafkasya seyminin ortak oturumu çağırılsın ve Müslüman bakanlarının istifası meselesi orataya koyulsun. Kafkasya'nın bağımsızlığının ilan edilmesi konusunda Müslüman hizip kesin fikri Seym'de temsil edilen tüm partilerin dikkatine sunulsun. Seymdeki konuşmasında Müslüman sosyalist bloğunun lideri Sefikürdski diyordu:

*"Eğer Şamhor olaylarından sonra Kafkasya hükümeti Bakü üzerine hücumla geçseydi, Mart katliamı baş vermezdi. Biz Kafkasya hükümetinden lütfen: bizim savunma yapmamıza ve Şaumyan başta olmak üzere bolşevizmin iptal edilmesine yardım etsin. Eğer Kafkasya hükümeti mevcutsa, biz ondan talep ediyoruz ki, hakkımızı savunsun. Eğer hükümet bu trajedi ile ilgili kesin önlem görmezse, biz onları yok edeceğiz. Bizim tarihimizde çok kanlar dökülmüş, çoğu kanla yazılmıştır, bunu da tarihe kanla yazacağız".*¹⁵

Aynı oturumda M. E. Resulzade konuşmasına hükümeti suçlayıcı bir çıkışla başladı:

¹⁴ *Адресь-Календарь Азербайджанской Республики на 1920 г.* Баку, 2011. s.31

¹⁵ ARDA f. 524, f.970. s.19-22

“Eğer Kafkasya hükümeti ve Kafkasya Seymi bu andan itibaren Müslüman sosyalist bloğunun talebini tatmin etmezse, bizim burada sakin oturup bir yerde çalışmamız kabul edilemez olduğunu bilmelidir”¹⁶

Azerbaycan temsilcilerinin ultimativ talepleri Seymde panik oluşturdu. 1917 yılının sonuna gelindiğinde, Almanya ve müttefikleri Rusya cephelerinden çekilmek zorunda kaldı ve topraklarının bir bölümünü terk ettiler. 3 Mart 1918’de Brest-Litovsk Sovyet Rusya ile Almanya arasında imzalanan sözleşmeye göre Batı Ukrayna ve Batı Beyaz Rusya toprakları Almanya’ya, Rusların Kafkas cephesinde işgal ettikleri Kars, Ardahan, Batum ise Osmanlı devletine geçti. Aslında Rusya bu sözleşmeyi imzalayarak vaktiyle Osmanlı ülkesinde “Türkiye Ermenistanı” oluşturma hakkında Lenin’in S.Şaumyan vermiş olduğu 11 Ocak 1918 tarihli 13 sayılı dekretten vazgeçmeye mecbur oldu. Diğer taraftan, aynı günlerde Osmanlı heyetinin başkanı Seymden Brest-Litovsk barışının tanınmasını, hem de Türkiye ile müzakereler yapmak için Rusya’dan ayrılarak bağımsızlığını ilan etmesini talep etti. 10 Nisan’da Transkafkasya heyeti Brest-Litovsk anlaşmasının şartlarını kabul etmeye ve bu temelde görüşmeleri sürdürmeye hazır olduğunu bildirdi. Bununla birlikte, Seym’deki bu konu keskin tartışmalara neden oldu. Gürcistan milletvekilleri, bütün güçleri Osmanlı İmparatorluğu ile savaşa devam etmeleri için Rusya’yı harekete geçirmeye ve çağırma çağırdı. Ermeni hizip savaşı sonuna kadar sürdürmeyi ve Osmanlı Devletini yenmek için herhangi bir yola başvurmayı önerdi. Ermeni fraksiyonu, Azerbaycan’da Seimas’ın geri çekilmesi için tüm suçlamaları yapıyordu. Böylece, Osmanlı Devleti ile Kafkasya Seymi arasında 14 Mart’ta başlayan Trabzon toplantısı hiçbir karar almadan Ermeni ve Gürcü heyetinin talebi ile durduruldu. Trabzon konferansına katılan Kafkasya Seymi birinci dünya savaşından önceki Rusya-Osmanlı sınırlarının yeniden başlaması, Osmanlı topraklarında Ermenilere özerklik verilmesi ve sair şartlarla barış anlaşması yapmaya uğraşsa da, bu şartlar Osmanlı heyetine başkanlık eden Dışişleri Bakanı Hüseyin Rauf Bey tarafından kabul edilmedi. Türkiye tarafı Brest-Litovsk barışının tanınmasını ve bu anlaşmaya göre Kars, Ardahan ve Batumun derhal boşaltılmasını, müzakere için tüzel kişi olarak tanınmaktan ötürü Zakafkaziya’nın bağımsızlığının ilan edilmesini talep etti. 14 Nisan’da Gürcü ve Ermeni temsilcileri tek taraflı olarak Trabzon görüşmelerini iptal ederek ülkeyi savaş halinde ilan etti. Ermeni-Gürcü güçleri Osmanlı ordusunu engelleyemedi. 15 Nisan’da Osmanlılar, Poti yönünde Batum’a doğru hareket etmeye başladılar. Böyle bir ortamda Seymdeki Ermeni-Gürcü fazla-

¹⁶ ARDA f. 524, f.970. s.2-24

lığının Kafkasya'nın bağımsızlığını ilan etmek ve Brest-Litovsk barışını tam olarak kabul etmekten başka çaresi kalmadı. Olayların bu şekilde gelişmesi Kafkasya Seyminin durumunu pek mürekkebleştirdi.

Batum'da olan Ermeni, Gürcü ve Azerbaycan heyetleri Osmanlı yönetimi ile ayrıca görüşmeye gayret gösterdiler. Azerbaycan heyeti Türk delegasyonuyla bir araya gelerek onları Batum meselesinden uzaklaştırmaya çalıştı ancak başaramadılar. Taşnak lideri Şeyhov Rauf Bey'e bir elçi gönderdi ve onunla gizli bir görüşme yapmak istediğini söyledi. Hatisov görüşün ilk koşulu olarak, Osmanlı topraklarından kaçmış Ermenilerin kendi yerlerine iade edilmesi ve onlara özerklik verilmesi şartını ileri sürdü. Olumlu yanıt alınması halinde Katiyov, Batum'da Gürcistan tarafında baskı yapacağına söz verdi. Hüseyin Rauf Bey bu şartlar altında bir toplantı yapmayı kabul etmedi.¹⁷ 22 Nisan'da Bağımsız Transkafkas Demokratik Cumhuriyeti ilan edildi. Trabzon barış konferansı sona erdikten hemen sonra Enver Paşa'nın Trabzon ve Batum'a gelmesi büyük olay yarattı. Güney Kafkasya'nın geleceği ile ilgili Enver Paşa'nın düşünceleri şöyleydi: Müslüman kazaları olan Ahal-kelek ve Ahalsih Türkiye'ye geçmeli, Güney Kafkasya'nın üç ana parçası olan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ise başta Kafkasya Seymi olmak üzere Türkiye ile yoğun ittifakta federasyon veya konfederasyon yaratmalıdırlar. Enver Paşa'nın fikrine göre Kafkasya federasyonu yaratılmazsa, o zaman Azerbaycan Osmanlı İmparatorluğu ile Avusturya-Macaristan örneğinde ittifak yapabirdi. Seymin üyesi M. H. Hacinski'nin Enver Paşa'ya "Sizin bağımsız Ermenistan kurulması hakkındaki görüşünüz nedir?" sorusuna Enver Paşa cevaben: "Türkiye bağımsız Ermenistan hükümeti oluşturulmasının aleyhine değildir, Bu şartla ki, Ermeni halkı İngiliz-Rus politikası aşkına Türklere karşı entrikalar yapmaktan vazgeçsin."¹⁸ demektedir.

Güney Kafkasya'nın bağımsız Federal Cumhuriyet ilanı Azerbaycan'ın durumunda olumlu değişiklik yaratmadı. Azerbaycan'ın doğusunda bolşevik kurumu, batısında ise Ermeni askeri birlikleri yerli halkı kırmakla meşgul idiler. Buna göre de Azerbaycan heyeti Batum barış konferansına büyük umutla bakıyordu. Çünkü Azerbaycan heyeti anlıyordu ki, sadece Osmanlı kuvvetlerinin yardımıyla Bakü'yü Bolşevik kuvvetlerinden kurtarmak, Ermeni Taşnak güçlerinin Azerbaycan halkına karşı gerçekleştirdikleri katliamları durdurmak mümkündür. Konferansa yola düşmezden önce Müslüman hizip üyesi Nesib Bey Yusifbeylinin yaptığı konuşma Azerbaycan'ın düştüğü zor şartlara verdiği objektif cevap idi. Nesib bey diyordu ki:

¹⁷ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1969.s.86

¹⁸ ARDA f. 524, f.970

*“Bizim bu güçsüz halimizde dış yardıma başvurmaktan başka çaremiz yoktur. Müstekilliğimizin en kesin savunucusu olmama rağmen, şimdiki durumda biz sevinmeliyiz ki, buraya gelecek kuvvet bize dost ve kardeş Türkiye’dir. Belki, bu, komşularımızın hoşuna gitmez ama başka çıkış yolumuz yok ... hatır için hasta düşemeyiz. Ancak, hiçbir zaman özgür Azerbaycan’ın bağımsız yaşaması fikrini akıldan çıkarmaya hakkımız yoktur”.*¹⁹

Güney Kafkasya’nın üç halkı arasındaki iç çelişkiler onların bağımsız devlette örgütlenme imkanını imkansız etmişti. Bu arada “Daşnaksütyun” partisinin Seymdeki milletvekilleri Müslüman fraksiyasına resmen siyasi alışveriş önerdiler: Onlar “Bakü’de gelecekte kurulacak hükümetin sırf Müslüman değil, uluslararası karakterde olması ve Ermeni birliklerinin Bakü’de kalması” karşılığında Bakü Sovyeti’ni bırakmayı taahhüt ediyorlardı. Fakat Seymin Müslüman temsilcileri bu küstah koşulları kesinlikle reddedip, Bakü şehrinde iktidarın bölünmezliğini beyan ettiler. Bunun yanı sıra, F.H.Hoyski taşnaklar karşısında bir şart koymayı önerdi: Bakü’de hakimiyet Müslümanlara tevdi edilir, bu gücünü korumak için oraya Müslüman askeri birlikleri gönderilir ve silahsızlanmış Ermeni askeri birlikleri oradan çıkarılır.” Taktik ve politik açıdan karar alındı ki, görüşmelerin süresi uzatılsın ve bu konuda Bakü’ye ve basına hiçbir bilgi verilmesin.

11 Mayıs 1918’de Batum’da Transkafkasya Seymi ve Osmanlı heyeti arasında görüşmelere başlandı. 45 üyeli Güney Kafkasya heyetine, başkan ve dışişleri bakanı A. Chkhenkeli başkanlık etti. Deleğeliğe karar veren altı üyeden biri, Rasulzadeh ve M. H. Hacinski de vardı. Osmanlı heyetine, Adalet Bakanı Halil Bey Menteşe başkanlık etti. Heyetine Kafkas cephesi Osmanlı ordularının baş komutanı Mehmet Vehib Paşa ve diğerleri de dahil idiler. Almanya temsilcisi fon Lossov gözlemci statüsünde konferansa katılmıştı. Konferansta Türkiye heyetinin başkanı Halil Bey Menteşe “Osmanlı İmparatorluğu ile Transkafkasya Konfederasiya Cumhuriyeti arasında barış ve dostluk hakkında” anlaşmanın taslağını tartışmaya açtı. Osmanlı tarafının bir dizi yeni talep ve önerilerini içeren bu belge Güney Kafkasya heyeti arasındat fikir ayrılıkları yarattı. Azerbaycan heyeti Osmanlı tarafının projesini savundu. Çünkü onlar Ermenilerin de yaşadıkları Ahalkelek ve Ahıska kazalarının bütünlükle, Sürmeli, Gümrü, Eçmiedzin kazalarının ise bir bölümünün Osmanlı devletine verilmesinin Azerbaycan’ın tutumunu güçlendireceği kanaatinde idiler. Kafkas Türklerinin yaşadıkları çeşitli bölgelerden Osmanlı devleti ile birleşmeye dair

¹⁹ ARDA f. 524, f.970

zorluklar, Azerbaycanlılara karşı Ermenilerin yaptıkları katliamlar, S.Şaumyanın yönetimindeki Bakü Halk Komiserleri Kurulu birliklerinin Gence'ye seferinin önlenmesi gerekliliği, nihayet, Türkiye eğilimli siyaset Halil Bey'in konunun desteklenmesinde az rol oynamadı.²⁰ Birtakım ciddi sebep ve amiller Batum toplantısında, daha sonra Kafkasya Seyminde siyasi karşıtlığı hızlandırdı. Güney Kafkasya temsilcilerinin önerileri Osmanlı barış gücü tarafından reddedildi. Osmanlı askeri birlikleri Ermenistan'ın içlerine doğru ilerledi. Halil Bey Alman vasiteçiliyinden vazgeçti ve Almanya temsilciliği Batumdan geri çağrıldı, seymin Müslüman bölümünü Transkafkasya hükümetinin Şaumyan rejiminin Bakü'den çıkarılması için tedbirler görmeyeceği halde, Seymi terk edeceği konusunda beyanat verdi.

Genel olaylar Güney Kafkasya'nın sosyo-politik hayatında kalite yeni aşamaya geçişin yaklaştığını gösteriyordu. Durumdan çıkış yolu arayan Güney Kafkasya temsilciliği tek devlet halinde birleşmek imkanlarının tükenmesinde dayanışma halinde idiler. Azerbaycan temsilcilerinin Gürcistan'da birleşik bir devlet kurma önerisi gerçekleşmedi. Gürcüler, Almanların bağımsız bir Gürcü devleti kurdukları sonucuna vardı. Konferans sırasında Almanya temsilcileri Gürcülerle gizli görüşerek, onlara askeri ve ekonomik yardım yapacağını vaat etti. Nitekim, Batum Konferansı sırasında 3 bin kişilik Alman ordusu Gürcistan'ın Poti limanına çıkarıldı. Aynı anda hücumunu başarıyla sürdüren Osmanlı orduları da 17 Mayıs'ta Gümrü'yü ele geçirdiler.

Almanya'dan büyük destek alan Seymin Gürcü fraksiyası Gürcüstan'ın Zakafkaziya Federativ Respublikası terkiibinden çıkmasını ve öz müstekilliğini ilan etmesini karar aldı. Bununla alakalı olarak, 25 Mayıs 1918'de Tiflis'in Canişin sarayında Zakafkaziya Seyminin Müslüman fraksiyasının növbedenkenar toplantısı yapıldı. Toplantıda Güney Kafkasya'da siyasi durumun değişmesiyle ilgili resmi beyanatta şöyle deniyordu: Seymin Gürcü fraksiyası Batum'da gizli işler çevirmekte ve Gürcüstan'ın müstekilliğini ilan etmeye hazırlanmaktadır. 25 Mayıs'ta F. H. Hoyski'nin başkanlığında Seymin Müslüman fraksiyasının akşam toplantısı yapıldı. Toplantıya Zakafkaziya Seyminin başkanı A.Çheidze, seymin üyeleri B.Sereteli ve K.Gegeçkori iştirak ettiler. İlk söz alan Sereteli aşağıdaki beyanatu yaptı:

“Sosyal demokrat fraksiyası ve umumiyyetle Seymin Gürcü deputatları bu neticeye vardı ki, müstakillik fikri altında Zakafkaziya halklarını birleştirmek mümkün olmadı. Zakafkaziya hükümetinin sükutu faktı göz karşısındadır. Hü-

²⁰ Şahin Ergün. *Trabzon və Batum Konfransları və Anlaşmaları (1917-1918)*. Ankara, 2002.s.96

susile Türkiye ile danışklar zamanı bu birliyin olmadığı aydın oldu. Hazırki dövırde bizim Gürcüstanın müstekillyini elan etmekden başka çıkış yolumuz yoktur.”²¹

Seymin başkanı A.Çeidze Zakafkaziya halklarının birliğini temin eden seymın yıkılmasıyla ilgili kendisinin derin teessüfünü bildirdi. F.Hoyski cevaben konuşmasında, eğer bu Gürcü halkının iradesiyse bizim ona mani olmaya hakkımız yoktur. Elbette, bu hadise ile alakalı Azerbaycan Türklerine de kabul etmekten başka yol kalmıyor.” Gürcü nümayende heyeti toplantıyı terk ettikten sonra Hoyski Seymin ve hükümetin üyesi H.Karçikyanla konuşmasıyla ilgili malumat verdi: “Gürcüstan bağımsızlığını ilan ederse, Ermeniler de edecektir.” Müzakerelerden sonra Zakafkaziya Seyminin Müslüman fraksiyası aşğıdaki kararı kabul etti: “Gürcüstan öz müstekillyini elan edeceyi tekdirde, Azerbaycanın da müstekillyi elan olunacaktır”.²²

Azerbaycan’da yaşanan çetin vaziyet milli-demokratik güçleri Seyimde azınlıkta kalıp olayların gidişatını seyretmektense, adımlar atmaya itti. Bu işte Azerbaycan özünün din ve dil kardeşi Türkiye’nin yardımına ümit besleniyordu. 26 Mayıs’ta Zakafkaziya Seyminin sonuncu toplantısı yapıldı. Gürcü yetkililer Seyimden çıkıp, Gürcüstan’ın müstekillyini ilan ettiler. Gürcü fraksiyası Zakafkaziya Respublikası’nın dağılmasının bütün günahını Müslüman fraksiyasının üzerine yıktı. Güya Müslüman bölümü Türkperest bir yaklaşım güttüğü için Gürcülerle aynı Seyim’de birlikte faaliyet gösteremezlerdi. Zakafkaziya Seyminin üyesi Şefi Bey Rüstembeyov Gürcü fraksiyasının getirdiği bu argumanları kesinlikle reddederek:

“Hesab edirik ki, Zakafkaziyanın birge siyasi mövcudluğunun indiki mürekke ve mesuliyetli anında ayrılmak için tutarlı ve obyektiv esaslar yokdur ve burada gürcü nümayendeleri terefinden ireli sürülen fikirler az inandırıcıdır”²³.

Kafkasya Seyminin yıkılmasından sonra 27 Mayıs’ta bölgedeki karışık durumu konuşmak amacıyla Tiflis’e geçmiş Seymin Müslümanlardan oluşan üyeleri olağanüstü bir toplantı yaptılar. Oturuma M. Y. Ceferov başkanlık ediyordu. Toplantıya Kafkasya Seymine giren “Müsavat” partisi ve bitereflerin demokratik grubunun, Müslüman sosyalist bloğunun, “İttihad” ve Müslüman sosyal-demokratların, menşevik “Hümmet” partilerinin temsilcileri katıldılar.

²¹ ARDA f. 524, f.970

²² ARDA f. 524, f.970

²³ ARDA f. 524, f.970

Oturum Batum'da Osmanlı Devleti ile barış görüşmelerinde yer alan N. Yusifbeyli'nin raporu ile açıldı. N.Yusifbeyli bildirdi ki, Türkiye Zakafkaziya'nın bağımsız bir devlet olarak sürdürülmesinde kararlıdır ve bu genç devletin güçlenmesi, genişlemesi ve gelişmesi için elinden geleni yapmaya hazırdır. Türkiye Heyeti kanaatine göre Zakafkaziya'nın çiçeklenmesinin başlıca yolu Kafkasya halklarının birliği ve dayanışmasıdır. Bu amaca ulaşmak için bizim tarafımızdan Ermenilere biraz toprak ödün edilmelidir. Nesib Bey Yusifbeylinin raporunu dinleyen geçmiş seymin Müslüman bölümü Doğu Zakafkaziya'nın yöneticiliğini üstlenmek amacıyla kendisini Kafkasya Müslümanlarının Geçici Ulusal Konseyi ilan etmek konusunda oybirliğiyle karar alındı.²⁴ Olağanüstü toplantıda gizli oyla o sırada Batum'da Türkiye heyeti ile barış görüşmeleri yürüten M. E. Resulzade Geçici Ulusal Konsey Başkanı, H.Ağayev ve M.Seyidov başkanın yardımcıları, M.Mahmudov ve R.Vekilov ise Sekreter seçildiler. Geçici Ulusal Konsey'in oluşturulması ve görevleri hakkında bilgi vermek için N.Yusifbeyli, Sefi Bey Rüstembeyov ve Hüsrev Paşa Sultanov'dan oluşan temsilci heyetinin Tiflis'ten Gence'ye gönderilmesi hakkında karar alındı.

KAYNAKÇA

Адресь-Календарь Азербайджанской Республики на 1920 г. Баку, 2011

ARDA f. 524, f.970

“Каспи” qəzeti, 16 aprel 1917, № 84

Всероссийское учредительное собрание (1917 год в документах и материалах). Москва-Ленинград, 1930

Baykara, H. *Azərbaycan İstiqlal Mübarizəsi Tarixi.* İstanbul, 1975; Bakı, 1992

Сеф С.Е. *Как большевики пришли к власти в 1917-1918гг. в Бакинском районе.* Б., 1927

Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1969

Şahin, Ergün. *Trabzon və Batum Konfransları və Anlaşmaları (1917-1918).* Ankara, 2002

²⁴ ARDA f. 524, f.970

Rusya'da Bolşevik İktidarının Kafkasya İle İlgili Planları ve Azerbaycan

Doç. Dr. Firdovsiyye Ahmedova*

Özet

Rusya imparatorluğunu kapsayan Bolşevik örgütleri tek merkezden yönetiliyordu. Bu merkezîyetçilik mekanizması Bolşeviklerin iktidara gelmesinden sonra idari yönetim için artık zemin yaratmıştı. Hem parti tabiyeti hattı ile, hem de Sovyetlerin Rusya'nın kaderi ile ilgili tutumu açısından Kafkasya'nın geleceği Rusya'nın sınırları içinde belirlenmişti. Azerbaycan'ın millî yönlü siyasi güçleri Rusya'yı federal şekilde cumhuriyet yapısında arzu ediyorlardı. "Tek ve bölünmez Rusya" taraftarı olan eser, Menşeviklerden farklı, Bolşevikler halkların kendi kaderini tayin etme ilkesini beyan etseler de sadece Rusya imparatorluğunun topraklarını içeren, hatta dünya sosyalist cumhuriyetinin sağlanması niyetindeydiler. "Halkların kendi kaderini tayin etme" prensibi Bolşeviklerin anlamında kamusal nitelik taşıyordu. "Ulusal kültürel özerkliği" şiddetle reddeden Bolşeviklerle Azerbaycan millî hareketi yöneticilerinin tutumunun uygun gelmesi ilk bakışta çelişkili görünebilir. Ama konuya yaklaşım bakımından köklü fark olduğu belli oluyor. Rusya Bolşevikleri beyanatlarında federalist ve daha radikal tutum sergiliyorlardı. 1917 yılında Petrograd'da darbe öncesinde Kafkasya Bolşevik örgütleri kurultayı millî meseleye ilişkin kabul ettiği kararda Kafkasya'ya özerklik verilmesini kararlaştırdı. Kurultay Geçici hükümetten Rusya'da yaşayan bütün milletler için, keza Kafkasya halkları için ulusların kendi kaderini belirleme hakkının derhal açıkça ilan edilmesini talep ettiği halde, pratik açıdan bunu uygun görmüyordu. Birkaç ay sonra Bolşevikler Rusya'nın merkezinde iktidarı ele almış ve önceki sloganlarını hükümet

* Azerbaycan Devlet İdarecilik Akademisi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

düzeyinde resmileştirmiştir. Rusya Sovyet hükümeti Kafkasya'yı kendi haki-miyeti altında ilan etti.

Bolşeviklerin Rusya ulus ve halkları, özellikle Kafkasya ile ilgili planların-da çelişkili bir yaklaşım olmuştur. Program, bildiri, propaganda için söylenen ve yazılanlar, ileri sürülen tezler taktik niteliği taşımış, pratik açıdan amaca uygun bulunmamış, uygulanmasına karşı şiddet kullanılmıştır. Merkezi Bol-şevik yönetimi Kafkasya'ya özerklik verilmesi taraftarı olduğu halde, Kafkasya çalışmaları komiser özerkliğin uygulanmasına deklarativ olarak da razı değıl-di. Tabii ki, Azerbaycan'ın özerkliğine hiçbir şekilde izin vermek istemiyor-du. Kafkasya'nın öncü siyasi güçleri olan eser, menşevik, taşnak farklı olarak "Müsavat Partisi"nin Bolşeviklerin iktidara gelişine, Bakü Sovyeti'nde faaliye-tine hoşgörüyü karşılması halinde Komiser Şaumyan'ın Rusya yönetiminde özerklik niyetinde ve talebinde bulunan Müslüman siyasi güçlerine sert, silah-lı mücadeleden de artık, kanlı divan yolunu tutması fiilen Kafkas'ın 2 yıllığına Sovyet Rusyası için kaybedilmesi ile sonuçlandı. Müslüman katliamları sadece Azeri siyasi güçleri ile sınırlı kalmadı. Tüm Müslüman nüfusu Sovyet ikti-darının düşmanına dönüştü ve Müslümanları Osmanlı devletine yönelmeye zorladı. Kafkasya çalışmaları komiserin strateji ve taktiğı Sovyet Rusyası'nın çıkarları açısından iflas etti. Müslüman siyasi güçlerinin Güney Kafkasya'yı Rusya'dan koparıp Türkiye protektoratlığına tabi ettirmek amacını güttüğünü belirten komiser bu bahane ile on binlerce masum Müslümanın helakine se-bep oldu. Bu ise Sovyet iktidarının tarihi için beraati imkansız bir lekedir, siya-si-askeri cinayettir. Hiçbir parti bildirisinde, açıklamasında, yayınında "Müsa-vat Partisi"nin Güney Kafkasya'yı Rusya'dan koparıp Türkiye protektoratlığına tabi ettirmek amacını güttüğünü ifade etmemiş, aksine bu durum partinin program içeriğine, hükümlerine aykırıdır. Osmanlı yönetiminde böyle bir ni-yetin olması bile "Müsavat Partisi"nin tutumu sayılabilir mi? Gerek Cumhu-riyet öncesi, gerekse sonrası Müslüman siyasi seçkinleri Osmanlı devleti ile ilhak değıl, istiklal yolunu tutmuştur. Bununla birlikte Kafkasya çalışmaları komiser kendi politikası ile Kafkasya'nın toprak ve ahalice büyük bir bölümü-nü oluşturan Müslümanları Osmanlı devletine sığındırdı, sonuçta bölgenin kaderine amacından farklı yön vermiş oldu.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Türkiye, Rusya, Bolşevik, Azerbaycan, İkti-dar, Müsavat, Müslüman

THE PLANS OF BOLSHEVICS FOR THE CAUCASUS IN RUSSIA and AZERBAIJAN

Abstract

The Bolshevik organizations covering the Russian empire were being managed from a single center. This centralization mechanism has created a backdrop for administrative management after the Bolsheviks came to power. The future of Caucasus was defined within Russia in terms of both the subordination of party, and the fate of the Soviet position on Russia. The national political forces of Azerbaijan wanted Russia to be a federal republic. Unlike the Mensheviks who supported the idea of "one and indivisible Russia", the Bolsheviks declared the people's principle of self-determination, but they intended only to provide the world socialist republic that includes the territory of the Russian empire. The principle of "self-determination of peoples" had a public character in the sense of the Bolsheviks. The adherence of the Bolsheviks who strongly rejected the "National Cultural Autonomy" and the attitude of the administration of Azerbaijani national movement might be seemed contradictory at first glance. However it is obvious that there is a radical difference in terms of approach to the subject. In 1917, The congress of the Bolshevik organizations of Caucasus decided that autonomy should have been given to Caucasus in resolution associated with national concern before the coup in Petrograd. Even though the congress clearly demanded to declare the right of self-determination for both the nations living in Russia and the Caucasian peoples from the temporary government, it did not consider appropriate this as a practical point of view. A few months later, the Bolsheviks took power at the center of Russia and officialized their former slogans at the government level. The Russian Soviet government proclaimed its sovereignty over Caucasus.

Russian nation and its peoples of Bolsheviks have a contradictory plan about Caucasus. What had been talked and written for the propaganda, declaration program and theses carried out as a tactical character, they were not suitable for practical purposes, and the violence was used to stop them. Although the central Bolshevik administration favored giving autonomy to the Caucasus, the commissioner of the work of the Caucasus did not consent to implementation of autonomy as declarative. Of course, he did not want to allow the autonomy of Azerbaijan under no circumstance. Unlike the Tasnaks,

the Mensheviks being the vanguard political powers of the caucasus declared that if the party of Musavvat looks with favour on the rising of Bolsheviksto power and the actions of the Baku Soviet, Commissar Şaumyan wil take a firm on muslim politicians who intended and demanded autonomy from Russian administration. Therefore, the Caucasus came out of Soviet Russia for two ye-ars. Muslim massacres did not apply only to Azeri political forces. The whole Muslim population was turned into an enemy of Soviet power and Muslims were obliged to turn to the Ottoman state. The strategies and tactics of the comissar of the works of Caucasus came to grief in terms of Soviet Russia. The commissar, who stated that the Muslim political forces wanted to detach the South Caucasus from Russia and subordinate it to the Turkish protectorate, killed thousands of innocent people with this pretext. This is an impossible concealment for the history of Soviet power, it is a political-military murder. The Musavat Party did not express its intention to remove the South Caucasus from Russia and subordinate it to the Turkish protectorate in its statement, party declaration and publications. On the contrary, this situation is contrary to the program content and provisions of the party. Even if there is such an intention in Ottoman rule, can it be considered the attitude of “Musavat Party”? Muslim political elite were not annexed with the Ottoman state, but kept the path to independence in pre-republician and post- republician period. However, the own policy of the comissar of the works of Caucasus opened to way for Muslims , who constitute a large part of the Caucasus as land and population, to ask for help from the Ottoman State. As a result, he gave different directions to the fate of te region.

Keywords: Caucasus, Turkey, Russia, Bolshevik, Azerbaijan, Power, Musavat, Muslim

BOLŞEVİKLERİN öne sürdüğü “kendi kaderini tayin etme” hakkı Rusya imparatorluğunu “hapishane” gören halklar tarafından beğeniyle karşılanan slogan olmuştur. Sömürge altında kalan halklar milli kaderleri yönünde düşünüyor, programla konuşma yapıyor, mücadele ediyorlardı. “Tek ve bölünmez Rusya” taraftarı eser, menşeviklerden farklı bolşevikler halkların kendi kaderini tayin etme ilkesini beyan etseler de, sadece Rusya imparatorluğunun topraklarını içeren cumhuriyetin, hatta dünya sosyalist cumhuriyeti’nin sağlanması niyetinde idiler. “Halkların kendi kaderini tayin etme” prensibi bolşevikler için kamusal nitelik taşıyordu. Yani, bu konuyu şu veya bu milletin, bu veya başka bir dönemde ayrılmasının amaca uygunluğu hakkında konu ile karıştırmanın kabul edilemez olduğunu vurguladılar.¹ Rusya bolşevikleri beyanatlarında federalistlerden daha radikal tutum sergiliyorlardı. Bu yaklaşım 1917 yılında bolşevikler iktidarı ele geçirdiğinde, Bakü bolşeviklerine karşı “Müsavat” partisi’nin tutumunu şartlandırmıştı. 1917 yılının Temmuz’unda Açık Söz gazetesi yazıyordu ki,

*“Bolşeviklərcə milletlərin sadəcə özerklik, isterlərsə tamamilən Rusya’dan ayrılmaya böylə yetkiləri vardır... İşçi və Asker Vekilləri Konseylərinin keçərəkən dramın konusu tarih olan ictimaların dan biri məsələyi açıq bir biçimde çözümlə öyleymiş, Rusya içində yaşayan hər millet için özerklik degil, istiklal həqqini bile caiz görmüşü”.*²

Açık Söz gazetesinin “Demokrasinin böylə bir cesaret və kararlılıkla ortaya çıxması”nı takdir ettiği aralık ayında Rusya bolşevik hükümeti Kafkasya’da ülke Sovyet yönetiminin düzenlenmesi hakkında karar verdi. Yani, Kafkasya halklarının, milletlerinin görüşü sorulmadan Rusya sovyet hükümeti Kafkasya’yı kendi hakimiyeti altında ilan ediyordu. “Halkların kendi kaderini tayin etmesi hakkında” bolşevik sloganı deklorativ nitelik taşımaktan daha fazla,

¹ KPSS v Rezolyusiyax i Reşeniyax Syezdov, Konferensiy i Plenumov ÇK, I hisse, Moskova, 1953, s.346

² Rezulzade M.E. Eserleri, IV cilt, Bakü, Kanun yayınevi, 2013, s. 268

bolşevikçesine yorumunda yorum ediliyordu. Kararı gerçekleştirmek RSDF(b) P Merkez Komitesi üyesi, Bakü ilçesi işçi ve asker temsilcileri Sovyeti başkanı S.Şaumyana havale edilmişti: “Kafkasya çalışmaları alanında geçici Olağanüstü Komiser”.³ Hem yeni statüsü, hem de RSDF(b)P MK üyesi, Bakü Sovyeti’nin başkanı olarak yetkileri çerçevesinde Saumyan milli mahalli özerkliğin aleyhine olmuştur. Ulusal yerel özerklik konusunda Şaumyan cüzi de olsa ödün vermek istemiyordu: “Kafkasya’nın müslüman eyaletleri köylü nüfusuna” başvurusunu “Petersburg işçi-köylü hükümeti adına” imzalayan Şaumyan bu hükümetin “Kafkasya çalışmaları alanında geçici Olağanüstü Komiseri” gibi ona gönderilen talimatlarını hiç de kayıtsız şartsız icra etmek çizgiyi yürütüyordu. Kafkasya’nın öncü siyasi güçleri olan eser, menşevik, taşnak farklı olarak “Müsavat” partisi’nin bolşeviklerin iktidara gelişine, Bakü Sovyetinde faaliyetine daha hoşgörüyü karşılması halinde Şaumyan’ın Rusya yönetiminde özerklik niyetinde ve talebinde bulunan müslüman siyasi güçlerine karşı sert, silahlı mücadeleden artık, kanlı divan yolunu tutması fiilen Kafkas’ın 2 yıllığına Sovyet Rusyası için kaybedilmesi ile sonuçlandı. “Müslüman karşıdevrimci unsurları tüm Zakafkasya’da durumun efendisi oldular. Eğer onların siyasi amacı - Ötesini Rusya’dan koparıp Türkiye protektoratlığına tabi ettirmek amacı dikkate alınır, açıktır ki, Bakü’de onlar galip gelselerdi, Kafkasya Rusya için kaybedilmiş olurdu”.⁴ Görüldüğü gibi, kamusal zaman şeklinde ifade edilen bir öngörüsü elde bahane tutarak on binlerce masum insanın mahvına sebep olmak sadece Şaumyan’ın ve takımının değil, topyekun sovyet hakimiyeti tarihi için beraati imkansız bir lekedir, siyasi-askeri cinayettir. Şaumyan’ın “tahminine” gelince, hiçbir parti bildirisinde, açıklamasında, yayınında “Müsavat” partisi’nin siyasi amacının “Ötesini Türkiye protektoratlığına tabi ettirmek amacı” - amacı sadece ifade etmemiş, aksine partinin program içeriğine, hükümlerine aykırıdır. Kafkasya’nın idari yönetimiyle ilgili bolşevik görüş ayrılığı vardı. Merkezi yönetim Kafkasya’ya özerklik verilmesi taraftarı olduğu halde, Kafkasya çalışmaları komiseri, özerkliğin uygulanmasına deklarativ olarak da razı değildi. Kafkasya’nın özerkliğine razı olmayan komiser Azerbaycan’ın özerkliğine asla izin vermek istemiyordu. Ermeni ulusal komitesi, ermeni askeri birliklerine karşı Şaumyan aynı tutum, acımasız politika göstermiyordu. Şaumyan’ın 1918 yılının ilkbaharında toplu

³ Firdovsiyye Ahmedova, “Kafkasya Çalışmaları Alanında Geçici Fövdlədə Komissar”, *Axc Ansiklopedisi*, B, 2014; *Azerbaycan’da Sosyalist Devriminin Zaferi Uğruna Bolşeviklerin Mücadelesi. Belgeler ve Malzemeler. 1917-1918 yılları*, Bakü, 1960, s. 222

⁴ *Azerbaycan’da Sosyalist Devriminin Zaferi Uğruna Bolşeviklerin Mücadelesi. Belgeler ve Malzemeler. 1917-1918 Yılları*, Bakü, 1960, s. 334

müslüman katliamların organizatörü olması, onun milli kimliğinin siyasi görüşlerine etkisi hakkında Lenin'in düğümünü - ("Rusya marksist ayıp değil ki, o bir ermeni tövleçisi ile aynı düşünceye sahip olsun. Ermeni körlüğüne için siz Piruşkeviç ve onun milliyetçi kuklasına dönüşüyorsunuz"!⁵ asılsız olmadığını doğruladı.

Şaumyan'ın Kafkasya politikası sadece sovyet iktidarına, sosyalist düşüncelerine darbe vurmadı, bölgenin kaderine farklı yön verdi, 2 yılından sonra sovyet iktidarını süngülerle getirmek seçimi yarattı. Bölgede, özellikle de Şaumyan'ın faaliyet gösterdiği Bakü'de bolşeviklerin "Müsavat" partisi ile ittifağı tamamen farklı siyasi görünüm yaratarak, bölgenin uluslararası rekabet alanına çevrilmesinin, yabancı askeri güçlerin (gerek Almanya, İngiltere, gerekse Osmanlı askeri birlikleri) müdahalesinin önüne geçebilirdi. Şaumyan kendi politikasıyla Kafkasya'nın yüzölçümü bakımından ve ahalice büyük bir bölümünü oluşturan müslümanları Osmanlı devletine sığındırdı. Müslümanlarla iş birliği ise sosyal tabanı zayıf olan bolşeviklere siyasi nüfuz kazandırabilecek bilirdi.

Rusya'yı federasyon yönetim biçiminde görmek istemeyen siyasi güçler sosyopolitik süreçlerin gidişatından sonuç çıkararak artık 1917 yılının sonbaharında bu taleple kabullenmek zorunda kaldılar. Kafkasya sosyal demokratları da Kafkasya müslüman kongresinin federasyon hakkındaki kararını uygun bulmamışlardı. 1917 yılında, Petroqradda darbe arifesinde RSDF(b) P-nin Kafkasya örgütleri kurultayı milli meseleye ilişkin kabul ettiği kararda Kafkasya'ya özerklik verilmesini kararlaştırdı. Kurultay Geçici hükümetten Rusya'da yaşayan bütün milletler için, keza Kafkasya halkları için ulusların kendi kaderini belirleme hakkının derhal açıkça ilan edilmesini talep ettiği halde, pratik açıdan bunu uygun görmüyordu: "Kurultay bildiriyor, Kafkas milletlerine ne ayrılmayı ne de federal devletler kurmayı önermiyor".⁶ Bolşeviklerin Rusya ulus ve halkları, özellikle Kafkasya ile ilgili planlarında çelişkili bir yaklaşım olmuştur. Program, bildiri, propaganda için söylenen ve yazılanlar, ileri sürülen tezler taktik nitelik taşımış, pratik açıdan amaca uygun bilinmemiş, uygulanmasına karşı şiddet kullanılmıştır. Oysa, bolşevik partisi Geçici hükümeti ulusal konuda çelişkili tutum sergilemekle itham ediyordu. 1917 yılının sonbaharı için federalizm düşüncesi Kafkasya'da müslüman, gürcü siyasi güçleri tarafından yerleşmiş içerikte idi. Bu düşünceyi kabul etmeyen gürcü sosyal demokratları bile ödün vermek seçimini yaptılar. Bu ise

⁵ *Lenin V.I. Eserlerinin Tam Külliyyatı*, Moskova, 1977, 48-ci cilt, s.302

⁶ *Azerbaycan'da Sosyalist Devriminin Zaferi Uğruna Bolşeviklerin Mücadelesi. Belgeler ve Malzemeler. 1917-1918 Yılları*, Bakü, 1960, s. 154

Kafkasya sosyal-demokratların fikri demektir. Nitekim “Qafqasiya sosyal-demokrat akımını yöneten gürcü sosyal demokratları” idi.⁷ Artık Rusya halkları Kurucu Meclisini beklemeden kendi kaderlerini belirleme yolunu tutmuşlardı. Şubat devriminden sonra Bakü ilçesi İşçi temsilcileri Sovyeti Yürütme Komitesi “çalışmalarını Petrograd işçi temsilcileri Sovyeti ve tüm Rusya örgütlü proletaryanın faaliyeti ile kesin uygulamak niyetinde” olduğunu beyan etmişti.⁸ Şubat devriminden sonra Bakü ilçesi İşçi temsilcileri Sovyeti Yürütme Komitesi “çalışmalarını Petrograd işçi temsilcileri Sovyeti ve tüm Rusya örgütlü proletaryanın faaliyeti ile kesin uygulamak niyetinde” olduğunu beyan etmişti.⁹ RSDF(b)P Bakü örgütü de 1917 yılında kabul ettiği kararda işçi sınıfının “Milli devlet konumunda değil, beynəlmiləl-sınıfı konumda” bulunduğunu tespit etmişti.¹⁰ RSDF(b)P-nin yedinci (Nisan) rusya konferansında ulusal konuda kabul edilen kararda Rusya dahil olmuş, tüm ulusların özgür ayrılmak ve bağımsız devlet kurmak hakkı tanınmalı görüşü kesin şekilde ifade edilmişti. Bütün bolşevik kararlarında yer alan bu iddianın ardından mutlaka küçük bir not da gösteriliyordu ki, bahsedilen hukukun kesin şekilde tanınması halkların zorba bir yolla değil, gönüllü birliğine ve sonuçta tüm bir devlete yol açacaktır. Bolşeviklerin merkez teşkilatı ile uçlardaki örgütlerin propaganda içeriğinde farklar yerlerdeki sosyo-politik süreçleri etkisiz kaldı. Üçkar bolşevik örgütleri daha sert, merkezi ise daha diplomatik üslupta açıklamalarla konuşma yapıyordu. Parti ierarxiyasının varlığı bolşeviklerin Rusya sahasını tek devlet arazisi olarak görmesinin başlıca garantörü sayılmalıdır. Bu bakımdan Kafkasya da istisna teşkil etmiyordu. RSDF(b)P-nin Bakü komitesi tabii ki, bu kurumun Bakü’de, Kafkasya’da politikasının icracısı idi. Finans, eleman, edebiyat desteği göstermeyi de genel siyasete hizmet ediyordu.

Kafkasya bolşevikleri, özellikle de Bakü örgütü 1917 ağustos 30’dan itibaren iktidar kurumlarında birçok avantaj kazanmak uğruna ciddi mücadeleye başlamıştı. Artık bolşevik kuvvetleri ve taraftarları için Kurucu Meclisi’ne ne umut ne de hazırlık güncellik arz etmiyordu. 1917 eylül ortalarından iktidarı sahiplenmek meselesi keskin duruyordu. Gittikçe sertleşen talepler arasında milletlerin kendi kaderini belirleme hakkı tek tek durumlarda yer alıyordu ve

⁷ *Resulzade M.E. Eserleri*, IV cilt, Bakü, Kanun yayınevi, 2013, s.339

⁸ *Azerbaycan’da Sosyalist Devriminin Zaferi Uğruna Bolşeviklerin Mücadelesi. Belgeler ve Malzemeler. 1917-1918 Yılları*, Bakü, 1960, s. 10

⁹ *Azerbaycan’da Sosyalist Devriminin Zaferi Uğruna Bolşeviklerin Mücadelesi. Belgeler ve Malzemeler. 1917-1918 Yılları*, Bakü, 1960, s. 10

¹⁰ *Azerbaycan’da Sosyalist Devriminin Zaferi Uğruna Bolşeviklerin Mücadelesi. Belgeler ve Malzemeler. 1917-1918 Yılları*, Bakü, 1960, s. 14

ilginçtir, Kafkasya'da, Bakü'de çalışan işçiler kendi yurtları için değil, öncelikle Ukrayna ve Finlandiyanın kendi kaderini belirleme haklarının çalışmada uygulanmasını talep ediyorlardı.¹¹ Çünkü, RSDF(b)P Merkez Komitesi genişletilmiş toplantısının 31 ağustos'ta iktidar hakkında kabul ettiği kararda acil önlemlerden biri olarak, öncelikle Finlandiyanın ve Ukrayna'nın taleplerinin sağlanması öngörülüyordu. Kararın bu ve diğer maddelerin de yerlerde, özellikle Bakü'de, işçi toplantılarının kararlarında olduğu gibi tekrarlanıyordu.¹² Bu durum bir daha merkezi bolşevik örgütünün diktesi ile hareket edildiğini, Kafkasya ile ilgili özel ilişkin öngörülmediğini gösteriyor. Bolşeviklerin Kafkasya'nın kaderi ile ilgili karar verme yetkisi Kafkasya bolşevikleri kongresi düzeyinde gerçekleştirildi. Kafkasya bolşeviklerinin Şubat devriminden sonra yapılan birinci kurultayı olduğundan RSDF(b)P Kafkasya ülke kurultayı gibi beklentiler büyüktü. Kurultayın milli meseleye ilişkin kararı Kafkasya'nın kaderi açısından bolşevik programının hukuki içerikli belgesi idi. 6 maddeden oluşan karar bolşeviklerin Kafkasya'nın idari statüsünü, Kafkas milletlerinin kaderini belirlediği karar kabul edilebilir. Talep olarak ileri sürülen maddeler Geçici hükümete sorulsa da sovyet iktidarının Kafkasya gerçekleştireceği kurs olarak kabul edilebilir. Dikkate alınsa ki, kurultaya başkanlık etmiş S.Şaumyan hem de Bakü işçi temsilcileri Sovyeti başkanı ve Ekim devriminden az sonra, aralıkta RSFSC Halk Komiserleri Sovyeti (HKK) tarafından Kafkasya çalışmaları alanında Olağanüstü Komiser tayin edilmişti, dolayısıyla kabul ettiği kararını da gerçekleştirmek yetkilerine sahipti. Tabii ki, öngörülen hükümleri Şaumyan Kafkasya'da sovyet hakimiyeti sağlanınca gerçekleştirdiklerini bilirdi. Buna nasip olmasa da, Bakü Halk Komiserleri Sovyeti başkanı olarak faaliyet ilçesinde geniş yetkilere sahip olmuştu. Gerek bu statüde, gerekse Bakü Sovyeti'nin başkanı veya Kafkasya çalışmaları alanında Olağanüstü Komiser olarak Şaumyan'ın faaliyetinde milli meseleye ilişkin kabul edilen kararın şartları dikkatte tutuldu, bazı bentler gerçekleşti? Bir de dikkate alınmalıdır ki, kurultayın kabul ettiği karar Şaumyan'ın kişisel girişimi ve iradesi ile değil, RSDF(b)P programı ve Nisan konferansı kararı esas alınarak kabul edildi. Bu bakımdan Kafkasya'ya özerklik verilmesi talepli birinci bent kanaat t̄sdiql̄ayicidir. Sırf Kafkasya'ya özerklik vermenin aleyhine olduğu için Lenin Şaumyanı tembihlemişti.

¹¹ *Azerbaycan'da Sosyalist Devriminin Zaferi Uğruna Bolşeviklerin Mücadelesi. Belgeler ve Malzemeler. 1917-1918 Yılları*, Bakü, 1960, s. 138

¹² *Azerbaycan'da Sosyalist Devriminin Zaferi Uğruna Bolşeviklerin Mücadelesi. Belgeler ve Malzemeler. 1917-1918 Yılları*, Bakü, 1960, s. 138; KPSS v Rezolyusiyax i Reşeniyax Syezdov, Konferensiy i Plenumov ÇK, I hisse, Moskova, 1953, s.396

Kurultay kararının 3'üncü paragrafı ise bolşevik beyannamelerinin, sloganlarının hem de gösterge niteliği taşıdığına örnektir. Bolşevikler¹³ “tüm ulusların kendi kaderini tayin etmesi, hatta ayrılıp ayrı devlet kurması hakkını teyit” ettiği, özellikle Kafkasya halkları için bu hakkın hemen açıkça ilan edilmesini “Geçici hükümetten talep ettiği halde” Kafkas milletlerine ne ayrılmayı ne de federal devletler yaratmayı tavsiye görmür “du.¹⁴ Yani hakkı tanımak henüz onu temin etmek anlamı taşımıyordu. Hatta bu hakkı talep eden müslüman siyasi güçlerine karşı amansız mücadele ediliyordu. Bu tutum “biz milliyet farkı yok, Kafkasya'nın bütün demokrasisini en yoğun bir biçimde yaklaşıp birleşmeye çağırıyoruz” diyen Kafkas bolşeviklerinemi aitti, yoksa merkezi bolşevik elitinin teorik ve pratik faaliyetlerinden kaynaklanıyordu?

Bolşevikler Petroqradda iktidarı ele aldıktan az sonra Lenin'in imzası ile “Rusya halklarının hakları bildirgesi” yayınlandı. Halk Komiserleri Sovyetinin özel başvurularından biri “Rusya ve Doğu'nun tüm emekçi müslümanlarına” (1917 yıl 20 kasım) gönderdi: “Bugünden sizin dininiz ve adetleriniz, sizin ulusal ve kültürel kurumlarınız özgür ve dokunulmazdır. Kendi milli hayatınızı özgür ve mümaniatsız kurun. Sizin buna hakkınız vardır”. Sovyet hükümetinin¹⁵ beşiğinde ve başında bulunmuş iki şahsın - V.Lenin'in ve İ.Stalinin imzaladığı bu başvuruda Rusya müslümanlarının haklarının “devrim ve onun organları, işçi, asker ve köylü temsilcileri sovyetleri” tarafından “tüm güç” ile korunduğu bildiriliyordu. Halkların kendi kaderlerini özgürce belirleme hakkı resmen beyan edildikten biraz geçmiş, 1918 yılında V.Lenin “İşçi ve istismar edilen halkın hukuk bəyannaməsi” ni yazdı. Verilen hakların yetersiz kalması, uygulanmasına izin verilmemesi, karşıdurulması bolşevik yönetiminin doğasını tanımlıyor. Başkirt halkının önemli adamı Zeki Velidi Toğanın 1923 yılında V.Lenin'e mektubunda Rusya müslümanlarının hakları ile ilgili hatırlattığı başvuru ve onayları Lenin'in sonradan “kağıt parçası” demesi ve önceki vaatlerin yerine getirilmemesi bolşevik sosyal-demokratların platformunda duran müslüman politikacıların şahsında bu halkların da faciası oldu. Çarlık hükümetinin, Geçici hükümetin yaptığı gizli anlaşmaların “yırtılıp imha edildiğini” tekrar tekrar vurgulayan bolşevik hükümeti Rusya ve Doğu müslümanlarına “Siz kendi ülkenizin sahibi olmalısınız! Siz kendi hayatınızı

¹³ *Azərbaycan'da Sosialist Devriminin Zəferi Uğruna Bolşeviklərin Mücadelesi. Belgələr və Məzəmələr. 1917-1918 Yılları*, Bakü, 1960, s. 154

¹⁴ *Azərbaycan'da Sosialist Devriminin Zəferi Uğruna Bolşeviklərin Mücadelesi. Belgələr və Məzəmələr. 1917-1918 Yılları*, Bakü, 1960, s. 154

¹⁵ *Azərbaycan'da Sosialist Devriminin Zəferi Uğruna Bolşeviklərin Mücadelesi. Belgələr və Məzəmələr. 1917-1918 Yılları*, Bakü, 1960, s. 199

istediğiniz gibi kuralmalısınız. Sizin buna hakkınız vardır, çünkü sizin kendi kaderiniz kendi elinizde”¹⁶ derken sonradan kolaylıkla vazgeçilecek bir bildiriyi imzalamış olurdu. İktidara yeniden sahiplenmiş bolşevik hükümetinin diplomatik manevralar yapmayı temelsiz değildi. Bahsedilen başvuruda gösterilen gibi, Rusya müslümanlarından, Doğu müslümanlarından “beğeni ve yardım” bekliyordu. Böyle başvurulara yüzlerce bolşevik müslüman, aynı zamanda Kafkasya müslüman sosyal demokratları inanıyordu.

Ekim devrimi arifesinde RSDF(b)P I Kafkasya ülke kongresi’nin kararları, özellikle de millî meseleye dair karar Şaumyan’ın yönetiminde bolşevik kursunun teorik platformunu oluşturuyor. Kafkas milletlerine özerklik verme niyetinin olmadığı net yansımış, maarif işi, devlet dili konularında “tüm vatandaşların eşit oldukları” doğrulanıyordu. Kararın son paragrafı mahiyetine göre sırf bölgeyle ilgili, ama yaklaşım tarzına göre spesifik içeriktedir. Rusya imparatorluğu sınırlarına yakın, rus birlikleri tarafından tutulmuş arazilerle ilgili hüküm ikili içerikte değerlendirilebilir. Bolşevik hükümeti Rusya imparatorluğunun İran’ı paylaşmak, Türkiye’ye iddialı anlaşmaları, talepleri reddettiği halde monarşi döneminde rus birliklerinin tuttuğu topraklarda tutumunu - nüfuzunu korumaya çalışıyordu. Bahsedilen üç toprak - Türkiye Ermenistan’ı, Lazistan, İran Azerbaycan’ı” içerisinde sadece birincisi ile ilgili sovyet hükümeti hassas davranmış, somut adımlar atmıştır. Kafkasya’ya bitişik bu topraklarla ilgili aynı talep konulsa da sadece “Türkiye Ermenistan’ı” için özel karar verilmişti. Vaat edilen ve gerçekleşmesi yönünde resmi adımlar atılan “Türkiye Ermenistan’ı” konusu oldu. Millî meseleye dair birçok konuşmalarında ve yazılarında V.Lenin Ermenistan’ın kaderinden söz ediyordu: “Rusya’da yaşayan tüm diğer aşiretler için ayrılmak özgürlüğü de dahil olmak üzere tam özgürlük sağlamalıyız, tüm Ermenistan’da da aynı şeyi tatbik etmeliyiz”, “Biz iktidarı ele alındığında, Finlandiya’nın da, Ukrayna’nın da, Ermenistan’ın da ve çarlık (ve velikorus burjuvazisi) tarafından esarete saklanmış olan her halkın da bu hakkını sözsüz hemen kabul edeceğiz” Vs. 20 kasım 1917 tarihli başvuruda da İran ve Türkiye hakkında aynı içerikte bahsedilmiştir. Sadece, “İran Azerbaycan’ı” olarak değil, “iranlıların kendi kaderini özgür tayin etmek hüququ” nun güvencesi vaat edilmiştir. Türkiye’de ise “ermenilerin kendi siyasi kaderlerini özgürce tayin etmek hüququ” nun sağlanması öngörülmüyordu. İkincisinde etnik kimlik öne çıkarılmış, kaderin “siyasi” anlamda tayininden bahsedilmiştir. Kurultay kararında ise (7 ekim 1917) bahsedilen illerin nüfusuna “milletlerin kendi kaderini belirleme hakkı” şamil ediliyordu. Ülke sınırlarında deklarativ içerik

¹⁶ *Azerbaycan’da Sosyalist Devriminin Zaferi Uğruna Bolşeviklerin Mücadelesi. Belgeler ve Malzemeler. 1917-1918 Yılları*, Bakü, 1960, s. 200

taşıyan bu hukuk, çar birliklerinin işgal ettiği topraklar için gerçek anlam taşıyordu. Aynı hukukun ikili karakterde uygulamasının yarattığı siyasi manzara bolşeviklerin jeopolitik bakışlarını yansıtıyor. Dünya sosyalist devrimi, dünya sosyalist cumhuriyeti iddiası ile bolşevikler Rusya imparatorluğunun topraklarını hakimiyetleri altında tutmaya gayret etmekle birlikte bitişik sınırlarda rus birliklerinin mevcut olduğu bölgeleri de kontrolleri altına almaya çalışırdı. Rusya imparatorluğu içindeki halklardan daha önce ülke sınırları dışındaki halklara özerklik vaat etmek bolşeviklerin dünya siyasetinin bir yönü idi.

Petrograd'da isyanın zafer haberini alan Bakü bolşevikleri ertesi günü, 27 ekim'de Bakü Sovyeti geniş toplantısında Rusya'nın yeni hükümetine - Halk Komiserleri Sovyeti taraftar olmayı, tüm iktidarın Bakü Sovyeti geçmesini talep ettiler. 2 kasım'da Bakü'de Sovyet iktidarının kaderi çözdü. Petrogradta edildiği gibi, Bakü işçi ve asker temsilcileri Geniş Kurulu'na ilçe maden-fabrika komisyonları, alay, bölük, gemi komitelerinin ve başka komitelerin temsilcilerinin katılımıyla konferans düzenlenerek Sovyetlerin Yürütme Komitesini Bakü'de yüksek yönetim organı ilan etti. Yeni içeriği seçilmiş Yürütme komitesi başkanı S.Şaumyan oldu. 1917 yılının sonbaharında birkaç düzeyde - Bakü şehir Dumasına, Bakü işçi ve asker temsilcileri Sovyeti, Rusya Kurucu Meclisine yapılan seçimlerde "Azerbaycan özerkliği" düşüncesinin tellalı - "Müsavat" partisi'nin, Azerbaycan milli hareketi temsilcilerinin üstün sonuçlar elde etmesi sosyalist yönelimli partileri, ayrıca ermeni siyasi güçlerini rahatsız etmeye başladı. Esas hedef Millet Meclisi olduğundan ve bolşeviklerin programlarından kaynaklanan ilk pratik adımları takdir ettiğinden "Müsavat" partisi dikkati Kurucu Meclisi'ne seçimlere yöneltmişti. Bu vesileyle "Açık söz" gazetesinde düzenli makalelerle yapılan konuşmalarda "Millətdaşlar"! Haraylan'ıyordu: "Biz her zaman diyoruz ki, Zaqafqasiya bizimdir. Biz burada dört milyonuz. Zaqafqasiyanın yarısı miqdarındayız. Oranımıza göre həqqimizi veriniz. Sayımıza göre şanıımızı gözləyiniz. Ay kendi yurdunda yurt sahibi olmak isteyen azerbaycanlı türk, ay kendi evinde oturmak isteyen müslüman, kıpırda, seçim günlerini qəflətlə yapma, gel seçim ayağına".¹⁷ M.-E.Rəsulzadə Rusya'da yaşanan gelişmeleri tahlil ederek artık 1917 kasım sonları için yakında "Azerbaycan Məclisi-Müəssisan'ını" gerçekleştirmeye çağırırdı. Azerbaycan özerkliğini gerçekleştirmek için durum her gün daha da karmaşıklaştı, tüm Rusya'yı kapsayacak merkezi iktidar olmasa da, Bakü bölgesinden işçi toplantıları, garnizonun asker, denizci ve kazakları Petrograd Halk Komiserleri Sovyetinin hakimiyetini tanımaya çağırarak kararlar kabul ediyor, Transkafkas-

¹⁷ *Resulzade M.E. Eserleri*, IV cilt, Bakü, Kanun yayınevi, 2013, s.401

ya komiserliğinden Halk Komiserleri Sovyetinin verdiği bin kere şükretmesi lazımdı kararları hayata geçirmeyi talep ediyorlardı. Aralığın ortalarında RS-FSC Halk Komiserleri Sovyeti Kafkasya ile ilgili önemli bir karar kabul etti. Bakü Sovyeti'nin başkanı Şaumyan Kafkasya'nın olağanüstü komiseri atandı, Bakü Sovyeti "acil olarak İçişleri komiserliği'nin smetana üzere yarım milyon (500.000) ruble bırakılması hakkında V.Lenin devlet hazinesine talimat verdi. İki gün sonra, 18 aralık'ta S.Şaumyanın amacı özel kararnameyle resmileşti ve Kafkasya Olağanüstü komiserliği'nin ihtiyaçları için 500.000 ruble gönderilmesi hakkında S.Şaumyana ihbar gönderdi. Her iki belge Rusya bolşevik iktidarının Kafkasya ile ilgili planlarını ifade ediyordu. Kafkasya bölgesi RS-FSC Halk Komiserleri Sovyeti tabi bölge olarak idare ediliyordu ve Rusya'nın iç bölgesi olarak öngörülüyordu. Merkezileştirme sürecinin 1917 yılının sonlarından Kafkasya'da bolşevik politikasının temel hedefine dönüştü. Ama bu süreç "Kafkasya'da ülke Sovyet iktidarını sağlama" adı ile yapılmaktaydı. Bu vazifenin havale ettiği kişi sadece RSFSC Halk Komiserleri Sovyetinin komiseri (Kafkasya çalışmaları alanında geçici Olağanüstü Komiseri) değildi, ayrıca RSDF(b)P Merkez Komitesi üyesiydi. Her iki çizgide Rusya merkezi kurumlarına bağlı S. Şaumyan aynı anda Bakü Sovyeti'nin başkanı idi. Bu faktörün kendisi Bakü ilçenin kaderinin bolşevikler tarafından çözümlendiğini gösteriyor.

Merkezi sovyet hakimiyetinden resmi statüsü, geniş yetkileri, finans desteği olan Kafkasya çalışmaları alanında geçici Olağanüstü komiser önünde duran görevleri yerine getirmek için askeri gücünü artırma olanağına da sahiptir. Bakü Harbi-inkilab komitesi'nden dışında Kafkas ordusunun Harbi-inkilab komitesi de Bakü şehrinde bulunuyordu. Komitenin başkanı Q.Korqanov Bakü'de Kızıl Ordu birliklerinin oluşturulmasında aktif yer almış, 1918 yılının ilkbaharında Bakü ve ilçelerinin Devrimci savunma komitesi üyesi, Bakü Halk Komiserleri Meclisi'nde Halk deniz işleri komiseri gibi Azerbaycan ulusal hareketine karşı mücadele vermiş, sivil müslüman nüfusun katliamında katıldı. Korqanov aynı zamanda Kafkasya Ordusu devrimci Ülke Sovyeti'nin başkanı idi. Böyle bir askeri-siyasi potansiyel 1917 yılın sonlarından S.Şaumyanın emrinde idi.

Bu şartlar altında Azerbaycan özerkliğini kurmak bayağı mesele idi. Yabancı devletlerin bölgeyle, somut Bakü bölgesi ile ilgili iddialarının olduğu bir dönemde, "Tek ve bölünmez Rusya" taraftarlarının, "Büyük Ermenistan" niyeti ile taşnakların Kafkasya'da, özellikle de Bakü'de etkin rol oynadığı bir ortamda Azerbaycan özerkliğini kurmak geniş ve ortak bir cepheye savaş açmak demektir. Rusya'daki yeni iktidarın herkes tarafından kabul görmemesi henüz elverişli şans sayılabilir bilmezdi. Bolşevikler askeri-siyasi gücü ile

artık Bakü'de diğer siyasi güçleri aşmıştı. M.-E.Rəsulzadə Rusya'nın "siyasi devrimden çıkıp sosyalist devrimi dönemine girdi" yi aşamada bolşevik hükümetinin yaptıklarını takdirle sıralamış, milletlere "samoopredeleniye" hakkını verdiğini ise somut örneklerle isbatlamışdır.¹⁸ Müslümanlara ilişkin değerlendirme yaparak, "Nikolay ve Ümumromanov Hanedanının döneminde Rusya hükümetini", prens Lvov hükümetini, sonra ise Kerenski hükümetini oranla "müslümanlara karşı politikanın değişmediğini" göstermiş, bolşevik hükümeti için kaydetti: "Bunlar müslümanlarla özgür vatandaş diliyle konuşmaya başlamışlardır".¹⁹ Böyle "başlangıç" dan ümidlənərək "Müsavat" partisi Bakü Sovyeti yönetimini desteklemiş, temsilciye ve işbirliğine onay vermişti.

Azerbaycan ulusal siyasi güçlerinin bolşevik iktidarına umudu Rusya Məclisi-Müəssisəsinin kovulması ile son buldu. İsyandır, darbe yoluyla iktidara gelmiş, özel seçim yöntemi ile üstünlük elde etmek alışkanlığı oluşturmuş bolşeviklerin, tekliflerini reddetmiş bir kurumu, üstelik ülkenin kaderine karar verecek bir kurumu zorbalıkla iptal etmesi olağandışı olay sayılmayacaktı. Kafkasya çalışmaları alanında geçici olağanüstü komiser olarak 18 aralık tarihli amacından hemen sonra değil, 1918 ocak 31'de, hem de "Kafkasya'da Sovyet iktidarı askısız yaratılmalıdır" düşüncesinde olduğu halde Şaumyan böyle bir başvuruya ihtiyaç duymuştur. Muhtemelen asıl amacından buçuk ay geçtiği halde karşısında konulan görev üzere ciddi sonuç elde edememesi nedeniyle, aksine Transkafkasya Komiserliği çağırıldığı Transkafkasya seymi Güney Kafkasya'yı Rusya'dan böleceğinden endişe ederek, "Kuzey Kafkasya'daki karşın ardından, Kafkasya'da da karşıdevrim açık baş kaldırmıştır" kanı mevcut durumdan əndişələnərək bir günde 2 müracaat etme kararı almıştır. Bütün gayretini beylerin, hanların, asillerin, burjuvazinin eylemlerinin deşifresine yönelten Şaumyan çıkış yolunu Kafkasya'da sovyet hakimiyyətini kurmakta görüyordu. Bu amaçla de Sovyetler olmayan yerlerde onları organize etmeye, olan yerlerde onları güçlendirmeye, yerel Sovyetleri birleştirip kaza, il Sovyetleri kurmaya ve Merkez ülke Meclislerini oluşturmaya çağırıyordu.²⁰ Transkafkasya Seymi açılması bolşevik iktidarını ciddi şekilde endişeye düşürmüştü. Artık bolşeviklerin karşısında farklı partiler, komiteler değil, tüm güçlerini sovyet iktidarına karşı birleştirmiş iktidar kurumu duruyordu. Meclis'in faaliyetlerini engellemek için Şaumyan çoxünvanlı başvurusunu bu çağırıyla özetliyordu: "Ben Kafkasya'nın en büyük Sovyetlerine - Bakü, Tiflis, Grozni

¹⁸ *Resulzade M.E. Eserleri*, IV cilt, Bakü, Kanun yayınevi, 2013, s. 420-422

¹⁹ *Resulzade M.E. Eserleri*, IV cilt, Bakü, Kanun yayınevi, 2013, s. 421

²⁰ *Azerbaycan'da Sosyalist Devriminin Zaferi Uğruna Bolşeviklerin Mücadelesi. Belgeler ve Malzemeler. 1917-1918 Yılları*, Bakü, 1960, s. 262-264

vs. Sovyetlerine, ayrıca ülke merkezlerinin kalıntılarına hitap ettir, Merkezi nüfuzlu Sovyet hakimiyeti kurmak için kısa sürede ve askısız biçimde Kafkasya'nın bütün Kurularının kongrenin çağrılması girişimini kendi üzerlerine almaya çağırıyorum".²¹ Bu yolla Kafkasya'da yasal işçi-köylü hükümeti kurup onun "Rusya Sovyet merkezleri ile ve Halk komiserleri Sovyeti ile birlikte" çalışmasına sağlamak istiyordu. Birinci başvurusunu yeterli bilmediği Şaumyan Güney Kafkasya'nın müslüman köylülerine özel müracaat etmeyi önemli bulmuştu. Nitekim müslüman köylülerin "ortak müslümanlık" temelinde müslüman çiftçileri desteklemesi sovyet hakimiyeti için ciddi tehdit sayılıyordu. A.Mikoyan "Kafkasya'da tarım meselesi ve çiftçi karşıtı" makalesinde Rusya ile karşılaştırıldığında Kafkasya için tipik düşündüğü ortamı tasvir etmiştir: "Az akıllılık, çarlık monarşisinin ve onun yardım ettiği tırpancı esaretinin neden olduğu olağanüstü saflık, milli moralinin son derece güçlü olması ve ulusal anlaşmazlıkların şiddetlenmesi yüzünden burada çiftçi karşıtı için en elverişli bir zemin vardır".²² "Müsavat" partisi M.-E.Rasulzadenin şahsında artık bolşeviklerin Azerbaycan özerkliğinin gerçekleşmesine razı olacaklarını tahmin etmiyordu. Bununla birlikte bolşeviklerle siyasal polemikte mantığı sorgu etmeyi de lüzumsuz saymıyordu: "Acaba *nərədə* kaldı bolşeviklerin bütün dünya karşısında yaptıkları ilan ki, "*dərəcəyi-mədəniyyətlərinə* rağmen tüm dünya milletlerinin özerklik ve istiklal *həqləri vardır*" dediniz Qafqasiya milletleri bu vaatlerin sonuçlarını beklediler, müslümanlar da beklediler. Fakat sonuçta tamamen başka bir şey çıkıyor: Türkiye Ermenistan'ı özerklik kararına (ferman) nail olur, Ermeniler "Taşnaksütyun" fırkası tarafından teyit edilen büyük amaçlarına yaklaşıyorlar. Qafqasiya türklerine gelince, Bakü bolşevikleri diyorlar ki: "Siz devrimci bir millet olmadığınız için hiçbir türle özerklik alamazsınız. Koy "Müsavat" fırkası de bu hususta fazla çalışmasın. Çünkü Qafqasiya özerkliğine ne Rusya demokrasisi, ne de Rusya burjuvazisi razı olabilir".²³ Bu gerçeği M.-E.Rasulzade "Türkiye Ermenistan'ı" hakkındaki karara işaret ederek siyasal alay nitelendirmiştir: "Fakat bununla birlikte biz hıqlıyız bekleyelim başka bir Lenin'i ki, o da Qafqasiya müslümanlarının özerkliğine yönelik bir "karar" (ferman) çıkarılsın". Kafkasya ile ilgili, Kafkasya müslümanlarının kaderi ile ilgili siyasal güçlerin tutumu konkrētleşmiş, dikkatli kurulmuş görünümde özerklik talepli müslüman siyasetçiler de faaliyet-

²¹ *Azerbaycan'da Sosyalist Devriminin Zaferi Uğruna Bolşeviklerin Mücadelesi. Belgeler ve Malzemeler. 1917-1918 Yılları*, Bakü, 1960, s. 264

²² *Azerbaycan'da Sosyalist Devriminin Zaferi Uğruna Bolşeviklerin Mücadelesi. Belgeler ve Malzemeler. 1917-1918 Yılları*, Bakü, 1960, s. 242

²³ *Resulzade M.E. Eserleri*, IV cilt, Bakü, Kanun yayınevi, 2013, s.442

lerini kesinleştirmiş oldu. Bolşeviklere göre, “Müsavat” partisi’nin özerklik amaçlı siyaseti ve faaliyeti Kafkasya’yı bozguna çevire, fakat “tüm Qafqasiya demokrasisinin *əlbirliği*ə bu *bədbəxtliği* tutmak olurmuş. Dikkate alınsa ki, bolşevikler müslüman nüfusunu “daha Rus devrimine temas etmemiş” düşünüyordular, o Resulzade’nin kanaati mantığıdır ki, “Qafqasiya demokrasisinin *İlbirliğinə*” Müslüman kısmı “çok az fikir olunuyor” du. Kısa sürede her iki tarafın öngörüsü kendini kanıtladı: Müslüman toprakları xarabazarlığa dönüştü, ama bolşeviklerin yönetimi altında “Kafkasya demokrasisinin *əbirlik*’ıyla” ve bu koalisyonda Müslüman demokrasisinin çok cüzi bir kısmı katılıyordu. “Müsavat” partisi “Azerbaycan muxtariyyəti” ni gerçekleştirmek kararlılığından geri çekilmek niyetinde değildi, hatta bu özerklik bozgunlar fiyatına alınsa bile: “Belki de *müqəddərdir* bizim özerkliğimizi xarabəzarlar fiyatına alalım. *Müqəddəratı* - *tarixiyyədən* elbette boyun lazım”.²⁴ Rusya’da yaşanan gelişmeler, Kafkasya’da, özellikle de Bakü’de bolşeviklerin tavrı müslüman milli siyasetçilerini endişelendiriyordu, yeni iktidarın kendi vaatlerine sadık kalmamaları, açıklamaları ile eylemleri arasındaki çelişkileri müsavatlara yeniden esaret altına girmek tehlikesini yaşatıyordu: “Rusya milletlerinin *həqqi-muxtariyyətləri* demək degildir ki, Rusya milletleri velikorus aralarının ziyafetinden bitti velikorus *əmələlərinin* keyiflerine tabi olsunlar”.²⁵ Böylece, 1918 yılının şubat’ı için müsavətçi bolşevikler arasında yollar sadece ayrılmış, artık karşı karşıya gelmişti. Bu siyasi güçlerin program açısından uygunluğu olsa da, pratik bakımdan yolları hiç çakışmadı. Cephenin bir tarafında mahalli müxtariyyət isteyen müsavat (Türk edemi-merkeziyyətçiler), diğer tarafında M.-E.Rasulzadenin “bizim bolşevikler” adlandırdığı Bakü bolşevikleri görünse de, aslında Merkezi bolşevik iktidarı, yani Sovyet Rusya’sı duruyordu. Güçler dengesi özel araştırma yapmadan belli oluyor.

Güney Kafkasya’nın öncül siyasi güçlerinin basın organlarında mücadelesi keskin çatışma içeriği almıştı. Bolşevikler menşevikleri “halkın düşmanları olan Müslüman ve gürcü feodal beyleri, ermeni burjuvası ile koalisyondan sınıksı yapışmakta” itham ediyordu. Bolşevikler Transkafkasya Seymi açılmasına izin vermemek için tüm güçlerini seferber etmişlerdir. Meclisi çağırın kurum Transkafkasya komiserliği olduğundan sonraki karar kampanyasının hedefine dönüştü. Bolşevikler “yeni bir sahtekarlık” sandıkları Meclis’in açılışı günü özel bir müracaatı lüzumlu gördüler. Halkın gözünde Zakafkasya Seymi’ni deşifre etmek için onun selefi saydıkları Transkafkasya komiserliği faaliyetini sınıfı çıkarlar ekseninde yorumlamış, meclis’in içeriğini vurgulamışlardı. Böyle

²⁴ Resulzade M.E. *Eserleri*, IV cilt, Bakü, Kanun yayınevi, 2013, s.442

²⁵ Resulzade M.E. *Eserleri*, IV cilt, Bakü, Kanun yayınevi, 2013, s.442

bünyede iktidar kurumunu reddeden bolşevikler “Rusya’da karşın son ve en sağlam dayanağı” sandıkları Güney Kafkasya’da işçi-köylü devrimini genişletmeye çağırıyorlardı.

Azerbaycan halkı “ xarabəzarlar fiyatına “ sadece Bakü’ye kavuşmadı, sadece Müslüman Doğu’da, türk dünyasında ilk cumhuriyeti kurmadı, Rusya federal cumhuriyeti Sovyetler cumhuriyeti olsa bile içinde özerklik isteği reddedilse de, bağımsız Cumhuriyeti yıkıldıktan sonra bile, Rusya ile (RSFSC) müttefik Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti gibi 70 yıl Sovyetler Birliğinde yer aldı ve 1991 yılında. yeniden bağımsızlığını kazandı.

KAYNAKÇA

Adıgözelova, A.P. *Şubat Devriminden Sonra Kuzeyi Azerbaycan’da Yönetim Sistemi*, Bakü, 2017

Azerbaycan Cumhurbaşkanı’nın Çalışmalar İdaresinin Siyasi Belgeler Arşivi
Azerbaycan’da Sosyalist Devriminin Zaferi Uğruna Bolşeviklerin Mücadelesi. Belgeler ve Malzemeler. 1917-1918 Yılları, Bakü, 1960

Ahmadova, F., “Rusya’nın “Türkiye Ermenistanı” Politikası (1917-1920)”, İstanbul, *Yeni Türkiye* 60/2014

Ahmadova, F., “Kafkasya Çalışmaları Alanında Geçici Fövhdələ Komissar”, *axc ansiklopedisi*, B, 2014

Lenin V.İ. Eserlerinin Tam Külliyatı, Moskova, 1977

Resulzade M.E. Eserleri, IV cilt, Bakü, Kanun yayınevi, 2013

Большевистское руководство. переписка. 1912-1927 гг. (М: РОССПЭН, 1996

КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, ч. I, М, 1953

Нариманов Н, Избранные произведения, Баку, 1988

Rusya Devlet Sosyal-Siyasal Tarih Arşivi (RDSSTA)

Sovyet İhtilali Dönemi Azerbaycanlı Turancı Aydın

Dr. Leyla Kerimova

Özet

20. yüzyıldan başlayarak Azerbaycan'da ister edebiyatta isterse de günlük hayatta Türkçülük ve Turancılık ideolojisi oluşmaya başladı. Özellikle 1918 yılında Doğu'da ilk cumhuriyet olan Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduktan sonra Türkçülük kavramı daha da zenginleşti. Lakin bu cumhuriyetin ömrü çok kısa oldu. Ardından Rusya'nın sovyet dönemi geldi ve Turancılık düşüncesi zorla mahvedildi. Turancı Azerbaycanlıların hepsi Sovyet tarafından katledilmeye, sürülmeye, öldürülmeye başlandı. Buna rağmen bu insanlar kendi fikirlerinden vazgeçemediler, onların bazıları yurtdışında Türkçülük ideolojisine sadık kalmayı başardı, bazıları ise Rusya'nın buzlu cehenneminde işkence içinde öldürüldü.

Değerli aydınlarımızdan Muhammed Emin Resulzade, Abdulla Şaig, Muhammed Hadi, Ahmet Cevad, Umgülsüm Sadıqzade, Hüseyin Cavit, Cafer Cabbarlı, Samet Mansur, Seyit Hüseyin, Yusuf Vezir Çimenzemini, Ahmet bey Ağaoğlu, Ahmet Caferoğlu, Ali Bey Hüseyinzade, Elmas Yıldırım ve diğerlerinin eserlerinde Türkçülük ideolojisi var olmakla beraber Türkiye konularına da yer veriliyordu. Sovyet ihtilali bunu cezasız bırakmadı. Ardından Mikayil Müşfik, Salman Mümtaz, Bekir Çobanzade, Henefi Zeynalli, Tağı Şahbazi Simg, Hatice Gayıbova, Medine Gıyasbeyli, Abas Mirze Şerifzade, Ülvi Recep ve diğer Azerbaycan aydınları milli değerlerine sadık oldukları için ve sovyet ihtilalini desteklemedikleri için katledildi. Bu Azerbaycan tarihinde "repressiya" olarak bilinmektedir. Repressiya bir tek Azerbaycan'da değil, Sovyet İhtilali döneminde diğer devletlerde de yaşandı.

* Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Filoloji Bölümü

1991 yılından itibaren Azerbaycan bağımsız oldu ve sonuçta yıllar evvel zorla uzaklaştırıldığı kardeşlerine kavuştu. Çağdaş dönemde sıradan bir Azerbaycanlının yüreğinde Türkçülük ve Turancılık sevgisi vardır. Ayrıca Türkiyeli kardeşlerimiz de bize her zaman saygı gösterir ve hep yanımızdalar. Özellikle Karabağ sorununda birliktelik gösteren Türkiye ile Azerbaycanı bundan böyle kimse ayıramaz.

Bildiride Sovyet ihtilali döneminde Azerbaycan'ın Turancı aydınlarının yaşadıkları akıbet anlatılacaktır. Ayrıca Sovyet ihtilali sonucunda değerli Türkçü Azerbaycanlı aydınların yaşadıkları zorlukları, aldıkları cezaları, onlara karşı yapılan haksızlıkları, sürülmeleri, ölüm cezası almaları ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Sovyet Rusya, aydın, Türkçülük, Azerbaycan

TURANIST INTELLECTUALS OF AZERBAIJAN DURING SOVIET REVOLUTION

Abstract

Beginning from the 20th century, the ideology of turkishness and turkishness began to form in Azerbaijan, in literature, and daily life. Especially after the establishment of the Republic of Azerbaijan, which was the first republic in the East in 1918, Turkish civilization carvings were enriched. The life of this republic was very short. Then the soviet period of Russia came and turism was forcibly destroyed. All of the Turanian Azerbaijanis began to be slaughtered, expelled, and killed by the soul. Nonetheless, these people did not give up their ideas, some of them managed to stay true to the ideology of Turkishness abroad, and others were tortured to death in the icy heaven of Russia.

In the works of our esteemed intellectuals Muhammed Emin Rasulzade, Abdulla Shaig, Muhammed Hadi, Ahmet Cevad, Umgülsüm Sadıqzade, Hüseyin Cavit, Cafer Cabbarli, Samet Mansur, Seyit Huseyin, Yusuf Vezir Çimzeminli, Ahmet Bey Agaoglu, Ahmet Caferoglu, Ali Bey Hüseyinzade, Elmas Yıldırım and others The ideology of Turkicism existed in Turkey as well as in its existence. The Soviet Revolution did not leave it dead. Afterwards, Mikayil Müşfik, Salman Mumtaz, Bekir Chobanzade, Hana Zeynalli, Taki Sahbazi Simurg, Hatice Gayibova, Medina Giyasbeyli, Abas Mirza Sharifzade, Ulvi Recep and other Azerbaijani intellectuals were massacred for their loyalty to the national values and not supporting the soviet revolution. This is known as “repressiya” in the history of Azerbaijan. Repressiya not only lived in Azerbaijan but also in other states during the Soviet revolution.

Since 1991, Azerbaijan has become independent and has finally come to terms with its brothers who were forcibly removed many years ago. In the contemporary era there is the love of turkishness and turkishness in the heart of an ordinary Azerbaijanis. Also, our Turkish brothers and sisters always respect us and are always with us. No one can distinguish between Turkey and Azerbaijan, especially in the Karabakh conflict.

Keywords: Soviet, intellectual, Turkism, Azerbaijan

20. YÜZYILDAN başlayarak Azerbaycan'da ister edebiyatda isterse de günlük hayatta türkçülük ve turancılık ideolojisi oluşmaya başladı. Özellikle 1918. yılında Doğu'da ilk cumhuriyet olan Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduktan sonra türkçülük kavramı daha da zenginleşti. Lakin bu cumhuriyetin ömrü çok kısa oldu. Ardından Rusya'nın sovyet dönemi geldi ve turancılık düşüncesi zorla mahvedildi. Turancı azerbaycanlıların hepsi sovyet tarafından katledilmeye, sürülmeye, öldürülmeye başladı. Buna rağmen bu insanlar kendi fikirlerinden vazgeçemediler, onların bazıları yurtdışında türkçülük ideolojisine sadık kalmayı başardı, bazıları Rusya'nın buzlu cehenneminde işkence içinde yaşadı, bazıları öldürüldü.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde (1918-1920) yaşayan yazar ve şairlerin eserlerinde türkçülük abartılı şekilde belli oluyordu. Mehmed Emin Resulzade, Abdulla Şaig, Muhammed Hadi, Ahmet Cevad, Umğülsüm Sadıqzade, Hüseyin Cavit, Cafer Cabbarlı, Samet Mansur, Seyit Hüseyin, Yusuf Vezir Çimenzemini, Ahmet bey Ağaoğlu, Ahmet Caferoğlu, Ali bey Hüseyinzade, Elmas Yıldırım ve diğerlerinin eserlerinde türkçülük ideolojisi var olmakla beraber Türkiye konularına da yer veriliyordu. Muhammed Emin Resulzade'nin *Azerbaycanlıya*, *Gitme*, Muhammed Hadi'nin *Türkün şarkısı*, *Askerlerimize-gönüllülerimize*, Abdulla Şaig'in *Niçin böyle geç kaldın*, *Vatanın yangılı sesi*, *Aras'dan Turan'a*, Ali bey Hüseyinzade'nin *Hali vatan*, Ahmet Cevad'ın *Ben kimim?*, *Türk ordusuna*, *İstanbul*, *Azerbaycan bayrağına*, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin yaranmasını ve gizli şekilde türkçülüğü destekleyenler sırasında olan Cafer Cabbarlı'nın *Sevdiyim*, *Sevimli ülkem*, *Selam*, *Edirne fethi ve Trablis savaşı ve yahut Yıldız* eserleri, Elmas Yıldırım'ın *Siyah destan*, Umğülsüm Sadıqzade'nin *Bayrağım inerken*, genç şairler Aliyusuf'un *Bir türk yolcusu diyor ki*, Davut'un *Bayrak* şiirlerinde türkçülük düşünceleri yer alıyordu.

Cumhuriyet döneminde Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'a gelişi üzerine birçok şiirler yazıldı. Ahmet Cevat Bakı'nın kurtuluşunu anlatan *Bismillah*, Halil Paşa'ya yazılmış *Rüyasını görmüştüm*, 1918. yılında Azerbaycanlılara karşı ermenilerin yaptığı 31 mart soykırımını konusunda Salman Mümtaz'ın Nuru Paşa'ya yazdığı *Övün*, *millet*, Abbas ağa Nazir'in *Miralay Cemil Cahit bey*

medhinde, İbrahim Şakir'in *Türk ordusuna*, Umgülsüm Sadıkhade'nin *Yolunu beklerdim*, Ahmet Cevad'ın *Çırpınurdın Karadeniz* şiirlerinde kardeş Türkiye devletinin Azerbaycan'a gösterdiği değer ve yardım konuları yer almıştır.

Azerbaycan'da yaşayan bu turancı insanlar ve başkaları sovyet ihtilali ile alakadar zor anlar yaşadı. Sovyet ihtilali bunu cesazı bırakmadı. Ardından Mikayil Müşfik, Salman Mümtaz, Bekir Çobanzade, Henefi Zeynalı, Tağı Şahbazi Simurg, Hatice Gayıbova, Medine Gıyasbeyli, Abas Mirze Şerifzade, Ülvi Recep ve diğer Azerbaycan aydınları millî değerlerine sadık oldukları için ve sovyet ihtilalini desteklemedikleri için katledildi. Bu Azerbaycan tarihinde "repressiya" olarak bilinmektedir. Sovyet lideri Josef Stalin'in adı ile alakadar olan bu repressiya 20. yüzyılın 30-50. yıllarında birtek Azerbaycan'da değil, sovyet ihtilali döneminde diğer türk devletlerinde de yaşandı. Tüm türk dünyasının düşünürleri, aydınları farklı şekilde cezalandırıldı. Azerbaycanlı aydınların da çohu öldürüldü, yahut Sibirya'nın üçra köşelerine sürüldü, acımasız cezalarla karşılaştı.

Azerbaycan aydınlarının bazıısı Türkiye, Fransa, Almanya, İran, Kazakistan ve diğer devletlere gitmekle cezadan kurtulmayı başardılar. Yurtdışında yaşayan aydınlarımız oradaki faaliyetlerini ve turancılık sevdalarını devam ettirmekle Azerbaycan'ın Mülteci Edebiyatı'nı yarattılar. Bu aydınlardan Ali bey Hüseyinzade, Ahmet bey Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade, Ahmet Caferoğlu, Mirze Bala Memmedzade, Alimerdan bey Topçubaşov, Ceyhun Hacıbeyli, Ebülvahab Yurtsever, Ümbülbanu Banin, Muhammed Sadık Aran, Hüseyin Cemal Yanar, Teymur Ateşli, Musa Zeyem, Nağı Şeyhzamanlı, İbrahim Arslan, Ali Azertekin ve diğer aydınlarımız sovyet ihtilalinden kurtulmak çabasıyla yurtdışında yaşayarak faaliyet gösterdiler.

Ali bey Hüseyinzade (1864-1941)

Ünlü turancı olan Ali bey Hüseyinzade Azerbaycan doğumlu olsa da, sonralar sovyet döneminin gelişi ile alakadar Türkiye'ye taşınmış ve İstanbul'da harbi eğitim almıştır. "İttihat" ve "Tarakki" fırkalarının yaratıcılarından biri olmakla beraber aşırı şekilde turancılık ideolojisini desteklemiştir. Ünlü doktor, siyasetçi, ressam olmakla beraber, Ali bey Hüseyinzade değerli eserler yazmıştır. *Eski tıbbiye*, *Aslan ağzı*, *Kelebek*, *Hali vatan*, *Turan*, *Batı'nın iki destanında türk* isimli değerli eserler yazmıştır. Onun en değerli eserlerinden biri Türkiye'de cumhuriyet kurulduğu zaman Mustafa Kemal Atatürk'e ithaf ettiği *Ona inan* isimli şiirdir. Ali bey'in tüm eserlerinin konusu türk halklarının kaderi ve istikbalidir. Türkler ya ölür, ya da hicret eder, fakat kul olmazlar. Ali bey "Türkleşmek, Çağdaşlaşmak, İslamlaşmak" fikrini öne alarak Azerbaycan bayrağının bu şekilde olması fikrini sürmüş ve çağdaş Azerbaycan bayrağındaki

renklerin fikir sahibidir. Ali bey Hüseyinzade 1941. yılında İstanbul'da vefat etmiştir, mezarı Karacaahmet mezarlığındadır.

Ahmet bey Ağaoğlu (1869-1939)

Azerbaycan'da dünyaya gelen Ahmet bey Ağaoğlu hayatını uzun yıllar “siyasi mülteci” olarak yaşamıştır. Gazeteci, hukukcu ve yazar olarak bilinen Ahmet bey Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin millet vekili olmuş, bundan başka İstanbul Üniversitesi'nin profesörü olarak Azerbaycan-Türkiye arkadaşlığını desteklemiştir. Büyük önder Mustafa Kemal Atatürk'ün yakın arkadaşı olarak bilinmektedir. Birinci Cahan savaşı'nın sonlarında İngilizler tarafından Malta'ya sürülmüştür. Türkiye'de “Türk Yurdu” ve “Türk Ocakları” cemiyetinin kurucuları sırasında yer alır. Ahmet bey Ağaoğlu Celal Sahir, Hamdullah Suphi, Cahid Yalçın, Nazım Hikmet ve diğer şair-yazarlarla beraber edebiyat alanında çalışmış ve Türkiye edebiyatına zenginlik getirmiştir. Mezarı İstanbul'da Feriköy mezarlığındadır. Türkiye'nin ilk kadın avukatı Süreyya Ağaoğlu'nun, tıp doktoru Gültekin Ağaoğlu ve siyasetçi yazar Samet Ağaoğlu'nun babasıdır.

Mehmet Emin Resulzade (1884-1955)

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk cumhurbaşkanıdır. Azerbaycan'ın bağımsızlığı namına büyük çaba göstermiş ve mücadele etmiştir. Bu nedenle soviyet döneminin gelişi ile alakadar Azerbaycan'dan sürülmüştür. Sürgün hayatını Türkiye, Polonya, Almanya'da yaşamış ve Ankara'da vefat etmiştir. Bir çok değerli eserler yazmıştır. *Asrımızın Siyavuşu* eseri özellikle Azerbaycan'ın ve türk halklarının bağımsızlığını anlatır. Onun Mustafa Kemal Atatürk hakkında değerli fikirleri vardır: “Ne İngiliz himayesi, ne Amerika mandası altında değil, o kurtuluşu yalnız hakimiyeti milliyeye müstenid, bilakayduşart müstakil bir Türk devleti tesis etmekte görmüştü. Onun dileği : “Ya ölüm, Ya istiklal” idi. Anadolu'ya o bu dilekle geçti, efsanevi İstiklal Harbini başaran baş kahraman, Çanakkale zaferi üzerine, Sakarya ve Dumlupınar gibi zafer taçlarıyla bezendi. Tarihin üç büyük imparatorluğunu dizleri altına alarak istedikleri gibi parçalayan galipler, bir avuç Anadolu mücahitleri karşısında ricate mecbur kaldılar! “Başındaki kumandanı kaçmadıkça, Türk neferi hiçbir zaman kaçmaz” diyen büyük kumandanın sözü doğru çıktı. Ölüm beratı sevr yırtıldı, istiklal vesikası “Lozan” yazıldı. Atatürk, bir milletin halasını yalnız kendisindeki kuvvetten beklemiştir. Bu fikir, onun gençliğe hitabında bilhassa belirtilmiştir. Muazzam eserinin müdafaasını emanet ettiği Türk Gençliğine “ Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur” diyen Atatürk'ün Türk köylüsü ile neferi hakkındaki samimi fikirleri, malumdur. Ona göre, “Memleketin yegane efendisi köylüdür!” Ne mutlu Türküm diyene! Bu en çok tekrarladığı bir şıardır.”

Ahmet Caferoğlu (1899-1975)

Azerbaycanlı turancıdır. Siyasi mühacir olarak önce Özbekistan'a, oradan Türkiye'ye gitmiştir. Türkiye'de yaşamış ve Mehmet Fuat Köprülü'nün öğrencisi olmuştur. "Türk amacı" dergisinin editörü olmuş, birkaç türk dilini derinden bilmiştir. Nuru Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu'nun ve Türk Dil Kurumu'nun üyesi olmuştur. Avrupa üniversitelerinde türkoloji konusunda çeşitli konuşmalar yapmıştır. Yazmış olduğu "Azerbaycanın büyük matemi—27 nisan", "28 mayıs 1920", "Tarixin ilk Türk Cümhuriyeti Azerbaycan" eserlerinde Sovyete nefretini belli etmiştir.

Elmas Yıldırım (1907-1952)

Elmas Yıldırım sürgün hayatı yaşayan şairlerdendir. Sürgün hayatından sonra Türkiye'ye taşınan bu değerli şahıs eserlerinde turancılık sevgisini belli etmekle beraber Azerbaycan'ın karşılaştığı çeşitli zorlukları anlatmıştır. *Niçin şair doğuldum, Garip kuşuma, Gurbet mektupları, Elveda, Bakü* şiirlerinde bu fikirler yer alıyor. Onun *Boğulmayan bir ses* isimli şiiri sürgünde iken annesine mektup şeklinde yazılmıştır:

Ben yalnız iman ettim kollarımın zoruna,
Bu zor beni kurtarıp götürecekt yarına...

Onun değerli eserleri sırasında *Siyah destan* eserini özel yeri vardır. Sovyet İmparatorluğunun türk halklarını mahvetmesini anlatan bu eserde türk halklarına karşı yapılan haksızlıklar erıştırilmiş, suçsuz insanların katline susamış sovyete karşı nefret aksettirilmiştir. Şiirin sonunda şair Azerbaycan'la beraber turan sevgisini belli ediyor:

Azerbaycan dert içinde boğulmuş,
Sevenleri diyar-diyar kovulmuş,
Ağla şair, ağla, yurdun dağılmış,
Nerde büyük kopuz, nerde kırık keman hey?
Nerde büyük vatan, nerde büyük Turan hey?

Eserin *Siyah destan* adlandırılmasının özelliği ise tük devletlerinin o dönemler zor günler geçirmesini bildiriyor.

Azerbaycan aydınlarının bazıları sürüldüyü arazide zorluklara ve acımasızlığa dayanmayarak sürgün hayatında vefat etmiştir. Onların bazılarını edebi faaliyetine gözatalım.

Hüseyin Cavit (1882-1941)

Hüseyin Cavit 1909. yılında İstanbul Üniversitesi'nin Edebiyat bölümü mezunudur. Soviyet tarafından Sibirya'ya sürülen ve sürgün hayatı yaşayan bu değerli şahıs zamanında turancılık sevgisinin kurbanına çevrilmiştir. Onun *Uçurum* eserinin konusu Türkiye hayatından alınmıştır. Burada Fransa'dan Türkiye'ye giden gençlerin manevi hayatı aksettirilmiştir. Ayrıca Cavit'in *Aksak Timur* eserinin kahramanları Timur ve Yıldırım Bayazıt'tır. Cavit'in *Öksüz Enver*, *Bir kız mektebinde*, *Bir kızın son feryadı*, *Küçük serseri*, *Azer* eserlerinde değerli fikirler yer almıştır. *Azer* eserindeki bazı kısımların ismi Azerbaycan dilinde kullanılmayan, fakat çağdaş türkçede kullanılan kelimelerden oluşmuştur. *Ressamın kızı*, *Nil yavrusu*, *Kör neyzen*, *Altun şehirde* ve diğer kısımların ismine dikkat edilirse, çağdaş türkçede kullanılan kelimeler vardır. Hüseyin Cavit turancılık sevgisinden dolayı ittiham edilmiş ve "halk düşmanı", "burjuva yazarı" olarak belenmiştir. Bu nedenleri bahane ederek 1937. yılında Sibirya'ya sürülmüştür. Oradaki zor ortama dayanmayan büyük insan Hüseyin Cavit 1945. yılında Sibirya'da vefat etti. 1956. yılında ölümünden sonra beraat almıştır.

Yusuf Vezir Çimenzeminli (1887-1943)

Yusuf Vezir 1914-1920. yıllarda Azerbaycan'ın Türkiye'de ilk büyükelçisi olmuştur. Sonralar sürgün hayatı yaşayan yazarın 1920. yılında İstanbul'da *Azerbaycan edebiyatına bir bakış* isimli kitabı basılmıştır. Onun *Hazreti Şehriyar* komedisinde Türkiye'de cumhuriyet için yapılan mücadele yansıtılmıştır. Kurtuluş savaşı anlatılan bu eserde Süleyman Salih bey isimli kahraman Mustafa Kemal'in ilan ettiği cumhuriyet düşmanlarından biridir. Ayrıca bu eserde Handan Efendi, Abdülezim Paşa ve Abdülkadir Paşa isimli kahramanlar da vardır. Yusuf Vezir'in *Acemilik mühürü ve onunla mücadele* isimli makalesinde türk dili meselesini incelenmiştir. Bundan başka *Altunsaç* eserinde tatar efsanesinden kaynaklanan fikirler yer almıştır. Yusuf Vezir Çimenzeminli türkçülük sevgisinden dolayı sahte ittihamlarla Rusya'nın Nijniy Novgorod şehrinde bir köyde sürgün hayatı yaşamıştır. 1943. yılında orada hastalıktan ve zor mahrumiyetlerden dolayı vefat etmiştir.

Azerbaycan'ın diğer aydınları ateş edilerek katledildiler. Ahmet Cevat, Bekir Çobanzade, Mikayıl Müşfig, Mir Muhammed Kerimağa, Hatice Gayıbova, Tağı Şahbazi Simurg, Henefi Zeynallı, Ömer Faik Numanzade, Abas Mirze Şerifzade, Ülvi Recep, Seyit Hüseyin, Salman Mümtaz, Ağahesyin Resulzade, Atababa Musahanlı, Veli Hulufu, Büyükağa Talıblı, Emin Abid, Eliabbas Müznib, Eli Nazim, Hacıbaba Nezerli, Hacı Kerim Sanılı, İsmail Katib, Eli Razi, Memmedkazım Elekberli, Seyid Hüseyin, Ruhulla Ahundov, Mustafa Guliyev, Seyfulla Şamilov, Sultanmecid Ganizade, Mustafa Guliyev, Gafur Kantemir,

Hebib Cebiyev, Penah Gasımov, Ağahüseyin Resulzade, Ayna Sultanova, Cem-şit Nahçıvanski, Gambay Vezirov, Aliabas Ahmedov, Elekber Mahmudzade, Ali Şamçızade ve diğer Azerbaycan aydınları katledildiler.

Ahmet Cevat (1892-1937)

Büyük turancı Ahmet Cevat Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ve çağdaş Azerbaycan'nın milli marşının söz yazarıdır. Ahmet Cevat Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'a gelişi nedeniyle *Çırpınırdın Karadeniz* şiirini yazmıştır. Burada şair türkçülük sevgisini özellikle belli ediyor:

Çırpınırdın Karadeniz
Bakıp türk'ün bayrağına
Ah diyerdin, hiç ölmezdin
Düşebilsem ayağına!
Ayrı düşmüş dost elinden
Yıllar var ki çarpar sinen.
Vefalıdır geldi giden
Yol ver türk'ün bayrağına.

Ahmet Cevat turancılık sevgisi nedeniyle 1937. yılında soviyet tarafından katledilmiştir.

1991 yılından itibaren Azerbaycan bağımsız oldu ve sonuçta yıllar evvel zorla uzaklaştırıldığı kardeşlerine kavuştu. Azerbaycan halkının ulu önderi Haydar Aliyev Azerbaycan Türkiye kardeşliyini "Bir millet, iki devlet olarak" değerlendirmiyordu. Çağdaş dönemde tüm azerbaycanlının kalbinde türkçülük ve turancılık sevgisi var. Ayrıca Türkiyeli kardeşlerimiz de bize her zaman saygı gösterir ve hep yanımızdalar. Özellikle Karabağ sorununda birliktelik gösteren Türkiye ile Azerbaycan'ı bundan böyle kimse ayıramaz.

KAYNAKÇA

- Ahmet, D. *Mühacirlerin Dönüşü*. Bakü, TEAS Press Basımevi, 2017
- Ahmet, D. *Farklılar*. Bakü, TEAS Press Basımevi, 2015
- Azərbaycan'da Nisan Devrimi. 1926, Sayı 30, s.2*
- Bünyadov, Z. *Kırmızı Terör*. Bakü, Azərneşr, 1993, 331 s.
- Cabbarlı, N. *Azərbaycan Mühacirət Nesri*. Bakü, Elm ve təhsil, 2001, 140 s.
- Cabbarlı, N. *Mühacirət və Klassik Edebi İrs*. Bakü, Elm, 2003, 172 s.
- Hüseynov, T. *Azərbaycan'da Ekim. Nisan Devriminin 7. Yılı ilə Alakadar*. Bakü, Azərneşr, 1927
- İbrahimli X. *Azərbaycan Mühacirət Tarihi*. Bakü, Elm ve təhsil, 2012, 371 s.
- Guliyev, M. *Azərbaycan'da Ekim Düşmanları*. Bakü, Azərneşr, 1927, 55 s.
- Saymon, Sebak Montefiore. *Stalin: Kırmızı Çarın Sarayı*. Bakü,
- Şüküroğlu, L. *Cumhuriyet Hükümeti Repressiya Altında*. Bakü, Şirvanneşr, 2000, 256 s.
- Tahirzade, A., Tahirli Ö. *Azərbaycan Cumhuriyeti Talebeleri. Tarihi Rapor, Belgeler, Yaşam*. Bakü, TEAS Press, 2016, 1222 s.
- Yakublu, N. *Azərbaycan Legionerleri*. Bakü, Çıraq, 2005, 336 s.
- Yakublu, N. *Azərbaycan Muhacirət Basını*. Bakü. Elm ve təhsil, 2014, 150 s.

Sovyet İhtilali Sonrasında Oluşan Bağımsızlık Fikrinin Kafkasya'daki Yansımaları

Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu*

Özet

Rusya, I. Petro döneminden itibaren Kafkasya ile ilgilenmeye başlamış, II. Katerina döneminde ise bu ilgisini giderek artırmıştır. I. Pavel ve I. Aleksandr döneminde Gürcistan'ın gönüllü olarak Rusya himayesini kabul etmesiyle birlikte, (1801) Güney Kafkasya'ya kadar giren Rusya, I. Nikolay zamanında bölgede çarlık yönetim sistemini sağlamlaştırmak için önemli adımlar atmıştır. Nihayetinde Ekim 1917'de meydana gelen Sovyet İhtilali'ne kadar yaklaşık bir asır boyunca Kafkas halkları Çarlık Rusyası yönetimi altında yaşamak durumunda kalmışlardır. Sovyet İhtilali, Rusya'nın diğer bölgelerinde yaşayan gayr-i Rus topluluklar arasında olduğu gibi Kafkasya'da yaşayan milletler arasında da bağımsızlık düşüncesini ateşlemiştir. Bu düşüncenin ortaya çıkışında XIX. yüzyılın son çeyreğinde filizlenen milliyetçi fikirlerin büyük etkisinin olduğu inkar edilemez bir gerçektir.

Bu çalışmada ihtilalin ardından ortaya çıkan bağımsızlık düşüncesinin etkisiyle Kafkasya'da meydana gelen siyasi olaylar incelenecektir. Örneğin 1917 Kasım ayında Tiflis'te Sovyetlere karşı kurulan Güney Kafkasya Komiserliği ve onun Sovyet yönetimi ile ilişkileri değerlendirilecektir. Güney Kafkasya Komiserliği'nde Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türkleri birlikte temsil edilmiştir. Sovyetlerin kesin iktidarı kurulduktan sonra Komiserlik kapatılmış ve Şubat 1918'de Güney Kafkasya Seymi kurulmuştur. Bu dönemde Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türklerinin siyasi faaliyetleri ve Seym'in Türkiye ile ilişkileri bildiride ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sovyet ihtilali, Kafkasya, Rusya, bağımsızlık.

* Araştırma Görevlisi, Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

THE REFLECTIONS OF THE IDEA OF INDEPENDENCE AFTER THE SOVIET REVOLUTION IN THE CAUCASUS

Abstract

This article will examine the political events that took place in the Caucasus under the influence of the idea of independence that emerged after the October Revolution. For example, in November 1917, relations with the Soviet administration of the Transcaucasian Commissariat, which was established against the Soviets in Tbilisi, will be assessed. Georgian, Armenian and Azerbaijani Turks were represented together in the Transcaucasian Commissariat. After the establishment of the Soviet government, the Commissariat was abolished and Transcaucasian Democratic Federative Republic (Seim) was established in February 1918. These political activities of Georgian, Armenian and Azerbaijani Turks and the relations between Transcaucasian Democratic Federative Republic (Seim) and Ottoman Empire will be discussed in the report.

Keywords: October Revolution, Caucasus, Russia, independence.

Sovyet İhtilali Öncesinde Rusya'da Sosyal ve Siyasi Durum

Ekim ihtilali olarak da adlandırılan Sovyet İhtilali'nden önce Kafkasya'da oluşan sosyal ve siyasi durum, ihtilalin arka planındaki olayların daha iyi anlaşılması için önem arz etmektedir. Bu meyanda Rusya'da XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan ekonomik şartlar ve bunların etkisiyle Çarlık yönetimi aleyhine gelişen itirazlar, düzenlenen mitingler Kafkasya'yı ve özellikle petrol işçilerinin hayli yaşadığı Bakü'yü etkisi altına aldı. Petrol işçilerinin düzenlediği gösteriler geniş bir alana yayıldı ve hatta kırsal alanlarda destekçi bulmaya başladı. Bu tehlikeli durumun farkına varan Çarlık hükümeti petrol işçilerini cezalandırmaya karar vererek Temmuz 1903'te petrol madenlerini yaktı. Böylece hükümet işçilerin suçlanması ve gerekli görüldüğü takdirde hapse atılması için bahane yarattı ve yüzlerce işçi bundan dolayı tutuklandı.

Petrol işçilerinin hükümet aleyhine gösterileri, kırsal kesimlerde eşkıyalığın ortaya çıkışı ile devam etti. Kargaşadan istifade etmeye çalışan gruplar devlet memurlarına ve polisler saldırlar düzenlediler. Hükümet ülke genelinde devam eden bu sorunlara çözüm bulmak yerine Kafkas halkları arasındaki kavgayı ateşleyerek düzeni sağlama yolunu seçti. Bu nedenle hükümet Ermeni Taşnaksütyun Partisi'ne destek verdi. Bakü'de başlayan Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasındaki etnik çatışmalar kısa bir süre içerisinde Azerbaycan'ın diğer bölgelerine de sıçradı.

Olayların büyüyerek yayılması üzerine tarafları barıştırmak isteyen Çarlık Rusyası'nın Kafkasya Naibi Vorontsov-Daşkov'un¹ girişimleriyle Tiflis'te bir kongre yapıldı. Fakat kongrede Ermenilerin inatçı tavırları nedeniyle bir an-

¹ İllarion İvanoviç Vorontsov Daşkov (27 Mayıs 1837-16 Ocak 1916) St. Petersburg'da doğdu. Askeri okullardaki eğitimini tamamladıktan sonra orduya katıldı ve 1860'lı yıllarda Türkistan'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesinde görev aldı. 1905-1915 yılları arasında Kafkasya Naibliği (Namestnik Kavkaza) görevinde bulundu. 1916'da hayatını kaybetti. Vorontsov Daşkov'un Kafkasya'da görev yaptığı sırada kaleme aldığı rapordan Kafkasya'nın siyasi, sosyal ve idari durumu hakkındaki bilgi edinilebilir. Bkz. Vorontsov-Daşkov, *Vsepoddanneşiy Otçyvet Za Vosem Let Upravleniya Kavkazom General-Adyutanta Grafa Vorontsova-Daşkova*, S.-Peterburg 1913, s. 6-18.

laşma sağlanamadı. Bunun üzerine kongre delegesi olan Azerbaycan Türklerinin bir kısmı, Ermeni terörüne karşı halkı savunacak milli bir örgütün kurulması yönünde teklifte bulundular. Özellikle 1906 yılının yazında Taşnak çetelerinin Şuşa, Nahçıvan, Erivan ve Karabağ'da saldırılara geçmesi üzerine Ahmet Ağaoğlu'nun girişimleri neticesinde Difai Partisi kuruldu.²

Rus Sosyal demokratlarının 1903'te Bolşevikler ve Menşevikler olarak ikiye ayrılması, Kafkasya'da da iki ayrı gurubun oluşmasını sağladı. Dönemin bazı aydınları, yerli işçiler arasında sosyalist birliğini güçlendirmek maksadıyla Ekim 1904'te İslam dünyasında ilk sosyal demokrat parti olma özelliği taşıyan Hümme Partisi'ni kurdular. Ancak partinin kurucu kadrosunun düşünce yapısı ileriki yıllarda tamamen farklı bir istikamete yöneldi. Bu istikamet sosyalizmden milliyetçilik yönüne doğru gidiyordu. Partinin kurucuları arasında sonraları Azerbaycan'ı bağımsızlığa götürecektir olan aydın ve siyasetçiler bulunuyordu. Daha sonraları milliyetçi görüşleri ağır basan Mehmet Emin Resulzade, Ahmet Ağaoğlu gibi aydınların yanı sıra komünizm ideolojisine inanmış Neriman Nerimanov bu partinin saflarındaydı.³ Bakü'nün birçok yerinde, Gence, Şuşa, Şamahı, Nahçıvan ve Tiflis'te partinin şubeleri vardı.

Bu dönem Rusya şehirlerinde, Çarlık hükümetine karşı büyük gösteriler düzenleniyordu. Geniş kitlelerin grevler düzenleyerek gösterilere katılması Çarlık hükümetini endişelendiriyordu. Hükümet, Çar II. Nikolay (1894-1917)'ın bizzat katılacağı bir toplantıda halkın taleplerini dinleyeceğini açıkladı ve 9 Ocak 1905 Pazar günü Kışlık Sarayı'na düzenlenecek yürüyüşe izin verdi. Böylece işçiler, çocukları ve eşleri ile birlikte, taleplerini Çar'a iletmek üzere Kışlık Sarayı'na doğru yürümeye başladılar. Ancak Çar o sırada Kışlık Sarayı'nda değildi; işçiler ise bundan habersizdi. Kalabalık, saraya yaklaştığında atlı Kazak birlikleri onları durdurmaya çalıştı. Fakat Aleksandrovski Parki'nde bekleyen askerler aniden kalabalığa ateş açmaya başladı. Ardından atlı muhafızlar halkın üzerine saldırdılar. "Kanlı Pazar" (Krovavoye Voskresenye) olarak adlandırılan bu olayda yüzlerce insan öldürüldü.⁴ Ölenlerin sayısı bazı kaynaklarda 200, bazılarında ise 1000 civarında gösterilmektedir. Ancak Petersburg'da yapılan bir araştırmada bu olaylar sırasında 4600 kişi-

² Beşir Mustafayev, "Rus ve Ermeni Tehdidine Karşı Kuzey Azerbaycan'da Kurulan İlk Türk Siyasi Teşekküller", *Yeni Türkiye*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, Cilt: III, Sayı: 62, Eylül-Aralık 2014, s. 2580-2582.

³ Nesrin Sarıahmetoğlu, *Mücadeleye Adanan Hayat Neriman Nerimanov*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012, s. 207-210.

⁴ Ramin Sadıkov, "Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol", *Gazi Türkiyat*, Bahar 2015/16, s. 169-170.

nin öldüğü iddia edilmektedir.⁵ Bu olayda yaşananlar Rusya'nın şehirlerinde duyulunca her yerde protestolar, grevler başladı. Bakü'ye haber ulaştığında Bolşevikler, tüm işçileri Petersburg işçilerine destek olmak amacıyla greve çağırdı. Böylece fabrikaların çoğu çalışamaz hale geldi. İş bırakma eylemine Gence fabrikaları ve bakır madenlerinin çalışanları da katıldı. Şubat ayında Bakü'de olağanüstü hal ilan edilmesine rağmen büyük şehirlerdeki grevler sona ermedi.⁶

Bu olaylar devam ederken Rusya'nın 1905 Japonya Savaşı'ndan yenilmiş olarak çıkması ekonomik ve siyasi krizi artıran bir etken oldu. Hükümetin savaştan yenik çıkması rejime muhalif olan Rus vatandaşlarının gizlice yürüttüğü siyasi faaliyetleri açıktan yürütmelerini sağladı. Bu dönemde Rusya Müslümanları kendi geleceklerini tayin etmek ve devleti yeniden ıslah etmek için 1905-1906 yıllarında üç kongre düzenlediler. Bu kongrelerin dördüncüsü 1914, beşincisi ise Mayıs 1917'de "Bütün Rusya Müslümanları Kongresi" adıyla toplandı. Kongrelere Kafkasya Türkleri adına da temsilciler katıldı. Hatta Ali Merdan Bey Topçubaşov Ağustos 1906'da düzenlenen üçüncü kongrede kongre başkanlığına getirildi.⁷

Sovyet İhtilali Sonrasında Kafkasya'da Oluşan Siyasi Hareketler

St. Petersburg'da meydana gelen Kanlı Pazar olayı bütün Rus şehirlerine hızlı bir şekilde yayıldı. Devletin savaş içerisinde bulunması ve iktisadi sıkıntılarının da etkisiyle 1916-1917 kışı Ruslar için hayli zorlu geçti. Çar II. Nikolay karşıtı protestolar halk ayaklanmasına dönüştü. Nihayetinde Petersburg'da toplanan halk saraya doğru yürüdü ve şehir isyancıların eline geçti. Bu kalabalığa daha fazla direnemeyen II. Nikolay yakalanarak tahttan indirildi. Bunun üzerine Rusya İmparatorluğu Devlet Duması 2 Mart'ta "Geçici Hükümet" kurmak durumunda kaldı. Kurulan bu Geçici Hükümet, yönetim problemleri ile uğraşırken Kafkasya'daki gelişmeleri takip edemedi. Bu nedenle Kafkasya'da kendisine bağlı bir yönetim oluşturmayı tasarlayarak 9 Mart'ta Özel Güney Kafkasya Komitesi⁸(OZAKOM)'ni kurdu. Merkezi Tiflis olan OZAKOM'un üyeleri Kafkasya'dan V. A. Harlamov (Kadet Partisi'nden), M. İ. Papacanov (Daşnak Partisi'nden), Mehmed Yusuf Caferov (Musavat Par-

⁵ Andrey Nikolayeviç Zaşihin, "O Çisle Jertv Krovavogo Voskresenya (po povodu tsifri 4600)", *Vestnik Severnogo (Arktiçeskogo) Federalnogo Universiteta*, Seriya: Gumanitarnıye Nauki, 2008, s. 5-6.

⁶ A. M. Pankratova, *Pervaya Russkaya Revolyutsiya 1905-1907 gg.*, Gosudarstvennoye İzdatelstvo Političeskoy Literaturı, Moskva 1951, s. 61-63.

⁷ İsmail Türkoğlu, "Müslüman Kongreleri", *TDVİA*, XXXII, s. 96-98; Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998, s. 63-111.

⁸ Osobyı Zakavkazskiy Komitet, (Особый Закавказский Комитет) (OZAKOM).

tisi'nden), A. İ. Çhenkeli (Menşeviklerden) ve K. G. Abaşidze (Sosyal Federalist Partisi'nden) idi.⁹

2 Mart'ta iktidarı ele geçiren Geçici Hükümet, Ekim 1917'de meydana gelen Bolşevik İhtilali'nden sonra yönetimi bırakmak zorunda kaldı. Ardından 26 Ekim'de toplanan Sovyetler Kurultayı'nda Lenin başkanlığındaki Bolşevik Rusya'nın kurulması kararlaştırıldı. Rusya'da meydana gelen devrim haberleri Kafkasya'ya ulaştığı zaman, Bakü'de işçi, askeri sınıf ve bazı sivil toplum kuruluşlarının da katıldığı bir toplantı düzenlendi. Burada Menşevik ve Taşnakların oylarıyla Bakü Sosyal Güvenlik Komitesi'nin kurulması kararı alındı. Bu kararı kabul etmeyen Bolşevikler, 2 Kasım 1917'de Bakü Sovyeti'ni ilan ettiler. Basın, Vatsek, Alyoşa, Çaparidze, Fioletev ve Şaumyan gibi Bolşevikler Bakü Sovyeti'ne üye seçildiler. Azerbaycan'ın bağımsızlığı için mücadele eden Müsavatçılar ilk başlarda Bolşeviklerle aynı saflarda yer aldılar. Musavatçılar Rusya'da meydana gelen Ekim Devrimi'ni de olumlu bir gelişme olarak karşılamıştı. Çünkü Bolşevikler her milletin kendi kaderini tayin etmeleri konusuna hayli ılımlı yaklaşıyorlardı. Bu yüzden bağımsız Azerbaycan hayalleri kuran Müsavatçılar, Bolşeviklere umutla bakıyor ve kendi kaderini tayin edecek olan Azerbaycan'ın kararına Bolşeviklerin saygı duyacağını düşünüyorlardı.¹⁰

Bütün olumlu beklentilerine rağmen Müsavatçılar yeni kurulan Bakü Sovyeti'nden umduklarını bulamadılar. Çünkü Bakü Sovyeti'ne hiçbir Azerbaycan Türkü üye seçilmedi. 15 Kasım 1917'de Tiflis'te, Bakü Sovyeti'ni boykot ederek Sovyet yönetimine karşı mücadele veren her üç milletin birlikte temsil edildiği Güney Kafkasya Komiserliği tesis edildi. Komiserliğe Gürcü Menşevik E. P. Gegeçkori başkan seçildi. Gegeçkori aynı zamanda Çalışma ve Dışişleri Bakanlığı Komiseri idi. A. Çihenkeli, İçişleri Bakanlığı (Menşevik); D. Donskoy, Askeri ve Deniz Bakanlığı (Eser, Sosyal Devrimci Parti); H. Karçıkyan, Maliye Bakanlığı (Daşnaksütyun); Fetali Han Hoyski, Eğitim Bakanlığı (Müsavat); Ş. V. Alekseyev-Meshiyev, Adalet Bakanlığı (Sosyal Federalist); M. Caferov, Ticaret Bakanlığı (Müsavat); H. Melik-Aslanov, Ulaştırma Bakanlığı (Müsavat) komiserliklerine seçildiler. A. Neruçev, Tarım Bakanlığı (Eser); G. Ter. Gazaryan, Gıda Bakanlığı (Daşnaksütyun); A. Ogancanyan, Hayır İşleri

⁹ Zahida Alizade, "Azerbaydano-Armyanskiye Politiceskiye Otnoseniya v 1917-1918 godah", *Kavkaz i Globalizatsiya*, Cilt: II, Sayı: 2, 2008, s. 174-175; Ramin Sadikov, "Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol", s. 170; Vadim Aleksandroviç Kumpan, "Kavkaz v Administrativno-politiceskoy Sisteme Rossii: İstoriçeskiy Opıt Obosobleniya", *Teoriya i Praktika Obşestvennogo Razvitiya*, No: 9, 2013, s. 200.

¹⁰ Vasif Qafarov, "Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: II, Sayı 3, Kış 2008, s. 139-140.

ve Sosyal Yardım Bakanlığı (Daşnaksütyun) ve son olarak H. Hasmemmedov, Devlet Denetleme Komiserliği'ne (Müsavat) seçildi.¹¹ Kafkasya Kolordusu Başkomutanı General Prjevalskiy ve Kafkasya Cephesi Kurmay Başkanı Tuğ-general Lebedinskiy'nin kuvvetleri Komiserliğin hizmetindeydi. Prjevalskiy ve Lebedinskiy, Komiserliğin 21 Kasım'da yapılan toplantısında da hazır bulundular.¹² Komiserliğin kurulmasıyla müştakil orduya sahip bir Güney Kafkasya devletinden söz etmek mümkündür. Kısa zaman içinde Müsavat Partisi de Komiserliğin faaliyetine katılma kararı aldı. Komiserlik içinde her millet kendi grubunu oluşturdu. Azerbaycan grubunun başkanlığına Mehmet Emin Resulzade seçildi.

Güney Kafkasya halklarına hitaben yayımlanan 18 Kasım (1 Aralık) tarihli bildirmede Komiserliğin faaliyetlerini yalnızca Tüm Rusya Kurucu Meclisi'nin toplanarak yasal hükümeti seçeceği tarihe kadar sürdüreceği belirtildi.¹³ 5 Ocak 1918'de Petersburg'da çoğunluğu Menşeviklerin ve Sosyal devrimcilerin temsilcileri olan Kurucu Meclis toplandı. Vekiller, Sovyet iktidarını ve İkinci Tüm Rusya Sovyet Kongresi'nin kararlarını tanımayı reddetti. Bunun üzerine Bolşevikler Kurucu Meclisi dağıttılar ve Komünist Partisi'nin diktatörlüğünü ilan ettiler. Böylece Rusya'da parlamenter rejimin kurulması umudu sona erdi. Bu gelişmeler Kafkasya'da zaten pek etkin bir güç olamayan Komiserliğin kendini feshetmesine neden oldu. 22 Şubat 1918'de Güney Kafkasya'dan Rusya Kurucu Meclisi'ne seçilen milletvekillerinin toplantısında Güney Kafkasya Seymi'nin (Parlamento) ilan edilmesi kararlaştırıldı. Seym'de Gürcistan Sosyal demokratlarından (Menşeviklerden) 32, Azerbaycan Müsavat Partisi ve diğer bağımsızlardan 30, Ermeni Taşnaksütyun Partisi'nden ise 27 temsilci bulunuyordu.¹⁴ Seym'deki 13 bakanlığın beşini Azerbaycan milletvekilleri aldılar.¹⁵ Bu oran Azerbaycan milletvekillerinin Seym içerisindeki etkilerinin yüksek seviyelere ulaştığını göstermektedir.

¹¹ "Prikaz ob Obrazovanii Zakavkazskogo Komissariata", 15 (28) Noyabrya 1917 goda, No: 6, *Dokumenti i Materiali po Vneşney Politike Zakavkazya i Gruzii*, Tbilisi 1990, s. 7-8. (*Güney Kafkasya ve Gürcistan'ın Dış Politikası Üzerine Belgeler ve Malzemeler* isimli bu eserin adı bundan sonra kısaltma olarak *Dokumenti i Materiali...* şeklinde yazılacaktır.)

¹² "Vıpiska iz jurnala zasedaniya Zakavkazskago Komissariata", 21 Noyabrya (4 Dekabrya) 1912 goda, No: 8, *Dokumenti i Materiali...*, s. 11-12.

¹³ "Pervaya Deklaratsiya Zakavkazskogo Komissariata", 18 Noyabrya (1 Dekabrya) 1917, No: 7, *Dokumenti i Materiali...*, s. 8-9.

¹⁴ Ramin Sadıkov, "Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol", s. 176.

¹⁵ Nesrin Sarahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920*, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 342.

Güney Kafkasya Seymi'nin Osmanlı Devleti ile İlişkileri

Bolşevik Hükümeti iktidara geldiğinde ilk iş olarak Osmanlı Devleti ile ilişki kurup Kafkasya'daki savaşı sonlandırmayı arzuluyordu. Erzincan'da Osmanlı Devleti ile Rus ordusu arasında 18 Aralık 1917'de bir ateşkes antlaşması imzalanmıştı. Antlaşmaya göre Rus ordularının bulunduğu hat sınır sayılacaktı. 18 Aralık'ta Komiserlik askeri birlikler meydana getireceğini ilan etti. Bundan istifade eden Ermeniler Ruslardan aldıkları askeri teknolojiyi kullanarak Türklere karşı saldırılarda bulunmaya başladılar. Bunun üzerine 14 Ocak 1917'de III. Ordu Komutanı Vehib Paşa, derhal Müslümanların katlinin önüne geçilmesini ve Erzincan Antlaşması'na göre bir an önce Kafkas halkları ile Türkler arasında barış görüşmelerine başlanılması gerektiğini Kafkasya Cephesi Komutanı General Odişelidze'ye bildirdi.¹⁶ Antlaşmaya göre işgal ettikleri topraklardan geri çekilmeyi kabul eden Rus ordusu boşalttığı köyleri yakmaya başladı. Bu durum karşısında Vehib Paşa antlaşmanın bozulması ve Ermeni çetelerinin Türklere yaptıkları saldırıların devam etmesini ileri sürerek General Prjevalski'ye 22 Ocak 1917 ve 1 Şubat 1918'de iki ayrı mektup yazdı.¹⁷ General Odişelidze'ye de 16 Şubat'ta telgraf gönderdi.¹⁸ Ardından Türk ordusu 12 Şubat'ta Ermeni saldırılarını bertaraf etmek ve Rus işgali altındaki toprakları kurtarmak için ileri harekâta başladı.¹⁹ Bu durum üzerine General Odişelidze, Vehib Paşa'ya verdiği cevabında Osmanlı sınırındaki Müslümanların her türlü saldırıdan korunacağı ve Erzincan saldırısının suçlularının bulunup derhal Türk tarafına bildirileceğini açıkladı.²⁰

Seym'in kurulmasından birkaç gün sonra, Bolşevik Hükümeti'nin Almanya ve Osmanlı Devleti ile Brest-Litovsk Barış Anlaşması'nı imzaladığı haberi Tiflis'e ulaştı. Bu anlaşma gereğince Kars, Ardahan ve Batum Türkiye'ye ve-

¹⁶ "Pismo Komanduyuşçago Turetskimi Armiyami na Kavkazskom Fronte Vehiba-paşi", I (14 Yanvar) 1918 goda, No: 15, *Dokumentı i Materialı...*, s. 24-25.

¹⁷ "Pismo Vehiba-Paşi Glavnokomanduyuşemu Voyskami Kavkazskago Fronta gen. Prjeval'skomu", 9 (22) Yanvary 1334 g. (1918 g.), No: 27; "Pismo Vehiba-Paşi Glavnokomanduyuşemu gen. Prjeval'skomu", 19 Yanvary (1 Fevralya) 1334 g. (1918 g.), No: 28, *Dokumentı i Materialı...*, s. 42-44.

¹⁸ "Telegramma Vehiba-Paşi gen. Odişelidze o Nasiliyah Armyan Nad Musul'manskim Naseleniyem", 29 Yanvary (16 Fevralya) 1334 g. (1918 g.), No: 29, *Dokumentı i Materialı...*, s. 44-46; Halil Bal, "Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı: 5, 2004, s. 31-32.

¹⁹ "Telegramma Vehiba-Paşi o Perehode Turetskih Voysk v Nastupleniye", 30 Yanvary (12 Fevralya) 1334 g. (1918), No: 31, *Dokumentı i Materialı...*, s. 47-49.

²⁰ "Otvet gen. Odişelidze na Telegrammu Vehiba-Paşi", 30 Yanvary (12 Fevralya) 1918 goda, No: 30, *Dokumentı i Materialı...*, s. 46-47.

riliyordu.²¹ Güney Kafkasya Seymi, kendi haberi ve rızası olmadan imzalanan bu anlaşmaya itirazını bildirdi. Ayrıca seçilen temsilciler Türkiye ile barış görüşmelerine katılmak üzere Trabzon'a hareket etti. 1 Mart'ta Trabzon'da barış görüşmeleri başladı. Seym temsilcileri arasında görüş ayrılığı hüküm sürüyordu. Seym'in Ermeni temsilcileri Kars'ın büyük bir kısmının, Gürcüler ise Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'ne verilmesine itiraz ediyor, gerekirse savaşıacaklarını vurguluyorlardı. Seym'in Azerbaycanlı temsilcileri ise Osmanlı Devleti'ne karşı olacak her hangi bir eylemin içinde yer almayacaklarını açıklıyorlardı.²² 13 Mart'ta Dağıstan mebusu Benderli İbrahim Haydarov, Mir Yakup Mehdiyev ve Dağıstan Eşrafından ve Şeyh Şamil'in torunlarından Mustafa Bey Türk Heyeti başkanı Rauf Bey arasında gizli görüşme gerçekleşti. Bu görüşmede Azerbaycan ve Dağıstanlı temsilciler bütün Kafkas Müslümanlarının Türk ordusunun Kafkaslara girmesini beklediklerini, Ermenilerin burada dış güçler tarafından teşkilatlandırıldığını ve Kafkasya'daki Bolşevik nüfûzunun gelişmesinin Müslümanlar için büyük bir tehlike oluşturacağını bildirdiler.²³

Kafkas Halklarının Bağımsızlık Mücadelesine Karşı Şaumyan'ın Faaliyetleri

Seym'de temsil edilen üç Güney Kafkasya halkının birlikte çalıştıkları bu dönemde Bakü Sovyeti yönetimi Tiflis'te bulunan Seym'e karşı faaliyetlere girişti. Ateşli bir Bolşevik olan Bakü Sovyeti Başkanı Stephan Şaumyan bu üç milletin bağımsızlık yolunda adımlar attığını görmüş ve rahatsız olmuştu. Ayrıca Musavat Partisi'nin hızlı bir şekilde geniş kitlelere yayılması ve idaredeki etkinliğini artırması da onu rahatsız eden durumlardan biriydi.²⁴ O yıllarda Güney Kafkasya Seymi'ni oluşturan üç halkın bağımsızlıklarını kazanmaları ve Rusya'dan ayrılarak müstakil cumhuriyetler şeklinde teşkilatlanmaları gündemde idi. Bu durumu engellemek için derhal girişimde bu-

²¹ Brest-Litovsk Barışı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu: Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri: 22 Aralık 1917-3 Mart 1918*, Dergah Yayınları, İstanbul 1998; *Mirnyye Peregovori v Brest-Litovske s 22/9 Dekabriya 1917 g. Po 3 marta (18 fevralya) 1918 g.*, Plenarniye Zasedaniya Politiçeskoj Komissi, Ed. A. A. İoffe (V. Krımskogo), (Önsöz: L. D. Troçki), Moskva 1920.

²² Ramin Sadıkov, "Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol", s. 176-177. Trabzon görüşmeleri için bkz. Serpil Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2001, s. 67-74.

²³ Serpil Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, s. 77.

²⁴ Güney Kafkasya'da uygulanan Ruslaştırma siyasetinin sonrasındaki milli uyanış devri ve milliyetçi akımlar hakkında bkz. Nesrin Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920*, s. 157-196.

lunan Şaumyan, 3 Mart 1918'de Stalin'e bir mektup yazarak Kafkasya'nın kaybedildiğini ve Bakü'nün askeri olarak süratle teçhiz edilmesi gerektiğini yazdı. Kafkasya'da üç farklı cumhuriyetin bağımsızlığını kazanacağı telaşına kapılan Rusya, bu durumu kabullenmeyerek Bakü'nün petrolü olmadan ihtilalin geleceğine yön verilemeyeceğini anladı ve Taşnaksütyun ile Musavat Partileri arasındaki çekişmeden faydalanmak istedi. Bu çekişme bir müddet sonra milli bir ayaklanma özelliği kazandı. Mart olayları olarak adlandırılan bu olayların senaryosu şüphesiz Rusya tarafından hazırlanmıştı. Gerek Ermeni gerekse Azeri milliyetçiliğine karşı olan Şaumyan, Kafkasya'daki milli bağımsızlık hareketlerinin artmaya başladığı bu yıllarda Kafkas halklarının kendi kaderlerini tayin etme isteklerini Rusya'ya yapılan bir ihanet olarak değerlendirmeyordu.²⁵

Bu olaylar giderek partiler arası çatışmanın dışına çıktı ve etnik bir çatışma haline büründü. Çünkü olayların yatıştırılması için görevlendirilen 5, 6 bin kişilik Sovyet birlikleri yanında yardımcı kuvvet olarak 3, 4 bin kişilik silahlı Ermeni birlikleri de kullanıldı.²⁶ Olaylar sırasında Bolşevik olan bir müslümana bile aman verilmedi. Olaylar 2 Nisan'a kadar yatışmadı, Şaumyan'ın hesaplarına göre 3 bin kişi öldü. Hayatta kalanlar da panik içinde şehri terkettiler.²⁷ Mehmet Emin Resulzade'nin 1918 Mart olayları hakkındaki değerlendirmesi de bunun etnik bir çatışma olduğu yönündeydi. Olayın birinci yıldönümünde *İstiklal* gazetesinde kaleme aldığı bir makalesinde şöyle yazıyordu:

*“Şaumyanların Bakü'de yaptıkları, Petrograd (St. Petersburg) ve Moskova'da yapılanlardan çok uzaktı. Rusya'da sınıfsal bir çatışma, Bakü'de ise sınıfsal çatışma denilerek etnik çatışmalar icra edildi. Taşnaklar intikam aldılar. Mart'ın 18'i Bakü Müslümanlarının başı üzerinde patlayan toprak, özerklik ve bağımsızlık özlemiyle yaşayan Azerbaycan Türk düşüncesini mahvetmek içindi.”*²⁸

Bakü'de isyan olayları devam ederken Trabzon'da görüşmeler sürüyordu. Seym ise bu dönemde sağlıklı bir şekilde işlemiyordu. Seym'in Azerbaycanlı

²⁵ Nesrin Sarıahmetoğlu, “26 Bakü Halk Komiserleri ve Stephan Şaumyan Yeniden Sorugulanıyor”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 14, (2000), Erzurum, s. 297-298.

²⁶ Firuz Kazımzade, *Transkafkasya için Mücadele 1917-1921: Türkiye-İngiltere-Rusya*, Tarih Kuram Yayınları, İstanbul 2016, s. 99.

²⁷ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988, s. 160.

²⁸ Ramin Sadıkov, “Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol”, s. 179.

üyeleri Bakü'deki Mart olayları nedeniyle katledilen Türklere dikkat çekerek Seym'in Bakü Sovyeti'ni boykot etmesini istiyorlardı. Aynı zamanda Ermenilerin Anadolu'da yaptıkları katliamların kınanmasını talep ediyorlardı. Fakat sağlıklı bir şekilde çalışmayan Seym, bu taleplere karşılık veremiyordu. 12 Nisan'da yapılan Seym toplantısında Türkiye ile yapılan görüşmelerin durumu müzakere edildi. Seym'in Azerbaycanlı üyeleri görüşmeler sırasında Brest-Litovsk'un şartlarının yerine getirilmesini tavsiye edince Azerbaycan Türkleri ile Ermeni ve Gürcü üyeler arasında gerginlik yaşandı. Müzakereler sonucunda görüşmelerin durdurulması ve Türkiye'ye karşı savaşa başlanması kararlaştırıldı. Bölgede olağanüstü hal ilan edildi. Ardından ülke savunması için Gürcü ve Ermenilerden oluşan "Yüksek Savunma Şurası" kuruldu. Bu sefer de Seym'in Azerbaycanlı temsilcileri, Türklere karşı yapılması planlanan savaşa onay vermedikleri gibi böyle bir işe karışmaktan da uzak kaldılar. Netice Trabzon konferansı, Seym'in Brest-Litovsk'un maddelerini kabul etmemesi üzerine dağıldı.²⁹ Bunun üzerine Osmanlı ordusu ileri harekate başladı.³⁰

Türk tarafı 12 Nisan'da Batum'un ele geçirildiğini resmen açıkladı.³¹ Ardından Osmanlı Devleti barış müzakerelerine başlanması gerektiğine dair Güney Kafkasya Seymi'ne 22 Nisan'da bir ulti-matom verdi. Aynı gün yapılan Seym toplantısında bağımsız, demokratik, federal Güney Kafkasya Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi kararlaştırıldı.³² Ancak Seym içindeki tartışmaların devam etmesi hükümetteki krizi artırdı. Üyeler, Osmanlı Devleti'nin talepleri üzerine henüz ortak bir karara varamamışken Türk ordusu Gümrü'ye doğru harekete geçti. Kafkasya Cephesi Komutanı Vehip Paşa, bağımsız Güney Kafkasya Cumhuriyeti Hükümeti'nin başkanı Çhenkeli'ye 27 Nisan 1918'de Gümrü'nün ele geçirildiğine dair telgraf gönderdi.³³

Çhenkeli başkanlığında kurulan yeni hükümet çok etkili olmadı. Üyeler arasındaki uyuşmazlıklar azalma yerine daha da artıyordu. Özellikle Mayıs sonlarına doğru Güney Kafkasya'da durum hayli sıkıntılı bir hal almıştı. Diğer yandan Avrupa devletleri de devam eden sorunların uzamasını kendi menfaatlerine çevirmeye çalışıyorlardı. Mayıs ayının ortalarından başlayarak Azerbaycanlı temsilciler Osmanlı Devleti ile, Ermeni ve Gürcüler ise Almanya ile gizli

²⁹ Nesrin Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920*, s. 345.

³⁰ Serpil Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, s. 80-82.

³¹ "Ultimatum o Sdaçe Batuma", No: 80, *Dokumenti i Materiali...*, s. 161-162.

³² "Provozglaşeniye Zakavkazya Nezavisimoy Respublikoy", 9 (22) aprel'ya 1918 godu, No: 99, *Dokumenti i Materiali...*, s. 200-222.

³³ "Telegramma Vehiba-Paşı o Vzyatiy Aleksandropolya", No: 121, *Dokumenti i Materiali...*, s. 251-252.

görüşmeler yapmaya başladı. Gürcüler Berlin'e bir temsilci göndererek Almanya'nın himayesini kabul etmeye razı olduklarını bildirdikleri için Almanya'nın Güney Kafkasya'ya ilgisi daha da arttı. Mayıs sonlarında bağımsızlıklarını ilan etmek için defalarca gizli toplantılar yapan Gürcüler Almanya'nın açık desteğini aldılar. Batum'da Gürcü temsilcileriyle Alman temsilci Fon Lossov arasında süren görüşmelerden Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi gerektiği sonucu çıktı.³⁴ Böylece Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi halinde Almanya'nın Gürcistan'a asker göndermesi ve gerektiğinde Türk müdahalesine karşı bağımsız Gürcistan'ı savunması vaadi verildi.³⁵

Seym'in 26 Mayıs'ta yapılan son toplantısında Gürcüler, Güney Kafkasya Cumhuriyeti'nden ayrılarak kendi bağımsız devletlerini kurmak istediklerini bildirdiler. Uzun süren tartışmalardan sonra Gürcistan bağımsızlığını ilan etti.³⁶ Güney Kafkasya Seymi dağıldıktan bir gün sonra Seym'in Müslüman temsilcileri Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmek ve ilk Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kurmak için Tiflis'te bir araya geldiler. Uzun süren tartışmalardan sonra delegeler kendilerini Geçici Milli Şura ilan ederek, Şura başkanlığına Mehmet Emin Resulzade'yi seçtiler. Ertesi gün Kafkasya Genel Valiliği binasında, Geçici Milli Şura'nın ilk toplantısı yapıldı. Bu toplantıda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı ilan edildi.³⁷ Bağımsızlık beyannamesi okunduktan sonra Geçici Milli Şura ilk hükümeti kurma görevini Fethali Han Hoyski'ye verdi. Hoyki kurduğu hükümeti şuraya takdim etti. Böylece Azerbaycan bağımsızlığına kavuştu. Sovyetlerin işgaline kadar 23 aylık bir bağımsızlık dönemi yaşayan Azerbaycan, Türk-İslam dünyasındaki ilk cumhuriyet olarak tarihe geçti.

Sonuç

Kafkasya'da filizlenen bağımsızlık düşüncesi üzerinde Sovyet devrimi öncesinde oluşan sosyal ve siyasi koşulların önemli bir rolü olduğu anlaşılmıştır. XX. yüzyılın başlarında ekonomik olarak bir çıkmazın içine giren Çarlık yönetimi aleyhine gelişen itirazlar ve düzenlenen mitingler, ihtilalin gerçekleşmesine zemin hazırlamış ve Rusya'da yaşayan farklı milletler arasında bağımsızlık düşüncesini ateşlemiştir. Bu bağımsızlık mücadelesi için Güney Kafkasya'daki üç millet arasında çeşitli siyasi hareketlerin ortaya çıktığı görülmüştür. Bu siyasi hareketlerin sonucu olarak 1917 Kasım ayında Tiflis'te

³⁴ "İz protokola pervago zasedaniya Batumskoy Mirnoy Konferentsii", 11 Maya 1918 goda, No: 131, *Dokumentı i Material...*, s. 312-316.

³⁵ Ramin Sadikov, "Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol", s. 180.

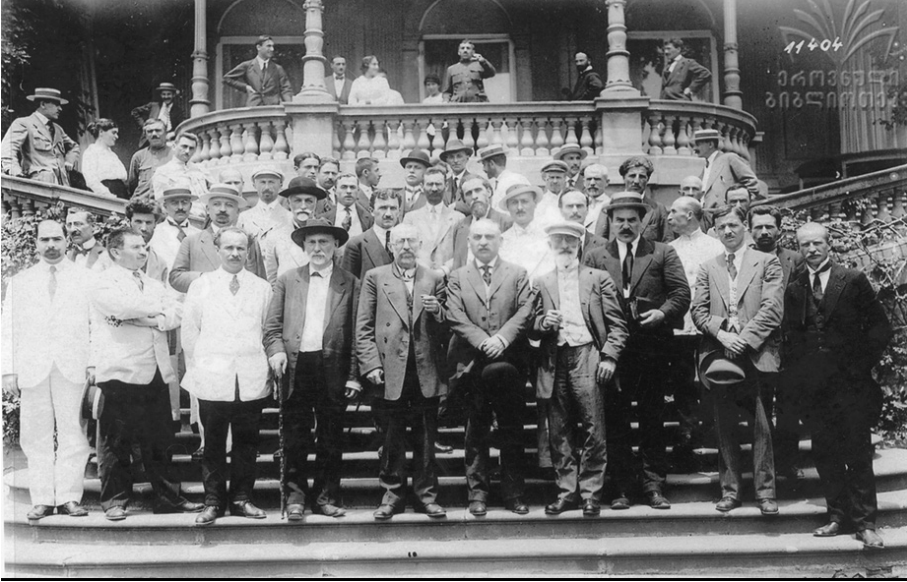
³⁶ "Akt Nezavisimosti Gruzii", No: 165, *Dokumentı i Material...*, s. 336-338.

³⁷ Ramin Sadikov, "Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol", s. 180-181.

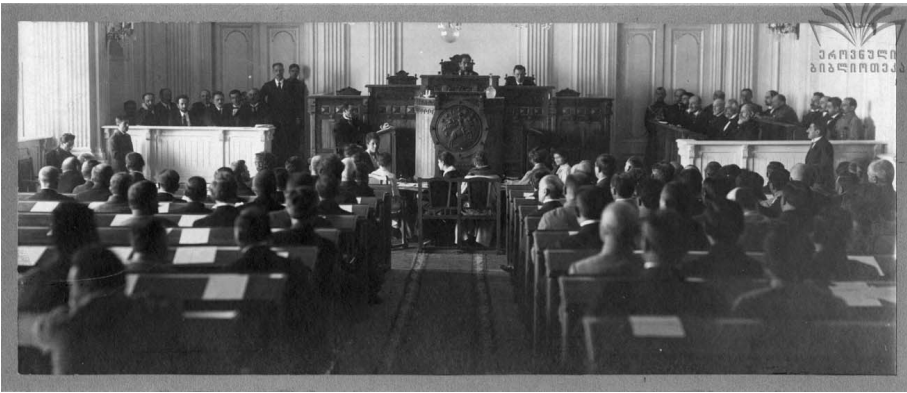
Sovyetlere karşı Güney Kafkasya Komiserliği ve daha sonra Şubat 1918’de Güney Kafkasya Seymi teşekkül etmiştir.

Başlangıçta Bolşevikler Kafkasya’da gündemde olan bağımsızlık hareketlerine olumlu yaklaşmışlar, fakat sonradan bu kararlarından vazgeçerek stratejik konumu itibariyle önemli bir yer olan Kafkasya’da Rusya’dan ayrı müstakil devletlerin oluşmasına müsaade etmemişlerdir. Özellikle zengin petrol şehri Bakü olmadan ihtilalin geleceğine yön vermenin zorluğu açıkça görülmektedir. Ateşli bir Bolşevik olan Şaumyan, Kafkasya’nın kaybedileceğini düşünerek Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasındaki etnik çatışmaları ateşlemiştir. Olayların giderek büyümesi üzerine Sovyet birliklerinin müdahalesi gecikmemiş, neticede Bakü’de bağımsız Azerbaycan devletinin kurulması engellenmiştir. Fakat mücadeleye devam eden Kafkas halkları kurdukları Seym içerisinde siyasi faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Kendisine bağlı bir ordusu ve parlamentosu olan Güney Kafkasya Seymi, Türkiye ile askeri ve siyasi görüşmeler gerçekleştirmiştir. Ancak Seym’in farklı milliyete mensup temsilcileri arasında yaşanan bir takım fikir ayrılıkları parlamentonun dağılmasına neden olmuştur. Rusya’nın hakimiyetinden uzak bir devlet kurma mücadelesi, önce Gürcistan’ın ardından da Azerbaycan’ın bağımsızlığını ilan etmesiyle sonuçlanmıştır. Ancak neredeyse iki yıl süren bir bağımsızlık döneminden sonra Sovyet birliklerinin işgaliyle birlikte bağımsızlık sona ermiştir.

EKLER

Ek 1: Bağımsızlık ilanı sonrası Gürcistan Ulusal Konseyi Üyeleri 26 Mayıs 1918
(Gürcistan Milli Meclisi Kütüphanesi)

Ek 2: Gürcistan Cumhuriyeti Kurucu Konsey Toplantısı (1918)
(Gürcistan Milli Meclisi Kütüphanesi)

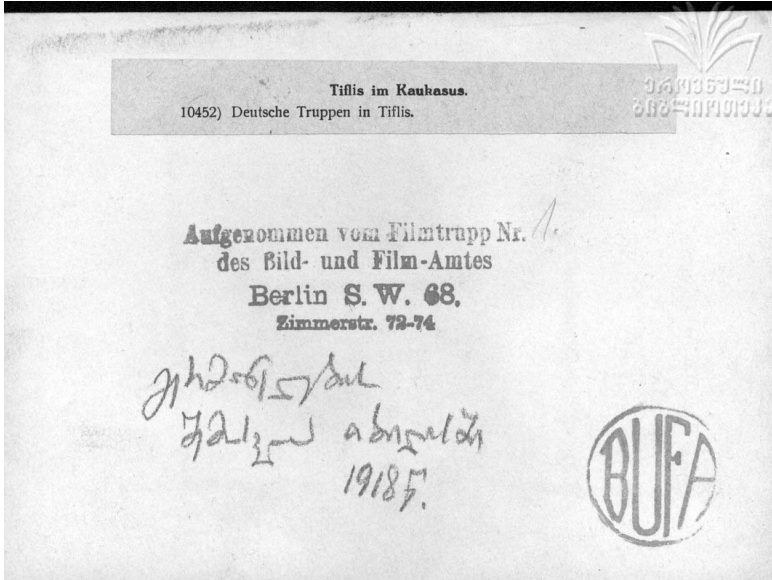
Ek 3: Gürcistan Kurucu Meclisi (1918) (Gürcistan Milli Meclisi Kütüphanesi)

Ek 4: Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Milletvekilleri (Gürcistan Milli Meclisi Kütüphanesi)

Ek 5: Tiflis'de Alman Askerleri (1918) (Gürcistan Milli Meclisi Kütüphanesi)

Ek 6: Tiflis'de Alman Askerleri (1918) (Gürcistan Milli Meclisi Kütüphanesi)

Ek 7: General Odışelidze (Ayakta soldan ikinci) subaylarla birlikte (1917)
(Gürcistan Milli Meclisi Kütüphanesi)

KAYNAKÇA

Alizade, Zahida, “Azerbaydjano-Armyanskiye Politiceskiye Otnoseniya v 1917-1918 godah”, *Kavkaz i Globalizatsiya*, Cilt: II, Sayı: 2, 2008, s. 173-180.

Bal, Halil, “Brest-Litovsk Antlaşması’ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı: 5, 2004, s. 25-51.

Devlet, Nadir, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998.

Dokumenti i Materiali po Vneşney Politike Zakavkazya i Gruzii, Tbilisi 1990.

Kazımzade, Firuz, *Transkafkasya için Mücadele 1917-1921: Türkiye-İngiltere-Rusya*, Tarih Kuram Yayınları, İstanbul 2016.

Kılıç, Selami, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu: Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri: 22 Aralık 1917-3 Mart 1918*, Dergah Yayınları, İstanbul 1998.

Kumpan, Vadim Aleksandroviç, “Kavkaz v Administrativno-politiçeskoj Sisteme Rossii: İstoriçeskiy Opir Obosobleniya”, *Teoriya i Praktika obşestvennogo Razvitiya*, No: 9, 2013, s. 199-201.

Mirniye Peregovori v Brest-Litovske s 22/9 Dekabriya 1917 g. Po 3 Marta (18 fevralya) 1918 g., Plenarniye Zasedaniya Politiçeskoj Komissi, Ed. A. A. İoffe (V. Krımskogo), (Önsöz: L. D. Troçki), Moskva 1920.

Mustafayev, Beşir, “Rus ve Ermeni Tehdidine Karşı Kuzey Azerbaycan’da Kurulan İlk Türk Siyasi Teşekküller”, *Yeni Türkiye*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, Cilt: III, Sayı: 62, Eylül-Aralık 2014, s. 2575-2584.

Pankratova, A. M., *Pervaya Russkaya Revolyutsiya 1905-1907 gg*, Gosudarstvennoye İzdatelstvo Politiçeskoj Literaturı, Moskva 1951.

Qafarov, Vasif, “Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya’nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: II, Sayı: 3, Kış 2008, s. 139-151.

Sadıkov, Ramin, “Rus İhtilallerinin Azerbaycan’a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol”, *Gazi Türkiyat*, Bahar 2015/16, s. 165-185.

Sarıahmetoğlu, Nesrin, *Mücadeleye Adanan Hayat Neriman Nerimanov*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.

Sarıahmetoğlu, Nesrin, *Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920*, TTK Yayınları, Ankara 2006.

Sarıahmetoğlu, Nesrin, “26 Bakü Halk Komiserleri ve Stephan Şaumyan Yeniden Sorugulanıyor”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 14, 2000, Erzurum, s. 297-302.

Sürmeli, Serpil, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2001.

Swietochowski, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988.

Türkoğlu, İsmail “Müslüman Kongreleri” *TDVİA*, XXXII, s. 96-98.

Vorontsov-Daşkov, *Vsepoddanneşiy Otçyet Za Vosem Let Upravleniya Kavkazom General-Adyutanta Grafa Vorontsova-Daşkova*, S.-Peterburg 1913.

Zaşihin, Andrey Nikolayeviç, “O Çisle Jertv Krovavogo Voskresenya (po povodu tsifrı 4600)”, *Vestnik Severnogo (Arktiçesko) Federalnogo Universiteta*, Seriya: Gumanitar-niye Nauki, 2008, s. 5-6.

1917 İhtilali'nden Sonra Azerbaycan'da Tarih Yazımının İnşası

Doç. Dr. İsmail Türkoğlu*

Özet

Çarlık Rusyasında yaşayan Türkler arasında tarih yazımının bir bilim dalı olarak gelişip büyümesi Ekim 1917 İhtilali'nden sonra olmuştur. Bundan önce bazı önemli tarihçilere ve eserlere rastlasak da bunların sayısı bir elin parmaklarını geçmez. Kuzey Türkleri arasında eserleriyle kendisinden sonra gelen kuşağı etkilemiş olan Şehabeddin Mercani ve Rızaeddin Fahreddin en önemli tarihçilerdir. Güney Türkleri arasında yani Azerbaycan'da ise 1917'den önce tarih ilminden ya da yazımından bahsetmek pek mümkün gözükmemektedir. Bakü önemli bir ticaret merkezi olmasına rağmen şehirde üniversite olmadığından sosyal bilimler Kazan'daki gibi inkişaf etmemiştir. Ancak bu demek değildir ki Azerbaycan'da hiçbir tarihi eser vücuda gelmemiştir. Bütün Müslüman ülkelerde olduğu gibi Azerbaycan'da da hanlıklar döneminde din adamları ya da hanların vakanüvisleri tarafından yazılan bazı eserler vardır. Bunlar vakayinameler ve ruznamelerdir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, tarih yazımı, Aziz Ubeydullin, Panteleymon Krestoviç Juze, V. Bartold.

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

THE DEVELOPMENT OF HISTORIOGRAPHY IN AZERBAIJAN AFTER THE OCTOBER REVOLUTION

Abstract

The development of Historiography as a scientific discipline among the Turks who lived in the Tsardom of Russia drew up after the October Revolution. Before this, although some important historians and works can be seen, the number of them isn't sufficient. Şehabeddin Mercani and Rızaeddin Fahreddin, who influenced the next generation with their works, are the most important historians among the Northern Turks. It doesn't seem likely to talk about History or Historiography for the Southern Turks, like Azerbaijan, before 1917. Although Baku is an important commercial center, social sciences hadn't developed as in Kazan, since there was no university in the city. However that doesn't mean that there wasn't any historical work in Azerbaijan. Just like the all Muslim countries, Azerbaijan had some works written by clerics or by chroniclers of the khans in the period of khanates. These were *vakayinames* and *ruznames*.

Keywords: Azerbaijan, Historiography, Aziz Ubeydullin, Panteleymon Krestoviç Juze, V. Bartold

ÇARLIK RUSYASINDA yaşayan Türkler arasında tarih yazımının bir bilim dalı şeklinde gelişip büyümesi Ekim 1917 İhtilali'nden sonra gerçekleşmiştir. Bundan önce bazı önemli tarihçilere ve eserlere rastlasak da bunların sayısı bir elin parmaklarını geçmez. Kuzey Türkleri arasında eserleriyle kendisinden sonra gelen kuşağı etkilemiş olan Şehabeddin Mercani ve Rızaeddin Fahreddin en önemli tarihçilerdir. Hasan Ata Abeşi, Ayneddin Ahmerof, Zeki Velidi Togan, Murat Remzi, Hadi Atlası gibi tarihçiler ise verdikleri bir iki eserle şöhret olmuş tarihçilerdendir. Hasan Ata Abeşi *Tarih-i Kavmi Türki* ve *Türk Uruğları* adında iki eser yazmış ancak daha sonra kayda değer bir eserine rastlanmamıştır.¹ Zeki Velidi Togan 1912'de *Türk-Tatar Tarihi* isimli eseriyle şöhret olmuş, bu eserinden sonra çeşitli gazete ve dergilerde neşredilen tarihle alakalı bazı makalelerinden başka Rusya'da eseri basılmamıştır. Türkistan tarihi için vazgeçilmez birer kaynak olan eserlerini Türkiye ve Avrupa'da yazmıştır. Murad Remzi *Telfiku'l-Ahbar ve Telkihu'l-aşar fi Veka'i-i Kazan ve Bulgar ve Müluki't-Tatar I-II* (Orenburg 1908) isimli eserini yazarken memleketinde araştırmalar yapmış ve Petersburg'a giderek arşivlerde incelemelerde bulunmuştur. Ancak eser Arapça olduğundan Kuzey Türkleri arasında çok fazla okunmamış ve ilgi görmemiştir.² Bunun nedeni belki de genç yaşında ülkesinden ayrılmış olması ve bir daha dönmemesidir. Hadi Atlası, *Sibir Tarihi* (Kazan 1911), *Süyünbike* (Ka-

¹ Hasan Ata Abeşi bu eserleri yazmak için on altı yıl çalıştığını ve materyal topladığını yazsa da Türk Dünyası'nın ilk diplomalı tarihçisi olan Aziz Ubeydullin bu eserin ilmi kıymetinin olmadığını iddia etmektedir. Eser Petersburg sefiri vasıtasıyla Sultan II. Abdühamid'e de takdim edilmiş ve Sultan yazara ikinci dereceden Mecidiye nişanı ve bir akik tespih hediye etmiştir. Bu akik tespih günümüzde Tataristan Milli Müzesi'nde hâlâ saklanmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, BEO. 3688/276595, H. 03.01.1328.

² Murad Remzi eserini Arapça olarak kaleme almasını şöyle izah etmektedir: "Rusların biz Türk ve İslam ahalisine ve memleketlerine yaptıkları ve yapmakta oldukları zulmü umum alem-i İslama bildirmek için iki ciltten ibaret olan Türk ve Tatar tarihini Arapça neşre muvaffak oldum". Ahmet Temir, "Doğumunun 130. Ve Ölümünün 50. Yılı Dolayısıyla Kazanlı Tarihçi Murad Remzi (1854-1934)" *Belleten*, L/197, Ankara 1987, s.503; Ahmet Özel, "Muhammed Murad Remzi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 34, 2007, s. 566-568

zan 1913) ve *Kazan Hanlığı* (Kazan 1914) isimli üçlemesinden sonra tarihi eser kaleme almamıştır. Rusya’da 1917 İhtilali’ne kadar en meşhur tarih dergilerinden olan *Arkeoloji Cemiyeti Haberleri*’nde makalleri basılan Ayneddin Ahmerof aynı zamanda Kazan Üniversitesi Tarih, Asar-ı Atika ve İlmü’l Ensab Cemiyeti azası olan ilk yerli tarihçilerden biridir. Kuzey Türklerinin bu meşhur tarihçisinin “Mişerler ve Onların Dilleri”, “Kazan Müslümanlarının Düğün Adetleri”, “Tipterler ve Onların Nesepleri”, “Bulgar Hanlığının Timur Hücumuna Kadar Olan Ahvalı”, “Bulgar Hanlığı Hakkında Türkçe Kitaplarda Olan Haberlerin Teftişi” gibi mühim makalelerinin yanı sıra *Bulgar Tarihi* (Kazan 1909) ve *Kazan Hanlığı* (Kazan 1910) adında iki kitabı da bulunmaktadır. Ayneddin Ahmerof iyi derecede Rusça biliyordu ve eserlerini hazırlarken kaynaklarına ilmî geziler yaparak sahadan malzeme topluyordu. Araştırma ve incelemeye ehemmiyet vermesi onun eserlerinin üniversite dergilerinde neşrine imkan sağlamıştır.³

Yukarıda sayılan tarihçiler arasında Rızaeddin Fahreddin’in ayrı bir yeri vardır. O bugünkü manada tam bir tarihçidir, birinci elden kaynaklar kullanmış, eserlerinde dipnot ve indekse yer vermiştir. Orenburg Müftülüğü’nün arşivini düzenlemesi ve istidadı sayesinde devrinin en önemli tarihçisi olmuştur. Onun eserleri günümüzde de tarihçilerin sıklıkla başvurduğu kaynaklar arasındadır.

Kuzey Türkleri arasında tarih ilminin inkişaf etmesinde Kazan Üniversitesi ve burada yapılan şarkiyat ve Türkoloji araştırmalarının etkisi olduğu muhakkaktır. Kazan şehrinde 1804’de kurulan bu üniversitenin Tatarlara ilim ve maarif yönünden katkısını kimse inkar edemez. Rusya egemenliğinde yaşayan diğer Türk halkları arasında tarih ve edebiyat ilminin bu derece inkişaf etmemesinin sebebi; Azerbaycan ve Özbek Türkleri dışındakilerin çoğunun göçebe hayata devam etmeleri, şehir ya da kasabalarında onları maarif yoluna yönlendirecek ilmi ortamdan uzak yaşamalarıdır.

Güney Türkleri arasında yani Azerbaycan’da ise 1917’den önce tarih ilminden ya da yazımından bahsetmek pek mümkün gözükmemektedir. Bakü önemli bir ticaret merkezi olmasına rağmen şehirde üniversite olmadığından sosyal bilimler Kazan’daki gibi inkişaf etmemiştir. Ancak bu demek değildir ki Azerbaycan’da hiçbir tarihi eser vücuda gelmemiştir. Bütün Müslüman ülkelerde olduğu gibi Azerbaycan’da da hanlıklar döneminde din adamları ya da hanların vakanüvisleri tarafından yazılan bazı eserler vardır. Bunlar vakayinameler ve ruznamelerdir. Bunlarda kaynak ya da kaynak tahlili ve tenkidi gibi

³ Ayneddin Ahmerof hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Elmira Salahova, “Gaynetdin Ehmerevnen Tormuş Yulu Hem Eşçenliği (1864-1911)”, *Gaynetdin Ehmerev*, Kazan 2011, s. 14-28.

şeyler aramak mümkün değildir. Azerbaycan'ın ilk profesörü olan Mirza Kazım Bey (1802-1870) dinini değiştirerek Hristiyan olmuş ve ikbal basamaklarını hızla çıkarak Kazan Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapmış, profesörlüğe kadar yükselmiştir. Mirza Kazım Bey tarih sahasında önemli eserler neşretmiştir: Seyyid Muhammed Rıza'nın es-Seb'u's Seyyar isimli eserini neşretmiş ve buna bir önsöz yazmıştır. Ayrıca yine *O vzyatii Astrahani v 1600 Godu Krımskimi Tatarami* (Astrahan'ın 1600'de Kırım Tatarları Tarafından Zabtı), *Uygurlar Hakkında İncelemeler*, *Derbendname* gibi bazı eserleri neşretmiştir. Mirza Kazım Bey kendi elinde bulunan Türkçe el yazması *Derbend Tarihi*'ni İngilizce olarak neşretmiştir. Yine kendisinin Şeyh Şamil Ve Müridizm, *İslam Tarihi* gibi eserleri de bulunmaktadır. Ancak şunu belirtmeliyiz ki bu eserler Azerbaycan'da değil, Petersburg ve Kazan gibi şehirlerde neşredilmiştir ve Rusça-İngilizce olduğu için de Azerbaycan halkının bunlardan istifade etmesi mümkün olmamıştır. Aleksandr Mirza Kazım Bey *Derbendname*'nin önsözünde Derbend halkının okumayı sevdiğini, geceleri bir eve toplanarak tarihi eserler okudukları gibi pazarlarda da el yazma eserlerin satıldığını yazmaktadır.⁴

Azerbaycan'ın 1723-1828 yılları arasında Osmanlı-İran ve Rusya savaşlarına sahne olması ve neticede Rusya tarafından işgal edilmesi, ülkede asayişin temin edilmesini doğurmuş, bundan sonra Azerbaycan'da da Mirza Cemal ve Mirza Adıgüzel gibi yazarların *Karabağname*'leri vücuda gelmiştir. Bu eserler 1950'de Rusça'ya tercüme edilmiş ve günümüzde de Amerika'da Ermeni Araştırmaları Enstitüsü tarafından İngilizce neşirleri yapılmıştır. Ahmed Bey Cavanşir, Mirza Yusuf Karabağî, Mir Mehdi, Mirza Rehim gibi başka yazarların da yine Karabağ ve Şuşa hakkında bazı eserleri bulunmakla birlikte bunlar benzer eserlerdir ve herhangi bir ilmi metod kullanılmamıştır. Bir nevi günlük olayların yazıldığı ruzname defterleridir.

Rusya ve İran arasında Azerbaycan topraklarının paylaşılmasına dair anlaşmanın yapıldığı Gülistan şehrine izafeten eserine *Gülistan-ı İrem* adını veren Abbaskulu Ağa Bakıhanov, Rusça bildiği için Rus çevreleriyle yakın ilişkide bulunmuş ve Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgalini müspet bir hadise olarak görmüştür. Bakıhanov ilk defa dağınık haldeki Azerbaycan tarihine ait belge ve bilgileri bir araya getirmiş ve bugünkü manada ilmi bir tarih kitabı ortaya koymuştur. Eserini 1841'de tamamlanmıştır. Onun kaynakları arasında Herodot, Strabon, Taberi, Mesudi, İbn Havkal, Karamzin, Katip Çelebi gibi yüze yakın önemli tarihçi vardır.⁵

⁴ V. Bartold, *Materialı Dlya İstorii Fakulteta Vostoçnih Yazıkov*, Petersburg 1909, s. 28-31

⁵ Seyran Gayıbov, "Abbaskulu Ağa Bakıhanov'un Gülistan-ı İrem eserinde Kırım Tatarları ve Giraylar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt 1, sayı 4, 2008, s. 218-229.

Rusya egemenliği altında yaşayan diğer Türk topluluklarına nazaran daha önce süreli neşriyatla tanışan Azerbaycanlıların çıkardığı *Ekinci* (1876), *Şark-i Rus* (1903), *Hayat* (1905), *Kaspi*, *Füyuzat*, *Şelale* gibi gazete ve dergilerde Azerbaycan tarihine ait pek fazla bir şey yoktur. Risale olarak ise Hacı Zeynel Abidin Tagiyev'in biyografisi, Vamberi'nin *Buhara Tarihi* isimli eserinin Timur'a dair kısmının tercümesi, Corci Zeydan'ın *İslam Medeniyeti* isimli eserinin birinci cildinin tercümesi, medreseler için yazılmış bir iki İslam tarihi yazılmıştır. Bunların dışında 1917'e kadar kayda değer başka eser yoktur ve dönemin aydınları tarih konusunda neden eser vermemişlerdir, bilinmiyor! Dönemin meşhur müverrihlerinden olan Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu dahi yukarıda zikredilen *Hayat* ve *Şarki Rus* gazetelerinde çok sayıda makaleleri bulunmasına rağmen, tarih konusunda yazmamışlardır.

Ekim İhtilali'nden sonra Azerbaycan'da tarih bir bilim dalı olarak Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin üç şubesinde (Eski Tarih ve El sine Şubesi, Şark Fakültesi, Pedagoji Fakültesi), Politeknik Enstitüsü'nün sonradan kapanmış olan İktisat Şubesi'nde, Azerbaycan'ı Öğrenme Cemiyeti'nin Tarih-Etnografya Şubesi ve Arkeoloji Komitesi'nde öğretilmeye başlanmıştır. Bu kurumlar arasında Azerbaycan'ı Öğrenme Cemiyeti'nin Tarih-Etnografya Şubesi ülkede tarih ilminin inkişaf etmesinde ve ülkenin geçmişinin öğrenilmesinde en çok faaliyet gösteren müesseselerden biri olmuştur. Bu kurumlarda "garp tarihini tedkik ve öğrenme", "Rusya tarihini tedkik ve öğrenme", "yakın şark ve İslam aleminin tarihini öğrenme", "Türk-Tatar halklarının tarihini öğrenme", "Azerbaycan'ın 1917 devrimine kadar olan tarihini öğrenme" ve "Azerbaycan'da devrim tarihi" gibi konuların araştırılması ve öğretilmesi için planlar yapılmış olmasına rağmen yeterli uzman bulunamaması, hocaların yaşlı ve sadece ders vermekle meşgul olmaları, en önemlisi ise çoğunun Marksist olmaması nedeniyle istenilen yönde eğitim verilemediği gibi araştırmalar da yapılamıyordu. Mesela Arkeoloji Komitesi tarafından neşredilen *Bakü Şehir Tarihi* daha sonraki yıllarda Marksizim usulünde tarih yazımından uzak olduğu için tenkit edilmiştir.⁶ Bu müesseseler tarafından neşredilen ve 1922'de çıkmaya başlayan *Kızıl Kalemler*, 1923'de çıkmaya başlayan *Maarif ve Medeniyet* -ki daha sonra *İnkılap ve Medeniyet* adını almıştır- *Maarif İşçisi*, *Bolşevik*, *Komunist*, ayrıca Rusça neşredilen *Bakinski Raboçi* gazetesi tarih konusunda makallerin neşredildiği önemli dergilerdir.

Azerbaycan'da tarih ilminin inkişafında rol oynayan alimlerden biri Pan-teylemon Krestoviç Juze'dir. Juze 1870'de Kudüs'de Ortodoks bir Arap ailede

⁶ Aziz Ubeydullin, *10 İl İçerisinde Azerbaycanda Tarih Elminin İnkişafı*, Bakü 1930, s. 15-24.

doğdu, Moskova yakınlarındaki Provaslavyan seminer ve akademilerinde dini eğitimini sürdürdükten sonra Rusya misyonerlerinin önemli merkezlerinden olan Kazan'daki dini akademide tahsilini devam ettirdi ve buradan 1896'da mezun oldu. Meşhur misyoner M. A. Maşanov'un ısrarı üzerine mezun olduğu akademide Arapça dersleri vermeye başladı ve 1916'ya kadar bu derslere devam etti. Ekim İhtilali'nden sonra aldığı davet üzerine Bakü'ye giderek üniversitede çalışmaya başladı. Haziran 1921'de Arap dili doktorasını tamamladı. 1922-1926 yılları arasında Azerbaycan Devlet Üniversitesi Doğu Fakültesi'nin dekanlığını yaptı, ayrıca Orta Doğu Halklarının Etnografi ve Tarihi Bölüm başkanlığını da yürüttü. 1937'de profesör unvanını aldı.⁷ Azerbaycan'a geldikten sonra Kafkasya ve Azerbaycan üzerine çalışmaya başladı. Arap fütuhati ve bu fütuhat sonunda Azerbaycan ve Kafkasya'da kalan Arapların asimilasyonu, Azerbaycan'da feodal sınıflar, Arap kaynaklarında Azerbaycan ve Ermenistan onun ilgilendiği başlıca konulardı. Belazüri'nin *Fütuhu'l Büldan* adlı eserindeki Azerbaycan, Ermenistan fütuhati kısımları Rusça'ya tercüme edilmiş ve neşredilmiştir. Tercüme ve şerh Juze tarafından yapılmıştır. Juze 1923-24'de Türk tarihine dair bazı makaleler neşretmeye başladı Bu makaleler usul ve metod cihetlerinden ehemmiyetli olmasalar da Orhun Kitabeleri'nin bulunması, okunmaya başlanması ve tarihi ehemmiyetleri üzerinde durmaktadır. Yazar bir diğer makalesinde Türk halkının tarih sahnesine çıkışları, Türk kabilelerinin eski tarihlerindeki vakaları tasvirinden ibarettir. Bu makalenin ehemmiyetli tarafı Orhun-Altay Türklerinin Bizans kayzerleri ile münasebetine dair Yunan menbaalarına istinaden verilmiş malumattır. Yazarın ayrıca *Maarif İşçisi* dergisinde "Hilafet Devrinde Türklerin Rolü" unvanlı bazı makaleleri de neşredilmiştir. (sayı 6, sayı 6-7). Yazar Şark Fakültesi'nin dergisinde yayınlanan makalesinde Mahmud Kaşgarî hakkında mufassal malumat vermektedir.⁸ Juze ve arkadaşları 1941'de Azerbaycan'ın ilk önemli tarih kitabını neşretmişlerdir. Eski çağlardan XIX. yüzyıla kadar Azerbaycan tarihinin incelendiği bu kitap uzun yıllar ehemmiyetini muhafaza etmiştir.⁹ Juze ağır hasta olduğu için Azerbaycan Üniversitesi'nin hocalarına karşı Stalin döneminde başlatılan tutuklama ve sürgünlerden kurtulmuş, ancak oğlu tutuklanmıştır.

Türk tarihi hakkında İhtilal'den sonra Azerbaycan'da neşredilmiş eserlerin en mühimi V. Bartold'un *Hazar Denizi Çevresinin İslam Medeniyetindeki Yeri*

⁷ M. A. Kostryukov, *Juze Panteleymon Krestoviç (1870-1942 gg.) Nauçno-Pedagogičeskaya i Obşçestvennaya Deyatelnostı*, Kazan 2010, s. 7-14.

⁸ P. K. Juze, "Thesarus Linguarum Turcorum", *Izvestiya Vostoçnogo Fakulteta Azerbaydjanskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, cilt II, Bakü 1928, s. 27-35

⁹ *Istoriya Azerbaydjana. Kratkij Oçerk*, Bakü 1941

(Bakü 1924) isimli eseridir. Bartold Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde ders vermek üzere Bakü'ye geldiği zaman "Teddik ve Tettebbu Cemiyeti"nde umum Türk tarihinin gidişatı hakkında bir ders vermiş ve bu ders cemiyetin dergisinde neşredilmiştir. Bakü'de 1926'da toplanan Türkoloji Kurultayı'na da katılan Bartold, Türk tarihinin seyri ve teddik yapılması için sıra bekleyen konular hakkında önemli bir konuşma yapmıştır. Bu konuşma daha sonra Türkoloji Kurultayı Mecmuası'nda neşredilmiştir. Bartold bu eserinde Türk tarihi hakkında el değmemiş konular ve fikirler hakkında malumat vermekte, muhtelif Türk halklarının tarihi teddik edilirken hangi meselelere ehemmiyet verilmesi hususunda genç araştırmacılara yol göstermektedir.¹⁰

Azerbaycan'da tarih ilminin inkişafında hem yönetici hem de öğretim üyesi olarak Profesör Juze gibi rol oynayan diğer bir Kazanlı da Aziz Ubeydullin'dir. Türk Dünyası'nın ilk diplomalı tarihçisi olan Aziz Ubeydullin, yeni kurulmuş olan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Maarif Komiserliği'nin davetine uyarak Bakü'ye gitmiş o orada uzun yıllar çalışmıştır. Azerbaycan hükümeti ihtiyaç duyduğu milli kadroların hazırlanmasında büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştı ve milli kadroların yetiştirilmesi için Türk dili, edebiyatı ve tarihi ile meşgul olan alimleri Bakü'ye davet etmeye başladılar. Türkiye'den İsmail Hikmet Ertaylan (1889-1967), Kırım'dan Bekir Sıtkı Çobanzade (1893-1939) ve Kazan'dan Aziz Ubeydullin bu davete iştirak eden meşhur alimlerden bazılarıdır. Aziz, 1925'de Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde işe başladı. Üniversitede ve Pedagoji Enstitüsü'nde dersler vermekte olan Aziz, ders notlarını hazırlamak için Bakü kütüphanelerinde ve arşivlerinde çalıştı ve Azerbaycan tarihine dair kaynaklara vakıf oldu. Aynı zamanda Azerbaycan Devlet Arşivleri'nin kataloglarının hazırlanmasında çalıştı.¹¹ Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Türkologlarının toplandığı Bakü Türkoloji Kurultayı'nın (1926) organizasyonunda aktif olarak çalıştığı gibi "Türk-Tatar halklarının tarihî edebiyatının İnkişafı" isimli bir de tebliğ sundu. Azerbaycan'da tarih ilminin inkişafında çok önemli roller oynamış olan Aziz Ubeydullin, Bakü'de çalıştığı yıllarda çoğu Rusça olarak aşağıdaki eserleri hazırlamıştır: "Tatar Tüccar Sınıfının Tarihi", "Tatarlarda Feodal Sınıfın Sükutu", "İsmail Gaspıralı'nın İdeolojisi", "Tatarların Menşei Hakkında", "Hazarların Zuhuru Meselesine Dair", "Pugaçev Ayaklanması ve Tatarlar", "İhtilalde Tatarlar", "Özbek Tarihinin Dair Materyaller", "Özbeklerin Menşei", "Kıpçakların Tarihi Mukadderatı",

¹⁰ Aziz Ubeydullin, *10 İl İçerisinde Azerbaycanda Tarih Elminin İnkişafı*, Bakü 1930, s. 17-24.

¹¹ Cemil Hesenov, *Ak Lekelerin Kara Kölkesi*, Bakü 1991, s. 177-196; "Eçke Emigrant", *Kazan Utları*, Kazan 1997, sayı 10, s. 122-127;

“Türk-Tatar Tarihi Edebiyatının İnkişafı”, “XIX. Asrın Ortalarında Buhara’nın İktisadi ve İçtimai Vaziyeti”.

Azerbaycan’da tarih ilminde batı kaynaklarının ilk kullanıcılarından olan Vasiliy Mihayloviç Sısoyev (1864-1933), Moskova Üniversitesi Tarih-Dil Fakültesi’ni bitirdikten sonra Kafkasya’daki çeşitli liselerde Latince ve Yunanca dersleri verdi ve Kafkas’ya tarihi, arkeolojisi ve etnografyası hakkında bilgi sahibi oldu. İhtilal’den sonra Bakü’ye gelerek üniversitede ders vermeye başladı ve aynı zamanda Azerbaycan Arkeoloji Komitesi’nin sekreterliğini yürüttü. Azerbaycan’daki tarihi mirasın tesbiti ve korunması konusunda çaba sarfetti. Azerbaycan’ın tarih, arkeoloji ve etnografisinin öğrenilmesinde büyük katkıları vardır. *Kuzey Azerbaycan Tarihi* (Bakü 1925), *Bakü Rehberi* (Bakü 1925) gibi önemli ve iki eser kaleme almış, sonraki yıllarda Azerbaycan üzerine onlarca makale yazmıştır. Çalışmalarında 13. ve 14. yüzyılda Azerbaycan’da bulunmuş Avrupalı seyyahların eserlerinden ilk bahseden tarihçilerdendir.¹²

Azerbaycan Üniversitesinde ilk olarak nümizmat ve arkeoloji derslerini başlatan bilim adamı Evgeniy Aleksandroviç Pohomov (1880-1965), Tiflis’de liseyi bitirdikten sonra Petersburg’a giderek teknik bilimler ve arkeoloji yüksek tahsili tahsili yaptı. Tahsilini tamamladıktan sonra yeniden Tiflis’e dönen Pohomov, Gürcü paraları üzerine hazırladığı bir eseriyle gümüş madalya kazandı. İhtilal’den sonra Azerbaycan’a giderek üniversitede çalışmaya başladı ve 1919’da Bakü Üniversitesi’nde kurulan Müslüman Doğuyu Öğrenme Cemiyeti’nin üyesi oldu. 1922’de Arkeoloji ve Nümizmat Bölümü’nü kurdu. Üniversitede arkeoloji ve nümizmat derslerinin yanı sıra Bakü müzesi ve Azerbaycan’da tarihi mirasın korunması cemiyet ve komitelerinde faal rol oynadı. Azerbaycan tarihi, arkeolojisi ve nümizmatığı üzerine yüzden fazla çalışması bulunan Pohomov’un *Maarif İşçisi* dergisinde yayımlanan (sayı 11, 1926) “Kafkas Azerbaycanı Tarihine Dair Menbalar” isimli makalesi hâlâ Azerbaycan tarihi ile meşgul olmak isteyenler için önemli kaynaklardan biridir.¹³ Keza Pohomov tarafından Devlet İlimi Tedkikat Enstitüsü Tarih ve Etnografya Şubesi’nde Azerbaycan tarihi ile ilgili verdiği dersler Türkçeye tercüme edilerek “Azerbaycan Tarihini Öğrenme Yolunda Hangi Mehazlardan İstifade Etmeli” adıyla neşredilmiştir.¹⁴

Aziz Ubeydullin Azerbaycan’da yerli halkın tarih ilminde yeterli eser verememesinin nedenlerini şöyle izah etmektedir:

¹² Tamilla Kerimova, *Iz İstorii Natsionalnoy Akademii Nauk Azerbaydjana*, Bakü 2005, s. 489-491.

¹³ *A.g.e.*, s. 465-470.

¹⁴ Evgeniy Aleksandroviç Pohomov, “Azerbaycan Tarihini Öğrenme Yolunda Hangi Mehazlardan İstifade Etmeli”, *Azerbaycan’ı Öğrenme Yolu*, Sayı 1/6, Bakü 1930, s. 43-45.

*“1917 İhtilali’nden sonra iktidara gelen proleter sınıfı ve yoksul köylüler kendi arasında lazım kadar müellif ve muharrir çıkaramamışlardı. Bunun içindir ki April İnkılabından sonra Türk-Tatar halklarının tarihi hakkında yazılan eserler mefkure cihetinden çok zayıf ve onların ilmi kıymeti de pek aşağıda idi.”*¹⁵

İhtilal’den sonraki on yıl içinde yerli halktan eser verenler arasında Mir Abbas Bağırzade, Cabbar Efendizade, Veli Hulufu, Hasan Sadık, Ali Ekberof, Yusuf Vezir en önemlilerdir. Ancak bunlar yukarıda saydığımız bilim adamları gibi ciddi bir tarih ve dil eğitimi görmemiş, daha ziyade Türkçe kaynaklardan istifade ederek bazı eser ve makaleler kaleme almışlardır. Mesela Mir Abbas Bağırzade’nin *Maarif ve Medeniyet* isimli dergide neşredilen “Köhne Türklerin Medeniyet Eserlerine Dair” (sayı 6 ve 8) isimli makalesinin kaynakları gösterilmemiştir. Yazar makalesinde Miladi 1118’den önce Anadolu’da Kummanların yaşadığını ispata çalışıyor ve VI. asırda Türklerde dokuma sanatının çok inkişaf ettiğini iddia ediyor. Ayrıca o dönemde sanayi-i nefisenin Türkler arasında çok yüksek derecede olduğunu ileri sürüyor. Aziz Ubeydullin yazarın bu sahada mütehasıs olmadığını, ne bulmuşsa onu yazdığını ve Osmanlı muharrirlerinin eserlerini kullandığı halde bunları tahlil etme becerisinden yoksun olduğunu yazmaktadır.¹⁶

Azerbaycan’ın tamamen Bolşevik hakimiyetine geçmesinden sonra teşkil edilen devlet organlarında çalışacak yerli kadroların hazırlanması için kurulan üniversite, enstitü ve teknik okulların çeşitli şubelerinde başlatılan tarih eğitimi verecek kadroların sayısı mahdur idi. Bunun için yukarıda da görüldüğü gibi Rusya’nın çeşitli üniversitelerinden mezun olmuş ve bu sahada eserler vermiş olan şarkiyatçı ve Türkologlar, Bakü’ye gelerek Azerbaycan’ın ihtiyaç duyduğu yerli ve milli kadroların hazırlanmasında aktif çalışmışlardır. Ancak bunların önemli bir kısmı Komünist gelenekten gelmedikleri için bir müddet sonra rejimin gözünden düşmeye başlamışlar ve rejimin istediği doğrultuda eserler vermedikleri için matbuatta tenkit edilmeye başlanmışlardır. 1920-1930 yılları arasında Azerbaycan Üniversitesi’nde görev yapan Türkolog ve şarkiyatçıların çoğu Stalin’in 1937-1938 yıllarındaki teröründe ortadan kaldırılmış ya da en az on yıllığına çalışma kamplarına gönderilmişlerdir. Bu birinci kuşağın yetiştirdiği öğrenciler daha sonraki yıllarda rejimin istediği doğrultuda Azerbaycan’ın ve Komünist devrimlerin tarihini yazmaya başlamışlardır.

¹⁵ Aziz Ubeydullin, *10 İl İçerisinde Azerbaycanda Tarih Elminin İnkişafı*, Bakü 1930, s. 3-35.

¹⁶ Aziz Ubeydullin, *a.g.e.*, s. 16-19.

KAYNAKÇA

- “Eçke Emigrant”, *Kazan Utları*, Kazan 1997, sayı 10, s. 122-127.
- Ahmet Özel, “Muhammed Murad Remzi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 34, 2007, s. 566-568.
- Ahmet Temir, “Doğumunun 130. ve Ölümünün 50. Yılı Dolayısıyla Kazanlı Tarihçi Murad Remzi (1854-1934)” *Bellekten*, L/197, Ankara 1987, s.503-504.
- Aziz Ubeydullin, *10 İl İçerisinde Azerbaycanda Tarih Elminin İnkişafı*, Bakü 1930.
- Cemil Hesenov, *Ak Lekelerin Kara Kölkesi*, Bakü 1991, s. 177-196.
- Elmira Salahova, “Gaynetdin Ehmerevnen Tormuş Yulu Hem Eşçenliği (1864-1911)”, *Gaynetdin Ehmerev*, Kazan 2011, s. 14-28.
- Evgeniy Aleksandroviç Pohomov, “Azerbaycan Tarihini Öğrenme Yolunda Hangi Mehazlardan İstifade Etmeli”, *Azerbaycan’ı Öğrenme Yolu*, Sayı 1/6, Bakü 1930, s. 43-45.
- Istoriya Azerbaydjana. Kratkiy Oçerk*, Bakü 1941.
- M. A. Kostryukov, *Juze Panteleymon Krestoviç (1870-1942 gg.) Nauçno-Pedagogičeskaya i Obşçestvennaya Deyatelnosti*, Kazan 2010.
- Osmanlı Arşivleri, BEO. 3688/276595, H. 03.01.1328.
- P. K. Juze, “Thesarus Linguarum Turcorum”, *Izvestiya Vostoçnogo Fakulteta Azerbaydjanskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, cilt II, Bakü 1928, s. 27-35.
- Seyran Gayıbov, “Abbaskulu Ağa Bakıhanov’un Gülistan-ı İrem Eserinde Kırım Tatarları ve Giraylar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt 1, sayı 4, 2008, s. 218-229.
- Tamilla Kerimova, *Iz İstorii Natsionalnoy Akademii Nauk Azerbaydjana*, Bakü 2005.
- V. Bartold, *Materialı Dlya İstorii Fakulteta Vostoçnuh Yazıkov*, Petersburg 1909, s. 28-31.

Tatar-Müslüman Toplumunda Devrimci Duyguların Ortaya Çıkışı ve Gelişimi Üzerine Bir İnceleme Kaynağı Olarak Tatar Askerlerinin Mektupları

Elmira Salakhova*

Özet

1917 yılı Rusya için kritik bir yıl olmuştur. Yıllarca ve asırlarca Rusya'da uygulanan ulusal ve ekonomik politika ortamı kızdıırıyordu ve 1917 yılında artık doruk noktasına çıkmıştı. Gerek Rusya gerek Tatar-Müslüman topluluğunda devrimci yaklaşımların oluşması ve gelişmesi çeşitli tarihi kaynaklarda yer almaktadır. Bu hususun incelenmesinde şüphesiz en önemli kaynak askerlerin savaş cephelerinden yazdıkları mektuplardır. Tarihi bir kaynak ve mektup üslubu olarak mektuplar; olup bitenlerin duygusal yönüne sahip olduklarından ve aktardıklarından, olaylara kişisel yaklaşımı gösterdiklerinden, hatta bu algının sosyal özelliklerini aktardıklarından dolayı çok değerli materyal olmaktadır. Maalesef bu kaynaklar hala incelenmemiştir.

Asırlarca Tatar toplumu Çarlık devletinin milli ve dini baskısı altında kalmıştır. Böylece halk incinmiş ve yönetime karşı güvensizlik duyuyordu. Birinci Dünya Savaşı toplumdaki gerilimi kat kat arttırmıştır. Savaş başında Tatarlar sabırlı davranıp yakında barışın ilan edeceğini ümit etmişler ancak sonraki mektuplarında askerlerde karamsar bir yaklaşım hatta olaylara karşı ilgisizlik ortaya çıkmakta, 1917 yılına doğru bu tutum protesto haline gelmektedir. Bir Tatar erinin yazdığı 18 Haziran 1917 tarihli mektubunda, '*Cephede tüm askerlerin ve bizim moralimiz çok kötü çünkü her gün barışı bekliyorduk ama üstler hücum istiyor, çatışma meydana geliyor, biz hepimiz eskicilere karşıyız*', diye yazılmıştır. Gabdulla Galiev; işçilerin işten vazgeçtiklerini, mağazaların kapandığını, maden ocaklarının çalışmadıklarını ve büyük bir grevin beklendiğini anlatıyor. 'Neden

* Sh. Marjani Tataristan İlimler Akademisi, Kıdemli Araştırma Görevlisi.

böyle oldu kimse bilmiyor'. Bir de herkesin çok endişeli olduğunu hatta insanların geceleri uyumaya korktuklarını yazmaktadır.

Müslüman Tatarlar toplumda olan değişiklikleri ve Muvakkat Hükümetinin iktidara gelmesini Tatar-Müslüman topluluğunun gelişmesi için olumlu dinamik olarak algılamaya çalışmışlardır. Örneğin Fazılzyanov halk kitlelerinin tutumunu anlatırken şöyle yazmıştır: 'Biz, Müslümanlar artık özgürlüğümüz için mücadele etmeliyiz ki Müslümanlar olarak özgür yaşayabileceğiz'.

Tatar topluluğu oluşan devrimci ortamı kendi menfaatleri için kullanmak istemiştir ve bu koşullarda milli ve dini özgürlüğü gerçekleştireceğini ümit etmiştir. İleride Bolşevikler Tatar halkı için hep kritik ve hassas konu olan toprak hususunu gündeme getirerek Tatarların sempatilerini ve desteklerini kazanabilmişlerdir. Tatar askerlerinin mektupları askerlerin tutumunu ve Tatar-Müslüman topluluğunda devrimci yaklaşımların nasıl oluştuğunu ve geliştiğini ve Rusya tarihindeki yerini yansıtmaktadır. Söz konusu kaynakların yakından incelenmesi tarihimizin az bilinen yanlarını açığa vurma ve olayların gerçeklerini farklı açılardan görme imkanını sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tatarlar, Rusya, Bolşevik İhtilali, asker

THE LETTERS OF TATAR SOLDIERS AS A SOURCE FOR THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF REVOLUTIONARY SENTIMENTS IN TATAR MUSLIM COMMUNITIES

Abstract

1917 is a turning point for Russia. National and economic policies had being pursued in Russia for many years and centuries heated the situation, and in 1917 it reached its peak. The initiation and progression of revolutionary sentiments, both in the Russian and in the Tatar-Muslim societies are reflected in different historical records. Obviously, the most important sources in the study of this problem are the letters of the Tatar soldiers written from battlefields of the war. Letters as a historical source and kind of epistolary genre are very valuable material, since this kind of information carrier possesses and conveys the emotional coloring of events, reveals a personal attitude to events and even conveys the social characteristics of this perception. Unfortunately, these sources have not been studied yet.

Throughout many centuries the Tatar society experienced the national, religious oppression of the tsarist state. Meanwhile, the people have a great grudge and distrust towards the authorities. The First World War greatly increased the tension in society. If the Tatars were tolerant at the beginning of the war, they hoped for an early peace, and in the subsequent time, a pessimistic mood appears in the letters, and even indifference to the events, closer to 1917, it acquires the character of protest.

Tatars-Muslims tried to see a positive dynamics for the further development of the Tatar-Muslim society with changes in society, and with the advent of the Provisional Government.

The Tatar society wanted to take advantage of the current revolutionary situation, it tried to hope for the realization of its national, religious freedom in the given conditions. Later on the Bolsheviks managed to win the sympathy and support of the Tatars with a land issue on the agenda, which was always acute and painful for the Tatar people. Letters of Tatar soldiers clearly reflect the mood of soldiers and show the initiation and progression of revolutionary sentiments in the Tatar-Muslim society and its place in the Russian history. A special study of these sources will provide an opportunity to reveal little-known aspects of history and to look at the realities of events from a different angle.

Keywords: Tatars, the soldiers' letters, manuscripts, Russia, the Bolsheviks.

1917 YILI Rusya için büyük değişimler, dönüşler yılı olmuştur. Uzun yıllar boyunca devam eden milli, siyasi ve iktisadi haller bu vakaalar için uygun koşulları oluşturmuştu. Rusya tarihini alt üst eden ve asır boyunca devam etmiş yoldan başka yola alıp götürebilecek olayların meydana gelmesi; 1917 yılında devrime neden olacak dereceye kadar büyümesi, onun Tatar cemaatine tesiri konusunda çeşitli tarihi kaynaklardan öğrenilebilir. Bunlardan en ilgi çeken olup bugüne kadar en az hatta hiç denilebilecek kadar öğrenilmemiş mühim kaynaklar Tatar askerlerinin mektupları olmaktadır. Bunlar resmi kaynaklardan yani gazete haberlerinden ayrı olarak o vakalarda yer almış kişinin hislerini, onun hayatını açıklıyor, onlar aracılığıyla cemaatinin çoğunluğunu oluşturan sıradan bir kişinin gözleriyle bakma imkanını doğuruyor¹.

Bundan yüz yıl evvel yazılmış mektuplardan oluşan büyük bir koleksiyon Kazan Üniversitesi Mirashanesinin El Yazmaları ve Nadir Kitaplar Bölümünde tutulmaktadır². Tatar dilinde Arap alfabesi harfleriyle yazılmış bu mektuplar üniversitenin çalışmaları neticesinde alim Mirkasım Usmanov, arkeograf Albert Fathiev tarafından toplanmıştır. Maalesef, bunlar 100 yıl içinde hiç incelenmemiştir. Burada saklanan asker mektuplarının sayısını bile söylemek zor çünkü hiç okunmamış, içerikleri açık değil. Bir de saklama tedbirleri de ayrı: kağıdı yırtılmış, mürekkebi solmuş, çoğu mor ya da gri renkli olup çabuk silinen mürekkeple yazılmıştır. Böylece Tatar mektuplarının Rusça'ya çevirilmiş alıntıları sansür fonunda saklanmakta, bunlar içerik açısından daha detaylı, dil açısından daha da keskin mektuplar, buradaki mektuplar denetimden geçmemiş, alıcısına ulaştırılmamış mektuplardır³. Esasen bunların Rusça'ya çevirilmiş fragmanları saklanmış olsa bile bu fonda birkaç orijinal mektup ta

¹ Salakhova E.K. Askerler Mektupları: Historiyografik Analiz // Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Tatar Halkı ve Volga Bölgesi Halkları. Savaş Başlaması 100. Yıldönümü vesilesiye uluslararası katılımıyla düzenlenen Rusya Bilimsel Konferans Materyalleri Derlemesi. – Kazan, 2014. – C. 89-96.

² Kazan Federal Üniversitesi N.İ. Lobaçevskiy Kütüphanesi, 1613 e.y., 1637 e.y., 1672 c e.y., 1701 e.y., 2435 e.y., 4425 e.y.

³ Tataristan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, 1154 f., 1 tasvirleme, 238, 239, 338 ar.; Birinci Dünya Savaşı döneminde Kazan Vilayeti. Belgeler Derlemesi / Hazırlayan O.E.Panteleeva, O.V. Fedotova, N.A. Şarangina – Kazan, 2014. – 208 S.

kalmıştır. Asker mektuplarından Tatar yaşamının incelenmesinde dikkate alınacak en kıymetli kaynak; asker mektuplarından mühim bölümlerini içeren ‘*Dünya Savaşı ve Şubat Devrimi Döneminde Çarlık Ordusu*’ derlemesidir⁴. Bu çalışmanın Tatar askerleri mektupları ile ilgili bölümünü bu savaşa katılmış Ş.Yo-sı-pov hazırlamıştır. 1932 yılında basılmış bu kitap; Çar hükümeti tarafından uygulanan zulmün altını çizmesiyle nitelendirilmekte olup bu çalışmaya dahil edilmiş Tatar mektupları içeriği açısından alıcısına ulaştırılmış mektuplardan çok farklı olup orduda Tatar-Müslümanlara olan münasebetler, milli sorunlar belirtilmekte ve tüm varlığıyla anlatılmaktadır. Tarihi bir kaynak olarak bu mektupların yeri ayrı, ama ne yazıkki bu mektupların asıl nüshaları yok.

Asırlar devamında milli, dini baskıya, eziyete maruz kalan Tatar cemaati birçok iktisadi zorluklarla karşılaşmış, yaşamı toprağa bağlı olan Tatar kişisi toprak eksikliğinden azap çekmiştir. Tatar cemaatinde Çarlık devletine karşın birikmiş hiddet ve öfke hatta nefreti Çarın girdiği Birinci Dünya Savaşı daha da güçlendirmekte ve neticelerini daha da derinleştirmektedir. Tatarlar Büyük savaşı ya da Avrupa savaşı adıyla geçen bu savaşı Tatar cemaati için bir kader sınavı, kısa sürede sonlanacak savaş diye kabul etmişse uzun sürmüş bu durum Tatar askerlerinin Çara karşı duydukları öfkesini büyütüyor.

Çarın başladığı bu savaşa alınmasını bile Tatar askerleri mektuplarında ‘*savaşa sürülme*’ tabirini kullanıyorlar. Yani zaten hayatı zor olan Tatar kişisi bu savaşı ağır kabul etmiş fakat Tatarlara has olan sabırlık özelliği tüm mektuplarda gözlemleniyor⁵. Başlarda savaşa sadece fakir, yoksul kesimlerden yollanması, zenginlerin ise savaşa gitmeyip para ödeyip kurtulmaları zengin ve fakir kesimler arasındaki gerilimi daha da büyütüyor. Zakir isimli Tatar askerinin eşi Garife’ye yazdığı mektubunda ‘*mutluların 3-4 çocuğundan birisi de asker olmuyor, biz ise 4 kardeş askere gönderildik*’, diye yazıyor⁶. Bunun üzerine bir de oğulları cephede olan ailelerin son atlarını de alarak savaşa gönderiyorlar. Teteş ilçesi Şemek köyü kadınları; yoksullardan 123 baş at toplandı, zenginlerden ise sadece 2-3 at toplandı, diye Valiye mektup yolluyorlar. Halk arasında ‘*Savaştan kurtularak kalmak için ödeyecek parası olmayan yoksullar ölüme gitmek zorundalar. Adalet bumudur?*’ içeriğiyle bildireler dağıtmaya başlıyor. Musin isimli kişi mektubunda ‘*Tula fabrikası işçisi Morozov; savaş mal edinmek isteyen zenginler tarafından başlatıldı, biz ise akılsızlar ölüme gidiyoruz*’ diye yazıyor⁷.

⁴ Dünya Savaşı ve Şubat Devrimi Döneminde Çarlık Ordusu. – Kazan: Tatizdat, 1932. – 338 s.

⁵ Salakhova E.K. *Kalem diyor: daha biraz yazası, gide dursun askerinin dertleri* (Birinci Dünya Savaşı dönemi mektupları) // Asırlar Avazı. 2016. No.3/4. S.186-197.

⁶ Dünya Savaşı ve Şubat Devrimi Döneminde Çarlık Ordusu. – Kazan: Tatizdat, 1932. – 338 s.

⁷ a.g.e.

Mollalar da devlete hizmet edenler olarak Allah'a, Peygamber'e itaat ettikleri gibi Çara da riayet etmeye çağırıyorlar. Böyle olunca da Tatar-Müslüman askerlerin gözünde itibarlarını kaybediyorlar. Mektuplarda; *'bu savaş mollalara gerek madem, kendileri savaşınlar'* diye rizasızlığa sık rastlanıyor. Çar hükümetinin kendi düşmanlarına karşı güçsüzlüğü, kuralsızlığı ve başarıya ulaşılacak fırsatların yokluğunu gören askerler kendilerinin ancak ölüme maruz kalacaklarını, onlara sadece besi hayvanı olarak bakıldığını gücenerek yazıyorlar. Cepheye düşen Tatar-Müslüman askerleri ağır yaşam şartlarından daha çok Tatar-Müslümanlara karşı yaklaşımın kötü olduğunu şikayet ediyorlar. Nasırov mektubunda *'Tatar-Müslümanlar esirliğe teslim olmayı düşünüyorlar, onları denetlemek, gözetlemek için herbir Müslüman aksere bir Rus askeri atanmıştır. Biz Müslümanlar için bu çok aşağılayıcı, gücendirici, bizler de Ruslar gibi savaşta kanımızı döküyoruz'*⁸, diye yazıyor. Bu savaşa katılmış Ş.Yosıfov yazdığı gibi, Tatar-Müslümanlar bölümünde Tatarca konuşmak, toplanmak yasaklanmış, bölük amirleri Tatarların Rusça iyi bilmediklerinden dolayı *'Tanrı Çar'ı korusun'* isimli şarkıyı doğru söylemedikleri için Tatar-Müslümanları dövüp duruyorlarmış. Ama cesurlukları Tatar oldukları sebebiyle değerlendirilmemiş, daha yukarı dereceyi almaları mümkünlüğü olmaması için onları okula almamışlar, hatta bir asker yaralandığında evine izine yollanmamış olması Tatar olduğundan kaynaklandığı anlatılmaktadır. Ufa'da Kalimullin ve Möhemmetjanov isimli kişiler; alayda 500er Müslüman olmasına rağmen onlara Tatarca gazete ve dergi okuma imkanının verilmemiş olmasının Çar'a karşı hissettikleri nefreti daha da arttırmaktadır, diye yazıyorlar. Kalimullin *'Tormış'* gazetesine yazdığı mektubunda bu hale rizasızlığını bildirerek, *bizim 25 Milyon olduğumuzu unutmayın*, diye uyarıyor. Bu kadar zor şartlarda da Tatar-Müslümanlar mektuplarından Müslümanların beraberliği, birbirine *'hayır haklılıkları'* görünmektedir. B.Sibalhalgulov *'Biz Müslümanlar bir aile gibi uyumlu yaşıyoruz, kimde ne varsa birleştirerek yiyoruz, diğerleri bizi kısıyor'*, diye yazıyor.

Savaşın ilk yıllarında yazılmış mektuplar tahammül, sabır havasında olmasına rağmen artık 1917 doğru Çar hükümetine karşı yaklaşım keskinleşiyor, sulhün ilan edileceğinden ümitlerini askerlerin artık tahammülü kalmamaya başlıyor. 18 Haziran 1917 tarihli mektupta *'Cephedeki tüm askerler de öfkeli, hergün savaşın sona ereceğini bekleyen askerleri amirleri yeni harplara yolluyorlar. Biz eski rejime karşıyız'*, diye yazılı. Abdulla Galiev mektubunda işçilerin işlerini bıraktıklarını, büyük başkaldırmaların başladığını, tüm halkın korktuğunu yazıyor. Halkın işe zorlandığına rağmen işçilerin işe çıkmayı ret etmeleri, maden

⁸ Dünya Savaşı ve Şubat Devrimi Döneminde Çarlık Ordusu. – Kazan: Tatizdat, 1932. – 338 c.

ocaklarının kapanışı ilan ediliyor. Çar'ın tahtından indirilmesi haberini Tatarların nasıl kabul ettiklerini G.Fazıljanov mektubunda açıkça açıklanmaktadır:

“Dün Geçici Hükümete yemin ettik. Çok ilginç; 300 yıl boyunca Çar var idi, artık yok. Artık sahip biziz. Efendinin dediğine göre Müslüman olarak biz özgürlük için daha da güçlü güreşmeliyiz, öyle olunca biz, Müslümanlar, özgür yaşayacağız”⁹.

Tatar-Müslümanlar cemiyeti Rusya'da meydana gelmiş devrimci durumda öncelikle kendi yaşamını değiştirme yönüne bakıyor, gelecek için milli ve dini hürreyeti ümit ediyor. Bunlar; Tatarların inkilabı kabul etmiş olmalarının nedeni olup ileride Bolşevikler ise Tatarlar için önem teşkil eden toprak meselesini öne sürmeleriyle Tatarların büyük çoğunu kendi tarafına çekmeyi başarıyorlar.

Yolu Büyük savaştan geçen eski tüccar oğlu İshak Kazakov mektuplarından da bir Tatar kişinin neden ve hangi yollarla Bolşevik yollarına girdiği anlaşılıyor, 1917 yılı Mart ayında Çar'ın tahttan indirilmesine ilişkin haberini alan İshak Kazakov askerler arasında devrimci kışkırtmaları organize eden birisi oluveriyor. Aynen bu birliğin tertibinin tutuklanmasında, jandarma idaresinin dağıtılmasında, politik esirlerin özgür bırakılmasına katılmaktadır. O Moskova'da düzenlenen Rusya Müslümanları Meclisi, Kazan'da geçen II. Rusya Müslüman Ordu Mensupları Meclisi çalışmaları katılımcısı oluyor. Kardeşi; bilinen Bolşevik Mullanur Vahitov'un tesiriyle Şubat 1918 tarihinde Bolşevik partisi üyesi oluyor. Mektupları Rusça yazılmıştır¹⁰.

Tatar halkı 1917 yılı siyasi olayları kendi yaşamını değiştirmek için bir fırsat görüyor, sıradan Tatar kişisi de, asker de, aydınlar da bunu ümit ediyorlardı. Asker mektuplarından; Tatar cemaatinin artık 1917 yılında inkilaba, değişikliklere razı oldukları ve bu yönde çaba gösterecekleri görünüyor. Tatar cemaatinin karşılaştığı meseleleri Tatar aydınları (eğitilmiş sınıfı) devleti seviyelere çıkartmaya başlıyor. 1917 yılı Şubat ile Ekim ayları arası dönemde ne kadar çok milli, siyasi maksatlarla ilgili işleri gerçekleştirmeye çalışsalar da 1917 yılı Ekim devriminden sonra millet yararına işleri yapma imkanları kesiliyor.

Tatar askerlerin savaş alanlarından yazdıkları mektuplar; Tatar-Müslümanların Çar'a yönelik düşüncesinin değiştiğini, bir de onların neden 1917 yılı

⁹ Dünya Savaşı ve Şubat Devrimi Döneminde Çarlık Ordusu. – Kazan: Tatizdat, 1932. – 338 c.

¹⁰ Huzeeva L. *Bana Tek Özgürlük Gerek // Asırlar Avazı– Asırlar Avazı.* – 2002 – No. 1/2. – S. 101-106.

olaylarını iyi karşıladıklarını hatta bu vakalara katılanlarının asıl güç olmalarını anlayabilmemiz için yardımcı oluyorlar. Bu mektupların mahsus incelenmesi; tarihte henüz az bilinen vakaları açığa vurma, onlara diğer yandan bakma, değerlendirme fırsatını verecektir¹¹.

KAYNAKÇA

Salakhova, E.K. *Askerler Mektupları: Historiyografik Analiz // Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Tatar Halkı ve Volga Bölgesi Halkları*. Savaş Başlaması 100. Yıldönümü vesilesiye uluslararası katılımıyla düzenlenen Rusya Bilimsel Konferans Materyalleri Derlemesi. – Kazan, 2014. – S. 89-96.

Dünya Savaşı ve Şubat Devrimi Döneminde Çarlık Ordusu. – Kazan: Tatizdat, 1932. – 338 S.

Salakhova, E.K. *Kalem diyor: daha biraz yazası, gide dursun askerin dertleri* (Birinci Dünya Savaşı dönemi mektupları) // *Asırlar Avazı*. 2016. No.3/4. S.186-197.

Salakhova, E.K. *Birinci Dünya Savaşı Cephelerinden Gelen Asker Mektuplarını Öğrenme Tecrübesi ve Sorunlar* / Anver Hayri Okumaları: Milli-medeni mirası kaydetme, öğrenme ve propagandasını yapma yolunda. Cumhuriyet Araştırma Uygulama Konferansı Materyalleri (Kazan, 2015, 27 Kasım). – Kazan: Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Ş.Marcani Tarih Enstitüsü, 2016. B.73-79

Tataristan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, 1154 f., 1 tasvirleme, 238 e.y.

Tataristan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, 1154 f., 1 tasvirleme, 239 e.y.

Tataristan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, 1154 f., 1 tasvirleme, 338 e.y.

Birinci Dünya Savaşı döneminde Kazan Vilayeti. Belgeler Derlemesi, Hazırlayan O.E.Panteleeva, O.V. Fedotova, N.A. Şarangina – Kazan, 2014. – 208 S.

Kazan Federal Üniversitesi N.İ. Lobaçevskiy Kütüphanesi, 1613 c.

Kazan Federal Üniversitesi N.İ. Lobaçevskiy Kütüphanesi, 1637 c.

Kazan Federal Üniversitesi N.İ. Lobaçevskiy Kütüphanesi, 1672 c.

Kazan Federal Üniversitesi N.İ. Lobaçevskiy Kütüphanesi, 1701 c.

Kazan Federal Üniversitesi N.İ. Lobaçevskiy Kütüphanesi, 2435 c.

Kazan Federal Üniversitesi N.İ. Lobaçevskiy Kütüphanesi, 4425 c.

Huzeeva, L. *Bana Tek Özgürlük Gerek* // *Asırlar Avazı*. – 2002. – No. 1/2. – S. 101-106.

¹¹ Salakhova E.K. *Birinci Dünya Savaşı Cephelerinden Gelen Asker Mektuplarını Öğrenme Tecrübesi ve Sorunlar* / Anver Hayri Okumaları: Milli-medeni mirası kaydetme, öğrenme ve propagandasını yapma yolunda. Cumhuriyet Araştırma Uygulama Konferansı Materyalleri (Kazan, 2015, 27 Kasım). – Kazan: Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Ş.Marcani Tarih Enstitüsü, 2016. B.73-79.

Birinci Dünya Savaşı Sırasında Kırım Türklerinin Siyasi Faaliyetleri

Doç. Dr. Giray Saynur Derman

Özet

Kırım yarımadasının yerli halkı olan Kırım Türklerinin Sovyet Hükümeti tarafından tasfiyesi ve vatanları Kırım'dan uzaklaştırılmaları, gerçekte sadece uzun bir tarihî sürecin son safhasıdır. Bu süreç, Çariçe II. Yekaterina'nın 1774'te Kırım'da Rus himayesi tesis etmesi ve 1783'de de ilhakı ile başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte bütün Rusya Türklerinde olduğu gibi Kırım Türklerinde de esaretin sonlanması ve bağımsızlık yolunda bir umut başlamıştır. Kırım'da Vatan Cemiyeti üyeleri arasında, Rusya'da er ya da geç gerçekleştirecekleri inkılabın yaklaştığına dair ümit uyanmıştır. Nitekim Kırım'daki milliyetçi teşkilatlanmanın tesir gücü ve boyutları 1917 Bolşevik İhtilali'nin oluşmasında da etken olmuştur. 1917 Bolşevik İhtilali, Kırım Türkleri için bağımsızlık yolunda yeni bir devrin başlangıcı olmuştur. Bu çalışmanın amacı 1. Dünya Savaşı ve Sovyet İhtilali döneminde Kırım Türklerinin siyasi faaliyetleri ve ihtilalin sonuçlarının Kırım Türklerine etkisini analiz etmektir. Çalışmada nitel yöntemle tarama, veri toplama ve veri analizi ile araştırma sonuçları oluşturulmuştur. Tarihsel inceleme methodologyla tarama tekniği kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Rusya, Bolşevik İhtilali, Kırım, Kırım Türkleri, Numan Çelebi Cihan

* Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

POLITICAL ACTIVITIES OF THE CRIMEAN TURKS DURING THE FIRST WORLD WAR

Abstract

The clearance and the removal of the Crimean Turks, the indigenous people of the Crimean peninsula, from their homeland by the Soviet Government, in fact could only be considered as the last phase of a long historical process. This process started with Tsarina II. Yekaterina's establishment of Russian patronage in Crimea in 1774 and later annexation of it in 1783. With the beginning of the First World War, a hope for the end of the captivity and independence roused among the Crimean Turks as happened to be among the other Turks living in Russia. The expectancy of realizing a revolution in the near future in Russia arose among the Vatan Community members in Crimea. As a matter of fact, the influence power and scope of the nationalist organizations in Crimea affected the formation of the 1917 Bolshevik Revolution. The 1917 Bolshevik Revolution has been the beginning of a new era in the way of independence for the Crimean Turks. The aim of this study is to analyze the political activities of the Crimean Turks during the First World War and the impact of the Soviet Revolution on the Crimean Turks. In this study, the results of the research are generated by qualitative research, data collection and data analysis methods. Historical review method is used as a screening technique.

Keywords; First World War, Russia, Bolshevik Revolution, Crimea, Crimean Turks, Numan Çelebi Cihan

Giriş

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'nın çıkmasında ve ihtilafın büyümesinde Rusya'nın ciddi bir etkisi olmuştur. Rusya'nın İstanbul ve Çanakkale Boğazı'nı ele geçirme fikri, tarihi bir emeli gerçekleştirme fırsatı olarak görülmekteydi. Bunun yanı sıra, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu içinde yaşayan Slav halklarını koruma ve bu şekilde yarar sağlama şansı çabasıydı.¹ Rusya'nın amacı Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nu tamamıyla yıkmak değil, Çeklerin statüsünü yükseltip Avusturya-Macaristan-Çekistan oluşumunu yerine getirmek ve de Bosna ve Hersek'i de içine alan Yugoslavya'yı oluşturmaktı. Harbin çıkması aslında Çarlık için bulunmaz bir ortam oluşturmuştu. Bolşevikler dışında, toplumda bulunan bütün gruplar savaş esnasında Çar'a destek olmaya çalışıyordu.² Şehirlerde, kasaba ve köylerde savaşın kazanılması ve hükümete yardım edilmesi için gösteriler yapıldı.³ Patriyotik heyecan, sevinç ve zafer kanaati herkesçe paylaşılmaktaydı. Rus işçileri o süreçteki tüm grevlerini ve protestolarını iptal edip, Almanya'ya karşı savaşı destekleyeceklerini belirtmişlerdi. Yalnızca Bolşevikler bu dönemde savaş aleyhine tavır almışlardı.⁴ Bunun sebebi ise Bolşeviklerin lideri Lenin'in savaşı, emperyalistlerin savaşı olarak görmesi ve bu savaş sonucunda nicelik olarak işçi sınıfının daha fazla kayıp vereceğini düşünmesiydi.⁵

Lenin'in Devrimdeki Rolü

Bolşevik Devriminin lideri olan Lenin, proleter devrim için kullanmak

¹ John Keegan, *The First World War*, New York 1998, s.32.

² Alan Fisher, *The Crimean Tatars*, California, Hoover Institution, 1978, s.21.

³ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s.443.

⁴ Alexander Rabinowitch, *The Bolsheviks in Power: The First Year of Soviet Rule in Petrograd*, Indiana University Press, 2008, s.47.

⁵ Adam B. Ulam, *The Bolsheviks: The Intellectual and Political History of the Triumph of Communism in Russia*, Macmillan Publishing Company; 1st edition 1965, s.327.

amacıyla milliyetçiliğin gücünün farkındaydı ve yerel milliyetçi hareketlerle işbirliği yapılmasının gerekli olduğunu düşünüyordu.⁶

Lenin'e göre, esasında milliyetçilik ve ayrılıkçılık doğal ve kaçınılmaz bir olgu değildi; sadece emperyalizmin milletler üzerindeki baskısı neticesinde ortaya çıkmıştı. Milliyetçilik sadece burjuva sınıfının çıkarlarının yansımaysdı ve proleterlerin gerçek çıkarları ise uluslarüstüçülükteydi. Sömürgeciliğin ortadan kalkması ile milliyetçi duyguların etkisini azaltacaktı. Lenin, İmparatorluğun bütünlüğünü sağlamak için kuvvet kullanılmasına prensip olarak karşıydı ve Çarlık idaresinin baskısı altında yaşayan tüm milletlerin Rusya'dan ayrılma hakkı olmasına ilişkin düşüncelerini açık bir şekilde ortaya koymuştu. Devrimin ideallerine zorla değil, ancak gönüllülükle ve işçilerin isteği ile ulaşılabileceği iddiasındaydı. Ancak 1917 başlarında bu yaklaşımını biraz yumuşatarak bölgesel otonomi garantisine indirgemişti.

Resim 1: Lenin

Savaşın Kırım'daki Etkileri

Ağustos 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi Kırım'da Vatan Cemiyeti üyeleri arasında, Rusya'da gerçekleştirecekleri inkılabın yaklaştığına dair ümit uyandırdı. Kırım'daki milliyetçi eğilimindeki çeşitli grupları birleştirme ve daha iyi organize etme yönündeki çabalar hız kazandı.⁷ İlk olarak Odesa'daki Kırım Türkleri teşkilatlandı. Bihare İstanbul, St. Petersburg ve Moskova'daki Kırım Türkleri de Kırım'ın Akmescit şehrinde bir araya geldiler ve Kırım'daki gizli teşkilatlanma faaliyetleri için toplantı yaptılar.⁸ Toplantıya katılanlar arasında Numan Çelebi Cihan, Cafer Seydahmet, Ahmet Özenbaşı, Abdülhakim Hilmi, Halil Çapçakçı ve başkaları da vardı.⁹

Resim 2:
Cafer Seydahmet

Halka Çarlık rejiminin Kırım Türklerinin dini ve millî varlıklarına karşı olumsuz politikaları ve ona alet olan mirza ve mollalara karşı da mücadele etmenin zarureti izah edilecekti. Çarlık

⁶ Adam B. Ulam, *a.g.e.*, s.337.

⁷ Hakan Kırmı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s.235.

⁸ Mirza Bala, "Rusya İhtilalinde Türkler", *Dergi*, III, 9, 1957, s. 13.

⁹ Cafer Seydahmet Kırmır, "Bazı Hatıralar", *Emel*, No.14,1963, s.100.

yıkılırsa Ruslaştırma politikaları ve vatanını zorla göçe terk ettirme politikaları¹⁰ sona erecekti.¹¹

Eylül 1914’de İsmail Gaspıralı’nın vefatıyla Hasan Sabri Ayvazov *Tercüman* gazetesinin yazı işleri müdürü oldu¹² ve O’nun izniyle Vatan Cemiyeti üyeleri *Tercüman* gazetesinin sayfalarını milli hareketleri için propaganda aracı olarak kullanmaya başladılar.¹³

29 Ekim 1914’te eski Alman savaş gemisi olan Yavuz ve Midilli’nin yer aldığı Osmanlı filosu Yalta, Sivastopol, Kefe ve Odessa’yı bombardıman etti¹⁴ ve Rus gemilerini batırdı. Böylece Rusya artık Osmanlı İmparatorluğu ile savaşa resmen girmiş oldu.¹⁵

1905’ten beri Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm endişesinde olan Rusya bu savaş sonrası Kırım Türklerinin Türkiye ile siyasi bağlantılarından son derece rahatsız oldu. 31 Ekim 1914’te İçişleri Bakanı Nikolay Alekseyeviç Maklakov gubernatörlere (vali) bir sirküler göndererek Müslüman tebaa arasındaki Pan-İslamistlere, Pan-Türkistlere ve Türk ajanlarına karşı en kararlı ve kesin tedbirlerin alınmasını emretti. Çar’a bağlı görev yapan Kırım Müftüsü Adil Mirza Karaşayskiy de bütün Müslüman ahaliye Çar’a sadık kalmaları ve

¹⁰ Ahmed Özenbaşlı, *Çarlık Hakimiyetinde Kırım Faciası*, Akmesicid: 1925.

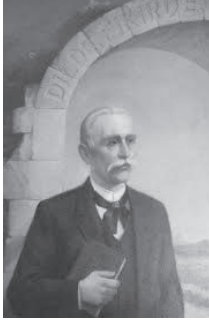
¹¹ Cafer Seydahmet Kırnmer, “Nurlu Kabirler-Antlı kurban”, *Emel*, No.3, 1961, s.17-22.

¹² Giray Saynur (Bozkurt) Derman, “İsmail Bey Gaspıralı ve Eğitim Reformu”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Hakan Kırmlı (Derleyen), Kırım Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları No:9, Ankara 2004, ss. 298..

¹³ Giray Saynur (Bozkurt) Derman, *Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008, s.67.

¹⁴ *Kırım: Proşloye i Nastayaşçeye*, Ed. S.G. Agacanov, A.N. Saharov, Moskva, Mısl, 1988, s.87.

¹⁵ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2014)*, Der Yay., İstanbul 2014, s.221.

Resim 3: İsmail Gaspiralı

Resim 4: Hasan Sabri Ayvazov

Türkiye'yi düşman olarak görmeleri yönünde beyanname yayınladı. Bütün bu olumsuz propagandalara rağmen Kırım Türklerinin büyük çoğunluğu savaşta Türkiye'ye sempati duydular ve Osmanlı tebaası şahısları sürgünden kurtardılar. 1915 yılına kadar Avusturya-Macaristan'daki esir kamplarında bulunan Kırım Türk savaş esirleri gönüllü olarak Türkiye'ye gitme talebinde bulundular. Almanya'daki kamplarda bulunan Rus ordusu mensubu Müslüman Türk savaş esirleri de gönüllü olarak Osmanlı ordusuna katıldılar. Asya taburu olarak adlandırılan bu tabur Irak Cephesi'nde savaştı.¹⁶

Birinci Dünya Savaşı sırasında İstanbul'da bulunan Kırım Tatar mülteci grupları 1915 yılında teşkilatlanmaya gittiler ve toplantılar yaptılar. İttihat ve Terakki Komitesi ve Teşkilat-ı Mahsusa'nun teşebbüsleriyle "Rusya'daki Müslüman Türk-Tatarların hukukunu müdafaa ve kendi kaderlerini tayin haklarını milletlerarası platformlarda dile getirmek" maksadıyla komite kurdular.¹⁷ Komiteye bağlı Türk-Tatar heyeti İttifak devletlerinin başkentlerini ziyaret etmek üzere Avrupa'ya gittiler.¹⁸ Heyet İdil-Ural, Kafkasya, Kırım ve Türkistan Türklerini temsilen Yusuf Akçura, Hüzeyinzade Ali Mahmud Esad Çelebizade ve Mukimeddin Begcan'dan oluşmaktaydı. Türk-Tatar heyeti Avrupa'da akademik çevrelerde temaslarda bulundu ve konferanslar verdi.¹⁹

¹⁶ Edige Kırınmal, *Der Nationale Kampf der Krimtürken mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917-1918 (Kırım Türklerinin Milli Mücadelesi)*, Emsdetten/Wesfalen, Verlag Lechte/Emsdetten (Westf.), 1952, s.57.

¹⁷ M. N. Guboglo, -S.M. Çervonnaya, *Krimskotatarskoye Natsional'noye Dvijenije*, C. II, Moskva, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Tsentr po İzuçeniyu Mejnatsional'nih Otnoşenii, İnstitut Etnologii i Antropologii im. N.N. Mikluho-Maklaya, 1992, s.49.

¹⁸ Edige Kırınmal, "Kırım Türklerinin Milli Mücadelesi (XVIII)", (Çev. Eşref B. Özbilen), *Emel*, XXXVI, 149, Temmuz-Ağustos 1985, s. 41.

¹⁹ H. Kırınmal, a.g.e., s.246.

Resim 5: Asya Taburu

1916 Bahar'ında İsviçre'de Rusya'nın Yabancı Halklar Birliği kuruldu ve ilk faaliyet olarak da ABD Başkanı Wilson'a Rus politikalarında şikayetlerini yansıtan müracaatlarını yolladılar. Rusya'nın Yabancı Halklar Birliği'nin en önemli faaliyeti 1916 Haziran ayının sonlarında Lozan'da yapılması kararlaştırılan Milliyetler Birliği Üçüncü Kongresi'ne hakim olmaya yönelik başarılı teşebbüsleriydi. Lozan Kongresi kayda değer yankı uyandırmış ve Rusya Türkleri ilk defa Avrupa'da milletlerarası bir kongreye katılıp seslerini duyurmuştu.²⁰ Kırım Türklerinin iştiraki dolaylı ve sınırlı olmakla birlikte Kırım Tatar milli meselesinin ve taleplerinin milletlerarası platforma taşınmasının ilk emsali idi.²¹

1917'de Kırım'ın hemen her köyünde Vatan cemiyeti ile bağlantılı en az bir inkılapçı-milliyetçi hücre teşkil etmiş durumdaydı. Kırım'daki milliyetçi teşkilatlanmanın tesir gücü ve boyutları Mart 1917'deki ihtilalin çıkmasında su yüzüne çıktı. İdare-i Ruhaniye ve Vakıf Komisyonu gibi kilit idareler Kırım Türklerinin kontrolüne geçti. Kırım'ın her şehir ve köyünde mahalli Müslüman inkılap komitelerinin teşkilatlanması tamamlandı ve bu komiteler Kırım Müslümanları İcra Komitesi'ne Merkezi İcra Komitesi'ne bağlı faaliyet göstermekteydiler. Ülke çapında başarılı bir şekilde gerçekleştirilen milli teşkilatlanma Vatan Cemiyeti'nin ve diğer gizli milliyetçi teşkilatların inkılap öncesinde hazırladıkları alt yapı sayesinde mümkün olabilmişti.²²

²⁰ Edward Allworth, "The Crimean Tatar Case", *Tatars of the Crimea: Their Struggle for Survival*, Ed. E. Allworth, Durham, Duke University Press, 1988, s. 13.

²¹ Ayaz İshaki, "Lozan Kongresi'nin 20 Yılı", *Yana Milli Yul*, No.12 (105), Berlin, Aralık 1936, s.4.

²² Kırımlı, a.g.e.,s.250.

Resim 6: Yusuf Akçura

Kırım Türklerinin en büyük şansı ise, Gaspıralı İsmail Bey gibi bir aydın öndere sahip olmasıydı. *Tercüman* gazetesi vasıtasıyla sadece Kırım'da ve diğer Rus esiri Türk topluluklarında değil, tüm Türk Dünyasında Türklük ve dayanışma bilincini uyandıran; önderlik ettiği eğitim reformu ile çağdaşlaşma ve batılılaşma yolunu açan; legal ve illegal siyasal kongrelerle örgütlenme sürecini başlatan; Türk kadınının toplumsal ve siyasal hayata katılımını gerçekleştiren Gaspıralı İsmail Bey, başlı başına Rus asimilasyonuna direnişin adeta simgesiydi.²³

7 Nisan 1917'de Akmesic'te Bütün Kırım Müslümanları Kongresi toplandı.²⁴ Seyitcelil Hattat, İbrahim Tarpi, Abdülhakim Hilmi ve Hasan Sabri Ayvazov gibi çoğunluğu Vatan Cemiyeti üyesi olan milliyetçilerin hakimiyetindeki kongre Kırım Müslümanları Merkezi İcra Komitesini belirledi.²⁵

Çelebi Cihan, bağımsız bir devlet yapılanması yolunda atılabilecek her türlü adımın sorumlusuydu. Üstelik, Cafer Seydahmet, Hasan Sabri Ayvaz, Seyit Celil Hattat, Abdülhakim Hilmi, Cafer Ablay, Şefika Gaspıralı, İlhamiye Tuktar, Ayşe İshaki gibi iyi yetişmiş, aydın ve inançlı bir kadroya da sahipti. "Kırım Müslümanları Merkezi İcra Komitesi"nin 25 Nisan 1917'de Rusya'nın bir Halk Cumhuriyeti esasında kurulmasını, topraklı-millî muhtariyetlerin tanınmasını isteyen bildirisi, bütün Rusya'dan ses getirmişti.

²³ Giray Saynur (Bozkurt) Derman, "İsmail Bey Gaspıralı ve Eğitim Reformu", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Hakan Kırımlı (Derleyen), Kırım Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları No:9, Ankara 2004, ss. 299.

²⁴ Kırımlı, *a.g.e.*, s.250.

²⁵ Necip Hablemitoğlu, *Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri (1905-1917)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Mat., Kırım Dergisi Yay., 1997, s. 89-111.

Çelebi Cihan²⁶ Kırım Müftüsü ve İcra Komitesi Başkanı seçildi. “Kırım Kırımlılarıdır “prensibi kabul edildi. Kırım Tatar Milli Kurultayı 9 Aralık 1917’de Bahçesaray’da toplandı.

İlk Kırım Tatar Hükümetinin Başkanı Numan Çelebi Cihan ve Harbiye Bakanı Cafer Seydahmet idi. 26 Aralık 1917’de Kırım Anayasası ve Kırım Demokratik Cumhuriyeti ilan edildi. Bolşevik İhtilali, Kırım yarımadasının yerli halkı olan Kırım Türkleri için bağımsızlık yolunda yeni bir devrin başlangıcı olmuştur;²⁷ Ancak bu durum fazla sürmemiştir.

13 Aralık 1917’de, Numan Çelebi Cihan Başkanlığı’nda Kırım Millî Hükümeti’nin kurulmasından kısa bir süre sonra, Kırım Yarımadası Bolşeviklerin hakimiyeti altına girmiş²⁸ ve Numan Çelebi Cihan Bolşevikler tarafından şe-

²⁶ Kırım Türklerinin ünlü lideri ve şehidi Çelebi Cihan, 1885’de Kırım’da (Canköy’e bağlı Sonak köyünde) doğdu. Kırım’daki medrese eğitimi sonrasında İstanbul’a gitti. Liseyi (Mercan İdadisi) bitirdikten sonra bir süre Hukuk ve İlahiyat eğitimi aldı. 1906’da İstanbul’da eğitim gören Kırımlı öğrencilerle gizli olarak faaliyet gösteren “Vatan Cemiyeti”ni kurdu. 1912’de Kırım’a döndükten sonra Petersburg’da eğitimini sürdürdü ve 10 Şubat 1918’de (yeni takvimle 23 Şubat) Bolşevikler tarafından kurşuna dizilinceye kadar tüm mesaisini özgür ve bağımsız Kırım için sarf etti. Bkz. A. Bozğöz, “İki Hususun Açıklanması”, *Emel*, XIX, 112, Mayıs Haziran 1979, s. 27-28.

²⁷ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara 1985, s.207.

²⁸ Kırım’daki Millî Hükümetin “Millî Ordu”nun teşkili kararının ardından, 18 Ocak 1918’den itibaren Bolşevik saldırıları başlamıştı. Yaklaşık 30.000 Bolşevik bahriyeli, piyade ve milisinin

hit edilmiş;²⁹ akabinde, de Kırım, Nisan 1918’de, Almanlar tarafından işgal edilmiştir.³⁰

Bahtsız Kırım’ın, tarihine lâayk bir hayat süren ve bu Türk yurdunun istiklâli için hayatının son dakikasına kadar mücadele eden Kırım Türklerinin büyük evlâtlarından biri olan Çelebi Cihan, davası uğruna şehit oldu.

Çelebi Cihan’ın katledilmesine ilk tepki, İdil-Ural Türklerinden gelmişti. Kısa süre içinde İstanbul’dan Türkistan’a kadar tüm Türk Dünyasından protesto sesleri yükselmişti. Protestolar, Şefika ve Rıfat Gaspıralı’nın yönetimindeki *Tercüman*’da aynen yayınlanmıştı. Tepkilerin yoğunlaşması üzerine, Kırım’daki Bolşeviklerin sesi konumundaki “Al Bayrak” gazetesi, bu cinayeti kınamak gereğini duymuştu.

Çelebi Cihan’ın yakın mücadele arkadaşı Cafer Seydahmet Bey, O’nun aziz hâtırasına saygı olarak bir hikâyesine “Antlı Kurban” adını verirken, merhu-

yürüttüğü kitle terörüne yönelik saldırılar kapsamında, çok sayıda Türk askeri ve sivil şehit düşmüş; esir düşen bir o kadarı da işkenceyle öldürülmüştü. Kırım’daki Milli Hükûmetin “Milli Ordu”nun teşkili kararının ardından, 18 Ocak 1918’den itibaren Bolşevik saldırıları başlamıştı. Yaklaşık 30.000 Bolşevik bahriyeli, piyade ve milisinin yürüttüğü kitle terörüne yönelik saldırılar kapsamında, çok sayıda Türk askeri ve sivil şehit düşmüş; esir düşen bir o kadarı da işkenceyle öldürülmüştü. Tutuklananlar arasında Çelebi Cihan da bulunmaktaydı. Aluşta yolunda Bolşevikler tarafından tanınarak tutuklanan Çelebi Cihan, önce Akmescit Belediye Binasına hapsedilmiş, oradan da Akyar’daki Bolşevik Askeri Garnizonu içindeki hâpishaneye getirilmişti. Çelebi Cihan ile birlikte Akyar’da tam 300 tutuklu işkence gördükten sonra vahşice öldürülmüştü. Çelebi Cihan’ın şehadet haberi, tüm Türk Dünyası’nda sert tepkilerle yol açmış; Bolşevik makamları nezdinde protestolar yağmıştı: Bkz. Necip Hablemitoğlu Arşivi, *Kurultay Dosyası*, Z.1.B.5; Aziz Bozgöz, “New York’ta Çelebi Cihan Günü Münasebetiyle”, *Emel*, XIX, 114, Eylül-Ekim 1979, s. 11

²⁹ Kırımlı, a.g.e. s.251.

³⁰ Ülküsal, a.g.e., s.128.

mun “And Etkemen” şiiri³¹ de ebediyete kadar Kırım Türklerinin “Milli Marşı” olarak hafızalara kazınacaktı.³²

Sonuç

1783-1883 Kırım’da Rus Hâkimiyetinin ilk yüzyılıdır. 1883 yılını takiben yalnızca Kırım Türklerini değil tüm Rusya Türklerini içine alacak bir “milli uyanış ve modernleşme” hareketi başlamıştır. 1905 yılına gelindiğinde Kırım Türklerinin siyasi, sosyal ve kültürel haklarını kazanmayı amaçlayan milliyetçi teşkilatlar ortaya çıkmıştır.³³

1910’ların başından itibaren yeraltı hücreleri teşekkül eden gizli faaliyet gösteren Kırım Türkleri Vatan Cemiyeti ile bağlantılı olarak 1914’ten sonra diğer milliyetçi gruplarla Kırım Tatar milli hareketine katılmıştır.³⁴ Milli hareket Kırım’ın bilfiil her köşesine ulaşan bir teşkilat ağı kurmayı başarmıştır.³⁵

I. Dünya Savaşı ve merkezi otoritenin çöktüğü 1917 Rus Bolşevik İhtilali neticesinde Çarlık Rusya’nın yıkılmasıyla, Kırım Türklerinin de milli-kurtuluş hareketleri başlamış ve giderek hızlanmıştır. Bu dönemde “*Dilde Fikirde İşte Birlik*” şiarıyla özdeşleşen Kırımlı büyük lider Gaspıralı İsmail Bey, tüm Türk Dünyasıyla bütünleşmeyi başarırken; Kırım Halk Cumhuriyeti’nin liderleri, Çelebi Cihan ve Cafer Seydahmet, sağcı solcu demeden tüm Kırım Türkleri ile kenetlenmiştir.

1917 yılına gelindiğinde ise Kırım Tatarları milli muhtariyetlerini ve hatta istiklallerini ilan edebilme noktasına gelmişlerdi. Kırım Tatar toplumu bir

³¹ Ant etkemen Tatarların yarasını sarmağa,
Nasıl bolsun bu zavallı kardaşlarım çürüsün;
Onlar için ökünmesem, kaygumasam, yaşasam,
Yüregimde kara kanlar kaynamasın kurusun!
Ant etkemen şu karangı yurtka şavle serpmege,
Nasıl bolsun eki kardaş birbirini körmesin.
Bunu körüp buvsanmasam, mugaymasam, canmasam,
Közlerimden akkan yaşlar derya deniz kan bolsun!
Ant etkemen, söz bergemen bilmek için ölmege,
Bilup, körüp milletimin köz yaşını silmege
Bilmi, körmi bin yaşasam Kurultay’lı Han bolsam
Yine bir kün mezarlıklar kelir beni kömmege

³² Necip Hablemitoğlu Arşivi, *Kurultay Dosyası*, Z.1.B.5;

³³ Kırımlı, “Kırım Türkleri”, *Dergi*, S. 59, 1970, s. 3-22.

³⁴ Konstantin Symmons-Symonolewicz, *Nationalist Movement A Comparative View*, New York 1970, s.13.

³⁵ Giray Saynur Derman, *Müstecib Ülküsal Hayatı ve Faaliyetleri*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enst. Yay. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995,s.28.

millet olarak kendi kaderini belirleme noktasında nihai şeklini almış; siyasi bağımsızlığı kısa sürede olsa elde etmeyi başarmıştır. Bu anlamda 1917’de Kırım Tatar milli hareketinin iç dinamikleri itibariyle milli hareketlerin genel evrim trendinin en üst seviyesine ulaşmış olduğunu söyleyebiliriz.

1917 İhtilâli gerçekleştiğinde, başta Kırım olmak üzere Rus esiri Türk toplulukları, kendi geleceklerini belirlemek amacıyla bir dizi yerel ve genel nitelikte kongre gerçekleştirmişlerdi.³⁶ Sonuçta, müşterek hareket yerine her Türk topluluğunun kendi bağımsızlığını kurtarma çabası içine girmesiyle, başta Kırım, Azerbaycan, Türkistan, İdil-Ural ve İç Rusya bölgelerinde ayrı ayrı cumhuriyet ve muhtar hükûmetler kurulmuştu.

Ekim ihtilâli ile Bolşeviklerin Rusya’daki iktidara el koymasından sonra, komünist liderler, ilk etapta eski Çarlığın siyasal sınırlarına sahip olabilmek için ikiyüzlü bir siyaset güdüp Rusya Türklerine göstermelik “barış eli” uzatmışlardı.³⁷

Lenin ve Stalin tarafından kaleme alınan 15 Kasım 1917 tarihli beyanname, Rusya’daki ulusların eşitlik, egemenlik ve bağımsız devlet kurma hakkından söz edilmekteydi. Ancak bu hak, sadece proleterya (işçi) sınıfına tanınıyordu. Halbuki Rusya Türklerinin yaşadığı geçmişte kasıtlı olarak geri bırakıldığı, sanayileşmesine izin verilmediği için işçi sınıfına sahip değildi. Dolayısıyla da söz konusu haktan mahrum bırakılıyorlardı. Bir anlamda Sovyet komünizmi Çarlık faşizminden hiç de farklı değildi. Kısa süre sonra bütün gerçekler açığa çıktı ve Kırım’da bunun ilk kurbanı Çelebi Cihan oldu. Başta Çelebi Cihan İsmail Gaspıralı, Cafer Seydahmet olmak üzere Kırım Türk aydınları için Sovyet esareti altında ulusal kimliği korumak, her şeyin başında gelmekteydi. Onca baskıya rağmen, politik hayattan çekilmediler. Sovyet sisteminin kurallarına göre oynamayı, bütünüyle mahvolmamak için de Kırım’ın yönetiminde ağırlıklarını koymayı yeğlediler. Nitekim, başlangıç itibariyle başarılı da oldular.

Bolşevik yönetimi kurulduktan sonraki ilk yıllar, istenmeyen etnik unsurların ortadan kaldırıldığı kanlı bir dönem olmuştur.

1920’lerin ikinci yarısında Stalin’in Sovyetler Birliği’nde iktidarı ele geçirmesinden sonra durum değişmiş ve soykırımın yaşandığı döneme kadar giden süreçte büyük kayıplar verilmiştir.

25 Haziran 1918’de General Süleyman Sülkeviç Başkanlığı’nda Kırım Millî Hükümeti kurulmuştur. 1918 yılından 1920 yılına kadar olan bu dönemde, Kırım, önce General Denikin kumandasındaki Beyaz Ruslar, daha sonra Bolşe-

³⁶ Hablemitoğlu, “Rusya Türklerinin Milli Şûrası”, *Kırım*, IV, 16, Tem.-Ağus.-Eylül 1996, s. 8-11.

³⁷ Hablemitoğlu, *a.g.e.*, s.89-111.

vikler, ardından General Vrangel komutasındaki Beyaz Ruslar tarafından işgal edildikten sonra Kasım 1920’de üçüncü ve son kez Bolşevikler tarafından işgal edilmiş ve işgal sırasında 60-70 bin kadar Kırım vatandaşı kurşuna dizilmiştir. Kırım halkı, galeyana gelerek silahlı mukavemete başlamıştır.³⁸

Vladimir İliç Ulyanov Lenin, bir yandan Kırım halkının mukavemetini kırmak, bir yandan da Rusya’daki bütün Müslümanların sempatisini kazanmak için yaptığı planın bir gereği olarak 18 Ekim 1921 günü, Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurmuş. Akabinde de Kırım Türklerinin millî muhtariyetini tanıyan bu Cumhuriyet Rusya’ya bağlanmıştır. Devletleştirmeyi amaçlayan Bolşevizm rejimi gereği, özel mülkiyet kaldırılmış ve nüfusun büyük bir kısmını teşkil eden köylülerin yetiştirdiği ürüne devlet tarafından el konulması öngörülmüştür.³⁹ Bu maksatla çiftçilerin devlete verecekleri ürün miktarı için kotalar tespit edilmiş ve kotalara uygun ürünü teslim edemeyenler ise ağır cezalara çarptırılmıştır. Rusya’nın Kırım’daki Türklere uyguladığı baskı ve imha politikaları, çeşitli ahlak dışı ve insanlık dışı metotları kullanarak Kırım Türklerini kendi vatanlarından atma ve Kırım’da hâkimiyetini sağlama çalışmaları, Kırım Türklerini Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisindeki başka bölgelere göçe zorlamıştır. Kırım Hanlığı döneminde millî unsur olan Kırım Türkleri, Çarlık döneminin sonlarına doğru yürütülen politikalar sonrasında azınlık durumuna düşmüştür.—

18 Ekim 1921’de Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla birlikte Rus dili ve Kırım Tatar dili de devletin resmi dili olarak kabul edilmiştir. Fakat 1930’lardaki Stalin’in devlet teröründen Kırım Tatarları da paylarını almıştır. Özellikle 1944 Kırım Tatarlarının topyekün sürgünü en büyük soykırımlardan biri olarak tarihe geçmiştir. Stalin döneminin ünlü baskıcı ve totaliter anlayışı, Kırım Tatarları aydınlarının da kaderlerinde önemli rol oynamıştır.⁴⁰ Millî düşünce yapısına sahip Kırım Tatarları aydınlarının birçoğu ya sürgün kamplarında hayatlarını kaybetmiş, ya da cezaevlerinde ömürleri sona ermiştir.

³⁸ Giray Saynur (Bozkurt) Derman, “Ukrayna-Özerk Cumhuriyeti’nde Yaşayan Kırım Tatarlarının/ Türklerinin Sosyo-Ekonomik Kültürel Statü Sorunları ve Alternatif Çözümler”, *Türk Dünyasının Problemleri ve Çözüm Önerileri*, Necdet Öztürk-Ali Satan (ed.), IQ-Kültür Sanat Yay., İstanbul 2007, ss.221.

³⁹ Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*, İstanbul, Baha Matbaası, 1980,s.79.

⁴⁰ Giray Saynur (Bozkurt) Derman, “Kırım Tatarları ve Sürgün”, *Stalin ve Türk Dünyası*, Emine Gürsoy Naskali ve Liaisan Şahin (ed.), Kaknüs Yay., İstanbul 2007, ss.225.

KAYNAKÇA

Allworth, Edward, "The Crimean Tatar Case", *Tatars of the Crimea: Their Struggle for Survival*, Ed. E. Allworth, Durham, Duke University Press, 1988, s. 13.

Bala, Mirza, "Rusya İhtilalinde Türkler", *Dergi*, III, 9, 1957, s. 13-16.

Bozgöz, Aziz, "İki Hususun Açıklanması", *Emel*, XIX, 112, Mayıs Haziran 1979, s. 27-28.

Bozgöz, Aziz, "New York'ta Çelebi Cihan Günü Münasebetiyle", *Emel*, XIX, 114, Eylül-Ekim 1979, s. 11-12.

Derman, Giray Saynur (Bozkurt), "İsmail Bey Gaspıralı ve Eğitim Reformu", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Hakan Kırımlı (Derleyen), Kırım Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları No:9, Ankara 2004, ss. 289-302.

Derman, Giray Saynur (Bozkurt), "Kırım Tatarları ve Sürgün", *Stalin ve Türk Dünyası*, Emine Gürsoy Naskali ve Liaisan Şahin (ed.), Kaknüs Yay., İstanbul 2007, ss.221-232

Derman, Giray Saynur (Bozkurt), "Ukrayna-Özerk Cumhuriyeti'nde Yaşayan Kırım Tatarlarının/Türklerinin Sosyo-Ekonomik Kültürel Statü Sorunları ve Alternatif Çözümler", *Türk Dünyasının Problemleri ve Çözüm Önerileri*, Necdet Öztürk-Ali Satan (ed.), IQ-Kültür Sanat Yay., İstanbul 2007, ss.221-268.

Derman, Giray Saynur (Bozkurt), *Müstecib Ülkusal Hayatı ve Faaliyetleri*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enst. Yay. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995.

Derman, Giray Saynur (Bozkurt), *Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008.

Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara 1985.

Fisher, Alan, *The Crimean Tatars*, California, Hoover Institution, 1978.

Guboglo M. N., Çervonnaya, S.M., *Krımskotatarskoye Natsional'noye Dvijenije*, C. II, Moskva, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Tsentr po İzuçeniyu Mejnatsional'nih Otnoşeniı, İnstitut Etnologii i Antropologii im. N.N. Mikluho-Maklaya, 1992.

Hablemitoğlu, Necip, "Rusya Türklerinin Milli Şurası", *Kırım*, IV, 16, Tem.-Ağus.-Eylül 1996, s. 8-11

Hablemitoğlu, Necip, *Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri (1905-1917)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Mat., Kırım Dergisi Yay., 1997, s. 89-111.

İshaki, Ayaz, "Lozan Kongresi'nin 20 Yılı", *Yana Milli Yul*, No.12 (105), Berlin, Aralık 1936, s.4.

Keegan, John, *The First World War*, New York 1998.

Kırımlı, Edige, "Kırım Türklerinin Milli Mücadelesi (XVIII)", Çev. Eşref B. Öz-bilen, *Emel*, XXXVI, 149, Temmuz-Ağustos 1985, s. 41-47.

Kırimal, Edige, *Der Nationale Kampf der Krimtürken mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917-1918 (Kırım Türklerinin Millî Mücadelesi)*, Emsdetten/Wesfalen, Verlag Lechte/Emsdetten (Westf.), 1952.

Kırimer, Cafer Seydahmet, "Bazı Hatıralar", *Emel*, No.14,1963, s.100.

Kırimer, Cafer Seydahmet, "Nurlu Kabirler-Antlı kurban", *Emel*, No.3, 1961, s.17-22.

Kırımlı, Hakan, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

Kırım: Proşloye i Nastayaşçeye, Ed. S.G. Agacanov, A.N. Saharov, Moskva, Mısl, 1988.

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

Özenbaşı, Ahmed, *Çarlık Hakimiyetinde Kırım Faciası*, Akmesicid: 1925.

Rabinowitch, Alexander, *The Bolsheviks in Power: The First Year of Soviet Rule in Petrograd*, Indiana University Press, 2008.

-Symonolewicz, Konstantin Symmons, *Nationalist Movement A Comparative View*, New York 1970.

Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-2014)*, Der Yay., İstanbul 2014.

Ulam, Adam B., *The Bolsheviks: The Intellectual and Political History of the Triumph of Communism in Russia*, Macmillan Publishing Company; 1st edition 1965.

Ülküsal, Müstecip, *Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*, İstanbul, Baha Matbaası, 1980.

Sovyet İhtilali ve Rejiminin Kırım Tatar Milli Kimlik Gelişimine Etkileri

Ataalp Pınarer*

Özet

Çarlık Rusya'sı altında uğradıkları yoğun asimilasyon ve baskıcı politikalara rağmen milli farkındalıklarını geliştirerek; milli uyanışlarını başlatmış olan Kırım Tatarları üzerinde İhtilal öncesi, İhtilal sırası ve sonrasında olmak üzere; Sovyet İhtilalinin geniş etkileri olmuştur. Bu çalışmanın amacı; Sovyet ihtilalinin öncesi ve sonrasındaki Rus yönetim erkinin Kırım Tatar kimlik gelişimine ve milli mücadelesine olan etkilerini incelemek; Sovyet ideolojisinin ve yönetiminin Kırım coğrafyası ve Tatar toplumu üzerinde yaratmış olduğu felaketlerin sonuçlarını tespit etmektir.

Klasik monarjik düzen içinde; Kırım Tatarları Rus işgali altındaki diğer Türk asıllı toplumlar gibi, zorla ve baskı ile Ortodokslastırılmak istenmiş ve soyluluk unvanı verilerek çıkar ilişkisi kurulan yerel Tatar asilzadeler ve devlet erkinin memuru olan, kontrol ve komuta altındaki din adamları eliyle yönetilmişlerdir.

Fransız İhtilali sonucunda liberal, sosyalist ve milliyetçilik düşünce ve kavramlarının etkisini göstermeye başlaması ile Rus milliyetçiliği ve Panslavizm dönemi başlamıştır. Bu dönemde, İlminsky ile yerel dillerde Hristiyanlaştırma ve Türk lehçelerinin ayrı diler haline getirilerek genel bir Türk milli bilincinin oluşmasına engel olma çalışmaları yoğunluk kazanmıştır. Ancak aynı zamanda, milli bir refleks olarak Gaspıralı'nın Kırım ve tüm Rusya Türkleri için eğitim ve matbuata dayanan çalışmaları Türk toplumları arasında milli uyanışı başlatmıştır.

* Jeopolitik Kurucu Başkanı

İhtilal Öncesi dönemde Rusya'da liberal, sosyalist, milliyetçi, Çarlık karşıtı görüşler yaygınlaşmaya başlamıştır. 1905 ihtilali ve sonraki yılları kapsayan bu dönemde, Kırım Tatarları, Karasupazarlı Abdürreşit Mehdi liderliğindeki "Genç Tatarlar" hareketi vasıtasıyla, bu faaliyetlerden teşkilatlanma, propaganda ve taraftar kazanma, kitleselleşme konularında, Rus sosyalistlerinin yöntemlerini örnek alma noktasında faydalar sağlamışlardır.

İhtilal sırasında Kırım Tatarları üzerinde, görüş ayrılıklarının ve düşünsel parçalanmaların etkileri yoğun bir şekilde gözlenmektedir. Ancak ilk milli meclis (Kurultay) ve devlet denemesi bu zaman diliminde gerçekleşmiştir. Kızıl Ordu'nun Kırım'da hâkimiyet kurması ile Milliyetçi grup tamamen tasfiye olmuş önderleri Türkiye'ye kaçmıştır. İhtilal binlerce Kırım Tatarının ölümüne veya yurdundan kaçmasına yol açmıştır.

İhtilal sonrası özerklik kazanılmış; ancak nispi rahatlık dönemi çok kısa sürmüştür. Yeni Sovyet rejimin, dekulagizasyon, kolektivizasyon ve sovyetizasyon politikaları Kırım Tatarları üzerinde, korkunç bir insani felaket yaratmıştır.

Kırım Tatarlarının 1944 yılındaki toplu sürgünü, insani ve kültürel felaketi soykırım mertebesine çıkarmıştır.

Kırım Tatarları bu korkunç felaketler dönemini milli kimliklerini muhafaza ederek aşmayı bilmiştir. Bu direnme gücünü yaratan toplumsal gerçek, Kırım Tatarlarının kitlesel bir milli bilince ulaşmış olmalarıdır. Sovyet İhtilali ve Sovyet Rejiminin Türk toplumları üzerinde yaratmış olduğu felaketlerin, etkilerin net olarak anlaşılabilmesi ancak, Kırım Tatarlarının bu rejim altında yaşadıkları felaketlerin, vermiş oldukları mücadelelerin bilinmesi, incelenip analiz edilmesi ile mümkündür. Kırım Tatarlarının gösterdiği direnç ve tutkulu mücadele; milli bir bilince ulaşmış ve teşkilatlanmış bir halkın neler yapabileceğini göstermesi açısından örnek alınması gereken sosyolojik bir vakadır.

Anahtar Kelimeler: Sovyet İhtilali, Kırım Tatarları, Milli Kimlik, Milliyetçilik, Kırım Tatar Milli Kimlik Gelişimi, İsmail Gaspıralı, Abdürreşit Mehdi, Numan Çelebi Cihan

**EFFECTS OF THE SOVIET REVOLUTION AND THE SOVIET
REGIME
ON NATIONAL IDENTITY DEVELOPMENT OF THE CRIMEAN
TATARS**

Abstract

The Soviet Revolution had widespread influence, if we categorize in phases, before, during and after the Revolution, on the Crimean Tatars that have already started developing their national awareness and initiated their national awakening despite the intense assimilation and repressive politics of the tsarist Russia. The purpose of this study is; to examine the influence of the Russian governing bodies on the development of the Crimean Tatar national identity and on the Crimean Tatar national struggle before and after the Soviet revolution; and also to determine the consequences of the catastrophes created by the Soviet regime and ideology on the Tatar society and on the Crimean geography.

Within the classical monarchical order; like other Turkic societies under the Russian occupation, the Crimean Tatars were ruled by the local Tatar nobility, who have relations of self interest, with the government; and muslim clerics that were controlled and commanded by government, and also Crimean Tatars were forced to accept Orthodoxy by cruel oppression.

With the beginning of the arising of the influence of liberal, socialist and nationalist ideas and concepts, as a result of the French Revolution; Russian nationalism and the period of Panslavizm began. In this period, efforts to prevent the formation of a general Turkish national consciousness by making Turkish dialects as separate languages and christianization in local languages, became intensified with Ilminsky. At the same time, however, as a national reflex, the work of Gaspıralı for the Crimea and all the Turks of Russia based on education and literature, initiated a national awakening among Turkish societies,

Liberal, socialist, nationalist, anti-Tsarist views began to spread in Russia before the Revolution. In this period covering the 1905 Revolution and the following years, the Crimean Tatars have benefited from the activities of "Young Tatars" under the leadership of Abdureşit Mehdi from Karasupazar; taking advantage of the methods of Russian socialists for propaganda, gaining supporters, and massification in their organization.

During the revolution, the effects of disagreements and intellectual disintegration on the Crimean Tatars are intensely observed. However, the first national assembly (Kurultay) and the state experiment were realized during this time. With the Red Army's final occupation of peninsula; the nationalist group and their leaders had completely been liquidated and fled to Turkey. The revolution has led to the death or expatriation of thousands of Crimean Tatars.

Autonomy was gained after the revolution; but the period of relative comfort had been short. The degulagization, collectivization and sovietization politics of the new regime had created a terrible humanitarian disaster on the Crimean Tatars.

The mass exile of Crimean Tatars in 1944, brought humanitarian and cultural disaster to the level of genocide.

The Crimean Tatars knew how to overcome all these terrible disasters by preserving their national identity. The social reality that created this resistance is the fact that the Crimean Tatars have reached a mass national consciousness.

The disasters and the effects of the Soviet Revolution and the Soviet regime on Turkish societies can only be clearly understood if the disasters, that the Crimean Tatars have experienced under this regime, are known and analyzed.

The resistance and passionate struggle of the Crimean Tatars; is a sociological phenomenon that must be taken as an example, in terms of showing what an organized people that reached national consciousness, can do.

Keywords: Soviet Revolution, Crimean Tatars, National Identity, Nationalism, Crimean Tatar National Identity Development, İsmail Gaspıralı, Abdürreşit Mehdi, Numan Çelebi Cihan

Giriş

ÇARLIK RUSYA'sı altında uğradıkları yoğun asimilasyon ve baskıcı politikalara rağmen milli farkındalıklarını geliştirerek; milli uyanışlarını başlatmış olan Kırım Tatarları üzerinde İhtilal öncesi, İhtilal sırası ve sonrasında olmak üzere; Sovyet İhtilalinin geniş etkileri olmuştur. Bu çalışmanın amacı; Sovyet ihtilalinin öncesi ve sonrasındaki Rus yönetim erkinin Kırım Tatar kimlik gelişimine ve milli mücadelesine olan etkilerini incelemek; Sovyet ideolojisinin ve yönetiminin Kırım coğrafyası ve Tatar toplumu üzerinde yaratmış felaketlerin sonuçlarını tespit etmektir.

Rus yönetimi altında Kırım Tatarlarının milli kimlik algısı ve gelişimi üzerinde meydana gelmiş etkileri Sovyet ihtilalinin öncesi, ihtilal sırası ve sonrası olmak üzere safhalara ayırarak analiz etmenin yerinde olacağını düşünüyoruz.

1. Çarlık Dönemi

1.1. Zorla Asimilasyon

Klasik monarjik düzen içinde, meşruiyet kavramının din veya hanedan temelli olduğu klasik toplum düzeni hâkimdir. Din adamları, soylular ve bağlı serflerden (köylü/köle) oluşan bu dönemde; Rusya'da gerek yönetim kademelerinde, eğitilmiş elit kesimde; gerekse de Rus halkında bir milli kimlik bilinci bulunmamaktadır. Kimlik ve aidiyet, dini inanç olan Ortodoksluk ve Kral'a bağlılık temelinde anlaşılmaktadır. Bu dönemde Kırım Tatarları Rus işgali altındaki diğer Türk asıllı toplumlar gibi, zorla ve baskı ile Ortodoksları olmak istenmiş, topraklarına el konulmuş ve soyluluk unvanı verilerek çıkar ilişkisi kurulan yerel Tatar asilzadeler ve devlet erkinin memuru olan, kontrol ve komuta altındaki din adamları eliyle yönetilmişlerdir.

1773 yılındaki isyandan (Pugaçev İsyanı) sonra Rus devleti tekrar politika değiştirmiş ve bölgede yaşayan Rus olmayan diğer kavimlere serbestlik tanımış, zorla Hristiyanlaştırma-Ruslaştırma siyasetinin artık uygulanmayacağını ilan etmiş, Müslümanlara cami yapma ve din adamı bulundurma hakkı tanımıştır.

19. yüzyılda ise Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma stratejileri farklılaşmıştır.

1.2. Dolaylı Asimilasyon

Fransız İhtilali sonucunda liberal, sosyalist ve milliyetçilik düşünce ve kavramlarının etkisini göstermeye başlaması ile Rus milliyetçiliği ve Panslavizm dönemi başlamıştır. Bu dönemde, İlminsky ile yerel dillerde Hristiyanlaştırma ve Türk lehçelerinin ayrı diler haline getirilerek genel bir Türk milli bilincinin oluşmasına engel olma çalışmaları yoğunluk kazanmıştır.

Rusların 19. Yüzyılın ikinci yarısından sonra, 1861 yılında Rus Devleti bünyesinde serfliğin kaldırılması ile hızlanarak yürürlüğe soktuğu strateji; eğitim yoluyla Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırmadır. Bu yeni yöntem ve stratejiye göre bölge halklarına kendi yerel lehçeleriyle din eğitimi veren sınıflar açılmış ve yerel dillerde misyonerlik yapabilecek bir bakıma truva atları görevi görecek yerel misyonerler yetiştirilmesi amaçlanmıştır

1.3. İlminski Ve Yerel Dillerde Misyonerlik Faaliyetleri

19. yüzyılın ikinci yarısında başını Kazan İlahiyat Akademisi'nin çektiği "Yeni Metod" tartışmaları başlamıştır. Tüm gruplar Rus olmayanların Ortodoksları Ruslaştırılmasında görüş birliği içinde olmakla beraber, uygulanacak yöntemde farklı düşünceler oluşmuştur. İlminski liderliğindeki "Yeni Metod" taraftarlarına göre; din eğitimi özellikle ilköğretimde ana dilde verilmelidir. Böylece Hristiyanlık kalplere işlenecek ve Rus olmayan milletler gönüllü olarak Ruslaşacaktır.

Eğitimsizlikten ziyade koyu bir Rus milliyetçisi ve Hristiyan bir fanatik olan İlminski, Müslüman aydınlarına da adeta savaş açmıştı. Ona göre cahil din adamı ile cahil idarecilerin başta bulunduğu Müslüman toplulukları kontrol etmek kolaydı.

İlminski sisteminin asıl etkisi 20. yüzyılda görülmüştür. Türk lehçeleri İlminski'nin koyduğu farklı karakterdeki harflerden oluşan alfabeler yoluyla birbirinden uzaklaştırılmış ve aradaki dil birliği büyük bir darbe almıştır. Bunun sonucunda, dil açısından birbirlerine büyük oranda yakın olan Türk halkları kendi lehçelerinin yerel diller haline getirilmesiyle, adeta köklerinden koparılarak, farklı milletlere dönüştürülmüştür.

Çarlık Rusya politikası sonuçta emperyal ve dine (Ortodoksluğa) dayalı bir politikaydı. Ortodoksluğa dönmüş olan Tatarlar (Starokreşçenniye veya Kreşen) ayrıcalıklı muamele görüyor ve sorunsuz olarak devlet kademelerinde yer bulabiliyorlardı. Devlette egemen görüş devlet ideolojisi olan Ortodoksluk ve Çar'a sadakata bağlı kaldıkları sürece Tatarlar'ın sadık bir teba olabilecekleri yönündeydi. Uygulanan dolaylı bir asimilasyondan veya öyle olması umut ediliyordu. Din değiştirmenin karşılığında hâkimiyet altına alınan halklar bir etnik grup olarak tanınıyor, kendi dillerini konuşuyor, adetlerini sürdürüyorlar ol-

makla beraber; din değiştirme ile gelen ad değiştirme ve devlet kademelerinde yer alınacaksa Rus dilini bilme ve bu dilde bir eğitim grmuş olma gibi dolaylı yöntemler belirli bir asimilasyona yol açıyordu.

Uygulanan bu politikanın sonucunda Tatarlar (zellikle Kazan Tatarları) imparatorluk topraklarında, hatta bu toprakların dışında, devlet kademesi ile işbirliği içinde, statu sahibi görevler aldığı gibi, bir taraftan da Buharalı mollaların yerini alarak İslami propagandanın yeni kaynakları durumuna gelmişti. Ayrıca, aynı dinden olmanın ve aynı veya akraba bir dili konuşmanın etkisiyle Orta Asya ile ticaret, Tatar tüccarlar tarafından yrtlmeye başlamıştı. Ancak Gaspıralı'nın etkisinin ortaya çıktığı 19. yüzyılın sonunda, Tatarlar daha Batıcı, reformcu ve Panislamist veya birlik içinde, dayanışmacı bir tutum sergilemeye başladığında, artık yönetim nezdinde kuşkulu bir duruma düştüklerinden, imparatorluğun yönetim politikaları değişmekte gecikmedi. Tatarlar'ın Türkistan ve Bozkırlar Genel Valiliği'ndeki etkinlikleri sınırlandırıldı.¹

Öte taraftan, Rus yönetiminin de Orta Asya'da Tatarlar'a ihtiyaı kalmamıştı. Orta Asya'nın işgal edilerek, doğrudan hkimiyete alınması, özellikle pamuk ithali için Tatar tüccarlara ihtiyaç bırakmamıştı. Rus yönetimi ve okullarının yerleşmesiyle, Rus tüccarların gelmesiyle Tatarlar Ruslaştırma için bir aracı olmaktan çıkmış, tehlikeli fikirler yayan, rakipler haline gelmişti. Çariçe Katerina devrinden beri hem "Rusların ncleri olma" hem de Müslüman bilincini uyandırma rolünü oynayan Tatarlar için bu durumda, ya arlık idaresine Müslüman varlığını kabul ettirecekler ya da bir Tatar ulusal kimliği inşasına yneleceklerdi.²

Kırım ve Kırım Tatarları da benzer politikaların bir nesnesi olmakla beraber, Kırım'ın Osmanlı Devleti'ne sıcak bir tutum besleyen, "beşinci kol faaliyetine konu olabilecek ve güvenilmez" bir halkı barındırması, güneyden gelecek saldırılara karşı stratejik önemi nedeniyle; bu coğrafyada daha özel bir imparatorluk politikasının uygulanmış olduğunu söylemek mümkündür. Bu kapsamda, Kırım'da da soyluluk nvanı verilerek statü ve ayrıcalık sahibi yapılan mirzalar ve memurlaştırılmış ve tutucu mollalar yönetimin araçları haline gelmişti. Bu durum ise, Kırım Tatarları'nın cahil bırakılması, en bereketli toprakların Tatar halkının elinden alınması, Tatarlar'ın ziraate uygun olmayan arazilere sürülerek yaşamalarının zorlaştırılması, Osmanlı topraklarına gn yaratılan zor hayat koşulları ve zaman zaman din adamı kisvesin-

¹ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi*, eviren Moralı Mehmet, Metis Yayınları, İstanbul, 2009, s.2-64

² Roy, *a.g.e.*, s.68

deki ajanlar marifetiyle (sahte Osmanlı fermanları dağıtarak) teşvik edilmesi gibi imparatorluk politikalarının daha kolay uygulanmasını sağlamıştır.³

1.4. Yokolma Tehdidine Reaksiyon; Gaspıralı Ve Uyanış

Gaspıralı'ya göre Rusya Müslümanları kültürel, sosyal ve ekonomik bir asimilasyon ve yok olma tehdidi ile karşı karşıydılar. Özellikle Kırım Tatarları açısından da geleneksel İslamî kültür, tutucu çevrelerin de etkisiyle halkı cahil, köhne, uyuşuk, hareketsiz bir konuma düşürmüştü; ekonomik ve kültürel olarak geri bırakmıştı. Bu gidişat devam ettiği takdirde; gelişmiş Rus sosyal yapı ve kültürü ile mücadele edemeyen Kırım Tatarlarının Ak Topraklar olarak adlandırıldıkları Osmanlı Ülkesi'ne göç veya yok olma seçeneklerinden başka şansları kalmıyordu.

Kırım Tatarları çok dar bir çevrede, Dünyayı, kendilerini, yaşadıkları devleti ve durumlarını kavrayamadan, milli bilinçten yoksun bir şekilde yaşayıp ölüyorlar; ellerindeki topraklar ya zorla el konularak, ya da kandırılarak ellerinden alınıyor, ellerindeki toprakları da bir gün kaçınılmaz olarak göç edecekleri düşüncesiyle yeterince işlemiyorlardı. Sonuç kaçınılmaz olarak fakirlik ve cehalet içinde geçen bir yaşamdı. Osmanlı Devleti'nin göçmenlere izin çıkardığına yönelik Çarlık yönetimince kasıtlı olarak yapılan açıklamalar ve bu konuda haber salmalarla göç de kaçınılmaz bir hal alıyordu.

Bu yok olma tehdidini ortadan kaldırmak üzere İsmail Gaspıralı; dağınık ve birbirinden kopuk halde yaşamakta olan Rusya Türklerinin tek bir millet halinde birleşmesinin temelini oluşturacak, onların sosyal, kültürel ve siyasî alanlarda itibarlı, modern ve güçlü bir duruma gelebilmelerini sağlayacak, bir bakıma “yeniden doğuş stratejisi” olarak adlandırılabilir, uzun vadeli bir strateji benimsedi. Bu strateji kapsamındaki ana başlıklar şöyle sıralanabilir:

- Eğitim (Daha kolay okuma yazma sistemi –Usul-ü Savtiye-, Modern Usul-ü Cedit mekteplerinin kurulması ve yaygınlaştırılması, eğitimin desteklenmesi için Hayır Cemiyetlerinin kurulması ve teşvik edilmesi)
- Ortak Edebi bir dilin benimsetilmesi ve yaygınlaştırılması
- Gazete ve matbuat ile bu konuların teşvik edilmesi, genel olarak halkın bilinçlendirilmesi,

Gaspıralı'nın bu çalışmalarda amacı, milletin modernleşmesi ve uyanmış, aydın yeni nesiller yetiştirilmesiydi. Nihai amaca ancak böyle ulaşılabileceğine inanıyordu. Yetişecek aydın nesiller, millî tarih ve kültüre yönelik bir ilginin

³ Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu, *Kırım Tatar Millî Kurtuluş Hareketinin Kısa Tarihi*, çeviren Hakan Kırımlı, Ankara, 2004. s.4

gelişmesini, konuyla ilgili düşünen, yazarların daha da artmasını sağlayacak; bu nesiller de millî bilincin milletin bağrına, kitlelere ulaştırılmasında, burada kök salmasında ve tüm millete yayılarak kitleselleşmesinde rol oynayacaklardı.

Gaspıralı'nın uzun uğraşlar sonucu izin alarak 10 Nisan 1883 yılında faaliyete geçirdiği Tercüman Gazetesi, kesintisiz bir şekilde 1918 yılına kadar yayın hayatını sürdürdü ve O'nun düşünceleri paralelinde, geniş coğrafyalarda, ak-raba ve kardeş Türk halklarının uyanışına hizmet etti.

İsmail Gaspıralı'nın başlı başına bir aydınlanma ve uyanış projesi olan eğitim çalışmaları; okuryazarlığın hızla artırılması, okul müfredatlarının modernleştirilmesi ve yenilikçi okullar olarak tasarladığı cedit mekteplerinin sayısının artırılması stratejisi üzerinde şekillenmişti. Ona göre; mevcut eğitim sistemi İslâm'ı daha parlak bir geleceğe taşıyabilecek "Eğitlimliler Ordusu"nu yaratmaktan çok uzaktı ve eski sistemde devam edilmesi, artan yoksulluktan başka bir fayda sağlamayacak ve milletin mahvına yol açacaktı. Bu kapsamda, eğitime yönelik ilk hizmeti, Bahçesaray'da "usul-ü savtiye" olarak adlandırdığı fonetik metotla 40 günde okuma yazma öğretilebileceğini göstermek oldu. Böylece bu konuda da ünü hızla yayıldı. Tercüman Gazetesi'nin kurulmasından bir yıl sonra Bahçesaray'da ilk usul-ü cedit mektebi açıldı. Özellikle Kırım ve Kazan'da hali vakti yerinde olan zenginler yanında, tüm halkın adeta bir seferberlik ruhuyla benimsediği bu eğitim hamlesi, meyvelerini süratle vermeye başladı. 1905 yılına gelindiğinde 5000 adet usul-ü cedit mektebi ve 9 adet günümüz üniversitesine denk olan, medrese açılmış veya tadil edilerek yeni tarzda eğitime başlamıştı.

1.5. Milli Bilincin Gelişmesi Ve Kitleselleşmesi

1905 yılında gerçekleşen birinci Rus İhtilal'ı sonrasında meydana gelen genel bir hürriyet havası, baskı altındaki ve hiçbir siyasî hakkı bulunmayan Rusya Türkleri'ni de etkilemiş, aydınları hareketlendirmiş ve bu yolda tüm Rusya Müslümanları'nın ortak yönetim ve koordinasyonunu sağlamak amacıyla, Rusya Müslüman Kongreleri düzenlenmiştir.

Gaspıralı İsmail'in aktif olarak iştirak ettiği üç adet kongrede "Müslüman İttifakı (İttifag el-Muslimin)" partisinin kurulması yönünde önemli adımlar atılmış, üçüncü Kongre'de Rusya'daki bütün Türk okullarında ortak bir eğitim programını uygulanması ve Türk halklarını kültürel ve dil olarak birleştirmeye yönelik, edebi bir Türkçenin tüm mekteplerde mecburi olarak okutulması kabul edilmiştir. Bu durum, İsmail Gaspıralı'nın milletini uyandırmak üzere başladığı gayretli çalışmaların amacına ulaştığının açık bir göstergesi olmuştur.

Bu kongrelerin diğer bir önemi, millî uyanışa yönelik yetişmiş bulunan aydınların çalışmalarının milletin bağrında kök salıp yeşerdiğini ve millî bilincin halk tabanında kitleselleştiğini göstermesidir.

1.6. Genç Tatarlar

İhtilal Öncesi dönemde liberal, sosyalist, milliyetçi, Çarlık karşıtı görüşler yaygınlaşmaya başlamıştır. 1905 ihtilali ve sonraki yılları kapsayan bu dönemde, Kırım Tatarları, Karasupazarlı Abdürreşit Mehdi liderliğindeki “Genç Tatarlar” hareketi vasıtasıyla, bu faaliyetlerden teşkilatlanma, propaganda ve taraftar kazanma, kitleselleşme konularında, Rus sosyalistlerinin yöntemlerini örnek alma noktasında faydalar sağlamışlardır.

Gaspıralı'nın çalışmaları, kronolojik olarak üç ayrı Tatar aydın grubuna vurgu yapmaktadır. Bu üç grubu; Gaspıralı'nın takipçileri, Genç Tatarlar ve daha ziyade Türkiye’de tahsil görenlerden teşkil eden Tatar Milliyetçileri şeklinde tasnif etmek mümkündür.⁴ 1905 ihtilalinden sonra kristalize olmaya başlayan bu üç grubun, esas gayeleri bakımından birbirinin devamı niteliğinde olduğu görülmektedir. Müslüman Türk-Tatarların milli kurtuluşu olan bu ana amaç için modernleşme, aydınlanma ve eğitim her üç grup tarafından da ana yöntem olarak seçilmiştir. Ancak siyasi görüş ve stratejik yöntem açısından Gaspıralı daha muhafazakâr, ihtiyatlı ve uzun soluklu düşünürken diğer gruplar daha aceleci, romantik, yerel milliyetçiliğe önem veren yapıda ve sosyalist devrimcilerin görüşlerinden çeşitli derecelerde etkilenmiş görünmektedir.

Kırım’da sol eğilimli muhalif görüşü Karasubazar’daki Rus-Tatar okulunda öğretmenlik yapan Genç Tatarlar (Yaş Tatarlar) hareketinin lideri Abdürreşit Mehdi de dile getirmiştir. Mehdi daha ziyade Kırım’da yaşayan Tatarların sorunlarına odaklanmakta ve siyasi düşünceleri “Çarlık Rusyası’nın otokratik sistemine karşı mücadeleyle”, “Kırım Tatar halkının milli, sosyal ve siyasi kurtuluşu” için aktif mücadeleyi içermektedir.⁵ O, bir Rus devriminin gerçekleşmesi durumunda bundan kendi milleti için faydalar çıkarmak amacını benimsemiştir. Mehdi, klasik Alman milliyetçiliğini çağrıştıracak şekilde, toprak kavramıyla karışmış etnik milliyetçilik söylemlerini kullanmıştır.⁶ Mehdi, ikinci Duma’ya seçilmiş ve Duma’da Rusya Müslümanları Birliği’nin kâtipliğini yürütmüştür. Duma’nın dağıtılması üzerine Mehdi Kırım’a dön-

⁴ Alan Fisher, *Kırım Tatarları*, Çev. Eşref B. Özbilen, İstanbul, 2009, s.150; Mustafa Edige Kırmal, *Kırım Türklerinin Milli Mücadelesi*, s.16; Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu, s. 130.

⁵ Kırmal, *a.g.e.*, s.19-20

⁶ Brian G. Williams, *The Crimean Tatars The Diaspora Experience and the Forging of a Nation*, 2001, s. 320.

müş ve 1907'den 1912'de ölümüne kadar Karasubazar'da belediye başkanlığı görevini yürütmüştür.

Genç Tatarlar Hareketi, millî, sosyal ve siyasî bağımsızlığın ancak Çarlık rejimine karşı mücadele ile gerçekleşebileceği fikrini savunmuştur. Bu bakımdan, açıkça bir sosyalist devrimle Çarlık rejiminin devrilmesini istemiş ve bunun sonucunda Tatarların birçok haklarına ve özgürlüklerine kavuşacaklarını ummuştur.

Genç Tatarlar yalnızca kendi imkânlarına dayanarak çalışmalarını yürütmemiş; bir kısım unsurları ile paralel düşünceler taşıdıkları Rus devrimci yeraltı teşkilatlarıyla küçük çapta da olsa, işbirliği içine girmiştir. 1905 yılında Potemkin zırhlısı olayında bildiriler dağıtmış ve katıldıkları Rus devrimcilerinin gizli toplantılarında rejime karşı mücadele edeceklerini beyan etmiştir.⁷

Bununla beraber, Rus partilerinin bünyesinde siyasî olarak asimile olmak istememiş ve gerçekte Kırım Tatarlarına ait bir millî-devrimci hareket oluşturmayı gaye edinmiştir.⁸ Diğer yandan, sosyalist devrimcilerin ve sosyal demokratların (Menşevikler) sloganları ve yöntemlerini Kırım Tatar mücadelesine uyarlamaya çalışmışlardır. Bu bakımdan esasen milliyetçi temeldeki bu harekette, onların daha çok bu Rus parti ve teşkilatlarının Çarlık düzenine karşı mücadelelerinin kararlılığı ve cesaretinden etkilendikleri ifade edilebilir. Bu kapsamda, Genç Tatarların bildirimlerinde yaygın olarak kullandıkları slogan “*Kahrolsun Mutlakiyet*” olmuştur.⁹ Onlara göre, bütün kötülüklerin ana kaynağı Çarlık mutlakiyeti olmuş ve bu despot rejimin yıkılmasını isteyen herkes onların müttefiki konumuna geçmiştir. Sosyalist devrimcilerin diğer devrimci gruplara nazaran daha esnek bir tavır sergileyip, Genç Tatarları bünyelerine kabulü de aradaki yakınlığı anlamak ve açıklamak için başka bir gerekçe olabilir. Ancak yine de belirtilmesi gereken asıl gerçek, Genç Tatarların Rus devrimci partileriyle olan bağlantı ve yakınlıklarında, sosyalist görüşlerin ikincil bir nedeni oluşturmasıdır.

Çarlık rejimi 1905 devriminde geri adım atarak vermek zorunda kaldığı tavizleri 1907'den sonra durumunu sağlamlaştırıp, bir bir geri almaya başladı. Bunun sonucu, Genç Tatar hareketi de birçok kazanımını hızla kaybetti.

Genç Tatarlar hareketi mensupları çok değil bir kaç sene sonra 1910'lardan itibaren ortaya çıkan, siyasi ve taban olarak daha geniş bir yelpazedeki Millî Hareket'e dâhil oldular ya da ona dönüştüler. Onlar, 1783'ten beri ilk defa, Kırım Tatarları arasındaki siyasi bir hareket ve teşkilatlanmanın ilk örneğini

⁷ Nadir Devlet, *a.g.e.*, s.131.

⁸ Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, Ankara, 2010, s. 87.

⁹ Kırımlı, *a.g.e.*, s.89.

oluşturmuşlardı ve yeni ortaya çıkan milli harekete bu açıdan büyük bir katkı sağladılar.

Gaspralı taraftarları ile Genç Tatarların ana amacı birdi. Bu ana amaç farklılıkları önemsiz hale getiriyordu. Nitekim Vatan Hadimi gazetesi kapanınca Hasan Sabri Ayvazov Tercüman'da yazmaya başladı. Genç Tatarlara yönelik yoğun polis takibi sonucu birçok Genç Tatar Gaspralı'nın grubuna geri katıldı. Onlar esasen, devamlılık arz eden bir mücadelenin, Çarlık rejiminde 1905'te başlayıp kısa süren bir demokratikleşme denemesinde, romantik heyecanlarla dolu bir dönemini gerçekleştirdiler ve sonraki harekete geçişte bir adım oldular.

Bu devamlılık ve geçişin en önemli örneklerinden birisi Veli İbrahim'dir. Genç Tatar hareketi içinde yer alan ve Vatan Hadimi gazetesinde dizgide çalışan Veli ve Ömer İbrahim kardeşler Tercüman gazetesinden transfer edilmişlerdi. Bu iki kardeş sonraki dönemde ortaya çıkan milli harekette de aktif olarak yer aldılar, Veli İbrahim 1917-1918'de Kırım Tatar Milli Parlementosu olan Kurultay'a milletvekili seçildi, daha sonra Kurultay'ın Bolşeviklerce dağıtılmasından sonra gizli faaliyet yürüten Milli Fırka'nın (Kırım Tatar Milli Partisi) liderlerinden biri olarak kaldı. Sovyet Rejimi kurulunca, 1923 yılından 1928'e kadar Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Merkez İcra Komitesi Başkanlığı'nı (Cumhurbaşkanlığı) yürüttü. Stalin'in iktidara gelmesi ile başlayan baskı ve terör dalgasının nihayet Kırım'a da ulaşması ile milliyetçilikle suçlanarak idam edildi. (Kardeşi Ömer İbrahim de aynı dönemlerde 1928'e kadar Kırım Tarım Bakanı görevinde bulunmuştur.)¹⁰

1.7. Vatan Cemiyeti

Genç Tatarlardan sonra ortaya çıkan Tatar Milliyetçileri, Gaspralı ile başlayan milletleşme çabalarını siyasî çerçeveye aktarmış ve başta "millî kurtuluş" olmak üzere savundukları diğer düşüncelerin halk tabanına yayılmasında çok başarılı olmuşlardır.

Rusya'daki 1905 devrimi sonrasında oluşan özgürlük ortamının kısa sürmesi ve Genç Tatarların çalışmalarının artan devlet baskısı sonucu yok olmaya yüz tutması, ilave olarak bu kapsamda özellikle 1909 ve 1910 yıllarında Rus Hükümeti'nin Tatar orta eğitim kurumları olan rüşdiyeleri kapatması; diğer yandan Osmanlı'daki Jön Türklerin Kırımlı öğrencilere etkisi; 1908'de Osmanlı Devleti'ndeki Meşrutiyetin tekrar yürürlüğe girmesi ile sonuçlanan gelişmeler neticesinde Kırım Tatarları içinde üçüncü bir aydın grubu ortaya çıkmaya başladı. Bu aydınlar "Genç Tatarlar" gibi çoğunlukla gençlerden oluşuyordu, ancak bunların özelliği; İstanbul'da Osmanlı topraklarında eğitim görmeleri,

¹⁰ Kırımlı, a.g.e., s.98 , dipnot 49 Agayev s.1

Genç Türkler ve Osmanlı'da 1908 Hürriyet hareketinin yarattığı basın yayın faaliyetlerinin etkisinde olmaları; dolaylı bir biçimde, belirli ölçüde Fransız siyasi düşüncesi etki alanında olmaları idi. Dolayısıyla Genç Tatarlardaki, Rus siyasi gelişmelerinden etkilenmiş ve devrimci sosyalist fikirlere yönelik bilgi ve etkileşim bu harekette pek görünmüyordu. Ancak ilerleyen yıllarda, Genç Tatarlar süratle bu harekete dâhil oldular ve Batı tarzı milliyetçi özellikler taşıyan Tatar Milliyetçileri, kısa sürede sol, liberal ve milliyetçi görüşlü insanlardan oluşan geniş, örgütlü ve güçlü bir siyasi ve toplumsal yelpazeye dönüştüler.

Vatan Cemiyeti mensuplarının Genç Tatarlar gibi kurtuluş için ana yöntemleri, baş düşmanları olarak gördükleri, hürriyet karşıtı Çarlık rejimi ile çıkarları açısından bu rejimle işbirliği yapan, milleti cehalet içinde bırakarak aydınlanmasına engel olan gelenekçi-gerici kesim ile mücadele idi. Çarlık rejimi bir "devrim" ile yıkılmalıydı. Devrimden ne anladıkları oldukça belirsizdi. Bu yeni milliyetçilerin Genç Tatarlar gibi Sosyalist fikirlere ve Rus devrimci teşkilat ve çalışmalarına nüfus etmiş olmaları zayıf bir ihtimal olmakla beraber, rejimin yıkılmasını bir devrim olarak kabul ediyorlardı. Ondan sonra, arzuladıkları gelişme ise, Batı normlarında bir milli devlet olarak Kırım Tatar Cumhuriyeti'ni kurmaktı. Osmanlı Jön-Türk çevresinde yetişen gençlerden teşekkül eden ve Jön-Türk fikri ortamının etkisinde kalan Vatan Cemiyeti'nin devrimci idealizmi İttihad ve Terakki'nin fikir ve düşünce kalıpları örnek alınarak oluşmuştu. Bu bakımdan, Batı normlarında modernleşmeci, milliyetçi bir yapıdaydı.

Gaspıralı ve Genç Tatarlar aydınlanma ve fikrî yükselme yolunda birer basamak olmuşlardı ve yeni nesil milliyetçi düşüncenin oluşumunda, onların fikri, eğitime yönelik ve sosyal çalışmalarının katkısı mutlakı. Kırım Tatarı tarihçi ve siyaset adamı Mustafa Edige Kırimal'a¹¹ göre "Bu üç milliyetçi fikir

¹¹ Babası Polonya asıllı bir Tatar olan Mustafa Edige Kırimal, 1911 yılında Kırım'da dünyaya geldi. Kırım'da Kırım Tatar Özerk Cumhuriyeti Başkanı Veli İbrahim'in idamı ve Kırım Tatarlarına yönelik tekrar ortaya çıkan baskı ve sindirme kampanyaları neticesinde 1932 yılında Türkiye'ye kaçtı. Bir süre sonra Polonya Müslümanlarının müftüsü olan ve Vilno şehrinde yaşayan amcası Yakup Sinkiyevic'in yanına giden Edige, 1934 yılında Vilno Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesine yazılarak ve buradan 1939'da mezuniyet diploması aldı. II. Dünya Savaşı sırasında Almanya'da. Müstecip Ülkusal ile birlikte Kırım Türkleri'nin hakları için yönetim kademeleri nezdinde çeşitli girişimlerde bulundu. Almanya, savaşı kaybederek Rusya'dan çekilirken binlerce Kırımlı yurdunu terk ederek Batı'ya sığınmak zorunda kaldı. Bunların Kırım'dan taşınmaları, Avrupa'da kamplara yerleştirilmeleri hususunda M.Edige Kırimal'ın çok büyük çalışmaları oldu. Savaş tamamıyla sona erdikten sonra M. Edige Kırimal, Almanya'nın Münster şehrinde üniversiteye devam etti ve felsefe doktorası yaparak diploma aldı. Doktora tezi olarak 1952 yılında *Der Nationale Kampf der Krimtürken* (Kırım Türklerinin Millî Mücadelesi) kitabını yayınladı. ABD tarafından 1954 yılında Münih'te kurulan (Sovyetler Birliği'ni Araştırma ve

akımının (Gaspıralı, Genç Tatarlar, Vatan Cemiyeti) karışımı zamanla Kırım Tatarları arasında 1917 Martında açığa çıkacak olan geniş halkçı milliyetçi hareketin temellerini hazırlamıştı.”¹²

Kırım’da, süren tüm baskılara rağmen Vatan Cemiyeti’nin gayretli çalışmaları sonucu, 1917 yılının sonlarında doğru hemen her köyde “Vatan” teşkilatının gizli bir hücresi kurulmuştu.¹³

2. İhtilal Sırasında Etkiler

İhtilal sırasında Kırım Tatarları üzerinde, görüş ayrılıklarının ve düşünsel parçalanmaların etkileri yoğun bir şekilde gözlenmektedir. Ancak İlk millî meclis (Kurultay) ve devlet denemesi bu zaman diliminde gerçekleşmiştir.

Alan Fisher’e göre 1917 yılında Kırım millî hareketi üç aşamalı bir strateji ile mücadelesini yürütmüştür. Önce Şubat ihtilalinden sonra Mayıs ortasına kadar kültürel özerklik elde edilmesi genel amaç kabul edilmişken, Mayıs ortalarında bölgesel muhtariyet hedefi ön plana çıkmış ve bu durum Kasım ayında kadar sürmüştür. Kasım ihtilalinin yol açtığı gelişmelerin verdiği aşırı ümitte bu defa ana hedef bağımsızlık olmuştur.¹⁴ Oysa millî mücadelelerde aylarla ifade edilen kısa dönemlerde genel amaç ve strateji değiştirmenin mümkün olsa bile tercih edilebilir bir yaklaşım olmadığı açıktır. Ana amaç, her zaman tam bağımsızlık olduğu halde; mevcut şartlara uygun olarak bunun açıkça telaffuz edilmemiş olması daha yakın bir ihtimaldir. İhtilal ortamının oluşturacağı yeni koşul ve fırsatlarda ana hedefe yönelik söylemlerin daha açık dile getirilmeye başlanmış olması akla daha yakın gelmektedir.

1-11 Mayıs 1917’de Rusya’nın her tarafındaki Türk toplumlarından gelen 900 temsilcinin katılımı ile gerçekleştirilen, Kırım Tatarlarının da Cafer Seydahmet başkanlığında yirmi beş delege tarafından temsil edildiği Tüm Rusya Müslümanları Kongresi’nde mahalli millî muhtariyetler tesisi hedefi benimsendi.¹⁵

Öğrenme Enstitüsü) ve (Paris Bloku)nda Kırım Millî Merkezi temsilcisi sıfatıyla Kırım Türk - Tatarlarını ve dâvalarını müdafaa ve temsil eden Dr. Edige M. Kırimal, Enstitü tarafından yayınlanan Türkçe “DERGİ “ mecmuasının kapanıncaya kadar sorumlu müdürlüğünü yaptı. 22 Nisan 1980 günü yakalandığı kanser hastalığından kurtulamayarak Almanya’da vefat etti. M.Edige Kırimal’ın cenazesi 18 Mayıs 2007 yılında ölümünden 27 yıl sonra Münih’te düzenlenen bir törenin ardından vatani Kırım’a gönderilerek, naaşı Bahçesaray’da bulunan İsmail Gaspıralı’nın mezarının yanında toprağa verildi. (Kaynak: www.Kırımderneği.org/Bahçesaray)

¹² Fisher, *a.g.e.*, s.155; Kırimal, *a.g.e.* s.78

¹³ Devlet, *a.g.e.*, s. 132; Kırımlı, *a.g.e.*, s.249

¹⁴ Fisher, *a.g.e.*, s.161; Kırimal, *a.g.e.*, ss.33-164

¹⁵ Necip Hablemitoğlu, *Çarlık Rusyası’nda Türk Kongreleri*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2004, ss.159-187

Haziran ayında Tatar liderleri ve aydınların büyük bölümü Millî Fırka adıyla bir parti kurdular. Bu partiyi kuranlar Vatan Cemiyetinin önde gelenleriydi ve Alan Fisher'e göre çoğu Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ve Batı Avrupa'daki okulların ve ekollerin mahsulüydüler. Ona göre bu partinin ideolojisi önceki Kadetlerle işbirliği yapmış Tatarlarınkinden daha solcuydu ve hatta ilk ihtilalci Kırım Tatar partisiydi. Esasında, bu partiyi Vatan Cemiyeti çerçevesindeki millî hareketin devamı olarak görmek doğru bir teşhis olacaktır. Bu partide sol, milliyetçi ve liberal görüşten insanlar vardı. Ancak hepsini bir araya getiren ana ideal, Kırım Tatarlarının daha hür ve müreffeh olabilecekleri bir vatani ve geleceği yaratmaktı.

Yaz boyunca Tatarlar teşkilatlarını kuvvetlendirip, özellikle askeri güçlerini artırmaya çalışırken, Sivastopol'de Rus denizcileri arasında ihtilalci teşkilatlanma hızla genişliyordu. Ekim ayında Novogeorgievsk'de bulunan iki Tatar süvari alayının Akmesic'e getirilmesinin başarılması, Tatar lider kadroya çalışmalarını daha yüksek noktalara doğru geliştirmek için cesaret verdi.

Numan Çelebicihan 3 Kasım 1917'de Bahçesaray'da Millî Müze açılışı münasebetiyle halka yaptığı konuşmada, mevcut yönetimin, 150 seneden beri milleti esir ve haklarını gasp ettiğini, Kırımlılara adalet, düzen, ilim ve medeniyet vaad ettiği halde hiçbir şey yapmadığını, tam tersine Kırım Tatarları'nın edebiyat, sanat, ticaret ve siyasetten tamamen yoksun bir durumda yaşamaya mahkûm edildiğini söylüyordu. Kırım Tatarları artık harekete geçmeli ve inisiyatifi ele almalıydı. Bu nedenle, kutsal bir kanun heyeti olan ve Tatarların amaçları ile beraber kendileri ile yan yana yaşayan Kırım'daki diğer milletlerin de ihtiyaçlarının giderilmesi için çalışacak olan Kurultay toplanacak ve Kırım'ın geleceği Kırım halkı tarafından belirlenecekti.

Kırım Tatar Milli Kurultayı (Tatar Millî Yasama Meclisi) 09 Aralık 1917'de Bahçesaray Hansaray'da toplandı. Kurultay'daki toplam 78 vekilin en az 55 kişisi Vatan Cemiyeti üyesi veya onun siyasî çizgisini temsil eden merkez grubuna mensuptu.¹⁶ Ayrıca sol ve sağ kanatlar da mevcuttu. Kurultay'ın ilk faaliyeti Kırım Devleti için yeni bir anayasa yaparak kabul etmek olmuştur. Bu faaliyet için toplantılar 26 Aralık'a kadar devam etmiştir. 26 Aralık 1917 tarihinin ise ayrı bir önemi vardır. Çünkü o gün Kurultay Millî Meclis'e dönüşmüş ve Kırım Millî Hükümeti seçilerek göreve başlamış, Numan Çelebi Cihan Hükümet Başkanlığı'na getirilmiştir.

Kasım 1917'de Kırım'da, bir tarafta Tatar Bakanlar Konseyi, diğer tarafta Kırım Eyalet Meclisi olmak üzere iki farklı hükümetin olduğu bir yapı oluşmuş durumdaydı. Bu iki yapı Kırım'ın geleceği üzerinde aynı görüşleri pay-

¹⁶ Kırımlı, a.g.e., s.250

laşmamalarına rağmen, Bolşeviklere karşı koymak hususunda aynı cephede ydiler. Bu doğrultuda, Kırım Genel Karargâhı adı altında bir yönetim koordine birimi oluşturuldu. Bu birimin başkanı Cafer Seydahmet, başkan yardımcısı ise eski bir subay olan Makuhin'di.

Bolşevikler Sivastopol'de yönetimi ele geçirmişlerdi. Sivastopol İhtilal Komiserliği, 28 Aralık 1917'de Kırım Karargâhına gönderdikleri ultiमतomla, Tatar Bakanlar Konseyi askerlerinin silahlarını bırakmayı kabul etmelerini talep etti. Artık yarımada'daki iki teşkilatlı güç olan Tatar milliyetçileri ve Bolşevikler arasındaki mücadele çatışmaya doğru ilerler hale gelmişti.

1918 Ocak'ının üçüncü haftasında Bolşevik direktörlüğü emrindeki denizci askeri birlikler Thedosiya ve Kerç'de karaya çıkarak Bahçesaray ve Akmescit'e doğru ilerlemeye geçtiler. Kendilerine karşı oluşan bu ciddi tehdide karşı izlenecek yolda Tatar Bakanlar Kurulu üyeleri farklı görüşler taşıyorlardı. Çelebi Cihan ve sol kanat üyeleri dostça birleşmek ve hatta Bolşeviklerin de dâhil olacağı ortak bir Kırım hükümeti kurma yanlısı iken Cafer Seydahmet'in başkanlığındaki milliyetçiler taviz verilmemesi ve sonuna kadar mücadele taraftarıydılar. Sonuçta yapılan oylamada Çelebi Cihan 43'e karşı 12 oyla kaybedince, anlaşma sağlanamadı ve ağır silahlarla donatılmış Bolşevik askeri birlikleri Akmescit'e doğru taarruza geçtiler, ağır silahlara sahip olduklarından Tatar süvari birliklerini mağlup ederek Akmescit'e girdiler. Kurultay dağıldı ve liderlerinin çoğu dağlara veya bir şekilde Türkiye'ye kaçtılar. Ancak hâlâ bir anlaşmaya varılabileceği düşüncesinde olan Çelebi Cihan kaçmayınca tutuklanarak Sivastopol'a götürüldü, Şubat ayı başlarında kurşuna dizildi ve bedeni denize atıldı.¹⁷

1918 yılının Şubat ve Mart ayları Sovyet tarihinin kara sayfalarından birini oluşturur. Sivastopol Sovyet yönetiminin komutası altındaki, tamamen etnik Ruslardan oluşan askerler, yerel Slav ve Tatar halkı üzerinde büyük bir kitlesel katliam uyguladılar. Gerekçeleri, bu halkın karşı devrimci olmalarıydı. Oysa yeni bir düzen kurma adına yola çıkan bu insanlar, söylemlerinin tam tersine, en aşırı bir milliyetçiliğe dayanan, hiçbir mazereti olamayacak, acımasız bir saldırganlığa yönelmişlerdi. Almanlar 1918 Mayıs'ında Kırım'ı işgal ettiklerinde Akmescit civarında birçok kitle mezarı buldular.¹⁸ Böylece, ister liberal veya sol görüşlü, ister uzlaşmacı veya mücadele yanlısı olsun, genel Rus çıkarlarına tehdit teşkil eden Tatar millî hareketi yanlılarının kuvvetle ezilmesi siyaseti, tıpkı Çarlık yönetimince sistematik olarak yürütüldüğü gibi, tekrar ve en çarpıcı bir şekilde ortaya konmuş oluyordu.

¹⁷ Fisher, *a.g.e.*, s.172

¹⁸ Fisher, *a.g.e.*, s. 173

Kırım Tatarları'nın, hüsrarla biten bu millî mücadele devresinde, bölgesel özerklikten, halk cumhuriyetine doğru çok hızlı bir şekilde evrilen nihai amaçlarındaki radikal değişikliğin başlıca nedenleri kanaatimce şunlardı: Birincisi, ihtilalin başarılı olacağı, baskıcı Çarlık rejiminin yıkılacağı ve sonuçta oluşan devlet yapısının Rusya içinde, tüm halklara kendi geleceklerini belirleme hakkını vereceğine yönelik "fazla iyimser" bir duygu meydana gelmişti. Bir diğer neden ise, Osmanlı Devleti'ndeki İttihat ve Terakki yönetiminin, imkân ve kabiliyetlerinin çok ötesinde, fazla hayalci ve maceracı dış politika anlayışının, çoğunlukla Osmanlı topraklarında eğitim almış, kültürel, dinî ve siyasi açılardan yüzleri Osmanlı'ya dönük Tatar yönetici elitlerine verdiği heyecan ve pragmatizm sınırlarını zorlayan milliyetçi tutkularıydı.

21 Mart 1918'de Bolşevikler Kırım Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan ettiler. Sivastopol Sovyeti ve Kırım'ın diğer yerlerinde teşkil edilen yerel Sovyetler için Nisan 1918'de yapılan seçimlerde Sosyalist Devrimciler ile Menşevikler çok daha fazla oy topladılar ve Bolşeviklere hemen hiç destek çıkmadı. Nisan ayına meydana gelen kitlesel bir Tatar ayaklanması ile yerel Bolşevik yöneticilerin çoğu ya görevlerinden uzaklaştırıldı ya da tutuklanarak idam edildi. Daha sonra Mayıs ayından itibaren Alman işgal dönemi başladı. Kurultay liderliği kumandasındaki iki süvari bölüğü ile eski bir Rus generali olan Litvanya Tatarlarından Süleyman Sulkiewicz'in komutasındaki Tatar kuvvetleri Alman destekli kolorduya katılarak yarımada'nın Bolşevik kuvvetlerden temizlenmesine yardımcı oldu. General Kosch emrindeki Alman ordusunun yarımada'nın kontrolünü ele geçirmesinden sonra, 2 Mayıs'ta İstanbul'dan Kırım'a geçen Cafer Seydahmet, Tatar Başbakanlığına seçildi ve Kurultay ikinci kez 16 Mayıs'ta toplandı. Almanlar ve Tatar yöneticiler arasında meydan gelen görüşme ve pazarlıklar sonucu Alman desteğinde, Süleyman Sulkiewicz'in liderliğinde bir hükümet kuruldu. Bu hükümetin mensupları çoğunlukla Tatarlardan ve gayri Ruslardan oluştuğundan, Rus ve Ukraynalı halktan destek görmüyor olmasından ötürü, Haziran 1918'de çeşitli milliyetleri daha dengeli temsil eden yeni bir hükümet kuruldu.¹⁹

Almanlar kendi millî menfaatlerini geliştirmekten başka bir amaç gütmüyorlar ve Tatarları bu amaçla kullanma stratejisi izliyorlardı. Onlar açısından Kırım önemli bir stratejik bölge ve ekonomik fayda sahasıydı.²⁰

¹⁹ Fisher, *a.g.e.*, s.174-176

²⁰ Fisher, *a.g.e.*, s.177

Bağımsız Ukrayna'nın Kırım'ı kendi topraklarına dâhil etme çabalarına karşın Eylül ayında Berlin'de "Bölünmez Kırım Devleti'nin tanınması" çağrısı yapıldı. Türkiye bağımsız Kırım Devleti'ni derhal tanıdı.²¹

Ekim 1918'de tamamen Ruslardan oluşan bir meclis Akmescit'te toplandı. Bu meclis Kurultayın varlığını tanımıyor, onun Kırım'daki Tatar olmayan unsurları temsil ettiği iddiasını, bağımsız bir Kırım'ın varlığını kabul etmiyor ve hükümetçe uygulanan siyasetin değiştirilmesini talep ediyordu.²² Beyaz Ordu birliklerinin tehdidi karşısında yerel halktan en yüksek oranda destek almak isteyen Alman komutanlığı bu meclisin isteklerini kabul etti. Almanların Kırım'dan çekilmeye başlamalarından bir hafta kadar önce Sulkiewicz istifa etti. 16 Kasım'da Kadet Partili liberallerin kontrolünde, Karaim olan Salomon Krym liderliğinde yeni bir hükümet teşkil edildi. Bu hükümet bağımsız bir Kırım hedefini gütmeyeceğini ve Kırım'ın Rusya'nın bir parçası olduğunu ilan etti.²³ Birkaç gün sonra, 22 Kasım'da Beyaz Ordu birlikleri Kerç Boğazı üzerinden Kırım'ı işgale başladılar ve dört gün sonunda Yalta'ya ulaştılar. Salomon Krym hükümeti böylelikle ilave askeri destek sağlamış oldu.

Tatarlar gelişmeler karşısında üçe bölünmüştü. Millî Fırka'da ılımlı kesim Salomon Krym'ın idaresine rıza gösterirken, milliyetçi kesim bağımsız Kırım Tatar Devleti fikri uğruna mücadele etme kararını sürdürüyor, Veli İbrahim'in liderliğindeki sol kesim ise, Bolşeviklerle işbirliği yanlısı bir tavır geliştirmişti.²⁴

1919 Nisan-Haziran ayları arasında Bolşevik kuvvetleri başarı sağlayarak, ikinci kez Kırım'a hâkim oldularsa da, Haziran'da General Denikin komutasındaki Beyaz Ordu unsurları tekrar hâkimiyet sağlamayı başardı. Bolşevikler gibi onlar da "Birleşmiş ve Bölünmez Rusya" fikri doğrultusunda hareket ediyorlardı ve bu defa Tatarlara yönelik baskı ve sindirme politikalarını devreye aldılar. Millî Fırka yasaklandı, Tatar yönetim kademesi olan Millî Direktörlük dağıtıldı, bütün Tatar gazeteleri kapatıldı ve matbaalarına el konuldu. Beyaz Ordu yönetiminin bu siyaseti sonucu bir kısım Tatar milliyetçileri Türkiye'ye kaçarken, kalan Tatarlar kitlesel bir şekilde Bolşevik yeraltı teşkilatlarına katılmaya başladı.²⁵

1920'de Denikin'in yerini alan Baron Wrangel, milliyetlerin haklarına yönelik daha ılımlı politikalar izleme taraftarı olmakla beraber, Ekim 1920'de

²¹ Kırimal, *a.g.e.*, s.210-220; Fisher, *a.g.e.*, s.180

²² Kırimal, *a.g.e.*, s.204; Fisher, *a.g.e.*, s.181

²³ Fisher, *a.g.e.*, s.181-182

²⁴ Kırimal, *a.g.e.*, s.281-282

²⁵ Fisher, *a.g.e.*, s. 184-185; Williams, *a.g.e.*, s.348

üçüncü ve nihai Bolşevik işgali meydana geldi. Bela Kun liderliğindeki Olağanüstü Komisyon (Chrezvychaynaya Komissiya-Çeka)²⁶ yeni rejime karşı tüm muhalefeti ortadan kaldırmak üzere Kırım'a geldi. Tatarların haklarına yönelik haklarını tanıma ve işbirliği yerine, artan Çeka (Gizli Polis) terörü, baskı ve yıldırma politikaları sonucu Bolşeviklerle beraber mücadele eden Tatarlar bu sefer Bolşeviklere karşı gerilla faaliyetlerine başladılar.

Bolşevik Devriminin lideri olan Lenin, proleter devrim için kullanmak amacıyla milliyetçiliğin gücünün farkındaydı ve yerel milliyetçi hareketlerle işbirliği yapılmasının gerekli olduğunu düşünüyordu. Lenin'e göre, esasında milliyetçilik ve ayrılıkçılık doğal ve kaçınılmaz bir olgu değildi; sadece emperyalizmin milletler üzerindeki baskısı neticesinde ortaya çıkmıştı. Milliyetçilik sadece burjuva sınıfının çıkarlarının yansımaysdı ve proleterlerin gerçek çıkarları ise uluslar-üstüçülükte idi. Sömürgeciliğin ortadan kalkması ile milliyetçi duyguların etkisini azaltacaktı. Lenin, imparatorluğun bütünlüğünü sağlamak için kuvvet kullanılmasına prensip olarak karşıydı ve Çarlık idaresinin baskısı altında yaşayan tüm milletlerin Rusya'dan ayrılma hakkı olmasına ilişkin düşüncelerini açık bir şekilde ortaya koymuştu. Devrimin ideallerine zorla değil, ancak gönüllülükle ve işçilerin isteği ile ulaşılabileceği iddiasındaydı. Ancak 1917 başlarında bu yaklaşımını biraz yumuşatarak bölgesel otonomi garantisine indirgemişti.²⁷

Aslında, Lenin Bolşevikleri destekleyecek her Müslüman oluşumuna sıcak yaklaşmaktaydı ve bunun bir işareti Kasım 1917 tarihli "Rusya Halklarının Hakları Bildirgesi" ve "Rusya'nın ve Doğu'nun Bütün Müslüman Emekçilerine başlıklı Özel Çağrı"nın ilân edilmesiydi. Lenin'in bu işbirliği arayışı, Rus federasyon prensibinin ve kendi kaderini tayin hakkının Rus versiyonunun kabul edildiği, Ocak 1918 tarihinde toplanan "Üçüncü Tüm Rusya Sovyetleri Kongresi" ile geliştirilerek devam etmişti.²⁸ Ancak diğer yandan, Bolşevikler, kültürel gerilikleri sebebiyle Müslümanları komünist olmaya uygun bir medenilikte bulmuyor ve bu nedenle bir tür "vesayet" altında tutulmaları gerektiğini düşünüyorlardı. 1918 yılı başlarında tüm Rusya çapında parçalı bir şekilde gelişen Müslüman (Türk) milliyetçi hareketlerinin bastırılması neticesinde buralardaki Müslüman halklarda sömürgeci gibi algılanma endişesi

²⁶ Chrezvychaynaya Komissiya (ÇEKA, Olağanüstü Komisyon) Lenin tarafından 20 Aralık 1917'de kurulmuş, Sovyetlerin ilk devlet güvenlik teşkilatlarından biridir.

²⁷ Ronald Grigor Suny, *The Revenge of the Past Nationalism, Revolution and the Collapse of the Soviet Union*, Stanford University Press, California, 1993, s.87-88

²⁸ Saime Selenga Gökgöz, "Sultan Galiyev ve 1917-1923 Milliyetler Siyaseti", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt.1, Sayı.1, 2004, s.70.

ve özellikle de Bolşevik iktidarının Hindistan, İran ve Türkiye topraklarına yayılma emelleri ve bu kapsamda, buralardaki halkı aleyhte tahrik etmeme düşüncesi, Lenin'i öngördüğü Bolşevikleştirme devrimlerini yavaşlatmaya sevk etmiş; öncelik devrimci yapıların yerleştirilmesine verilmişti. Bu kapsamda başörtüsü, şeriat mahkemeleri gibi İslamî adetlere doğrudan saldırılmaması için talimatlar verilmişti.²⁹

Bu yaklaşımın Kırım'a yansması ancak Bolşeviklerin üçüncü ve nihai işgali meydana geldikten sonra, Sultan Galiyev'in Kırım'a millî Tatar direnişini kırmak için bir rapor hazırlamak üzere gönderilmesiyle başlamıştır.

Sovyet hükümeti, Kırım'da özellikle Tatarlar içinden yeni idareye karşı gitikçe artan muhalefetin nedenlerini araştırması için Volga Tatarı Komünist lider Sultan Galiyev'i 1921 yılı başlarında Kırım'a gönderdi. Galiyev'in Kırım Sovyet idarecilerinin uygulamalarına tamamen zıt yönde verdiği rapor şöyleydi: "1. Kırım muhtar bir Sovyet Cumhuriyeti haline getirilmeli; 2. Kötü gitmekte olan toprak reformu geçici olarak durdurulmalı; 3. Tatarları parti üyeliğine çekmek için büyük gayret sarf edilmeliydi."³⁰

Bu raporun önemli etkisi ile, önce muhalif Tatarlar için geniş bir af programı ilan edildi, Eylülde Akmescit'te Millî Fırka temsilcilerinin de katıldığı bir Meclis toplandı ve neticesinde 18 Ekim 1921 tarihinde Sovyetler Birliği dâhilindeki Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edildi.³¹ Artık, Kırım Tatarları için yeni bir devir olan Sovyetler Birliği dönemi başlıyordu.

1918-1920 yıllarındaki iç savaş ve devrim yılları Kırım Tatarlarının etkilemeyecekleri ancak meydana gelen gelişmelerle beraber sürüklendikleri büyük bir tarihi ve sosyal olaylar zinciriydi. Bu olaylara neden olan konular Tatarlar için ikincil konulardı. Bolşevikler de "Beyazlar" da Tatar halkının (o tarihlerde Tatarların Kırım'daki nüfus oranı %25'di) hassasiyet ve haklarına saygı göstermiyorlar ve Kırım Tatarlarının haklarını tanımak istemiyorlardı. Tatarlar bu zaman diliminde millî menfaatleri için ümitsizce mücadele etmeye çalışmış ve adeta bir uçtan diğer uca kontrolleri dışında sürüklenmişlerdir.

Kırım'daki topraksız köylülerin önemli bir kısmını oluşturan Kırım Tatarlarına toprak dağıtılmadı, yerine büyük devlet çiftlikleri (sovhoz) kuruldu. 1921-1923 yılları arasında meydana gelen kıtlık, fakir ve topraksız Kırım Tatarları üzerinde büyük tahribata yol açtı. Binlerce Kırım Tatarı bu dönemde açlıktan öldü. Kırım Tatarlarının yoğun olarak yaşadığı Bahçesaray'da ölüm oranları % 50'ye varıyordu. Yine önemli bir kısım Kırım Tatarı bu esnada

²⁹ Roy Olivier, a.g.e., s.88

³⁰ Kırimal, a.g.e., s.286-287; Fisher, a.g.e., s.190

³¹ Kırimal, a.g.e., s.287, Fisher, a.g.e., s. 191

Dobruca Romanya'ya göç etti. Ayrıca Macar Komünist Bela Kun yönetimindeki gizli polis (Çeka) devrim karşıtı olarak tanımlanmış olan, "beyaz milis", "karşı devrimci", "burjuva" olarak nitelenen insanlar ile Tatar milliyetçilerini yok etmekle görevlendirilmişti ve bu amaç doğrultusunda çeşitli milletlerden 60.000 kadar Kırım'ın öldürüldüğü tahmin edilmektedir.³²

3. İhtilal Sonrası Sovyet Rejiminin Etkisi

Amerikalı siyaset bilimci Andreas Wimmer milliyetçilik konusunda Sosyal Uzlaşma yaklaşımına göre; farklı ilgi ve hedefleri olan aklî anlamda ehil insanlar "kabul edilmiş uzlaşma yolları bulma" arayışındadır ve elde edilen sonuç "sosyal anlaşma ve ilgili kültürel sınırların" oluşmasını sağlamaktadır.³³

Sosyal Uzlaşma yaklaşımını Kırım Tatarları için ihtilal sonrası için uyarı olarak, öncelikle İhtilal sonrası Kırım Özerk Cumhuriyeti'nin kurulması sırasında ortaya çıkan uzlaşma ile karşılaştırmak yerinde olacaktır. Bu süreçte, her ne kadar taviz vermeyen Tatar milliyetçileri başta Türkiye olmak üzere yurt dışına kaçmışlarsa da; sonuçta ihtilal sonrasında halkın genel anlamda kabul edebileceği bir uzlaşma varıldığı; bu bağlamda, Kırım Tatarları'nın kültürel ve sosyal haklarına kısmen de olsa, kavuştuğunu veya böyle bir algıya sahip olduğunu söylemek mümkündür. Ancak daha sonraki "emperyal" Çarlık politikalarına paralel, "Tatar karşıtı" ve Tatarsız bir Kırım ana stratejisi doğrultusunda genel tarihi harekete geri dönen Stalin'in uygulamaları ile bu dönem sona ermiştir.

Veli İbrahim yönetimindeki devir, Kırım Tatarları açısından "altın devir" olarak adlandırılmaktadır.³⁴ Çünkü en önemlisi, Kırım Tatarcası yarımada resmi dillerden biri olarak kabul edilmiştir. Bu devirde Veli İbrahim tarafından uygulanan politika ile Kırım hükümetinde tüm seviyelerde Kırım Tatarlarına, özellikle eski Millî Fırka üyelerine yönetim ve temsil hakkı verilmiş, topraklar sahiplerine iade edilmiş, iç savaş sırasında göç etmiş olan Tatarlara geri dönüş hakkı tanınmış, kültürel alanda millileştirme (korenizatsiya) uygulanmıştır.³⁵ Bu kapsamda; millî okullar tekrar tesis edilmiş, Tavrida'da Kırım Tatar Dil Enstitüsü kurulmuş, müzeler, tiyatrolar, kütüphaneler açılmış, Kırım Hanlığı sırasındaki medeniyeti ortaya çıkaran arkeolojik çalışmalar yürütülmüştür. Bu yıllar, Kırım Tatar kültürünün yeniden canlanması ve Kırım Tatar millî

³² Williams, *a.g.e.* s.349-350, Fisher, *a.g.e.*, s.189

³³ Wimmer Andreas, *Nationalist Exclusion and Ethnic Conflict, Shadows of Modernity*; Cambridge, Cambridge University Press, 2002, s. 34

³⁴ E. Lazzarini, *Crimean Tatars*, 1990; Graham Smith, *The Nationalities Question in the Soviet Union*, London and Newyork:Longman, ss. 324-325

³⁵ Fisher, *a.g.e.*, s. 199-200

kimliğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.³⁶ Kırım Tatarları Kırım coğrafyasını millî kimliklerini tanımlamada, temel bir sembol ve “Vatan” olarak benimsemiştir.³⁷ Tam bağımsız olamaları da, Kırım Tatarları, demografik olarak azınlık olmalarına rağmen, Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde dillerinin resmi dillerden biri olarak kabul edilmesinin ve kültürel gelişmenin mutluluğunu yaşamıştır. Tüm bu uygulamalarda Lenin’in siyaset, ziraat ve iktisat politikalarının liberalleştirilmesini ve siyasî ve kültürel kısıtlamaların hafifletilmesini öngören “Yeni İktisadi Siyaset”inin rolü dikkate alınmalıdır.³⁸ Ancak Sovyetler Birliği’nin ilk yıllarında diğer milletlere karşı uygulanan bu “müsamahakâr” tutumun, rejimin kritik ilk yıllarını atlatması için zaman kazanmak ve güneydeki Türkiye, İran, Afganistan gibi ülkelerde yaşayan, Rusya Türkleri ile akraba ve/veya dindaş devletlere, yeni sistemin diğer millet ve halklara ne kadar “adaletli” ve “anlayışlı” olduğunu gösterecek, rejimin ihraç edilmesini sağlamak için takınıldığını söylemek oldukça mümkündür. Nitekim, Stalin’in iktidara gelmesinden sonra, uygulanmakta olan Lenin’in “Yeni İktisadi Siyaseti”nin, devlet bütünlüğüne yönelik büyük bir tehdit oluşturduğu algısı ağır basmış ve Sovyetler Birliği ağır bir baskıcı rejim altında, “halklar ve milletler hapisanesi”ne dönüşmüştür.

3.1. Sovyet İnsanı İnşası Altında Asimilasyon

Kırım Tatarlarının takriben yedi yıl süren bu “rüyası” Veli İbrahim ve çalışma arkadaşlarının 1928 yılında tasfiyesi ile sona erdi. 1928 Ocak ayında “burjuva milliyetçiliği” ile suçlanan Veli İbrahim, 9 Mayıs 1928’de idam edildi. Bu olayı 3.500 kadar Tatar yerel hükümet yetkilisi ile aydınının idamı, hapse atılması veya Sibirya’ya sürgüne yollanması izledi.³⁹ Tüm Kırım’da “sovyetizasyon”, “dekulakizasyon” ve “kollektivizasyon” politikaları uygulanmaya başlandı.⁴⁰ Tarımdaki kollektivizasyon sonucu Tatarların elindeki bağlar, bahçeler ve hayvancılık büyük zarar gördü. Uygulanan bu politikalar sonucu 1931-1933 yıllarında Kırım’da çeşitli milletlerden 100.000 insanın ölümüne

³⁶ J. Otto Pohl, *Ethnic Cleansing in the USSR, 1937–1949*, Greenwood Press, Londra, 1999, s. 111

³⁷ Williams, *a.g.e.*, s. 360

³⁸ Fisher, *a.g.e.*, s.197

³⁹ Fisher, *a.g.e.*,s.202, Ariel Cohen, *Russian Imperialism Development and Crisis*, Westport Connecticut Londra, 1996, s. 84

⁴⁰ Sovyetizasyon: Yeni Sovyet insanı yaratma amaçlı uygulanan sosyal ve kültürel politikalar; Dekulakizasyon: 1929-1932 yıllarında zengince veya daha iyi durumdaki köylü ailelere yönelik, sınıf düşmanlığı suçlaması ile baskı, tutuklama, sürgün ve infazlara dayanan yok etme politikası; Kollektivizasyon: Toprak ve tarımsal işgücünü büyük ölçekli kollektif çiftlikler halinde organize etme politikası.

neden olan büyük bir kıtlık yaşandı.⁴¹ 1930'lu yılların ikinci döneminde yönetim Kırım'da millileştirme politikasını (koranetziya) kesin olarak terketti ve Kırım Tatarlarına doğrudan bir baskı politikası uygulamaya başladı. Kırım Tatar kültür kurumları kapatılmaya başlandı. 1935-1938 yılları arasında 23 Kırım Tatar yayınının 14'ü kapatıldı.⁴²

Yeni bir "Sovyet İnsanı" ve kültürü yaratılması anlamına gelen "Sovyeti-zasyon" esas olarak Kırım'ın Ruslaştırılması faaliyetinden başka bir şey değildi. Bu amaçla, Kırım Tatar millî okulları kapatıldı ve Rus eğitim sistemi zorunlu hale getirildi. Geleneksel Arap alfabesi 1928'de Latin alfabesi ile değiştirildi. On yıl sonra 1938'de ise, bu sefer Latin alfabesi kaldırılarak Kiril alfabesi yürürlüğe kondu. Böylesine hızlı alfabe değişimleri ve diğer kültürel baskılar, yeni neslin eski edebiyat ile bağlantısının kopmasına neden olduğu gibi, Kırım Tatarlarının kültürel gelişimine de büyük bir darbe indirmiş oluyordu.

İlk defa 1 Şubat 1931 tarihinde Sovyet Merkez İdare Komitesi ve Yüksek Sovyet Prezidyumu tarafından çıkarılan kararname ile "kulak" olarak adlandırılan toprak sahibi zengin köylülerin sürülmesi "dekulakizasyon" olarak adlandırılmaktadır. Özel mülkiyetin ortadan kaldırılarak, toprağın kollektleştirme adı altında devlet tekeline alınması, devlet eliyle Kolhoz ve Sovhoz sisteminin uygulanmaya başlanması olarak özetlenebilecek kollektivizasyon ile toprak sahiplerinin arazileri ellerinde alınmış ve "kulak" olarak adlandırılan bu aileler genellikle Sibirya'ya sürgün edilmiştir. Onbinlerce Kırım Tatarı bu kapsamda Sibirya'ya çalışma kamplarına sürgün edilmiştir.⁴³

Resmi makamların 1991 yılına kadar "özel istihdam" olarak adlandırdığı bu yer değiştirmeler, "kulak sürgünleri" olarak anılmaya başlanmıştır. Sürgüne gönderilen bu zengin toprak sahibi köylülerin toplam mevcudu 1.317.000 civarındadır. Bu kapsamda Kırım'dan toplamda 4325 ailenin sürgüne gönderildiği bilinmektedir.⁴⁴

Rejimin Rus olmayan unsurlardan muhaliflere karşı yürüttüğü temizlik harekâtında, 1935-38 yılları arasında 800,000 kişinin tutuklandığı, sürgün edildiği veya infaz edildiği tahmin edilmektedir.⁴⁵ Kırım Tatarları, 1933-1938

⁴¹ Pohl, a.g.e., s. 111; PR. Magocsi, *A History of Ukraine*, Toronto,1996, s.580

⁴² Pohl, a.g.e., s.111

⁴³ Williams, a.g.e.,s.367

⁴⁴ Viktor N. Zemskov, "Spetsposelents", *Sotsis*, Nu. 11, Moskova 1980, s.3-4, Aktaran Adem Sağır, "Sürgün Sosyolojisi Bağlamında Göçün Sosyo-politiği: Sovyet Rusya Örneği", *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID)*, I/1, 2012, s.376

⁴⁵ Tania Raffass, *The Soviet Union: Federation or Empire*, Routledge, 2012, ss.145-147

döneminde ve özellikle 1937-38 yıllarında, geride kalan Tatar aydınlarının kitlesel denebilecek şekilde imhası vahşetine maruz kaldı.⁴⁶ Kırım Pedagoji Enstitüsü'ndeki birçok yönetici ve öğretmen idam edildi. Tavrida Üniversitesi Tatar Dili ve Kültürü Fakültesi kapatıldı ve yönetici ve öğretmenleri idam edildi. İdam edilenler arasında tarihçi Hilmi Akçokraklı, Türkolog Bekir Sıtkı Çobanzade, Abdullah Özenbaşı, Hasan Sabri Ayyazov, Lüman, Odabaşı, Cemaladdin ve Tanabaylı; Tıp profesörleri Osman, Abdullah ve Ömer, Üniversite ve Enstitü direktörleri Hasan Çeşmeci, Aleksandrovich, Şumin ve Bekir; gazeteci Sükuti, Turpçu ve Murgaza; şair ve yazar Biranbay, Latifzade, Şemizâde, Kadir, Camanaklı, ve Cavtobelli vardı. Tatar kültürüne karşı başlatılan saldırı bununla da kalmadı ve Müslüman din adamlarına da ulaştı. Din adamları ya hapsedildiler, ya makamlarından mahrum edildiler, ya Orta Asya'ya, ya da yurt dışına gitmeye zorlandılar.⁴⁷ Bu olay gelecekteki büyük sürgünün sanki habercisi gibiydi.

Stalin dönemindeki vahşi "temizlik" harekâtının kurbanları yalnızca Kırım Tatarları değildi elbette. Bu yıllarda yürütülen bu korkunç faaliyetten öncelikle Ruslar etkilenmişti.

Tüm Sovyetler Birliği çapında düşünüldüğünde, asıl felaket yılları 1937-38 yıllarıydı.

"Bazı kaynaklara göre, 1937-38 yıllarında 1.372.392 kişi tutuklanmış ve bunlardan 681.692 kişi kurşuna dizilerek infaz edilmişti. Kruşçev'in 1957'de Merkez Komite'ye verdiği rakamlar bundan biraz farklıydı. Tutuklananların sayısı bir buçuk milyonun üzerinde, kurşuna dizilenler ise 680.692 kişiydi. 1930-1953 dönemine ilişkin kaynaklar ise, tutuklananların sayısını 3.778.000, kurşuna dizilenlerinkini 786.000 olarak vermektedir."⁴⁸

Stalin, iktidarı sırasında, öncelikle Leninizm'in tasfiyesini, parti içinde olabilecek her türlü muhalefetin sindirilmesini, temizlik hareketleri ile parti ve toplum içindeki tüm muhalefetin yok edilmesini ve adeta Çarlık ideolojisine benzer bir şekilde, milliyetçi ve bir bakıma emperyal büyük güç ideolojisinin tekrar benimsenmesini içeren uygulamaları ile tüm Sovyet topraklarını adeta bir açık hava hapishanesi ve zulüm merkezine çevirmişti.⁴⁹

⁴⁶ Pohl, a.g.e. s.112

⁴⁷ Kırimal, a.g.e.,s.257; Fisher, a.g.e., s.208-209, Pohl, a.g.e., s. 112

⁴⁸ Moshe Lewin, *Sovyet Yüzyılı*, Çev. Akman Renan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.140

⁴⁹ Lewin, a.g.e., s.186

Sonuçta, Kırım Tatarlarının “kötü kaderi” ihtilalden sonra da devam etmiş, Tatarlar bu zaman zarfında, Rus Çarlığı devrinde maruz kaldıkları zulüm ve baskıları kat kat aşan vahşet ve kıyımlara uğramışlardır. Alan Fisher “Kırım Tatarları” adlı kitabında 1917 ile 1933 yılları arasında Kırım Tatarlarının % 50’sine tekabül eden 150.000 kişinin ya öldürüldüğünü ya da Kırım’ı terk etmeye mecbur bırakıldığını yazmaktadır.⁵⁰

3.2. Topyekün Sürgün

Kırım Tatar tarihindeki en önemli olaylardan birisini II. Dünya Savaşı’nın bitimine doğru 1944 yılı 18 Mayıs’ında yaşanan toplu sürgün dramı oluşturmaktadır.

Kırım Tatarları 18 Mayıs 1944’te, resmi yasal gerekçeyi oluşturan “Kırım Tatarlarına İlişkin” Devlet Kurulu Kararına dayanarak kitle halinde sürülmüşlerdir. Dokümana göre, Almanlarla işbirliği yaparak “vatana ihanet” suçu işledikleri ettiği iddia edilen Kırım Tatarları, Özbekistan’daki özel yerleşkelere (spetsposeleniye) tekrar yerleştirileceklerdi. Eşyalarını toplamak üzere 15-20 dakika zaman verilen Tatarlar, Sovyet ordusu ve yerel güvenlik güçleri tarafından hayvan vagonlarına tıka basa doldurularak Kırım’dan topluca sürülmüştür.

2003 yılında Sovyetler Birliğinde sürgün edilen halklar üzerinde yapılan bir çalışmaya göre sürgün edilen halkların toplam sayısı 2.421.600 olup, bunun 193.959 kişisi Kırımlıdır.⁵¹

Sürgün sırasındaki bu insanlık dışı koşullar ve sürgünü takip eden 18 ay içinde açlık, hastalık gibi nedenlerle 110.000 bin Kırım Tatarı ölmüştür.

Williams, sürgünün asıl nedeninin Stalin’in Türkiye’ye yönelik işgal planı olduğunu ve bu nedenle, Rus Ana Deniz Üssü’nün bulunduğu Kırım’daki Kırım Türkleri (Tatarları) ile Kafkasya’daki Türkiye sınırına yakın geçiş yollarındaki Müslüman veya Türk asıllı Karaçay, Balkar, Mesket ve Çeçenlerin muhtemel Türkiye yanlısı tutumları nedeniyle sürgün edildiklerini belirtmektedir.⁵² Yine aynı yazar, kitlesel hainlik suçlamasının “Sovyetlerin sınır bölgelerindeki Slav olmayan, çoğunlukla Müslüman halkların etnik temizliğine bir bahane” olduğunu vurgulamaktadır.⁵³ Greta Uehling’e göre ise, sürgün; Kırım’ın Türk Boğazları’na yönelik Sovyet planlamaları kapsamında, Sovyet

⁵⁰ Fisher, a.g.e., s.207.

⁵¹ Seyit Tuğrul, *SSCB’de Sürgün Edilen Halklar*, İstanbul, 2003, s.176

⁵² Williams, “Hidden Ethnocide in the Soviet Muslim Borderlands: The Ethnic Cleansing of the Crimean Tatars”, *Journal of Genocide Research* 4(3), 2002, s.358

⁵³ Williams, B.G., “The Crimean Tatar Exile in Central Asia: a Case Study in Group Destruction and Survival”, *Central Asian Survey* 17(2), 1998, s. 294

askeri stratejisinde önemli bir yer işgal etmesi nedeniyle, yarımada'nın Türklerle akraba ve potansiyel olarak "güvenilmez" bir halktan temizlenerek, Kırım'da kesin bir kontrol sağlama isteğinden kaynaklanmıştır.⁵⁴

Sürgünden sonra Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 30 Haziran 1945'te yayımlanan bir kararname ile ortadan kaldırıldı. Hemen akabinde yarımada'daki yer isimleri toptan değiştirildi, daha doğrusu Ruslaştırıldı. Örneğin; Küçük Özen Maloriçens'koye, Demirci Luçiste, Karasubazar Belogorsk, İslam Terek Kirovsk olarak değiştirildi.

Kırım'da Tatarlardan kalan ne varsa yok edilmeye başlandı. Sadece insanlardan "kurtulması" rejimi tatmin etmiyordu. Onların geride bıraktıkları tüm tarihi ve kültürel eserler, hatta mezarlık ve mezar taşları bile yok edilmeliydi ve öyle yapıldı. Tarihi el yazmalarından, yeni yazılanlara kadar kitaplar, hatta komünizm hakkında Kırım Tatarcası ile yazılmış ve basılmış eserler bile yakıldı. Kırım'ın yazılı tarihi baştan sona yeniden Sovyet anlayışına göre yazıldı.⁵⁵

İsmail Gaspralı'nın mezarı da bu kültürel katliamdan kurtulamadı. Gaspralı'nın mezarı 1944 yılında Kırım Tatarlarının topyekûn sürgün edilmelelerinden sonra sayısız Kırım Hanlığı eseri ile birlikte tahrip edildi ve ortadan kaldırıldı. O adeta yaşarken bunu hissetmiş ve şu dizeleri yazmıştı.

*"Doğmuşum ben Avcıköy'de bin sekiz yüz elli birde.
Mekânımdır Bahçesaray mezarım kim bilir nerde."*

4. Sovyetler Sonrası Dönem

Sovyetler Birliğinin 1991 yılında yıkılmasından sonra hidrokarbon kaynaklarına dayalı ekonomik toparlanma yıllarından sonra Rusya, adım adım tekrar Çarlık politikaların geri dönmüştür. Uygulanan yöntem dolaylı asimilasyon ve baskıdır. Kırım'ın 2014 yılında Ruslar tarafından işgali Kırım Tatarlarının geleceğine yönelik varoluşsal yeni bir tehdit doğurmuştur. Kırım Tatar Milli Hareketi yasaklanmış, Milli Meclis kapatılmış. Mustafa Abdülcemil Kırmıoğlu, Milli Meclis Başkanı Rifat Çubar ve birçok milli hareket mensubu aktivistin Kırım'a girişi yasaklanmıştır. Ayrıca Milli Hareket üyesi birçok insan uydurma gerekçelerle hapse atılmıştır. Bunlardan daha vahimi birçok Kırım Tatarı kaçırılmış ve halen kayıp durumdadır. Kaçırılanlardan bazıları işkence edilerek öldürülmüş olarak bulunmuştur. Rusların Kırım Tatarlarına izledikleri politika adeta Stalin dönemini ile karşılaştırılır hale gelmiştir.

⁵⁴ G.L. Uehling, *The Crimean Tatars' in Encyclopedia of the Minorities*, 2002, Chicago:Fitzroy Dearborn. [Http://www.iccrimea.org/scholarly/krimtatars.html](http://www.iccrimea.org/scholarly/krimtatars.html)

⁵⁵ Fisher, a.g.e., ss.245-247; Hablemitoğlu, *Yüzbinlerin Sürgünü, Kırım'da Türk Soykırımı*, ss. 82-84

5. Kırım Tatarlarındaki Direncin Kaynağı: Milli Bilinç

Milletlerin uyanışında, akademik çevreler ve aydınlarda tutkulu bir ilgi, aktivistler ve milliyetçi liderler önderliğinde millî bilincin millet bünyesinde kök salarak yayılması ve millî bilinç ve mücadele ruhunun halk nezdinde geniş bir biçimde benimsenmesi ve kitleselleşmesi olarak tasnif edebileceğimiz belirli merhalelerin mevcut olduğu kabul görmektedir.

Hintli sosyolog ve siyaset bilimci Chatterjee'ye göre, Batı nüfuz ve hâkimiyetine karşı koymak üzere sömürge karşıtı milliyetçilik mücadele alanını iki parçaya bölmüştür. Bu alanların birincisi, Batı'nın üstünlüğünün kabul edildiği, ekonomi, bilim ve teknolojiye dönüşen materyal alandır. Diğeri ise kültürel kimliğin millî öğelerinden oluşan, milliyetçiliğin kendi egemenlik sınırları içinde ilan ettiği ve sömürgeci gücün karışmasını reddettiği manevi alandır.⁵⁶

Milliyetçi düşünce kalkış, manevra ve varış olmak üzere üç zorunlu ideolojik evreden geçerek paradigmatik biçime kavuşmaktadır.

Kalkış evresi bir milliyetçi bilincin Aydınlanma sonrası rasyonalist düşünce tarafından yaratılan bilgi çerçevesiyle karşılaşması anıdır. Bu evrede milliyetçi düşünce, Batı'nın üstünlüğünün, onun bilimi, teknolojisi ve ilerleme arzusu ile oluşturulan kültürünün maddiliğinde yattığını savunan bir savunma geliştirir. Oysa doğulu veya Avrupalı olmayan milletler manevi yönden üstündür. Bu ezilmiş ve geri kalmış toplumlar gerçek modernlik ve ilerlemeye, Batı'nın üstün maddî kültürü ile Doğu'nun büyük manevi kültürünün sentezinden doğacaktır.⁵⁷ Bu kültürel sentez ancak elit bir kesim tarafından manevra evresinde gerçeğe dönüştürülebilir. Varış evresi ile milliyetçi düşünce gelişimini tamamlayarak iktidarın düzen ve örgütlenme söylemi haline gelir.⁵⁸

Aslen Markist bir tarihçi olan ancak milliyetçilik çalışmalarında ekonomik değişim yerine, Özkırımlı tarafından toplumsal kültürel alanda yaşanan değişikliklere odaklanan gruplama çerçevesinde ele alınan Miroslav Hroch'un görüşlerinden de bahsetmek Kırım Tatar milliyetçiliğinin gelişim evresini anlamak açısından faydalı olacaktır. Çünkü Hroch özellikle etnik topluluklardaki millî hareketlere odaklanmıştır.

Milliyetçiliğin farklılaşmış toplumsal sınıfları kendi safına katan, karmaşık ve evrimli bir süreç olduğunu ileri süren Hroch'a göre, milletlerin doğması ve

⁵⁶ Partha Chatterjee, *Whose Imagined Community*, Gopal Balakrishnan, *Mapping the Nation*, Londra, Verso, 1996, ss. 217-218, ^{Umut} Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999, ss.181-182

⁵⁷ Chatterjee, *Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası*, Çev. Sami Oğuz, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 99-100

⁵⁸ Chatterjee, 1996, a.g.e., s. 100

gelişmesi; toplumların ekonomik altyapılarını etkileyen dönüşümlerle yakın bir bağlantı içinde olan “genel yasalar”a bağlıdır. Bu temel zemin üzerinde, Hroch’un deyiimiyle “büyük” ya da “küçük” milletlerin oluşumuna yol açan iki ana dinamik mevcuttur. Büyük milletlerde hegemonik güç veya tahakküm noktasında, bir şişe kapağına benzeyen toplumsal engeli aşmak için gereken kuvvet toplumsalken, küçük milletlerde bu iç kuvvet millî olmak durumundadır.⁵⁹

Hroch’a göre, 19 uncu yüzyılda çoğu çok etnikli imparatorluklar bünyesinde dağılmış durumda yaşayan etnik gruplar, kendilerinden olmayan farklı etnik gruba mensup seçkinler tarafından yönetiliyorlardı. Bir süre sonra bu grupların bazı üyeleri veya seçkinleri etnik kökenlerinin bilincine varmış, kendilerini potansiyel bir millet olarak görmeye başlamışlar ve bu amaçla kendi gruplarını bilinçlendirerek harekete geçirmek için çalışmaya başlamışlardı. Bazı gruplarda hareketlenme erken devrelerde başlarken bazılarında geç dönemlerde başlamıştı.

Hroch, bir milletin tüm niteliklerine kavuşma maksadını taşıyan teşkilatlı çalışmaların oluşturduğu süreci ‘millî hareketler’ olarak niteler.⁶⁰ Bu hareketler ilk aşamalarda milliyetçi olmasa da bünyelerine milliyetçilik sonradan egemen olur. Millî hareketlerin programlarında genelde görülen üç temel istek; yerel dil temelinde millî bir kültür oluşturulması ve eğitim, yönetim ve ekonomik hayatta kullanılması, eğitilmiş seçkinler, girişimci tüccarlar ile işçi ve köylüleri içeren kapsamlı bir toplumsal yapı oluşturulması ve kendi kendini yönetme hakkının elde edilmesidir.⁶¹

Hroch bir millî hareketin başlamasından nihai hedeflere varılması arasında üç yapısal evre belirler. Hroch’un ‘A Evresi’ adını verdiği ilk evrede grubun kültürünün ve varlığının keşfedilerek diğer grup üyelerine yayılması çalışmaları gerçekleştirilir. Bu evre bir bakıma millî harekette ilk kıvılcımların ortaya çıktığı zamandır. İkinci evre olan ‘B Evresi’nde aktivistlerin çalışmaları ile etnik grup içinde artık netleşmiş düşünceler doğrultusunda millî kimliğin kitlesel olarak benimsenmesi ve harekete katılma gerçekleştirilir. Ancak bu evreden sonra üçüncü evre olan ‘C Evresi’nde eksiksiz bir toplumsal yapı oluşturulabilir.⁶²

⁵⁹ Antoine Roger, *Milliyetçilik Kuramları (Les Grandes Theories du Nationalisme)*, Çev. Aziz Ufuk Kılıç, Versus Kitap, 2008, ss. 54-60

⁶⁰ Miroslav Hroch, *Avrupada Millî Uyanış, Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi*, Çev. Ayşe Özdemir, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.45

⁶¹ Özkırımlı, a.g.e., ss.184-185

⁶² Hroch, a.g.e., ss. 49-51; Özkırımlı, a.g.e., s. 185

Hroch çalışmalarında, az sayıda entelektüel seçkinin etnik kültürlerine duydukları ilginin neden ve nasıl duygusal bir bağlılığa dönüşerek kitlelere yayıldığıının, bu hareketleri başarıya ve kitlesel desteğe kavuşturan koşulların neler olduğunun cevabını aramaktadır.

Kırım'da doğmuş, farklı ülke ve kültürler içinde aldığı eğitim ile çok boyutlu entelektüel bir kişilik geliştirmiş, keskin gözlem yeteneği ve içindeki lider, girişimci ruh ve millet sevgisine dayanan çalışma arzusu ile milletin uyanışını gerçekleştirmek adına, Türk ve Müslüman üst kimliği çerçevesinde ifade edilebilecek bir millî bilincin oluşması için gerekli temelleri kurmak üzere, tüm hayatı boyunca çalışmış olan Gaspıralı ile başlayan Kırım Tatar kültürel uyanışını bu düşünceler paralelinde 'A Evresi' olarak adlandırmak mümkündür. Genç Tatarlar ve Vatan Cemiyeti dönemi, millî fikirlerin Kırım Tatar toplumu bünyesinde kitleselleştiği bir dönem olduğundan bu dönemi de 'B Evresi' olarak niteleyebiliriz. Ancak Kırım Tatar millî hareketi Sovyetler döneminde uygulanan aşırı sert uygulama ve politikalar ve özellikle toplu sürgün nedeniyle hiçbir zaman son evresine ulaşamamıştır.

Bir diğer açıdan, Anthony Smith tarafında ortaya konan perennializm ve modernizm arasındaki bir pozisyonda bulunan Etno-sembolist yaklaşımda; elitler ve milli önderler tarafından toplumun yaşadığı coğrafi alanın, tarihinin, kaderinin ve diğer milletler arasındaki yerinin belirlenmesi ve tekrar inşa edilen topluluğa, mevcut nesillere ilham kaynağı olması için moral değerler aşılması stratejilerinin uygulandığı ileri sürülmektedir.⁶³ Millî duygular ve manevi değerler, anavatan ve oradaki doğal güzellikler gibi duygusal bağlar hissedilen ve sembolik değerleri olan öğelerin işlenmesi yoluyla veya tarihin ve bu anlamda özellikle geçmişteki "altın çağların" kullanılması ile geliştirilebilir. Kırım Tatarları'nda özellikle sürgünden sonra tam da bu kapsamda, tarihi anavatan, vatan özlemi, onun adeta kutsal doğası ve güzellikleri kavramları ile Kırım Hanlığı'nın "Altın Çağları"nın işlendiğini görmek mümkündür.

Özetle; Gaspıralı'nın düşünce ve yönlendirmeleri sonucu, kitlesel bir hamleye dönüşen eğitim çalışmaları sonucunda millî düşünce Kırım Tatar Türkleri nezdinde kitlesel bir yaygınlık kazanmıştır. Bu sosyal hareket; halkın bizzat kendisi tarafından, hâkim yüksek kültürün (Rus kültürü) devletleri olan Çarlık ve Sovyet rejimlerine karşı reaksiyoner bir biçimde gerçekleştirilmiştir. Sovyetler Birliği zamanında uygulanan politikalar sonucu, Kırım Tatarları yoğun bir şekilde Rusça ve Rus kültürünün etkisinde kalmış olmalarına rağmen, bu durum kendi miliyetçiliklerinin gelişimini yavaşlatmamıştır. Sürgün sonrası neredeyse yok olan bu millî hareket daha sonra sürgün yıllarında

⁶³ Smith, 1994, a.g.e., s. 105-109

tekrar filizlenerek, Sovyetler Birliği'nin dağılması döneminde Mustafa Abdülcemil Kırımoglu liderliğinde vatana kitlesel geri dönüşü gerçekleştirmiş ve halen Rus işgalinde olan Kırım'da ikinci evresini canlı bir şekilde yaşamaya devam etmektedir.

Sonuç

Komünist Sovyet İhtilalinin birçok millete pek çok etkisi olmuştur ancak bunların en çarpıcı ve dramatik olanı Kırım Tatarlarına yönelik etkilerdir.

Kırım Tatarları bu rejim altında, açıkça insani, kültürel, maddi ve manevi olarak bir soykırıma tabi tutulmuşlardır.

Sovyet rejimi tarafından, her türlü baskı, hapis, öldürme, sürgün gibi insanlık dışı uygulamalar Kırım Tatarları üzerinde acımasızca uygulanmış; yeni bir Sovyet insanı yaratma maskesi altında, Rus diline dayanan bir Ruslaştırma politikası yürütülmüştür. Ancak Kırım Tatarları bu korkunç felaketler dönemini milli kimliklerini muhafaza ederek aşmayı bilmiştir. Bu direnme gücünü yaratan toplumsal gerçek, Kırım Tatarlarının kitlesel bir milli bilinçe ulaşmış olmalarıdır.

Sovyet İhtilali ve Sovyet Rejiminin Türk toplumları üzerinde yaratmış olduğu felaketlerin, etkilerin net olarak anlaşılabilmesi ancak, Kırım Tatarlarının bu rejim altında yaşadıkları felaketlerin, vermiş oldukları mücadelelerin bilinmesi, incelenip analiz edilmesi ile mümkündür.

Diğer Türk toplulukları ile karşılaştırıldığında çok küçük bir nüfusa sahip oldukları halde; Kırım Tatarlarının gösterdiği direnç ve tutkulu mücadele; milli bir bilinçe ulaşmış ve teşkilatlanmış bir halkın neler yapabileceğini göstermesi açısından örnek alınması gereken sosyolojik bir vakadır.

KAYNAKÇA

A History of Ukraine, Toronto, 1996

Cohen, Ariel, *Russian Imperialism Development and Crisis*, Westport Connecticut Londra, 1996.

Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu.

Fisher, Alan, *Kırım Tatarları*, Çev. Eşref B. Özbilen, İstanbul, 2009,

Gökgöz, Saime Selenga, "Sultan Galiyev ve 1917-1923 Milliyetler Siyaseti", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt.1, Sayı.1, 2004.

Hablemitoğlu, N., *Yüzbinlerin Sürgünü, Kırım'da Türk Soykırımı*.

Hablemitoğlu, Necip, *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2004,

Kırimal, Mustafa Edige, *Kırım Türklerinin Millî Mücadelesi*.

Kırımlı, Hakan, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, Ankara, 2010.

Kırımoğlu, Mustafa Abdülcemil, *Kırım Tatar Millî Kurtuluş Hareketinin Kısa Tarihi*, çeviren Hakan Kırımlı, Ankara, 2004.

Lazzerini, E., *Crimean Tatars*, 1990.

Lewin, Moshe, *Sovyet Yüzyılı*, Çeviren Akman Renan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Pınarer, Ataalp, *İsmail Gaspralı ve Kırım Tatar Milli Hareketi*, İstanbul, 2014.

Pohl, J. Otto, *Ethnic Cleansing in the USSR, 1937–1949*, Greenwood Press, Londra, 1999

Raffass, Tania, *The Soviet Union: Federation or Empire*, Routledge, 2012.

Roger, Antoine, *Milliyetçilik Kuramları (Les Grandes Theories du Nationalisme)*, Çev. Aziz Ufuk Kılıç, Versus Kitap, 2008

Roy, Olivier, *Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi*, Çev. Morali Mehmet, Metis Yayınları, İstanbul, 2009,

Sağır, Adem, “Sürgün Sosyolojisi Bağlamında Göçün Sosyo-politiği: Sovyet Rusya Örneği”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID)*, I/1, 2012.

Smith, Graham, *The Nationalities Question in the Soviet Union*, London and Newyork:- Longman,

Suny, Ronald Grigor, *The Revenge of the Past Nationalism, Revolution and the Collapse of the Soviet Union*, Stanford University Pres, California, 1993.

Tuğrul, Seyit, *SSCB’de Sürgün Edilen Halklar*, İstanbul, 2003.

Uehling, G.L., *The Crimean Tatars’ in Encyclopedia of the Minorities*, 2002, Chicago:

Williams, Brian G., *The Crimean Tatars The Diaspora Experience and the Forging of a Nation*, 2001.

Williams, Brian.G., “Hidden Ethnocide in the Soviet Muslim Borderlands: The Ethnic Cleansing of the Crimean Tatars”, *Journal of Genocide Research*, 4(3). 2002.

Williams, Brian.G., “The Crimean Tatar Exile in Central Asia: a Case Study in Group Destruction and Survival”, *Central Asian Survey* 17(2). 1998.

Wimmer, Andreas, *Nationalist Exclusion and Ethnic Conflict, Shadows of Modernity*; Cambridge, Cambridbe University Pres, 2002.

Türk Sol Düşüncesinin Söylem ve Terimcesinin Oluşumunda Rusya Türklerinin Katkısı

Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu*

Özet

1905 Devrimi Rusya'da anayasa, meşrutiyet, adalet, eşitlik, adalet, hürriyet gibi temel siyasi ve hukuki talepleri Rus olanlar kadar diğer halklar için de gündeme getirmiş, Rusya Türkleri bu vasatta milli uyanış ve aydınlanma yolunda önemli adımlar atmışlardır. Giderek sol ve devrimci bir karakter kazanan Rus siyasi hayatında Rusya Türkleri Birinci Duma'da (meclis) 25 ve İkinci Dumada 34 deputat (mebus) ile temsil edilmişlerdir. Bunların siyasi çoğunluğunu Yusuf Akçura'nın öncülüğünde kurulan Müslüman Fraksiyası (partisi), temsil ediyordu. Bu dönem Türk milli uyanış önderleri daha çok Rus liberal demokratlarını temsil eden KADET Fraksiyası ile işbirliği yapmışlardır. Rusya'da Çarın istibdata döndüğü, muhalefetin susturulduğu Üçüncü ve Dördüncü devlet dumaları zamanında (1 Kasım 1907-9 Haziran 1912/ 15 Kasım 1912- 25 Şubat 1917) Rus siyasi hayatı daha da aşırı uçlara kaymıştır. Bu dönemde Türk milli uyanış hareketi de ilk kuşak önderlerinin Rusya dışına ve çoğunlukla Türkiye'ye gitmeleri ardından sol gruplarla işbirliğine yönelmişlerdir. İşte bu dönemde Azerbaycan'da ve İdil Ural bölgesindeki gazeteci, öğretmen, edebiyatçı, hukukçu pek çok genç Türk aydın, sol ve sosyalist düşünce ile milli uyanış ve yenilik fikirlerini birleştirmişlerdir. Mehmet Emin Resuzade'den, Ayaz İshaki'ye, Fuad Tuktarov'dan Sultan Galiyev'e, Abdullah Battal Taymas'dan Neriman Nerimanov'a kadar pek çok Türkçü aydın milli uyanış yolunda Sosyalist düşüncelerle Türkçü eğilimlerini birleştirmişlerdir. Bunların bir kısmı Bolşevik Devrimi'nin ilk yerleşme sürecinde bir kısmı ise Stalin'in Büyük Terörü zamanında farklı gerekçelerle tasfiye edilmişlerdir. İşte

*Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

bu dönemde yenilikçi ve Sosyalist düşüncelerle yeni bir Türkçe edebiyat ve sol düşünce terminolojisi oluşturulmuştur. Bunların bir kısmı Rusçadan Tatar veya Azerbaycan Türkçelerine tercüme edilerek bazıları da doğrudan bu lehçelerden üretilerek oluşturulmuştur. “*Yoldaş, devrim, işçi, emekçi, ikinci, orak, çekiş*” gibi terimler yanında “*yığın, tan, kızıl, kıvılcım, küyaş (güneş), kün (gün), Yulsuz (yıldız)*” gibi kelimeler yeni anlamlar yüklenerek sol terminolojinin Türkçe sözlüğünün bir parçası olmuştur. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bu kavramlar çıkarılan dergilerin, kitapların, örgütlerin adları olarak da kullanılacak, kendine özgü yeni bir dil yaratacaktır. Daha sonra Türkiye sol hareketleri bu mirası Türkiye’deki dilde sadeleşme akımının yarattığı dil ikliminde kolayca aktararak kullanmışlardır. İlk Osmanlı sosyalistleri Gökalp sosyolojisinin kullandığı şekliyle “*iştirakiyun (komünizm)*” misalinde olduğu gibi ilmi terminolojiyi Arapçadan almışlardı. Oysa Bolşevik Devrimi sonrasında gelişen Türkiye’de sol düşünce biraz da bu etkileşim sebebiyle terminolojisini ve kavramlarını Rusya Türkleri tecrübesi ve dillerinden aktarmış görünmektedirler. Türk düşünce hayatı üzerinde çalışma yapanlar Türkiye solu ile Rusya Türklerinin yarattığı bu terminolojik benzerlik konusunda durmamışlardır. Biz bu çalışmamızda Türkiye’deki sol düşünce ve edebiyatının kavram ve terim yönüyle Rusya Türkleri edebiyatı ve düşünce ürünleri ile karşılaştırılmalı etkileşimini ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Türk Solu, Ceditçilik, Türkçülük, Sosyalizm, Terminoloji, Rusya Türkleri.

CONTRIBUTION OF THE TURKS LIVING IN RUSSIA IN THE FORMATION OF DISCOURSE AND TERMINOLOGY OF TURKISH LEFT THOUGHT

Abstract

The Revolution of 1905 brought up basic political and legal demands such as constitution, justice, constitutional monarchy, equality, liberty in Russia. The Turks of Russia took important steps towards national awakening and enlightenment at that time. The Turks of Russia were represented by 25 deputies in the First Duma (parliament) and 34 deputies in the Second Duma in the Russian political life, which gradually gained a left and a revolutionary character. Their political majority was represented by the Muslim Fraxi (party), which was established under the leadership of Yusuf Akçura. In this period, the Turkish national awakening The leaders of Turkish national awakening collaborated with KADET Fraxiyası, which represents mostly Russian liberal democrats. The Russian political life shifted to either of the extreme ends of the political spectrum when the Tsar returned to oppression, and the opposition was silenced at the time of the Third and Fourth State Duma (1 November 1907-9 June 1912/15 November 1912- 25 February 1917). During this period, the Turkish national awakening movement was directed towards cooperating with the left groups after the first generation leaders went to Russia and mostly to Turkey. Many young Turkish intellectuals, journalists, teachers, writers, lawyers living in Azerbaijan and İdil Ural region have combined left and socialist ideas with national awakening and innovation ideas. Many Turkist Intellectuals such as Mehmed Emin Resulzade, Ayaz İshak, Sultan Galiyev, Fuad Tuktarov, Abdullah Battal Taymas and Neriman Nerimanov combined their Tukist Tendencies with socialist ideas in the way of national awakening. Some of them were liquidated for the different reasons in the first settlement period of the Bolshevik Revolution and the rest of them at the time of Stalin's Great Terror. In this period, a new terminology of Turkish literature and left wing was formed modernist and socialist thoughts. Some of them have been translated from Russian into Tatar or Azerbaijani Turkic languages and some of them have been produced directly from these dialects. In addition to the terms "Comrade, revolution, worker, laborer, cultivator, sickle, traction", words like "heap, tan, red, spark, kuyash (sun), kün (day), yulsuz (star) became a part of the dictionary. It is possible to reproduce the samples. These concepts will be used as as the names of the published magazines, books and orga-

nizations, and they will create one of a kind new language. Afterwards, The left movements of Turkey used this heritage easily transferring to atmosphere which was formed by means of simplification on language. The first Ottoman socialists had taken the scientific terminology from the Arabic as if it were the “İştirakiyun (communism)” as the sociologist of Gökalp used it. However, the left thought seems to have transferred terminology and concepts from Russian Turks’ experiences and languages by way of interaction in Turkey which developed after the Bolshevik Revolution. Those who work on Turkish thought life have not mentioned this terminological similarity created by the Turkish left and the Russian Turks. In this study, we will try to reveal the interaction of the left thoughts and literature in Turkey in terms of concepts and terminology by comparison with the literature of Russia Turks and thought product.

Keywords: Turkish Left, Ceditism, Turkism, Socialism, Terminology, Russian Turks.

Giriş

TÜRK DÜŞÜNCE hayatı üzerine biraz malumatı olanlar, Rus aydınlanması tesirinde kendi milli uyanış akımını yaratmış olan Rusya Türkleri ile Türkiye arasındaki etkileşiminden haberdardır. Birinci Meşrutiyetten sonra giderek artan oranda hissedilen Rusya Türklerinin etkisi, İkinci Meşrutiyetten Cumhuriyete giden süreçte daha belirgin hale gelecektir. Ancak bu etkinin daha çok Türkçülük ve biraz da İslamcılık düşüncesinde yoğunlaştığı sanılmaktadır. Oysa Türk aydınlanmasını besleyen kaynaklardan biri olan Rusya Türkleri birikiminin, Türk düşünce hayatının bütün yelpazesinde olduğu kadar sol düşüncenin gelişimi üzerinde etki etmemiş olması düşünülemezdi. Başlı başına uzun ve kapsamlı bir çalışmayı gerektirse de söz konusu birikimin, sadece sol düşüncenin söylem ve terimcesinin oluşumu üzerinde karşımıza çıkan etkisi bile, konunun boyutları hakkında bir fikir verecek niteliktedir.

Aslında Halkçılık fikriyatı da bir yönüyle Bolşevik Devrimini yaratan Rusya'da gelişen Sosyalist düşüncenin en eski ve köklü akımı olarak çok daha erken zamanda Türk düşünce hayatında karşılık bulmuştur. *Narodniçestvo* veya *Narodnizm* bize Rusya Türkleri kadar Balkanlar ve Avrupa üzerinden gelmiş olduğu için¹ onu Gökalp sosyolojisinin çabasıyla Arapça Halk sözünden türetilmiş bir karşılık bulunmuştur. Yalnız Türk siyasi hayatının umumuna tesir eden bu akımın ilk temsilcilerinin Türkçüler olması da ilginç bir konudur.

Rusya Türklerinde Sol Düşüncenin Gelişimi

Rusya Türkleri arasında sol düşünce, kendi yenileşme ve milli uyanış akımları olan *Ceditçilik* içinde vücut bulmuş ve daha fazla yenilik isteyerek gelişen *İslahçı* çekirdek bir eğilimin ürünüdür. İlk İslahatçılar, 1901'de Kazan'da medreselerde örgütlenmeye başlamışlardır. Rusya'da Türk aydınlanmasının diğer merkezi olan Azerbaycan'da ise sosyalistleri temsil eden ilk siyasi yapı olan *Himmet* hareketi 1904 yılında Bakü'de kurulmuş, 1905 Şubatı'na kadar aynı isimle bir de gazete çıkarmışlardır.² Zaten Türkiye'de *Yeni Lisan* akımı ve *Genç Kalemler*den daha önce Azerbaycan'da *Hasan Bey Zerdabi* (1832-1907) ve

¹ Zafer Toprak, *Türkiye'de Popülizm (1908-1923)*, Doğan Kitap, İstanbul, 2013.

² Alexandre Bennigsen, Chantal Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, Çev. N. Uzel, Hür Yayınları, İstanbul, 1981, s. 41-49; Tadeusz Swietochoski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1905-1920)*, Çev. N. Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988, s. 80-84.

Kırım'da İsmail Gaspıralı (1851-1914) gibi milli uyanışın ilk ılımlı önderleri dilde sadeleşme yolunda büyük bir mesafe kat etmişlerdi. Rusya Türklerinden sol eğilimli Türkçüler ve yerel milliyetçiler bu akımı daha da ileri götürdüler.

1905 Devrimi Rusya'da anayasa, meşrutiyet, adalet, eşitlik, hürriyet gibi temel siyasi ve hukuki talepleri, Rus olanlar kadar diğer halklar için de gündeme getirmiş, Rusya Türkleri de bu vasatta milli uyanış ve aydınlanma yolunda önemli adımlar atmışlardı. Bu dönemde ılımlı ve liberal önderlerce yönetilmekte olan Rusya Türkleri, *Birinci Duma*'da (meclis) 25 ve *İkinci Duma*'da 34 deputat (mebus) ile temsil edilmişlerdi. Bunların siyasi çoğunluğu, Yusuf Akçura'nın öncülüğünde kurulan Müslüman İttifakı etrafında toplanmışlardı. Bu dönem Türk milli uyanış önderleri daha çok Rus liberal demokratlarını temsil eden *KADET Fraksiyası* ile işbirliği yapmışlardır.³ Himmet grubu ise ılımlı milli aydınların Kadet'le ilişkisine benzer şekilde *Rus Sosyal Demokrat İşçi partisi* ile sıkı işbirliği halinde idiler. Sosyalistler de, ılımlılar da milli kimliklerini koruma konusunda duyarlı davranıyorlardı. Rusya'da Çarın istibdada döndüğü, muhalefetin susturulduğu Üçüncü ve Dördüncü Devlet Dumaları zamanında (1 Kasım 1907-9 Haziran 1912/ 15 Kasım 1912- 25 Şubat 1917) giderek solcu ve devrimci bir karakter kazanan Rus siyasi hayatı, daha da aşırı uçlara kaymıştır. Bu dönemde Rusya Türklerinin milli uyanış hareketi de ilk kuşak önderlerinin Rusya dışına ve çoğunlukla Türkiye'ye gitmeleri ardından sol gruplarla işbirliğine yönelmişlerdir.⁴ Bu geçiş ve dönüşüm sürecinde Ahmet Ağaoğlu gibi liberal Türkçüler, Çarın artan baskısı karşısında kendilerinkine nispetle daha aşırı talepleri dile getiren Sosyalist fikirleri sahip soydaşlarını makul görmekteydiler⁵. Hatta Azerbaycan'da ve İdil Ural bölgesindeki gazeteci, öğretmen, edebiyatçı, hukukçu pek çok genç Türk aydını, sol ve sosyalist düşünce ile milli uyanış ve yenilik fikirlerini telif etmekteydiler. *Mehmet Emin Resulzade'den, Ayaz İshaki'ye, Fuad Tuktarov'dan Sultan Galiyev'e, Abdullah Battal Taymas'dan Meşhedi Azizibeyoğlu, Neriman Nerimanov'a* kadar pek çok Türkçü aydın milli uyanış yolunda Sosyalist düşüncelerle milliyetçi eğilimlerini birleştirmişlerdir. Ancak Rusya'daki Müslüman Sosyalistlerin milli varlıkları söz konusu olduğu zaman sınıfsal çıkarları her an bir kenara bıraka-

³ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'e Kadar*, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 388-405; François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, s. 55-56.

⁴ Abdullah Gündoğdu, "İki Devrim Arasında Rusya'da Siyasi Katılım ve Türkler", *XVI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, II. Cilt, TTK yayınları, Ankara, 2015, s. 1-33.

⁵ Tadeusz Swietochoski, *a.g.e.*, s. 87.

bilecek bir tutum içerisindeydiler.⁶ Ayrıca kendi milletlerini sınıfsal olarak da en alt basamakta olduğuna inandıkları için fikri bakımdan bir çelişki hissetmiyorlardı. Bu yüzden Sosyalizmin daha çok tüm yerleşik sömürü düzenini sarsarak kendi halklarını azat edecek inkılapçı yönüne bağlıydılar. İlk kuşak milliyetçiler daha çok Pantürkist düşüncelerle dolu olmasına karşın geride kalanlar Tatar ve Azerbaycan yerel milliyetçiliğine daha yakın duruyorlardı. Bolşevik Müslümanların dayandığı aydınlar, bu kesimler içinden çıkmıştır. Bunların bir kısmı Bolşevik Devrimi'nin ilk yerleşme sürecinde bir kısmı ise Stalin'in Büyük Terörü zamanında farklı gerekçelerle tasfiye edilmişlerdir.⁷

Türkiye'de Sol Düşüncenin Gelişimi

Mete Tunçay'ın Türkiye'de çağdaş sol düşüncenin ve akımların 1908-1925 döneminde doğduğu yönündeki görüşü bazı itirazlara rağmen genel kabul görmüştür. Bununla birlikte o, Türk sol düşüncesini ve hareketini *Osmanlı ve Anadolu Solculuğu* olarak iki ana kola ayırarak değerlendirmektedir.⁸ Tunçay'ın tanımladığı bu iki tür solculuğun kadro ve anlayış bakımından da farklı eğilimler taşıdığını söyleyebiliriz. Doğal olarak bunların kullandığı söylem ve terimcileri de farklı olmuştur. Osmanlı solculuğu Avrupa üzerinden beslenirken, Anadolu solculuğu ise büyük oranda Bolşevik Türkçülerin etkisinde kalmıştır. Bu iki eğilim aslında Osmanlı imparatorluğunun elde kalan son parçasında biri emperyalist Batı'nın her türlü uzlaşma önerisine yakın ve yakın İstanbul çevresi ile öteki böyle bir uzlaşmaya karşı olan ve işgal ve tahakkümden kurtulmak için Bolşevik Devrimi bir fırsat olarak gören Ankara çevresi arasındaki görüş ayrılığından da beslenmekteydi.⁹ Bugün *Liberal Sol* ile *Ulusal Sol* arasındaki yaklaşım farkının köklerinin ta bu oluşum evresine kadar gittiği söylenebilir.

Türk kamuoyunda 1917 öncesinde Sol düşüncenin ifade ediliş biçimine baktığımızda ilk karşımıza çıkan 1848'de cereyan eden devrim hareketleridir. Bunlar “inkılabat, iğtişaat” olarak tanımlanırken, “Sosyalist” kavramı ile de ilk defa karşılaşılrken, *La Turquie, Takvim-i Vekayi, Hakayikü'l-Vekayi* gibi

⁶ Alexandre Bennigsen, *a.g.e.*, s. 63.

⁷ Etraflı bilgi için bkz. Ziyat Bünyadov, *Gırmızı Terrör, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı*, Bakı, 1993; Musa Kasımlı, *Azərbaycan Türklərinin Milli Mücadele Tarixi, (1920-1945)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006; F.D. Aşnin, V.M. Alpatov, D.M. Nasilov, *Mahvedilmiş Türkoloji*, Çev. Gaffar Ç. Mehdiyev, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2016; Emre Teğın, *Azərbaycan'da Sovyet Rejiminin Kuruluşu Ve Kızıl Kırgın (Repressiya)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017.

⁸ Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1978.

⁹ Uygur Kocabaşoğlu, Metin Berge, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, Kebikeç Yayınevi, Ankara, 1994, s. 175.

gazetelerde çıkan 1871 Paris ihtilali haberleri vasıtasıyla “komün” kavramıyla da tanışılmış oluyordu. Ancak “komünist” kavramı “*ıştirak-i emval ve iyal*” tanımlaması ile eski Mazdekizm düşüncesi ile birleştirilerek olumsuz anlam yüklemeleri ile anılmaya başlanmıştır.¹⁰

Bizde Sosyalist düşüncenin bir kaynağı da savaş öncesinde okumak için Avrupaya gönderilmiş olan öğrenciler üzerindedir. Cihan Harbi öncesinde Fransa daha sonra ise Almanya bu konuda merkezi bir konumda olmuştur. Özellikle Almanya'ya giden Spartakist hareketinden etkilenmiş öğrencilerin bir kısmı, Berlin'de Kant Caddesinde bulunan Türk kulübünde Hamdullah Suphi Tanrıöver'in başkanlığını yaptığı milliyetçi gurubun karşısında rakip gurup olarak yer almışlardır. Bunlar Savaş sonrasında Akdeniz Vapurunu ile Hamburg üzerinden ülkeye dönen Türk uyruklar arasında ideolojik tavırlarını koruyarak Türkiye'ye gelmişlerdir. Mustafa Suphi ile birlikte Trabzon'da boğulanlara arasında bunlardan bir kısmı bulunuyormuş. Vâlâ Nureddin'in anlattığına Anadolu'ya geçişlerinde Nazım Hikmet'e ilk Sosyalist fikirleri aşılayan İnebolu'da karşılaştığı bu guruptan kişilerdir.¹¹ Ancak bu Avrupa üzerinden sol fikirlerle tanışan çizginin kullandığı dil ve üslup daha sonra Bolşevik Türkçülerinkinden bu yönüyle ayrılmaktadır. Bunlar, ilk Osmanlı sosyalistlerinin yolundan giderek *Gökalep* sosyolojisinin kullandığı şekliyle; “*ıştirakiyun*”, “*amale*” misalinde olduğu gibi ilmi terminolojiyi Arapçadan almışlardır.

Mesela *Hüseyn Hilmi*'nin 1910'da kurduğu *Osmanlı Sosyalist Fırkası*, bu çizginin temsilcisi sayılabilir. Bunların yayın organının adı “*İştirak*” idi ve kurucusunun adı çıkardığı derginin adıyla özdeşleşmişti. Yine onun tarafından 1919'da İstanbul'da kurulan Türkiye Sosyalist Fırkası'nın yayın organı *İdrak* gazetesi idi.¹² Oysa Bolşevik Devrimi sonrasında gelişen Anadolu sol hareketi bu etkileşim sebebiyle terminolojisini ve kavramlarını Rusya Türkleri tecrübesi ve kendi dillerinden aktarmış görünmektedirler. Türk düşünce hayatı üzerinde çalışma yapanlar Türkiye solu ile Rusya Türklerinin yarattığı bu terminolojik benzerlik konusunda durmamışlardır.

Rusya'da devrim patlak verdiğinde Türk kamuoyuna Cihan Harbi'nin ağır şartları altında bulunuyordu. Türk kamuoyu gelişmeleri Fransız, İngiliz ve Alman matbuatından aldığı bilgilerle izlemeye çalışmış olmakla birlikte bazı sağlıklı değerlendirmeler de göze çarpmaktadır. Türk kamuoyunun ilgisini çekecek olan Rusya'da kopan ihtilal fırtınasının barış umudunu doğurma ihtimali yanında Rusya'nın Müslüman ve Türk uyruklarının geleceği konuları

¹⁰ Uygur Kocabaşoğlu, Metin Berge, a.g.e., s. 13-29.

¹¹ Vâlâ Nureddin, *Bu Dünyadan Nazım Geçti*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1980, s. 58- 67.

¹² Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ankara, 1967, s. 55-81.

idi. Ayrıca Rusya'nın giderek daha sola kayıyor olmasının yarattığı endişe de ilave edilebilir.¹³

Ekim Devrimi, Türk hükümeti ve kamuoyunun beklentisinden fazlasını sunacaktır. Her ne kadar on gün süren devrim ve karşı devrim belirsizliğine rağmen¹⁴ sulh konusunda en kararlı olan Bolşeviklere karşı sıcak bir ilgi oluşmaya başlamıştı. Bu ilgi 1921'e kadar artarak devam edecek, sonra Milli mücadele liderliği Bolşeviklikle Sovyet dostluğunu ayıran bir siyasi çizgiyi Türkiye'de hâkim kılacaklardır.

Bolşevik Devriminin başarılmasından sonra Barış istenmesi ve gizli antlaşmaların yayınlanması, Türk kamuoyunda Bolşevik Devrimi lehinde büyük bir alaka uyandırmıştır. Bu aynı zamanda Türkiye'de ve özellikle Rusya tahakkümündeki Türkler için istiklal ve milli uyanış yolunda büyük umutlar doğurmuştur. Azerbaycan bu umutların merkezinde bulunuyordu. Bilhassa 28 Mayıs 1918 Nisan'ında Azerbaycan'da milli hükümetin kurulması ile bu umutlar doruğa çıkmıştır. Azerbaycan önce *Turanlı* Türkçülüğün, milli hükümetin 27 Nisan 1920 yılında düşmesinden sonra da Sosyalist Bolşevik etkilerin Türkiye'ye yayıldığı bir merkez konumundaydı. Azerbaycan'ın bu değişimini, şahsında yaşayanlardan biri de *Şevket Süreyya Aydemir*'dir. Öğretmen okulunda vatanperver duygularla Cihan Harbine yedek subay olarak katılan, Bolşevik İnkılabını cephede karşılayan, sonra büyük Turan'ı kurmak yolunda Azerbaycan'a koşan, oradan tahsil için Moskova'ya uzayan yolculuğunda Azerbaycan'ın bu süreçte yaşadığı değişimin hikâyesinin benzerini görürüz.¹⁵

Bu dönemde İtilaf kuvvetlerinin ve İstanbul hükümetinin milli direnişi ezme yönünde hız kazanan çabaları ve *Anzavur* gibi gerici çetelerin isyanı ülkede bütün nazarları Sovyet Rusya'sına çevirmişti. Mustafa Kemal, Erzurum Kongresi'nden sonra Bolşevikler ile işbirliğinin gereğini açıkça ortaya koyması yanında İttihatçılar da benzer bir görüş içerisindeydiler. Azerbaycan'da Sosyalist Himmetçiler yoluyla Mustafa Kemal'e yakın olan *Fuat Sabit* Bolşevik yardımı için en etkili isim haline gelmişti. *Musavat* hükümetinin düşmesine yakın, Ankara, Bakü'deki faaliyetlerinde Azerbaycan komünistlerine oldukça yakın bir siyaset izlemekteydi. Nitekim Mart 1920'de Bakü'de Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluşu böyle bir vasatta gerçekleşmiştir. Bu konuda Ke-

¹³ Uygur Kocabaşoğlu, Metin Berge, a.g.e., s. 50- 60

¹⁴ Dünya tarihini olduğundan belki daha fazla olarak yakın dönem tarihimizi derinden etkileyen Bolşevik Ekim Devrimi'nin en çetin on gününün içinden en etkili anlatımı için bkz. John Reed, *Dünyayı Sarsan On Gün*, Çev. R. Güran, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul, 1967.

¹⁵ Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2016, s. 99-184.

malistlerle işbirliği yapan Enver Paşa'nın amcası *Halil Paşa* da Fuad Sabit ile birlikte hareket etmekteydi¹⁶ Avcıoğlu'nun tanımlamasıyla;

“1920 Ankara'sı en çok Bolşevik edebiyatının yapıldığı ve Komünist partilerin kurulduğu dönem olduğu kadar milliyetçi liderlerin komünizmden en çok korktukları bir dönemdir. Bu dönemde Komünizm, Ankara'daki milliyetçi liderlere, Bir Ethem derebeyliği, bir Enver Paşa maceracılığı, ya da Mustafa Suphi üzerinden bir Komintern darbesi biçiminde görünmüştür.”¹⁷

Rusya Türklerinin sol birikiminin Türkiye aktarılması yolunda en önemli isimlerin başında kuşkusuz *Mustafa Suphi* gelir. Mustafa Suphi ve onunla birlikte öldürülen *Ethem Nejat*, Türkçü bir geçmişe sahipti. Bolşevik Devrimi içerisinde kendine özerk bir etkinlik alanı yaratmak isteyen Müslüman Bolşevik hareketi ve onun liderliğine soyunan *Mir Sultan Galiev*'in Mustafa Suphi'yi kendi siyasetleri için uygun bir müttefik olarak gördükleri anlaşılıyor.¹⁸ Ancak daha somut siyaset araçlarıyla mücadele eden güçlere nispetle daha hayalci görünen bu hareketlerin, sahadaki büyük güçlerin çıkarlarının aracı olmaktan başka başarı şansı bulunmuyordu. Bütün bu karışık denklemde *Mustafa Kemal*, Türkiye'yi Bolşevik Rus tahakkümüne düşürmeden Sovyet dostluğuna dayanan bir dış politikayı başarmıştır. Buna rağmen İtilaf devletlerinin işgali ve etkisi altında bulunan İstanbul'dan bakıldığında, Ankara hükümeti hem Bolşevik hem de ittihatçı olarak suçlanmaktaydı. İstanbul'dan Milli mücadeleye katılmak için milli ve romantik duygularla Anadolu'ya gelenler bu ayrımın farkına varmadan, Bolşevik edebiyatının tesirine kolayca düşmekteydiler. Nazım Hikmet ve Valâ Nureddin de bunlardan biriydi. 1920 sonunda İstanbul'dan İnebolu'ya geçmişlerdi. Oradan Batum, Tiflis, Bakü ve Moskova'ya kadar uzanan yolculuklarında bu romantizmin izleri kendini hissettirir. Nazım, şiirinde ve yazılarında Bolşevik Türkçü edebiyatın romantizmine kendisini kaptıranlardandı. Onun kültür anlayışı bakımından Türk lehçelerine hitap eden “balamlı” şiir dilini Valâ Nureddin, “*Pan Türk*” olarak değerlendirir.¹⁹

¹⁶ Tadeusz Swietochoski, a.g.e., s. 212-213, 237-238.

¹⁷ Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi- 1838'den 1995'e*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1974, s. 648.

¹⁸ Sultan Galiyev, *Jizn Nastyonal Hostey (Milliyetlerin Hayatı)* dergisinde 16 Temmuz 1921 tarihinde onun ölümü ardından kaleme aldığı “Mustafa Suphi ego Vremya (Mustafa Suphi ve Onun Eseri)” başlıklı yazısında onu “Devrimin erken yiten savaşçısı” olarak tanımlar. *Mustafa Suphi ve Yoldaşları*, Güncel Yayınları, İstanbul 1977, s. 160-168.

¹⁹ Valâ Nureddin, a.g.e., s. 241.

Sol Terimcenin ve Söylemin Oluşumunda Rusya Türkleri Birikiminin Katkısı

Türkiye’de Sol düşüncenin kullandığı Türkçe terimcenin çoğunlukla Dil Devrimi’nin sonucunda oluştuğuna dair bir kanaat hâkimdir. Oysa durum bundan tamamen farklı mahiyete sahiptir. Bu durumun aydınlığa kavuşması, Türkiye’deki sol düşünce ve edebiyatının kavram ve terim yönüyle Rusya Türkleri edebiyatı ve düşünce ürünleri ile karşılaştırılmalı etkileşimini ortaya koymakla mümkün görünmektedir.

Bu dönemde yenilikçi ve Sosyalist düşüncelerle yeni bir Türkçe edebiyat ve sol düşünce terminolojisi oluşturulmuştur. Bunların bir kısmı Rusçadan Tatar veya Azerbaycan Türkçelerine tercüme edilerek bazıları da doğrudan bu lehçelerden karşılık bulunarak üretilmiştir. “*Yoldaş, işçi, emekçi, ekinci, orak, çekiş, yoksul*” gibi terimler yanında “*ygın, tan, kızıl, kıvılcım, küyaş (güneş), kün (gün), Yulduz (yıldız)*” gibi kelimeler yeni anlamlar yüklenerek sol terminolojinin Türkçe sözlüğünün bir parçası olmuştur. Bu söz dağarcığının bir kısmı, Türkiye Türkçesinde ve Anadolu ağızlarında aynı veya benzer karşılığı mevcut olan sözlendi. Mesela, Anadolu ağızlarında *yaren* sözüyle birlikte kullanılan *yoldaş* sözü, Rusça *tovarishch* sözünün karşılığı olarak Türk dillerinin ortak söz varlığından alınarak Bolşevik Devrimi’nden sonra yaygınlık kazanmıştır. Yine *ygın* sözü Anadolu ve Azerbaycan ağızlarında ekin hasadında toplanan başak kümesini ifade ederken, yeni terimcede devrim *kıvılcımıyla* her an tutuşmaya hazır kalabalıkları ifade eden bir içerik kazanmıştır. Lenin’in çıkardığı ilk Bolşevik gazete olan *İskra* sözünün Türkçe karşılığı olan *kıvılcım* ve Tatarcası *Oçkın* (kıvılcım), bu tür anlam yüklenen ve gazete adı olan sözlendendir.²⁰ Bu dönem İdil- Ural bölgesinde çıkan süreli yayınların isimlerinde bu söz dağarcığının kendini kuvvetle hissettirdiği görülmektedir. *Bizning Yul, Bizning Tilek, Bizning Fikir, Biznin Tavış, Biznin İl* gibi kuvvetli *biz* aidiyeti yaratan vurgusu dikkat çeker. *İş* ve *İşçi* adıyla gazeteleri ilk olarak bu bölgede görüyoruz. Devrim ortamında Tataristan’da sosyalist anlamlar yüklenerek Türkçe isimler alan gazete ve dergi adlarının bazıları bile bu konuda fikir verecek niteliktedir: *Açlar, Kingeş, Kurultay, Koyaş (güneş), Kön (gün), Kızıl, Kızıl Batır, Kızıl Bayrak, Kızıl Dünya, Kızıl Yoldız (yıldız), Kızıl Tang (tan), Kızıl Şark, Kızıl Şimal, Kızıl İşçi, Kızıl Yul (yol), Kızıl KÖÇ (güç), Kızıl Sabançı, Yuksullar Çatkısı (yoksullar zinciri), Sibir Yuksulları, Urak hem Çükeç (Orak-Çekiç), Oçgın (kıvılcım), Yaktılık (aydınlık), Yalkın (alev)*.²¹

²⁰ Hikmet Kıvılcımlı da Soyadı Kanunu’ndan sonra bu ismi seçmiştir.

²¹ R. R. Gaynanov, R. F. Merdanov, F. N. Şakurov, *XX Yözbaşı Tatar Vakıtlı Matbugatı*, Milli Kitap Neşriyatı, Kazan, 2000.

Bu dönemde ilk çıkan sosyalist mecmualardan biri Türkçe ad taşıyan “*Kurtuluş*” idi. Yeşil Ordu çizgisinde Eskişehir’de çıkan “*Yeni Dünya*” ve Ankara’da çıkan “*Yeni Gün*”, “*Yeni Hayat*” gazeteleri bu etkiyi üzerinde taşımaktaydı. Bundan başka burada yine *Kurtuluş* adında başka bir gazete, Kırşehir’de “*İşçi*” gazetesi İdil- Ural’dan Türkiye’ye kadar aynı çizginin etkisini göstermekteydi. Oysa Osmanlı solunda bu söz “*amele*”, olarak kullanılmaktaydı. Anadolu’da Bursa’da çıkan Bolşevik görüşleri savunan *Millet Yolu* ve *Yoldaş* gazeteleri, Trabzon’da çıkan *Eş* ve *Öğüt*, Kastamonu’da çıkan *Açık Söz* gazeteleri, daha sonra 1925 yılında Türkiye’de Bolşevizm’in gelişmesi karşısında bunu sınırlamak için kurulan Resmi Türkiye Komünist Partisi’ne karşı gerçek komünistler kendilerine “*Türkiye Halk İştirakiyun Partisi*” adını seçeceklerdir. Ancak partinin resmi yayın organı “*Emek*” adını taşıyordu. Ankara’da 13 Ocak 1921’den itibaren çıkan *Emek* gazetesi, *mihnetkeş* veya *zahmetkeş* yerine Türk dillerinde bulunan emekçi sözünü kullanmaktaydı. Enternasyonal’in tercümesi ve Türkçe “*Emekçiler Marşı*”²², bu dergide yayımlanmıştır. Partinin görüşlerini yaymak için bir başka dergi “*Yeni Hayat*” adını taşıyordu. Yine bu dönem de aynı minvalde “*Doğru Öz*” gazetesini de zikredebiliriz.²³

Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bu kavramlar çıkarılan dergilerin, kitapların, örgütlerin adları olarak da kullanılacak, kendine özgü yeni bir dil yaratacaktır. Daha sonra Cumhuriyet döneminde Türkiye sol hareketleri bu mirası hem o dönemde hem de dilde sadeleşme akımının yarattığı dil ikliminde kolayca aktararak kullanmışlardır. Bolşevik Devrimi sonrasında Rusya Türklerindeki Türkçü Sosyalist fikirler ve edebiyatların tesiri ile Anadolu Solculuğu, Osmanlı solculuğundan farklı olarak Türkçe olan bir terimce ve söylem geliştirdiği söylenebilir. Yukarıda belirttiğimiz gibi ulusal sol, biçim yönünden olduğu kadar içerik yönünden de bu etkiyi hala üzerinde taşımaktadır.

²² Uyan mihnetle çalışan/yoksul çıplak hemşehri
İnkılabı gir de ol/dünyanın hür rençberi
yeri göğü titretip/ demir döğen işçiler
kayalar inletip/sapan süren çiftçiler
Anadolu şûralar/hükümeti var olsun
işçilerin emeği/özlerine yâr olsun
asrımızdan dikilen/beynelmilel çerağı
semalarda yükselsin/güneş gibi parlсын

²³ Mete Tunçay, a.g.e., s. 192; *Milli Azadlık Savaşı Anıları*, Derleyen Erden Akbulut, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2006, s. 27-33.

KAYNAKÇA

Aşnin, F.D., Alpatov V.M., Nasilov D.M., *Mahvedilmiş Türkoloji*, Çev. Gaffar Ç. Mehdiyev, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2016.

Avcıoğlu, Doğan, *Milli Kurtuluş Tarihi- 1838'den 1995'e*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1974

Aydemir, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2016.

Bennigsen, Alexandre, Chantal Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, Çeviren N. Uzel, Hür Yayınları, İstanbul, 1981.

Bünyadov, Ziyat, *Gırmızı Terrör*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1993.

Gaynanov, R. R., Merdanov R. F., Şakurov F. N., *XX Yözbası Tatar Vakitli Matbugatı*, Milli Kitap Neşriyatı, Kazan, 2000.

Georgeon, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.

Gündoğdu, Abdullah, "İki Devrim Arasında Rusya'da Siyasi Katılım ve Türkler", XVI. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, II. Cilt, TTK yayınları, Ankara, 2015, s. 1-33.

Kasımlı, Musa, *Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, (1920-1945), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006.

Kocabaşoğlu, Uygur, Metin Berge, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, Kebikeç Yayınevi, Ankara, 1994

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'e Kadar*, TTK Yayınları, Ankara, 2014.

Milli Azadlık Savaşı Anıları, Derleyen Erden Akbulut, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2006

Mustafa Suphi ve Yoldaşları, Güncel Yayınları, İstanbul 1977.

Nureddin, Vâla, *Bu Dünyadan Nazım Geçti*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1980.

Reed, John, *Dünyayı Sarsan On Gün*, Çev. R. Güran, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul, 1967.

Swietochoski, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1905-1920)*, Çeviri N. Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988.

Teğın, Emre, *Azerbaycan'da Sovyet Rejiminin Kuruluşu Ve Kızıl Kırgın (Repressiya)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Tevetoğlu, Fethi, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ankara, 1967.

Toprak, Zafer, *Türkiye'de Popülizm (1908-1923)*, Doğan Kitap, İstanbul, 2013.

Tunçay, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1978.

Batum Bölgesi'nde Sadâ-yı Millet Harekâtı ve Osmanlı Yanlısı Faaliyetleri (1918-1921)

Prof. Dr. Zaza Tsurtsumia*

Özet

Birinci Dünya Savaşı'nın son aylarında Osmanlı Ordusu'nun eline geçen Batum bölgesindeki (Acaristan) Müslüman komiteleri ile hayır müesseseleri birleşmesiyle Sadâ-yı Millet harekâtı tesis edilmiştir.

Sadâ-yı Millet, 1919-1920 yıllarında İngiliz işgali altındaki Batum bölgesinde Osmanlı Devleti lehine askeri siyasi ve ideoloji faaliyetlerini yürütmüştü. Aynı dönemde Batum'da çıkan *Sadâ-yı Millet* adında gazetesi de Acaristan'ın muhtariyet (özerklik) hakları muhafaza ederek Osmanlı Devleti'ne katılması yönünde yayın yapmıştı.

Osmanlıca yayın yapan *Sadâ-yı Millet* gazetesi Batum'da Şmayevski matbaasında 1919 Mart ayından itibaren basılıyor ve Acara Batum bölgesinde dağıtılıyordu. Batum'a Gürcistan Cumhuriyeti birliklerin girdiğinde 2 Temmuz 1920'de Batum belediyesi *Sadâ-yı Millet* gazetesini kapatıp matbaa sahibini da tevkif etmişti.

Bildiride, Sadâ-yı Millet harekâtının Acaristan'daki faaliyetlerini değerlendirilerek, İngiliz işgal kuvvetleri ve Azerbaycan müsavat hükümeti ile ilişkileri, Batum'da Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'ni destekleyen yerel güçleri ile çatışmaları ve dialog arayışları da ele alınmaktadır.

Bildiride ayrıca, Osmanlı yanlısı Sadâ-yı Millet harekâtı ile Gürcistan yanlısı Acaristan Meclisi yönetimi arasında Şubat 1920'de varılan bir mutabakata dayanarak Sadâ-yı Millet harekâtında baş gösteren görüş ayrılıklarına da dikkat çekilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sadâ-yı Millet, Batum, Acaristan Meclisi, Gürcistan, Osmanlı Devleti

SADÂ-YI MILLET MOVEMENT AND PRO-OTTOMAN ACTIVITIES IN THE BATUMI REGION (1918-1921)

Abstract

In the last months of the First World War in the Batumi region (Adjara) of Georgia under control of the Ottoman army it was established pro-Ottoman Sadâ-yı Millet Movement.

During 1919-1920 Sadâ-yı Millet Movement carried out military, political and ideological activities in favor of the Ottoman State in the Batumi region which was under British occupation.

In the same period, the newspaper *Sadâ-yı Millet*, published in Batumi, was making propaganda to unite Batumi with the Ottoman State and that the rights of autonomy of Adjara should be preserved in the Ottoman State.

The Ottoman newspaper *Sadâ-yı Millet* was published in Batumi at Şma-yeviski's printing press home from March 1919 to July 1920 and distributed in Batumi district. On 2 July 1920 when the Georgian troops entered Batumi *Sadâ-yı Millet* newspaper was closed by Georgian authorities and the owner of the printing house was arrested.

In this study, the actions of the Sadâ-yı Millet movement has been considered as part of the Ottoman State policy towards The Democratic Republic of Georgia (1918-1921).

Georgia's Relations with the British occupation forces in Batumi and the Mussavatist government of Azerbaijan are discussed as well as the internal dispute between Georgian Muslims in Adjara about Georgia or Ottoman orientation.

The paper also deals with the consensus reached between the pro-Ottoman Sada-yı Millet movement and the pro-Georgian Meclis of Acaristan in 1920.

Keywords: Sada-yı Millet movement, Batumi, Mejlis of Adjara, Georgia, Ottoman State

BATUM MERKEZLİ Acara (Acaristan) bölgesinin Osmanlı Devleti içerisinde bulunduğu 300 yıllık döneminde bazı imtiyazlardan yararlandığını muhakkaktır. Acara'lı derebeylerin Gürcistan'ın güney Müslüman bölgelerindeki Ahıska Paşalığı'nda en yüksek makamlara getirilmesi, toprakları ve makamları babadan oğula miras olarak geçme uygulaması, Acara'ya devletin merkezi İstanbul'dan yöneticileri gönderilmesinden çekinmeleri, Acara'nın Osmanlı Devleti içerisinde bir nevi özerkliği koruduğuna işaret etmektedir.¹

Osmanlı Devleti'ndeki imtiyazlarını tanzimatta kaybeden, Rusya İmparatorluğu içerisinde bulunduğu dönemde ise dışlanan Acara'lı soylu aileler, Rus devrimi ve Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında Kafkasya'da baş gösteren özgürlük hareketleri fırsat bilerek yeniden Acara'nın, aslında kendi özerklik iddialarına sarılmışlardı. Acara'nın özerklik fikrini ilk açıkça dile getiren Acara sancakbey Abaşidze ailesinden Memed Bey Abaşidze, 13 Aralık 1917 Tiflis'teki Gürcistan Milli Konseyi (Parlamento) Oturumu'nda "Acara'da milli bilinçten ziyade dini duyguları hakimdir. Gürcü müslümanlar kendi dini kimliği korunmasından emin olmak istiyorlar. Acaralılarda kendi devleti kurma iddiaları mevcut." demişti.²

Rusya İmparatorluğu ve monarşi düzenini yok eden 1917 Şubat Devrimi'nden sonra Tiflis merkezli Kafkasya Genel Valiliği ortadan kaldırılarak yerinde yine merkezi Tiflis'te olmak üzere Rusya Geçici Hükümeti'ne bağlı Güney Kafkasya Özel Komitesi kurulmuştur.

1917 Mart ve Nisan'da Acara'nın Keda ve Hulo ilçelerinde Osmanlı yanlıların açıkça halk arasında propaganda yaptıkları bildiren Acara bölge komiserliği Güney Kafkasya Özel Komitesi'nden yardım istemişti. Batum girişi Çakvi köyünde 17 Nisan'da düzenlenen mitingte Osmanlı Devleti ile savaşını protesto eden Hasan Tsetshladze ve Yusuf Mjavanadze halka Rusya yönetimine itaatsizlik ve Osmanlı Devleti' ile yakınlaşma çağrısı yapmıştı. Yusuf Mjavanadze,

¹ Dodo Çumberidze. *Acaris Sakithi 1918-1921 Tsebsi Da Kartuli Sazogadoebrivi Azri*, Tiflis 1999. s. 54.

² "Şaqartvelos Ganukoflobistvis Brdzolis İstoriidan". I. *Memed Abaşidze (1917-1923), Dokumentebisa Da Masalebis Krebuli*. Şedgenili Ap. Silagadzisa da Vah. Gurulis mier. Tiflis 1998. s. 12.

Osmanlıca eğitim verecek okulların açılmasını isteyerek yerel yöneticilerin de halkın kendi özgür iradesi ile seçilmesi gerektiğini savunmuştu. Benzeri mitingler Acara'nın birçok köy ve kasabada düzenlenmişti.

Batum'da faaliyet gösteren Bakü merkezli Baku Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin halk arasında Osmanlı Devleti yanlısı propaganda yürütülmesi biliniyordu. 1917'de cemiyeti üyelerinden Hasan Süleymanoğlu, Memed Beridze, köylülerle görüşerek cemiyetin silahlı birliği oluşturulması gerektiğini, bu birliğin Batum bölgesini Osmanlı Devleti ile birleştirilmesi uğruna gerekli faaliyetleri yapacağını açıklamışlardı. Batum bölgesi içinde örgütlenmelerine Şubat devriminden önce geçen cemiyet, 1917 Mart ayından itibaren Gürcistan yanlısı Acaralı Müslümanların liderlerinden Memed Abaşidze, Haydar Abaşidze, Süleyman Diasamidze ve Cemal Kikava'yı tehdit etmeye başlamıştı.³

1917 Haziran ayında Batum belediye seçimlerini Sosyal Demokrat ve Sosyal Devrimci partileri kazanmıştı. Sosyalistler, okullardan dini derslerin çıkarılması teklifini sunmuşlardı. Buna karşın Batum Azizye mescidi hocaları Batum Bölgesi Komiseri Krinitski'ye başvurarak, halkı galeyana getiren belediye üyelerinin tutuklanmaları gerektiğini açıklamışlardı.

Rusya'daki 1917 Ekim Devrimi'nden sonra Kafkas Ordusu dağılmaya başlamıştı. Cepheden Batum'a akın eden askerler, şehri yağmalamıştı. Batum Belediyesi koruma güçleri ile askerler arasında çıkan çatışmalarda ölen ve yaralananların sayısı gittikçe artıyordu. Bu çatışmalarda Batum bölge komiseri Krinitski de hayatını kaybetmişti.

Kaçak askerler silah ve mühimmat satmaya başlamışlardı. Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin üyelerine de silah satılıyordu. Öte yandan, Rus askerlerle Osmanlı yanlıları arasında silahlı çatışmalar da başlamıştı. 1918 Ocak ayında Rus askerler Gönnye'deki çatışmada 10 kişi öldürmüştü. Batum Belediyesi askerleri tahliye komitesini kurarak Batum'dan göndermelerine çalışıyordu.⁴

1917 Ekim ihtilalinden sonra Güney Kafkasya Özel Komitesi yetkisiz kalınca Tiflis'te Gürcü, Azeri ve Ermeni temsilcilerinin koalisyon hükümeti olarak Güney Kafkasya Komiserliği kurulmuştur. 23 Şubat 1918'de Tiflis'te Güney Kafkasya Komiserliği tarafından çağırılan Güney Kafkasya Seymi (parlamentosu) açılmıştır. 9 Nisan'da Güney Kafkasya Demokratik Federal Cumhuriyeti kurulmasını ilan edildi. Dışişleri Bakanı Gürcü sosyal demokrat (menşevik) Akaki Çhenkeli'ye Osmanlı Devleti ile barış müzakereleri yürütme yetkisi ve-

³ Otar Gogolaşvili. *Sotsialuri da Erovnuli Modzraoba Samhret-Dasavlet Saqartveloşi 1900-1921 Tlebshi*, Batumi 2005, s. 99-103.

⁴ Gogolaşvili, a.g.e., s. 107.

rilmiştir. Güney Kafkasya Cumhuriyeti hükümeti ve Seyim, 1918 yılın 26 Mayıs Güney Kafkasya devletlerin birlikteliği dağılma gününe dek faaliyetlerini devam edip Rusya'nın bolşevik iktidarını da tanımamıştı.

3 Mart 1918'de Rusya Bolşevik hükümeti ile Merkezi Güçler arasında imzalanan Brest Litovsk Antlaşması'nın Güney Kafkasya için geçerli olmadığını açıklayan Güney Kafkasya hükümeti, Osmanlı Devleti ile ayrı barış görüşmelerine geçmişti. Kafkasya-Osmanlı arasında barış görüşmeleri süreci Trabzon Konferansı (14 Mart-14 Nisan) ve Batum Konferansı (11 Mayıs-4 Haziran) kapsamaktadır.

Acara devlet müzesinde muhafaza edilen Sadâ-yı Millet Dosyası'nda (*Sedai Miletis Saqme*) yer alan hatıralarına göre, 1918 Nisan ayında Batum'a Osmanlı askerlerin girdiği sırada, bazı Gürcü Müslümanların Kafkasya Hükümeti ordusu içerisinde yer alan birliklerine saldırdıklarını, Kobuleti Gürcü okul öğretmenleri ölümle tehdit ettiklerini, bunun üzerine öğretmenlerin Acara'yi terk etmek zorunda kaldıklarını anlaşılmaktadır.⁵

1918 Nisan'da Acara girişi Oçhamuri mintikasında Batum'a ilerlemekte olan zırhlı trene Acaralı Müslümanlar silahlı grubu pusu kurmuş ve ateş açmıştı. Osmanlı yanlısı Müslüman Gürcü'ler, Osmanlı askerlerin yanında yer alarak Kafkasya Cumhuriyeti ordusuna şiddetli çarpışmalara girmişti. Osmanlılar kafkasya ordusu yenerek Guria bölgesine girince de Acara'lı Müslümanlar Guria köyleri yağmalamış.⁶

Nisan 1918'de Osmanlı ordusu Batum bölgesi ele geçirmişti. Ordunun Batum'a girişi sırasında herhangi bir çatışma olmamıştı. Kısa süre sonra mağazalar yeniden açılmış, şehirde hayat normale dönmeye başlamıştı. Batum'a gelen Enver Paşa, şehir belediyesinde Batumluları ve askerleri selamlamıştı.

Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Batum Osmanlı askeri komutanlığına tam destek verirken, Memed Abaşidze başkanlığındaki Gürcü Müslümanlar grubu ise halka Osmanlılara karşı silahlı ve siyasi mücadele çağrısında bulunmuştu. Batum Valisi Hamid Beye gönderdiği bir ihbarında Batum bölgesinde Osmanlı Devleti'ne düşman Müslümanların başında Memed Abaşidze'nin Tiflis Gürcü milliyetçi çevrelerle birlik olup Batum bölgesini Gürcistan'a birleşme

⁵ Nugzar Zosidze, Guguli Kukuladze, *Sedai Miletelta Batumis Olqşi Saqmianobis Zogierti Utsnobi Detali, Ahali Da Uahlesi İstoriis Sakithebi*, №1(18), İvane Cavahişvilis İstoriisa da Etnologiis İnstituti, Tiflis 2016, s. 142. 1918-1920 yılları arasında Acaristan'da geçen olaylara görgü tanıklarının hatıralarından oluşan Sedayi Millet Dosyası (*Sedai Miletis Saqme*), el yazısı ile yazılan 126 sayfadan oluşmaktadır. Acara Devlet Müzesinde muhafaza edilen bu Dosya'yı 1940 yılında Müze Müdürü Al. Katamadze tarafından kaydedildiğini belirtilmektedir.

⁶ Nugzar Zosidze, Guguli Kukuladze, *a.g.e.*, s. 144.

amaçlı faaliyetlerinde bulunduğunu, bu yüzden bir an önce tutuklanması gerektiğini, yandaşları Haydar Abaşıdze, Cemal Kıkava, Süleyman Bejanidze, Hasan Lortkipanidze ve Hoca Sirbiladze'nin ise sınır dışı edilmesi uygun olduğunu belirtmişti. Osmanlı askeri komutanlığı Memed Abaşıdze başta olmak üzere Gürcistan yanlısı bazı Acaralılar tutuklayarak Trabzon cezaevine göndermişti.⁷

Osmanlı Devleti ile Bağımsız Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti arasında 4 Haziran 1918'de Batum'da Barış ve Dostluk Antlaşması kabul edildi. Antlaşmaya göre, Batum bölgesi ile Ahalkalaki ve Akhaltsihe (Ahıska) ilçeleri Osmanlı Devletine devredilmişti.

1918 Mondros Mütarekesi sonucu Osmanlı ordusu Elviye-i Selâse/Üç Livâ/Üç Sancak (Kars, Ardahan, Batum) olarak adlandırdığı yöreden çekilmek zorunda kalmıştı.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 19. maddesi; 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'nın 58. Maddesi'ne göre Kars, Ardahan ve Batum Sancakları Rusya'ya savaş tazminatı olarak verilmişti.

1877'de Trabzon Vilayeti'ne bağlı bir sancak olan Batum Sancağı; Batum, Çürüksu, Aşağı Acara (Merkez Keda Köyü), Yukarı Acara (Nahiyeleri: Khula/Hulo, Maçakhel; Livana (Merkezi Artvin, şimdiki Yusufeli dahil), Arhavi, Gönnye/Gonya nahiyeleri ile Khopa/Hopa, Hemşin nahiyesi ve Pazar'dan ibaretti.⁸

Batum'a 1918 yılının Aralık ayında İngiliz askeri birlikleri çıkarma yapmış, Batum Acara bölgesi Askeri Valiliği başına general James Cooke-Collis atanmıştı.

IX. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa, Türk Ordusu'na Kafkaslardan çekilme emrinin verildiği tarihten itibaren, bölge halkına Türk ordusunun halkın canını, malını ve namuslarının koruyacağına dair teminat vermesinden başka; bölge halkının milli müdafaa cemiyetleri hatta Milli hükümetler kurmalarını desteklemişti.⁹

5 Kasım 1918'de Kars'ta kurulan Kars Milli İslâm Şûrâsı kısa sürede Kars, Ardahan ve Batum Sancak ve kazalarında şubelerini açmaya başladı. Kars Milli İslâm Şûrâsı'nın kurulmasını destekleyen Yakup Şevki Paşa, Elviye-i Selâse'deki halkın teşkilatlanmasını sağlayarak askeri ve idari konularda yardımcı olmuştu.¹⁰

⁷ Gogolaşvili, a.g.e., s. 119.

⁸ S. Esin Dayı, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, Erzurum, 1997, s.1-2.

⁹ S. Esin Dayı, a.g.e., s. 81.

¹⁰ Fahrettin Erdoğan, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, İstanbul, 1954, s. 168-169.

1 Aralık 1918'de Milli İslâm Şûrâ Meclisi'nin kararı ile Kars merkez olmak üzere Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti kuruldu. Cenûb-i Gârbi Kafkas hükümeti yetki alanı olarak Batum Vilayeti (Acara, Artvin dahil) Kars Vilâyeti, Ahıska Sancağı, Sürmeli Sancağı (İğdır, Kulp, Tuzluca, Aralık dahil) ve Ahıl-kelek Sancağı gösterilmekteydi.¹¹

İngilizler, 13 Nisan 1919 günü toplantı halinde olan Cenubî gârbi Kafkas Hükümeti Parlamentosu'nu basarak Hükümet Başkanı İbrahim Cihangiroğlu Hasan Bey ve diğer yetkilileri tutuklamışlardı. 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan Büyük Millet Meclisi'ne Elviye-i Selâse'den toplam 12 milletvekili seçilerek katılmışlardır.

Cenubî gârbi Kafkas Hükümeti'nin Azerbaycan Batum Konsolosu Mahmud Efendiyev ile danışarak hareket ettiğini, hükümet üyelerinin Batum'a sığınarak Azerbaycan konsolosluğu himayesi altına girdiklerini anlaşılmaktadır.

4 Nisan 1919'da Gürcistan parlamentosu'nda Cenubî gârbi Kafkas Hükümeti (Gürcü kaynaklarında Kars Cumhuriyeti olarak da adlandırılır) faaliyetleri inceleme komisyonu raporunu sunan milletvekili G. Ancaparidze, Bakü hükümetinin Batum Konsolosluğu aracılığıyla Gürcistan'a karşı yıkıcı faaliyetleri tertip ettiğine dikkat çekmişti.¹²

Batum'da yayımlanan İslami Gürcistan gazetesi de Azerbaycan ajanlarını müslümanlar arasında Tiflis'e karşı propaganda yaptıklarından silah ve para dağıtmaktan sorumlu tutuyordu.¹³

Batum bölgesi işgal eden İngiliz askeri komutanlığı bölge sivil idaresini Rus Milli Konseyi'ne (Russki Natsionalni Sovet) devretmişti. Bolşeviklere karşı savaşmakta olan Rus Beyaz Ordusu destekleyen İngilizler, beyaz ordu komutanı General Denikin'in Rusya'nın bölünmez bütünlüğü iddiası desteklemekteydi. İngilizler, yerli idarecilerin Rus monarşist ve milliyetçilerden seçilmelerine özen göstermişlerdi. Bu yüzden Batum sivil yönetimi başına Rus Milli Konseyi temsilcisi Pyotr Maslov getirildi.

Batum bölgesi yönetimi ister askeri, ister sivil idare açısından tümü ile İngiliz komutanlığının elinde iken Rus Milli Konseyi, İngilizler tarafından onaylanan asayiş önlemleri yerine getirme ve Batum'da İngilizlere karşı yü-

¹¹ Fahrettin Erdoğan, *a.g.e.*, s. 259

¹² *Saqartvelos Respublika*, № 7, 1919.

¹³ *İslami Gürcistan - Samuslimano Saqartvelo*, № 321, 1920.

rütülmekte olan yıkıcı faaliyetler hakkında istihbarat toplama yetkisine sahipti.¹⁴

30 Aralık 1918'te işbaşına gelen Rus Milli konseyi, Ekim ihtilalden önceki polis memurları görevlerine geri çağırarak çoğunluğu Ruslardan oluşan 500 kişilik bir polis teşkilatı tesis etmişti. 1919 yılının ilk aylarında Batum şehri ve Batum bölgesi idarecilerin yüzde 85 yerel Rus milliyetçisi ve Rus Milli Konseyi üyeleri idi. Bununla beraber Batum'da asayiş korumakla İngiliz askeri komutanlığı özel polisi de görevlendirilmişti.

P.Maslov, 1919 Ocak'ta, Natanebi yakınında Gürcistan'la sınırı çizerek karakolda Rusya Bayrağı dikmişti. P.Maslov, Batum'un Rusya'nın bir parçası kalarak Bolşeviklere ve Gürcü ayrılıkçılara karşı savaşmaya devam edeceğini general Denikin'e bildirmişti.

Batum'daki Rus monarşistleri ile İngilizler arasında anlaşmazlıklar Güney Rusya'da Denikin'in Bolşeviklere karşı savaşmakta başarısız kaldığı müddetçe gitgide derinleşmekteydi. Rus monarşistler, İngilizlerin Batum'da Beyaz Ordu'na yardım etmekten ziyade kendi siyasi ve ekonomi menfaatleri izlediklerini açıklamakta ve İngilizleri ikiyüzlülükle suçlamaktaydı.

Öte yandan, Gürcü Müslüman nüfusu Rus Milli Konseyi'nin şovenist tutumundan hoşnutsuz ve İngiliz komutanlığından yerel idarecileri değiştirilmesini talep etmekteydi. Batum'da Acaralılarının protesto mitingleri düzenleniyor halk Rusların yönetimden uzaklaştırılmasını ve Müslümanlara yönetime yer verileceğini istemekteydi.¹⁵

Batum'da İngilizlerin askeri rejimi ve zor ekonomik şartlar altında inlenen halk kendi siyasi ve ekonomi isteklerini dile getirmek ve hayata geçirmek adına çeşitli örgütlenmelere yönelmişti. Hristiyan Gürcüler Tiflis merkezli Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'ne sempati duyarken, Müslüman Gürcüler, Gürcistan veya Osmanlı yanlısı olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Gürcistan yanlıları Batum'un özerk bir Müslüman bölgesi olarak Gürcistan içerisinde yer almaktan yanaydı. Bu grubu Gürcistan Kurtuluş Komitesi, sonradan da Acaristan (İslami Gürcistan) Meclisi adı ile bilinmektedir. İslami Gürcistan Kurtuluş Komitesi'nde Gürcistan parlamentosu Müslüman milletvekilleri ile Acaralı soylu ailelerin temsilcileri yer almaktaydı. İslami Gürcistan Kurtuluş Komitesi 15 Mayıs 1918'te kurulup başkanlığına Memed Abaşidze, başkan yardımcılığına Gürcistan Parlamentosu Batum milletvekili Haydar Abaşidze getirilmişti.

¹⁴ M.Sioridze, "Batumis Olqis Mmartveli Sabço (1918-1919)", *Saistorio Matsne*, № 5, Batumi 1996, s. 35-40.

¹⁵ *Ertoba*, № 5, 1919.

1919 yılın 31 Ağustos'ta Batum Bölgesi Müslümanları Kurultayı'nda Batum Gürcü Müslümanları (Acaristan) Meclisi seçildi. Memed Bey Abaşidze başkanlığındaki Acaristan Meclisi, Acaristan'nın özerk bir bölge olarak Gürcistan devleti ile birleşmesinden yana faaliyet yapacağını duyurmuştu. Memed Abaşidze editörlüğünde 11 Ocak 1919'da Türkçe ve Gürcüce olmak üzere iki dilli İslami Gürcistan -Samuslimano Saqartvelo gazete yayınlamaya başlamıştı. Gazete bir yandan Rus monarşistlere saldırarak diğer yandan Osmanlı yanlıları Müslüman Gürcüleri de sert bir üslupla eleştirmektedir.¹⁶

Kafkasya'da Rusya Devrimi'nden ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra meydana gelen otorite boşluğu, ekonomik ve sosyal yaşamın çökmesi ile dinsizlik ve sosyalizm propagandaları, tüm Gürcistan'da olduğu gibi Acara'da da halkı endişe ve korkuya sürüklemektedir. Bu şartlarda Acaralılarını dini duygularını bilen Osmanlı Devleti, Sadâ-yı Millet harekâtı kurulmasına yardım ederek Acaralı Müslümanların dini savunması sloganı ile Acara Batum'un yniden Osmanlı Devleti'ne geri alınması amacıyla harekete geçmişti. Sadâ-yı Millet'in Acaralı Müslümanların önemli bir kısmı kendi propagandalarına indirip Tiflis hükümetine karşı silahlı mukavemete sürüklediklerini tarihi bir gerçektir.

Batum Bölgesi Müslümanlarından Osmanlı yanlısı olanlar dönemin Gürcü kaynaklarında Sedayı Milet, Sedayı Miletelebi (Sadâ-yı Millet, Sadâ-yı Millet'liler) ve 1920 yılından beri Kemalistebî (Kemalistler) olarak da anılmaktadır.

Batum'da *Sadâ-yı Millet* adı ile bir gazete yayınlanmaktaydı. *Sadâ-yı Millet* gazetesi Batum'daki Yahudi işadami Hayim Şmayevski matbaasından 1919 Mart ayından 2 Temmuz 1920ne tarihi kadar çıkıyordu. Gürcü kaynaklarında, haftada üç kez çıkan *Sada-yi Millet* gazetesi başyazarlarından Ali Caparidze ve Mehmet Necati Memişoğlu'nun adları geçmektedir.¹⁷

İslami Gürcistan gazetesinin idialarına göre Batum merkezli ve Osmanlı yanlısı Sadâ-yı Millet harekâtı, Acara ilçelerindeki şubeleri ve silahlı militanları ile Acara'nın Osmanlı'ya birleşmesi propagandası ve Gürcistan yanlılarına karşı terör eylemlerini düzenlemektedir.¹⁸

Gürcistan hükümeti, İngilizlerin fesh ettiği Cenubî gârbi Kafkas Hükümeti üyeleri ve destekçilerin Batum'a iltica ederek 1919 Mayıs ayından itibaren

¹⁶ İ.Siharulidze, "Memed Abaşidzis Tshovrevisa Da Mogvatseobis Umtavresi Momentebi", Tsignşi Memed Abaşidze, Rçeuili Natserebi, Batumi 1973, s.124.

¹⁷ E. Meshia, *Saqartvelos Ertianobis Medroşe*, Batumi 1999, s. 33.Hayim Şmayevski 1937'de Sovyet karşıtı faaliyetler suçundan yargılanıp kurşuna dizilmişti.

¹⁸ *İslami Gürcistan - Samuslimano Saqartvelo*, □ 356, 1920.

Sadâ-yı Millet grubu içerisinde yer aldıklarını ve Gürcistan'a karşı faaliyetlerinde bulduklarını açıklamıştı.¹⁹

Gürcistan hükümeti resmi yayın organı *Saqartvelos Respublika*, *Sadâ-yı Millet* gazetesinin Kars, Artvin ve Batum'un Osmanlı Devletine katılması yönünde propaganda yaptığını ve Cenubî gârbi Kafkas Hükümeti talimatları ile yayın politikası sürdürdüğünü belirtilen²⁰ iktidar partisi olan Sosyal Demokratlar Merkezi Komitesi'nin *Ertoba* gazetesi ise *Sadâ-yı Millet*'in bizzat Rus Milli Konseyi Başkanı P. Maslov isteği ile yayına başlanması ve amacının da Gürcü'lere karşı Denikin'e destek propagandası yürütüleceğini ileri sürüyordu.²¹

Sadâ-yı Millet'in, bir harekât olarak Osmanlı askeri komutanlığının isteğiyle kurulduğunu anlaşılmaktadır. 29 Nisan 1918'de Acaralı Müslümanlarının Batum Valisi ile görüşmede, Bakü merkezli Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin Osmanlı idaresi altında gereksiz kalmasından, Batum'da Osmanlı'ya bağlı yeni bir halk harekâtını oluşturulması fikrini ileri sürülmüştü. Batum Valisi Cemal paşa, böyle bir harekâtın Gürcistan yanlısı ve eski Rusya destekçilerini bertaraf etmek açısından önemli olacağını vurgulayarak, Osmanlı'dan gereken yardım yapılacağını ifade etmişti. Batum Valisi'nin desteği ile kurulan bu harekât, Sadâ-yı Millet adını almıştı. Batum Valisi'ne 8 Mayıs 1918'de Batum'da düzenlenen Gürcü Müslümanlar Kurultayı'nda Sadâ-yı Millet harekâtı kurulduğunu bildirilmişti. Kurultayında Sadâ-yı Millet tüzüğü ve programı da onaylanmıştı.²²

Sadâ-yı Millet'lilerden Temur Şerifoğlu Himşiaşvili, Acaristan heyeti ile Eylül 1918'de İstanbul'da padişahım huzuruna çıkıp Acaristan'ın bir özerk vilayet şeklinde Osmanlı Devleti'ne katılma isteklerini iletmişti.²³

Sadâ-yı Millet güçlü örgütlenmesi ve altyapısıyla Batum bölgesinin her köy ve kasabasında kendi şube ve temsilcilikleri kurmuştu. Sadâ-yı Millet'liler Osmanlı Devleti'nden Acaristan'a özerklik verilmesini, Acara'li beyler ve soylu ailelere belirli imtiyazlar ve finansman sağlanmasını istiyorlardı. 1918'de Batum Valisi ve Osmanlı devlet adamları ile görüşmelerinde Sadâ-yı Millet'liler özerklik konusunun Acaristan'lı Müslümanlar için en önemli olduğunu defalarca ifade etseler de Osmanlı Devleti Acaristan'a özerkliği tanımamıştı. Mondros Mütarekesi ve Kars'ın İngilizler tarafından işgalinden son-

¹⁹ *Saqartvelos Respublika*, № 223, 1919.

²⁰ *Saqartvelos Respublika*, № 223, 1919.

²¹ *Ertoba*, № 177, 1919.

²² Otar Gogolaşvili, *a.g.e.*, s. 122.

²³ Otar Turmanidze, "Batumis Olkis Meclisîs İstoriyatvis", *SamxreT-dasavleTi SaqarTvelo (İstoria, Arqeologia, Etnologia) SaerTaSoriso Samecniero Konferenciis Masalebi*, V, Tiflis 2015, s. 289.

ra Elviye-i Selase'nin hemen her yerinde kurulan ve birbirleri ile temaslarını sürdüren Milli Şuralar arasındaki haberleşmeler Azerbaycan Hükümeti'nin görevlendirdiği kişilerce yapılıyordu.²⁴

1919 Ocak ayında Batum Valisi general Cooke-Collis, Batum idare konseyine Sadâ-yı Millet liderlerinden Ali Caparidze'nin girmesini istemişti. Konseyi başkanı Rus P. Maslov da generalın isteğini yerine getirmişti.²⁵

İngiliz komutan, birinci vazifenin Rusya'da bolşevizme karşı mücadelede beyaz rus ordusu ve general Denikin'i desteklemek olduğunu ifade ediyordu. Denikin'le anlaşmazlık ve silahlı çatışmalara bile giren Gürcistan hükümetinin Batum'da Denikin çıkarlarına zarar verebileceğini düşünen İngiliz general, Gürcistan karşıtı güçlerin birleştirilmesi uğruna Sadâ-yı Millet'lilerle Batum'lu Rusların işbirliği teşvik ediyordu.

1919 Nisan ayında Kars Hükümeti'nin dağılmasından sonra Kafkasya'da kalabilen üyeleri ve yetkililerin Batum'a taşınıp *Sadâ-yı Millet* gazetesi çıkartmaya başladığını ve Acaralı müslümanları örgütleme teşebbüslerine giriştiklerini göz önünde bulundursak Acara'da Osmanlı yanlısı hareketlenmelerin arttırılması sebepleri de anlaşılacaktır.

Sadâ-yı Millet harekâtı içinde 1919 Şubat ayında kurulmuş olan Batum Bölgesi Müslümanlar Cemiyeti, Acaristan'ın Osmanlı devleti'nde bir özerk bölgesi olarak yer almasından yana olduğunu, bunun için gerekli çaba göstereceğini Trabzon Valisi'ne ulaştırdığı bir memorandumla açıklamaktaydı.²⁶

18 Şubat 1919'da Batum Bölgesi Müslümanlar Cemiyeti temsilcileri, Batum Sivil İdare Konseyi'nde kabul edilmişti. Çoğunluğu Ruslardan oluşan Konseyi, (Sovet) Sadâ-yı Millet'le ortak düşmanları olan Gürcistan'a karşı alınması önlemleri görüşmüşlerdi. Sadâ-yı Millet temsilcilerinden Bibin Zade, Batum bölgesinin Rusya'ya birleşmesine bile olumlu yaklaşacağını açıklamıştı. Memed Ağa Zade ise, Sadâ-yı Millet'lilerden kurulacak olan silahlı birliklerine İngilizler silah ve mühimmat verirse Gürcistan'la olan sınırı koryacaklarını belirtmişti. Bu konuda Konseyi ile Sadâ-yı Millet arasında muatabakata varıldığını anlaşılmaktadır.²⁷

Batum Bölgesi Müslümanlar Cemiyeti, Musavatist Azerbaycan hükümetinden parasal ve siyasi destek almakta ve İngiliz işgal komutanlığı da faaliyetlerine sıcak bakmaktaydı.²⁸

²⁴ S. Esin Dayı, *Azerbaycan'ın Elviye-i Selase...*, s. 13.

²⁵ Otar Gogolaşvili, *a.g.e.*, s. 132

²⁶ Nugzar Zosidze. *Politikuri Situatsia Da Erovnul-Ganmantavisuflebeli Modzraoba Acaraşi 1918-1920 Tsləşşi*, Batumi 1995, s. 99.

²⁷ Otar Gogolaşvili, *a.g.e.*, s. 138.

²⁸ Nino Kikava. *Saqartvelos Didi Şemokmedi Cemal Qiqava*, Batumi 2004, s.98.

Sadâ-yı Millet'in Rus ve İngiliz idarecilere yaklaşmasını bazı Osmanlı yanlıları rahatsız etmişti. 1919 Şubat ve Mart aylarında Hulo ve Artvin'de İngiliz askerlere saldırmışlardı. 14 Nisan'da İngiliz Askeri komutanlığı, Batum bölgesi Sivil İdare Konseyi'ni yetersizlikten dolayı fesh etmişti.

Sadâ-yı Millet'lilerin Cooke-Collis ile 8 Temmuz'daki görüşmede, Osmanlı subay Muhamed Çetin de katılmıştı. 18 Temmuz'da Sadâ-yı Millet temsilcileri Cooke-Collis'ten silahlı birlikleri kurma iznini istemişlerdi. Cooke-Collis, böyle birliklerin kurulmasına izni vereceğini, silahlarla donatıp başına İngiliz subayları getireceğini açıklamıştı. Kobuleti'de kurulacak Sadâ-yı Millet silahlı birliğine Michael Forsight, Artvin'dekine Richard Steevens komuta edecekti.²⁹

1919 Haziran'da Sadâ-yı Millet'in Ermeniler partisi Daşnaksütün ile de görüşme girişimlerinde bulunduğunu görülmektedir. Daşnaksütün'ün amacı Çoruh vadisi ile Batum'u ele geçirerek Karadeniz'e çıkmak idi. Sadâ-yı Millet'in Daşnaksütün'le temasa geçme amacı ise Gürcistan Hükümeti'ne baskı kurma isteğinden kaynaklandığını düşünülmektedir. Erivan'da çıkan Aşhatakan gazetesinde yer alan ve Tiflis'teki Ermenilerin *Aşhavor* gazetesinde de yayımlanan habere göre, Kars'a gelen Acara temsilcileri, Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin dağıtılmasını sebep göstererek, Ermenistan Hükümeti'ne Acara'yı kendi himayesine almasını teklif etmişti. Acara heyetindekiler, Gürcistan'ın Acara müslüman halkına baskı yaptığından dolayı, Acaralıların Gürcistan'la birleşme istemediklerini, bunun yerine Ermenistan'a başvurarak özerklik statüsü ile Ermenistan'la birleşebileceğini ifade etmişlerdi.³⁰

Gürcistan hükümeti resmi yayın organı olan *Saqartvelos Respublika*, *Sadâ-yı Millet* gazetesi etrafında toplanan Türkiye yanlısı grubunun ilk önce bu gazete-yi Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti organı olarak benimsediklerini, sonradan da Batum-Acara ile Kars ve Ardahan'ın Osmanlı Devleti ile birleştirme uğruna ğropaganda aracı şeklinde kullandıklarını belirtmişti

Saqartvelos Respublika'da yayınlanan bir habere göre, 27 Eylül 1919 tarihli *Sadâ-yı Millet* gazetesi, Batum Bölgesi Müslümanlar Cemiyeti temsilcilerinin general Cooke-Collis ile görüştüklarini bildirmişti. Habere göre, 25 Eylül 1919'de Batum İngiliz askeri komutanlığı binasında general Cooke-Collis ile görüşen Batum Bölgesi Müslümanlar Cemiyeti temsilcileri, İngiliz askerlerin Batum'da bir süre daha kalmaları konusunda minnettarlığı ifade etmişlerdi. General Cooke-Collis "Siz Batum bölgesinin Osmanlı Devleti'ne birleşme gerekliliğinden söz ederken, Memed Abaşıdze ise Müslüman Gürcü'lerin Gürcistan'la birleşme istediklerini savunmaktadır. Bu konuyu aydınlatılması için

²⁹ Otar Gogolaşvili, *a.g.e.*, s. 141.

³⁰ *Ertoba*, № 128. 1919.

bölgeyi bizzat gezerek inceleme yapmayı isterim. Memed Abaşıdze'yi de yanıma almayı düşünüyorum. Sizin buna bir itirazınız var midir” deyince Batum Bölgesi Müslümanlar Cemiyeti temsilcileri generale itirazları olmadıklarını bildirdiler. Cooke-Collis, “Acaralılar Gürcistan’i istemiyorlar mı” sorusuna da temsilciler “istemiyorlar, Osmanlı ile birleşmelerini istiyorlar” diye cevaplarını vermişlerdi. General, “O zaman Cemal Bey Himşiaşvili Acaralılarının bir heyeti ile neden Tiflis’e gitmiş” diye sorusuna da temsilciler içerisinde bulunan Cemal Himşiaşvili “Babam tüm Acara’nın değil, sadece yukarı Acara’da yaşayanların verdikleri görevi ile Tiflis’e gitmişti” şeklinde cevap vermişti. General da buna karşılık yine “Birkaç gün sonra bölgeyi gezerek halkın isteklerini bizzat öğrenirim” demişti.³¹

Gürcü basında yer alan haberlere göre, Sadâ-yı Millet’lilerin Kobuleti’deki karargahı Hüseyin Caparidze’nin evindeydi. İliyas Tsetshladze, Ramiz Baladze, Memed Tsivadze, Zabit Nakaidze Sadâ-yı Millet aktif üyelerindendi. Sadâ-yı Millet harekâtı liderleri arasında Keskin Zade’yi gösteriliyordu.³²

26 Haziran 1919’de general Cooke-Collis ile görüşen Sadâ-yı Millet liderlerinden Ali Cafaridze, Mola Hafız, İskender oğlu Acaristan’ın Osmanlı Devleti’ne devredilmesi istediklerini belirterek, bunun gerçekleşmemesi durumunda ise Batum ve Acaristan’ın İngiliz işgalı altında kalmasını uygun gördüklerini açıklamışlardı.³³

Sadâ-yı Millet’e karşı harekete geçen İslami Gürcistan Kurtuluş Komitesi, general Cooke-Collis’le 1919 Haziran ayının sonunda görüşerek, bölgede Osmanlı yanlısı güçlerin faaliyetleri protesto ettiğini bildirmişti. Haziran ve Temmuz aylarında Batum ve Kobuleti’de Gürcistan yanlısı mitingler düzenlenmişti. Sadâ-yı Millet’liler İslami Gürcistan Kurtuluş Komitesi’ni dinsizlik ve provokatörlükle suçlayarak köylülerden komite üyeleri kovmalarını istemişti.

Rusya’da Denikin’in bolşeviklere yenilmesinin ardından Batum’da İngilizlerin askeri varlığının gerekçeleri azalmıştı. General Cooke-Collis, 5 Şubat 1920’de yaptığı bir konuşmada, Batum’un Gürcistan’a devredebileceğini ilk kez ifade etmişti.

Mart 1920’de Gürcistan hükümetine bağlı silahlı birlikler Kobuleti girişli Çürüksü mevzilerinde görülmüştü. Ayını anda Batum’da İngiliz askerlere karşı saldırılar başlamıştı. 12 nisan 1920’de Batum’da yapılan büyük mitingte halk Gürcistan’la birleşmesini istemişti.

³¹ *SaqarTvelos Respublika*, № 223. 1919. Acaristan derebeyleri ailesinden olan Cemal Bey Himşiaşvili, Gürcistan Milli Konseyi’nde (Parlamento) Acaristan Müslümanlarını temsil etmişti.

³² Otar Gogolaşvili, *a.g.e.*, s. 142

³³ Nino Kikava, *a.g.e.*, s. 75

21 Nisan 1921’de düzenlenen bir mitingte ise İslami Gürcistan liderlerin yanında bazı Sadâ-yı Millet üyeleri de konuşmaları yapmışlardı. Sadâ-yı Millet’li Hasan Ananidze “Biz, Batum bölgesinin Osmanlı Devleti ile birleştirmek isteyenler hataya düşmüşüz. Batum’un özerkliğini koruyarak Gürcistan’la birleşmesinden yana olduğumu açıklıyor arkadaşlarıma da hatalarından vazgeçerek Gürcistan’a dönüş çağrısı yapıyorum” demişti. Mitingte kabul edilen Gürcistan’la birleşme memorandum İslami Gürcistan ile Sadâ-yı Millet’liler de imzalamışlardı.

İslami Gürcistan ve Tiflis temsilcileri ile Sadâ-yı Millet liderleri arasında gizli görüşmeler başlamıştı. 30 Nisan 1920’de bu görüşmelerden birisine Sadâ-yı Millet liderlerinden Keskin Zade, Ali Caparidze, Zabit Nakaidze ve Gürcistan’ı temsilen Pavle Kavtaradze ve Simon Gabedava katılmışlardı. Görüşmede, Gürcistan Hükümeti’nin Batum bölgesine özerklik hakları tanınma konusu ele alınırken, Ali Caparidze, özerklik şartıyla Gürcistan’la birleşmesine karşı olmayacağını açıklamıştı. Keskin Zade ise Tiflis’le Acaristan’ın geleceği konusunda temaslara geçeceğine razı olduğunu ifade etmişti. Gürcistan hükümeti Keskin Zade’yi Tiflis’e davet etmişti.

Osmanlı yanlıları, bölge halkını Gürcistan ordusuna karşı kışkırtması için Çürüksü’deki Gürcü ordusu içerisinde Ermeni birliklerin görüldüğünü, Müslümanlara katliam hazırlandığı haberleri yaymaya başlamışlardı. 13 Mayıs 1920’de Hutsubani, 22 Mayıs Muhaestate köylüleri bu dedikodulara inanarak Gürcü ordusunun Acaristan’a girmeye karşı olduklarını mitinglerinde açıklamışlardı. Hulo’da yapılan mitingte, Sadâ-yı Millet’liler Gürcü ordusunun Acaristan’a Goderdzi dağı geçidinden girdiğini, birçok kölüyü öldürdüğünü bağırarak halkı silahlanmaya çağırılmış ancak halkın büyük bölümü Sadâ-yı Millet’lilerin çağrısına olumsuz yanıt vermişti.³⁴

18 Nisan 1920’de *İslami Gürcistan* gazetesi birinci sayfasında yayımlanan “Sadâ-yı Millet’in Dostları” yazısında Sadâ-yı Millet’in Denikin yandaşlarından general Termen’den tam destek aldığını, Sadâ-yı Millet’e Azerbaycan’dan para desteği yapıldığını, Azerbaycan’ın Sadâ-yı Millet’teki ajanları ile halk arasında Gürcistan’a karşı bağımsız Acaristan propagandası yaptığını ileri sürülmüştü.³⁵

Gürcistan Parlamentosu Batum kökenli millevekilit Haydar Abaşıdze de, Azerbaycan ajanlarının İslami Gürcistan’da (Bu terim altında Acara ve Güney

³⁴ Otar Gogolaşvili, *a.g.e.*, s. 142-148.

³⁵ *İslami Gürcistan-Samuslimano Saqartvelo*, 18 Nisan 1920; Memed Abaşıdze. *Thzulebani, Gamostsa Guram Şaradzem*, 212-214.

Gürcistan'ı kastedilmektedir - Z.T.) dolaşır halkı Hristiyan Gürcülere karşı getirmeye çalıştıklarını ifade ediyordu.³⁶

1920 Haziran sonu Gürcü ordusu Çürüksü mevzilerinden Acaristan'a girmeye başlamıştı. Gürcü askeri komutanlığı Kobuleti'deki Sadâ-yı Millet militanları ile görüşmelere geçmişti. Görüşmeler sonuçsuz kalınca Musaestate köyünde çatışmalar çıkmıştı. 3 Gürcü askerle subayın öldürüldüğü bu çatışma sonrası Gürcü askerler geri çekildiler. Çatışmada şehit edilen Gürcü subay Doğanadze'nin kardeşi, Tiflis'te bulunan Sadâ-yı Millet'in eski liderlerinden Keskin Zade'yi sokak ortasında vurarak öldürmüştü.³⁷

Gürcü basında yer alan habere göre, Sadâ-yı Millet'liler İngilizlerden açık himaye ve kışkırtmalarla 1920'de Tiflis hükümetine bağlı birliklere Hulo ilçesinde saldırdığında general Cooke-Collis tarafından tebrik edilerek Gürcü askerlerin tutuklanmasını tavsiye edilmişti.³⁸

Muhaestate çatışmalarından iki gün sonra, Kobuleti'ye İngiliz askeri birliği gelerek Gürcü ordusu ile Sadâ-yı Millet arasında konuşlanmıştı. İtilaf Devletlerin Batum bölgesini Gürcistan'la bırakma kararı gereği, İngilizler Gürcü askerlerle Acaristan'a giriş konusunda görüşmelere geçmişti. General Cooke-Collis yaptığı açıklamada, Batum bölgesinin Gürcistan'la birleşeceğinden dolayı Gürcü ordusuna mukavemet gösterenlere İngiliz düşmanları muamelesi yapacağını duyurmuştu. Cooke-Collis, bölgeye Osmanlı ordusu girecek diye halkı galeyana getirmeye çalışan Sadâ-yı Millet'lilerden 20 kişinin tutuklanma emir vermişti.

Sadâ-yı Millet temsilcileri Gürcistan hükümeti'nin Batum'daki yetkililerle görüşerek, silahlı adamlarının Gürcü ordusuna karşı çatışmalara girmeyeceklerini, Gürcü ordusunun Batum'a girişini direnişle karşılamayacaklarını duyurmuşlardı.³⁹

7 Temmuz 1920'de Gürcü ordusu Batum'a girmişti. Sadâ-yı Millet'lilerden bir kısmı liderlerin Gürcistan hükümeti ile varılan anlaşmayı kabul etmeyecek direniş göstermişti. Kobuleti köylerinde Gürcü polis ile Sadâ-yı Millet'liler arasında çatışmalar çıkmıştı. 27 Eylül 1920'de Kohi köyünde çıkan çatışmalarda 4 Gürcü polisi ve 3 köylü öldürülmüş, evler yakılmış, birçok köylü tutuklanmıştı. Kobuleti'deki Sadâ-yı Millet'liler başı Hasan Efendi Buharoğlu, Bakü bolşevik hükümeti ile irtibata geçerek, Sadâ-yı Millet üyeleri Gürcistan

³⁶ *Saqartvelos Respublika*, № 57, 1920.

³⁷ Otar Gogolaşvili, *a.g.e.*, s. 149.

³⁸ *Saqartvelos Respublika*, № 135. 1920.

³⁹ Otar Gogolaşvili, *a.g.e.*, s. 150.

devletine karşı kullanmaları için Bakü bolşevik hükümetinden yardım almaya başlamıştı.⁴⁰

Ankara Büyük Milet Meclisi Hükümeti 25 Temmuz 1920'de Gürcistan Hükümeti'ne Gürcü kuvvelerin Batum'u işgal edildiği üzere protesto göndermişti.⁴¹

7 Ağustos 1920'de Türkiye Büyük Millet Mecilisi'nde Şavşat Mektebi Müdür Zihni imzalı Batum'da olan durumu hakkında telgrafı okunmuştur. Telgrafta "Gürcülerin Batomu işgal eder etmez ilk icraat olarak Cemiyeti İslamiyeyi dağıttılar ve azalar alyhinde takibata başlayarak firara mecbur ettiler." denilmektedir.⁴²

Batum mebusu Ahmet Fevzi Efendi, "Batım ahalisine din kardeşlerine muavenet edeceğiz" şeklinde yaptığı kısa bir konuşmadan sonra söz alan Hariciye Vekaleti Vekili Muhtar Bey, Elviyeyi Selasenin hukuki vaziyetini değerlendirmesi ardından "Batım sancağı İngilizlerin hilekarane bir surette tertip ettikleri bir usul dairesinde, Gürcü kuvvayı askeriyesine işgal ettirilmişti" demişti. Muhtar Bey, Batım'da esasen müteşekkül bulunan kuvvayı milliyenin İngilizlerin bu harekâtına hazırlıksız yakalandığını da dile getirmişti⁴³

1921 Şubat-Mart'ta Gürcistan'ı işgal eden Bolşeviklere savaşı kaybeden Gürcistan hükümeti, Batım'dan deniz yolu ile yurtdışına gitmeden önce Batım'daki bolşevikleri hapishanelerden çıkartarak onlarla anlaşmıştı. Gürcü ordusu ile bolşevikler geçici olarak birleşerek Kazım Karabekir komutasında Batım'a giren Türk askeri birliğine karşı önlemler almışlardı. Şehirde Türk askerlerle çatışmalar çıkmıştı. Neticede, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükü-

⁴⁰ Otar Gogolaşvili, *a.g.e.*, s. 160.

⁴¹ TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ, 1. Dönem 3. Cilt 44. Birleşim - Sayfa 118. Bkz. https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=&v_sb=BATUM&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=34&v_kullanici_id=10612486&v_gelecek_sayfa=1

⁴² TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ 1. Dönem 3. Cilt 44. Birleşim - Sayfa 117. Bkz. https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=&v_sb=BATUM&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=34&v_kullanici_id=10612486&v_gelecek_sayfa=1

⁴³ TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ, 1. Dönem 3. Cilt 44. Birleşim - Sayfa 118. Bkz. https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=&v_sb=BATUM&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=34&v_kullanici_id=10612486&v_gelecek_sayfa=1

meti, 16 Mart 1921 Moskova antlaşması ile Batum bölgesini sovyet Gürcistan'a bırakmıştı.

1921 yılındaki Moskova ve Kars Anlaşmalarıyla Batum'la Acaristan'ı Sovyet Gürcistan'a kalmıştı. Bolşevikler Acaristan Meclisi ve dini müesseseleri kapatmıştı. Sadâ-yı Millet'lilerin çoğunluğu Gürcistan içerisindeki özerk Acaristan'da hayatlarına devam etmişken bir kısmı da Türkiye'ye giderek Ankara hükümetine bağlı kuvvetlere katılmıştı.

KAYNAKÇA

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ , 1. Dönem 3. Cilt 44. Birleşim - Sayfa 118. Bkz.

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=&v_sb=BATUM&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=34&v_kullanici_id=10612486&v_gelecek_sayfa=1

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ 1. Dönem 3. Cilt 44. Birleşim - Sayfa 117. Bkz. https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=&v_sb=BATUM&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=34&v_kullanici_id=10612486&v_gelecek_sayfa=1

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ, 1. Dönem 3. Cilt 44. Birleşim - Sayfa 118. Bkz.

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=&v_sb=BATUM&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=34&v_kullanici_id=10612486&v_gelecek_sayfa=1

Sürelî Yayınlar

Ertoba, № 5, 1919. *Ertoba*, № 128. 1919. *Ertoba*, № 177, 1919. (gazete, Gürcüce)
İslami Gürcistan - Samuslimano Saqartvelo, 18 Nisan 1920. (gazete, Gürcüce ve Osmanlıca)

İslami Gürcistan - Samuslimano Saqartvelo, № 321, 1920.

İslami Gürcistan - Samuslimano Saqartvelo, № 356, 1920.

Sadâ-yı Millet (gazete, Osmanlıca)

Saqartelos Respublika, № 7, 1919. (gazete, Gürcüce)

SaqarTvelos Respublika № 223. 1919.

Saqartvelos Respublika, № 57, 1920.

Saqartvelos Respublika, № 135. 1920.

Makaleler ve Genel Eserler

Abaşidze, Memed. *Thzulebani, gamostsa Guram Şaradzem*, Tiflis 1998.

Çumburidze, Dodo. *Acaris Sakithi 1918-1921 Tslebşi Da Kartuli Sazogadoebrivi Azri*, Tiflis 1999.

Dayı, S. Esin. *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, Erzurum, 1997.

Dayı, S.Esin. *Azerbaycan'ın Elviye-ı Selase (Kars, Ardahan ve Batum)'deki Milli Mücadeleye Destekleri*,

<http://e-dergi.atauni.edu.tr/atauniad/article/viewFile/1025001041/1025001039>.

Erdoğan, Fahrettin. *Türk Elllerinde Hatıralarım*, İstanbul, 1954.

Gogolaşvili, Otar. *Sotsialurı Da Erovnulli Modzraoba Samhret-Dasavlet Saqartveloşi 1900-1921 Tslebshi*, Batumi 2005.

Kikava, Nino. *Saqartvelos Didi Şemokmedi Cemal Qiqava*, Batumi 2004.

Meshia, E.. *Saqartvelos Ertianobis Medroşe*, Batumi 1999.

“Saqartvelos Ganukoflobistvis Brdzolis İstoriidan”. I. *Memed Abaşidze (1917-1923), Dokumentebisa Da Masalebis Krebuli*. Şedgenili Ap. Silagadzisa da Vah. Gurulis mier. Tiflis 1998.

Siharulidze, İ.. “*Memed Abaşidzis Tshovrevisa da mogvatseobis umtavresi momentebi*”, Tsığnşi Memed Abaşidze, Rçeuli Natserebi, Batumi 1973.

Sioridze, M.. “*Batumis Olqis Mmartveli Sabço (1918-1919)*”, Saistorio Matsne, № 5, Batumi 1996.

Turmanidze, Otar, “*Batumis Olkis Meclisis İstoriisatvis*”, SamxreT-dasavleTi SaqarT-velo (İstoria, Arqeologia, Etnologia) SaerTaSoriso Samecniero Konferenciis Masalebi, V, Tiflis 2015.

Zosidze, Nugzar, Kukuladze Guguli. *Sedai Miletelta Batumis Olqşi saqmianobis Zogierti Utsnobi Detali*, Ahali da Uahlesi İstoriis Sakithebi, №1 (18), İvane Cavahişvilis İstoriisa da Etnologiis İnstituri, Tiflis 2016.

Zosidze, Nugzar. *Politikuri Situatsia da Erovnull-Ganmantavisuflebeli Modzraoba Acaraşi 1918-1920 tslebşi*, Batumi 1995.

Acara'da 1920'li Yıllarda Sovyet Düzenine Karşı Ayaklanmalar

Teona Kvantchiani*

Özet

Gürcistan'ın Sovyet Kızıl Ordusu tarafından 1921'de işgali sonucu Batum'da da Sovyet rejimi kuruldu ve Acara Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edildi. Acara'da Sovyet düzenin kurulması Müslüman halk tarafından genelde olumsuz karşılandı. Acara Sovyet hükümeti Müslümanların yaşam ve inanışlarına müdahalede bulunmaya başlayınca halk da açıkça isyan ederek silaha sarıldı.

Acaralı Müslüman köylülerin ayaklanmalarını bastıran Sovyet hükümeti kadınların erkeklerle eşitlik propagandasına hız vererek İslam dini Sovyet düzenine karşı bir sakınca olarak görmeye, özellikle gençler ve kadınların ateizm eğitim görmeleri için önlemler almaya başladı.

1920 yılların ikinci yarısından itibaren de Müslümanların hak ve hürriyetlerine açık saldırılara başlanmıştır. Komünistler Acaralı kadınların yüzlerini örtmesini kabul etmiyor ve Sovyet rejimine itaatsizlik simgesi olarak algılıyordu. Batum'da Sovyet liderlerin eşleri ve kızları açık oturumlar ve mitinglerde örtünmesinin Sovyet yaşam tarzına uygun olmadığını açıklayarak yüzleri açıyorlardı.

Kömünistlerin "Acara kültür devrimi" olarak nitelendikleri kadınların yüzleri açma dayatmaları Acara köylüleri için kabul edilemez olduğundan dolayı 1929'de Khulo ilçesinde Sovyet rejimine karşı büyük ayaklama patlak vermişti.

Bildiride Acara'da Sovyet düzenin Müslümanlara karşı faaliyetlerinde meydana gelen ayaklanma detayları ile Müslüman kadınların ateizm propagandasına karşı mücadeleleri de değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Acara, Sovyet baskıları, dini baskı, kovuşturmalar, ayaklanmalar, Batum

* Tiflis Ivane Cavakhişvili Devlet Üniversitesi, Antropoloji Bölümü Doktora Öğrencisi,

ANTI-SOVIET MEETINGS IN ADJARA ON THE 1920s

Abstract

On 24 February of 1921 the Soviet regime was established in Georgia. At the session of the Constituent Assembly of Georgia held in Batumi it was decided that the government of Georgia should migrate and from abroad should continue the fight for the freedom of Georgia occupied by Russia.

Establishment of the Soviet regime was a painful process in Georgia, because the purpose of the Soviet ideology was to erase such signs of ethnic belonging, which were a tradition within centuries along with customs-habits, religious confession, etc. The socio-economic system founded by the Soviet regime, according to which any private property was abolished in the country and everything was passed into the state ownership, turned out to be most difficult for the population of Georgia. It was especially a great problem for the small land population of Adjara, because the land was the only means to earn living for the Adjara peasants. Therefore, it should be mentioned that along with the religious factor the reason of dissatisfaction of the population's further armed revolt was just unbearable economic condition.

This was accompanied by the revolt of 1924, which should have embraced entire Georgia. The Soviet power managed to suppress this revolt. After that strict repressions started in Tbilisi and Batumi. The revolt participants and their supporters were shot without any trial.

Intensive anti-religious campaign started in the villages of Adjara from 1928. The Communists forced the fellow high officials of the Communist Party to make their wives and mothers to publicly take off their national veils and thus to give example to others. The religious centers of different designations: churches, mosques, synagogues, etc were closed in Adjara and turned into various centers.

Economic and social persecution finally conditioned start of the revolt in 1929 in Adjara, Khulo province.

Keywords: Adjara, Soviet Pressure, Religious Pressure, prosecution, revolts, Batumi

24 ŞUBAT 1921 Yılında Tiflis'e giren 11. Kızıl Ordu birlikleri Gürcistan'da Sovyetler Birliği rejiminin yerleşeceğini işaret ediyordu. Buna rağmen Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti hükümeti Sovyet Rusya ile anlaşma yoluna gitmedi. Batum'da gerçekleştirilen Gürcistan Kurucu Meclisi toplantısında, Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti Hükümetinin yurt dışına çıkmasına ve Rusya tarafından işgal edilen Gürcistan'ın özgürlüğüne kavuşması için mücadelenin oradan yürütülmesine karar verildi. 17 Mart 1921 Yılında Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti Hükümeti Batum'dan ayrıldı ve ülkeden göç etti. Bu dönemden itibaren Batum ve çevresi Sovyet yönetiminin egemenliği altına girdi.

16 Temmuz 1921'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Devrim Komitesi Acara Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulması hakkında karar aldı. Bu karara göre:

1. *"Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin parçası olarak Acara Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulacaktır. Şu anda Acara halkının yerleşik bulunduğu şu alanlar bölgenin sınırlarını oluşturur: Kuzeyde ve doğuda Batum'un mevcut idari sınırları, yine güneyde ve güneydoğuda Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Osmanlı İmparatorluğu arasında bulunan devlet sınırlarıdır. Batum kenti bölgenin merkezidir.*
2. *Acara Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti yönetim organları şunlardır: Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti anayasası temelinde kurulacak Meclis, Halk Komiserleri Şurası ve Yerel meclisler.*
3. *Acara Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti yönetiminin çalışma birimleri olarak Halk Şurasında; İçişleri, Adalet, Eğitim, Sağlık, Tarım-Gıda, Finans komisyonları kurulacaktır.*
4. *Acara Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Tüm ticari, ekonomik ve teknik bütçe kaynakları Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti vasıtası ile aktarılır.*
5. *Acara Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Meclisinin, Halk Komiserleri Şurasının ve Yerel Meclislerin tüm işleri ana dilde olacaktır."*¹

¹ Acaris Tsentraluri Sakhelmtsipo Arkhivi, P.R.-1, Anats.1, Sak. 106

Gürcistan'da Sovyet idaresinin kurulması sancılı bir süreç idi ve bu sancılı süreç gelecekte birçok karşı çıkışın ve ayaklanmanın sebebi oldu. Sovyet iktidarı işgal ettiği topraklarda Sovyet ideolojisini yerleştirmeye başladı, bunun için de şart olan köklü reformlara girişti. Yüzyıllar boyunca oluşturulan toplumların gelenek, adet ve kurallarının, dini inanışlarının vd. toptan yok edilmesi gerekiyordu. Sovyet iktidarı tarafından işgal edilen her bir ülkede yerel ekonomik, sosyal, siyasi ve başka türden mevcut devlet yapılanma prensipleri ortadan kaldırılıyor, onların yerine ise Sovyetler Birliğine dâhil olan tüm ülkeler için ortak değer olacak ortak Sovyet ideolojisi ekiliyordu.

Sovyet iktidarı sert askeri disiplin getirdi, önceki iktidar tarafından bırakılan yönetim kurumlarını değiştirdi, yöneticilerini görevden aldı. Devlet kurumlarının makamlarına sadece Komünist Parti üyeleri atanıyordu ve halkın veya karşıt siyasi görüşteki kişilerin her türlü itirazı bastırılıp cezalandırılıyordu. Yıllar boyunca, onlarca general ve diğer subayları Rusya'ya sürdüler. Feodal bey ve aznavurların ise çoğunu kurşuna dizdiler. Basın sıkı şekilde kontrol ediliyordu ve Bolşevik Sovyet rejiminin bu yaptıklarının ortaya çıkarılıp yayınlanması yerel basına esasen yasaktı, ancak Gürcistan sınırları dışında başka yerlerde Sovyet rejiminin uyguladığı baskılar hakkında epeyce yayında bilgi verilmişti. Örneğin, 1927 yılında Paris'te Raymond Diguët'in *Moskova ve Zulüm Altındaki Gürcistan* isimli kitabı yayımlandı. Kitapta Sovyet rejiminin yaptıklarını gösteren birçok gerçek olay incelenmiştir.²

1922 Yılından itibaren Acara'da Sovyet karşıtı eğilimleri olan partiler aktifleşmeye başlıyor. Gürcistan'ın bağımsızlığını yeniden tesis etme sloganı ile Fransa'da sürgünde bulunan Menşevikler, ortak güç oluşturup Sovyet iktidarını yıkabilmek için Sovyet karşıtı başka koalisyonlarla ilişki kurmaya başladılar. Ağustos 1922'de Sovyet karşıtı partiler "Gürcistan Bağımsızlık Komitesi" kurma konusunda anlaştılar, ana amaçları Sovyet düzenini yenmekti. Paris'te, Londra'da, Cenova'da ve Avrupa'nın başka şehirlerinde Gürcistan'ın bağımsızlığının ayağa kaldırılması yardım komiteleri kurdular. Sürgündeki Gürcistan Sosyal Demokrat Partisine Avrupalı Sosyalist ve Sosyal Demokrat partiler büyük yardımda bulunuyordu.³

Sovyetlere karşı yapılan çıkışlardan en önemlilerinden biri 1924 Yılındaki ayaklanma idi. Bu ayaklanmaya Gürcistan'ın tüm bölgeleri katılacaktı, ancak Sovyet yönetimi gizli bilgilere ulaşmayı başarıyordu ve sonuçta Tiflis ve Ba-

² R. Diuge, *Moskovi da tsamebuli Sakartvelo*, Jisiai, Tbilisi, 1994, s.98.

³ M. Çavleışvili, *Antisabçota Modzraoba Acaraşi XX saukumis 20-ian Tsebsi*, T. IV, . Samkhret-Dasavlet Sakartvelos İstoriis Narkvevebi, Shota rustavelis Sakhelmtsifo Universiteti, Batumi, 2012, s.169.

tum'da yeni baskı dalgaları geldi. Ayaklanmayı organize edenler, ayaklanmanın başlangıç tarihi olarak 29 Ağustos tarihi gece saat 2'yi belirlemişti, Gürcistan'ın tüm bölgelerinde aynı anda ayaklanma başlayacaktı, ancak ortaya çıkan yeni ağır durum nedeni ile isyancılar arasında koordinasyon zorlaştı ve belirlenen tarihten bir gün önce, 28 Ağustos gece saat 2'de Çiatura'da ayaklanma başladı. Sovyet iktidarının temsilcilerinden, Güney Kafkasya komitesi yöneticisi Sergo Orconikidze, ayaklanmayı bastırarak cezalandırıcı ordu birliklerini zırhlı trenle ve uçakla acilen Çiatura'ya ulaştırdı. Tüm Gürcistan'da olağanüstü hal ilan edildi. Yine de 29 Ağustosta Gürcistan'da neredeyse her bölgede ayaklanma başladı, fakat ortaya çıkan ağır durum nedeniyle başarıya ulaşamadı.

Ayaklanmanın başladığı 28 Ağustos günü, Acara Sovyet yönetimi Kobuleti'de Sosyalist-Federalistlerin ayaklanacağına dair bilgi aldı. Aynı gün Sosyalist-Federalistlerin silahlı kanadının tüm üyelerini tutukladılar. Aynı şekilde, Sovyet karşıtı partilerin Acara'daki organizasyonlarının liderlerini, Gürcistan Sosyalist-Federalist Partisi Acara Komitesi Başkanı ve onun yol arkadaşlarını ve başka üyelerini tutukladılar. 28 Ağustos 1924 Yılında Acara'da askeri sıkıyönetim ilan edildi. Ayaklanana karşı savaşmak üzere Komünistlere seferberlik emri verildi. Ayaklanana karşı kurulan birliklere, Acara köylerinden Komünist Partili ve herhangi bir partiye üye olmayan 1200 kişi dâhil ettiler. Türkiye sınırını ve Guria Bölgesi sınırını kapattılar. Gürcistan, Sovyet zulmünün yine bir şiddetli dalgasına maruz kaldı. Ayaklanmaya katılanlar ve onlara yardım ettiğiinden şüphe duyulan kişiler, hiçbir araştırma ve yargılama yapılmadan kurşuna dizildi. Tüm Gürcistan'da muhalefet partileri yasaklandı. 1924 Yılı Eylül ayının ikinci yarısından itibaren Gürcistan'da tek partili düzene geçildi ve bu da toplumda demokratik prensiplerin yerleşmesini keskin biçimde ve olumsuz etkiledi.

Sovyet Rusya'da hangi siyasi ve sosyal-ekonomik sistem varsa Gürcistan'da o yerleşti. Bu sistem, her şeyden önce özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasını ifade ediyordu. Bu yolla, devletin her bir vatandaşını devlet idaresine bağlı kılması kolaylaşacağından, ülkede mevcut tüm maddesel değerlerin yöneticisi ve sahibi devlet oluyordu. Bu tür ekonomi siyasetinin yürütülmesi, devletleştirilen fabrikaların baskın çoğunluğunun bulunduğu şehirlerde nispeten kolay oldu. Toprak mülkiyetleri bulunan ve bu topraklarda üretilen tarımsal ürünlerin kalkın temel gelir kaynağı olduğu kırsal alan ve köylerde bu sürecin yürütülmesi şehirlere kıyasla daha sancılı idi. Halkın memnuniyetsizliğinin ve sonrasında da silahlı ayaklanmaya girişmesinin temel sebebi, dini faktörle birlikte, dayanılmaz ekonomik şartlar oldu. Özellikle, ekilebilir arazilerin kısıtlı olduğu Acara'da halk için daha ağır şartlar meydana geldi. Sovyet yöne-

timi temsilcileri yerel şartları dikkate almıyorlar ve merkezden gelen emirleri doğrudan uyguluyorlardı.

Gürcistan'ın başka bölgelerinde olduğu gibi, Sovyet yönetiminin kurulduğu ilk yılda, toprakların kıt olduğu, bu nedenle de kendi kısıtlı tarımsal üretimi ile kendi halkının ihtiyaçlarını karşılamayı dahi tam olarak başaramayan Acara'da da tarım ürünleri üzerinden gıda vergisi getirdiler. Doğal olarak, bu da Acara halkının ciddi anlamda galeyana gelmesine sebep oldu. 24 Ocak 1922'de Acara Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Tarım Halk Komiserliği'nin yayınladığı emre göre, Acara Bölgesinde, yerel feodal beylere bağlı olan mevcut tüm topraklar ve ormanlık alanlar tamamen ellerinden alınıyor ve idareye devrediliyordu. Bu toprakların köylüler tarafından işlenmesi de sadece ve sadece, daha sonra devletin belirleyeceği şartlarda mümkündü.⁴ Batum'da halkın elindeki tüm mal varlığına el konuldu, bunlar arasında fabrikalar, restoranlar, oteller, tiyatrolar, hamamlar ve tüm bu binalardaki tüm envanter de vardı.

Sovyet iktidarının yerel temsilcileri daha sonra köy ürünlerinden verginin tarımsal ürün olarak alınması yerine para olarak ödenmesi kuralını getirmiş olup, bu da aynı şekilde ağır bir yük olarak Acara halkına yüklendi. Tarımsal ürün vergisinin yazılması da yanlış yapılıyordu. Köylülerden bu vergileri silah zoruyla alıyorlar, ailelerin eşyalarını alıyorlar ve resmi olarak satıyorlardı. Sovyet vergi sistemi Dağlık Acara'da halka domuz vergisi getirdiğinde, artık tüm sınırları aştı. Bu hangi şartlarda gerçekleşmişti? Dağlık Acara'da domuz yetiştiriciliği hiç yapılmıyordu; doğal olarak domuz eti de yemiyorlardı; çünkü bilindiği üzere İslam dinine göre domuz etinin yenmesi yasaktı. Sovyet yönetiminin halka evlerde ihtiyaç olan işlenmiş gıda ürünleri yardımını gerçekleştirememesi sebebiyle, Acara halkı arasında küçük tüccarlar ortaya çıktı, onlar küçük ev ihtiyaçlarını almaya Türkiye'ye geçiyorlardı. Sovyet yönetimi halkı o kadar kısıtlıyordu ki bu tür ticaretle uğraşanları kaçakçı olarak kabul etti ve zorbaca davranıp sorun çıkarıyor ve onları kısıtlıyordu.⁵

Sosyal ve ekonomik konular dışında Sovyetler Birliği iktidarı tüm Gürcistan'da halkı dini açıdan da kısıtlıyordu. Sovyet ideolojisine göre Sovyet vatandaşı herhangi bir dine mensup olmamalıydı. Dolayısıyla tüm ülke genelinde her bir din baskı altına alınıyordu. Gürcistan halkının büyük kısmı Ortodoks Hristiyan inancına sahipti, yine Gürcistan'ın güney-batı kısmı, Karadeniz kıyısında bulunan Acara halkının çoğunluğu Müslümandı. Burada bulunan

⁴ Acaris Tsentraluri Sakhelmtsipo Arkhivi, P.3, Anats.2, Sak.272.

⁵ O. Turmanidze, 1929 Tzlis Acankeba Acaraşi (Saarkivo Sammartveloşi Datsuli Dokumentebis Mikhedvit), Samkhret-dasavlet Sakartvelo (Istoria, Arqeologia, Etnologia), II, Universali, Tbilisi, 2012, s. 55.

hocalar ve hocaların baskın çoğunluğu dini eğitimlerini Türkiye’de almıştı. 1927-1928 yıllarında Acara Bölgesel Komisyonu Gürcistan Komünist Partisi Merkez Komitesi yönetimi ile anlaşarak birtakım kararlar alıyordu; buna göre bir çırpıda bu bölgede bulunan adet-kurallar ve dini inanışlar yok edilecekti. Acara’da dini törenler, şeriat kuralları yasaklandı. Dini eğitim veren yerler kapatıldı. Aynı zamanda, Müslüman kadınların giymekte olduğu çarşaf Acara’da yasaklandı.

Acara köylerinde din karşıtı aktif kampanyalar 1928 yılında başladı. Gürcistan Komünist Partisi Acara Bölgesi Komisyonu Başkanlığı 1928 yılında ve 1929 yılının Ocak-Şubat aylarında birkaç kez çarşafın çıkarılması, dini inanışlar, İslami dini yapılar (cami, hoca mektebi) konularında inceleme yaptı. 16 Temmuz 1928 yılında aldıkları kararla Khulo Mezrası komünistleri ve komünist partisi üyelerine önce kendi ailelerindeki kadınların çarşaflarını çıkararak bu şekilde başkalarına örnek olmaları görevi verilmiş olup, Acara’lı kadınların küçük bir kesiminin çarşaflarını törenle çıkarması gerçeğini bu bağlamda incelememiz mümkündür. Örneğin, 1929 yılı Ocak ayında Acara’da o zamanki Khulo Mezrası merkezinde Khulo’lu kadın Pembe Khozrevanidze halkın önünde çarşafını çıkardı ve aynı zamanda: “bu aydın ülkede çarşaf neme lazım” dedi ve komşularının gözü önünde çarşafını yaktı. Çarşaf giyilmesine karşı olan kadınlar esasen Komünist yöneticilerin aile fertleri idi. Pembe Khozrevanidze de Khulo Mezrası Yürütme Komisyonu Başkanı Riza Khozrevanidze’nin annesi idi.

1928 Yılı 1-7 Kasım tarihleri çarşaf çıkarma haftası olarak ilan edildi. Tüm köylerde halkı çarşaf çıkarma toplantılarına davet ediyorlardı. 15 Kasım 1928’de Acaralı Kadınlar Cumhuriyet toplantısı yapıldı. Ortak toplantılar sırasında köylüleri silahla tehdit ediyorlar ve böyle görüşmelere hasta bile olsalar eşlerini getirmeye mecbur ediyorlardı. İnançlı kişilere hakaret ediyorlar, yine din adamları hocaları korkutuyorlar ve Batum sokaklarında eşeğe oturup dolaştırıyorlardı. Partinin ileri gelenleri toplantılarda açık olarak cami ve hoca mekteplerinin ahlaksızlık yuvası olduğunu söylüyordu.

Doğal olarak tüm bunlar yerel halk arasında sert tepkilere yol açıyordu. Bir toplantıda Khulo köylerinde yaşayan bir köylü kadın söz alarak halka şunları söylüyor:

“Daha önce Menşevikler, İngilizler, Türkler vardı, o zamana kadar ise Çarlık iktidarı. Hiç birisi bizi Komünistler gibi bu şekilde üzmemişti; öyle büyük vergiler koyuyorlar ki bizim imkânlarımızı aşılıyor, çocuklarımızı askere götürüyorlar, zorla çarşaflarımızı çıkarttırıyorlar, camileri ve hoca mekteplerini kapatıyorlar

*ve dine karşı geliyorlar... Komünistler halkı boğuyorlar, her şeyimizi aldılar, şimdi de bize – kadınlara sıra geldi. Ben köy köy gezip herkese komünistlere inanmayın diyeceğim”.*⁶

Acara kalkının büyük kesimi, onlar arasında da özellikle kadınlar ve din adamları camilerin ve mescitlerin kapatılmasını ve kadınların çarşafklarının zorla çıkarttırılmasını protesto ediyorlardı. Durumun en gergin olduğu yer, halkın seçime katılmaması nedeni ile Aralık 1928 yılındaki meclis seçimlerinin iptal edildiği Khulo idi. Bu nedenle Komünist Parti Acara Bölge Komitesi A. Kalandadze ve R. Khozrevanidze’yi çalışmak üzere Khulo Bölgesine gönderdi. Onlar, dini ritüelleri yerine getirenleri şiddetli takip ediyorlar, güç kullanarak kadınları çarşafklarını çıkarmaya mecbur ediyorlardı.

Kobuleti İlçe Meclisi Yürütme Komitesi Başkanlığının 5 Mart 1939 yılındaki toplantısında alınan kararlar arasında “Kobuleti eski cami binasının tiyatroya dönüştürülmesi hakkında” bir madde görüyoruz.

Başkanlığın toplantısında alınan kararlar:

1. Kobuleti kentinin eski cami binasının uygun şekilde tiyatroya dönüştürülmesine karar verildi.
2. Acara Sanat Komisyonu Mühendisinin eski cami binasının tiyatroya dönüştürülmesi ile ilgili projesinin uygun görülmesine, buna göre yapıya bitişik sahne inşa edilmesine... Bunun sonucunda da tiyatro salonu seyirci kapasitesinin 600-700 kişi olmalıdır.
3. Acara Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Meclisinden, önümüzdeki yıl için, Kobuleti eski cami binasının tiyatroya dönüştürülmesi amacıyla 300 bin Manat bütçe istenmesi.⁷

Acara Bölgesinde her çeşit dini merkez; kiliseler, camiler, sinagog vd. kapatılarak farklı farklı merkezlere dönüştürüldü.

Dini merkezlere karşı benzer uygulamalar o kadar yaygındı ki bu konuda ülke sınırları dışındaki yayınlarda bilgiler veriliyordu.

Sonuç olarak halkın memnuniyetsizliği ayaklanmaya dönüştü. Din adamları halkın karşı çıkışını teşvik ediyordu. Ayaklanma ilk olarak 7 Mart 1919’da Çvani Köyünde oldu ve buna başka köyler de katıldı. Devlet istihbaratının üyeleri çıkan ayaklanma hakkında Acara Özerk Cumhuriyeti yönetimini haberdar ettiler. Yönetim de kendi açısından güç kullanmadan durumu sakinleştirmeyi istiyordu. Onlar isyancılarla görüşmek üzere Acara Merkez Yürütme Komitesi

⁶ Acaris Tsentraluri Sakhelmtsipo Arkhivi, P17, An. 18, Sak. 95.

⁷ Acaris Tsentraluri Sakhelmtsipo Arkhivi, P.R.-2, Anats.1, Sak.109.

Başkanı M. Surmanidze, İçişleri Halk Komiseri İ. Bregadze ve başkalarını gönderdiler. Ancak barış görüşmeleri bozuldu ve isyancılar hükümet yetkililerini tutukladılar. İsyancılar yaklaşık 700 kişiden oluşan silahlı birlik oluşturdular. İsyan tüm Khulo vadisini sardı. Ayaklanmanın başlarında isyancılar başarı elde etti, sınır karakollarını ele geçirdiler, ancak, kısa sürede, ayaklanmaya katılanları bizzat kurşuna dizmesi ile bilinen Gürcistan Devlet Siyasi Yönetiminin Başındaki L. Beria'yı özel birliklerin başında Hhulo Mezrasına gönderdiler. Eşit şartlarda olmayan çatışmada isyancılar tutukladıkları kişileri serbest bırakmak ve ormanlara kaçmak zorunda kaldılar.

Acara'ya silahlı güçlerin girdiği sırada Stalin'in direktifi gereği isyancılara baskı yapılmayacak, yine dini konulara ve kadınların çarşaf çıkarmasına gelince o konuda da zor kullanılmayacaktı. Kapatılan tüm cami ve hoca mektepleri yeniden açılacaktı, ancak, Stalin'in talimatı yerine getirilmedi ve halka karşı cezalandırıcı birlikler ve ağır savaş silahları gönderildi. L. Beria ve onun birliklerinin ayaklanan halka karşı nasıl acımasız davranacağı da seslendirildi. Aynı zamanda, L. Beria bizzat kendisi suçsuz insanları da kurşuna diziyordu. Tüm bu acımasızlık ülke sınırlarını aştı ve tüm dünyada duyuldu. Stalin bu konu ile ilgili olarak İ. Orakhelaşvili'ye ikinci bir talimat gönderiyor ve Acara'da silah kullanılmasından dolayı büyük üzüntü duyduğunu belirtiyor, bundan dolayı da birçok kişi cezalandırılıyor, ancak halkı cezalandıran birliklerin baş organizatörü L. Beria cezasız kalıyor.⁸ İsyancılar Sovyet birliklerine yenilmesine rağmen, halkın karşı çıkışları uluslararası alanda ses getirdi ve bu nedenle de Sovyet yönetimi halka formalite gereği ödün vermeyi tercih edip 17 Mart 1929 tarihinde Güney Kafkasya, Gürcistan ve Acara Hükümeti adına şu açıklamayı yaptı:

1. Khulo ilçesinin bazı köylerinde meydana gelen olaylar nedeni ile hiç kimse cezalandırılmayacaktır. Herkes kendi toprağına dönüp barış içinde çalışabilir. Bu açıklamayı okuyup anlamsız karşıtlığı derhal bırakacak ve evine dönecek herkesi affettiğimizi herkese açıklıyoruz.
2. Bundan sonra, dini inançlara, geleneklere ve adetlerle ilgili işlere karşı, özellikle de çarşafın çıkarılması, camilerin, hoca mekteplerinin kapatılması için hiçbir güç kullanımına yer verilmeyecek, ortak inançlarla alay ve inançlara hakaret edilmeyecektir. Bu konuda suç işleyecek olanlar cezalandırılacaktır.

⁸ M. Çavleişvili *Antisaşçota Modzraoba Acaraşı XX saukunis 20-ian Tslebshi*, T. IV, . Samkhret-Dasavlet Sakartvelos İstoriis Narkvevebi, Shota rustavelis Sakhelmtsifo Üniversitesi, Batumi, 2012, s.176.

3. Sovyet yönetiminin güç kullanan veya halka kaba davranan yerel temsilcileri, gerekli araştırmaların sonucunda ağır şekilde cezalandırılacaktır.⁹

Maalesef, alınan bu kararlar ve verilen sözler sadece yüzeysel olarak gerçekleşmiştir. Kadınların çarşaflarının çıkarttırılması kampanyası, camilerin ve hoca mekteplerinin kapatılması, geçici olarak durmuş, vergiler de geçici olarak azaltılmıştır. 20. Yüzyılın ilk yarısında Sovyet yönetimi 1929 yılında ayaklananların dosyasını yeniden açtı ve onları yeni baskılara kurban etti.

Böylece, Sovyet sistemi ve Sovyet ideolojisinin Gürcistan'ın diğer bölgelerine ve Acara'ya yerleşmesi halkta büyük memnuniyetsizliğe yol açmış, buna Sovyet karşıtı çıkışlar ve isyanlar eklenmiştir. Sovyet sisteminin yerleşmesi, her bir vatandaşın devlete bağlı kalması ve kendi açısından halkın itaat altında olması amacının temeli olacak bu sistem özel mülkiyeti yasakladığından ve her şeyin devlete ait olması gerektiğinden halk için çok önemli ekonomik sorunlar oluşturmuştur. Her bir vatandaşın toprakları dâhil sahip olduğu her şey elinden alındı, bu da toprağın kısıtlı olduğu Acara'nın halkı için büyük problem oldu. Buna farklı alanlarda anlamsız vergiler de ekleniyordu.

Ekonomik sorunların yanı sıra halk için en keskin ikinci rahatsız edici faktör, dini baskılar ve asırlar boyunca yerleşmiş olan adet ve geleneklere karşı yapılan saldırılardı. Dinin etnik özelliklerden biri arasında olduğu biliniyor ve sadece bu mücadele ettikleri konular onları diğer Sovyet ülkelerinin vatandaşlarından ayırıyordu ve Sovyet yönetimi de bu nedenle ona karşı mücadele ediyordu, çünkü Sovyet vatandaşlarının herhangi ulusa ait olduklarına dair bir duygu taşıması gerekiyordu.

Gürcistan için de yüzyıllar boyunca Hristiyanlık ulus kimliğinin böyle bir işareti idi. Zaman içerisinde Acara'ya Müslümanlık giriyor ve o kademeli olarak Acaralının yaşam ve kültürünün ayrılmaz parçası oluyor. Doğal olarak, Sovyet düşüncesinde Müslümanlık tıpkı diğer dini inançlar gibi kabul edilemez bir şeydi ve bu nedenle ona karşı saldırıya geçtiler ve kadınların çarşafının çıkarılmasına odaklandılar. Bu, Acaralı kadının şahsına yapılmış en büyük hakaretti, çünkü çarşaf giymek onun için ailenin, geleneklerin ve adetlerin korunmasının sembollerinden biri idi.

Günümüzde, farklı dini inançlara mensup insanlar Acara'da birlikte yaşıyorlar. Halkın büyük kesimi Müslümandır. Dağlık Acara'dan, heyelan gibi doğal afetler dolayısıyla, Acaralıların bir kısmı, 20. Yüzyılın sonlarında ovalara göç etti. Acaralılar, yeni göç ettikleri yerlerde camiler inşa ettiler. Gerek Aca-

⁹ Acaris Tsentraluri Sakhelmtsipo Arkhivi, P.R.-12, Anats.1, Sak.894.

ra'da yaşayan, gerekse ovalara göç eden Acaralı Müslümanlar, dini eğitimlerini esasen Türkiye'de alıyorlar.¹⁰

KAYNAKÇA

Çavleişvili, M., *Antisabçota Modzraoba Acaraşi XX saukunis 20-ian Tslebshi*, T. IV, . Samkhret-Dasavlet Sakartvelos İstoriis Narkvevebi, Shota rustavelis Sakhelmtsifo Universiteti, Batumi, 2012, 166-178.

Gogolişvili, O., *Antisabçota Modzraoba Acaraşi 1921-1929 Tzlebşi*. Alioni, Batumi, 2000, 89.

Turmanidze, O., *1929 Tzlis Acankeba Acaraşi (Saarkivo Sammartveloşi Datsuli Dokumentebis Mikhedvit)*, Samkhret-dasavlet Sakartvelo (Istoria, Arqeologia, Etnologia), II, Universali, Tbilisi, 2012, 54-64.

Diuge, R., *Moskovi da tsamebuli Sakartvelo*, Jisiai, Tbilisi, 1994, 160.

Kvantchiani, T., *Kvemo Kartli'de etnografik alan çalışması*, 2017.

¹⁰ T. Kvantchiani, *Kvemo Kartli'de etnografik alan çalışması*, 2017.

Kafkas İslam Ordusu *'Nun Azerbaycan'ı Kurtarma Misyonu*

Dr. Akif Valiyev*

Özet

1917 devriminden sonra Güney Kafkasya'da gergin bir askeri ve siyasi durum oluşmuştur. Yönetim boşluğunu ve anarşiyi ortadan kaldırmak için oluşturulan Transkafkasya Komiserliği ve Kafkasya Seymi mevcut tarihi şartlar altında görevlerini yerine getiremedi ve dağıldı. 26 Mayıs 1918'de Gürcüler, Ermeniler Seymden ayrılarak bağımsızlıklarını ilan ettiler. 28 Mayıs 1918'de Seymde temsil edilen Azerbaycanlı milletvekilleri Azerbaycan Milli Konseyi'ni (ilk parlamentosu) kurarak, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin İstiklal beyannamesini açıkladılar. 4 Haziran 1918'de Batum'da Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile Osmanlı devleti arasında dostluk ve işbirliği anlaşması imzalandı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti asayişin ve güvenliğin temini için Osmanlı Devleti'nden askeri destek istedi. Bu isteğe ve talebe uygun Kafkas İslam Ordusu oluşturuldu. Azerbaycan askeri kuvvetlerinden ve profesyonel Türk ordusundan oluşan Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğü uğrunda 6 ay mücadele etti. 15 Eylül 1918'de Bakü Bolşevik-Ermeni birleşmelerinden azad olundu. Dağlık Karabağ'da Ermeni saldırıları durduruldu.

Bu bildiriye 1918 yılında kurulan Kafkas İslam Ordusunun Azerbaycan'daki mücadeleleri hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kafkas İslam Ordusu, Azerbaycan gönüllüleri, Nuri Paşa, Gence, Bakü, "Azerbaycan" gazetesi.

* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Öğretim Üyesi

THE RESCUE MISSION OF THE CAUCASIAN ISLAMIC ARMY IN AZERBAIJAN

Abstract

After the 1917 revolution, there was a tense military-political situation in the South Caucasus. The Transcaucasia Commissariat and the Caucasus Seym, which were created to remove the management vacancy and the anarchy from the middle, did not know enough to fulfill their duties under the current historical conditions and dispersed. 1918 On May 26, Georgians declared that the Armenians emerged from Seym and declared their independence. Azerbaijani deputies represented in Seym on May 28, 1918, created the National Council of Azerbaijan (first parliament) and proclaimed the Independence Declaration of the People's Republic of Azerbaijan. On June 4, 1918, a friendship and cooperation agreement was signed between the People's Republic of Azerbaijan and the Ottoman state in Batumi. The People's Republic of Azerbaijan requested military support from the Ottoman State for the establishment of security and security. The Caucasian Islamic Army was created to this end and to the student. The Caucasian Islamic Army, consisting of the Azerbaijani military forces and the professional Turkish army, took six months of war for the territorial integrity of the People's Republic of Azerbaijan. On September 15, 1918, Baku was freed from the Bolshevik-Armenian associations. The Armenian attacks in Nagorno-Karabakh were stopped.

Keywords: Caucasian Islamic Army, The volunteers of Azerbaijan, Nuri Pasha, Gence, Baku, Newspaper *Azerbaijan*

1917 DEVRİMİNDEN sonra Güney Kafkasya'da gergin bir askeri-siyasi durum oluştu. Yönetim boşluğunu ve anarşiyi ortadan kaldırmak için oluşturulan Transkafkasya Komiserliği ve Kafkasya Seymi (Meclisi) mevcut tarihte şartlar altında görevlerini yerine getiremedi ve dağıldı. 26 Mayıs 1918 tarihinde Gürcüler ve Ermeniler Seym'den çıktıklarını ve bağımsızlıklarını ilan ettiler. Seym'deki katılan Azerbaycanlı milletvekilleri delegasyonu 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Milli Konseyi'ni (ilk parlamentosu) oluşturarak, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin İstiklal Beyannamesini ilan ettiler. 4 Haziran 1918'de Batum'da Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile Osmanlı devleti arasında Dostluk ve İşbirliği Anlaşması imzalandı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti aşayışın ve güvenliğin temini için Osmanlı Devleti'nden askeri destek talebinde bulundu. Bu talep ve ihtiyaca uygun olarak Kafkas İslam Ordusu oluşturuldu. Azerbaycan askeri birlikleri ile profesyonel Türk ordusundan oluşan Kafkas İslam Ordusu, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğü uğruna 6 ay mücadele verdi. 15 Eylül 1918'de Bakü Bolşevik-Ermeni birliklerinden kurtarıldı. Yukarı Karabağ'da Ermeni saldırıları durduruldu.

Birinci Cihan Harbinin sonuçları, Rusya'da 1917 yılında yaşanan devrim olayları, Güney Kafkasya'daki askeri-politik durumun değişmesine yol açtı.

1917 yılı Ekim ihtilalinin ardından Rusya genelinde etnik ihtilaflar başladı, esaretten kurtulmaya çalışan Türk-Müslüman halkların milli uyanış süreci ivme kazanmış oldu, milli bağımsızlık harekâtının hudutları genişledi, milli-kültürel ve toprak özerkliği sloganlarının yerini istiklal fikri aldı. Yeni askeri-politik durum, Rusya'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi Transkafkasya'yı da etkiledi ve yeni yönetim düzeni oluştu. Geçici Transkafkasya Komiserliği, bunun ardından oluşturulan Transkafkasya Seymi, bölgenin Azerbaycanlı, Gürcü ve Ermeni halklarının önde gelen lider ve politikacılarından oluşsa da, kurum içindeki ihtilaflara son verilemedi. En önemli görüş farklılığı ise Türkiye'ye yönelik tutumdan kaynaklanıyordu.

Transkafkasya Komiserliği ve Seym'deki Gürcü ve özellikle de Ermeni gruplar Türkiye'nin bölgede güçlenmesine tamamen karşı çıkıyorlardı. Yalnızca Seym'deki Azerbaycan grubu, tartışmasız olarak Türkiye'ye yakınlaşmadan

yana tutum sergileyerek bolşevik Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında gerçekleşen barış görüşmelerine Güney Kafkasya'nın bağımsız taraf olarak katılmasında ısrar ediyordu. Azerbaycan siyaset adamlarının bu tutumunu zorunlu kılan şart; etnik, dini, tarihi etkenlerin yanı sıra Güney Kafkasya'nın değişik noktalarında yerli Türk-Müslüman nüfusa karşı Ermeni gerillaların şiddet uyguluyor olmasıydı. Hem Azerbaycan tarafının, hem de Türk hükümetinin Transkafkasya Seymi'ne defalarca yaptıkları başvurulara rağmen, Ermeni vahşetini durdurma yönünde hiçbir önlem alınmıyordu.

1918 yılı ilkbaharında Bakü Sovyeti'nin bolşevik-taşnak birlikleri tarafından Bakü'de, Bakü dahil, Gence, Erivan illerinde, ayrıca Türkiye'nin Kuzey-Doğu illerinde Ermeni çetelerinin vahşiliği, yürüttüğü soykırım politikası, Seym'in Azerbaycan grubunu, Güney Kafkasya devletinin Osmanlı devleti ile ilişkileri çerçevesinde net bir tutum sergilemek zorunda bırakıyordu. Ancak ne Seym'in 22 Nisan 1918 tarihinde Güney Kafkasya'nın bağımsızlığını ilan etmesi, ne de Türkiye ile görüşmelere başlama kararı, bölgedeki etnik ihtilafların durmasına götürmedi, tam tersine Türk-Müslüman nüfusa karşı Ermeni terörünün yeni, daha gergin bir dalgası başladı. Böyle bir ortamda Azerbaycan'ın milli güçleri, Azerbaycan Türkleri'nin kaçınılmaz katliamdan kurtarmanın tek yolunun kardeş Türkiye'ye askeri yardım için müracaat etmek olduğunu gitgide daha net bir şekilde anlıyordu.

Türk ordusu Doğu Cephesi Kumandanı Vehip Paşa, Bakü'yü düşman güçlerden temizlemek ve Müslümanlar'ı kurtarmak için Türk ordusunun bölgeye gönderilmesi gerektiği kanaatindeydi.¹ Azerbaycan'ın değişik bölgelerinde oturan insanlar, Transkafkasya Seymi, Türk hükümeti ve Türk ordusunun Kafkasya Askeri Kumandanlığı'na müracaat ederek Azerbaycan'a Türk askerlerinin gönderilmesini talep ediyorlardı.

Güney Kafkasya'da çoğunlukta olan bu üç millet arasındaki ihtilaflar, sonuçta Güney Kafkasya devletinin parçalanarak bağımsız Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetlerinin kurulmasına yol açtı. Azerbaycan Milli Konseyi, Tiflis'te son derece gergin bir ortamda 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin istiklalini beyan etti. Yeni kurulmuş olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çözmesi gereken önemli görevleri vardı. Azerbaycan'ın geleneksel siyasi merkezi olan Bakü'nün taşnak-bolşevik birliklerinden kurtarılacak devletin toprak bütünlüğünün sağlanması, en önemli görevler arasındaydı.

Stepan Şaumyan başkanlığındaki Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'ne bağlı, elinde yeterince silah ve cephane bulunduran "Kırmızı Gvardiya" (Kırmızı

¹ *Vozrojdenie gazetesi*. Rusça. 16 Mayıs, 1918.

Muhafız Birlikleri), mevcut durumdan yararlanarak Sovyetler hükümeti kurma adı altında Bakü’de ve diğer bölgelerde Müslüman nüfusu toplu halde katlediyor, Gence istikametinde hücum operasyonları düzenliyordu. Diğer cephe Zengezur’u işgal ederek Karabağ’a hücum eden Andranik de Şaumyan’la birleşmeye çalışıyordu. Gergin bir tarihi ortamda kendi askeri birliklerini tam olarak şekillendirme fırsatı bulamayan genç Azerbaycan devleti, askere ve yardıma ihtiyaç duymaktaydı. Azerbaycan Milli Konseyi Başkanı M.E.Resulzade, “bu zor durumdan milleti kurtaracak çarenin Türkiye’de olduğu” fikrini Azerbaycan Milli Konseyi’ndeki ideolojik ve siyasi görüşleri farklı, hatta birbirine zıt olan solcu, sağcı, milliyetçi, merkezîyetçi partiler bile paylaşıyordu. Batum’da gerçekleşen barış görüşmeleri sırasında Türkiye’nin Azerbaycan’a askeri yardım yapması da müzakere konusuydu. Bağımsızlığını dünya devletlerine beyan eden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, istiklalini beyan etmesiyle uluslararası ilişkiler sisteminin bir parçasına dönüştüğünden Türkiye’nin Azerbaycan’a askeri yardımı yalnızca yasal çerçevede gerçekleşebilirdi.

4 Haziran 1918 tarihinde Batum’da Osmanlı devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında yapılan dostluk anlaşması, iki devlet arasında askeri işbirliğinin yasal temelini teşkil etti.

Azerbaycan’ın Türk-Müslüman nüfusunu bolşevik istilası ve Ermeniler’in yaptıkları katliamdan kurtarmak, Azerbaycan’ın toprak bütünlüğü ve istiklalini temin etmek için Türkiye Harbiye Nazırı Enver Paşa’nın inisiyatifi üzerine Kafkas İslam Ordusu kuruldu. 25 Mayıs - 17 Kasım 1918 tarihleri arasında Azerbaycan’ın istiklali ile toprak bütünlüğü uğruna 6 ay boyunca mücadele veren Kafkas İslam Ordusu’nda ikili komutanlık sistemi uygulanmaktaydı. Türkiye Harbiye Nazırlığı Doğu Cephesi kumandanlığına bağlı olan bu ordu, aynı zamanda Fethali Han Hoyski tarafından yönetilen Azerbaycan Milli Hükümeti’ne bağlıydı. Kafkas İslam Ordusu kumandanı, 29 yaşında olan Nuri Paşa sadece Azerbaycan’daki Türk askeri birliklerinin kumandanı değil, aynı zamanda Milli Müslüman Kolordusu, “Dikaya Diviziya” (Vahşi Bölüm) bünyesinde kurulan Azerbaycan Kolordusu kumandanıydı. Silahlı grupların, gönüllülerin, yerli Kafkas İslam Ordusu kumandanlığı ile Azerbaycan milli hükümeti arasındaki ilişkiler Harbiye Nazırlığı üzerinden sağlanmaktaydı.

Bolşevikler, istiklal savaşına karşı mücadele eden çok sayıda basın organını ele geçirdiklerinden basın, Türkiye’nin Azerbaycan’a yaptığı askeri yardımdan halkın “memnun olmadığını” yazıyor, bu yönde propaganda yapılıyordu. Ancak Tiflis’te yayınlanan “Borba” (Mücadele), Türk askerinin bölgeye gelişini, Nuri Paşa’nın halkla ilişkilerindeki olumlu hususlardan da söz ediyor ve genç Türk kumandanın mesajlarını halkın olumlu karşıladığının altını çiziyordu:

“Sizleri, Müslüman nüfusu tebrik ediyorum. Türkiye’nin din kardeşleri ve akrabalarıyla birleşme arzusu gerçekleşti. Yeni doğmuş gibiyim... Ben, sizin güveninizi kazanacağım”.² Türk-İslam dayanışması, iktidardaki “İttihad-ı Terakki”cilerin siyasi-stratejik hedefinden doğan bu konuşmanın duygusal tonu, Azerbaycan kurtuluş savaşı ve Türkiye-Azerbaycan kardeşliğinin bir göstergesiydi. Bu konuşmanın içeriğinden de görüldüğü gibi Türkiye devleti; din kardeşleri, akraba kavimle birleşmeyi, istiklal mücadelesine destek vermeyi, toprak bütünlüğünü sağlamayı bir amaç olarak benimsemiştir. Nuri Paşa Yevlah’da karşılama töreninde “Tüfekler artık size, halka gerekmeyecektir. Askerler sizin huzurunuzu koruyacaktır.”³ demiştir.

Profesyonel subay ve erlerden oluşan ilk heyet, 6 Haziran 1918 tarihinden itibaren Azerbaycan’a gelmeye başladı.

Kafkas İslam Ordusu’nun kurulması, ordunun ilk savaş denemesi, Türkiye-Azerbaycan askeri birliklerinin Bakü’nün kurtarılması uğruna faaliyetleri, Karabağ’da Ermeni ayrılıkçılığına karşı mücadele birkaç aşamadan geçmiştir;

1. Türk askeri birliklerinin Azerbaycan’a gelişi, Kafkas İslam Ordusu’nun oluşturulması (Mayıs-Haziran 1918),
2. Bolşevik-taşnak güçleriyle çatışmalar (Haziran-Temmuz 1918), Bakü’nün kurtarılması uğruna yapılan operasyonlar (5 Ağustos-15 Eylül 1918), Karabağ harekâtı (15 Eylül-17 Kasım 1918).
3. Kafkas İslam Ordusu’nun dağılması ve Azerbaycan’ı terk etmesi. Bu aşamalar toplam 6 ay sürmüştür.

Kafkas İslam Ordusu’nun Gence’ye gelişine kadar Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin askeri potansiyeli hakkında 9. alay subayı, Gence’den Bakü’ye ve Karabağ’a dek savaş yolu geçen Mucip Kemalyeri, hatıralarında yeterince bilgi vermiştir. M.Kemalyeri’nin kaleme almış olduğu bu gerçekler, Azerbaycan direniş harekâtında yüzbaşı rütbesiyle rol alan, bolşevik istilasının ardından Türkiye’ye muhaceret etmek zorunda kalan ve Türk ordusunda süvari general rütbesine dek terfi etmiş olan Samed bey Refibeyli (Saygı)’nın verdiği bilgilere dayanmaktadır: “Azerbaycan’ın Gence’de ordu karargahı ve muhafız bölümü, 2 toplu sahra bataryası, 4 toptan oluşan sahra bataryası, öğrencilerden oluşturulmuş bir piyade bölümü, bir adet zırhlı tren, Alman cephesinden Gence’ye dönen bir adet süvari alayı, Zagatala bölgesinde bir adet polis ekibi

² *Borba* gazetesi. Rusça. 26 Haziran, 1918.

³ *İttihad* gazetesi. Rusça. 10 Şubat 1919.

bulunmaktadır".⁴ Genç Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bu askeri potansiyelle Bakü'yü işgal ederek Gence'ye doğru ilerleyen bolşevik ordusuna karşı direniş göstererek mücadele vermek olanakları kısıtlıydı. Kafkas İslam Ordusu'nun kurulması, subay ve er heyeti sayısı, cephanesi ve cephanenin profili hakkında yarbay Rüstü Türkler, askerlik hatıralarında detaylı bilgi vererek ordunun Gence'ye iki grup halinde geldiğini yazıyordu. Birinci grupta 147 subay ve 2812 er, diğesinde 110 subay ve 2763 er bulunmaktaydı. Bu askeri birlikler 5. Kafkas Piyade Alayı'na bağlıydı.⁵

Türk askeri birlikleri, Azerbaycan'a geliş tarihlerinden başlayarak Ermeni-bolşevik birlikleriyle kanlı çatışmalara girdiler.

Böylece ilk çatışma Gence'de çıktı. Silahları bırakma emrine uymayan Ermeni çeteleri direniş göstermeye çalıştılar ve 11 Haziran'da çatışma çıktı. Gence'de çıkan bu çatışmada 13 kişi şehit düşerken biri subay olmak üzere 6 kişi yaralandı.⁶

Kafkas İslam Ordusu'nun anlaşmaya varmak istemeyen Ermeni silahlılara karşı yeni hücum taktiği sonuç verdi ve Ermeniler, Gence'de geri çekilerek silahlarını teslim ettiler.

Dönemin basın organları bu ilk çatışmanın ardından Nuri Paşa'nın Gence Ermenileri'ni karargâhta kabul etmesinden bahisle şöyle yazıyorlardı: "Ermeni temsilciler, birkaç defa savunmalarının sağlanması için Paşa ile görüştüler. Paşa, Ermeniler'e can ve mal güvenliklerinin sağlanacağını vadetti".⁷

Bakü Halk Komiserleri Sovyeti, Gence'yi, daha sonra ise Tiflis'i ele geçirmek için ciddi savaş hazırlıkları yapmıştı. Şehrin Hristiyan nüfusu arasında seferberlik yapılarak Rusya'dan büyük miktarda askeri yardım temin edilmişti. 1918 yılı Haziran ayı ortalarında Bakü Sovyeti askeri birlikleri bünyesinde 25 tabur ve 4 tugay vardı. Bazı kaynaklara göre asker sayısı 18 bin civarındaydı. Bakü Sovyeti askeri yönetim temsilcilerinin verdiği bilgiye göre ordunun %80'i Ermeni taşnaklardan oluşuyordu. Bazı kaynaklarda ise hatta Bakü Halk Komiserleri'nin silahlı birliklerinin %90 ila %95'inin Ermeniler'den oluştuğu yazılıyordu.⁸ Sovyet birliklerine Ermeni subaylar-Kazarov, Avetisov, Hamazasp, Mikoyan, Korganov, Beknazarov ve diğeri kumandanlık ediyordu.

⁴ Mucip Kemalyeri. *Çanakkale Ruhu Nasıl Doğdu ve Azerbaycan Savaşı. 1917-1918 yılları*. s.145.

⁵ Akif Veliyev. *Cumhuriyet Dönemi basınında Kafkas İslam Ordusu*. (Tezin basılı versiyonu). Bakü. 2015. s. 26.

⁶ *İttihad* gazetesi. Rusça. 10 Şubat 1919.

⁷ *Borba* gazetesi. Rusça. 26 Haziran, 1918.

⁸ K. İsmailov, *Voenniy Orqanizator Genosida Azerbaydjantsev* (Rusça). Bakü, 2013. s. 111

Aslında Gence'ye hücum sadece bolşevik değil, bolşevik-taşnak planının bir parçasıydı.

11 Haziran'da bolşevik-taşnak birlikleri Sağırılı İstasyonunda savunma hattında duran Müslüman Kolorduya hücum yaptılar ve hiçbir direnişle karşılaşmadan istasyonu işgal ettiler. Bu olay, Kafkas İslam Ordusu'nun Gümürü ve Kazak yoluyla Gence'ye doğru hareket ettikleri ve ordunun henüz tam şekillenmediği bir dönemde gerçekleşti. 11 Haziran'da Ucar istasyonunda bulunan yarbay Hebip bey Selimov, Gence'ye, Kafkas İslam Ordusu kumandanlığına mevcut ağır durum hakkında bilgi vererek Hacıkabul ve Karasu istasyonlarına çok sayıda bolşevik güçlerin konuşlandırıldığını, sayı ve askeri araç açısından üstün olan bu birliklere karşı askeri operasyonlar düzenleyerek başarılı olmanın zor olduğunu iletmişti.⁹

Bolşevikler, işgal ettikleri topraklarda Ermeniler'i Türkler'den koruma bahanesiyle Azerbaycan Türkleri'nin yaşadıkları köyleri yerle bir ediyor, insanları kurşuna diziyor, süngüye geçirip öldürüyorlardı. İhtiyar, çocuk demeden kimseye acıymıyorlardı. İnsanlar evlerini terk edip en güvenli yer olarak sayılan Gence'nin yolunu tutuyor, bir kısmı ise dağlara sığınmıyordu.

"Kırmızı subay adayları" 500 kişiden biri olarak Kürdemir'e gönderilen İ.Nağızade, Müslüman-Türk nüfusun yaşadığı bölgelerin "Kırmızı çeteler" tarafından yağmalanarak ateşe verildiğini, bu eylemleri Tetovos Emiryan'ın organize ettiğini anlatarak şunları yazıyordu: "Biz, Kürdemir'e varmadan kırmızı çetelerin alkol alıp sarhoş olduktan sonra Kürdemir'de halka eziyet ettiklerini duyduk. Bu yüzden de Kürdemir'e girer girmez kırmızı çetelerin bir daha içki alarak her tarafa ateş etmelerinin önüne geçmek için içki deposunu imha ettik".¹⁰

Bolşevik ve Ermeni çetelerin işgal ettikleri topraklarda yerli Müslüman nüfusa karşı yaptıkları vahşilikleri "Kızıl Ordu" kumandanı G.Korganov'un kendisi de itiraf ederek bu vahşiliklerin Ermeniler tarafından yapıldığını anlatıyordu.¹¹

Taraflar arasında bir sonraki çatışma 16 Haziran'da Karameryem civarında çıktı. Sabah erkenden Amzasp'ın komutan olduğu tugay, karşısında pozisyon alan Azerbaycan-Türk askeri birliklerine karşı hücum ederek çatışmaya girdi. Ani hücum karşısında kendini toparlayamayan Azerbaycan-Türk askeri birlikleri geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu istikamette yardım için sevk edilen Kafkas İslam Ordusu birlikleri, çatışma yerine geç geldiğinden olumlu bir

⁹ *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu*. Bakü. 2008. s. 293.

¹⁰ *Ekinci gazetesi*, 20 Temmuz, 1918.

¹¹ İsmailov, a.g.e. s. 115.

sonuç almak mümkün olmadı. Çatışma 18 Haziran'da bir daha çıktı ve yine de başarısızlıkla sonuçlandı. Bu başarısız çatışma meydanında Azerbaycan-Türk askeri birlikleri 2 adet dağ topu ile 200'ün üzerinde asker kaybetti.¹²

Ordu kumandanlığı merkezi olan Gence'de gergin bir hava devam ederken 18 Haziran'da Müsüslü yakınlarında da Azerbaycan-Türk birlikleri Kırmızı Ordu birlikleriyle yüzyüze geldi. Birlikler bünyesinde özellikle Azerbaycan milli güçlerinin yoğun olduğu Müsüslü grubuna karşı bolşevikler bu kez de güçlü direniş gösterdiler.¹³

Müsüslü grubu, Kırmızı Ordu'nun 2. taburunun iki bölümü ile karşılaştı, şiddetli çatışma sonucunda bolşevik birlikleri mevkilerinden geri çekildiler. Gence'ye kadar durmadan ilerleyeceklerinden emin olan bolşevikler, askerlerinin geri çekilmesini ihanet olarak değerlendirdiler.¹⁴

Bir sonraki hücumun 28 Haziran tarihinde yapılması planlandı. Aralıksız olarak iki gün süren bu çatışma sonucunda Kafkas İslam Ordusu, Karameryem'in batı kısmı üzerinde kontrolü ele geçirdi. Havanın aşırı sıcak olması ve susuzluk, milli askeri birliklerin iradesini kıramadı, zor doğa şartlarına karşı dirayet ve dayanıklılık sergileyen ordu, ilk defa olarak çarpıcı bir üstünlük sağlamış oldu.

30 Haziran'da ani hücumla hızlı savaş taktiği kullanarak Göyçay'ı ele geçiren Kırmızı Ordu birlikleri, kısa zamanda Kafkas İslam Ordusu'nun mücadele azmi karşısında fazla direnemeyerek geri çekilmek zorunda kaldı. Gence'den gönderilen askeri takviyenin, Ağdaş'ta toplanan gönüllülerin aynı siperde savaşması, olumlu sonuç verdi. Son derece ağır olan çatışma sonucunda bolşevik-taşnak ordusu, ciddi kayıp vererek geri çekildi ve birçoğu Moskova'dan gönderilmiş zırhlı araçlara binerek kaçıp kurtulabildiler.¹⁵

Kafkas İslam Ordusu kumandanı Nuri Paşa, hatıralarında Göyçay'da kazanılan zaferde Azerbaycan gönüllülerinin fedakarlığından bahisle "30 Haziran'da gönüllü ve cephe birliklerinden oluşan güçlerimiz, düşmanın Bakü ve Tiflis'le olan irtibatını kesmiş, bu düşman birliği ve onlara yardım edenler mahvedilmişti", diye yazıyordu.¹⁶

Böylece Göyçay ve Karameryem civarında 27-30 Haziran tarihlerinde çıkan çatışmalar Ermeni-bolşevik birliklerinin yenilgisiyle son buldu.

¹² M. Süleymanov. *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan*. Bakü. 1999. s. 95.

¹³ *Bolşeviki v borbe za pobedu Sovetskoy vlasti v Azerbaydjane. Dokumenti i materialı 1917-1918-ci illər* (rusca) Bakü, 1957. s. 524.

¹⁴ Süleymanov, *a.g.e.*, s.197.

¹⁵ Rüşti Türker. *Kafkas İslam Ordusu Bakı Yollarında*. Bakü, 2008. s. 65-66.

¹⁶ *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu*. Bakü. 2008. s. 453

Kafkas İslam Ordusu'nun Göyçay'dan başlayan başarılarının temelinde Azerbaycan gönüllü birliklerinin orduya katılması büyük rol oynadı. Çeşitli tarihi kaynaklardaki olgular üzerine bir genelleme yaparsak, "Ağdaş'tan 2 bin, Berde'den 600, Kazak'dan 800 ve Kazak-Gence civarından toplanan çok sayıda süvari birlikleri 20 Haziran'dan itibaren çatışma bölgelerine getirildi ve tabii ki bu da büyük bir güçtü"¹⁷.

Çatışmalar, 7 Haziran'dan başlayarak artık Kürdemir civarına kadar geldi. Kafkas İslam Ordusu, askeri gücü, teknik imkanları ve Azerbaycan gönüllülerinin desteği sayesinde kazak Biçerahov'un zırhlı araçlarıyla donatılmış bolşevik birliklerinin mukavemetini kırmaya çalışıyordu. Kumandanlık tarafından Ağsu-Kürdemir hattında kontrolü ele geçirmeye çalışan Kafkas İslam Ordusu birliklerine yönelik bir dizi şartlar belirlendi.¹⁸

Taraflar arasında 7 Temmuz'da çatışma çıktı. Türkiye ve Azerbaycan arşiv belgelerinde, akademik araştırmalarda operasyonlarla ilgili olgular, bolşevik basınında da doğrulanmaktadır. Dolayısıyla kanlı çatışmaların 12 saat sürdüğü, Kafkas İslam Ordusu'nun mevki uğruna çatışmalarda süngü de kullanması, zor şartlar altında mücadele vermesi, bolşevik gazetelerine de yansımıştır.¹⁹

10-11 Temmuz'da yapılan operasyonlar sırasında Kafkas İslam Ordusu'nun verdiği kayıp daha büyüktü. "İzvestiya Bakinskogo Soveta"nın verdiği bilgiye göre 10-11 Temmuz tarihleri arasında çıkan çatışmada Kafkas İslam Ordusu 500 kayıp vermiştir.²⁰

10 Temmuz'da Azerbaycanlı yarbay, Müsüslü grubu kumandanı Hebip bey Selimov'un kumandanlığı altındaki askeri birliğin de Kürdemir istikametinde harekete geçmesi bolşevik birliklerinin mukavemetini kırdı ve 11 Temmuz gecesi Kürdemir işgalden kurtuldu.²¹

Kerrar istasyonu civarında çatışmaların sürdüğü bir dönemde Selyan civarında da Kırmızı Ordu'ya karşı operasyonlar yapılıyordu. Arşiv belgelerindeki bilgiye göre Kırmızı Ordu birliklerinin Selyan'da 400 piyade ve 50 süvarinin yanı sıra 2 adet topu, 2 gemisi ve 12 adet makineli tüfeği vardı.²²

Selyan'da taraflar arasındaki çatışma 3 gün sürdü. Bu kadar asker ve araçlara karşı milli ordunun 35-40 kişilik bir grubu mücadele ediyordu. Gruba eski Çar subayı, Azerbaycanlı binbaşı Nazım Ramazanov kumandanlık yapı-

¹⁷ Süleymanov. *a.g.e.*, s. 200-202; Rüştü T. *a.g.e.*, s. 63-73.

¹⁸ *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu*. Bakü. 2008. s. 314.

¹⁹ *İzvestiya Bakinskogo Soveta* gazetesi. Rusça. 9 Temmuz, 1918.

²⁰ *İzvestiya Bakinskogo Soveta* gazetesi. 11 Temmuz, 1918.

²¹ Rüştü Türker. *a.g.e.* s. 86.

²² Rüştü Türker. *a.g.e.*, s.101.

yordu. Yerli halk ve gönüllüler bu çatışmada Kafkas İslam Ordusu'nu yalnız bırakmadı, ona her türlü yardım yaptı. Kafkas İslam Ordusu, Selyan operasyonunda 12 şehit verdi, 20 kişi yaralandı. Selyan, milli askeri birlikler tarafından 2 Temmuz'da kurtarıldı.²³

Bakü'nün kurtuluşu, Şemahı'nın kurtuluşuna bağlıydı. Şemahı istikametinde ilerleyen Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığı, Enver Paşa'dan Bakü'yü bir an önce kurtarmak hakkında yeni bir telgraf aldı. 19 Temmuz'da başlayan hücumla karşı mukavemet gösteremeyen bolşevik ordusu, geri çekildi ve mağlup oldu.

Temmuz ayı sonlarına doğru artık Göyçay, Ağsu, Selyan, Kürdemir ve Şemahı bolşeviklerden kurtarıldı, milli askeri birliklerimiz ile Bakü arasında 80-90 km'lik bir mesafe kaldı.

Baş Kumandan Vekili Enver Paşa'nın "politik durum, Bakü'ye sahip olmak için uygundur" emrini yerine getirmeye hazır olan Kafkas İslam Ordusu, her türlü zor şartlara, orduda yiyecek kıtlığına, hastalıkların yayılmasına rağmen savaş ruhunu koruyabilmişti.

30 Temmuz'da Bakü'ye yaklaşan Kafkas İslam Ordusu birlikleri, Alabatan olarak bilinen semtin güneyinde bolşeviklerin bir piyade bölüğü ve 200 kişilik süvarisiyle karşılaştı. Yoğun bir hücumla başlayan Türk ordusu, kıza zaman kesilince bolşevik güçlerin mevkiilerini ele geçirdi. Yapılan hamleler sonucunda dağılan bolşevikler Gobu köyü yakınında savunma siperlerinde de dayanamayıp bir kısmı Sumgayıt'a, bir kısmı ise Bakü'ye döndü.

31 Temmuz'da Bakü Komiserleri istifa ettikten sonra "Merkez Hazar Geçici Yürütme Komitesi Yüksek Kurulu ve Sovyetler Diktatörlüğü" adı altında oyuncak bir hükümet kuruldu. Aslında eser, menşevik ve taşnaklardan oluşan adı geçen hükümet, Ermeni Milli Konseyi'nin kontrolü altında faaliyet gösteriyordu.

Yeni kurum, 1 Ağustos tarihinden 15 Eylül tarihine dek faaliyet gösterdi. Birinci Cihan Savaşı sonlarına doğru kurulan, ömrü çok kısa olan bu oyuncak hükümet, daha çok İngilizler'in Bakü'ye davet edilmesi ve İngiliz, bolşevik-taşnak birliklerinin Kafkas İslam Ordusu karşısında direniş gösterememe özelliği ile tarihin hafızasında kaldı.²⁴

Hazar'ın petrol kaynaklarına sahiplenme iddiasında olan İngilizler, İran'ın Enzeli limanından Bakü sahillerine küçük bir askeri heyet gönderdi.

²³ Rüştü Türker. *a.g.e.*, s.102.

²⁴ *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*, II ciltte. I. cilt. B. 2004. s. 327-328.

4 Ağustos'ta albay Stoks'un başkanlık ettiği ilk İngiliz bölüğü Bakü'ye giriş yaptı. Bu gruptaki asker sayısı 240'ın altındaydı. Bir süre sonra üç tabur, bir sahra topçu bataryası ve birkaç zırhlı araç da Bakü'ye geldi.

İngilizleri'in Bakü'ye gelişiyle bir kadar rahatlanan Ermeniler, İngiliz birliklerinin geleceğine ilişkin dedikodulara inanıyorlardı. Ancak gerçek olan şu ki İngilizler, Bakü'nün kurtarılmasına dek yalnızca 1500 askerle yetindiler²⁵. Görüldüğü gibi İngiliz askerlerin sayısının az olması, direniş göstermekte kararlı olan Ermeniler ile Diktatörlük yönetimini son derece üzmüştü. Ancak İngilizler'e büyük umut besliyorlardı.

Çatışmalar ise hala sürüyordu. 5 Ağustos'ta Bakü'ye yeni hücum başlatıldı ve bu hücumun ilk aşamasında Kafkas İslam Ordusu başarılı oldu. Yoğun bir şekilde yapılan hücum karşısında dayanamayan Ermeni-bolşevik ve İngiliz güçleri geri çekildiler ve kısa süre içerisinde Bayıl ele geçirildi. Türk-Azerbaycan birlikleri hem Bibiheybet'e, hem de Kurt Kapısı semtinden Bakü'ye doğru epey ilerlediler.

Bu operasyonlarda 9 subay, 139 süvari şehit düştü, 19 subay ile 444 er yaralandı.

Yapılan operasyonların incelenmesi sonucunda 5 Ağustos'ta çıkan çatışmada Kafkas İslam Ordusu birliklerinin belirlenen hedeflere ulaşamadığı görüldü. Bunun nedeni general Denestrvil'in kumandanlığı altında 2 Ağustos'tan itibaren Bakü'ye gelen İngiliz askerleriyle beraber Bakü Komunnası'nın askeri birliklerinin bir araya gelerek tek güç sergilemelerinin Kafkas İslam Ordusu'nun hücumlarının önünü geçici de olsa, kesmesiydi. Öte yandan Gence'den Bakü'ye dek uzun ve ağır savaş yolu geçip gelen Azerbaycan-Türk askeri birliklerinin yorgun düşmesi, maddi ve can kaybının yerinin derhal doldurulamaması, karşı tarafın mukavemet gücünü arttırıyordu. Uluslararası politik durum, Birinci Cihan Savaşı'nın Türkiye'nin lehine sonuçlanmaması da Bakü'nün işgalden kurtarılmasını zorlaştırıyordu. Ancak tüm bunlara rağmen, savaş sürüyordu.

19 Ağustos'ta Fatmayı, Digah ve Saray köylerinden gönüllüler bir araya getirilerek Maştağa cephesine sevk edildi. Bu silahlı birliklerin ortak çabalarıyla Kürdehanı köyü taraftan yapılan hücumların önüne geçildi. Halkın aktif davranışı, gerilla harekâtına katılması, bolşevik-taşnak birliklerinin huzurunu kaçırdı, onları savunan gazeteler bu konuda yazılar yayınlarken karşı propaganda yapmaya çalışıyorlardı. Hatta taşnak ve bolşeviklerden yana olan ga-

²⁵ N. Yüceer. *Birinci Dünya Mühâribesinde Osmanlı Ordusunun Azərbâycan və Dağistan Əməliyyatı 1918*. Bakü, 1999. s. 131-132.

zeteler bile “Gönüllülerin Hücumu”, “Maştağa Grubu”, “Maştağa Cephesi”, “Dikaya Diviziya”, “Maştağa” başlıklı çok sayıda makale yayınlamıştı.²⁶

Bakü kapılarına kadar gelen Kafkas İslam Ordusu’na halkın müracaatları basılarak askerlere dağıtıldı. Müracaatta şöyle deniliyordu: “Siz bu şehri kurtarmazsanız, sevgili Vatanımıza kıymetli bir hediye etmek fırsatını kaçırmış olursunuz. Siz, şu yeşil denizin bu gözde şehrini kurtarmazsanız, Kafkasya Türkleri ve Türkistan Müslümanları’nın kalbine saplanmış olacak zehirli hançerin üzerine “Eyvah! Türkler gelmedi” cümlesi yazılacaktır”.²⁷

Bakü’ye kesin hücumun 11 Eylül’de yapılması planlanıyordu. Bunun için ordu ile gönüllü birliklerin ikmal edilmesi, yan hatlara yerleştirilmesi son kez müzakere edildi. Hazırlanan plana uygun olarak Azerbaycan süvari alayları, “Dikaya Diviziya” ve muhafız taburları 15. tümen bünyesine geçti.²⁸

Bakü’ye yapılması planlanan son hücumdan önce Kafkas İslam Ordusu’nda asker sayısı ile ilgili çeşitli rakamların ortaya çıktığı görülüyor. Ozan Arslan, Vahan Kardaşyan adlı bir Ermeni yazarın “The New York Times” gazetesinin 24 Eylül 1918 tarihli sayısında çıkan “The Hoss of Baku” makalesinden alıntı yaparak Kafkas İslam Ordusu’nun 6 piyade alayında 8 bin Osmanlı askeri, 7 bin civarında Azerbaycan askerinin bulunduğunu yazmıştır. Makalede taraflar arasındaki savaşın bazı detayları açıklanmış, petrolle zengin Hazar Denizi’nin kaynakları uğruna uluslararası güçlerin yaptıkları savaştan bahsedilmiştir.²⁹

Eylül’ün 14’nü 15’ne bağlayan gece “Merkezi Hazar” Diktatörlüğü, gergin bir ortamda son toplantısını yaptı. Toplantıya şehir temsilcilerinden birkaç kişi, ayrıca eski şehir yönetim başkanı P.F.İlyuşkin ve A.K.Leventoviç de davet edildi. Toplantıda şehrin teslim edilmesine karar verildi.³⁰

Ancak Taşnaksutyun Partisi ve Ermeni Milli Konseyi birlikleri, çatışmaları sürdürüyor, şehirdeki Müslüman evlerine girerek yağmalıyor, insanları öldürüyorlardı.³¹

Tüm istikametlerden Bakü’nün merkezine doğru hareket eden Kafkas İslam Ordusu’nun mukavemetini kırmak mümkün olmadı. 14 Eylül’de, gece İngiliz askerleri Bakü’yü terk etti. Bununla da çatışmanın kaderi belli oldu. Aynı gün Nuri Paşa’nın imzaladığı 100 sayılı emir gereğince ertesi gün Ba-

²⁶ *Naşe Znamya* gazetesi. Rusça. 13 Ağustos, 1918.

²⁷ Nizameddin Onk. “Yeni Azerbaycan Cumhuriyetini Kurarken”. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 1992 Şubat. s. 34-36.

²⁸ Rüştü Türker. *a.g.e.*, s. 181-182.

²⁹ Ozan Arslan. *Osmanlı’nın Son zaferleri 1918*. İstanbul 2003 s. 109.

³⁰ *Gruziya* Gazetesi. Rusça. 3 Ekim, 1918.

³¹ Denestrivill. *Britanskiy İmperiyalizm v Baku i Persii. 1917-1918*. Tiflis 1925. s. 261.

kü'nün tamamen ele geçirildiği tespit edildi. 15 Eylül'de saat 5.20'de şehre hücum başladı.³²

15 Eylül'de, öğleyin saat 3'e kadar devam eden ve 36 saat süren çatışma sonucunda Bakü'yü müdafaa eden Ermeni, Rus ve İngilizler'in mukavemeti kırıldı. 39. İngiliz taburuna kumandanlık eden Denestervil amacına ulaşmayarak Enzeli'ye döndü.³³

Türkiye gazeteleri de "Reuters" Ajanslığına istinaden İngiliz askeri birliklerinin Bakü'den yenilmiş durumda geri çekilmesini anlatan yazısında "Bakü'de bulunan İngiliz kuvay-i harbiyesi 14 Eylül'de şehri mezkuri tahliye ederek Kuzey İran'a çekilmiştir"³⁴, diye yazıyordu.

Bakü'nün kurtuluş günü, 15 Eylül'de saat 10.30'da İran bayrağı ile beraber beyaz bayrağın çekildiği araçta "Sentrokaspi" temsilcileri 15. Kafkas tümen karargahına gelerek şehrin teslim edilmesi şartlarını müzakere etmek istediklerini beyan ettiler. Kafkas İslam Ordusu kumandanlığının emri üzerine 5. Kafkas tümeni kurmay başkanı, yarbay Rüstü, görüşmeler yapmak için gelen iki kişiyle Bakü'nün merkezine doğru giderek 6 maddeden oluşan bir anlaşma taslağı hazırladı ve anlaşma şartlarına göre Bakü teslim edildi.³⁵

Bakü'nün kurtuluşu sevincini 15 Eylül'de Gence Valiliği matbaasında zafer havasıyla basılan "Azerbaycan" gazetesi haber verdi.

Şehrin geri alınmasından sonra ise Gence'de bulunan Kafkas İslam Ordusu karargâhı, şehrin kurtulması vesilesiyle Bakü'ye taşındı. Matbaası 31 Mart 1918 tarihinde dağıtılan *Açık Söz*, *Basiret*, *Kaspi* ve diğer bir çok gazete yeniden faaliyete başladı.³⁶

Azerbaycan başkentinin Türk askerinin yardımıyla kurtarılması, Azerbaycan Türkleri için sonsuz bir sevinç kaynağına dönüştü. Ordu kumandanlığı 16 Eylül'de bu önemli tarihi kutlamak için askeri birliklerin geçidini organize etti.

Kahraman askerlerin çevresinde resmi geçidin gerçekleştirildiği meydana gelen Halil Paşa ve Nuri Paşa, general Aliğa Şihlinski, Hebip bey Selimov, Nazım bey Ramazanov büyük sevgi, sonsuz şükran hisleri ve Türk dayanışmasından kaynaklanan sloganlarla karşılandı. Azerbaycan ve Osmanlı askerleri kahraman gaziler olarak kucaklaştılar. Azerbaycan Türkleri, Bakü'nün

³² Süleymanov. *a.g.e.*, s. 206-207.

³³ Denestrivill. s. 262-280.

³⁴ Tanin gazetesi. 8 Eylül, 1918.

³⁵ Yüceer. *a.g.e.*, s. 199.

³⁶ Rüstemli A. *Edebi istiklalimiz*. Bakü 2004. s. 76.

kurtarılmasını mukaddes Kurban Bayramı'nda kutladığından o gün çifte bayram olarak tarihe geçti.

15 Eylül'de Bakü'yü İngiliz-taşnak birliklerinden kurtardıktan sonra Azerbaycan milli hükümeti ve Kafkas İslam Ordusu önünde toprak bütünlüğünün sağlanması, Ermeniler tarafından Karabağ'da, Zengezur'da ve Kazak'ın dağlık bölgelerinde yerli Türk-Müslüman nüfusa karşı yapılan soykırımı durdurmak, hayati öneme haiz bir görev olarak duruyordu. Ermeni silahlı birlikleri, Azerbaycan'ın tarihi topraklarını Ermenistan'a birleştirmek için yerli nüfusa karşı operasyonlar yapıyor, bölgede durumu gerginleştiriyorlardı. Durumun gergin olduğuna dikkat çeken "Azerbaycan" gazetesi, mevcut durumla ilgili olarak "Karabağ Ermenileri, Andranik'in felaketli macerasına uyarak, İngilizler'in altın parasına aldanarak Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tehdit ediyorlardı"³⁷, diye yazıyordu.

Türkiye Ermenileri de Karabağ savaşına katılmış, "Samsun" adı altında bir tabur oluşturmuşlardır. Azerbaycan arşiv belgelerine göre Kafkas İslam Ordusu'na karşı 600'ün üzerinde Türkiye Ermenisi savaşıyordu. Andranik, *Znamya Truda* gazetesine gönderdiği mektupta da bu bilgiyi doğrulayarak Türkiye Ermenileri'ni Yukları Karabağ'a yerleştirmek için savaş yaptığını yazmıştı.³⁸

Durum böyleyken Karabağ mıntukası komutanı, albay İsmail Hakkı bey, Kafkas İslam Ordusu kumandanlığından Karabağ operasyonuna bir an önce başlamayı rica ediyor, aksi takdirde Ermeniler'in bölgenin Müslüman nüfusunu tamamen mahvedeceğini bildiriyordu. Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü uğruna girdiği çatışmalar uzun bir zaman aldığından Karabağ operasyonunda bir gecikme söz konusu oldu. Ermeni birlikleri, bu fırsatı kullanarak kısa zaman içerisinde Karabağ'da ve çevresinde kanlı olaylar çıkarmış, binlerce insanı katletmişlerdir.³⁹

Bu ağır günlerde Nuri Paşa vakit kaybetmeden Karabağ'a asker göndermeyi emretti. Bakü'nün kurtuluşundan 3 gün sonra, 18 Eylül'de albay Cemil Cahit bey, Karabağ operasyonunu gerçekleştirecek olan 1. Azerbaycan tümeni kumandanı görevine atandı. Tüm milli birlikler 25 Eylül'den itibaren Ağdam'da toplandı.

Dağıstan harekâtının yanı sıra Karabağ'a harekât yapma emri veren Kafkas İslam Ordusu kumandanlığının başlıca amaçlarından biri de bölgeyi, Gorus'a toplanarak tehdit oluşturan Ermeni silahlı birliklerinden temizleyerek Azer-

³⁷ *Azerbaycan gazetesi*, 15 Eylül, 1918.

³⁸ *Znamya Truda gazetesi*. Rusca. 10 Aralık, 1918

³⁹ Süleymanov. *a.g.e.*, s. 378.

baycan'ın toprak bütünlüğünü sağlamakla beraber Azerbaycan'la Türkiye arasında doğrudan kara ulaşımını sağlamaktı.⁴⁰

Karabağ nüfusunun Ermeni zulmünden kurtarılması harekâtı 7 Ekim'de başladı. Bölgenin son derece inişli yokuşlu, sarp yer olması, birliklerin ilerlemesine engel oluyordu.

Nuri Paşa, 1 Ekim 1918 tarihinde Ağdam'a geldi. Azerbaycan-Türk milli ordu birliklerinin halletmesi gereken en önemli mesele ise, Şuşa kalesine ulaşmak için önce Ağdam'ın güneyinde bulunan Askeran geçidini düşmandan temizlemektir. Kafkas İslam Ordusu ile ilk karşılaşma, Askeran geçidi çevresinde 4 Ekim'de gerçekleşti ve bu çatışmada Ermeniler geri çekilmek zorunda kaldılar. Şuşa kalesine doğudan ve batıdan baskı yapmak için askeri birliklerimiz 8-9 Ekim'de Hulufu istikametinde ilerleyerek mevkilere yayıldılar ve Şuşa işgalden kurtarıldı.

Tarihi olgular, Kafkas İslam Ordusu'nun Güney Kafkasya'daki misyonunun Azerbaycan ve Türkiye'nin çıkarlarının birbirine uymasından kaynaklandığını göstermektedir. Milli ordu birliklerinin Azerbaycan sivilleriyle birlikte taşnak-bolşevik güçlere, İngiliz askerlerine karşı kurtuluş savaşına katılmasını zorunlu kılan tarihi etkenler, bugün de Türkiye-Azerbaycan devletleri arasında stratejik ortaklık ilişkileri için tarihi bir zemin oluşturmaktadır. 1990 yılından başlayarak Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ihlal edilmiş, bugün Yukarı Karabağ ve çevresindeki 6 ilçe Ermenistan ordusu ve bu terörü destekleyen, çıkarlarını güden devletin işgali altındadır. Kafkas İslam Ordusu'nun 15 Eylül zaferi, Azerbaycan topraklarının düşman işgalinden kurtarılması için ciddi zemin oluşturmaktadır.

⁴⁰ Süleymanov. *a.g.e.*, s. 380.

KAYNAKÇA

- Arslan, Ozan. *Osmanlı'nın Son zaferleri: 1918 Kafkas Harekâtı*. İstanbul 2003 s. 109.
Azərbaycan gazetesi, 15 Eylül, 1918.
Azərbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu. Bakü. 2008. s. 293.
Boşeviki v borbe za pobedu Sovetskoy vlasti və Azərbaydjane. Dokumentı i materialı 1917-1918-ci illər (rusca) Bakü, 1957. s. 524.
Borba gazetesi. Rusça. 26 Haziran, 1918.
Denestrill. *Britanskiy İmperiyalizm v Baku i Persii. 1917-1918*. Tiflis 1925. s. 261.
Ekinci gazetesi, 20 Temmuz, 1918.
Gruziya Gazetesi. Rusça. 3 Ekim, 1918.
İsmailov, K. *Voennyi Orqanizator Genosida Azərbaydjantsev (Rusça)*. Bakü, 2013.
İttihad gazetesi. Rusça. 10 Şubat 1919.
İzvestiya Bakinskoqo Soveta gazetesi. Rusça. 9 Temmuz, 1918.
İzvestiya Bakinskoqo Soveta gazetesi. Rusça. 11 Temmuz, 1918.
Kemalyeri, Mucip. *Çanakkale Ruhu Nasıl Doğdu ve Azərbaycan Savaşı 1917-1918* yılları. s.145.
Naşe Znamya gazetesi. Rusça. 13 Ağustos, 1918.
Onk, Nizameddin. "Yeni Azərbaycan Cumhuriyetini Kurarken." *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 1992 Şubat. s. 34-36.
Rüstemli A. *Edebi istiklalimiz*. Bakü 2004. s. 76.
Süleymanov, M. *Kafkas İslam Ordusu ve Azərbaycan*. Bakü. 1999. s. 95.
Tanın gazetesi. 8 Eylül, 1918.
Türker, Rüştü. *Kafkas İslam Ordusu Bakı Yollarında*. Bakü, 2008. s. 65-66.
Veliyev, Akif. *Cumhuriyet Dönemi basınında Kafkas İslam Ordusu*. Tezin basılı versiyonu. Bakü. 2015.
Vozrojdenie gazetesi. Rusça. 16 Mayıs, 1918.
Yüceer, N. *Birinci Dünya Müharibəsində Osmanlı Ordusunun Azərbaycan və Dağistan Əməliyyatı 1918*. Bakü, 1999. s. 131-132.
Znamya Truda gazetesi. Rusca. 10 Aralık, 1918.

Sovyet İhtilalinin Uluslararası Politika Açısından Yeri ve Önemi

Dr. Raşid İbrahimoglu Tacibayev*

Özet

Sovyet İhtilali sadece toplum değil dünya devletlerinin sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik gibi birçok önemli boyut, yapı ve alanlarında köklü değişikliklere yol açmıştır. Bu açıdan Sovyet ihtilali bir “Big Bang” olayı kadar sosyal bilimlerin üzerinde en fazla durduğu ve ilgi duyduğu konulardan biridir. Sovyet ihtilalinin (kimler tarafından) ne şekilde, nasıl ve ne maksatla gerçekleştiği (gerçekleştirilmiş olduğu) hakkında günümüzde birçok fikir mevcuttur. Bu makalede işbu konuyu az da olsa vuzuha kavuşturabilmek maksadıyla, olayı sadece bölgesel ve ideolojik çerçevede değil, uluslararası politika ve teorileri açısından ele almaktadır. Böyle bir yöntem yanlış yönlendirme ve bilgilendirmelerden oldukça uzak durmak ve konuyu araştırmada yeni bir boyut kazandırmak maksadıyla yapılmaktadır.

Bu kapsamda çalışmada Sovyet ihtilalinin ortaya çıkmasına sebep harici ve dahili faktörler incelenecektir. Sonraki aşamada, dünyaya hakim olmak isteyen veya paylaşmak isteyen güç ve güçlerin Sovyet ihtilalinin gerçekleşmesindeki rolü uluslararası politika prensipleri ile teorileri çerçevesinde ortaya konulacaktır. Sovyet ihtilaline sebep olan faktörleri hazırlayan gücü tanımlamaya ve onların ulaşmak istediği maksat ve amaçlarına yer verilecektir. Bu çerçevede Çarlık Rusya, Sovyet Rusya ve günümüzde Rusya Federasyonunda gün ışığına çıkmış hatıratlar, arşiv belgeleri ile araştırmalardan istifade edilecektir. Ayrıca, Zb.Bjzezinskiy, H.Kissendjer, S.Hangtinton gibi uluslararası politikayı yönlendirmeye çalışan şahısların eserleri kullanılacaktır.

* Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

Çalışmada savunulacak temel tez, Sovyet ihtilalinin dünyaya hakim olmak isteyen güçler tarafından gerçekleştirilmiş bir eylem olduğu ve nazar-ı dikkati Sovyet ihtilalinden etkilenmiş dünyaya değil, bu olayın arkasındaki gücü tanımaya ve onların amaçlarına çevirmektir. Sovyet ihtilalinden etkilenmiş Türkistan, Kafkas ve Türkiye gibi Türk dünyasının dünyaya hakim olmak isteyen güçler mücadelesinde önemini ortaya koymaktır. Türk ve İslam dünyasında Sovyet ihtilalinin yayılmasının arka planındaki gerçekleri aralamaktır. Bu da uluslararası politikayı yönlendirmeye sebep olan Sovyet ihtilali gibi benzer olayların gerçek nedenlerinin ortaya konulmasına yardımcı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sovyet İhtilali, uluslararası ilişkiler, siyaset, siyaset teorileri, Türk Dünyası

THE POSITION AND SIGNIFICANCE OF THE SOVIET REVOLUTION FROM THE PERSPECTIVE OF INTERNATIONAL POLITICS

Abstract

The Soviet Revolution has led to drastic changes in many important dimensions, structures and spheres of society, not only the society but also the social, political, cultural and economic world states. In this sense, the Soviet Revolution is one of the topics that the social sciences have overstated and interested as much as a “Big Bang” incident. Today there are many ideas about how and for what purpose the Soviet revolution has carried out. This article slightly explains the event not only in the regional and ideological context, also explains in the terms of international politics and theories. To using such this method in this research is to avoid from misinformation on this topic.

In this framework the Soviet occupation with its internal and external factors will be studied. On the next step, the role and the relationship of powerful places that desire to rule and/or divide the world with Soviet occupation will be put into analysis in the frames of principles and theories of International Politics. It will specify on the factors that could prepare such an occupation and what those powerful places aimed to reach. With that being said, this research is advanced by archives and documents from Tsarist Russia, Soviet Russia and today’s Russian Federation. Likewise, individuals who had effort on shifting the international politics like Zbigniew Brzezinski, Henry Kissinger and Samuel Huntington will take place in this work.

Basic thesis to be defended in working, the Soviet rev. was an act carried out by forces that wanted to dominate the World and not to the world affected by the Soviet revolution, but to concentrated on identifying the strengths behind this event and their aims. The Turkish world, such as Turkistan, Caucasus and Turkey, which has been influenced by the Soviet revolution is to demonstrate its importance in the struggle for the powers that want to dominate the World. In the Turkish and Islamic world, the facts behind the spread of the Soviet revolution are to be revealed. This will help to examine the real causes of similar events, such as the Soviet Revolution, which wanted to lead the international politics.

Keywords: Soviet revolution, Tsarist Russia, US, UK, balance policy

Giriş

Herhangi bir devletin içinde yönetime muhalif gruplar, şahslar olabilir. Herbir ülkede yönetimden hoşlanmayan belli bir grup, yani muhalefet mevcuttur. Ama bu devletin yıkılmasına veya çökmesine neden olmamalıdır. Sovyet ihtilali dış görünüşte yönetime muhalif olan belli bir zümre tarafından gerçekleştirilmiş sade bir olay değildi.

XX asrın başında Rusya siyasi-ekonomi olarak büyük bir sıçrama gerçekleştirilmeye başlamıştır. Birçok yerli ve yabancı ilim adamları Rusya'nın geleceğini parlak görerek, uluslararası politikada rolünün artacağını vaat etmekte idi. 8 Temmuz 1906'da hükümet başına gelmiş P.A.Stolipin (1862-1911) kendi reformlarının başarıyla tamamlanması için Rusya için 20 (B.Brazol'in eserinde 30 denilmiş) yıl dahili ve harici istikrara ihtiyacı olduğunu bildirmiştir¹. Stolipin reformları kendi meyvesini vermeye başlamıştı. Rusya 1905 ihtilal sonrası dünyada sanayi ürünleri ile üretim kapasitesi açısından ABD'yi geçerek birinci sıraya yerleşmiştir. Ekonomik gelişimi açısından İngiltere ile Almanya'dan geride, Fransa, Japonya ve ABD'yle baş başa ilerliyordu. Üretim açısından dördüncü sırada, kişi başına milli gelir açısından dünyada beşinci sırada idi. 1906-1913 arası Çarlık Rusya için iktisadi gelişmede yükseliş görülmüştü². Ve bazı Rusyalı iktisadçılar böyle devam ederse 20-30 yıl sonra Rusya'nın dünya lideri olacağını ileri sürmüşlerdir³. Böyle bir tahminde Batılı siyasetçiler de bulunmuşlardır⁴. Avrasya kıtasında Rusya imparatorluğu gibi yükselen güç dünyaya hüküm etmek isteyen güç ve devletleri tedirgin etmiş olmalı ki birçok teoriler, ideolojiler tam bu dönemlerde ortaya atılmaya baş-

¹ Российская Империя 1900 – 1914 гг., <http://www.russiafederation.ru/historyrussia/2/11.htm>

² Daha teferruatlı bilgi için bkz: O.A.Платонов, «История Русского народа в XX веке», Родник, Москва, 1997.

³ Российская Империя 1900 – 1914 гг., <http://www.russiafederation.ru/historyrussia/2/11.htm>

⁴ Российская Империя 1900 – 1914 гг., <http://www.russiafederation.ru/historyrussia/2/11.htm>

lamıştır. Günümüzde Batılılaşma olarak addettiğimiz olay o devirde komünist, sosyalist hareketleri gibi değişik şekilde perde altında gelişme göstermiştir.

Birçok Sovyet ve günümüzdeki Rus aydın ve araştırmacıları XIX. asrın sonu ve XX. asrın başını Rusya’da sanat ve edebiyatın geliştiğini, parlak devri olduğunu söylemektedir⁵. Aslında bu gelişim toplumdaki manevi çöküntü ve arayışların belirtisi ve onun edebiyatta, sanatta bir yansıması idi. Yani Batı’da ortaya çıkan ideolojiler Rus toplumuna tesirini göstermekte idi. Panslavist N.S.Trubetskoy Rus toplumundaki Batılılaşmayı özellikle Rus aydınlarının ekserisinin tam Avrupalı olmak istediğini dile getirerek yakınmıştır⁶. Yani Rus toplumunun kendi öz kültüründen uzaklaşarak Batılılaşmaya meyil etmesini manevi çöküntünün bir belirtisi şeklinde değerlendirmektedir (bu günümüz Rus aydınları için de geçerli bir görüştür). Rus toplumunun ne kadar dejenerasyona uğradığını o devrin Rus yazarlarının eserlerinden de görebiliriz. Örneğin, Rus yazar F.M.Dostoyevskiy(1821-1881) kendi “Besi”(Şeytanlar) (1871-1872) romanında Çar yönetimine insanları öldürerek karşı gelen psikopat ihtilalcileri tasvir etmiştir. Ayrıca romanda toplumun dejenerasyona uğradığına dair tasvirler mevcuttur. Bir çok Rus aydınları manevi çöküntülerin çıkış yolu olarak Çar’ı öldürme, yönetim şeklini değiştirmede görmüşlerdir. Rus toplumunda böyle bir meylin uyanması veya uyandırılması imparatorluğun yıkılışı için hazırlanan bir zemindi. Zira Rusya’da Çar halk, ortodoks, imparatorluğun simgesi haline gelmişti⁷. Rusya’da Batılı gibi düşünen ve Batı kültürünü benimseyen belli bir orta oluşmaya başlar. Bunu Rus araştırmacı tarihçi O.A.Platonov, Rus milli kültür ve anlayışından mahrum “beşinci tümen” olarak tasvir etmiş. Ve bu gücün Rusya devleti için tehlikeli boyutlara ulaştığını dile getirmiştir⁸. Rus toplumundaki böyle bir değişimi ilk yansıtanlardan biri Rus yazar İ.S.Turgenev(1818-1883) “Babalar ve oğullar”(1862) romanıyla ortaya koymuştur. Turgenev Rus toplumunda olası çatışma belirtilerini tesbit ederek Çarlık yönetimi uyararak maksadıyla ele almış olduğu esere devrin yöneticileri sıradan bir eser olarak bakmıştır. Ancak “oğullar” kendi emellerinden vaz geçmemişler ve 1905-1907 tarihlerinde ve özellikle 1917’de “babalarına” kendilerinin kim olduğunu(yurt dışından sağlanan destekle) göstermiştir.

⁵ O.A.Платонов, «История Русского народа в XX веке», Родник, Москва, 1997. s.2.

⁶ Н.С. Трубецкой, Об истинном и ложном национализме, «Исход к Востоку», София, 1921 г., с. 71-85.

⁷ O.A.Платонов, «История Русского народа в XX веке», Родник, Москва, 1997. s.3.

⁸ O.A.Платонов, «История Русского народа в XX веке», Родник, Москва, 1997. s.2-3.

Batı fikirlerinin aşılması Rus toplumunu “bizimkiler” ve “ötekiler” diye ikiye parçalamaktadır. “Bizimkiler” adı altında Batının emellerini gerçekleştirecek yönde faaliyette bulunan ihtilalciler zümresidir. Yani, günümüzdeki S. Hantington’un “Medeniyetler çatışması” tezindeki “biz” ve “ötekiler”in yeni olmadığını ve onun eskiden devam eden bir olay olduğunu görmekteyiz. Veya “medeniyetler çatışması” adı altında kendi politikalarını yürüten perde arkasında belli bir güçlerin olduğunu söyleyebiliriz.

Bu açıdan “Babalar ve oğullar” Rus toplumunun XIX. asrın sonuna doğru “biz” (Batı taraftarları veya onların güdümünde olanlar) ve “ötekiler” (Batıya karşı olanlar, onların güdümünde gitmeyenler) olarak parçalanmasına örnek olabilir. Bu XX. asrın başında Sovyet ihtilalinin gerçekleşmesine ve daha sonra bolşevikler ile Çar taraftarları olarak bir iç savaşın gerçekleşmesine neden olmuştur. Rusya’da yönetimi bolşeviklere ele geçirdikten sonra bu süreç “kızıl terör” şeklinde devam etmiştir.

Rusya’da ihtilalin gerçekleşme nedenleri sadece Rusya’nın ideolojik ve siyasi, maddi ve manevi sebeplerinden değil aynı anda küresel güçlerin menfaat çakışmalarından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Bu çerçevede XIX asrın sonu ve XX asrın başlarında dünyada ayakta kalabilmek için birçok teoriler üretilmeye başlamıştır. Bunlardan biri siyasi birliğini tamamlamış Almanya’dan gelmekteydi. Alman Fredrich Ratzel(1844-1904) beşeri ve siyasi coğrafyanın kurucularındandır. Ratzel’in ilk eseri 1897 yılında basılmış “Politische Geographie”dir. Ratzel kendi eserlerinde devletlerin yeni saha kazanarak gelişmesini biolojik zaruretten ve gerektiğinde kuvvete başvurulabileceğini bildirmiştir⁹. Tabi, Ratzel bu fikirlerini ileri sürdüğü devirde Alman birliği henüz tamamlanmış ve Bismark’ın idaresi altında sömürge elde etme planları yapılmakta idi.

İngiltere ise mevcut imparatorluğu’nu muhafaza edebilme ve güçlendirme arayışlarına girmiştir. Böyle bir devirde İngiltere’de H.Mackinder’in 1904’de dünyaya hükmetme yolunu ileri süren görüşünü bildiren (H.J.Mackinder 1904. The Geographical Pivot of History. The Geographical Journal XXIII. Sayı 422-433) eseri yayınlanmıştır. Buna göre Avrasya yanı o devirdeki Rusya imparatorluğu dünya siyasetinin “mihver bölgesi” şeklinde ifade edilmekte idi. Mackinder, dünya hakimiyeti için “mihver bölgenin” elde tutulmasının ve kontrol altına alınması gerektiğini ileri sürmekteydi¹⁰. Bu, bir nevi, dünya hakimiyetini elde etmek isteyen İngiltere’deki yönetime ve ailelere bir “tavsiye” idi.

⁹ Süna Göney, *Siyasi Coğrafya*, İstanbul 1993, s.12.

¹⁰ Süna Göney, *Siyasi Coğrafya*, İstanbul 1993, s.25.

ABD’li siyaset bilimcisi ve diplomat Henry Kissindjer uluslararası politikayı her bir dönemde belirli bir devletin belirlediğini dile getirmektedir. Örneğin, XVII asırda Fransa’nın milli çıkarları esas alan ulus devlet politikası, XVIII asırda İngiltere’nin denge politikası, XIX asırda Almanya’nın güç politikası gibi. Ancak Kissindjer, ABD’nin XX asrın başından itibaren uluslararası politikada özel bir rol üstlendiğini belirtilmektedir¹¹. Bu, Kissindjer’in ABD’ye atfen kullandığı “imparatorluklar güçlerin dengesine ihtiyaç duymazlar” ifadesinden anlaşılmaktadır¹². Kissindjer’in bu ifadesi ABD’nin Latin Amerika’daki gücünü tanımlamak amacıyla kullandığı için geçerli idi.

İngiltere’nin stratejik mevki ve kaynaklar elde etmek için savaşlara girmeyi göze alabilmesi dünya üzerindeki etkinliğini korumada ne kadar kararlı olduğunu göstermekteydi. Örneğin, Çin’deki “afyon savaşı”(1840-1842; 1856-1860) ve Güney Afrika’daki “anglo-bur savaşı”(11.X.1899-31.V.1902) İngilizlerin mezkur ülkelerdeki altınları kendi ellerine geçirmek için kasten yapılmış savaşları idi¹³.

İngiltere’ye daha önce rakib olan Fransa Almanya’dan 1870’de ağır darbeler almıştı. ABD iç savaştan yeni çıkmış ve kendine gelme aşamasında idi. İngiltere’nin uluslararası sahnedeki hakimiyetine gölge düşürecek ülkelerden biri Rusya idi. İngiltere Rusya’yı ekonomik olarak ele geçirme politikasını takip etmiştir. Rusya imparatorluğu’ndaki bir çok tabii zenginlikler, özellikle Doğu Sibirya’daki altın yatakları İngiliz kraliyet ailesine yakın çevrelerce Rusya yönetimiyle birlikte “Lena Goldfields” adı altında işletilmiştir¹⁴.

Genel olarak, XIX asır İngiltere ile Rusya arasındaki rekabetle geçmiştir. Buna rağmen uluslararası politika 1815’ten 1914’e kadar “Pax Britannica” altında cereyan etmiştir.

Bu rekabet Rusya’nın İngiltere’nin hasımlarıyla (Fransa, ABD) ilişkiyi geliştirmeye itmiştir. Rusya’nın ABD’yle arasındaki dostluk ilişkilerin geliştirilmesinin birçok nedenlerinden biri budur diyebiliriz. Kırım savaşı(1853-56) mağlubiyeti sonra Rus ordusunun yenilenmesinde ABD’li uzmanlar yardımcı olmuştur. ABD’deki iç savaş(1861-1865) ile Rusya’daki Polonya ayaklanması(1863-1864) iki ülkeyi bir-birine yakınlaştırdı. Zira her iki ülkenin ortak

¹¹ Генри Киссинджер, Дипломатия, Переводчик: Львов В.В., Москва, Ладомир 1997, с.5.

¹² Генри Киссинджер, Дипломатия, Переводчик: Львов В.В., Москва, Ладомир 1997, с.6.

¹³ Ротшильды и золотой стандарт, <https://finbook.news/kapital-book/rotshildyi-zolotoy-standart-10349.html>

¹⁴ Разумов О.Н., Из истории взаимоотношений российского и иностранного акционерного капитала в сибирской золотопромышленности в начале XX века // Предприниматели и предпринимательство в Сибири в XVIII – начале XX века. — Барнаул: Изд-во АГУ, 1995. — С. 139-153.

düşmanı İngiltere idi. İngilizlere karşı bağımsızlık savaşı yapan ve iç savaş geçiren ABD, İngilizlerin sömürge sistemini çökertmeye yönelik politika üretmeye başlamıştır. Bu maksadla İngiltere'ye hasım olan devletlerle işbirliğine gitmiştir. Rusya ABD'ye yardım olarak 1863'de İngiliz gemilerine karşı durmak maksadıyla New York'a Baltık filosunu, San-Fransisko'ya Pasifik okyanusundaki filosunu göndermiştir. Rus filosu yedi ay Amerikalıları İngiliz ve Fransız filosundan korumuştur. Rusya'nın bu dostluk tavrı boş kalmamıştır. 1891-1892 yıllarında Rusya'daki açlık zamanında Amerikalı devlet ve özel şirketler 75 milyon dolarlık uzun vadeli tahvil vermiştir. Ayrıca birçok Amerikalı çiftçiler gıda yardımını yapmıştır¹⁵.

Rusya ile ABD arasındaki dostluk ilişkiler her iki ülkenin devlet başkanlarının öldürülmesiyle değişikliğe uğramış ve çıkar çatışması artmaya başlamıştır. ABD başkanı A.Linkoln(1802-1865) 14 Nisan 1865'de suikaste kurban giden ilk ABD Devlet başkanı oldu¹⁶. Rusya imparatoru II.Aleksandr ise 4(16) Mart 1881'de suikaste kurban gitmiştir¹⁷. II.Aleksandr'ın halefi İmparator III. Aleksandr (1881-1894) döneminde Rus-Amerikan ilişkileri büyük değişikliklerle uğramıştır. İngiltere'ye olan muhalefetiyle bilinen Linkoln'in ölümü sonrasında ABD İngiltere'yle yakınlaşmaya başlamıştır. İngiltere'nin gölgesinde sömürge elde etme politikasını takip etmeye başlamıştır. İngiltere Rusya'nın Batı'ya doğru ilerleme özellikle Balkan'da nüfuz kazanma siyasetini önlemeye çalışmıştır.

Rusya'nın Osmanlı üzerinden genişleme politikası (1877-78) Berlin kongresiyle (1878) başarısızlığa uğramıştır. Bu Rusya'yı, Orta Asya'ya üzerinden Pamir ve Afganistan'a doğru ilerlemeye itmiştir. 20 yılı aşkın süren "Büyük Oyun" olarak tarihte kalan İngiltere ile Rusya arasındaki rekabet 1895'de Pamir hudutlandırmasıyla İngiltere-Rusya nüfuz paylaşımı tayin edilerek son bulmuştur¹⁸. Aslında İngiltere ile Rusya arasında Asya'daki nüfuz paylaşımını siyasi mekanizmaları kullanarak çözüme teşebbüsü 1872-73 yıllar (1874'de Orta Asya'da Hokand hanlığı işgal edilir), 1885-86 yıllar ve son olarak 1895'de yapılmıştır. 1895 anlaşması İngiltere ile Rusya'nın yakınlaşmasını sağlayacaktır. Bu ABD gibi yeniden sömürge kazanma yarışına giren devlet için büyük

¹⁵ Олег Шама, Кормящие штаты Америки. Как в конце XIX века США спасали Российскую империю от голода, <https://nv.ua/publications/kormyashchie-shtaty-ameriki-kak-v-konce-veka-ssha-spasali-rossiyskuyu-imperiyu-ot-goloda-46561.html> erişim 02.V. 2015

¹⁶ https://ru.wikipedia.org/wiki/Линкольн,_Авраам

¹⁷ https://ru.wikipedia.org/wiki/Александр_II

¹⁸ Англо-русское соперничество в Центральной Азии во второй половине XIX века, <http://рустрана.рф/article.php?nid=23490>, erişim 11.X.2007

kayıptı. ABD'nin İngiltere'ye yaklaşarak onun gölgesinde sömürge edinme politikasının işbu devirde canlandığını görmekteyiz.

İngiltere-Rusya anlaşması Rusya'nın gelişmesini sağlamıştır. Rusya ekonomisi 1890'lı yıllardan 1904-1905'deki Rus-Japon savaşına kadar gelişme gösterir. 1890'lı yıllarda Rusya sanayi gelişimi seviyesi açısından dünyada birinci sırada yer almıştır. Ancak XX asrın başındaki Rus-Japon savaşı gelişmekte olan sanayi hızını kesmiştir¹⁹. Buna rağmen Rusya 1913'e kadar birçok alanda Avrupalı ülkelerden ileri idi²⁰.

Uzak Doğu'daki 1904-05 Rus-Japon savaşı sonrasında Rusya'da isyanlar ortaya çıkmıştır. Yani savaş nedeniyle toplumda tüm alanlarda sıkıntı baş gösterdiği hengamda belli bir güç bundan istifade ederek Rusya'da ihtilal çıkartmaya çalışıyordu.

1905 İhtilali Rusya'da büyük bir siyasi-sosyal buhran yaratmıştır. Rusya imparatorluğunu yıkmada 1905 ihtilali bir nevi deneme görevini üstlenmiştir diyebiliriz. 1900-1906 yıllar aralığında Rusya Dış İşleri Bakanı olan V.N. Lam-sdorf Çar II. Nikolai'ya 1905 ihtilalinin finanse edilmesinde Rotşild'lerin rolü olduğuna dair rapor vermiştir²¹. Ayrıca 1904-1905 yy. Japonya'daki Rus askeri esirleri arasında devrimci fikirlerin nasihat edilmesi Amerikalı bankacı Yakup Şiffe tarafından finanse edildiğini haham Stefan Vaiz ile Georgi Kennan övüne bildirdiğine dair bilgiler mevcuttur²².

Olaylara bu açıdan baktığımızda 1917 ihtilalleri 1905 ihtilalinin bir nevi devamıdır diyebiliriz. Zira ihtilali finanse eden taraflar aynıdır. Rus tarihçisi B.L.Brasol, Rusya imparatorluğu harici ve dahili düşmanların yıllarca ısrarla, inatla yürüttüğü tahripkar ve yıkıcı faaliyetlerinin neticesinde ortaya çıktığını ileri sürmektedir(bu açıdan Osmanlı Devletine çok benzemektedir)²³.

¹⁹ Российская Империя 1900 – 1914 гг., <http://www.russiafederation.ru/historyrussia/2/11.htm>

²⁰ Б. Л. Бразоль, Царствование Императора Николая II (1894-1917) в цифрах и фактах, Изд. 2-е, Нью-Йорк 1968, s.5; ayrıca bkz: http://legitimist.ru/lib/ideology/003_b_brazol_carstvovanie_imperatora_nikolaya_ii_v.pdf

²¹ Daha geniş bilgi için bkz: Boris Brasol, *The World at the Cross-Roads*, Small, Maynard & Co. Boston, 1921.

²² Б. Л. Бразоль, Царствование Императора Николая II (1894-1917) в цифрах и фактах, Изд. 2-е, Нью-Йорк 1968, s.5; ayrıca bkz: http://legitimist.ru/lib/ideology/003_b_brazol_carstvovanie_imperatora_nikolaya_ii_v.pdf

²³ Б. Л. Бразоль, Царствование Императора Николая II (1894-1917) в цифрах и фактах, Изд. 2-е, Нью-Йорк 1968, s.5; ayrıca bkz: http://legitimist.ru/lib/ideology/003_b_brazol_carstvovanie_imperatora_nikolaya_ii_v.pdf

Yukarıda getirilmiş bilgiler çerçevesinde Rusya'nın güçlenmesi İngiltere ve ABD'nin küresel çıkarlarına ters düştüğünü söyleyebiliriz. Yani ihtilalin ortaya çıkmasında birçok nedenlerden biri de İngiltere-Rusya, ABD-İngiltere arasındaki rekabettir diyebiliriz. ABD Rusya'yla rekabete girmede aksine Rusya'yı kullanarak rakiplerini çökertmeyi planlamıştır. İngiltere ile aradaki ilişkiyi düzelterken Rusya ekonomisi yükselişe geçiyor ve Rusya İngiltere sayesinde kuvvetlenmeye başlıyordu. Hatta İngiltere Rusya vasıtasıyla Batı'daki (Almanya, ABD) rakiplerini dizginlemek istiyordu diyebiliriz. Üstelik Rusya, Çar II. Nikola devrinde İngilizlerin finans alanda ortak hareket yapmak için altın standardına geçme teklifi kabul ederek 1896'da altın'a geçmişti²⁴. Yani Rusya'yla ticaret yapmak isteyen artık altın ödemek zorunda kaldığı gibi Rusya da altınla hesaplaşması gerekiyordu.

Rusya ile İngiltere arasındaki anlaşmayı aynı anda Rusya imparatorluğunu yıkıma sürükleyecek bir sürecin başlangıcıdır diyebiliriz. Zira Avrasya kıtasında İngiltere ve Rusya gibi iki büyük gücün anlaşması ABD'nin dünya hakimiyetine giden yolun kapanması demektir.

Yukarıda dile getirdiğimiz H.Mackinder'in 1904'deki dünyaya hükmetme görüşü çerçevesinde İngiltere yöneticileri ile Rotşild gibi güçlü aileler dünya hakimiyetini elde etmek için Rusya imparatorluğu'nun kontrol altına alınması gerektiğini anlamış olmalıdır ki bu tarihten sonra İngiltere ile Rusya arasında ittifaka yönelik adımlar yapılmıştır. İngiltere'de böyle bir eserin yayınlanması ve bunu takiben 1907'de İngiltere ile Rusya'nın bir-biriyle anlaşması dünyaya hakimiyet kurmak isteyen güçlerin nazarından kaçmamıştır.

Bu ne ABD'nin ne de ABD'deki Rokfeller gibi ailelerin çıkarına idi. Dolayısıyla İngiltere ile işbirliğinde olan Rusya'nın yıkılması veya yönetime kendi adamlarını getirmesi gerekiyordu. Diğer bir ifadeyle Rusya'daki ihtilal yapma fikri ABD'deki belli bir güç çevreleri tarafından bu tarihlerde alınmıştır diyebiliriz. Bu aynı anda Batı dünyasının iki kuvvetli devleti ABD ile İngiltere (Rokfeller ile Rotşildler ailesi) arasında sömürge alanlarını paylaşma için kıyasıyla mücadele başladığı anlamına gelmekteydi. Rusya'daki Sovyet ihtilali bunun bir göstergesidir. Nüfuz paylaşımı için rekabet edenler Rusya imparatorluğunda işçi-köylü sınıfını ileri sürerek, Sovyet ihtilaliyle 300 yıllık Romanovlar sülalesini ortadan kaldırmıştır diyebiliriz.

Bu arada sadece ABD değil İngiltere'de de belli bir çevrelerin Rusya imparatorluğunun yıkılmasına taraftar olduğunu ileri sürebiliriz. Zira iç savaş es-

²⁴ Б. Л. Бразоль, Царствование Императора Николая II (1894-1917) в цифрах и фактах, Изд. 2-е, Нью-Йорк 1968, с.5; ayrıca bkz: http://legitimist.ru/lib/ideology/003_b_brazol_carstvovanie_imperatora_nikolaya_ii_v.pdf

nasında ABD'ye yardım eden Rusya imparatorluğu İngiltere'nin hakimiyetine gölge düşürmüştü. İngiltere ile ABD arasında bir nevi denge politikası yürüterek dünya hakimiyetine soyunan Rusya imparatorluğu her iki devlet için(-veya devletteki güçler için) tehlike oluşturmuş olabilir. Dolayısıyla İngiltere'de Rusya'nın yıkılmasına taraftar olan belli bir kesim oluşmuştur diyebiliriz. Yani Rusya'yı yıkarak ABD-Rusya işbirliği önlemek istemiş olabilirler. Ayrıca ABD'de de belli bir kesim (Rokfeller ailesi) Rusya'da bolşeviklerin hükümete gelmesine sağlayarak İngiltere-Rusya işbirliğini sarsmıştır diyebiliriz. Yani iki tarafın Sovyet ihtilaline parmaklarının karışmasıyla ilgili bilgi ve kaynakların olması buna işaret etmektedir.

Buna delil olarak şu bilgileri sunabiliriz:

Temmuz 2001'de gizli belgeleri yayınlayan İngiliz gazetesi *Dayli Telegraf*'ın şu cümlelerinden de görebiliriz: "İngiltere Rusya'daki ihtilali durdurma şansını kaybetmiştir"²⁵. Yani 1917'de Rusya'da ihtilalin gerçekleşmesi İngiltere'nin menfaatine olmadığını bildirmekte idi.

ABD Devlet Başkanı W.Wilson'ın yakın danışmanı Albay Haus, Wilson'a: "eğer I.Dünya savaşını Rusya imparatorluğu kazanırsa bu Avrupa kıtasında Rusya'nın hükmetmesi anlamına gelecektir" diye yazmıştır. Albay Haus I. Dünya savaşının ilk günlerinde bile Almanya'nın mağlup olacağını görebilmiş ve onun sonuçlarının felaket getireceğini farkına varmıştır. Ona göre, Rusya'nın Avrupa üzerinde hüküm etmesi uygarlık için en büyük tehlike idi. Haus mektubunda, "6 Ağustos 1914 y. Almanya hızla ölüme gidiyor. Eğer böyle bir şey gerçekleşirse Fransa ile Rusya onu param parça edecektir. Bununla birlikte onun toprak bütünlüğünü muhafaza etmek, onu askeri ve deniz kuvvetlerden ayırmak İngiltere, Amerika ve tüm uygar dünyanın çıkarımadır" demektedir.²⁶

Rusya'daki bolşevik ihtilalinin ABD'deki çıkar grup tarafından finanse edildiğini amerikalı Profesör E.Satton kendi kitabında dile getirmektedir²⁷. Satton bu kitabında Trotçki ile Lenin'e ABD'nin finans, diplomatik ve siyasi destek sağlandığını belgelerle ispatlamaktadır. Trotçki'nin ABD'deki belli bir çıkar grup tarafından Rusya'ya gönderildiğini onun yönetimde belli bir kademeye geldiği zaman sunmuş olduğu tekliften de anlaşılmaktadır. Leon Trotçki, 27 Mart 1917 tarihinde New York'tan Rusya'ya ailesi ve 8 yandaşlarıyla birlikte Norveç gemisiyle Rusya'ya çıkmıştır. 03.04.1917 tarihinde Ka-

²⁵ Н.Зенькович, Самые закрытые люди, Энциклопедия Биографий, Москва Олма-Пресс 2002, s.578.

²⁶ Архив полковника Хауза, подготовлен к печати профессором истории Изйльского университета Чарлзом Сеймуром, перевод с английского, Том 1, Москва 1937, стр.109.

²⁷ Bkz: Wall Street and the Bolshevik Revolution by Antony Sutton, Arlington Hous 1974.

nada'nın Galifaks limanında tutuklanmıştır. Ancak 29 Nisan 1917'de İngiliz Mİ-6 İstihbarat örgütü Albay Klod Dansi tarafından salıverilmiştir. Temmuz 1917'de L. D. Trotçki Rusya Geçici hükümet tarafından tutuklanmıştır ama yine de salıverilmiştir (Kornilov isyanı esnasında). 02.09.1917'den itibaren Sovyet Rusya İhtilal komitesi başkanlığı yürüten Trotçki Merkez Komiteye mektup yazarak Hindistan'a saldırı yapmak için (30000-40000) süvari ordusunu kurulması gerektiği hakkında mektup yollamıştır²⁸. Hindistan İngiltere sömürgeciligindeki baş tacı olması nedeniyle en büyük darbeyi canlı yerinden vurucaklardı.

Buna benzer şekilde 20 Şubat 1919'da L. M. Karahan'ın²⁹ bolşeviklerin önderi V.İ.Lenin'e yazmış olduğu mektupta Kızıl Ordu'nun Asia steplerindeki rolünün Avrupa steplerine göre daha önemli olduğunu vurgulamıştır. Karahan'ın 5 ağustos 1919 tarihli yazısında Paris ve Londra'ya giden yolun Afganistan, Penjab ve Bengal şehirleri üzerinden olduğunu belirtmiştir³⁰. Yani dünyaya ihtilal ihracının temelinde İngiltere ile Fransa sömürgelerinde bağımsızlık hareketini canlandırmak ve metropoldan ayırmak yatmaktadır. İngiliz sömürgelerinin bağımsızlığa kavuşması ABD'nin çıkarına ve bağımsızlığa kavuşanlar sadece yeni bir sömürgeci devlet -ABD- tarafından sömürgeye maruz kalacaklardı.

Rusya'da devrimin gerçekleşmesinde Alman İmparatorluğu'nun da katkısı olduğuna dair bilgi ve belgeler mevcuttur. I.Dünya savaşı nedeniyle Rusya'yla savaşa tutuşan Alman imparatorluğu'nun Rusya'nın dahilinde ihtilal planladığına dair bilgiler mevcuttur. Sosyal-demokrat Aleksandr Parvus (1867-1924) Rus ihtilalcileri ile Almanya'nın çıkarlarının örtüşüğünü ileri sürerek Almanlardan 5 milyon mark istediğine dair bilgiler var³¹.

2 Ocak 1918 tarihli mektubunda Wilson'un yakın danışmanı Albay Haus ABD'nin bolşeviklere yaklaşmasını tavsiye etmekte ve "bizim mali, sanayi ve manevi desteğimizi akıla gelen tüm alanlarda yaygınlaştırmamız lazım" diyordu³². Albay Haus, Sovyet Rusya'ya yardım vermezsek, tüm zenginlik-

²⁸ Н.Зенькович, Самые закрытые люди, Энциклопедия Биографий, Москва Олма-Пресс 2002, s.577-578.

²⁹ Mart 1918-1920 aralığında Dış İşleri Halk komiseri yardımcısı görevinde bulunmuştur.

³⁰ И.Б. Линдер, Спецслужбы России за 1000 лет, Москва, РИПОЛ классик, 2016, s.590.

³¹ Андрей Иванов, «Купец от революции» Парvus и его план уничтожения царской России, http://ruskline.ru/history/2015/03/18/kupec_ot_revolyucii_parvus_i_ego_plan_unichtozheniya_carskoj_rossii, 18.03.2015.

³² Архив полковника Хауза. Избранное. В 2 т. Т. 1 / Комментар. А83 Ч. Сеймура; Пер. с англ. Н. К. Котова; Предисловие А. И. Уткина. — М.: ООО «Издательство АСТ»; ООО «Издательство Астрель», 2004, s.16.

lerinin Almanya önderliğindeki Avrupa'daki merkezi güçlerce yutulacağını bildirmekte ve bir an evvel Sovyet Rusya'ya yardım edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır³³. Haus ABD'nin ekonomik yardımının Sovyet Rusya'yı kontrol altına alacağını inanmakta idi.

Sovyet ihtilalinin ABD'nin çıkarlarına uygun olduğu ABD Devlet Başkanı W.Wilson'un ifadelerinden de anlaşılmaktadır. 8 Ocak 1918'de ABD devlet başkanı Wodroo Wilson ABD kongresinde daha sonra "Wilson'un 14 ilkesi" olarak meşhür olan barış programasını sunmuştur.

ABD'nin böyle bir programı tebliğ etmesi de kendinden çok emin ve doğru olduğunu inandığını göstermekte idi. İngiltere Başbakanı D. L. Djorj ile Fransa başbakanı Jorj Klemanso tarafından "utopiya" olarak nitelendirmiş Wilson ilkeleri aslında başta İngiltere olmak üzere sömürge devletlerini sömürgelelerinden ayırmayı hedeflemişti. İngiltere ve Fransa "utopiya" olarak nitelendirildiği Wilson ilkelerinin perde arkasında ABD'nin kendilerini bertaraf ederek küresel güç olma isteklerini anlamıştır. Çünkü Wilson ilkelerinin 5 ilkesinde kolonilerinin kaldırılması söz konusu olmaktadır. Bu devrin büyük sömürge devletleri olan İngiltere ve Fransa'nın çıkarlarına dokunmaktaydı.

Wilson'un "14 ilkesinin" altıncı ilkesinde, Alman silahlı kuvvetlerinin Rusya'nın işgal altındaki tüm topraklarını boşaltılmasını ve Rusya'nın siyasi yönetimi ile ilgili kendi karar vermesi gerektiğini vurgulanmaktadır³⁴. Yani Çar'ı devirerek yönetimi ele geçirmiş bolşeviklerin Rusya'da kendi hakimiyetini kurmasına imkan tanımaktadır. (Nitekim Amerikalıların bolşeviklerin yönetimi sağlamlaştırması için gereken silah, mühimmat yardımı yapıldığına dair bilgiler var. Hatta Rusya'daki iç savaş esnasında bazı bölgeleri bolşevikler gelene kadar (özellikle Uzak Doğu) kontrollerinde bulundurmuşlar ve bolşeviklere teslim etmişlerdir³⁵).

³³ Архив полковника Хауза. Избранное. В 2 т. Т. 1 / Комментарий А.В. Сеймура; Пер. с англ. Н. К. Котова; Предисловие А. И. Уткина. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2004, с.22.

³⁴ Wilson W. Address of the President of the United States delivered at a joint session of the two houses of Congress, 08.01.1918, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=65405>; Четырнадцать пунктов Вильсона, <http://www.grinchevskiy.ru/1900-1945/chetirnadcat-punktov.php>

³⁵ Daha tereffuatlı bilgi için bkz: Н.В.Стариков, Ликвидация России. Кто помог красным победить в Гражданской войне? СПб.; Питер 2014; America's Siberian Adventure (1918-1920), by General William S. Graves (Major General, United States Army. Retired.) New York, 1941 reprint (<https://www.marxists.org/archive/graves/1931/siberian-adventure/index.htm>; <https://www.marxists.org/archive/graves/1931/siberian-adventure/siberian-adventure.pdf>)

Ayrıca W.Wilson'un 14 ilkesi içindeki bazı cümleler Sovyet Rusya önderi V.Lenin'in "Dekret" dediği ilkelerle (özellikle 2(15) Kasım 1917'deki "Rusya halklarının hukuku deklarasyonu"yla) çağırışım yapmaktadır. İşin garip tarafı Sovyet ihtilalini gerçekleştiren Lenin'in bu ilkeleri Wilson'dan önce söylemiş olmasıdır. Wilson ilkeleri Lenin'in "Dekeretlerini" küresel çapta gerçekleştirmek için bir nevi destek mahiyetinde rol oynamıştır.

Ancak Rus medyasında Wilson ilkelerini Rusya'da bolşevik devriminin başarısından sonra ABD tarafından dile getirilen zoraki politika demektedir³⁶. Böyle bir yaklaşım amerikan düşmanlığından kaynaklanmaktadır veya bölşeviklerin devrim hareketini yüceltmek için yapılmaktadır. Ayrıca burada dikkat edilmesi gereken bir husus var. Devrimi yapmak var ve onu devam ettirmek meselesi vardır. Yani devlet olarak ayakta kalabilmek ve dünya devletleri tarafından tanınma meselesi vardır. Wilson kendi ilkelerini Lenin dekretlerinden 2 ay sonra açıklamıştır. Yani devrim yapıldıktan 2 ay sonra. 2 ay sonra ABD Devlet Başkanı W.Wilson kendi beyannamesiyle Rusya bolşeviklerini destekleyeceğini ima etmekte idi.

Bu bir nevi günümüzdeki bazı ülkelerdeki yabancı ülkelere desteklenen renkli devrimleri hatırlatmaktadır. Amerikalı gazeteci Djon Rid "Dünyayı sarsan 10 gün" (1919) kitabında Rus ihtilalini "insan tarihindeki en büyük olay, bolşeviklerin yükselişi küresel çaptaki önemli hadise" diye övücü tabirler kullanmaktadır. Sovyet tarihçileri Bolşevik ihtilalinin önemini vurgulamak ve kendi ideolojilerini başka ülkelere ihrac etmek için daima iş bu Amerikalı gazetecinin tabirlerine atıfta bulunmuşlardır. Yani ABD bolşevik ihtilalini medya vasıtasıyla överek onun daha geniş çapta yayılmasını istemektedir ki bu da İngiliz sömürgelerinin ayaklanmasına dolayısıyla onun sömürge sisteminin çökmesine neden olacaktı. Nitekim Sovyet Rusya'nın desteğiyle bağımsızlıklarını kazanmış birçok ülkelerden biri olan Vietnam cumhuriyetinin aydınlarından Fam Suan Mi, "*Ekim ihtilali tüm dünyayı sarstı, emperyalizmin sömürge sistemini çöktü ve birçok ülkenin, ilk önce sömürge altındaki, halkları ile içi sınıfma proletarya ihtilalinin yolunu açtı*"³⁷. Bu tür ifadeleri hemen hemen tüm Sovyet blogına girmiş ülke aydınlarından duymak mümkündür. Ancak soğuk savaş

³⁶ Чернова Ольга, 14 пунктов Вильсона кратко. В чем заключались 14 пунктов Вильсона? Анализ 14 пунктов Вудро Вильсона Образование История, January 20, 2016, <http://fb.ru/article/225393/punktov-vilsona-kratko-v-chem-zaklyuchalis-punktov-vilsona-analiz-punktov-vudro-vilsona>

³⁷ Историческое значение Октябрьской революции в России, <http://vovworld.vn/ru-RU/беседа/историческое-значение-октябрьской-революции-в-россии-59181.vov>, erişim 15.XI.2011.

nedeniyle Batı bloğunda olmuş veya bağlantısızlar grubunda olan ve eskide Batının sömürgesi olmuş ülke aydınlarından buna benzer ifadeleri duymaya bilirsiniz. Onlara göre bağımsızlık, sömürge ülkelerine karşı kendilerine özgü siyasi-sosyal ve ekonomik mücadele sürecinin neticesinde ortaya çıkmıştır.

Sovyet yönetimi yerleşince ABD Sovyet Rusya'daki sanayi ve petrol arıtma tesislerini yapmıştır. Rokfeller Rusya'da aktif faaliyetlerini petrol alana girmesiyle göstermiştir³⁸. Rusya'daki bolşevik ihtilaliyle daha önce Çar ve onun ailesine ait tüm yeraltı ve yerüstü zenginlikler milledirilmiştir.

Sonuç

Sovyet ihtilali tarih terazisinde çok kere değişik açılardan tartılmış, yorumlanmış ve halen de yorumlanmaktadır. Netice itibariyle 1917'deki Rusya'daki ihtilal ne getirdi, ne götürdü? İlk bakışta işçi ve köylü yönetimi gibi görünse bile bunun akрасında başka bir güç görünmekte idi. Bu güç darbelerle istediği ülkede istediği rejimi başa getirerek kendi amacına ulaşmaktadır. Darbe, dış güçlerin kendi elini karıştırmadan, bulaştırmadan ülkenin içinde amacına ulaşma yöntemlerden biridir.

Uluslararası sistem birçok parçalardan oluşmuş bir bütündür. Sovyet ihtilali uluslararası sistemdeki parçaların büyük bir parçasıdır. Böyle büyük bir parçanın içinde cereyan eden Türkistan muhtariyeti, Alaş hareketi, Azerbaycan cumhuriyetin kuruluşu ve Sovyet Rusya tarafından onların yutulması gibi olaylar uluslararası kamuoyu tarafından ilgiyle takip edilmedi veya önemsenmedi. Zira büyük bir parça olan Sovyet ihtilalinin uluslararası sisteme ne getireceği önemli idi. Sovyet ihtilali esnasında bağımsızlık için savaşan Türkistan diyarının tekrar Rusların kontrolüne geçmesi büyük güçlerin (ABD'nin) çıkarına idi. Zira Türkistan'a komşu Afganistan ve Hindistan İngilizlerin kontrolünde idi. Bu açıdan kendilerinin desteğindeki Sovyet Rusya'nın Orta Asya'yı kendi kontrolünde bulundurması daha iyiydi. (bu bir nevi Sovyetler Birliğinin dağılması sonrası Rusya Federasyonu'nun bağımsız Orta Asya cumhuriyetlerini tekrar kendi kontrolü altına alma teşebbüsü gibi).

Sovyet ihtilaline bu yorum çerçevesinden baktığımızda İslam ve Türk dünyasındaki gelişmelerin arkasında büyük güçlerin olduğunu tahmin edebiliriz. Yani bağımsızlık adı altında daha önce İngiliz, Fransız, Rusya sömürgesi altında olanların bağımsızlık ilanı sonrası el değiştirerek başka güç (ABD) tarafından sömürülme sürecine girdiğini görmekteyiz.

Yukarıdaki bilgi ve yorumlar çerçevesinde Rusya'daki 1917 ihtilalini ABD ve İngiltere'deki belli bir güç odaklarının bir biriyle olan rekabetinden dolayı ve onlardan sağlanan maddi ve manevi desteğin sayesinde Rusya imparatorlu-

³⁸ Нефть: люди, которые изменили мир, Москва, Манн, Иванов и Фербер, 2015, s.97-100.

ğu yıkılmıştır diyebiliriz. Zira büyük bir gücü dağıtmak için ondan daha güçlü olmanız gerekmektedir. Rusya imparatorluğu 2-3 yıllık savaş içinde yıkılacak bir devlet değildir. Demek imparatorlukları bile yıkacak kabiliyet ve güce sahip bir güç düzeni veya uluslararası sistem kurulmuştur diyebiliriz. Bu güç sadece Rusya değil, Osmanlı imparatorluğunun ömrünü 40 yıla kadar uzatan Abdulhamit'i de tahttan indirmiş ve daha sonra devleti yıkmıştır.

I.Dünya savaşı sonrası çok uluslu imparatorluklar dağılmış ve Avrupa bir ulus devletler kıtası haline gelmiştir. Avrupa'daki böyle bir yapılanma soğuk savaş döneminde Asya ve Afrika'da da görülmektedir.

Dış güçler Rusya imparatorluğu için kritik dönemleri iyi değerlendirerek, 1904-05 Rus-Japon savaşı sonrası Rusya'daki 1905 ihtilali, I.Dünya savaşı esnasında 1917 ihtilallerini yapmışlardır. 1917 ihtilalini sadece çok iyi teşkilatlanmış bölşevik örgütü ile işçi ve köylü hareketlerinin neticesi demek koca Rusya imparatorluğunu ve onun Ohranka'sını(bir nevi MİT'i), güvenlik teşkilatlarını zayıf görme, bölşevikleri yüceltmek olur. Nitekim, Sovyet tarihçileri Sovyet ihtilalinde yabancıların desteklerini inkar ederek bölşeviklerin faaliyetlerini, işçi ve köylü hareketlerini yüceltmektedir. İngiltere, Fransa ve savaş devam ederken ittifaka dahil olan ABD'nin zaferiyle sonuçlanan savaş Osmanlı, Avusturya ve Rusya imparatorluklarının yıkılmasına sebep olmuştur. Avrasya kıtasındaki rekabet Rusya imparatorluğu gibi büyük bir devletin yıkılışına sebep olmuştur. İmparatorlukta yeraltı ve yerüstü zenginlikler el değiştirmiştir.

Sovyet ihtilalinin neticesinde dünya iki kutuplu olmuştur. Dünya çapında monarşik yönetim tarzı ortadan kaldırılmış veya yetkileri sınırlandırılmıştır. Sovyet ihtilali Fransa ihtilalinin küresel çaptaki bir nevi devamı şeklinde olmuştur. Fransa ihtilalindeki "eşitlik, hürriyet ve kardeşlik" sloganlarını dünya çapında gerçekleştirilmiştir. Daha önce sömürge altında olan ülkeler bağımsızlıklarına kavuşarak kontrol altında gelişen devletler haline gelmiştir. Rockefeller, Rothschildler, Baruhlar gibi aile yönetimindeki şirketler uluslararası politikada söz sahibi olmaya başlamıştır. Bu daha sonra yani günümüzde çok uluslu şirketler şeklinde daha da etkin olmaya başlamıştır. Sovyet Rusya'nın kuruluş aşamasında yer alan dış güçlerin SSCB'nin güçlenme, çökme ve dağılma süreçlerinde rol almıştır diyebiliriz. Sovyetlerin dağılmasında da yeni aynı güç odaklarının rolü aldığını söyleyebiliriz. Bu güç odakları Sovyetler Birliği'ni kendi çıkarları doğrultusunda kullanmışlardır. Zira günümüzde Sovyetler Birliğinin bir kurşun sıkmadan dağılmasında Sovyet üst düzey yöneticilerinin arasında Batı'ya satılmış insanların(ajanların) rolü olduğuna dair bilgiler ortalıkta dolaşmaktadır. Bu Sovyetler Birliğinin önceden planlanmış bir proje

olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Dolayısıyla, günümüz tarihçilerin Sovyet ihtilali uluslararası sistem çerçevesinde, yeni belgeler ışığında günümüzdeki olayları göz önünde bulundurarak değerlendirmesi gerektiğine inanıyorum.

KAYNAKÇA

- Brasol, Boris, *The World at the Cross-Roads*, Small, Maynard & Co. Boston, 1921.
http://legitimist.ru/lib/ideology/003_b_brazol_carstvovanie_imperatora_nikolaya_ii_v.pdf
http://ruskline.ru/history/2015/03/18/kupec_ot_revolyucii_parvus_i_ego_plan_unichtozheniya_carskoj_rossii, 18.03.2015.
<http://рустрана.рф/article.php?nid=23490>, erişim 11.X.2007
https://ru.wikipedia.org/wiki/Александр_II
https://ru.wikipedia.org/wiki/Линкольн,_Авраам
Göney, Süna, *Siyasi Coğrafya*, İstanbul 1993.
Wall Street and the Bolshevik Revolution by Antony Sutton, Arlington Hous 1974.
Wilson W. Address of the President of the United States delivered at a joint session of the two houses of Congress, 08.01.1918, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=65405>.
Англо-русское соперничество в Центральной Азии во второй половине XIX века, <http://рустрана.рф/article.php?nid=23490>, erişim 11.X.2007.
Андрей Иванов, «Купец от революции» Парвус и его план уничтожения царской России, http://ruskline.ru/history/2015/03/18/kupec_ot_revolyucii_parvus_i_ego_plan_unichtozheniya_carskoj_rossii, 18.03.2015.
Архив полковника Хауза, подготовлен к печати профессором истории Иэйлского университета Чарлзом Сеймуром, перевод с английского, Том 1, Москва 1937.
Архив полковника Хауза. Избранное. В 2 т. Т. 1 / Комментар. А83 Ч. Сеймура; Пер. с англ. Н. К. Котова; Предисловие А. И. Уткина. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2004.
Б. Л. Бразоль, Царствование Императора Николая II (1894-1917) в цифрах и фактах, Изд. 2-е, Нью-Йорк 1968.
Генри Киссинджер, Дипломатия, Переводчик: Львов В.В., Москва, Ладомир 1997.
И.Б. Линдер, Спецслужбы России за 1000 лет, Москва, РИПОЛ классик, 2016.
Историческое значение Октябрьской революции в России, <http://vovworld.vn/gu-RU/беседа/историческое-значение-октябрьской-революции-в-россии-59181.vov>, erişim 15.XI.2011.
Н.С. Трубецкой, Об истинном и ложном национализме, «Исход к Востоку», София, 1921 г.
Н.В.Стариков, Ликвидация России. Кто помог красным победить в Гражданской войне? СПб.; Питер 2014; America's Siberian Adventure (1918-1920), by General William S. Graves (Major General, United States Army. Retired.) New York, 1941 reprint (https://www.

marxists.org/archive/graves/1931/siberian-adventure/index.htm; *https://www.marxists.org/archive/graves/1931/siberian-adventure/siberian-adventure.pdf*)

Н.Зенькович, Самые закрытые люди, Энциклопедия Биографий, Москва Олма-Пресс 2002.

Нефть: люди, которые изменили мир, Москва, Манн, Иванов и Фербер, 2015, s.97-100.

О.А.Платонов, «История Русского народа в XX веке», Родник, Москва, 1997.

Олег Шама, Кормящие штаты Америки. Как в конце XIX века США спасали Российскую империю от голода, *https://nv.ua/publications/kormyashchie-shtaty-ameriki-kak-v-konce-veka-ssha-spasali-rossiyskuyu-imperiyu-ot-goloda-46561.html* erişim 02.V. 2015

Разумов О.Н., Из истории взаимоотношений российского и иностранного акционерного капитала в сибирской золотопромышленности в начале XX века // Предприниматели и предпринимательство в Сибири в XVIII – начале XX века. — Барнаул: Изд-во АГУ, 1995.

Российская Империя 1900 – 1914 гг., *http://www.russiafederation.ru/historyrusia/2/11.htm*

Ротшильды и золотой стандарт, *https://finbook.news/kapital-book/rotshildyi-zolotoy-standart-10349.html*

Чернова Ольга, 14 пунктов Вильсона кратко. В чем заключались 14 пунктов Вильсона? Анализ 14 пунктов Вудро Вильсона Образование История, January 20, 2016, *http://fb.ru/article/225393/punktov-vilsona-kratko-v-chem-zaklyuchalis-punktov-vilsona-analiz-punktov-vudro-vilsona*

Четырнадцать пунктов Вильсона, *http://www.grinchevskiy.ru/1900-1945/che-tirnadcat-punktov.php*

Sovyet İktidarının Kazak Alfabeti Reformu: Tarih ve Sonuç

Prof. Dr. Danagül Mahat*

Özet

Bildiride XX. Yüzyılın başlarındaki Kazak yazı dili reformu meselesinin tarihi arşiv belgeleri ışığında ele alınacaktır. Rusya Sovyet Federatif Cumhuriyeti'nin (RSFSR) egemenliği altında Kazakistan Özerk Sovyet Cumhuriyeti kurulduktan sonra Sovyet hükümetinin Kazak diliyle ilgili birtakım kararlar aldığı, ancak ülkede Komünist Partisi iktidarının güçlenmesiyle birlikte devlet makamlarının iki dilde, yani Kazak ve Rus dillerinde iş yapmaya daha ağırlık verdiği anlatılacaktır. Kazakistan'da alfabe reformu yapma meselesinde Ahmet Baytursunov'un liderlik ettiği Kazak aydınları ve Komünist Kazaklar arasında ortaya çıkan tartışmalar arşiv belgeleri ışığında gösterilecektir.

1931-1933 yıllarındaki Goloşçekin soykırımı, bunun neticesinde Kazak nüfusunun azalması, Stalin totaliter rejiminin Kazak aydınlarına siyasi baskı yapması ve kovuşturması, harflerin değiştirilmesi kültür devamlılığının bozulmasının önünü açmıştır. Yeni Kazak alfabetine geçme meselesi için kurulan komitenin 13 Aralık 1939'daki "Yeni Alfabeğe Geçmeye Hazırlık" kararı ve Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti Komiserler Kurultayı'nın 2 Kasım 1940'taki "Latin harfini kullanan Kazak alfabetini Rus yazısı esaslı yeni alfabeğe değiştirme" kararı neticesinde Latin harfinden Kiril alfabetini esas alan yeni alfabeğe geçilmesinin Sovyet iktidarını kültürel alanda amaçladıkları sonuçlara ulaştırdığını, bundan sonraki "ılıman" dönemde de, daha sonrasında da Kazak dilinin yeniden gelişmesine imkân vermediği somut delillerle ortaya koyulacaktır.

Devletimizin bağımsızlığına kavuşmadan az evvel 22 Eylül 1989'da "Dil Hakkında" kanununu kabul ederek, Kazak dilinin resmi dil statüsüne erişmesi, Kazakistan'da dil meselesinin dün ve bugün, tarihi ve neticesi de bildiride ele alınacak konulardandır.

Anahtar kelimeler: Sovyet iktidarı, Kazak alfabeti, alfabe reformu, KSRO, Stalin totaliter sistemi

* L. N. Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi, "Otrar Kütüphanesi" Araştırma Merkezi

THE KAZAKH ALPHABET REFORM DONE BY SOVIET REPUBLIC: HISTORY AND RESULT

Abstract

On the basis of archival data, the report describes the reform of Kazakh script in the early twentieth century. After the formation of the Kazakh Autonomous Communist Soviet Republic as part of the RSFSR, the Soviet authorities adopted certain specific documents concerning the Kazakh language, however, as the power of the Communist Party was strengthened, special attention was paid to the work in two languages, Kazakh and Russian, in state apparatuses. The reform of the Kazakh alphabet, the change of the Ahmet Baitursynov's Kazakh alphabet to the Latin alphabet caused controversy between the Alash intelligentsia and the Kazakh Communists. These issues were proved on the basis of facts, and they were given an objective historical assessment.

The reduction in the number of the Kazakh people as a result of the Goloshekin genocide in 1931-1933, the political repression of the Kazakh intelligentsia by the Stalinist totalitarian system, the change of letters, all this led to the disappearance of the linguistic unity system.

In 1939, December 13 the resolution of the New Kazakh Alphabet Committee "On Preparing for the Change of the Alphabet" was issued, in 1940, on November 2, the resolution of the Council of People's Commissars of the Kazakh Communist Socialist Republic "On the change of the Kazakh alphabet based on the Latin alphabet to an alphabet based on Russian graphics" was issued. This decision allowed pursuing colonization policies and achieving their goals in the cultural and spiritual sphere. The report concludes that Kazakhstan was completely colonized from the political and spiritual point of view in Soviet times, and even during the "thaw" and later the conditions for updating the Kazakh language were not created. The receipt of Kazakh language of state status in 1989 on September 22, before our state gained independence, and the past and present of the Kazakh language, its history and tradition are described.

Keywords: Soviet authority, Kazakh alphabet, alphabet (alippe) reform, USSR, Stalinist totalitarian system

Кеңестік биліктің Қазақстан мәдениетіне тигізген ықпалының «күнгей» және «көлеңкелі» жақтары да баршылық. Оның ішінде қазақ алфавитін реформалауы ауқымды әрі күрделі тақырып. Кеңестік тоталитарлық жүйе күйрегенге дейін тарихи әдебиетте оқу-ағарту саласындағы жетістіктеріміз ғана айтылып, оқу-білімнің негізі әліпби, әріптердің ауысуы, оның «әттеген-айлары» тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде жариялана бастады.

Төңкеріске дейінгі кезеңдегі қазақ елінің оқу және жазу мәселесі туралы ұлт ағартушысы А.Байтұрсынұлы «қазаққа керек оқу екі түрлі: бірі – мұсылманша оқу, бірі – русша оқу»¹ болды дейді. Расында да Ресей империясы өз құрамындағы өзге ұлттарды рухани отарлау саясатын ХІХ ғасырдың ортасынан күшейте түсті. Қазақстанда Н.И. Ильминский, А.Е. Алекторов, А.В. Васильев, В.Н. Катаринский тәрізді орыс ағартушылары белсене әрекет етті. 1906 жылы «Орыстан өзге халықтар жазуын орыс графикасына көшіру туралы» Ереже де қабылданды. 1910 жылдың маусым айында Петерборда өткен кеңесте, алдыңғы ережеге өзгерістер енгізілді. Орыс-тузем мектептері ашылып, оқулықтар жазылады, кирилл әріптеріне негізделген алғашқы қазақ әліпбиі (Н.И.Ильминский жасаған) әзірленді.

Бұл саясаттың зардабы қандай болатынын түсінген Алаш зиялылары «Қазақ» газетінде: «Келімсек жұрт күшті болса, тұрғын жұрт аяқ асты болып азып-тозып жоғалмақшы. Тұрғын жұрт күшті болса, келімсек жұрт сіңіп, тұрғын жұрттың түріне түсіп, бөтендігі жоғалмақшы. Екеуі де тең болса, бір-бірінен кем болмай, қатар тұрып күнелтіп, әр қайсысы өз алдына ұлт болып тұрмақ. ... Өз ұлтына басқа жұртты қосамын дегендер әуелі сол жұрттың тілін аздыруға тырысады. Егер де біз қазақ деген ұлт болып тұруды тілесек, қарнымыз ашпас қамын ой-

¹ Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Әліппелер мен шығармалар жинағы (Төте жазудағы тұңғыш әліппелер және ұлттық баспасөзде жарияланған көсемсөздері). – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – Т. IV. – 384 б. – Б. 254.

лағанда тіліміздің де сақталу қамын қатар ойлау керек»² – деп тіл мәселесіне ерекше маңыз берді. Қазақстанда А.Байтұрсынов³ және бірқатар зиялылар қолданып келе жатқан араб әліпбиіне қазақ жазбалары үшін өзгеріс енгізу, яғни реформалау принципін ұсынды. Олар алфавит және соған тікелей қатысты емле мәселесін де көтерді. Қазақ әліпбиі мәселесі мен қазақ жазуы емлесінде «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің пікірі екіге жарылды. «Айқап» бұрынғы дәстүрлі әліпби жүйесі мен емлені қолдаса, «Қазақ» А.Байтұрсынұлының әліпби реформасы мен жаңа емле принциптерін жақтады.

Билікке келген кеңестік жаңа өкімет (большевиктер) алғашқы жылдары ұлттық тілдерді дамытуға көңіл бөлгені байқалды. 1918 жылдың 31 қарашасында Ресей халық комиссариатының «Аз ұлттардың мектебі туралы» қаулысы, РК(б) П VIII съезінде (1919 жыл) ұлттық тілде сабақ беретін бірыңғай еңбекшілер мектептерін құрудың қажеттілігіне мән беріліп, ұлттық тілдерде, соның ішінде қазақ тілінде де білім беріле бастады. Қазақ тілін мемлекеттік аппаратқа енгізу, іс жүргізу, ұлттық кадрлар дайындау⁴ ісі қолға алынды. 1921 жылдың 2 ақпанында ҚАКСР Халық Ағарту Комиссариатының «Республикалық мемлекеттік мекемелерде қазақ және орыс тілдерін қолдану туралы» Декретке қол қойылды. Тіл ғылымының білгірі Ахмет Байтұрсынұлы оқу керектігі даусыз болса, оқуға керек құралдарды сайлау керектігі де даусыз екендігін айтып⁵, алғашқы оқулықтар жазуға жетекшілік жасады. Алайда ресми билік араб қарпіне негізделген қазақ жазуын латынға көшіру мәселесін де назардан тыс қалдырмады. Қазақ тарихындағы ақиқаты ұзақ жылдар айтылмаған мәселенің бірі – осы қазақ елінің қолданып келе жатқан араб әрпіне негізделген қазақ әліпбиін, яғни А.Байтұрсынұлының «Қазақ жазуын» латын әліпбиімен ауыстыру мәселесі. Рухани-мәдени саладағы бұл маңызды мәселеге арналаған жиындарда ғылыми және тәжірибені негіз еткен баяндамалар тыңдалып, әліпбиді латынға көшіруді жақтаушылар мен араб қарпіне негізделген қазақ жазуын қолдаушылар арасындағы қызу-айтыс тартысқа ұласты. Қазақ зиялылары әліпби мәселесінде арабшылар мен латыншылар болып екі жікке бөлінді. Кеңестік кезеңдегі жаңа қазақ алфавитін енгізу қозғалысын үш кезеңге бөліп қарастыруға болады.

² «Қазақ» газеті / Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 1998. – 560 б. – Б. 14.

³ Байтұрсынов А. Жазу тәртібі. // «Айқап», 1912. - № 4-5

⁴ Языковая политика в Казахстане (1921-1990 годы): Сб. документов / Сост. М.К. Айбасова, Р.К. Имажанова, Г.Т. Исахан, Б.Ж. Кабдушев; Пред. М.Ж. Хасанаева. – Алматы: Қазақ университеті, 1997. – 325 с. – С. 12, 16, 21.

⁵ Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Әліппелер мен шығармалар жинағы (Төте жазудағы тұңғыш әліппелер және ұлттық баспасөзде жарияланған көсемсөздері). – Алматы: «Елшежіре», 2013. – Т. IV. – 384 б. – Б. 254.

Бірінші кезең – 1917-1924 жылдарды қамтыды. Бұл кезеңде латынның негізінде жаңа қазақ алфавитін алуға дайындық жұмыстары жасалды. Н. Төрехұлов (Мәскеу), М. Мұрзин (Орынбор), Х. Досмұхамедов (Ташкент) жасаған жаңа алфавиттің үш жобасының жасалуы, мерзімді басылымдардағы пікір алысу және 1924 жылдың 12-18 маусымы аралығында Орынбор қаласында өткен латын алфавитін алу мәселесі талқыланған Қазақ білімпаздарының съезін жатқызуға болады.

Большевиктер партиясы жаңа латын алфавитін түркі тілдес халықтарға енгізбес бұрын, алдымен өзінің әліппені ауыстыру саясатын қолдайтын күштерді дайындады. Ресей алдымен Азербайжанда⁶ латын әліппесіне көшу идеясын көтерген ғалым-драматург Ахундов - Мырза - Фатали⁷ ізбасарлары Нариманов, Ағмалы-Оғлы және басқаларға қолдау көрсетті. 1922 жылы «Жаңа әліппе қоғамын» (ЖӘҚ) құрды, 1923 жылы Яни-Юл» («Жаңа жол») газетін, «Келешек» журналын шығарды. 1922 жылы жаңа алфавит бекітілді. Әзербайжан үкіметі жаңа алфавитті бірінші және екінші басқышты мектептерге міндетті пән ретінде енгізу жөнінде арнайы декрет қабылдады. Осы мектептерге арналған әр түрлі оқулықтар, саяси шағын кітапшалар (брошюра) шығарылды⁸. 1924 жылы латын әліппесінің негізінде құрылған жаңа әліппе шығару туралы Әзербайжан үкіметі Декрет қабылдады, 1925 жылдан ресми түрде араб әрпімен қатар қолданысқа енгізілді.

⁶ Латын әліпбиін қолдану туралы идеяны алғаш рет XIX ғасырдың 60-70 жылдарында Әзербайжан ғалымы, драматург Мырза - Фатали Ахундов ұсынды. Алайда оның бұл ұсынысы өз елінде қолдау таппай Константинополь (Түркия) мен Тегенанға (Персия) алып барды. Мұсылман діні кең тараған аталған елдерде қасиетті құран әрпінен бас тарту күнә болып саналып, бұл идеяға қатаң тиым салынды. Бұл мәселе, 1905 жылғы революциядан кейін Әзербайжан мен Татарстанда қайта жаңғырды. 1910-1913 жылдарда түрік баспасөз беттерінде латын әліпбиін алу мәселесі қызу талқыланып, жаңа әліпбиді алуды қолдаушылар саны арта түсті. 1919 жылы Әзербайжанның Ағарту министрлігі жаңа алфавитті жасау жөнінде арнайы комиссия құрды. Алайда, 1914-1918 жылдардағы империалистік соғыс пен революциялық қозғалыс бұл идеяның құлаш жаюына кедергі келтірді. Әзербайжан КСР құрылғаннан кейін, бұл идея қайта жаңғырып, 1922 жылдан жандана бастады. 1922 жылы «Жаңа әліппе қоғамын» (ЖӘҚ) құрды, 1923 жылы «Жаңа жол» («Яни-Юл») деген газет, «Келешек» атты журнал шығарды. 1922 жылы жаңа алфавит бекітілді.

⁷ Мырза Фатали Ахундов (1812-1876) - әзербайжанның реалистік әдебиеті мен драматургиясының негізін қалаушы қаламгері, ағартушы, ойшыл философы. Оның «Мемлекеттің «Игі жақсылары» және Ерші Жүсіп туралы хикая» және басқа да шығармасы бар. Аталған шығармалар әзербайжан әдебиетіндегі реалистік прозаның бастамасы деп бағаланған. 1860-1870 жылдары араб алфавитіне реформа жасау идеясын ұстанып, түркі фонетикасының ерекшеліктері ескерілген латын алфавитіне ауыстыруды ұсынады. Алайда оның бұл идеясы жүзеге асқанымен, ұзаққа бармады тек 1927-1939 жылдар аралығын ғана қамтыды. Әзербайжан Республикасы (1991 жыл 18 қазан) мемлекеттік тәуелсіздігін алғаннан кейін латын алфавитін алды.

⁸ Протокол Дискуссионного совещания по вопросам о латинизации казахской письменности в ГОРКИНО. 10 декабря 1926 года. // КРОММ. Қ.740; т.1, іс 1. – 2 п.

Жаңа латын алфавитіне көшу идеясы әр түрлі деңгейдегі бас қосуларда талқыланып отырды. Ресей ғалымдары түркі халықтарын латын алфавитіне көшіру мәселесіне байланысты ғылыми пікірлерді бір жүйеге келтіру мақсатында Л.В. Щерба бастаған арнайы комиссия құрды.

1924 жылдың 12-18 маусымы аралығында Орынбор қаласында өткен Қазақ білімпаздары съезі латын алфавиті туралы мәселе талқылауды жоспарлады. Съезге А. Байтұрсынұлы, Ә. Бөкейханұлы, М. Дулатұлы, Х. Досмұхамедұлы, Е. Омарұлы, Н. Төреқұлұлы, Т. Шонанұлы және басқа да қазақ зиялылары қатысты. Съезде Елдес Омарұлы мен Мұхтар Мырзаұлы қазақ емлесі, әріп жайы, халық әдебиеті, кітап жазу және оны шығару, оқу жоспары жайынан баяндама жасады. Күн тәртібіндегі өзекті мәселе – алфавит туралы баяндаманы Ахмет Байтұрсынұлы мен Нәзір Төреқұлұлы жасады.

Ахмет Байтұрсынұлы баяндамасын «... Түрік әліпбиінің түбі арабтан шыққанымен, түрік тіліне икемделіп, өзгеріс кіріп, таза күйінде тұрмағандықтан, мен оны араб әліббii демей түрік әліббii деймін.

Осы күнгі жұрттардың бәрі де өзі шығарған әліббиін тұтынып отырған жоқ. Бәрінікі де өзгеден өзгертіп алған әлібби иауропа жұрттарының тұтынған әліббиінің түбі де көне семит әліббii. ... Түрік әліббиінің де түбі де көне семит әліббii. ... өз тіліне икемдеп өзгеріс жасап алған әліббилеріне әр қайсысы өз аттарын қойып латын әліббii, орыс әліббii дегенде, түрік өз тіліне үйлестірілген әліпбиін түрік әліббii, қазақ онан өз тіліне үйлестіріп алған әліббиін қазақ әліббii деп атауға жолымыз болуға тиіс»⁹ – деп әліпбиді дұрыс атау қажеттігінен бастады.

А. Байтұрсынұлы: «Тұтынып жүрген әліпбиді тастап, басқа әлібби алу деген – ол өте қиын жұмыс. Оны істеуге көп күш, көп қаржы керек. Ондай өзгеріс жасау: істеуге адамы құралы сай, жұмсауға қаржысы мол, әлді жұрттардың қолынан келмек. Біздер сияқты анасы да мынасы да жоқ – мешеу жұрттарға бір әліпбиді тастап екінші әліпбиді ала қою оңай жұмыс емес. Солай болған соң, біз осы күнгі тұтынып жүрген әліббиімізді әбден тексеріп, негіз болуға тіпті жарамайтын болғанда ғана, шарасыздықтан басқа әліпбиді негізге алуымызға керек» – деп, көптен қолданып көзге үйір болып, көңілге сіңген, халыққа тамыры таралған әліпбиді тастай салып, басқа әліпби ала қоюдың оңай жұмыс еместігіне съезге қатысушылардың назарын аударды. Сондай-ақ, әліпби жақсы болудың «жақсы әліпби тілге шақ болу керек, жазуға жеңіл болуға тиіс, баспа ісіне қолайлы болу керек, әліпбиді үйретуге қолайлы болуы тиіс» деген төрт қасиеттің әрқайсысына жеке-жеке талдау жасады¹⁰.

⁹ Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі - Астана: «ІС-Сервис» ЖШС., 2005 – 144б. — Б. 72.

¹⁰ Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі - Астана: «ІС-Сервис» ЖШС., 2005 – 144б. — Б. 74.

А. Байтұрсынұлы «әліпбиді өзгерту» мәселесімен келіспейтінінің себебтерін былайша ашып айтты: «Латын әліббин алу деген сөз екі әлібби әбден тексерілгеннен кейін шығып жүрген сөз бе, тексерусіз тек алайық дегеннен шығып жүрген сөз бе – ол жағы маған қараңғы. Тексеріп қарасақ, латын әліббинің түрік әліббинен кемдігі болмаса, артықтығы көрінбейді. Жаманнан жақсыға, залалдан пайдаға бой ұру – жөні бар дұрыс іс әркім-ақ қостау тиіс, жақсыдан – жаманға, пайдадан – зиянға бой ұрғанда, оны дұрыс деп қостауға болмайды. Латын әліббин аламыз деушілер ол әліббидің түрік әліббинен не артықтығын айқындап ашбай, пайдалы екендігін байналап түсіндірмей тек пәлен-түлендер алып жатыр, бізде аламыз дейді. Еліктеу мен лепірту базары көтеріңкі нәрсе екені ырас. Бірақ, біреу алып жатыр екен деп латын әліббин алуға болмайды. Біреудің істегенін дұрыс, бұрысын тексерместен істеу тек еліктеу болады. Тек еліктеуді маймылша еліктеу деп атайды. Тесе қарап тексеріп, түрік әліббинен латын әліббинің артықтығы мынау, пайдалылығы мынау деп көзге көрсеткен, ешкімді көргенім жоқ. Көбінікі құр дүбірге, қызу дүрмекке еру сияқты көрінеді»¹¹.

Ахмет Байтұрсынұлынан кейін латын әліпбиін алу туралы, осы идеяны қолдаушы Нәзір Төрәкұлұлының баяндамасы тыңдалды. Н. Төрәкұлұлы: «Әріп мәселесін жете тексеру керек деген Ақметтің сөзін қостамасқа болмайды. Бірақ Ақмет қазақтың осы күндегі қолданып отырған түрік әліббин өте мақтап, ал латындікің қолайсыз деп көрсетті. ... біздің латын жазуын алудан қашуымыздың жөні жоқ. Бұл ретте халықтың бұрынғы миссионерлер қазаққа орыс әрпін алдыртамыз дегендеріне болған көзқарасын мисалға келтіруге болмайды. ... латын жазуын орыстардың алмай отырған себебі, бірінші олардың әдебиет кітаптары көп, сондықтан оның бәрін қайта бастыру осы заманда қиын болып отыр, екінші орыс әрпі біздікіне қарағанда онша ауырлық келтірмейді»¹² – деді.

Баяндамадан кейін осы мәселе туралы жарыс сөз басталды. Бірінші болып сөз алған Міржақып Дулатұлы: «Біздің қазақ жұртында азды-көпті ақ үстінен қара танытындар – сауаттылар бар. Латын жазуын алатұн болсақ, бізде бір сауатты адам қалмақ емес, онда сауатсыздықты жоюдың орнына біз сауаттылықты жою жолына түспекпіз. Осы күні баспақана күшіміздің кемдігінен, қаржының тапшылығынан қолдағы азын-аулақ кітептерімізді бастыра алмай, газет, журналдарымызды дұрыстап шығара алмай отырғанымызда, латыншаға түссек, бұрынғы мың машақатпен басылып шыққан азды-көпті әдебиетімізді қайта бастырудың өзі бізге жеңіл соқпайды, латын әрпі бізге қаржы ала келіп бермейді. Орыс жұрты латыншаны алмай отыру себебі әдебиеті көптіктен болса, біздің аз әдебиетімізді қайта бастыруымыз орыстың көп әдебиетін қайта бастыруынан

¹¹ Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі - Астана: «ІС-Сервис» ЖШС., 2005 – 144б. — Б. 80-82.

¹² Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі - Астана: «ІС-Сервис» ЖШС., 2005 – 144б. — Б. 84.

жеңіл емес. Өйткені орыста мың сан баспақана бар, бізден байлығы артық, білімі артық, ондай күш бізде жоқ. Сондықтан орыс ауырсынған нәрсені біздің оңай көруіміз ақылға сыймайды. Латын мәселесін көтеру бізге әлі ерте»¹³ – деді.

Елдес Омарұлы: «Біз латынның әрпін аламыз дегенше, Иауропаның мәдениетін қалай аламыз деп кенесуіміз керек. Мәдениетсіз біреудің іші қуыс тонын киюден пайда шамалы. Біз не нәрсенің де сәніне қызықпай, дәніне қызығуымыз керек. ... Әлде болса да орынсыз латыншаны ортаға салғанша өз әріптеріміздің кемшілігін толықтыралық, соны қолданалық. Бізді мәдениетке жеткізбей жүрген түрік әліббиді емес, сондықтан оны жазықсыз құрбан қылудың орны жоқ»¹⁴ – деген пікірін айтып айтысты тоқтатуға шақырды.

Ишанғали Арабайұлы да: «Біз шамамызға қарамай қолда барды жоғалтып, жоқты жасай алмай әуреленіп жүрмелік. Өмір жүзінде іске аспайтұн нәрсені сөз қылудың орны жоқ, латын мәселесін тоқтау керек» – деп латын әліпбиін алу мәселесіне қарсы болды. Халел Досмұхамедұлы, Мәнән Тұрғанбайұлы «латын мәселесін көтерудің мағынасы жоқ» деген пікірге қосылды. Қанаш Қазанғапұлы Нәзір Төрәкүлұлын қолдады. Ерғали Алдоңғарұлы «Латын әрпі әбден талқыға түссін, бұл сіиез үзілді кесілді қарар шығармасын, кейін тағы да жиналыстарда қаралып, армансыз шешілетін болсын» – деген пікір айтты. Жарыс сөз біткен соң баяндамашыларға қайтадан сөз берілді. А. Байтұрсынұлы мен Н. Төрәкүлұлы өз пікірлерінде қалатындығын айтып қортынды сөз сөйледі.

Мәселе аса маңызды және де араб әліббиді мен латын әліббидінің айырмасы зерттеліп, жүйелі тексерілімегендіктен қарар шығарылмады. Латынды жақтап сөйлеушілер сөздерінен жаңа латын алфавитіне көшу мәселесі саяси астары бар аса маңызды іс екені де байқалды. Сондықтан қорытынды тұжырым жасалмады.

Латыншылдар сол кезеңнің саясатына қарай: «Жаңа әліппе Күн шығыстағы төңкерістің бір түрі» деген партия көсемі В.И. Лениннің сөзін ұранға айналдырды. Жаңа латын алфавитіне көшу мәселесін большевиктер көсемі В. Лениннің өзі көзі тірісінде айтып қалдырған өсиеті болғандықтан большевиктер партиясы оған ерекше қамқорлық жасап, мақсатқа жету жолдарындағы кедергілермен үздіксіз күрес жүргізді. Ол латын алфавитін алуды қолдаушылар позициясын нығайта түсті. 1924 жылы Н. Төрәкүловтың «Жаңа әліппе неге керек?» деген кітапшасы басылып шықты.

Екінші кезең — *1925-1927 жылдарды қамтыды. Бұл кезең гасырлардан келе жатқан араб әліпбиін латынға ауыстыруға қарсы пікірдегі қазақ зиялылары мен латынды қолдаушылар арасындағы мерзімді басылымдар мен мәжілістердегі айтыстармен ерекшеленді.*

¹³ Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі - Астана: «ІС-Сервис» ЖШС., 2005 – 144б. — Б. 85-86.

¹⁴ Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі - Астана: «ІС-Сервис» ЖШС., 2005 – 144б. — Б. 86.

Солтүстік Кавказдық тау халықтары арасындағы ағарту жұмыстары жөнінде 1925 жылдың 1 наурызында өткізілген екінші конференцияда ингуш, кабардин, карашай, адыгей, шешен халықтарының жазуын латынға көшіру жөнінде шешім қабылданды. 1926 жылдың наурыз айында өтетін Бүкіл одақтық Түрікшілер съезінің күн тәртібіне түркі халықтарының жазуын латынға көшіру мәселесі қойылды.

Жаңа түрік алфавитінің Орталық Комитеті құрылып, оның құрамына С.А. Ағмалы-Оғлы (төраға), В.А. Артемов, Б.М. Гранде, Л.И. Жирков, В.И. Лыткин, Н.Я. Марр, Е.Д. Поливанов, А.А. Реформатский, А.Н. Смойлович, А.М. Сухотин, Б.В. Чобан – заде, Г. Шараф, Р.О. Шор, К.К. Юдахин, Н.Ф. Яковлев (мүшелері) және басқалар енді. Ол 1930 жылдан Бүкіл Одақтық жаңа түрік алфавитінің Орталық Комитеті (ВЦКНА) болып қайта құрылды. Бұл комитеттің мақсаты түркі тілдес халықтардың латын алфавитіне өтуін қамтамасыз ету және жазуы жоқ халықтарға осы әліппені енгізу болып табылды. Бүкіл одақтық жаңа түрік алфавитінің Орталық Комитеті КСРО-дағы 20 ұлттық аймақтың әліппесін латынға ауыстырып, бұрын әліппесі болмаған 50 ұлттық аймаққа латын алфавитін енгізді¹⁵.

Қазақстандық латыншылардың да бірте-бірте мерейі үстем бола түсті. Олар өз ой — пікірлерін партиялық жиналыстарда, мерзімді басылымдарда батыл жария ете бастады. Мерзімді басылымдардағы әріптерді ауыстыру мәселесіне арналған үлкен айтыс 1924 жылдың екінші жартысынан 1927 жылға дейін созылды. Латынға ауусуды қолдаушылардың саяси мақлаларымеен қатар, Түрік (араб) әліпбиі негізінде жасалған қазақ әліпбиінің жеке жазылуына кейбір толықтырулар енгізу қажеттігін айтқан, тәжірибе барысында мүмкіндігін танытқан ұлтымыздың мәдени-рухани өміріндегі орнын, оның жазылуындағы, таңбалауындағы, дыбысты жеткізе алудағы ерекшеліктері саралаған ұтымды ой-пікірлер мерзімді басылымдарда жарық көрді.

1926 жылдың 10 желтоқсанында Қызылорда қаласында қазақ жазуын латынға ауыстыру туралы қызу пікір-талас өтті. Алғашқы баяндама жасаған Әбдірахман Байділдин латын алфавитіне көшу қозғалысы тарихына қысқаша тоқталып, Қазақстан жағдайына ойысты. Ол өз сөзінде «жаңа идеяны, жаңа алфавитті жақтаушылар жас кеңестік жұртшылық, ал жаңа алфавитке қарсы алашорда зиялы-

¹⁵ Языковая политика в Казахстане (1921-1990 годы): Сб. документов / Сост. М.К. Айбасова, Р.К. Имажанова, Г.Т. Исахан, Б.Ж. Кابدусев; Пред. М.Ж. Хасанаева. – Алматы: Қазақ университеті, 1997. – 325 с. – С. 68.

лары бастаған керітартпа белсенділер»¹⁶ деп анықтап өтті. Қолданыста жүрген алфавиттің тоғыз түрлі кемшілігін ашып көрсетуге тырысты.

1. Бір дыбысты жазу үшін бірнеше (3-4) белгінің пайдаланылатындығы (сөздің басында, ортасында, сөздің соңында және бөлек тұранда);
2. Әр түрлі ұқсас белгілерді бір-бірінен айыру үшін қоланылатын нүкте, қисық сызық дегендердің көптігі;
3. Әдетте араб алфавиті оңнан солға қарай жазылады және оқылады, ал сандар солдан оңға қарай жазылады және оқылады;
4. Ғылыми кітаптарда (геометрия, алгебра, химия, физика) формула түріндегі нақты белгілер латын алфавитінде, ал ондай араб алфавитінде жоқ;
5. Араб алфавитінде жаңа ғылым жетістіктері (стенограмма, жазу машинасы және тағы басқа) жоқ;
6. Араб алфавитіндегі белгілердің көптігі баспа өнеркәсібінде артық күшті, қаржыны және уақытты керек етеді;
7. Сондай-ақ, араб алфавиті соңғы ғылым жетістіктерін енгізуде де қиындық туғызады;
8. Музыкада белгілі үндер-ноталар қоланылатынын білеміз, ол солдан оңға қарай жазылуы тиіс, бұл араб белгілері жүйесіне мүлде қарама-қайшы;
9. Сонымен қатар медицина мен фармацевтика салаларында араб алфавитін пайдалануға болмайды¹⁷.

Мерзімді басылымдарда латын алфавитін алуды қолдап мақала жазған авторлар да араб алфавитінің жоғарыда көрсетілген кемшіліктерін атаған болатын. Алайда, аталған кемшіліктер мақалаларда нақты деректермен талдап көрсетілмеді. Оның себептері «газетте жарияланатын мақала көлемі көтермейтіндігімен»¹⁸ түсіндірілді. Мәжіліске арнайы дайындықпен келген Ә. Байділдиннің өзі де атаған «кемшіліктерін» нақты мәліметтермен талдап бере алмады. Оның есесіне Байділдин баяндамасының үгіт-насихаттық жағы басым болды.

Қосымша баяндама жасаған Ахмет Байтұрсынұлының машинкамен басылған он жеті беттік баяндамасы мұрағатта сақтаулы. Баяндамада араб әліпбиінің пайда болу және қолданысқа ену тарихынан бастап, осы әріппен жазатын елдердегі

¹⁶ Протокол Дискуссионного совещания по вопросам о латинизации казахской письменности в ГОРКИНО. 10 декабря 1926 года. // ҚРОММ. Қ.740; т.1, іс 1. – 2 п.

¹⁷ Протокол Дискуссионного совещания по вопросам о латинизации казахской письменности в ГОРКИНО. 10 декабря 1926 года. // ҚРОММ. Қ.740; т.1, іс 1. – 3 п.

¹⁸ Протокол Дискуссионного совещания по вопросам о латинизации казахской письменности в ГОРКИНО. 10 декабря 1926 года. // ҚРОММ. Қ.740; т.1, іс 3 п.

әліпбидің жасалу ерекшелігі, техникаға бейімделуі жан-жақты талданды. Қолданыстағы қазақ әліпбиінің бес түрлі артықшылығына жиналғандардың назарын аударған. Олар:

« 1. Араб әліпбиі көп жағдайда оқу мен жазу процесіне жеңілдік туғызады, мұның сауатты адамдар үшін маңызы өте зор;

2. *Әріптерді үйрету және жаппай сауат ашқызу жағынан алсақ та өзінің сапасы жағынан араб әрпі жүйесі латынға қарағанда өте ыңғайлы;*

3. Баспа техникасы мен баспа өнімі бағасы жағынан алып қарағанда араб әрпінің венецияндық түрі латынға қарағанда нашар болғанымен, өзгертілген түрі латынмен салыстырғанда әлде қайда жоғары;

4. Жазу және теру машинасына бейімделуі жағынан – араб әрпі, өзгертілген түрінде латын әрпін басып озады, ал оның жазу машинасына қолайлылығы бұрында іс жүзінде дәлелденген;

5. Араб алфавитінің әріптер құрамы қазақ тілінің орфографиялық қажеттілігін толық қанағаттандырады, жазылуы жеңіл және еркін. Сондықтан, латыншылардың айтқандары әріптерді ауыстыруға дәлел бола алмайды, егер кімде-кім мұндай мәселемен айналысса, ол еріккеннің ермегі болып табылады»¹⁹ – деді.

1926-1927 жылдар әліппе айтысы өрши түсті, латынға өтуді түсіндіру мақсатымен «Еңбекшіл қазақ» газеті «Латын алудағы мақсат не?», «Көретін пайда қандай?» осы мәселе жөнінде Үмбетұлының Кенжиннен алған жауабын²⁰, «Әріп мәселесі туралы айтыс» айдарымен Ташкенттегі оқытушылар мен оқушылардың «Латын әрпін қабылдаймыз» деген қаулысын және Әбдірахман Байділдәұлы мен Елдес Омарұлының сөздерін (1927 жыл 17 июнь – № 136), «Мәскеу жастары латын туралы» («Еңбекші қазақ» – 1927 жыл. – 11 ақпан. – № 34), «Қазақ баспасына керек әріп» («Еңбекші қазақ». – 1927 жыл. – 21 тамыз. – №190), А. Байтұрсынұлы «Түзетілген әріп» («Жаңа мектеп». – 1927. – № 1) және басқада мақалалар мерзімді басылымдарда жарияланды.

1927 жылдың қысына қарай қазақ зиялылары арасындағы айтыс аса ушығып жеке басты айыптауға барып ұласты. Бұл мәселе туралы 1927 жылдың 24 сәуірінде Мәскеу қаласында оқитын қазақ студенттерінің жалпы жиналысында Н. Төрөкұлұлы:

«... қазақ жұртшылығы екі лагерге бөлінді. Бір жағында жаңа қазақ алфавиті жалпы мұсылмандық мәдениеттен және жалпы мұсылмандық дәстүрден бөлуді көздейді деген пікірдегі ескі кері тартпа интеллигенция. Олар өздерінің осы мәселеге жаулық әрекетін халықты ағарту қамын ойлағансыған әрекетімен бүркеме-

¹⁹ Протокол Дискуссионного совещания по вопросам о латинизации казахской письменности в ГОРКИНО. 10 декабря 1926 года. // ҚРОММ. Қ.740; т.1, іс 12 п.

²⁰ Үмбетұлы Латын кім? // Еңбекшіл қазақ. – 1926. – 26 февраль. - № 45.

легісі келеді. Екінші жағында біз, жаңа алфавиттің тәжірибелік және принциптік жағын салмақтай келген көп санды жаңа интеллигенция тобы, ауыл мұғалімдері және оқушы жастар. ...

Біздің ұранымыз: Қазақ республикасының мәдени құрылысына қатысушы әрбір саналы адам өзінің сөзімен және ісімен жаңа қазақ алфавитін қысқа мерзім ішінде қабылдауға көмектесуі керек»²¹ – деп атап көрсетті.

Жаңа алфавитті насихаттау жұмыстарына жоғарғы оқу орындарының, техникумдардың, жұмысшы факультеттері мен совпартшколдардың студенттері тартылды. Большевиктер партиясы көсемдерінің алдыңғы толқын алаш зиялыларын оқу-ағарту саласы мен идеология мәселесіне араластырмау жөніндегі біржақты көзқарасы ескі әліпбиді қолдаушылар позициясының әлсіреуіне әкелді.

1927 жылдың 27 мамырында жаңа латын алфавитін алуды қолдаушы 15 адам Қызылорда қаласында «Жаңа әліппешілер қоғамын» (ЖӘҚ) құрды. Арада бір айдай уақыт өткенде 1927 жылдың 19 маусымында Халық Комиссарлар Кеңесінің қаулысымен – Қазіргі Жаңа Қазақ Алфавиті Комитеті құрылды. Осы қаулымен Орталық Комитет төрағалығына – Нығмет Нұрмақов (ҚазАКСР ХКК төрағасы). Мүшелігіне: Токтабаев Абдулкарим (Халық Ағарту Комисары), Жандосов Ораз (БК(б)П Қазақ Өлкелік Комитетінің Үгіт-насихат бөлімі меңгерушісі), Байділдин Әбдірахман (Ц.Н. Рабпрос төрағасы), Ермеков Әлімхан (КАКСР ОАК мүшесі, ҚазПедвуз оқытушысы), Тоғжанов Ғаббас («Еңбекші қазақ» газеті жауапты редакторы), Шонанов Телжан (ҚАКСР ҒАК ғылыми қызметкері). Мүшелікке кандидаттыққа: Орманбаев Жұмабай («Лениншіл жас» комсомол журналының редакторы), Малдыбаев Біләл (ұстаз) бекітілді²².

1927 жылдың 30 тамызында Қазақстанға Ағмалы-оғлы келді. Оның осы сапарынан кейін «Жаңа әліппешілер қоғамы» (ЖӘҚ) мен Қазіргі Жаңа Қазақ Алфавиті Комитеті бірікті. 1927 жылдың 11 желтоқсандағы қаулысына сәйкес Жаңа Қазақ Алфавиті Орталық Комитеті құрамы Беков, Орынбаев, Нұрпейісов, Мұрзин, Мұқанов, Құлжанова, Бегімаевалармен толықтырылды²³. Жаңа алфавитпен «Курстерге жолбасшы» (2,5 баспа табақ, 2000 дана), Жансүгіровтың «Шәутеннің шәркейі» (1 б.т. 5000 дана), Т. Шонановтың «Балаларға арналған әліппе» (5 б.т., 20 000 дана), Шонанов пен Жолдыбаевтың бірінші оқу жылына арналған оқу

²¹ Языковая политика в Казахстане (1921-1990 годы): Сб. документов / Сост. М.К. Айбасова, Р.К. Имажанова, Г.Т. Исахан, Б.Ж. Кабдушев; Пред. М.Ж. Хасанаева. – Алматы: Қазақ университеті, 1997. – 325 с. – С. 68.

²² Отчет. О деятельности Центрального Комитета Нового Казахского Алфавита, начиная с момента возникновения движения за новый алфавит по 1 сентября 1928 года // КРОММ. Қ. 740; т. 1, іс 3. – 17. п.

²³ Отчет. О деятельности Центрального Комитета Нового Казахского Алфавита, начиная с момента возникновения движения за новый алфавит по 1 сентября 1928 года // КРОММ. Қ. 740; т. 1, іс 17. п.

әдебиеттері (10 б.т., 25 000 дана), Малдыбаевтың 6 баспа табақ көлеміндегі ересектерге арналған әліппесі 50 000 данамен және І. Жансүгіровтың «Құрақ», Б. Майлиннің «Жаман» және басқа да оқуға жеңіл әдеби кітаптары шығарылды²⁴. Латын алфавитін кеңінен насихаттау мақсатымен бұл басылымдардың басым көпшілігі тегін таратылды.

Үшінші кезең 1928-1939 жылдарды қамтыды. Латыншылардың «жеңісі» және большевиктер партиясының сауат ашу науқандарының халықты сауатсыздандыруға ұласуы.

1928 жылы 19 желтоқсанда республика Орталық Атқару Комитетінің төрағасы Ерназаров пен оның хатшысы Асылбеков қол қойған «Жаңа қазақ алфавитін енгізу туралы» қаулы қабылданды. Қаулыда іс қағаздарын жаңа алфавитке көшіру 1929 жылдың 1 қазанынан 1931 жылдың 1 қазанына дейінгі мерзімде жүзеге асырылып, «1931-1932 оқу жылында барлық оқу орындарында ана тілінде оқыту тек жаңа әріппен жүргізілетін болды»²⁵.

«Казахстанская правда», «Социалды Қазақстан» және басқа облыстық, аудандық газеттерге ұйымдастыру және үгіт-насихат жұмыстарын жан-жақты жүргізу міндеттелді²⁶. «Жаңа әліппе күн шығыстағы төңкерістің бір түрі» (Ленин), «Жаңа әліппе жасасын!», «Жойылсын, сауаттануға кедергі болған араб әліппесі!», «Жасасын, жаңа мәдениетке жол ашқан октябрьдің ұлы төңкерісі!», «Араб Алфавиті дінмен, ал дін байлар табымен байланысқан. Міне неліктен жаңа алфавит тек техникалық жағынан ғана емес, бұқараға төңкерістік те әсері болатыны. Бұл біздің қарсыластарымыз үшін өте қауіпті», «Жаңа алфавит мәдени жорық майданындағы күшті қару. Баспасөз, мұғалімдер, комсомолдар, ауыл белсенділері, кеңес қоғамы – барлығы жаңа алфавит үшін!», «1931 жылға қарай араб алфавитін қолданыстан шығарамыз және жаңа алфавитті толық енгіземіз», «Жаңа құрылыс шапағы – жаңа алфавит жасасын!»²⁷ және басқа ұрандар белгіленді. Қазақстанда шығатын жетекші өлкелік басылымдардан бастап жастар, мұғалімдер басылымдарына дейін жаңа алфавиттің «жақсы жақтарын» насихаттады. «Айтыс ретінде» БК(б)П Қазақ Өлкелік Комитетінің тапсырмасымен жазылған

²⁴ Отчет. О деятельности Центрального Комитета Нового Казахского Алфавита, начиная с момента возникновения движения за новый алфавит по 1 сентября 1928 года // ҚРОММ. Қ. 740; т. 1, іс 3. – 22 п.

²⁵ Омарбеков Т. Тоталитарлық жүйенің Қазақстан мәдениетіне ықпалы - // Современные проблемы развития национальной культуры. – Алматы. – 127 с. – Б. 10-12.

²⁶ Протокол Дискуссионного совещания по вопросам о латинизации казахской письменности в ГОРКИНО. 10 декабря 1926 года. // ҚРОММ. Қ.740; т.1, іс 1. – 1 п.

²⁷ Протокол № 1. Оргкомиссии: ЦК Нового Казахского Алфавита по созыву конференции сторонников НКА на 8 декабря 1928 г. в гор. Кзыл – орде. 22 – 24 ноября 1928 г. Лозунги и плакаты // ҚРОММ. Қ. 740; т. 1, іс 10. – 69 п.

мақалаларда араб әліпбиінің тек кемшіліктері ғана айтылып, жаңа әліпбидің «жетістіктері» баса көрсетілді. БК(б)П Қазақ Өлкелік Комитеті газеттер арқылы латын алфавитін сырттай оқытуды тәжірибеге енгізді. Мерзімді басылымдардағы үгіт-насихатпен қатар баяндама, дәріс түріндегі насихат жұмыстары қатар жүрді. «Еңбекші қазақ» газетті 1928 жылдың 14 маусымдағы № 132 санында «Жаңа әліппе қозғалысы» айдарын, 5 тамыздағы № 177 санында латын әліпбиін үйрету жөнінде «Латын бұрышын» ашты.

Алматы қаласында 1929 жылдың 25 шілдесінде өткен Қазақ АКСР Орталық Аткару Комитетінің мәжілісі «Жаңа қазақ орфографиясын» бекітті. Осы қаулы «Еңбекші қазақ» газетінде шыққан күннен бастап, барлық мемлекеттік және қоғамдық ұйымдар мен оқу орындарында жаңа қазақ алфавитін қолдану, барлық кітаптар, баспасөз басылымдары, арнайы белгілер, мөр, ресми қағаздар, жарлықтар, тұтыну заттарының бағасы, ілінетін хабарлар қазақ тілінде жаңа орфография бойынша жазылуы міндеттелді. Халық Ағарту Комиссариаты мен Жаңа Қазақ Алфавитінің Орталық Комитетіне жаңа алфавитті кеңінен тарату мақсатында брошюралар, сызбалар, орфографиялық сөздіктер шығару жүктелді. Халық Ағарту Комиссариатына тез арада шетел сөздерінің терминологиялық сөздігін жаңа орфографиямен шығару жөнінде тапсырма берілді. 1930 жылдың 23 ақпанында Халық Комиссарлар Кеңесі мәжілісі Қазақстанның 10 жылдығына орай араб алфавитін мемлекеттік және қоғамдық өмірдің барлық салаларынан түпкілікті жою туралы қаулы алды. Қазақ халқының нағыз рухани қазынасы болып табылатын араб әрпімен жазылған рухани-мәдени құндылықтарды коммунистік партия керексіз деп бас тартты. «Еңбекші қазақ» газетінде жарияланған Нұғман дегеннің «Тіл мәселесінде жергілікті ұлтшылдық» деген мақаласында: «Жаңа әліпке байдың жау болатын себебі: жаңа әліп, жаңа жасалып келе жатқан еңбекшілер мәдениетінің бір құралы болғандықтан, екінші себебі: араб әрпінің дінмен байланысы бар. Ондай байланыс латын әрпінде жоқ. Сондықтан, жаңа әліпке жақ болу деген сөз – дінмен кірген «шәрәпәтті» дін әрпіне қарсы болу деген сөз, үшінші себебі: араб әрпімен басылған бір талай дін кітаптары бар. Ескіні көкसेп, дінді үгіттеп, жарықтық «ізгілерді» мақтайтын ескі әдебиет бар, латын әрпін алып, жаңа әліпке көшкенен кейін бұлардың бәрі бірдей жаңа әліппен қайтадан бастырыла бермек емес. Мұның аты латын әрпін алғаннан кейін олардан қол көтеру болмақ. Байдың жаңа әліпке қарсы болатын себептерінің бастылары осылар»²⁸ – деп жазды. Профессор С. Асфендияров: «жаңа түрік алфавитін енгізу және ескі араб алфавитін ығыстырып шығару тек ескі феодалдық қалдықтарды жеңу ғана емес, бұл «мазмұны пролетарлық және түрі социа-

²⁸ Нұғман. Тіл мәселесінде жергілікті ұлтшылдық // Еңбекші қазақ. – 1930. - 27 май - № 116.

листік» (Сталин) жаңа ұлттық мәдениеттің ірі жеңісі»²⁹ – деген баға берді. Шын мәнісінде жаңа алфавитті алу ондай жұмыс болған жоқ. Алаш зиялылары 1924 жылдарда-ақ ескерткен қиыншылықтарының бәрі дерлік латын алфавитін алуды қолдаушылардың алдынан шықты. Латынға көшуді қолдап белсеніп шыққан өлкелік басқару органдарының өзі 1932 жылы 60%, ал аудандарда 40% ғана жаңа алфавитке көшіп болды³⁰.

1933 жылдың 20 қаңтарында Халық Комиссарлар Кеңесінде өткен «Жаңа Алфавит туралы» мәжілісте жаңа алфавитке көшудің ақиқатын ашып айтудан басқа амал қалмады. Мәжіліске қатысқан С. Мендешев:

«Мен, адамдар өз ара қарым-қатынаста араб жазуын әлі де қолданылып келе жатқанын және тіпті барлық жағдайда осы әріп қолданылатынын айтуға тиіспін, жаңа алфавитті адамдардың өз ара қарым-қатынасында пайдалануы өте сирек. ... Жаңа орфографияны жаппай оқып-үйрену жүзеге асқан жоқ. ... еуропалықтардың қазақ тілін меңгеру деңгейі төмен. Егер менен біреу қазақ тілін білетін, латын алфавитінде жазатын және оқитын еуропалық туралы сұрай қалса, мен ешкімнің атын атай алмас едім. ... Онымен қоймай біздің жаңа аппарат өзара қарым-қатынаста орыс тілін қолдануға бейім ... »³¹ – деді.

Сөз кезегі О. Жандосовқа берілгенде өзі тексеру жүргізген Жер Халық Комиссариатында, Алматы облысының Іле ауданында жаңа алфавитпен жазылған іс қағаздарынан орыс тілінде жазылғандары басым екенін айтты. 80% қазақтар тұратын Іле ауданында мәжілістердің орыс тілінде өтетінін, аудандық Атқару Комитеті Президиумы мен Партия Комитетінің бюро мәжілістері де орыс тілінде жүретініне куә болғанын мәлімдеді. Аудандық деңгейдегі қызметкерлер өзара қарым-қатынаста іс қағаздарын араб алфавитімен жазатыны, бұл мәселенің мәнін сұрағанда «Жеңіл әрі тез. Латын алфавитімен жазуға 15 минут кетірсем, араб алфавитімен 5-ақ минутта жазамын. Уақытты үнемдеймін» деп жауап бергенін мысалға келтірді. Ал, колхоздарға жіберілген уәкілдердің жазбалары 100% орыс тілінде, жаңа алфавитпен жазылған бірде-бір құжаттың болмағаны анықталған.

О.Жандосов: «Мен латын алфавитінде жазылған газет, кітап, брошюраларды оқиды ма екен, соны білгім келді. Жоқ, оны да оқымайды. Себебі қиын, көп

²⁹ Асфендияров С. О ново – тюркском алфавите // Народное хозяйство Казахстана. – 1930. - № 11-12. – С. 65 - 66.

³⁰ Протокол № 28. Заседания Президиума КазЦИК'а от 1 января 1932 года. О проверке перехода наркоматов, краевых учреждений, казахских и смешанных районов на латинизированный алфавит // КРОММ. Қ. 740; т. 1, іс 7. – 19 п.

³¹ Стенограмма совещания при Совнарком о Новом Алфавите от 20 января 1933 года. Город Алма – Ата // КРОММ. Қ. 740; т. 1, іс 17. – 4 п.

уақыттары кетеді. Мен мәселенің бояуын қоюлатыайын деп отырған жоқпын, нақты фактілерді айтып отырмын»³² – деді.

«Социалистік Қазақстан» газетінің редакторы Мусин: «Латын алфавиті өз құқығын алды. Біз, осымен мәселе бітті деп ойладық және аса мән бермедік, бәрі өз бетімен кетті. Мектептер латын алфавитінде оқыта бастады, біз мұны іс бітті деп ойладық. ... Біздің қазіргі деңгейімізге төзіп отыра беруге болмайды, жаңа алфавитті бұқараға кеңінен таратуға қол жеткізу керек. 50-60% жазады және оқиды дейді, егер біз осы мәжіліске қатысып отырғандарды тексеретін болсақ, оқи алатындар он пайыздай болады.

*... Сауатсыздықты жою мектептерінен шыққан адамдардың барлығы атын, тегін, немесе тағзы бірнеше сөз ғана жаза алады, ал олар оқуды мүлде меңгермейді. Бұл шындық»*³³ – деді.

Қазақ коммунистері, әр түрлі деңгейдегі жауапты қызметкерлер, ғалымдар алғашында «латын алфавитін алу қазақтың мәдениетін ілгері жылжытады, тезірек дамыған еуропа мәдениетіне ілесеміз» деп ойлап, партияның әріптерді ауыстыру идеясын қолдағанымен уақыт өте келе бұл мәселенің үлкен саяси астары бар екенін аңғара бастады. Мәжілісте сөз алған Төлепов: «Шындықтың аты шындық, егер алашордашылар Халық Ағарту Комиссариатының академиялық орталығында және ғылыми орындарда, ауылдағы социалистік қайта құрулар тілін құрылымы жағынан бұрынғы ескі тұрмыс, ескі жүйе ерекшеліктерін сақтай отырып жасады, біз бұл саладан алашордашыларды аластатқаннан бері жеткілікті дәрежеде қазақ тілінің әдістерін меңгере алмай отырмыз»³⁴ – деді. Ол жаңа алфавитті жылдам меңгеру үшін жауапты қызмет атқаратын қазақ та, басқа ұлт өкілдері де қазақ тілінен емтихан тапсырсын деген ұсыныс жасады. Мәжілістердің «стенографистка, машина жоқ» деген сылтаумен орыс тілінде өткізілуі де дұрыс емес, бұл партияның ұлт саясатын бұрмалау деді.

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы әріптердің ауысуы шын мәнісінде большевиктік партияның ұлттық мәдениетті дамыту саясатынан туындаған жоқ еді. Оның астарында большевиктердің ұлттық мәдениеттен бас тартқызу, ұлттық сананы жою, сөйтіп қазақ халқын орыстандыруды тездетуді көздеген жымысқы отаршыл саясаты жатты. Мысалы, алфавит мәселесіне байланысты «Социалистік Қазақстан» газеті жаңа алфавиттің меңгерілмей жатқанын, арнайы тексеру жүр-

³² Стенограмма совещания при Совнаркомe о Новом Алфавите от 20 января 1933 года. Город Алма – Ата // ҚРОММ. Қ. 740; т. 1, іс 17. – 8-9 п.

³³ Стенограмма совещания при Совнаркомe о Новом Алфавите от 20 января 1933 года. Город Алма – Ата // ҚРОММ. Қ. 740; т. 1, іс 17. – 15 п.

³⁴ Стенограмма совещания при Совнаркомe о Новом Алфавите от 20 января 1933 года. Город Алма – Ата // ҚРОММ. Қ. 740; т. 1, іс 17. – 25 п.

гізіліп бұл істі дұрыс жолға қою жайлы дабыл қағып жатқанда, орыс тіліндегі «Казахстанская правда» газеті оны мәселе ретінде көтермек түгілі, жаңа алфавитті енгізу, аппаратты жергіліктендіру жайлы бірде – бір мақала басқан жоқ³⁵.

Қазақстандағы латынға көшу науқанында жіберілген қателіктер туралы мынаны айтуға болады:

- Латынға ауысу барысындағы сауат ашу нақаны, сталиндік барлық науқанға тән сандық көрсеткіштерді қуалаумен болды, сапаға мән берілмеді.
- Оқулықтар жетіспеді. Қазақ тілінде оқулық жазуға даярлығы бар алаш қозғалысына қатысқан қазақ зиялылары еді. Оларды әр түрлі ағымдарға айыптап үздіксіз қудалады. 1928-1929 жылдары жаппай тұтқындау және жер аудару бұл жұмыспен олардың айналысуына мүмкіндік бермеді. Негізінен үгіт-насихатқа арналған басылымдар жарық көрді. Н.Төрөкүловтың латын алфавитін алу насихатталған «Жаңа әліппе жолында» деген жинағы 1927 жылы көлемі 6,5 баспа табақ, таралымы 5000 дана болып басылып шықты. Латыншылардың да, араб әліпбиінде қалуды қолдаған қазақ зиялыларының да пікірлері мен мақалалары қатар басылған жалғыз жинақ «Әліппе айтысы» деген атпен, 1927 жылы 5 000 таралыммен, көлемі 4,5 баспа табақ болып басылды. 1928 жылы «ЖӘҚ» Жарғысы (бір баспа табақ көлемінде 10 000 дана), мүшелік билет (20 000 дана), қабырғаға ілетін әріптер, кеспе әріптер (1 баспа табақ), Ә. Байділдиннің «Жаңа алфавит туралы» кітабы 6,5 және 25 баспа табақ көлемінде ескі және жаңа алфавитпен 5000 дана болып басылды.
- 1931-1933 жылдардағы голощекиндік геноцид соның салдарынан қазақ халқы санының күрт кемуі, сталиндік тоталитарлық жүйенің қазақ зиялыларын саяси тұрғыда айыптап, қуғын-сүргіндер ұйымдастыруы, әріптердің ауысуы тілдік сабақтастық желісін жойылудың алдына әкелді.
- 1937 жылдың 9 қыркүйегінде «Жаңа әліппе комитеті» өзіне жүктелген міндетті орындады³⁶ деп таратылды. Шын мәнісінде қазақ халқы латын әліпшесінде сауаттанған жоқ, қайта сауат ашудың және орыстана түсудің жаңа кезеңін ашып берді.

Латын алфавитінен орыс графикасына көшу. «Жаңа алфавит» орыс графикасына көшіру қарсаңында партиялық органдар алдымен орыс тілінің беделін көтеретін бірқатар қаулы-қарарлар қабылдап, халықты алдағы болатын өзгеріске дайындап алды. Ал, 1938-1940 жылдары қабылданған бірқатар қаулы-қарарлар

³⁵ Стенограмма совещания при Совнаркомѐ о Новом Алфавите от 20 января 1933 года. Город Алма – Ата // ҚРОММ. Қ. 740; т. 1, іс 17. – 27 п.

³⁶ Постановление. Центрального Комитета КП(б) Казахстана. 15 сентября 1937 г. О распространении и достижении периодических изданий в Казахстане // ҚР ПМ. Қ. 708; т. 1, іс 43. - 145 п.

мазмұны Қазақстандағы тіл саясатының «аға» халықтың тілінің ауанына ауа бастағанын байқатты. Мысалы: 1938 жылдың 5 сәуірінде Орталық Атқару Комитеті және Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесі «Қазақ мектептерінде орыс тілін міндетті оқыту туралы», 1938 жылдың 13 сәуірінде Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесі «Ұлттық мектептерді қайта құру туралы», осы жылдың 4 маусымында «Ұлттық мектептерде оқытатын орыс тілі мұғалімдерін қайта даярлау туралы» қаулылар қабылдады және оның орындалуын тиісті органдар мұқият қадағалады.

1939 жылы 13 желтоқсанда Жаңа қазақ алфавиті жөніндегі комитеттің «Жаңа алфавитке көшуді дайындау туралы» қаулысы шығысымен қазақ жазуын латын әрпінен орыс графикасына негізделген жаңа алфавитке ауыстыру жұмыстары басталды да, бір жылға жетер-жетпес уақыттың ішінде 1940 жылдың 2 қарашасындағы ҚКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің «Латын әрпі негізіндегі қазақ жазуын орыс графикасы негізіндегі жаңа алфавитке ауыстыру туралы» қаулысымен бекіді. Қаулыда «Қазақ КСР еңбекшілерінің талап – тілектерін қолдап және латыннан орыс графикасы негізіндегі жаңа қазақ алфавитіне ауырудың үлкен саяси және мәдени маңызын ескеріп, Халық Комиссарлар Кеңесі қаулы етеді»³⁷ – деп атап көрсетілді. 1940 жылдың 21 қарашасында Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесі латыннан орыс графикасы негізіндегі жаңа қазақ алфавитіне ауыруды іс жүзінде іске асыру мақсатымен үкіметтік комиссия құрды.

1941 – 1945 жылдары соғысқа байланысты тіл мәселесіне арналған арнайы құжаттар қабылданбағанымен, ұлт аралық қатынас құралы ретінде орыс тілі бірінші орынға шықты. Соғыстан оралған азаматтар орыс тілін жақсы меңгеріп оралды. Олар партия және кеңес органдарындағы, колхоз-совхоздардағы әр түрлі деңгейдегі жауапты қызметтерге тартылды. Орыс тілі Қазақстанда ғана емес, жалпы КСРО-дағы одақтас республикалардың мемлекеттік тіліне айналды. Орыс тілінде жазылған шығармаларды насихаттау, соларды КСРО-ның басқа тілдеріне аударып басуға мән берілді. Орыс тілінің жоғын жоқтаушылар саны өсті. 1946 жылдың 24 тамызында Е. Фридман деген орыс тілі пәнінің оқытушысы «Казакстанская правда» газеті редакциясы мен ҚК(б)П Орталық Комитетіне «Мұны доғаратын уақыт жетті!» деген хат жазып газет бетінде кеткен грамматикалық қателіктер жөнінде мәселе көтерді. Хат мазмұнында орыс тілінің «ұлылығы»³⁸

³⁷ Языковая политика в Казахстане (1921-1990 годы): Сб. документов / Сост. М.К. Айбасова, Р.К. Имажанова, Г.Т. Исахан, Б.Ж. Кабдушев; Пред. М.Ж. Хасанаева. – Алматы: Қазақ университеті, 1997. – 325 с. – С. 178.

³⁸ Справки о результатах проверки работы редакций газет “Социалистическая Казакстана”, “Прииртышская Правда” и материалы о работе других редакций областных газет республики // ҚР ПМ. Қ. 708; т. 10, іс 1373. - 131 п.

баса айтылды. «Большевик Қазақстана» журналының 1947 жылғы № 1 санында: «Халықтың тілі – бұқараға коммунистік тәрбие беретін күшті қару. Бұл лениндік нұсқау біздің тіл жұмысымыздың негізі болуы керек. Орыс тілі барлық кеңес халықтары үшін терең интернационалдық маңызға ие, орыс сөздерінен қорқудың қажеті жоқ, қазақ тілін байытып алға жылжыту қажет» - деп жазды Б. Степанов деген. Қазақ тілін «байыту әдісі» ретінде автор мақаласында орыс тілінен енген сөздерді қазақ тіліне аудармауды ұсынды³⁹.

ҚК(б)П Орталық Комитеті бюро мәжілісінің 1946 жылдың 30 тамызындағы «Қазақстан К(б)П Орталық Комитеті насихат және үгіт бөлімінің үгіт-насихат жұмыстарына басшылықты жақсарту шаралары туралы» қаулысында КазО-ГИЗ-де жоғары деңгейлі әдеби аудармашыларды ұйымдастыру, 1946-1947 жылдары аударылатын шығармалардың жоспарын жасау және оларды басып шығаруды қадағалау⁴⁰ туралы айтылды. 1947 жылдың наурызында өткен Қазақстан К(б)П Орталық Комитетінің пленумы: «Қазақ тілі мен әдебиеті жөнінде мектептер мен оқу орындарына арналған программалар мен оқулықтар қайтадан өңделіп, олардағы қателіктер мен ұлтшылдық бұрмалаушылықтар жойылсын»⁴¹ деген қаулы алды.

1948 жылы ҚК(б)П Орталық Комитеті «Қазақ мектептерінде орыс тілін оқыту туралы» жаңадан қаулы алды. Осы қаулыға сәйкес Оқу министрлігі қазақ мектептерінің І-сыныбынан орыс тілін оқытуды енгізді. Қазақ мектептеріне арналған орыс тілінің оқулықтары қайтадан қаралды. Тәжірибе ретінде 5 қазақ мектебінің 8-10 сыныптарында математика, физика, химия пәндері орыс тілінде оқытылатын болды⁴². 1949-1950 жылдары рухани-мәдени салада, оның ішінде тіл мәселесінде сталинизмнің толық салтанат құруын паш ететін ерекше оқиға болды. Ол тіл мәселесіндегі марксизмге қарсы «былықтарды» ашу науқаны басталды. И. Сталин «Тіл біліміндегі марксизм жөнінде» деген еңбек жазып, тіл теориясымен айналыса бастады. «Сталин тіл білімі мәселелерімен бекер айналысқан жоқ. Оның пікірінше, дүние жүзілік коммунистік жүйе жеңіске жеткенде, ... ұлтаралық қатынас тілі Пушкин мен Ленин тілі болады»⁴³ – деген ұстанымын толық орнықты-

³⁹ Степанов Б. Об идеологических ошибках работников общественных наук Казахстана // Большевик Казахстана. – 1947. - №1. – С. 34 – 47.

⁴⁰ О мероприятиях по улучшению руководстве агитационно – пропагандистской работой отдела пропаганды и агитации ЦК КП(б) Казахстана. Подготовка и переподготовка партийных и советских кадров, укомплектование кадрами системы пропаганды // ҚР ПМ. Қ. 708; т.11, іс 1607. - 67 п.

⁴¹ Қазақстан Коммунистік (Большевиктер) партиясы създерінің, конференцияларының және пленумдарының қарарлары мен шешімдері (1937-1948) – А: Қазақстан, 1989 – Т.3. – 536 б.

⁴² Сембаев Ә. Партия және қазақ мектебі // Коммунист. – 1949. - № 2. – 5 - 14 бб.

⁴³ Илизаров Б.С. Почетный академик Сталин против академика Н.Я. Марра. К истории дискуссии по вопросам языкознания в 1950 г. // Новая и новейшая история. – 2003. - № 4. – С. 112 – 140.

руға күш жұмсады. Ол туралы И. Сталиннің серіктерінің бірі В.М. Молотов та айтқан болатын. Расында, кез-келген ғылым саласында «көсіле» сөйлеуді әдетке айналдырған «данышпан» И. Сталин 1949 жылы орыс тілін дүние жүзілік социализм тілі студияның «ғылыми - теориялық» негізін жасауға белсене кірісті. 1940 жылдардың соңы мен 1950 жылдардың басында тоталитарлық жүйенің түбегейлі орнауы КСРО халықтарын бір тілде сөйлетуді жүзеге асыруға мүмкіндік жасады. Орыс тілін меңгеру мәселесі мемлекеттік дәрежеде көтеріліп, орыс тілін білудің маңызы мен артықшылықтары насихатталды.

И. Сталиннің «Тіл біліміндегі марксизм жөнінде» «еңбегі» қазақ тіл білімі мен қазақ тілінің дамуына қолайлы жағдай жасаған жоқ. Қазақ зиялылары арасында 1920-1930 жылдардағыдай айтыс-тартыс басталды. Ғалымдар тіл біліміндегі марксизмді дәлелдемек болып, көз майын тауыса зерттеп жазған еңбектері мен ғылыми тұрғыда жасаған тұжырымдарынан бас тартуға мәжбүр болды. Орыс тілінен енген сөздердің қазақша аудармалары 1940-1950 жылдары жасалған болатын. Мысалы: «совет» – кеңес, «республика» – ел, «пионер» – жас ұлан, доктор – дәрігер, «секретарь» – хатшы, «план» – жоспар, «председатель» – төраға тағы басқада. Алайда, кеңестік билікпен бірге енген сөздерді аударуға тиым салынды да, орыс тіліндегі қалпында қолданылатын болды. Сөйтіп, қазақ тіліне енген кейбір сөздердің аудармасы немесе баламасы бола тұрса да қолдануға тиым салынды. Қазақ тілі басқа тілден енген сөздермен шұбарланды.

Белгілі ғалым Т. Кәкішұлы «Түркістан» газетіне жазған «Ол тіл үшін осылай күрескен! ..» деген мақаласында: «Н.С. Хрущев егер коммунизмді ертерек көргілерің келсе, онда орыс тілін тезірек меңгеріңдер деуі мұң екен, СССР Ғылым академиясының жанынан Орыс тілі институты ашылып, жер-жерлерде орысша үйретуге ұран тасталды, мәжіліс-жиындар жаңбырдан кейінгі саңырауқұлақтардай қаптап кетті»⁴⁴ – деп еске алады. Сөйтіп, түркі халықтарын латын әрпінен орыс графикасына негізделген жаңа алфавитке ауыстыру өз мақсатына жетті, елде орныққан «жылымық» кезеңде де, онан кейін де қазақ тілінің қайта түлеуіне жағдай жасалмады.

Еліміз мемлекеттік тәуелсіздігін алар қарсаңында, 1989 жылы 22 қыркүйекте «Тіл туралы» Заң қабылданып, қазақ тілінің мемлекеттік мәртебе алды. Қазақ алфавитін кириллицадан латынға ауыстыру мәселесі – Қазақстан Республикасындағы күн тәртібіндегі мәселе. 1992 жылдары көтеріліп, алайда саяси-экономикалық мәселердің алдыңғы кезекке қойылуына байланысты кейінге ыстырылған қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі туралы мәселе 2006 жылдың 24 қазанында өткен Қазақстан халықтары Ассамблеясының XII сессиясында қайта көтерілді. Салааралық республикалық комиссия құрылып, әзірбайжан, өзбек, түрік ға-

⁴⁴ Кәкішұлы Т. Ол тіл үшін осылай күрескен! .. // Түркістан. – 2002. – 10 қазан.

лымдармен тәжірибе алмасу мақсатындағы бас қосулар өтті. 2012 жылдың 14 желтоқсанында Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан – 2050» стратегиясы - қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты жолдауында қазақ тілінің латын әліпбиіне көшетіні туралы айтты. 2017 жылдың сәуір айындағы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақалада да осы мәселе көтерілді. Бүгінгі таңда елімізде латын әліпбиіне көшу мәселесі қызу талқылануда. Латын әліпбиіне көшуді жақтаушылар бұл мемлекеттік тілдің өзінің күшіне енуіне оң әсерін тигізеді десе, латынға қарсылық білдірушілер халық арасында сауатсыздық бел алады деген пікірде, дыбыстарды таңбалау мәселесінде де ортақ пікірге келген жоқпыз. Қолданыстағы әріптерді латынға ауыстыру үдерісі — ұлттың тағдырына тікелей қатысты мемлекеттік саяси науқан, сондықтан қазақ елінің әріптерге реформа жасау тарихынан тағылым алып, өткен кезеңдегі қателіктер қайталанбауы қаперде болуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі

Асфендияров, С., О ново – тюркском алфавите // Народное хозяйство Казахстана. – 1930. - № 11-12. – С. 65 - 66.

Байтұрсынұлы, А., Алты томдық шығармалар жинағы. Әліппелер мен шығармалар жинағы (Төте жазудағы тұңғыш әліппелер және ұлттық баспасөзде жарияланған көсемсөздері). – Алматы: «Ел-шежіре», 2013.

Байтұрсынов, А., Жазу тәртібі. // «Айқап», 1912. - № 4-5

Илизаров, Б.С., Почетный академик Сталин против академика Н.Я. Марра. К истории дискуссии по вопросам языкознания в 1950 г. // Новая и новейшая история. – 2003. - № 4. – С. 112 – 140.

Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі - Астана: «1С-Сервис» ЖШС., 2005.

«Қазақ» газеті / Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 1998.

Қазақстан Коммунистік (Большевиктер) партиясы съездерінің, конференцияларының және пленумдарының қарарлары мен шешімдері (1937-1948) – А: Қазақстан, 1989.

Кәкішұлы, Т., Ол тіл үшін осылай күрескен! .. // Түркістан. – 2002.– 10 қазан.

Нұғман. Тіл мәселесінде жергілікті ұлтшылдық // Еңбекші қазақ. – 1930. - 27 май - № 116.

Омарбеков, Т., Тоталитарлық жүйенің Қазақстан мәдениетіне ықпалы - // Современные проблемы развития национальной культуры. – Алматы.

Отчет. О деятельности Центрального Комитета Нового Казахского Алфавита, начиная с момента возникновения движения за новый алфавит по 1 сентября 1928 года // ҚРОММ. Қ. 740.

О мероприятиях по улучшению руководстве агитационно – пропагандистской работой отдела пропаганды и агитации ЦК КП(б) Казахстана. Подготовка и переподготовка партийных и советских кадров, укомплектование кадрами системы пропаганды // ҚР ПМ. Қ. 708.

Постановление. Центрального Комитета КП(б) Казахстана. 15 сентября 1937 г. О распространении и достижение периодических изданий в Казахстане // ҚР ПМ. Қ. 708.

Протокол Дискуссионного совещания по вопросам о латинизации казахской письменности в ГОРКИНО. 10 декабря 1926 года. // ҚРОММ. Қ. 740.

Протокол № 1. Оргкомиссии: ЦК Нового Казахского Алфавита по созыву конференции сторонников НКА на 8 декабря 1928 г. в гор. Кзыл – орде. 22 – 24 ноября 1928 г. Лозунги и плакаты // ҚРОММ. Қ. 740.

Протокол № 28. Заседания Президиума КазЦИК'а от 1 января 1932 года. О проверке перехода наркоматов, краевых учреждений, казахских и смешанных районов на латинизированный алфавит // ҚРОММ. Қ. 740.

Сембаев, Ә., Партия және қазақ мектебі // Коммунист. – 1949. - № 2. – 5 - 14 бб.

Справки о результатах проверки работы редакций газет “Социалистік Қазақстана”, “Прииртышская Правда” и материалы о работе других редакций областных газет республики // ҚР ПМ. Қ. 708.

Стенограмма совещания при Совнаркомоме о Новом Алфавите от 20 января 1933 года. Город Алма – Ата // ҚРОММ. Қ. 740.

Степанов, Б., Об идеологических ошибках работников общественных наук Казахстана // Большевик Казахстана. – 1947. - №1. – С. 34 – 47.

Үмбетұлы, Латын кім? // Еңбекшіл қазақ. – 1926. – 26 февраль. - № 45.

Языковая политика в Казахстане (1921-1990 годы): Сб. документов / Сост.

М.К. Айбасова, Р.К. Имажанова, Г.Т. Исахан, Б.Ж. Кабдушев; Пред. М.Ж. Хасанаева. – Алматы: Қазақ университеті, 1997.

Sovyet İhtilalinin Kazak Milli Kimliğinin Oluşma Sürecindeki Yeri

Uzm. Lyazat Myrzashova*

Özet

Sovyet ihtilali Avrupa'daki Büyük Fransa ihtilali gibi Rusya imparatorluğundaki çeşitli milletlerin uyanışına ve kendi milli devlet olma istek ve arzularını tetiklemiştir. Kazakların Alaş partisi ve daha sonraki aşamalarda Alaş hükümetinin kurulması buna bir örnek teşkil edebilir. Alaş partisi çerçevesinde Kazak halkının siyasi mücadele tarihini, ekonomik ilim ve reformlar tarihini, Kazak devlet geleneğini, milli tarihi, dil tarihini anlayabiliriz. Bu kapsamda makalede Alaş partisi ve hükümet üyelerinin Kazak kimliğinin oluşmasındaki faaliyetleri analiz edilecektir. Çalışmada Alaş üyelerinin nasıl bir kimlikle faaliyete başlamış olduğu ve Sovyet ihtilali sonrası Moskova'nın Çarlık Rusya imparatorluğunda yaşayan Müslümanlara karşı uygulamak istediği politikaya tepkileri değerlendirilecektir. Orta Asya halklarının Kazak, Özbek, Kırgız gibi çeşitli milli otonom bölgesine bölünmesine sebep olan fikir ayrılıkları; Türkistan bölgesinde birleştirici üst kimlikten ziyade alt kimliğin baskın rol oynamasının nedenleri araştırılacaktır. Çalışmada, alt kimliğin baskın olma sebepleri günümüzde gün ışığına çıkmış belgeler çerçevesinde ortaya konulacak ve Kazak milli otonom cumhuriyetini kurmada Alaş mensubu olan ve olmayan Kazak aydın kesimin yapısal özellikleri analiz edilecektir. Çalışmada savunulan temel tez, Kazak milli kimliğinin oluşma sürecinde Alaş mensubu olan aydın kesimine Sovyet ihtilalinin ve Sovyet liderlerinin dolaylı ve dolaysız tesirini anlamaktır. Ayrıca Sovyet ihtilalinin Kazak milli kimliğinin tarihsel, kültürel ve sosyal-siyasi alanlardaki derinliğini tespit etmede Sovyet döneminde yayınlanmış literatürler ve bu literatürleri tenkit eden son dönemde yayınlanmış literatürler yardımcı olmaktadır. Bu, bir kimliğin oluşmasında siyasi rejimlerin, ideolojilerin, Sovyet ihtilali gibi benzer olayların rolünü ortaya koymamıza yardımcı olmaktadır. Ayrıca alt kimliğin oluşmasında eğitimin önemi üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sovyet İhtilali, Alaş partisi, Alaş hükümeti, Kazak, alfabe, dil meselesi

* Uzman Psikolog, Jambul Valiliği Rehabilitasyon Merkezi

THE PLACE OF THE SOVIET REVOLUTION IN THE FORMATION OF THE KAZAKH NATIONAL IDENTITY

Abstract

The Soviet Revolution, like the Great French Revolution, prompted the awakening of the nationalities of different nations in the Russian Empire. The Alash party and then the creation of the Alash government can be considered as one example of the political consciousness of Kazakhs. Within the Alash party it is possible to notice the history of political struggle of the Kazakh people, the history of economy, science and reforms, Kazakh statehood traditions, national history and language history. In this regard, the article analyzes the actions of the Alash party and its members in the formation of the Kazakh national identity. The article outlines the reaction of Alash members to their national goals and the reaction of the Moscow Government to the Muslims living in the Russia Empire in the aftermath of the Soviet Revolution. Contradictions that caused Central Asia to be divided into different national autonomous regions such as Kazakh, Uzbek, Kyrgyz; the reasons for the dominant role of lower unity in the Turkistan region are examined. The reasons for the low priority of labor in the work force are the same as today's published documents. The features of the Kazakh intelligentsia who are members of Alash in the creation of the Kazakh National Autonomous Republic are analyzed. The main idea of work is to determine the direct or indirect influence of the Soviet revolution and Soviet leaders on Alash citizens during the formation of the Kazakh national identity. In addition, the Soviet Revolution helped define the influence of the Kazakh national identity in historical, cultural, and socio-political backgrounds. The literature that was published in the Soviet era and literature that has recently been criticized by the literature is an adjunct. It helps to identify the essence of political regimes, ideologies, and events such as the Soviet power in the formation of one's identity. It also emphasizes the importance of education in the formation of a lower society. The phenomenon of psychological conditions that led to the activation of the people's uniqueness began to emerge; the psychological aspect of the uniqueness of the people of other nationalities is the consciousness of our nation, our ideology.

Keywords: Soviet Revolution, Alash party, Alash government, Kazakh, alphabet, language problem

Sovyet Devrimcilerinin Kazak Milli Seçimlerin Gelişme Sürecindeki Yeri

Hint halkının kurtuluş savaşının önderi Djarahval Neru şöyle demiş:

“Biz özgürlüğü yeni kazandık, ancak bizim mücadelemize destek veren milli duygularımız hâlâ kalbimizi ısıtmaktadır; o her bir Asyalının kalbine sıcaklık veriyor, zira geçmişteki sömürgecilik hakkındaki hatıralar hâlâ onun zihninden silinmedi. Dolayısıyla milliyetçilik Asya’nın herhangi bir köşesinde hâlâ güçlüdür”.

Milli demokrat aydınları ulusun özgürlük ülküsünü yayanlar, Kazak halkının milli duygularını uyandıran, sömürgeciliğe karşı mücadelede destek verenlerdendir. Onu, Cengiz han soyundan olan, Rusya’nın liberal-demokrat hareketinin üyesi, daha önce anayasal-demokrat partisi Merkez Komite üyesi olmuş Alihan Bökeyhanov yönetti. Ayrıca devrim hareketine aktif şekilde iştirak eden A.Baytursunov, M.Duvlatov, A.Yermekov, Jahansa ve Halel Dosmuhamedov, J.Akbayev gibi birçok ilim adamları onun fikir arkadaşları oldu. Alaş hareketinin sosyal temeli step derebeyleri ile bahadırların çıkarlarını dile getiren, kapitalist gelişim yönünde hareket eden aydınlar oldu. Bununla beraber muhalif cephedeki köylülerin, işçilerin çıkarlarını savundu. Alaş hareketini, ulusal hürriyet hareketiyle, demokratik ve sömürgeciliğe karşı mücadelecilik sıfatıyla açıklayabiliriz. Kazak halkını sömürgecilikten azat etme, özerk milli cumhuriyet kurma ülküsü hareketin temel görüşü idi. 1905’den itibaren siyasi sahnede olan Alaş hareketi Şubat devrimi sonrası tekrar canlandı. Nisan-Mayıs 1917’de “Alaş” partisinin vilayet çapında toplantıları gerçekleşmiştir. Meselâ, Nisan 1917’de Kazakların Yedisu vilayet toplantısında yerel idarecilere ait meseleler incelenmiştir. Ayrıca, bu toplantıda gıda ürünlerini temin etme, yerli yönetim, mahkeme işlerini yürütme, eğitim-öğretim, vergi gibi problemleri çözmeye amaçlanmıştır.

Böylece dönemin zor durumları, krizleri büyük şahsiyetlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Psikolojik açıdan halkın arzu ve isteklerini hisseden, onları ileten, milleti için mücadele eden şahıslar milli kimliği muhafaza etmeye amaçlamıştır. Oral, Yedisu, Batı Sibiry ve Orunbor kossak askeri Sovyet yönetiminin yerleşmesine silahlı mukavemet göstermiştir. Sovyet yönetiminin Kazak topraklarında yerleşmesinde aslında bölgedeki askeri kıladaki Slav asıllı halklardan (öncelikle Ruslar ve Ukraynlar) oluşan askerler ile işçilerin rolü etkili olmuştur. Kazak topraklarında Sovyet hakimiyetinin yerleşmesinde A.Cangeldin, S.Seyfullin, K.Sütişov, A.Asılbekov, A.Maykötov, İ.Dubinin, K.Şugayev, Ya.Uşanov, A.İmanov, S.Sviling, T.Ruskulov, T.Bokin, P.Vinogradov, L.Emelov, T.Öteпов, A.Rozıbakıyev gibi kişiler aktif şekilde iştirak etmiştir.

Ekim 1917’de büyük buhran yaşandı. Buhranın başlıca nedenleri şunlardır:

1. Monarşinin ağır mirası
2. Geçici hükümetin barış, 8 saatlik mesai, eşitlik meselesini çözmemesi
3. Halk arasında kıtlık ve yozlaşmanın artması

24-25 Ekim 1917’de Petrograt’ta Lenin yöneticiliğindeki devrimcilerin Geçici hükümeti devirerek, yönetimin Sovyetlerin eline geçtiğine dair haber sadece Rusya değil, tüm dünyayı sarsan olay oldu. 25 Ekim 1917’de Sovyetlerin Umum Rusya II. kongresi açıldı. Orada V.İ. Lenin’in “İşçilere, askerlere ve köylülere!” nutku kabul edilmiştir. Bu nutukta yönetimin Sovyetlerin eline geçtiği ilan edilmektedir. Ayrıca kongrede Barış anlaşması hakkında alınan kararları bütün savaşan ülkelerin savaşı durdurarak, adil anlaşma yapmaya çağırıyor, toprak hakkında dekretle büyük arsa ve arazi sahipleri olan pomeşiklerin topraklarının millileştirileceği ilan edilmekte idi¹. Topraklar devletin denetimine geçti. Ekim devrimiyle etnik problemler, ilk sırada milli devlet teşekkülü gündemdeki konu haline geldi. Sovyet hükümeti etnik siyasetinin temel kaideleri Sovyet hükümetinin önemli iki belgesinde “Rusya Halkının Hukukları Deklârasyonu (02.11.1917)” ile “Rusya ve Doğu’nun Tüm Müslüman Amalelerine” nutku (20.11.1917) yayınlanmıştı. Milliyet meselesini çözüme askeri-komünist yöntemleri, bolşeviklerin üniter bir devlet kurmasına engel olmuştur. Bolşeviklerin Rusya’daki etniklere Sovyetler çerçevesinde özerklik vermeye çalışması etniklerin tekrardan gelişmesi için milli faktörleri kullanmaya hiç imkân vermediler.

Kazakistan’daki Milli Hükümetler

Kasım 1917’de Orunbor’daki karşı devrim neticesinde Ataman Dutov başkanlığındaki “Askeri hükümet” yönetimi ele geçirmiştir. 15-22 Kasım 1917’de Taşkent’te Müslüman milletvekillerinin katıldığı Sovyetlerin bölgesel toplan-

¹ Kazakistan Ansiklopedisi

tısında yeni bir hükümet “Türkistan Halk Komiser Sovyeti” kuruldu. 14 kişilik üyesi bulunan hükümette Müslüman temsilci olmadı. Türkistan Halk Komiser Sovyet başkanı F. Kolesov: “Müslümanları hükümetin yüksek kademelerine geçirmek mümkün değil, çünkü yerli halkın bize olan bakış açısı belli değil ve onlarda proletaryat (işçi sınıfı) örgütü yok”, diye açıklama yaptı. 22 Kasım 1917’de Hokand şehrinde Umum Türkistan IV. kongresinde Türkistan’ın özerkliği kabul edildiği, yani Türkistan hükümetinin kurulduğu ilan edilmiştir. Bu hükümet bazı kaynaklarda “Hokand özerkliği” diye anılmaktadır. Bu hükümetin ilk lideri M.Tınışbayev, sonra Mustafa Çokay’dır (1881-1941). 5-13 Aralık 1917’de Orunbor şehrinde II. Umum Kazak kongresi yapıldı. Kongreyi M. Çokay yönetti².

Kongrede Alaş (Alaşordu) özerkliğinin kurulması hakkında karar alındı. Alaşordu’nun 25 üyeden oluşan Geçici halk Meşvereti kuruldu. Özerk merkezi Semey şehri diye belirlendi. Alaşordu hükümetinin başkanı olarak A. Bökeyhanov seçildi. *Kazak* gazetesinde “Alaş” partisinin 10 maddeden oluşan programı neşredildi.

“Alaş” partisinin programı: Yönetim şekli, Özerklik, Vatandaşın temel hakları, Dinle ilgili meseleler, Mahkeme hakkında, Savunma, Vergi, İşçi meselesi, Eğitim-öğretim meseleleri, Toprak meseleleri.

Parti Programının Önemli İçeriği:

1. Dönemin özelliklerini nazara alarak, Kazak halkının gelişiminin alternatif yolları teklif edildi.

2. Burjuva-demokrasi, milli bağımsızlık devrimini sona erdirmeye yolunu gösterdi. İktidar partisi olan bolşevikler Alaşordu’yla uzlaşma üzerinde hiç düşünmedi³[3].

Çeşitli siyasi güçlerin iktidar için mücadelesi başladı. Sovyet devrimi büyük bir kriz, büyük bir olaydır. Psikoloji ilim dalında her krizin, stresin büyük bir gelişmeye sebep olacağını psikoloji uzmanları ileri sürmektedirler. Sovyet devrimi, Büyük Fransız ihtilali gibi Rusya İmparatorluğu’ndaki çeşitli milletlerin milli devlet kurma isteklerinin uyanmasına sebep olmuştur. Alaş partisi ve sonra kurulan Alaş hükümetini Kazakların siyasi şuurlarının uyanmasına bir örnek olarak gösterebiliriz. Büyük şahsiyetlerin zor zamanlarda ortaya çıktığına tarih şahittir. Sovyet devrimi sonrası Kazak milli kimliğinin oluşma süreci birçok yönde gelişti. Bunlardan birinin siyasi şuurların uyanması açısından Alaş partisi olduğunu söyleyebiliriz. Alaş partisinin kurulması Kazak devletinin teşekkülüne, milli şuur, milli varlık, milli ideolojinin oluşmasında

² Ğ.Maymanov, S.S.Sartayev, *Kazakistan Cumhuriyeti Siyasi Hukuk Tarihi*

³ *Kazakistan Ansiklopedisi*

etkisi oldu. Örnek olarak, Kazak topraklarında yayınlanmaya başlayan Kazakça gazete ve dergileri söyleyebiliriz. Ekim devrimi, Çar'ın devrilmesi Kazak halkını çok düşündüren bir olaydı. Halk arasında ayaklanmalar başladı. Aktif hale getiren psikolojik durumların etkisiyle halkın kimlikle ilgili sorunları başlamıştır. Kimliğin psikolojik yönü diğer milletlerden farklı olarak kendi milletin varlığına uygun bir şuur, ideolojik bir düzen oluşturmuştur. Kazak milletin diğer milletlerden farklı özellikleri görünmeye başladı. C. Aymavutov psikoloji dalında altı kitap yazmıştır. Onun "Psikoloji" ders kitabı bu alanda Kazakça yazılan ilk ve en değerli kitapların biridir. Bu kitabın birinci bölümünde psikoloji ilminin iki binlik tarihi hakkında biraz bilgi vermektedir. İkinci bölümünde ise, insanoğlunun manevi dünyasını, ahlakını inceleme yöntemlerinden söz ediliyor. Deneme, test, anket, konuşma, tecrübe yöntemleri hakkında da bilgi verilmiş. C. Aymavutov, *Psikoloji* kitabında, "Çinliler ile Hintlerin vücudu daima harekette olan, az uyuyan, çok çalışan, çalışkan bir millet. Kazak halkı ise biraz tembel, gururlu"⁴ diye tasvir etmiş ise de, Miryakup Duvlatov,

*Gözünü aç, ayağa kalk, kaldır başını kazak,
Boşuna geçirme hayatını karanlıkta,
Şifa bulamıyorum derdine ben çoktan,
Senin o derdin kalbimi yaktı.
Hiç kıpırdamıyorsun,
Başını yorganından bile çıkarmıyorsun,
Niye bu kadar acılısın milletim*

şiiirini yazmıştır. Alaş'ın hayali halkının gelişmesi için bütün vaktini harcayarak, "yarım yamalak canım kalsa da ben senin için yaşayacağım, istifade et benden işine yarasam" diye yüksek sesle bağırılmış. Bozkırlarda endişesiz koyunlarını otlatan halka: "Gözünü aç, ayağa kalk, kaldır başını kazak. Boşuna geçirme hayatını karanlıkta", diyerek onları şiiirleriyle uyandırarak, eğitim almaya, ülkesi için faydalı işlerle ilgilenmeye çağırılmış. Bütün milleti aydınlığa çıkarmanın, karanlıktan kurtarmanın tek yolunun eğitim-öğretim olduğunu düşünmüş. Daima "Uyan kazak!" demekten hiç usanmadı.

"Uyan kazak!" adlı şiiir bütün halka nutuk gibi oldu. Aslında "Uyan kazak!" kitabı 1909 yılı Kazan şehrindeki "Şark" matbaasında yayınlanmış. Vakiti zamanında bu kitap Çar yönetiminin damarına dokunmuştur. Kazakların en sevdiği kitabına dönüşmüştür. Hatta bu kitabı bütün ülkeye dağıtmak için Kazakların zenginleri, din adamları katkıda bulunmuştur. Camilerde de kitabın okunması sağlandı. Böylece "Uyan kazak!" bütün Kazakları birliğe,

⁴ C. Aymavutov, *Psikoloji*

beraberliğe davet etti. Kitabın o dönemde o kadar değerli olduğunu, Tursun Jurtbay'ın dediği gibi "Uyan Kazak!" kitabının evlenecek kızın çeyizine de eklemesi göstermektedir. Çar yönetimi Mircakıp'ı takip ederek, Kazaklara bu kitabı okumalarını yasakladı. Halk arasındaki "Uyan Kazak!" kitabı müsadere edilmiştir. Ama Mircakıp yılmamış, kitabı tekrar el yazısıyla yazıp dağıtmıştır. Annesinden iki yaşında, babasından on iki yaşında yetim kalmış Mircakıp ağabeyi Askar'ın elinde yetişmiştir. Askar'ın babası Duvlat, Mircakıp'ın okumuş, eğitilmiş bir insan olmasını istemiş. Ağabeyi de babasının isteğini yerine getirerek kardeşinin eğitim alması için bütün imkanları sağlamıştır. Okumasına hiç engel olmamıştır. Köyde yaşamış, köyde büyümüş, köyde okumuş, köyde görevini yapmış "köy öğretmeni" olan genç, köylülerin zor yaşamına, eşitsiz durumlarına bizzat şahit olmuştur. Bu Çar yönetiminin Kazak bozkırına sömürgeciliği bütün şiddetiyle arttırdığı dönemdi. Bu durum dönemin Kazak aydın kesimini çok düşündürdü. İtiraz sesleri yükselmeye başladı. Mücadele yolları araştırılmaya başlandı. Bunun esas yolu olarak okumaya, eğitim vermeye çaba gösterildi. Halk arasında yavaş yavaş sömürgecilik politikasına karşı kurtuluş mefkuresi oluşmaya başlamıştı. Çarlık Rusya burjuva ve demokrasi sarsıntısına uğradı.

Birinci dünya savaşına Rusya yönetiminin cephenin gerisinde çalıştırılmak üzere Kazak halkından adam alınmasına ilişkin kararları Kazak halkında itiraz seslerinin yükselmesine sebep olmuştur. Bu itirazların sonu duygu patlamasıyla sonuçlandı. *Affects* (Etki) durumu – insan moralinin anında değişmesi, etkilenmesi, (sinirlenme, korkma v.b). Mesela huzursuzluktan ortaya çıkan korku hissi çekinmeye ulaşarak afekt derecesine ulaştı. Sevince ulaşan veya kedere, üzüntüye uğrayan şahsın can acısı da afekt şekline dönüşebilir. Hislerin hızı, kuvveti ve istikrarlığına göre hislerin durumu da çeşitlidir. Duyguların temelinde moral-keyf, afekt, heves, cesaret, stres girmektedir. Moral ve keyf, bu duygu durumu, bu aslında zayıf veya vasat kuvvetiyle ve çoğunlukta kalıcı olmasıyla da dikkat çekmektedir. Bazı durumlarda insanoğlunun morali gün boyunca hafta boyunca veya ondan daha uzun süre bozuk olabilir. İnsanoğlunun morali ve keyfinin de çeşitli olduğu malumdur. Meselâ, üzüntülü, moralsiz veya moralin iyi ve kötü olma durumu. Böyle durumlar, insanın yaşadığı çevresinde, toplum hayatında olan huzurlu ve huzursuz olayların etkisinden de kaynaklanıyor. Belli bir işi anında güzel olarak yapsa insanoğlunun morali de güzel ve hevesli yaşamaya istekli oluyor. Moralın böyle olma sebeplerinin insanın sağlığına da etkisi var. Her bir insanın morali çeşitli olabilir ama çeşitli olaylardan dolayı moral değişikliğinden insanlar tuhaf görünebilir. Bu keyif morallerinin değişmesinden dolayı kişiler ilk karşılaştığı kişinin göz

önünde öyle kalır. Sevinçli anında karşılaşan kişinin gözünde cana yakın, gülümseyen, hoş kişi olarak kabul edilir. Eğer sınırlı anında karşılanırsa o zaman sürekli sınırlı, hoş görünmeyen, sert bir kişi olarak aklında kalır. Toplumdaki yaşanan olaylar her bireyi etkiler. Böylece halk arasında halkı savunan kişilerin çıkması da doğrudur. Meselâ, Ekim devrimine kadar Amangeldi İmanov'ın ayaklanması, Yedisu ayaklanması halkın itirazından dolayı ortaya çıkmıştır. Merkezi yönetimsiz, sistemsiz cereyan eden olaylar tüm Kazak topraklarını ihtiva etmemiştir. Belli bir bölgede olan ayaklanmalar Keyki bahadürü, Tokaş Bukin'in ortaya çıkmalarını sağladı. Bu durumda psikolojik açıdan kendilerini muhafaza etme fikri tezahür etmiştir. Ekim devriminden sonra Kazak topraklarındaki durum Kazakların kendi özerkliklerini kurarak, milli kimliğini oluşturmaya tesir etmiştir. Bu olaylar ünlü şahısların ortaya çıkmasını sağladı. 15 Kasım 1917'de Lenin'in Rusya milletinin hakları hakkında dekretinde "Kazak, Kırgız, Özbek v.b halkların özgürlüğü hürriyeti, eşitliği dile getirilmiştir". Bunu psikolojik açıdan Lenin'in affekt durumunun öne çıkması şeklinde değerlendirebiliriz. Kazak topraklarında Ekim devriminden sonra Kazakça yayınlanan gazete ve dergiler belli bir psikolojik durumu bildirmekte idi. Örneğin: *Ay-kap* dergisi, Kazak halkının belli bir şeyi kaçırdığını, ondan dolayı üzüntü ve pişmanlığını bildirmektedir. Bu aklın şuurlandığını göstermektedir. *Ay-kap* 1911-1915 yılları arasında yayınlandı. Demek savaşa kadar psikolojik açıdan şuur uyanmış. Milli şuurun uyanmasını Kazakların birinci kongresindeki Cahaşa Dosmahanbetov'un bildirisinde de görebiliriz:

"Bizim amacımız milletin yönetimini milletin kendisine teslim etmek. Biz gelecekte Kazak halkının bağımsız devlet olacağına inanıyoruz. Kazaklara zor durumu yaşatan zalim Rus Çar'ı tarih sahnesinden gidecek. Bundan sonra Kazak halkını dilini, dinini bilen, Kazakları en iyi tanıyan birisinin yönetmesi gerek. Bu amaç uğrunda biz ne gibi bir kurbanlık olsa da Rus rejiminden kurtularak, bağımsızlığımızı ilan etmemiz gerek".

Cahaşa kendi bildirisinde din, eğitim, adalet sistemi, kadınlar meselesi Kazakların gelenek göreneklerine, okullarına uygun olarak kurulmasını, gelişmesini istemektedir. 5-17 Aralık 1917'de Orunbor'da Kazakların ikinci kurultayı yapıldı. Bu kurultayda Kazak-Kırgız özerk devletinin kurulması, askeri birliği, milli meşveret komisyonunun kurulması ve eğitim-öğretim alanı gibi birçok konular incelendi. Demek aydın kesimin bu hareketi, psikolojik yönden, hürriyete, bağımsızlığa yönelik fikirlerden oluşmasına yönelmiştir.

Millet çıkarını ön planda tutan Alaş aydınlarını İslam tarihindeki şu olayla kıyaslamak istiyorum. Mekke devrinde her ne kadar çok zor durumlarla karşılaşsalar bile sahabeler arasından bir münafık çıkmamış. Ama Medine devrinde Müslümanlar güce, kuvvete sahip oldukları zaman ortaya münafıklar çıkmaya başlamıştır. Tam buna benzer şekilde en zor durumlarda cesaretlerini toplayarak ortaya çıkan Kazak aydınlarını Stalin sürgüne gönderdi, soykırıma uğrattı. Kendilerini ispat eden aydınları yok etmiştir.

Bundan sonraki bizim hedefimiz gelecek nesillerimizi Türk halklarının kimliğini, birliğini muhafaza etme yönünde yetiştirmektir.

KAYNAKÇA

Aymavutov C., *Psikoloji*

Duvlatoğlu Mircahıp, "Uyan Kazak!"

Kazakistan Ansiklopedisi

Maymanov G., Sartayev S.S., *Kazakistan Cumhuriyeti Siyasi Hukuk Tarihi*

1917 Ekim Devrimi Hakkında Kazak Milli Aydınlarının Görüşleri

Prof. Dr. Talas Omarbekov*

Özet

1917'de Çarlık Rusya'da Şubat ve Ekim Devrimleri olmak üzere iki devrim meydana geldi. Çarlık Rusya yönetimini ve Romanovlar hanedanını sona erdiren birinci devrimi Kazak aydınları olumlu ve hatta sevinçle karşılamışlardır. Çünkü, Çarlık rejiminin sona ermesi Kazak topraklarındaki haksızlıkların, işgallerin ve talanların da sona ermesi demektir. Ayrıca Rusya'nın yeni yönetiminin belirlenmesinde Kazak aydınları da rol alabileceklerdi. Bu sebeple Kazak Alaş Milli Hareketi'ni oluşturdular. Kazak toplumu ikinci devrimi, yani Ekim Devrimi'ni ise şaşkınlıkla karşıladılar, sonra hayal kırıklığına uğradılar. Çünkü, Şubat İhtilali'nin üzerinden daha bir yıl geçmemişti. Üstelik Marksizm, Bolşevizm ve işçi sınıfı gibi kavramlar sanayileşmemiş Kazak toplumuna yabancı kavramlardı. Alihan Bökeyhanov ve daha sonra Mustafa Çokay liderliğindeki Alaş Milli Hareketi mensupları başlangıçta Bolşeviklere karşı mücadele ettiler. Ancak, Çarlık Rusya'nın imkanlarını ele geçiren Bolşevikler karşısında mağlup oldular. Bu tebliğde Kazak aydınlarının Şubat ve Ekim devrimleri hakkındaki olumlu ve olumsuz görüşleri ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Kazak aydınları, Devrim, Bolşevik ihtilali, Alaş Milli Hareketi

* El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi Öğretim Üyesi

VIEWS OF THE KAZAKH NATIONAL INTELLECTUALS ON THE OCTOBER REVOLUTION IN 1917

Abstract

Two revolutions, the February and the October, took place in Tsarist Russia in 1917. The first revolution that ended the Tsarist Russian governing and the Romanov dynasty welcomed gladly by Kazakh intellectuals. Because, the end of the Tsarist regime was the end of the injustices, occupations and depredation of the Kazak territory. In addition to this Kazakh intellectuals could also play a role in determining the new governance of Russia. For this reason there was founded Kazakh Alash National Movement. The second revolution, i.e. the October revolution was faced with confusion and later it was a disappointment. Because, just a year has passed since the February Revolution. Moreover, concepts such as Marxism, Bolshevism and the working class were unknown to the non-industrial Kazakh society. Alihan Bokeyhanov and later members of the Alash National Movement under the leadership of Mustafa Chokay initially fought against the Bolsheviks. However, they were defeated by Bolsheviks who captured the Tsarist opportunities. In this paper there will be discussed the positive and negative views of Kazakh intellectuals about the February and October revolutions.

Keywords: Kazakh Intellectuals, Revolution, Bolshevik Revolution, Alash National Movement

Биыл 2017 жылы 1917 жылы орын алған революциялық төңкерістердің дөңгелек тарихи даталары аталып өтілуі тиіс. Айтып отырғанымыз негізінен екі революциялық төңкерістерге қатысты. Олардың алғашқысы – Ресейде монархиялық құрылысты құлатқан 1917 жылғы Ақпан төңкерісі, ал екіншісі – соны жалғастырған 25-қазанда орын алған Қазан төңкерісі болып табылады. Бұл революциялық өзгерістер кеңестік замандағы тарих ғылымында тек жағымды тұрғыдан сипатталып, оларға прогрессивті өзгерістер ретінде біржақты баға берілгені белгілі. Шындығына келсек, бұл екі төңкерісті тарихи үдерістер жалғасы ретінде бір жақты қарастыруға болмайды. Қазақтың ұлттық интеллигенциясының көзімен қарағанда алғашқы 1917 жылы 25 ақпанда орын алған Ақпан төңкерісі шынында да жағымды тұрғыдан бағаланады. Өйткені, бұл тарихи бет бұрыста ғасырлар бойы Ресей тағын иемденген Романовтар династиясы тақтан құлатылды. Бұл Қазақстан тәрізді ұлттық аймақтардың жаңа кезеңге демократиялық тәуелсіздік кезеңіне аяқ басуына жол ашқандай болды. Алаш қозғалысы деп аталатын тарихи қозғалысқа қатысқан қазақтың ұлттық интеллигенциясы осы ақпаннан кейін Қазақстанның болашағына байланысты жаңа жоспарлар құрды. Осылайша Алаш партиясы құрылды. Ол қазақ халқын жаңа демократиялық саяси өзгерістердің негізі болады деп үміттенген Бүкілресейлік құрылтай жиналысына қатысуға дайындауы тиіс болды. Алайда жағдай күрт өзгерді. Большевиктер қазан айында осы Бүкілресейлік құрылтай жиналысын қуып таратып, әскери террор арқылы билікті басып алды. Мұның өзі қазақ халқының арасында түсінбеушілік туғызды.

Қазақстан тарихнамасында 1917 жылғы Қазан төңкерісі және оның қазақ еліндегі салдарлары біршама жазылды. Бұл туралы кезінде арнайы тарихнамалық еңбектер де жарық көрді¹. Бұл еңбектер мәселенің тарихнамасын жасау бағытындағы алғашқы қадамдар және осыған байланы-

¹ Зевелев А.И. Историография Советского Туркестана. – Ташкент, 1966; Дахшлейгер Г.Ф. Историография Советского Казахстан. – Алма-Ата, 1969; Алдамжаров З. Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Казахстане. – Алма-Ата, 1983; Григорьев В.К. Большевики Казахстана в трех революциях. – В кн. Историко-партийная наука в Казахстане: некоторые проблемы историографии. – Алма-Ата: Казахстан, 1988.

сты еңбектерді анықтауда, сондай-ақ талдауда алғашқы бағыттар болып табылады. Алайда біржақты таптық және ашықтан-ашық коммунистік методология, Коммунистік партияның тарих ғылымына белсенді үстемдігі Қазан төңкерісінің Қазақстан мен Түркістандағы салдарларын шынайы және жан-жақты талдауға мүмкіндік бере қоймады. Біздің бұл ойымыздың шынайылығын Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін пікір еркіндігін пайдаланып жазыла бастаған еңбектердің тарихнамалық талдаулары да аңғартады². Соңғы жылдары тәуелсіздік тұсында айтылып жүрген салиқалы пікірлер негізінен кезінде «ұлтшыл», «алашордашыл» және «халық жаулары» атанған қазақ ұлттық интеллигенциясының ХХ ғасырдың алғашқы онжылдықтарындағы тұжырымдарына табан тірейді және соларды талдауға құрылған.

Тарихнамамыздағы айтылмыш мәселелер зерттеулер сан-түрлі тұжырымдар мен ізденістер бағыттарын қамтиды. Олардың ауқымдылығын ескере отырып, төмендегідей өзекті мәселелерді ғана таңдап алдық:

1917 жылғы Ақпан және Қазан төңкерістерін қазақ зиялылары қалай қабылдады?

Қазан төңкерісінен кейінгі қазақ даласындағы саяси-әлеуметтік ахуалға ұлттық интеллигенцияның көзқарасы.

Бұл мәселелерді талдауда бәрінен бұрын қазақтың кейінірек ресми жүйе қуғындаған зиялыларының рухани көсемі болған Ахмет Байтұрсынұвтың пікірлері назар аудартады. Ол өзінің орыс тілінде «Жизнь национальностей» журналында 1919 жылы жарық көрген әйгілі «Революция и киргизы» атты мақаласында былай деп жазған еді:

«Насколько понятна была киргизам февральская революция, настолько непонятной показалась им октябрьская (социальная революция). С какой радостью встретили они первую революцию, с такими же ужасом пришлось им встретит вторую. Такое отношение киргизов к той и другой рволюции весьма естественно и понятно тем, кто знаком с киргизским народом»³.

² Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1955; Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. Аманжолова Россия и казахский автономизм. – Мұхатова О. Қазақстандағы ХХ ғасырдың алғашқы онжылдықтарындағы аграрлық реформалар тарихнамасы (1900-1929 жылдар). – Алматы, 1998; Бисенбаев А.К., Кенжебаев Н.Т. Казахи в 1917 году (К вопросу об оценке событий). – В кн. Казахстан в начале ХХ века: методология, историография, источниковедение. – Алматы, 1994.

³ Байтұрсунов А. Революция и киргизы. – В кн. «Жизнь национальностей», 1919, 3 августа.

Өзінің большевиктік түсінікке ешбір сәйкес келмейтін осындай ерекше көзқарасын А.Байтұрсынов мұнан ары нақты және қарапайым түсіндіріп те берді. Мәселенің себебі туралы ол былай деп жазды:

«первая революция понятно и с радостью встречена киргизами потому что, во-первых, она освободила их от гнета и насилий царского правительства и во-вторых, подкрепила у них надежду осуществить, свою заветную мечту — управляться самостоятельно. Та, что вторая революция показалась киргизам непонятной. Объясняется просто: у киргиз нет ни капитализма на классовой дифференциями; даже собственность у них не так резко разграничена, как у других народов: многие предметы потребления считаются у них общественным достоянием»⁴.

1917 жылғы революцияларға Түркістанда жергілікті халықтар ғана емес, тіптен осында орнығып, қопыстанып үлгерген орыс, славян халықтары да дайын болмағанын кезінде басқа емес, большевиктердің өздерінің белді қайраткерлерінің, бірі Георгий Сафаров 1921 жылы жазған болатын. Ол өзінің «Колониальная революция (Опыт Туркестана) атты кітапшасында былай деген еді:

«...до революции 1917 г. никакой революционной идеологии, связанной с условиями Туркестана, даже никакой объединяющей связи в слабых намеках на революционное движение в среде русского населения, никакой революционной организации масс, никакой революционной традиции — нет. Между толщей угнетенных наций русским пришлым населением — непроходимая стена взаимного непонимания на почве национального неравенства. В революцию 1917 г. Туркестан вступил вполне «первобытно...»⁵

Тарихи шындықты айқынырақ бейнелейтін осындай пікірлерді И.Борисов, Г.Бройдо тәрізді кісілер де айтқан еді⁶. Түркістанның 1917 жылдың революциялық думпулеріне дайын болмағандығы туралы өзінің

⁴ Байтұрсунов А. Революция и киргизы. – В кн. «Жизнь национальностей», 1919, 3 августа.

⁵ Сафаров Г. Колониальная революция. Опыт Туркестана. – М., 1921.- С. 89.

⁶ Борисов Н. Октябрь в туркестане // Завоевание Октябрьской революции. – ташкент, 1922. – С. 22-23; Бройдо Г. О восстании казах-киргизского народа в 1916 году // Қызыл Қазақстан, 1925, №3-4 с.343

“Кокандская автономия” деген атпен 1920 жылы жазылған еңбегінде Нәзір Төрөқұлов та мойындаған еді.

«Волна Октябрьского переворота, - деп жазды ол, - докатившаяся до Туркестана задела как буржуазию, так и трудящихся массы неограниченные и политически не воспитанными. Вполнеестественно, что носительницей идеи национального «целого» и лозунгов «автономии», под которыми буржуазия могла укрыться со своими классовыми идеалами и задачами, явилось та мусульманская интеллигенция, которая есть плот от плоти туземной буржуазии. И с этого периода начинают зарождаться организации, положившие начало и толчок тому движению, которое потом получило название «автономного движения...»⁷.

Таптық көзқарас айқын байқала тұрса да Н.Төрөқұлов Түркістан үшін Қазақтөңкерісінің үлкен кездейсоқтық болғанын жәнеоның автономиялық қозғалысқа жол ашқанын атап көрсетеді.

Бұқара халық тұрмақ 1917 жылғы революцияны қолдауға жергілікті халық арасынан шыққан көзі ашық, аса білімді Мұстафа Шоқай тәрізді белсенді саяси қайраткерлердің өзі де жеткілікті деңгейде даяр емес еді. Түркістанның азаттығы жолындағы ұлы күрескер Мұстафа Шоқай осы орайда былай деп жазған еді:

«революция бізге еркіндік пен ұлттық белсенділікке жол ашқандай көрінді. Бірақ ұзақ жылдар қараңғыда отырған кісінің жарыққа шыққанда көзі қамасатыны сияқты, талай заманнан бері патшаның отарлық саясатының қапасында тұншыққан біз революция алып келген бостандықтың жарығына шыққанда, көзіміз қамасып, бірден тура жол тауып кете алмадық. Санамыздың қараңғылығы да көзімізді одан сайын қарықтырып, көп сандалдық. Дәрменсіздігіміз бір тобымызды орыс революцияшыл демократиясына еруге мәжбүр етті... Екінші тобымыз — көншілігіміз, саяси табысқа дұғамен жетеміз дегенге сенетін... әрине, мұның екеуі де кате еді»⁸.

1917 жылғы Ақпан төңкерісінен жергілікті ұлт интеллигенциясы көп үміт күткен еді. Оның ең бастысы әрине, Ресей Федеративтік демократи-

⁷ Төрөқұлов Н. Шығармалары. – Алматы: Қазақстан, 1997. -25 б.

⁸ Шоқай М. Таңдамалы. – Алматы: Қайнар, 1999. – 2 т. – 293 б.

ялык, мемлекеті құрамында дербес автономиялық басқаруға қол жеткізу еді. «Біз сол тұста автономияны былай түсінетінбіз: - деп еске алады Мұстафа Шоқайұлы өзінің

«1917 жыл естеліктерінен үзінділер» атты кітапшасында кейіннен, - Түркістанның дербес ел басқаратын мекемелері мен атқару органдары, яғни заң шығаратын парламенті және іс жүргізетін үкіметі болуға тиіс деп ойлайтынбыз. Сыртқы саясат, қаражат, жол, әскери істер Бүкілресейлік федерациясы үкіметінің ісі деп елестейтінбіз. Оқу-ағарту жұмыстары, жергілікті жолдар мәселесі, жергілікті мекемелер, заң және жер мәселелерінің бәрі жергілікті автономиялы үкіметтің ісі деп қарайтынбыз. Біз әсіресе жер мәселесіне ерекше мән беретінбіз. Әскери құрылыс мәселесіне де едәуір елеулі өзгерістер енгізбекші едік. Мәселен, Бүкілресейлік үшін құрылған әскери комиссариатта болумен бірге түркістандықтардың әскери қызметін Түркістанда құрып, Түркістанда қалдыру біз үшін маңызды мәселе еді.

Біздің сол кездегі басты жоспарымыз, міне, осылар. Бәріне бірден кіріскеніміз жоқ. Біздің көбірек мән бергеніміз ұлттық кадрлар мәселесі еді...»⁹.

Ия, жалпы алғанда мұндай автономияландыру жоспары да Ресейлік Орталық, орыс социал-демократтары, кейіннен орыс большевиктері қорқатындай қауіпті ештеде де жоқ еді. Солай бола тұрса да КСРО тарағанға дейін кезінде автономияландыру қозғалысына белсенді қатысқан жергілікті интеллигенция өкілдерін аяусыз және әділетсіз қаралау жалғасып келді. Мысалы, 1957 жылы жарық көрген «Қазақ ССР тарихының» I томында мынадай жолдарды оқимыз:

«Қазақтың буржазияшыл ұлтшылдары Уақытша үкіметті және оның жүргізіп отырған отаршылдық саясатын белсенді қолдау позициясын ұстады. Өздері ұйымдастырып отырған «Қазақ съездері» дейтіндерге, феодал-бай элементтер мен реакцияшыл мұсылман дін қызметкерлері басым болған съездерде, буржуазияшыл ұлтшылдар Уақытша үкіметті құттықтаған қаулылар өткізіп отырды»¹⁰.

⁹ Шоқай М. Таңдамалы. – Алматы: Қайнар, 1999. – 2 т. – 293 б.

¹⁰ Қазақ ССР тарихы. – Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1957. 1 т., - 623 б.

Ұлттық интеллигенцияның көзқарасына үстірт баға беретін мұндай тұжырымдардың негізсіз және көпе-көрінеу тарихи шындықты бұрмалау болып табылатыны басқа емес, қазақ зиялыларының өздерінің аталмыш кезеңдегі пікірлерінен айқын көрінеді.

«1917 жылғы жаңсақтықтарымыз үшін, - деп атап көрсетеді М. Шоқай, - біздің сынау жай ғана тәй-тәй басқан бөбектің тәлтірек-тегенін, жығылғанын, орнынан түрегеле алмағанын сынаған сияқты. 1917 жыл біздің саяси туған жылымыз еді. Автономия біздің қалт-құлт басқан алғашқы ұлттық саяси қадамымыз болатын»¹¹.

Осындай тәжірибесіздік, босаңдық қазақ интеллигенциясын әрине қателіктерге ұрындырды. Қателіктердің ең бастысы — жергілікті ұлт интеллигенциясының орыс демократиялық интеллигенциясының қолдауына деген сенімі болды. Бірақ 1917 жыл оқиғалары барысында *«орыс революцияшы демократтары билік басына келгенде сынақтан қатты сүрінді. Олар патшалық заманында орыстан өзге халықтардың өкілдерін жатырқамағанымен, қолдарына билік тиген кезде оларды шеттетіп, маңайына жолатпай қойды»¹²*. Жалпы, егер орыс интеллигенциясы қателеспегенде 1917 жылғы революциялық төңкерістер де орын алмайтын еді. 1915 жылдың қысында-ақ орыс интеллигенциясы әскерилердің қатысуымен Николай Романовты тақтан құлатудың, яғни сарай төңкерісін ұйымдастырудың жолдарын қарастыра бастады. Бірақ, төңкеріс жасаушылар арасында ауызбірлік болған жоқ. Жоғарғы бас қолбасшы штабының бастығы генерал М.В. Алексеев бастаған төңкерісшілер тобы алғаш мемлекетке ықпалды билік жасап отырған императордың жұбайы Александра Федоровнаны биліктен аластамақ болды. Мұның өзі монархияны бейбіт түрде тақтан кетіруге мүмкіндік беретін еді. Алайда, төңкерістің қарсаңында Алексеев қатты науқастанып, бұл жоспар жүзеге аспай қалды. Қастандық жасаушылардың тағы бір тобы Николай II патшаны қысым жасау арқылы жас баласының мүддесі үшін тақтан кетіруге көндірмек болды. Алексей есейгенше таққа патшаның бауыры Михайл отыра тұруы тиіс еді. Алайда бұл жоспарды жүзеге асыру да мүмкін болмады. Орыс интеллигенциясының прогрессивті блогы дер кезінде өздерінің жоспарларын жүзеге асыра алмады. Ал, олар шешім қабылдаған кезде кеш бол-

¹¹ Шоқай М. Таңдамалы. – Алматы: Қайнар, 1999. – 2 т, 287 б

¹² Шоқай М. Таңдамалы. – Алматы: Қайнар, 1999. – 2 т. 255 б.

ды¹³. Мұның өзі шын мәнінде Ресейдегі мемлекеттік саяси құрылысты ешқандай төңкеріс жасамай-ақ бейбіт жолмен жүзеге асыру мүмкіндігінен интеллигенцияны айырды. Жоғарыда айтылғандай қазақтың ұлттық интеллигенциясы орыс интеллигенциясына сенім артып, жолдан адасты.

Алайда мұндай сенім үшін тарих ұлттық интеллигенцияны кінәлауға тиіс емес деп ойлаймыз. Орыс демократтарының шовинистік көзқарастан арыла алмауы және қазақ немесе Түркістан халықтарының тағдырында 1917 жыл оқиғаларының төтенше және кездейсоқ сипат алуы жергілікті ұлт интеллигенциясының азаттық үшін қасиетті күресін ауырлатып жіберді. Осы орайда М.Шоқай былай деген еді:

“Түркістан ұлттық қайраткерлері 1917 жылғы революция берген мүмкіндікті пайдалана алмағандығымыздың сырын ашып айтудымыз керек. Әрі, бұл сәтсіздігіміздің себептері көп. Бірінші объективті себеп: ұланғайыр алып Ресей алдында жарты ғасырдан астам билеп-төстеген империализмнің отарлық саясаты еңсесін езіп, тұралатқан Түркістан тұрды. Біз күреске өзіміз таңдаған кезде емес, Ресей революциясы барысында туған жағдайды қабылдау арқылы кірістік. Екінші субъективті, яғни өзімізден болған себеп: ұлттық мүдде жолында күресу қажеттігі біле турса, түркістандықтарға өзара қуатты бірлік құрып үлгермеді. Осы объективті және субъективті себептердің субъективтісін — ең қауіптісі деп есептейміз”¹⁴.

М.Шоқайдың ұлттық интеллигенцияның басы біріге алмауы аса қауіпті нәрсе ретінде сипаттауын толық түсінуге болады. Өйткені оның өзі атап көрсеткендей, ұлттық интеллигенцияның бытырап кетуі, басы қосылмауы болашақтағы “ортақ ұлттық істерге залал” келтіреді. Ұлы күрескердің мұндай тұжырымдары ол өмір сүрген тарихи кезеңге берілген шынайы баға ғана емес, сонымен бірге бүгінгі тәуелсіз Қазақстан мен оның зиялы қауымы үшін де үлкен тарихи тағылым болып табылатынын ұмытпаған жөн.

Бүгінгі тарихшыларымыз үшін 1917 жыл оқиғаларының әлі де зерттеушілерді күтіп жатқан тұстары аз емес дедік. Соның бірі 1917 жылғы Ақпан және Қазан төңкерістері салыстыра қарастырғанда соңғысын қа-

¹³ Новейшая история России: учебник / А.Н. Сахаров, А.Н. Боханов, В.А. Шестаков; под ред. А.Н. Сахарова. – Москва: Проспект, 2016. 143 б.

¹⁴ Шоқай М. Таңдамалы. – Алматы: Қайнар, 1999. – 2 т. – 255 б.

ралау, ал алғашқысын біржақты дәріптеу дер едік. Әрине, 1917 жылғы Ақпан төңкерісінің тарихи маңызы зор, Ол “ақ патшаны” тақтан құлатып, Ресейді монархиялық мемлекет құрылысы жолынан тайдырды. Енді Ресей буржуазиялық-демократия бағытын ұстануға мүмкіндік алды. Ал Ресей қоластындағы “бұқараға” ұлттар болса өзін-өзі автономиялық басқару жағын ойластыра бастады. Алайда дәл осындай ахуал кезінде орыстың революцияны басқарған демократияшыл интеллигенциясы жоғарыда М.Шоқай айтқандай Ресейдегі орыс емес ұлттарды мемлекет басқару ісінен шеттетіп, олардың өздерінің халықтарында автономиялық басқару алып беруді көздеген игі мұраттарына кедергі жасап, басқалар алдында сенімнен айрылды.

Осы орайда күні бүгінге дейін тарихнамамызда орын алған кемшіліктерді атап айтқан жөн. Осыған байланысты зерттеушілер А.Бисенбаев пен Н. Кенжебаевтың төмендегі пікірлері назар аудартады:

“Долгие годы советская историография настойчиво создавала картину процветания и благоденствия Казахстана в счастливой семье братских советских республик, оправдывая “исторический выбор”, который сделали казахи в октябре 1917 года. Одновременно в публикациях историков последних происходит свособразная идеализация февраля 1917 года, как альтернативного пути октябрьскому перевороту. При этом из поля зрения исследователей выпадает важнейший фактор, определивший практический всепоследующее развитие казахского общества — колониальный статус края. Все социальные катаклизмы, имевшие место в метрополии, пемилусмо должны были отразиться в той или иной форме в колониях. Казахстан как объект воздействия политических процессов, происходящих в бывшей Российской империи, на наш взгляд, не имел возможности самостоятельного определения своей исторической перспективы”¹⁵.

Әрбір, авторлардың мұндай көзқарасымен дауласуға да болады. Алайда айтылған тұжырымда шындық бар екені даусыз. Жалпы алғанда 1917 жылғы Ақпан төңкерісін асыра бағалауда шынында да сақтанғанмыз жөн. Дегенмен де осы Ақпан төңкерісі “Қазақ ұлтының қалыптасу процесінің аяқталуына жол ашатын тарихи кезеңді бастап берген оқиға-

¹⁵ Бисенбаев А.К., Кенжебаев Н.Т. казахи в 1917 году (К вопросу об оценке событий). –В кн. Казахстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение: Сб. Статей. Вып. II. – Алматы, 1999. – С.84.

тын”. Бұл біздің емес, осы тақырыпты тереңдете зерттеп жүрген тарихшы М.Қ.Қойгелдиевтің пікірі¹⁶. Мұндай жаңа кезеңге апаратын мүмкіндіктердің туғанын жоғарыда атап көрсеткеніміздей, М.Шоқай да мойындап, алайда оны: қазақ интеллигенциясының пайдалана алмағаны және оның себептерін де делелді көрсеткен еді. Бүгінде орыс тарихшылары 1917 жылғы Ақпан төңкерісін жүзеге асырған орыс демократиялық интеллигенциясының қателіктерін ашықтан-ашық айтып отыр. Олардың ең бастысы Уақытша үкіметтің – большевиктер партиясының астыртын жұмыстан ашық жұмысқа көшуіне рұқсат берулері еді. Бұл кезде большевиктер партиясының қатарында бар болғаны 24 мыңға жетер-жетпес адам ғана мүше еді. Сондықтанда олар меньшевиктермен және эсерлермен бірігуге ұмтылды. Алайда, мұндай көзқарасқа большевиктер партиясының лидері В.И. Лениннің Петроградқа қайтып оралуы нүкте қойды. Сәуір айында өзінің атақты «Апрель тезистері» деп аталатын сөзінде В.И. Ленин жаңа программа ұсынды. Ондағы ең басты ұстаным – социалистік революцияны жүзеге асыру туралы ұсыныс болды. 24-29 сәуірде өткен большевиктердің конференциясында Н.И. Бухарин, Г.Е. Зиновьев, Л.В. Каменев және т.б. Лениннің «Апрель тезистерін» сынға алып, Ресей тәрізді ұсақ буржуазиялық елде социалистік революция жасауға объективті жағдайлар жоқ екенін дәлелдемек болды. Олардың ойынша, мұндай қозғалысты халық бұқарасы қолдамайтын еді. Меньшевиктердің лидері Г.В. Плеханов Ресейде буржуазиялық-демократиялық революциядан басқа қосымша революцияның орын алуы мүмкін емес екенін атап көрсетті. Сондықтан да ол В.И. Лениннің социалистік революция жасау туралы тезисін «Безумная и крайне вредная попытка посеять анархическую смуту на Русский земле» деп сипаттады. Алайда Ленин большевиктерді социалистік революция жасауға көндірді. Бірақ большевиктер басым дауыспен оның кеңестер республикасын құру туралы идеясын қабылдамай тастады. Апрель конференциясына келген большевик делегаттардың көпшілігі Кеңестерді революциялық күштердің орталығы болып табылатын уақытша органы ретінде ғана қарастырды. Алайда 1917 жылғы маусым айында Кеңестердің Бүкілресейлік I съезінде большевиктер өздерінің мемлекеттік билікті басып алуға дайын екендіктерін мәлімдеді. Бұл кезде большевиктер партиясының саны 240 мың адамға жеткен еді. Ресейдің большевик емес партияларының үлкен қателігі Бүкілресейлік құрылтай жиналысында азшылық болып саналатын большевиктердің

¹⁶ Қойгелдиев М.Қ. Өтпелі және мәңгі құндылықтар жөнінде // ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы. №1, 2000. – 26 б.

залды тастап кетіп, соңынан 13-қаңтарда өздерінің III Бүкілресейлік советтер съезін шақыруына мүмкіншілік берулері еді. Шын мәнінде құрылтай жиналысында большевик емес Ресей демократиялық партияларының өкілдері Құрылтай жиналысында көпшілік болатын. Оңшыл-эсерлер мен меньшевиктер құрылтай жиналысында 237 дауысқа ие болған болса, ал большевиктер мен солшыл –эсерлерде бар болғаны 146 ғана дауыс бар еді. Алайда, орыс демократиялық интеллигенциясы өздерінің осындай басымдығын пайдалана алмай, большевиктердің билікті басып алуына мүмкіншілік берді¹⁷. Алашорда мемлекеттік құрылымының өмірге келуі — шын мәнінде Ақпан төңкерісі барысында автономияға ұмтылған қазақ интеллигенциясының ұлттық-территориялық дербестікке қол жеткізуге бағытталған нақты әрекеті еді.

Өкінішке орай тарихи әдебиетте “Алашорданы большевиктермен соғысу тілегінен туындаған” деген көзқарас әлі күнге дейін орын алып келеді¹⁸. Бұл көзқарастың негізсіздігі “Қазақ” газетінде М.Дулатов (Мадияр) жариялаған “Алаш Орда” атты мақала дәлелдеп береді.

“Былтыр Орынборда, - деген жолдарды оқимыз одан, - 21-26 июльде бірінші жалпы қазақ-қырғыз съезі мемлекет билеу түрін тексергенде, қазақ-қырғыз облыстары автономиялы болсын деп қаулы шығарды. Бірақ автономияны қашан жариялау жайы сөзболған жоқ. Өйткені осы кезде мемлекет құрылтайы тез болады деген жұрттың сенімі күшті еді. Автономия боламыз деген жұрттар тиістісін құрылтайдан алмақ болды”¹⁹.

Ия, көріп отырмыз қазақ зиялылары автономияны жариялауда Қазан төңкерісінен көп бұрын күн тәртібіне қойды. Тарихшы М.Қойгелдиев Алашорданың құрылу “қазақ ұлтының қалыптасу процесінің аяқталуына жету үшін қажет негізгі алғышарт” ретінде бағалайды²⁰. Біз де осы дәлелді пікірді қолдаймыз.

¹⁷ Новейшая история России: учебник / А.Н. Сахаров, А.Н. Боханов, В.А. Шестаков; под ред. А.Н. Сахарова. – Москва: Проспект, 2016. 171-172

¹⁸ Познанский В.С. Из истории проивлечения национальной интеллигенции ксоветскому строительству. – В кн. История Казахстана: белые пятна: Сб. Ст. – Алма-Ата: Казахстан, 1991. – 156 б.

¹⁹ Мадияр. Алаш Орда // «Қазақ» газеті. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Басредакциясы, 1998. – 444 б.

²⁰ Қойгелдиев М.Қ. Өтпелі және мәңгі құндылықтар жөнінде // ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы. №1, 2000. – 26 б.

Тарихшылдық мътнаиш мойындауды қажет етеді. Большевиктерге Алашорда емес, керісінше большевиктер Алашордаға кедергі жасады. Мысалы, жоғарыдағы мақаласында М.Дулатов былай деп жазды: “... *Декабрь съезінде автономия ресми жарияланғанша уақытша қазақ-қырғыз істерін билеуге Алаш Орда сайланды. Алаш Орданың уақытша тұратын орны Семей болды. Бірақ большевик кесірінен Алаш Орда іске кірісе алмады*”²¹ Міне нақты тарихи жағдай осындай.

1917 жылғы Қазан төңкерісі қазақ даласына үлкен ықпал жасады. Біздің ойымызша, “Октябрь қазақ ауылын айналып өтті”, “ауыл Октябрді көрген жоқ” деген пікір қате және нақты емес²². Алайда Қазан төңкерісі қазақ ауылына қасірет болып көрінді. Жоғарыда аталған мақаласында А.Байтұрсынов былай деп жазған еді:

*“...Наводила же на киргизов ужас Октябрьская революция своими внешними проявлениями. Как происходило большевистское движение в центральных частях России, - киргизам было неизвестно. На окраинах же оно сопровождалось повсюду насилиями, грабежом, злоупотреблениями и своеобразной диктаторской властью. Говоря короче, движения на окраинах часто представляло собою не революцию (как обычно она понимается) а полнейшую анархию...”*²³.

Ақаңның бұл пікірін “Қазақ” газетінде жарияланған пікірлер де қуаттай түседі. “...Большевик дәуірі басталды, - деген жолдарды оқи-мыз одан, - жұрт жылады. Тал түсте таланды. Азаматы өлді, әйелі зорланды, дүниесі бүлінді. Осындай қиямет қайым күндер туғанда, біздің арамыздан да большевик болып, жұртты қоса талаған, азаматтарымыздың үстінен шағым жүргізген, өлімге бұйыртқан, оққа байлатқан антұрғандар шықты”²⁴.

Большевиктердің жергілікті жерлердегі осындай озбырлықтары қазақ зиялыларының оларға деген теріс көзқарасын туғызуы заңды еді.

“Если раньше кучка людей, - деп жазды А.Байтұрсынов, - под именем царских чиновников безответственно угнетала и чинила над

²¹ Мадияр. Алаш Орда // «Қазақ» газеті. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. 444 б.

²² Голощекин Ф.И. Казахстан на путях социалистического переустройства. – М., 1931, с.66

²³ Байтұрсунов А. Революция и киргизы. – В кн. «Жизнь национальностей», 1919, Август.

²⁴ «Қазақ» газеті. – 442 б.

киргизами всякого рода насилия, то такую же деятельность проявляли на окраинах кучка тех же и других людей прикрываясь именем большевиков-коммунистов. Я и мои единомышленники не мирившиеся с таким положением раньше при царской власти, не могли мириться и теперь и, думая, что подобные дела творятся повсюду в Советской России, были против признания советской власти”²⁵.

Міне, Қазақстанда Қазан төңкерісінің жеңуі туралы ащы шындық осындай! Ал бұл туралы кеңестік тарихнама ұзақ жылдар үндемей келгені белгілі. Оның үстіне тарихи шындықтың көпе-көрнеу бұрмаланғанын қайда қоямыз.

Бүгінде Қазақстан тарихнамасында өрісін алған осындай ағаттықтарды 20-30 жылдардағы ұлт зиялыларының өздерінің көзқарастары негізінде нақты, талдау және ақиқатқа қол жеткізу басты міндеттердің бірі деп ойлаймыз.

Қорытып айтар болсақ, жоғарыда айтылғандардан төмендегідей тұжырымдар туындайды:

- Қазақ ұлттық интеллигенциясының өкілдері қазақ халқының 1917 жылғы революциялық дүмпулерге ешбір даярлықсыз, күтпеген жерден тап болғандарын өздерінің еңбектерінде ашып айтты. Солай бола тұрса да олар 1917 жылғы ақпан төңкерісін халықтың түсіністікпен қабылдағанын атап көрсетті. Ал 1917 жылғы Қазан төңкерісін ұлттық интеллигенция саяси қасірет ретінде қабылдады.

Ұлттық интеллигенция 1917 жылғы ақпан төңкерісі берген мүмкіндіктерді толық пайдалана алмады. Бұған объективті және субъективті себептер кедергі келтірді.

Қалыптасқан ауыр ахуалға қарамастан қазақ интеллигенциясы өкілдері 1917 жылғы Қазан төңкерісіне байланысты жергілікті жерлердегі большевиктердің озбырлықтарын әшкерелей алды. Ал мұның бүгінгі қайта жазылып жатқан тәуелсіз тарихымыздың қалыптасуы үшін зор маңызы бар.

²⁵ Байтурсунов А. Революция и киргизы. – В кн. «Жизнь национальностей», 1919, Завгуста.

Әдебиеттер тізімі

Зевелев А.И. Историография Советского Туркестана. – Ташкент, 1966; Дахшлейгер Г.Ф. Историография Советского Казахстана. – Алма-Ата, 1969; Алдамжаров З. Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Казахстане. – Алма-Ата, 1983; Григорьев В.К. Большевики Казахстана в трех революциях. – В кн. Историко-партийная наука в Казахстане: некоторые проблемы историографии. – Алма-Ата: Казахстан, 1988.

Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1955; Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. Аманжолова Россия и казахский автономизм. – Мұхатова О. Қазақстандағы ХХ ғасырдың алғашқы онжылдықтарындағы аграрлық реформалар тарихнамасы (1900-1929 жылдар). – Алматы, 1998; Бисенбаев А.К., Кенжебаев Н.Т. Казахи в 1917 году (К вопросу об оценке событий). – В кн. Казахстан в начале ХХ века: методология, историография, источниковедение. – Алматы, 1994.

Байтурсунов А. Революция и киргизы. – В кн. «Жизнь национальностей», 1919, 3 августа.

Сафаров Г. Колониальная революция. Опыт Туркестана. – М., 1921

Борисов Н. Октябрь в туркестане // Завоевание Октябрьской революции. – ташкент, 1922. – С. 22-23; Бройдо Г. О восстании казах-киргизского народа в 1916 году // Қызыл Қазақстан, 1925, №3-4

Төреқұлов Н. Шығармалары. – Алматы: Қазақстан, 1997.

Шоқай М. Таңдамалы. – Алматы: Қайнар, 1999. – 2 т.

Қазақ ССР тарихы. – Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1957. 1 т.,

Новейшая история России: учебник / А.Н. Сахаров, А.Н. Боханов, В.А. Шестаков; под ред. А.Н. Сахарова. – Москва: Проспект, 2016.

Бисенбаев А.К., Кенжебаев Н.Т. казахи в 1917 году (К вопросу об оценке событий). – В кн. Казахстан в начале ХХ века: методология, историография, источниковедение: Сб. Статей. Вып. II. – Алматы, 1999.

Қойгелдиев М.Қ. Өтпелі және мәңгі құндылықтар жөнінде // ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы. №1, 2000.

Познанский В.С. Из истории проивлечения национальной интеллигенции к советскому строительству. – В кн. История Казахстана: белые пятна: Сб. Ст. – Алма-Ата: Казахстан, 1991.

Мадияр. Алаш Орда // «Қазақ» газеті. – Алматы: «Қапзақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998.

Голощекин Ф.И. Казахстан на путях социалистического переустройства. – М., 1931.

«Қазақ» газеті. – 442 б.

Mustafa Çokay'ın Sovyet Rejimi ve İdeolojisine Karşı Fikrî Mücadelesi

Prof. Dr. Abdulvahap Kara*

Özet

1991'de Sovyetler Birliği'nin çöküşü ile Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri bağımsızlığına kavuştu. Bazı yorumcular bu ülkelerin bağımsızlık için mücadele etmediklerini SSCB'nin çöküşü ile kolayca bağımsız olduklarını iddia ettiler. Hatta bazı yorumcular daha ileri giderek, onların işleri ve aşları olduğu müddetçe SSCB'den bağımsız olmayı akıllarına bile getirmeyeceklerini ileri sürdüler. Oysa geniş kapsamlı bir silahlı mücadele olmamakla birlikte bu ülkelerin aydınları birçok haksızlıklara maruz kaldıkları Sovyet idaresinden bağımsızlıklarını elde etmek için hem içerde, hem dışarda fikri mücadele verdiler.

Bunların başında 1921-1941 yılları arasında Avrupa'da Sovyet rejimine karşı mücadele veren Mustafa Çokay gelmektedir. Çokay bu konudaki fikri mücadelesini Türk dünyası aydınları ve Türk dünyası dışındaki Sovyet karşıtı aydın ve politikacılarla iki koldan yürütmüştür. Bu hususta iki teşkilat ile yani Türkistan Milli Birliği ve Promethee Birliği ile çalışmıştır. Ayrıca Berlin'de 1929-1939 yılları arasında Yaş Türkistan (Genç Türkistan) dergisini yayınlamıştır. Çokay milli bağımsızlığı savunan ve sağlam temellere dayanan fikirlerini kendi dergisinin dışında Avrupa'da yayın yapan çeşitli yayın organlarında Türkçe, Rusça, Fransızca ve İngilizce başta olmak üzere birçok dilde yayınlamıştır. Onun bu yayınları çok etkili olmuştur ki, Stalin onun yayınlarını özel olarak takip etmek zorunda kalmıştır. Yazılarına ve hatta ismine SSCB'de yasak konmuştur. Ayrıca yeni nesillere onun bir vatansever değil, hain olarak tanıtmak için Nazi işbirlikçisi iftiraları atılmıştır. Oysa Çokay II. Dünya Savaşı sırasında Nazilerle işbirliği yapmaktan kaçındığı için 27 Aralık 1941'de Berlin'de meçhul bir şekilde vefat etmiştir.

Anahtar Kelimeler: SSCB, Mustafa Çokay, Bağımsızlık, Türk Dünyası, II. Dünya Savaşı

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

INTELLECTUAL STRUGGLE OF MUSTAFA CHOKAY AGAINST THE SOVIET REGIME AND IDEOLOGY

Abstract

With the collapse of the Soviet Union in 1991, Soviet Socialist Republics as Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Uzbekistan became independent. Some authors argued that these countries did not struggle for independence and easily gained it after the collapse of the USSR. Even some of them argued that they would never think of being independent while they have a job and food. However, despite the lack of armed struggle, intellectuals of these countries, subjected to injustice by the Soviet administration, continued for their intellectual struggle inside and outside of the country in order to obtain their independence.

Foremost among them was Mustafa Chokay, who struggled against the Soviet regime in Europe during 1921-1941. He realized his intellectual struggle on two fronts, the first one is with the help of intellectuals of the Turkic World, the second is with the help of anti-Soviet intellectuals and politicians outside the Turkic world. He worked with two organizations, Turkistan National Union (Türkistan Milli Birliği) and Prometheus Union. Also it had been published Yaş Türkistan (Young Turkistan) magazine between 1929 and 1939 in Berlin. Chokay published his articles and ideas about independence in various magazines in Turkish, Russian, French and English languages. His publications were so influential that Stalin had to follow his publications. His publications and even his name were forbidden in the USSR. As well as, he was treated as a Nazi collaborator, in order to be introduced young generation as a traitor, not a patriot. However, Mustafa Chokay refused to collaborate with Nazis during the World War II and died unnoticeable in December 1941 in Berlin.

Keywords: USSR, Mustafa Chokay, Independence, Turkic World, World War II.

BUNDAN yüz sene önce Ekim 1917’de kurulan Sovyet rejiminin yılmaz muhaliflerinden biri Mustafa Çokay’dır. 1917 Şubat İhtilali’nden sonra 27 Kasım 1917’de Hokand’da ilan edilen Türkistan Muhtariyeti’nin başkanlığı görevinde bulunan, Orenburg’ta 5-13 Aralık 1917 tarihlerinde kurulan Alaş Orda Milli Hükümeti’nin de üyesi olan Mustafa Çokay iki milli oluşumun Bolşevikler tarafından güç kullanılarak sonlandırılmasından sonra doğduğu topraklardan muhacerete çıkarak Berlin’de vefat ettiği 27 Aralık 1941 tarihine kadar SSCB’ye karşı Türkistan’ın bağımsızlığı yolunda mücadele etmiştir.

Çokay’ın Sovyet rejimi ve ideolojisine karşı mücadelesini, genel olarak bakışımızda, yayıncılık ve teşkilatçılık olarak iki koldan yürütmüştür. Yayıncılık faaliyetleri iki kısımda incelenebilir: Birincisi dergi ve makale yayıncılığı, ikincisi kitapları.

Çokay’ın siyasî mücadelesinin en önemli vasıtalarından biri yayıncılıktır. Siyasi fikirlerini yayma aracı olarak gördüğü gazete ve dergiye her zaman önem verdi. Mücadelesinin her safhasında onun makale yazdığına tanık oluyoruz.¹ Çokay yazı yazmakla da yetinmemiş, aynı zamanda Türkistan’a ait özel bir gazete veya derginin yayınlanması için de çaba sarf etmiştir. Çokay’ın herhangi bir şekilde bir yayın faaliyetinin içinde olmadığı bir dönem yok gibidir.

Çokay, daha öğrencilik yıllarında basının toplumun siyasî ve kültür hayatında ne denli hayati fonksiyona sahip olduğunu fark etmişti. Bundan dolayı onun hayatının öğrencilik yıllarından sonraki bölümünde yazıyla son derece yoğun bir biçimde meşgul olduğunu görüyoruz. 1917 Şubat İhtilalinden sonra, Türkistan’da katıldığı yoğun siyasî faaliyetlerde yazıya zaman ayırdı. Taşkent’te Millî Merkezin başkanlığının yanı sıra, *Birlik Tuvi* (Birlik Tuğu) gazetesinin yöneticiliğini de üstlendi. Taşkent’te 1917 Haziranında çıkmaya başlayan *Birlik Tuvi* gazetesi Çokay’ın ilk gazete yönetimi tecrübesidir.

¹ Biz Çokay’ın 700 kadar makalesini tespit ettik. Bu rakam bile Çokay’ın ne denli çok yazdığının bir göstergesidir. Makalelerinin listesi için bkz. Abdulvahap Kara, *Türkistan Ateşi Mustafa Çokay’ın Hayatı ve Mücadelesi*, İstanbul, 2002, s. 347-369.

Bolşeviklerin Türkistan'a hakim olmasından sonra, kısa süreli olarak muhacerette bulunduğu Tiflis ve Bakû'de de yayın faaliyetlerinden geri durmadı. Tiflis'te sadece gazetelere yazı yazmakla kalmadı, aynı zamanda yeni dergilerin yayınlanmasına öncülük etti. Tiflis'te biri Türkçe ve diğeri Rusça olmak üzere iki gazete çıkardı.

1919 Nisanında Tiflis'e gelen ve burada 1921 Şubatının ortalarına kadar yaklaşık iki sene kalan Çokay, bu süre zarfında biri *Na Rubeja* adında Rusça ve diğeri *Şafak* adında Türkçe iki gazete çıkarmaya muvaffak oldu. Ancak bu iki gazete de uzun ömürlü olamadı. Çokay bu gazeteleri çıkarmaya, Tiflis'teki günlerinin son altı ayında teşebbüs etti. Bundan önce, Tiflis'te çıkan bazı gazetelere düzenli yazılar yazıyordu. Bu gazetelerden biri Dağıstanlı Ahmet Salihov'un *Volny Gorets* gazetesi ve bir diğeri *Bor'ba* gazetesi idi.² Çokay'ın kendi gazeteleri çıkarmakla birlikte bu gazeteler yazı yazmayı sürdürdü.

Şafak ve *Na Rubeja* gazeteleri Bolşeviklerin Kafkasya'yı işgaliyle yayınlarını durdurdu. Ancak altı sayı çıkabilen *Na Rubeja* Gürcü hükümetin maddi destekleriyle yayınlandı. Türkçe yayınlanan *Şafak*, Tiflis'teki Türk cemaatinin destekleriyle neşredildi. Çokay, *Na Rubeja* gazetesiyle Gürcü hükümetinin Sovyetlere karşı millî mücadelesine desteklerken, *Şafak* gazetesiyle Anadolu'da Mustafa Kemal'in önderliğinde itilaf devletlerine karşı verilen millî mücadeleyi destekliyordu. Bu konuda Kuva-yı Millîye'nin Tiflis temsilcisi Kazım (Dirik) Paşa ile temasta oldu. Kazım Paşa'dan Anadolu'daki mücadele hakkında elde ettiği bilgileri, Anadolu Mektupları başlığı altında yayınladı. Bu yazılar okuyucular arasında büyük bir ilgi gördü.³

Tiflis'in Bolşeviklerin eline geçmesinden sonra, İstanbul'a giderken yol üstünde uğradığı ve birkaç gün kaldığı Batum'da dahi bir yerel gazeteye Tiflis'teki siyasî vaziyetle ilgili birkaç makale vermeyi ihmal etmedi. Buradan İstanbul'a geçti. İngiliz işgali altındaki İstanbul'da Çokay'ın yine yazıyla meşgul olduğunu görüyoruz. Burada birkaç hafta İngiliz *Times* gazetesine yazılar yazdı.⁴

Çokay, 1921 yazında Paris'e geldikten sonra, Türkistan'ın siyasî ve ekonomik durumu hakkında yazı yazmayı devam ettirdi. Çokay'ın Rusça, Türkçe, Fransızca ve İngilizce yazıları çeşitli dergi ve gazetelerde yayınlandı. Çokay Rusça makalelerini, daha önce ayrıntılı bir şekilde bahsedildiği gibi, Rus Mül-

² M. Y. Çokayoğlu, Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu, Yaş Türkistan Yayını Sayı: 22, İstanbul, 1972, s. 102-103.

³ *Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay (Merhumun 60. Doğum Yılı Münasebetiyle)*, Haz. Abdulvahap Oktay, İstanbul, 1950, s. 34.

⁴ Kara, s. 185.

teci liderlerinden Kerensky'nin *Dni* gazetesi ile Milyukov'un *Posledniya Novosti* gazetelerinde ağırlıklı olmak üzere yer aldı.

Paris Doğu Dilleri ve Medeniyetleri enstitüsündeki Çokay arşivinde yaptığımız incelemelerde Çokay'ın *Poslednia Novosti*, *Dni*, *Slovo* ve *Vozrojenia* gibi göçmen Rus basınında 130 kadar makalesinin yayınlandığını tespit ettik. Bunların yıllara göre dağılımı şöyledir: 1922'de 4 makale, 1923'te 24 makale, 1924'te 29 makale, 1925'te 32 makale, 1926'da 41 makale ve 1927'de 2 makale.⁵

Fransızca makaleleri çoğunluğu *Prometheé* dergisinde olmak üzere, *Orient et Occident* dergisinde yayınlandı. İngilizce makaleleri *Asiatic Review* gibi dergilerde yer aldı.

Çokay'ın muhaceretteki son durağı Paris'teki yaşamı gazetecilik ve yazarlık tecrübesinin doruk noktasına çıktığı dönem oldu. Çeşitli gazete ve dergilerde makaleleri çıktı. Bu makaleleri İngilizce, Rusça, Fransızca ve Türkçe gibi değişik dillerde yayınlanan dergilerde yer aldı. Ayrıca iki derginin yayın hayatına atılmasına öncülük etti. İstanbul'da *Yeni Türkistan* adında bir dergiyi Z.V. Togan ile birlikte TMB'nin yayın organı olarak neşretti. Daha sonra Türkistan konusunda çok önemli bir yere sahip olan *Yaş Türkistan* dergisini yayınladı. Dergi muhaceretteki Rusya Türklerinin II. Dünya savaşıdan önce yayınladığı en uzun ömürlü ve etkili yayın organlarından biri olarak tarihe geçti.

Çokay'ın Rus göçmen gazetelerinde yer alan makaleleri çoğunlukla Sovyetlerin Türkistan'da yürüttüğü politikaların yerli halkın aleyhine olduğunu vurgulamaya yönelikti. Çokay yazılarında Türkistan'ın yerli halkının devletin yönetici makamlarında ikinci planda yer aldığına dikkati çekiyor ve yerli halkın yönetimin her kademesinde aktif rol alması gerektiğini vurguluyordu. Sovyet hükümetini bu cihetten ağır bir biçimde tenkit ediyordu.

Bu sebeple Çokay, Sovyet Orta Asya'sındaki sosyal ve siyasal değişimlerin yegane sesli muhalifine dönüşüyordu. Çünkü, Orta Asya'da yaşayan yerli aydınlar arasında bu değişimlere karşı olanlar var olsa bile, sıkı bir devlet kontrolündeki basın organlarında, muhalif düşüncelerini dile getirmek imkanına sahip değillerdi. Bunu başaranlar da "halk düşmanı", "burjuva işbirlikçisi" gibi ithamlarla kovuşturmaya uğruyordu. Sovyetler Birliği dışında ise Türkistan'da meydana gelen siyasal ve sosyal reformları takip ederek yerli halkın çıkarları doğrultusunda onları yorumlayacak pek kimse yoktu. Böylece Çokay, Türkistan'daki değişimlerin sadece Avrupa'daki değil, dünyadaki en etkili muhaliflerinden birine dönüşüyordu.⁶ Bu açıdan bakıldığında Çokay ülkesinde halkın

⁵ Kara, s. 198-199.

⁶ M. Koygeldiyev - A. Nüsiphan, "Mustafa Şokay Jäne Türkistan", *Mustafa Şokay Tandamalı*,)Der. ve Haz. A. Nüsiphanov-M. Koygeldiyev), Al-Farabi Kazak Devlet Üniversitesi Tarih İnceleme

iradesini temsil etmeyen iktidara karış mücadele bayrağı açmış millî bir devrimcidir. Çokay'ın kendisi de bunun farkındaydı.⁷

Çokay'ın *Poslednia Novosti* ve *Dni* gibi Bolşevik karşıtı Rus göçmenlerin basın organlarında yazdığı makaleler Sovyet kamuoyunda etkili oldu. Bu sebeple, Sovyet basının eleştirilerine hedef oldu. *Pravda Vostoka* gazetesinde 1925'te çıkan bir yazıda Çokay tenkit edildi. Onun Orta Asya'nın şovenist milliyetçi, liberal burjuvazi aydınlarının önde gelen liderlerinden biri olduğu belirtildi. Onun Paris'te Beyaz Ruslar arasında yaşadığı belirtilerek *Dni* gazetesinde çıkan yazıları eleştirildi.⁸

Kızıl Özbekistan gazetesinde R. A. Angamov imzalı bir yazıda ise, Çokay'ın Beyaz Orducu *Dni* ve *Posledniya Novosti* gazetelerinde yazı yazdığı ve böylece dar milliyetçilik yaptığı, kapitalistlere hizmet ettiği ve hatta din değiştirip Hristiyanlığı kabul ettiği ifade edildi.⁹

Çokay bu durumu yadsımaz. Çünkü ona göre, Sovyet yönetimi altındaki halkların millî hareketlerini Sovyet tarihçilerinin tarafsız yazması mümkün değildir. Çünkü onlar, genel olarak, tarih ilminde tarafsızlığı kabul etmezler. Onun için tarihi sınıf mücadelesi için bir araç olarak kullanma eğilimindedirler. Çokay, tarihin sadece geçmişten haber veren bir ilim değil, aynı zamanda geleceği yönlendirmeye yarayan bir araç olduğunu Sovyet tarihçilerinin çok iyi bildiğini vurgular.¹⁰

Aslında bu eleştiriler Moskova'nın Çokay'dan duyduğu rahatsızlığın neticesiydi. Çünkü, Sovyetler Birliği Komünist Partisi lideri Stalin Çokay'ın yazılarının Orta Asya aydınları üzerindeki etkisini farketmişti. Bu sebeple bu konuyla direkt ilgilendi. Çokay'ın Sovyet sistemini tenkit eden yazılarının etkili olmaya başladığını gören Stalin bu konuda 29 Mayıs 1925'te BKP (b) Kazak Ülke Komitesi büro üyelerine bir mektup gönderdi. Stalin'in bu mektubunun ana konusunu Türkistan Cumhuriyeti Merkez İcra Komitesi ile Türkistan merkez Parti komitesinin yayın organı olan *Ak Jol* gazetesinde yayınlanan eleştirel görüşler oluşturuyordu.¹¹

Merkezi, c. II, Kaynar Yayınevi, Almatı, 1998, s. 23; Mustafa Çokay, "“Millî Aksülînkılpaçı” mı Yoksa “Millî İnkılpaçı” mı?", *Yaş Türkistan*, Ekim 1936, No. 83, s. 12.

⁷ Çokay, aynı yer.

⁸ *Pravda Vostoka*, "Podozritel'noe "Ojivlenie" Mustafa Çokaeva", 02.11.1925, No: 255, 11 Kasım 1925.

⁹ *Kızıl Özbekistan*, 23 Aralık 1925.

¹⁰ Mustafa Çokay, "Bir "İlmi" Yalganga Karşı (Hokand Muhtariyeti'nin 14ncü Yıldönümü Münasebetiyle)", *Yaş Türkistan*, Aralık 1931, No. 25, s. 5.

¹¹ *Alikhan Bökeykhanov Şığarmalar*, Kazakstan Yayınevi, Almatı, 1994. s. 75-76; Koygeldiyev-Nüsiphan, s. 22-23.

Stalin'in Kazakistan Komünist Partisi yetkililerini ikaz eden bu mektubundan sonra, Sovyet yayın organlarında Çokay'a karşı saldırılar başladı. Ayrıca Çokay, Sovyet sisteminin düşmanlarını ima eden bir simgeye dönüştürüldü. Sovyet sistemini eleştiren veya herhangi bir sebeple sosyal veya siyasal değişimlere ayak uyduramayan yerli aydınlar Çokayçılık yapmakla suçlandı. Türkistan'ın bağımsızlığını savunanlar da Çokaycılar olarak adlandırıldı.¹² Bununla birlikte Stalin'in propaganda merkezleri Çokay'ın yazılarını büyük bir dikkatle takip etmeye başladı.¹³ Bu takip onun ölümünden sonra da devam etti. II. Dünya savaşından zaferle çıkan Moskova, Alman arşivlerindeki Nazi belgeleri ile birlikte Çokay'ın bazı yazılarını Moskova'daki arşivine götürdü.

Daha değineceğimiz Türkistan Millî Birliği'nin destekleriyle Mustafa Çokay biri İstanbul'da, diğeri Berlin'de olmak üzere Yeni Türkistan ve Yaş Türkistan dergilerinin yayınlanmasında önemli rol oynadı.

Şubat 1927 tarihinde Türkistan Millî Birliği'nin aldığı karar doğrultusunda *Yeni Türkistan* adıyla İstanbul'da bir derginin yayınına başlandı. Böylece Türkistan dışında, Türkistan ile ilgili ilk dergi neşriyata başlamış oldu. Derginin ana maksadı Türkistan millî bağımsızlık ülküsü ile Türk halkları arasında dayanışma fikrini yaymaktır. Ayrıca dergi Türkistan halkları ile Türkiye halkı arasında dil ve gönül birliğini güçlendirme amacına hizmet etmektedir.¹⁴

Derginin yönetimi zaman içinde birkaç kere değişti. Değişiklikler Türkistan Millî Birliği'nin kararları doğrultusunda yapıldı. 1927 Haziranında ilk sayısı yayınlanan dergiyi başlangıçta Z. Velidî Togan ile Abdülkadir İnan yönetti. Bunların siyasetten çekilerek ilmi çalışmaları tercih etmesiyle, dergiyi Kasım 1928'de çıkan 16. sayısından 27. sayısına kadar Osman Kocaoğlu ile Mecdeddin Ahmet yönetti. 27. sayıdan son sayıya kadar derginin yönetimi Mecdeddin Ahmet ile Nasır'ın elinde oldu.¹⁵ Dergi, Eylül 1931'de Türk hükümetinin kararı ile kapatıldı.¹⁶

Çokay'ın bütün yayıncılık hayatının en görkemli eseri olarak nitelendirebileceğimiz *Yaş Türkistan* dergisi de Türkistan Millî Birliği'nin kararıyla 1929'da

¹² Mustafa Çokay, *Yaş Türkistan*, 1930, No: 5-6; M. E. Rezulzade, "Çokay Oğlu Merhum için", *Türkistan Millî Hareketi ve Mustafa Çokay (Merhumun 60. Doğum Yılı Münasebetiyle)*, Haz. Abdulvahap Oktay, İstanbul, 1950, s. 52.

¹³ Koygeldiyev-Nüsiphan, s. 23.

¹⁴ "Yeni Türkistan'ın Kapatılışı", *Yaş Türkistan*, 1931, No: 23, s. 40.

¹⁵ Zeki Velidi Togan, *Hatıralar Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, İstanbul 1969, s. 485.

¹⁶ "Yeni Türkistan'ın Kapatılışı", aynı yer. *Yeni Türkistan* ile birlikte *Odlu Yurt*, *Bildiriş*, *Azeri Türk* dergileri de kapatıldı. "Un Nouveau Coup (Suspension des journaux Azeïdjanien s Stamboul)", *Prometheé*, Novembre 1931, s. 1-3.

Berlin’de yayınlanmaya başladı. Siyaset ve yazıyı Çokay’ın en önemli iki uğraşısı olarak ele alırsak, Türkistan Muhtariyetini Çokay’ın siyaset alanındaki, *Yaş Türkistan* dergisini de yazı alanındaki en önemli faaliyeti olarak görebiliriz. Ukrayna eski Dışişleri Bakanı Aleksandr Çul’gin *Yaş Türkistan* dergisini Çokay ve onun takipçilerinin hayret verici belgesel çalışması olarak değerlendirir.¹⁷ Dergi sadece Avrupa’da 10 yıl gibi uzun bir süre yayın hayatını sürdürmesiyle değil, aynı zamanda sayfalarında yer alan yazılarının güncelliği ve yorumlarının etkinliği ile de kıymetlidir. Bu özelliğiyle *Yaş Türkistan* dergisi Türkistan meselelerinin siyasî, iktisadî, edebî ve kültür yönünden en iyi tahlillerini yapan bir dergi olarak ön plana çıkmıştır.¹⁸

Çokay’ın kendisi de, *Yaş Türkistan* dergisine büyük ehemmiyet vermektedir. Ona göre, dergi Türkistan’ın bağımsızlığı yolundaki mücadelenin bayrağıdır.¹⁹ Derginin maksadını ilk sayısında ortaya koyan Çokay, bunun Türkistan’ın bağımsızlığı ve Türkistan halkının kendi kendini idare etme hakkını kazanma yolunda mücadele olduğunu belirtir.²⁰ Bu mücadelenin temelini ise siyaset, kültür ve dil sahalarındaki çalışmalara oluşturur. Çokay’a göre, öncelikle Türk Dünyasında kültür ve dil birliğinin sağlanması çok önemlidir. Türk kültürünün tüm Türk halklarının ortak kültürü olduğunun bilincine varılmasıdır. Türk halkları birbirlerinin konuştuğunu ve yazdığını aracasız, tercüman-sız anlamalıdır. İstanbul’da çıkan bir gazete Semerkant’ta okunabilmelidir. Böylece Türk halkları arasındaki birlik ve kardeşlik duyguları pekiştirilebilir. Ancak Çokay’a göre, Türk halklarının aralarındaki kültür ve dil birliği ideali, onların diğer halklardan soyutlandırılmasını gerektirmez. Aksine bu birlikle beraber, kendileri gibi bağımsızlık mücadelesi içindeki diğer halklarla işbirliği sağlanmalıdır. Türk halklarının kültür birliğini, bir aile içinde bütünlüğün sağlanmasıyla eşdeğerde görür. Bu bütünlüğün sağlanmasından sonra ve diğer halklarla bağımsızlık konusunda ittifak yapılmasından yanadır. Çokay bu Türkistan’ın bağımsızlığı için gerekli görür.²¹

Yaş Türkistan dergisinin önemli bir diğer görevi de Türkistan’ı ve Türklüğü başkalarına tanıtmak ve sevdirmektir. Bu konuda Çokay şöyle der: “Bağımsız-

¹⁷ A. Şul’gin, “Mustafa Bey Çokay Oğlu, Kak Çelovek”, *Yaş Turkestan (Molodoy Turkestan)*, Paris 1949-1950, s. 28.

¹⁸ Ülker Çağatay, “Hokant ve Alaş Orda Millî Muhtariyetleri ve Mustafa Çokayoğlu”, *Türk Kültürü*, No: 100, Şubat 1971, s. 384.

¹⁹ Mustafa Çokay, “Dekabr Hatıraları”, *Yaş Türkistan*, Aralık 1932, No. 37, s. 1.

²⁰ Mustafa Çokay, “Biznin Yol”, *Yaş Türkistan*, Aralık 1929, No. 1, s. 1-2.

²¹ Çokay, “Dekabr Hatıraları”, s. 2.

lığa kavuşmak isteyen Türkistanlılar için sadece öz yurdunu ve halkını sevmek yetmez. Bizim Türkistan'ı ve Türklüğü başkalarına da sevdirmemiz gerekir.”²²

Özbekistanlı tarihçilerden Tohir Kahhor, Çokay'ın *Yaş Türkistan*'daki yazılarının bugün de önemini koruduğuna dikkati çeker. Ona göre, bu yazılar Çarlık Rusyası ile Sovyetler Birliği'nin Türkistan'daki sömürge siyaseti konusundaki araştırmalar için önemli kaynak niteliğine haizdir.²³

Mustafa Çokay'ın makalelerinin dışında üç önemli kitabı da bulunmaktadır. Bunlardan ilki *Chez Les Soviets en Asie Centrale*, yani *Orta Asya'da Sovyetlerde* ismiyle 1928'de Paris'te Fransızca yayınlandı.²⁴ Çokay'ın Türkistan'da Sovyet yönetiminin anti demokratik olduğunu ve halkı iradesiyle hareket etmediğini ortaya koyan en etkili eseridir. Eser yayınlanır yayınlanmaz, 65 sayfa gibi hacim itibarıyla küçük olmasına rağmen, Sovyetler Birliği içinde ve dışında büyük yankılar uyandırdı. Prof. Ebu Takenov, eserin II. Dünya savaşına kadar Sovyet rejimi hakkında SSCB dışında yazılan önemli eserlerin başında geldiğine dikkat çeker. Ona göre, kitapta Çokay'ın Sovyetlerin Türkistan'daki yönetimi konusunda yönelttiği eleştirileri Moskova hiçbir zaman çürütememiştir.²⁵

Çokay'ın bu eseri kaleme almasına, Ekim devriminin 10. yıldönümü kutlamaları için SSCB'ye giden bir Fransız heyetinin Türkistan ile ilgili olarak yaptığı açıklamalar sebep oldu. Fransız işçi temsilcilerinden oluşan heyet, Moskova'daki törenlerden sonra, Sovyet Türkistanı'nına seyahat etti. Heyetin seyahat dönüşünde Moskova'da yaptığı açıklamalar, Türkistan'daki Sovyet yönetiminin büyük başarılarla imza attığı yönündedir. Heyete göre, Taşkent'ten Semerkant'a Aşkabat'tan Buhara'ya uzanan geniş bölgede halkın hiçbir sorunu yoktu. Yerli işçiler ile Rus işçileri el ele vermiş huzur içinde çalışmaktaydı. Halk her türlü haklardan faydalanmaktadır. Türkistan halkını vahşice sömüren Çarlık Rusya döneminin ağır şartlarını yansıtan izlerin hepsi silinmiştir.²⁶

Ancak Çokay, bu Fransız heyeti gibi, Sovyetlerin misafiri olarak Türkistan'a seyahat eden yabancıların beyanatları konusunda her zaman dikkatli olunması gerektiği görüşündedir. Çünkü, onlar Türkistan halkının içinde bulunduğu gerçek şartları görme imkanından mahrumdur. Çokay'a göre, Sovyet hükümeti konuklarının ülkeden olumlu intibalarla ayrılması için her türlü şartlarını hazırlarlar. Bu sebeple yabancılar Türkistan'ın gerçek şartlarını

²² Yaş Türkistan, 1930, No: 11, s. 37.

²³ Tohir Kahhor, *Hür Turkiston Uçun*, Çolpan Yayınları, Taşkent, 1994, s. 105.

²⁴ Mustafa Çokay, *Chez Les Soviets en Asie Centrale*, Paris 1928, 65 s.

²⁵ Ebu Takenov, “Mustafa Şokay Ömirinin Keybir Kırkı”, *Kazak Tariyhi*, Eylül-Ekim 1996, No: 5, s. 55.

²⁶ Jean Longuet, “L'imperialisme Russe Dans Le Turkestan”, *Populaire*, 2.IX.1928.

görmekten mahrum kalırlar. İngiliz, Fransız, İtalyan, Leh ve hatta Amerikalı yoldaşlara, Türkistanlı işçiler, “proletarya dostluğunun” sembolü olarak ipekli takke ve kaftanlar hediye ederler. Konuklar bu kıyafetler içinde oldukları halde, Sovyet otomobilleri ile gezerler; Türkistan halkının örf-adetlerini ve dillerini hiç bilmediklerinden, tercümanların kendilerine aktardıklarıyla yetinmek zorundadırlar. Ülkelerine döndükten sonra da, Sovyet idaresi altında Türkistanlıların göz kamaştırıcı gelişmeler kaydettikleri yönünde beyanatta bulunurlar.²⁷

Çokay, 1927’de Fransız heyeti tarafından Türkistan konusunda yapılan açıklamaları bu açıdan değerlendirir ve bu konudaki şüphelerini izah etmeye çalışır. Bunun için Sovyet kaynaklarından deliller getirir. Fransız sosyalistlerinin lideri Pierre Renaudel’in, kitaba yazdığı önsözde belirttiği gibi, Bolşeviklerin Fransız misafirlerinin gözünü boyamak için Türkistan’da yaptıkları aldatmacaların hakikatini, Çokay reddedilemez kanıtlarla ortaya koydu.²⁸

Renaudel, Çokay’ın *Orta Asya’da Sovyetlerde* isimli eserinin Türkistan’daki Sovyet yönetiminin iddia edildiği gibi halkların kardeşliğine dayalı kendi kendini idaresi olmadığını, aksine istibdat ve baskı yönetimi olduğunu ispatlamakta olduğunu söyler.²⁹ Takenov da, Çokay’ın Türkistan’daki Sovyet idaresinin emperyalist, şovenist ve totaliter karakteristiği ile Türkistan’daki proletarya diktatörlüğünü halkın benimsemediğini çok açık ve ateşli bir dille ortaya koyduğunu belirtir.³⁰

Çokay 1935’te ikinci eserini *Turkestan Pod Vlastyu Sovetov*, yani *Sovyet Haki-miyeti Altında Türkistan* adıyla Rusça yayınladı. Eser, Çokay’ın 1928’de Fransızca yayınladığı *Chez Les Soviets en Asie Centrale* adlı eserinin bazı ilavelerle Rusça neşridir. Eserinin önsözünde Çokay, yedi yıl aradan sonra eserini Rusça yayınlamasının sebeplerini izah eder. Çokay, bununla, Türkistan dışındaki okuyucuların dikkatini Ekim devriminin az veya hiç bilinmeyen gerçeklerine çekmek istemektedir.

Son ve üçüncü kitabı ise *1917 Yılı Hatıra Parçaları* adını taşımaktadır. Eser, Çokay’ın Şubat İhtilalinden Türkistan Muhtariyeti’ne değin yaşadığı olaylarla ilgili hatıralarıdır. Çokay hatıralarını önce bir dizi makale olarak *Yaş Türkistan*

²⁷ Mustafa Çokay, “Türkistanlılar Başlarını Egmenler”, *Yaş Türkistan*, Şubat-Mart 1930, No: 4-3, s. 1-2.

²⁸ Çokay, *Chez Les Soviets en Asie Centrale*, s. 7. Renaudel’in yazısının Türkçe çevirisi için bkz. Pier RENSDDEL, “Orta Asya’da Bolşevikler Nezdinde”, *Yeni Türkistan*, No. 21-22, Haziran 1929, 20-23.

²⁹ Çokay, *Chez Les Soviets en Asie Centrale*, s. 5.

³⁰ Takenov, aynı yer.

dergisinde yayınladı. Derginin 1936 yılı 76. sayısından başlayarak 1937'de 90. sayısına kadar 13 sayısında yer alan hatıralar, 1937'de bir araya getirilerek kitaba dönüştürüldü.

Çokay'ın, makalelerden oluşan hatıraları bir kitapta toplamasının sebebi Türkistan tarihinin çok önemli devresine kapsayan hatıralarının dergi sayfaları arasında kaybolup gitmesini önlemek ve herkesin, özellikle Türkistanlıların kolayca elde etmesini sağlamaktır.³¹ Eser başlangıçta makale olarak kaleme alındığından, kronolojik bir sıra takip etmez. Eserde anlatılan konulara, ilerleyen sayfalarda bir daha dönüş yapılarak konunun değişik ayrıntıları ele alınır. Arapça harflerle basılan kitap, 1988'de Saadet Çağatay tarafından Türkiye Türkçesinde tekrar yayınlandı.

Çokay, bu hatıraları yazmaktaki temel amacının Türkistanlıların 1917 yılında karşılaştığı zorlukları anlatmak olduğunu belirtir. Çokay'a göre, Türkistan'ın bağımsızlığına ancak geçmişte yaşanan zorlukları öğrenip onlardan ders olarak hareket edildiğinde ulaşılabilecektir.³²

Mustafa Çokay Türkistan'ın bağımsızlığı yolundaki mücadelesinde Türkistan Milli Birliği ve Promethee Birliği olmak üzere iki teşkilat ile çalıştı. Bunlardan Türkistan Milli Birliği 1920 Haziran ayı sonunda Buhara'da "Orta Asya Müslüman Millî Avamı İhtilal Cemiyetlerinin Birliği" ismiyle kuruldu. Daha sonra bu isim kısaltılarak Türkistan Milli Birliği adını alacak olan teşkilatın kuruluşunda Başkurtlardan Zeki Velidî, Seyit Kerey Magazov, Fergana Basmacılarından Şir Mehmet Beğ, İldırhan Mutin, Haris İglikov, Rahmankul Korbaşı, Mustafa Şahkul, Türkmenlerden Avukat Kakacan Berdiyev, Kazaklardan Alaş Orda temsilcisi Hayrettin Balgınbayev, Muhtar Avezov ve Dinşe gibi isimler yer almaktaydı.³³ Ayrıca Buhara ve Taşkent aydınlarını temsilen Münevver Kari, Abdulkadir Muhittinov, Feyzullah Hocayev ve Sadreddin Ayni gibi şahsiyetler temsil ediyordu.³⁴ Müzakereler neticesinde Özbekistan'ın Ceditler Fırkası ve Erk Fırkası ile Kazakistan'ın Alaş Orda Fırkasının ortak çalışmasına karar verildi. Bunun için yedi maddelik bir müşterek platform kabul edildi.³⁵ Platformun kabul ettiği yedi madde şunlardı:

1. İstiklal,
2. Demokratik Cumhuriyet,

³¹ Mustafa Çokay, *1917 Yılı Hatıra Parçaları*, Ankara, 1988, s. 7.

³² A.g.e., s. 7.

³³ Togan, s. 365-366.

³⁴ A.g.e., s. 375.

³⁵ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 409.

3. Millî Ordu,
4. Ekonomik idarenin demiryolu inşasının ve kanallar tesisinin Türkistan'ın bağımsızlığına uygun olması,
5. Eğitimin modernleştirilmesi ve Batı medeniyeti ile direkt tanışılması, Rus aracılığının ortadan kaldırılması,
6. Milliyet meselesinin, eğitim ve doğal zenginliklerden yararlanma gibi meselelerin etnik unsurların nüfus nispetlerine göre çözümlenmesi,
7. Dine tam hürriyet verilmesi ve din ile dünya işlerinin birbirinden ayrılması.³⁶ Tahir Çağatay, TMB'nin kuruluşunda belirlenen bu yedi amacı üç kavramla özetler: milli birlik, milli hürriyet ve çağdaş milli kültür.³⁷

Türkistan Millî Birliği'nin bundan sonraki ilk Kongresi 5-7 Eylül 1920 tarihinde Semerkant'ta gerçekleşti. Bu Kongrede iki önemli karar alındı. 24 maddeden oluşan teşkilatın tüzüğü ve Türkistan millî bayrağının renkleri ve şekli kabul edildi.

Orta Asya Millî Avami Cemiyetlerinin Federasyonunun III. Kongresi 18-22 Eylül 1922'de Taşkent'te 16 üyenin katılımıyla gerçekleşti. Togan'ın belirttiğine göre, bu toplantıda Kazak aydınları iyi temsil edildi.³⁸

Türkistan Millî Birliğinin, Türkistan dışındaki ilk toplantısı 26-28 Haziran 1923'te Afganistan'ın başkenti Kabil'de yapıldı. Buhara hükümeti eski başbakanı Osman Kocaoğlu, Abdulkadir İnan, Buhara Kabil elçisi Haşim Şaik, Mirza İsameddin ve başkalarının katıldığı toplantıda Türkistan'ın son durumu değerlendirildi ve bundan sonra yapılması gereken meseleler görüşüldü.³⁹

TMB'nin Avrupa'daki ilk Kongresi 23-24 Kasım 1924 tarihinde Berlin'de gerçekleştirildi. Kongreye Çokay Paris'ten gelerek iştirak etti. Budapeşte şehrinde bulunan Alimcan Tagan da toplantıya katıldı. Çokay ve Tagan yemin ederek teşkilata üye oldular.⁴⁰

Kongrede Türkistan'ın Sovyetler tarafından Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan olarak beş cumhuriyete bölünmesi meselesi ele alındı. Kongre üyeleri bunu Türkistan'ın beş ayrı millete parçalama girişimi olarak değerlendirdi. Bu maksatla Sovyetlerin her cumhuriyet halkı için ayrı gramer ve ayrı sözlükler hazırlayarak lehçeleri ayrı birer dil haline

³⁶ Togan, *Hatıralar*, s. 366; Togan, *Türkili*, s. 408.

³⁷ Y. T., *Türkistan'da Türkçülük ve Halkçılık II. Bölüm*, Haz. A. Oktay, İstanbul 1954. s. 31.

³⁸ Togan, *Hatıralar*, s. 447; Togan, "Türkistanlıların Birleşme Davaları", *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, Haz. Tuncer Baykara, Yağmur Yayınları, İstanbul 1977, s. 122.

³⁹ A.g.e., s. 493-495.

⁴⁰ A.g.e., s. 561; Togan, *Türkili*, s. 484.

getireceği kanaati belirtildi. Burada Sovyetlerin nihai hedefi Türkistan halklarının lehçelerini önce Türkçe dil grubundan ayırıp yaşama hakkını elinden almak, sonra onların yerine Rus dilini yerleştirmektir.⁴¹

TMB Berlin Kongresinde buna karşı tedbir olarak yapılacak neşriyatlarda ortak edebi bir dil oluşturulması kararı alındı. Ayrıca yayınlarda Türkistan tabirinin kullanılmaya devam edilmesi de kararlaştırıldı. Kongre, Semerkant'ta kabul edilen Türkistan millî bayrağının muhafazasını kabul etti.⁴²

Velidî'nin 12 Mayıs'ta Berlin'den ayrılarak Türkiye'ye gidecek olması sebebiyle, TMB'nin Avrupa'daki ikinci Kongresi 9 Mayıs 1925'te Berlin'de toplandı. Kongreye Paris'ten Çokay ve Budapeşte'den Tagan da katıldı.⁴³ Bu Kongrede iki önemli karar alındı: TMB'nin merkezinin Türkiye'de olması ve İstanbul'da bir dergi yayınlanması. Ayrıca derginin yayın ve dil politikasının esasları belirlendi. Buna göre, dergide Kazak, Özbek, Tatar ve Başkurlar kendi lehçe hususiyetleri ile kelimelerini muhafaza etmekle birlikte etimoloji ve morfoloji hususlarında ortak kurallara dikkat ederek yazacaklardı.⁴⁴

TMB'nin Türkiye'deki ilk Kongresi 1927'de Mart veya Nisan ayında İstanbul'da yapıldı. Kongre kararı 1926 Haziranında alınarak Paris'ten Çokay'ın çağrılması kararlaştırıldı.⁴⁵ Kongre için Çokay Paris'ten İstanbul'a geldi. Buhara Halk Cumhuriyeti'nin eski Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu ile eski Maliye Bakanı Nasır Mahdum, Mustafa Şakuli, Abdulkadir İnan, Velidî ve başkalarının hazır bulunduğu toplantıda Çokay ile Şakuli'nin teşkilatı Avrupa'da temsil etmesi kararlaştırıldı. Bu Kongrenin en önemli kararı İstanbul'da *Yeni Türkistan* adıyla Velidî ve İnan'ın yönetiminde bir dergi neşretme kararı oldu.

Osman Kocaoğlu başkanlığındaki TMB'nin en önemli faaliyeti 1933 yılında Kaşgar'da Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla ilgiliydi. Hoca Niyaz başkanlığında 12 Kasım 1933'de Kaşgar'da bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi haberi TMB üyeleri arasında büyük bir heyecanla karşılandı. Onlar bunu Sovyetlerin idaresindeki Batı Türkistan'ın bağımsızlığının ilk adımı olarak telakki ettiler. Doğu Türkistan'daki millî mücadelenin başarıya ulaşması, SSCB'nin menfaatlerine ve sömürge politikalarına tehlike oluşturacaktı.⁴⁶ Bu önemli gelişme üzerine TMB olağanüstü Kongresi toplandı ve Doğu Cumhuriyetindeki gelişmeleri yakından takip etmek üze-

⁴¹ A.g.e., s. 576-577.

⁴² A.g.e., s. 561.

⁴³ A.g.e., s. 587, 589.

⁴⁴ A.g.e., s. 589.

⁴⁵ Togan, s. 609.

⁴⁶ Mustafa Çokay, "Şarki Türkistan Meselesi Etrafında", *Yaş Türkistan*, Eylül 1933, No. 46, s. 8.

re TMB baş katibi Mecdeddin Delil'in Kaşgar'a gönderilmesi kararı alındı. Böylece Doğu Türkistan Cumhuriyeti hakkında birinci elden bilgi alınması sağlanacaktı.⁴⁷

Çokay'ın bu sıralarda *Yaş Türkistan* dergisinde yazdığı bir makalesinde Doğu Türkistan'daki mücadele muhaceretteki Türkistanlılara ve diğer ülkelerdeki Türk kökenlilere bu mücadeleye katkıda bulunma görevini yüklüyordu.⁴⁸ TMB bu kararıyla, dünya kamuoyunu bilgilendirmeyi de amaçlıyordu. Çünkü, Çokay'a göre, bazı Rus mülteci gazeteleri Doğu Türkistan mücadelesini haberlerinde saptırma eğilimindeydiler. Bunları tekzip edip doğrusunu yazmak Türkistanlılar için bir görev olmalıydı.⁴⁹ Nitekim Delil'in gönderdiği haberler Çokay'ın yönetiminde Berlin'de yayınlanan *Yaş Türkistan* dergisinde düzenli olarak yayınlandı.

TMB kararı hemen uygulamaya konarak Delil 18 Eylül 1933'de İstanbul'dan Kaşgar'a doğru hareket etti. Delil, Kaşgar'da Türkistan Cumhuriyeti hükümetiyle temasa geçti. Bir yandan cumhuriyet ile ilgili gelişmeleri TMB üyelerine iletirken, diğer yandan da Kaşgar şehrindeki eğitim çalışmalarına katkıda bulundu. 1937 yılına değin dört sene Kaşgar'da bulunan Delil, 1937 yılı başlarında Hindistan'a geçti. 1938'de İstanbul'a döndü.

TMB'nin son Kongresi 24 Mart – 2 Nisan 1939 tarihinde Berlin'de yapıldı. Kongreye Çokay, Tahir Şakir, Mecdeddin Delil, Şakir İbrahimoglu Türkistanlı ve Dr. Oktay İshakoğlu katıldı. Varşova'da bulunan TMB başkanı Osman Kocaoglu çağrılı olduğu halde Kongreye iştirak etmedi.⁵⁰

1927 yılında kabul edilen Türkistan millî bayrağının rengiyle şekli değiştirildi. Buna bayrakta renk çeşidinin fazla ve kompleks şeklinden dolayı yapınının zor olması sebep oldu. Böyle bir bayrağın üretiminin muhaceretin ağır şartlarında daha zor olduğu göz önüne alınarak Türkistan millî bayrağının daha sade olmasına karar verildi. Buna göre, yeni bayrağın Timur devletinin tok kıvı rengi ile Türkistan cumhuriyetinin gök renginden oluşan zemin üzerinde ay yıldız olması uygun görüldü.⁵¹

TMB Berlin'de yaptığı bu son Kongreden sonra önemli herhangi bir faaliyete girişmeye fırsat bulamadı. 1939 yılında başlayan ve gittikçe şiddetlenen II. Dünya savaşının ağır şartlarında teşkilatın faaliyet yapmasına imkan yoktu.

⁴⁷ Kara, s. 220-221.

⁴⁸ Çokay, aynı yer.

⁴⁹ Aynı yer.

⁵⁰ Kara, s. 222

⁵¹ Kara, s. 223.

Mustafa Çokay'ın Sovyet rejimine karşı yürüttüğü fikir faaliyetlerinde en büyük desteği Polonya Hükümeti'nin desteğinde Prometheé Birliği'nden gördüğünü söyleyebiliriz. Prometheé Birliği Ukrayna ve Kafkas Halklarının Avrupa'daki temsilcileri tarafından, Polonya Hükümeti'nin himayesinde, Kasım 1926'da Sovyetlere karşı kurulan bir teşkilattı. Prometheé Birliğine Çokay'ın Türkistan Millî Birliği adına katılımı 1927 ilkbaharında gerçekleşti. 1927'de İstanbul'da yapılan Kongrede Türkistan Millî Birliği'nin Prometheé Birliği'ne girmesine karar verildi.

Prometheé dergisinde Çokay'ın yazıları da 1928 Haziranından itibaren çıkmaya başladı. Bu sayıdan itibaren derginin iç kapağındaki Prometheé başlığının altındaki "Ukrayna ve Kafkasya Halklarının Millî Savunma Organı" yazısına Türkistan'ın da eklendiğini görüyoruz.

Prometheé Birliği aslında siyasî faaliyetler merkezî olmaktan çok, bir yayın koordinasyon merkeziydi. SSCB'ye karşı bir fikirler kulübüydü. Birlik, *Prometheé* adındaki ortak bir dergi ile birliğe mensup teşkilatların yayın organlarının çalışmalarını koordine ediyordu. Bunun dışında birliğe üye teşkilatların bağımsız yayın organları vardı. Paris'te Gürcülerin *Şaharthvelo*, Köstence'de Kırım Tatarlarının *Emel*, Varşova'da Kuzey Kafkaslıların Rusça *Severnıy Kavkaz* ve Türkçe *Şimali Kafkasya*, Azerbaycanlıların *Kurtuluş*, Berlin'de İdil-Ural Tatarlarının *Yanga Millî Yol*, Türkistanlıların önce İstanbul'da *Yeni Türkistan* ve daha sonra Berlin'de *Yaş Türkistan* dergileri yayınlanıyordu.⁵²

Prometheé Birliği'nin esas faaliyeti yayıncılık olmakla birlikte, çalışmaları bununla sınırlı değildi. Birlik, üyelerini sık sık bir araya getirmek için düzenli olarak toplantı ve konferanslar tertipliyordu. Her toplantının bir konuşmacısı ve bir konusu vardı. Konuşmacılar Çokay, Resulzade, Mehtiyev ve Gvazava gibi grup üyelerinden biri olabildiği gibi, Birlik dışından da konuşmacılar davet ediliyordu. Toplantıların dinleyicileri de üyelerle sınırlandırılmadı. Birliğe üye olmayanlar, hatta Kerensky gibi Rus göçmen liderleri ve onların gazetelerinin muhabirleri de dinleyiciler arasında yer alabiliyordu. Bu toplantıların tartışmalı ve çok canlı geçtiği, Prometheé dergisi ve grupların kendi dergilerinde toplantılarla ilgili haber ve yorumlardan anlaşılmaktadır.⁵³

Prometheé'nin önemli etkinliklerinden bir diğeri, Birlik üyelerinin cenaze törenleri ile anma günleri vesilesiyle yapılan toplantılardı. Bu toplantılarda, ölenin anısına, millî mücadelenin önemli olayları ve şahsiyetleri ile ilgili anı-

⁵² Kara, s. 230-231.

⁵³ Böyle toplantılardan birinde konuşmacı Çokay'dı. Dergi toplantıya geniş yer ayırdı. Bu konuda bkz. "Reunions "Prometheé" Un Rapport de M. Moustapha Tchokaev", *Prometheé*, No: 64, Mart 1932, s. 26-29.

lar tazeleniyordu. Böylece Birlik üyelerinin millî ruhu ve heyecanları canlı tutulmaya çalışılıyordu.⁵⁴

Prometheé Birliği için en büyük tehlikeyi, beklenildiği gibi komünizm değil, faşizm oluşturdu. 1933 yılında Almanya’da iktidara gelen Nazilerin 1936 Martından itibaren Avrupa’yı tehdit eder hale gelmesi ve komünizme ve Sovyetlere karşı güçlü bir kampanya başlatması Prometheé Birliği’nin çalışmalarını olumsuz yönde etkiledi. Bu etki Prometheé için hem dahili ve hem de harici neticeler doğurdu. Almanya’daki faşist Nazi yönetiminin giderek Avrupa’da yayılma eğilimi göstermesi, Avrupa kamuoyunun dikkatlerini komünizmden faşizme kaydırdı. Ayrıca, Komintern de aldığı bir kararla, faşizm tehlikesine karşı, o güne değin baş düşman kabul edilen sosyalist partilerle ittifak yapılmasını teşvik etti. Bu yeni politika, üyelerinin çoğunluğu sosyalist görüşte olan Prometecilerin Avrupa sosyalist partilerindeki etkisini azalttı. Sosyalist çevrelerde yaygın bir silah olarak kullanılan antikomünizm artık aşırı sağın tekeline geçiyordu. Avrupa sosyalistleri için asıl tehlike artık komünizm değil, Nazizm ve faşizmdi. Böylece Prometeciler Avrupalı sosyalist müttefiklerinin güçlü desteklerinden mahrum kalıyordu.⁵⁵ Bu durum Prometeciler açısından bir paradokstu. SSCB’deki komünist yönetime karşı mücadeleyi ana ilke olarak alan bir teşkilat olan Prometheé Birliğine komünizmden ziyade, komünizmi baş düşmanı ilan eden Nazizm’den zarar görüyordu.

II. Dünya Savaşı sırasında Naziler SSCB’ye karşı gönüllü kıtalardan oluşan “Türkistan Lejyonerleri projesini başlattı. Bu kıtalarda, Sovyet ordusundan esir düşen Türk asıllı askerler kullanılmaktaydı. Sovyet döneminde Çokay’a karşı yapılan propagandalarda onun bu kıtalarda görev aldığı ifade edilir. Ancak, bu tamamen asılsızdır. Çokay, Türkistan Lejyonerleri projesine katılım teklifi almışsa da, bunu reddetmiştir. Çünkü, Nazilerin SSCB’yi yenmeleri halinde, Türkistan’a bağımsızlık vermeyeceklerini, hatta ondan daha kötü bir şekilde sömüreceklerini iyi biliyordu.⁵⁶

Sonuç olarak Mustafa Çokay’ın Sovyet rejimi ve ideolojisine karşı 1921-1941 yılları arasında yaşadığı Avrupa’da etkili bir fikri mücadele verdiğini söyleyebiliriz. Bu mücadelesinde Türkistan Milli Birliği ve Promethee Birliği gibi teşkilat bünyesinde çalışmıştır. Bu teşkilatların destekleriyle fikri mücadelesinin en etkili yayını olan Yaş Türkistan dergisini 1929-1939 yılları ara-

⁵⁴ Etienne Copeaux, “Prometeci Hareket”, *Unutkan Tarih Sovyet Sonrası Türkdilli Alan*, Haz. Semih Vaner, Metis Yayınları, İstanbul 1997, s. 33.

⁵⁵ Copeaux, s. 30-31.

⁵⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Kara, *Türkistan Ateşi Mustafa Çokay’ın Hayatı ve Mücadelesi*, s. 248-275.

sında 117 sayı çıkarmıştır. Bunun dışında çeşitli dergi ve gazetelerde Rusça, İngilizce, Almanca ve Fransızca başta olmak üzere çeşitli dillerde çok sayıda makalesi yayınlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Alikhan Bökeykhanov Şiğarmalar*, Kazakistan Yayınevi, Almatı, 1994.
- Copeaux, Etienne, "Prometeci Hareket", *Unutkan Tarih Sovyet Sonrası Türkdilli Alan*, Haz. Semih Vaner, Metis Yayınları, İstanbul 1997.
- Çağatay, Ülker, "Hokant ve Alaş Orda Milli Muhtariyetleri ve Mustafa Çokayoğlu", *Türk Kültürü*, No: 100, Şubat 1971.
- Çokay, Mustafa, *Yaş Türkistan*, 1930, No: 5-6.
- Çokay, Mustafa, "'Millî Aksülünkilapçı' mı Yoksa 'Millî İnkılapçı' mı?", *Yaş Türkistan*, Ekim 1936, No. 83, s. 12.
- Çokay, Mustafa, "Bir 'İlmi' Yalganga Karşı (Hokand Muhtariyeti'nin 14ncü Yıldönümü Münasebetiyle)", *Yaş Türkistan*, Aralık 1931, No. 25, s. 5.
- Çokay, Mustafa, "Biznin Yol", *Yaş Türkistan*, Aralık 1929, No. 1, s. 1-2.
- Çokay, Mustafa, "Dekabr Hatıraları", *Yaş Türkistan*, Aralık 1932, No. 37.
- Çokay, Mustafa, "Şarkî Türkistan Meselesi Etrafında", *Yaş Türkistan*, Eylül 1933, No. 46, s. 8.
- Çokay, Mustafa, "Türkistanlılar Başlarını Egmegenler", *Yaş Türkistan*, Şubat-Mart 1930, No: 4-3, s. 1-2.
- Çokay, Mustafa, *Chez Les Soviets en Asie Centrale*, Paris 1928.
- Çokay, Mustafa, *1917 Yılı Hatıra Parçaları*, Ankara, 1988.
- Çokayoğlu, M. Y. *Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu*, Yaş Türkistan Yayını Sayı: 22, İstanbul, 1972.
- Kahhor, Tohir, *Hür Turkiston Uçun*, Çolpan Yayınları, Taşkent, 1994.
- Kara, Abdulvahap, *Türkistan Ateşi Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi*, İstanbul, 2002.
- Kızıl Özbekistan*, 23 Aralık 1925.
- Koygeldiyev, M. - Nüsiphan, A., "Mustafa Şokay Jäne Türkistan", *Mustafa Şokay Tandamalı*,) Der. ve Haz. A. Nüsiphanov-M. Koygeldiyev), Al-Farabi Kazak Devlet Üniversitesi Tarih İnceleme Merkezi, c. II, Kaynar Yayınevi, Almatı, 1998.
- Longuet, Jean, "L'imperialisme Russe Dans Le Turkestan", *Populaire*, 2.IX.1928.
- Pravda Vostoka*, "Podozritel'noe "Ojivlenie" Mustafa Çokaeva", 02.11.1925, No: 255, 11 Kasım 1925.
- Rensdel, Pier, "Orta Asya'da Bolşevikler Nezdinde", *Yeni Türkistan*, No. 21-22, Haziran 1929, 20-23.
- Resulzade, M. E., "Çokay Oğlu Merhum için", *Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay (Merhumun 60. Doğum Yılı Münasebetiyle)*, Haz. Abdulvahap Oktay, İstanbul, 1950.

Reunions “Prometheé” Un Rapport de M. Moustapha Tchokaev”, *Prometheé*, No: 64, Mart 1932, s. 26-29.

Şul’gin, A., “Mustafa Bey Çokay Oglu, Kak Çelovek”, *Yaş Turkestan (Molodoy Turkestan)*, Paris 1949-1950.

Takenov, Ebu, “Mustafa Şokay Ömirinin Keybir Kırları”, *Kazak Tarihi*, Eylül-Ekim 1996, No: 5, s. 55.

Togan, “Türkistanlıların Birleşme Davaları”, *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, Haz. Tuncer Baykara, Yağmur Yayınları, İstanbul 1977.

Togan, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.

Togan, Zeki Velidi, *Hatıralar Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, İstanbul 1969.

Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay (Merhumun 60. Doğum Yılı Münasebetiyle), Haz. Abdulvahap Oktay, İstanbul, 1950, s. 34.

“Un Nouveau Coup (Suspension des journaux Azebaïdjaniens a Stamboul)”, *Prometheé*, Novembre 1931, s. 1-3.

Y. T., *Türkistan’da Türklük ve Halkçılık II. Bölüm*, Haz. A. Oktay, İstanbul 1954.

Yaş Türkistan, 1930, No: 11, s. 37.

Yeni Türkistan’ın Kapatılışı, *Yaş Türkistan*, 1931, No: 23, s. 40.

1917 Rus Devriminin Kırgızlara ve Türk Dünyasına Etkileri

Doç. Dr. İlyas Topsakal*

Özet

19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başında, Kırgız halkı, birçok önemli değişiklik yaparak kontrolü sağlayan Çarlık yönetimi altında yaşamak zorunda bırakılmıştır. Rusya Kırgızistan'daki hâkimiyetini sağlamak için askeri baskının yanı sıra bölgede kolonizasyon politikası da takip etmiştir. Kolonizasyon politikası ile beraber Kırgız topraklarına yerleştirilen Rus göçmen nüfusu her yıl artarak devam etmiştir. Kırgızistan'da toprağa el koyma işlerine “Kırgızları Yerleştirme” (1907) ve “Yedisu Bölgesini Koloni Yapma”(1908) kararlarında yer verilmişti. Bu kararı çıkaranlar step kanununun 119. maddesine dayanarak göçebelerin toprakları istimlak edilmişti. 1916 yılına kadar Türkistan Türkleri ve özelde Kırgızlar Ruslara karşı yüzlerce kez ayaklanmıştır. Ancak Kırgız tarihine Ürkün Ayaklanması ve Katliamı olarak geçen olay bunların en mühimi ve en büyüğüdür. Günümüzde Kırgızistan ve Kazakistan arasında kalan Yedisu bölgesi, isyanın en şiddetli cereyan ettiği yerlerden birisi olmasından dolayı, hadiseye “1916 Yedisu isyanı” adı da verilmiştir. Ancak Kırgız edebî ürünlerinde, daha ziyade *Ürkün* adı kullanılmıştır. Ruslar bu isyanı çok sert şekilde bastırarak binlerce Kırgız Türkünü öldürdü. Bu duruma dayanamayan bazı Kırgızlar, vatanlarını bırakıp Çin'e kaçmışlar böylece asıl vatanda nüfusları yüzde 40'lara varan bir oranda azalmıştır. Bu çalışma Türkistan Türklerinin Rus istilası ve özel olarak 1917 Ekim İnkılabının bölgeye etkisi ve Türkler tarafından verilen tepkileri içermektedir. Önce birlikte hareket eden Türkistan Türklerinin zamanla ayrı devletlere razı olma sürecini Kırgız örneğiyle açıklamayı amaç edinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kırgızlar, Rus Devrimi, İsyân, katliam, Kırgızistan

* İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

THE EFFECTS OF OCTOBER 1917 RUSSIAN REVOLUTION ON KYRGYZ AND TURKISH WORLD

Abstract

At the beginning of the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, the Kyrgyz people were forced to live under the Tsarist rule which gained control by making changes. In addition to military oppression, Russia pursued a colonial policy in the region to ensure Russia's hegemony in Kyrgyzstan. With the colonization policy, the population of Russian immigrants who had been placed in the Kyrgyz territory increased year by year. The affairs of confiscation of land were included in the decisions of "The Settlement of Kyrgyz" and "The Colony making of Yedisu Region" in Kyrgyzstan. Those who introduced this decision had expropriated the lands of nomads based on Article 119 Of The Step Act. Until 1916, Turks of Turkestan and Kyrgyz rebelled hundreds of times against The Russians. However, the event which is referred to Kyrgyz History as a Boogie Uprising and Massacre is the most important and the biggest of these. The rebellion is also called as "1916 Yenisu Rebellion" due to the fact that Yenisu was one the most violent part of rebellion, and it is between Krgyzstan and Khazakistan on today. However, Ürküs has been commonly used to define rebellion in the Kyrgyz literary products. The Russians repressed the uprising drastically, and they slaughtered thousands of The Turks of Kyrgyz. Some of The Kyrgyz who have not been able to survive in this situation have left their homeland and fled to China. Therefore, the actual national population reduced by 40 percent. This study particularly includes the reactions of Turkestan's Turks to Russian invasion, and the impact of October 1917 Revolution on region of Turkestan.

Keywords: Kyrgyz, Russian Revolution, Riot, massacre, Kyrgyzstan

19. YÜZYILIN ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başında, Kırgız Türklerinin yaşadığı bölge Çarlık Rusya'sı tarafından istila edilmiş, geleneksel Türk idaresi yerine yeni devletin kanunları uygulamaya konulmuştur. Rus hükümeti Kırgızistan'daki hâkimiyetini sağlamak için askeri yığınağın yanı sıra hâkimiyetinin kalıcı olabilmesi için verimli ve değerli topraklara iskan ve peşinden asimileyi kolaylaştırıcı kolonizasyon politikasını yürürlüğe koymuştur. Yeni politikayla ile beraber Kırgız topraklarına yerleştirilen Rus göçmen nüfusu her yıl artarak devam etmiştir. En bariz örneklerini "Kırgız iskânı" (1907) ve "Yedisu Bölgesi Koloni Planı"(1908) kararlarında gördüğümüz bu politika doğrultusunda step kanununun 119. maddesine dayanarak topraklar istimlak edilmiştir. Daha 1916 yılının başında Rus göçmenleri ülkenin ekilebilen topraklarının %58,6'sına sahiplerdi. Bu keskin dönüş ve kendi ülkesinde esir hali Kırgız Türklerinin zaman zaman Rus idaresine başkaldırmasına neden olmuştur. Bu ayaklanmalarının en büyükleri 1885 yılında Fergana, 1897 yılında ise Taşkent'te gerçekleşmişti. Büyük küçük halkın defalarca başkaldırdığı ise bir tarihi gerçektir; örneğin, 1900 yılında 75 kez, 1905'te 235 kez, 1910 yılında 334 ve 1915 yılında 372 kez değişik bölgelerde isyan olmuştu. Bu sıralı huzursuzluk ve başkaldırıların en büyüğü ve felakete sonuçlanana, 1916 yılında meydana gelen ve Kırgız Türklerinin tarihine Ürkün Ayaklanması ve Katliamıdır.¹ Bu çalışma doğrudan Ekim devrimi öncesi ayaklanma ve isyanları ele almasa da, 1917 Ekim devrimine sosyo psikolojik açıdan destek oldukları için önemli bir argüman olarak çalışmada temellendirme de yer almıştır. Kırgız topraklarını istila edip yeniden şekillendiren Rus Hükümeti, isyanı çok sert tedbirle bastırmayı amaç edinmiş, isyana katılan katılmayan suçsuz, günahsız, halkı cezalandırmıştır. Taşkent'te on binlerce insan kurşuna dizilirken Cızah, Hokand Askeri Valisi İvanof'un kumandasındaki Rus askerleri tarafından yerle bir edilmiştir.² Yedisu vilayetinde Müslüman Türk nüfusun yetişmiş ve eli iş

¹ Füsün Kara, "1916 Kırgız Büyük İsyanı: Ürkün", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt 6/2 Bahar 2011, s. 538.

² ATAŞE Arşivi, Kls. 1854, Ds. 121, Fhr. 2 / 6.

tutan atmış bini öldürülmüştü. Bununla yetinmeyen hükümet eli silah tutan yüz elli bin Türkistanlıyı zorla askere alarak cepheye sürdü.³ İsyan adını, Kırgızistan ve Kazakistan arasında kalan Yedisu bölgesinde çıktığı için Yedisudan aldı ancak Kırgız Türklerinin edebiyatında *Ürkün* adıyla meşhur olmuştur⁴.

Ruslara karşı girişilen isyanlar başarısız olmuş, Kırgızlar mağlup olmuştur. Issık Göl'ün güney kıyılarında bin kişi, Tokmok bölgesinde beş yüz kişi şehit edilmiştir. Kırgız yurtları yakılmış, yok edilmiştir.⁵ Çüy bölgesinin Belovodsk şehrinde beş yüzden fazla Kırgız'ı mücadeleye katılmadığı halde idamla cezalandırmışlardı⁶. Yine Issık Göl'ün kuzeyi Prejevalskiy⁷ şehrine ait isyancıların yarısı topraklarını bırakıp Narın'a göç etmiştir. Çüy ile Son-Köl'deki isyancılar da Cumgal ve Koçkor'a sürülmüştür. Prejevalskiy'de yani Karakol bölgesinde üç yüz binden fazla hayvan toplanmış ve orduya verilmiştir. Bugün Narın diye isimlendirilen Kırgız şehri sürgünün yeni adresi olmuştur. Dahası baskı ve ölümlere direnen Kırgız Türklerinden bir kısmı tarihi topraklarını bırakarak Çin'e sığınmak zorunda kalmış; Kırgız topraklarının nüfusu Kuzey başta olmak üzere yüzde 41,4 oranında azalmıştır.⁸

Bu dönemde Çarlık Rusya'sı, I. Dünya Savaşının ağır koşullarını yaşıyor, iktisadi ve sosyal hayatında derin yaraları sarmak için çaba gösteriyordu; Rus devleti içinde yaşayan çok çeşitli etnik ve dini kimliğe sahip halk memnuniyetsizliğini sokaklarda propaganda yürüten ihtilalci gruplara destekle ifade etmeye çabalıyordu. Devamlı hale gelen grev, ekonomik sıkıntılar neticesinde açlık, ölümlerin ve kaybolan insanların ailelere verdiği hüznün, sokaklara dökülen yüz binlerin yüzünden okunabiliyor, savaşın derhal durması talep ediliyordu. Fakat ne çar Nikola, ne de hükümet yetkilileri artan huzursuzluğa çare bulamıyor, değişen hükümetler başarısız kalıyordu; nihayet Şubat sonlarına doğru sokak çatışmalarının şiddetlenmesi ve ordunun bir kısmının isyancılar tarafında yer alması hükümet güçlerini zor durumda bırakmış, artık hükümet binalarını da isyancılara devre ederek başkentten çekilmişti. Son Çar Nikola, başkenti terk etse de beyaz ve kızıl mücadelesi hemen bitmemiş ülke ikiye ayrılarak bir iç savaşa sürüklenmiştir. Devrim sonrası başkentte geçici bir hükümet kurulmuş ve başkanlığa Prens Lvov getirilmiş ancak bu hükümet de

³ ATAŞE Arşivi, Kls. 1854, Ds. 121, Fhr. 2/7

⁴ ATAŞE Arşivi, Kls. 1854, Ds. 121, Fhr. 2 / 6.

⁵ B. İsakeev, *Kırgızskie Vosstanie 1916 Goda*, Frunze 1932, s. 36.

⁶ Pyaskovskiy (Ed.), *Vosstanie 1916 Goda...*, s. 16.

⁷ Prejevalskiy, günümüzde Kırgızistan toprakları içinde bulunan Karakol şehridir.

⁸ Belek Soltonoev, *Kızıl Kırgız Tarihi*, Bişkek 1993, s. 122.

Rusya'nın devasa sorunlara çare olamamıştır.⁹ 1905 yılında başlayan sosyal ve siyasi hareket 197 Ekim devrimiyle sonuçlanmış, ancak Rusya'nı çevresindeki Çarlığa bağlı Özellikle Sibirya ve Türkistan bölgeleri ancak 1920 yılının ortalarında Yeni devlete bağlılıklarını kabul etmişlerdi.¹⁰

Bu çerçevede Türkistan idari bölgesinde bölgeyi yönetecek geçici bir icra heyeti kurulmuştur. Türkistan genel valisi yerine bütün Türkistan'ı yönetecek olan 22 üyeli bu heyette, 14 milyon Müslümanı sadece dört üye temsil ediyordu. Buna mukabil bölgenin ancak yüzde ikisini oluşturan Ruslardan ve diğer Hristiyan gruplardan on sekiz üye vardır. Ekim Devriminin güçlü başkanı V. Lenin Rus Çarlığı tebaasına verdiği muhtariyet sözleri daha çok tazeydi ve şu içerikle özetleniyordu:

“Rusya Müslümanları, Volga ve Kırım Tatarları Sibirya ve Türkmenistan Kırgızları ve Sart’ları, Kafkas-ötesinin Türk ve Tatarları, Çeçenler ve Kafkas Dağlıları, sizler!.. Camileri ve ibadethaneleri yıktırılmış, inanışları ve gelenekleri Çarlar ve Rusya’nın yıkıcıları tarafından boğulmuş olan sizler !..

*İnanışlarınız ve gelenekleriniz, milli ve kültürel kurumlarımız bundan sonra serbesttir ve dokunulmazlık içindedir. Milli hayatımızı serbestçe ve müdahalesiz şekilde organize ediniz. Bu sizin hakkınızdır. Biliniz ki, haklarımız Rusya’nın tüm haklarının hakları gibi, İhtilal’in bütün gücü ve onun organları olan milletvekilleri işçiler, askerler ve köylülerin Sovyetleri tarafından korunacaktır. O halde bu ihtilali destekleyiniz!..”*¹¹

Rus inkılâbının ilk günlerinde hürriyet fermanında açıklanan esasların hiç birisi gerçekte karşılık bulmuyordu ve yerli halk bir kere daha Rusların verdiği sözlere uymadığını teömaşa ediyordu. Bunun üzerine San Petersburg yeni adıyla Leningrad Türkistan idaresine ait idari bölgelerden binlerce şikayete maruz kalıyor, Rusya’da her milletin hukuken eşit olduğu bir zamanda Türkistan Müslümanlarına reva görülen bu haksız muamelenin derhal düzeltilmesi isteniyordu. Sosyalist Ruslar, başta Kerensky olmak üzere Türklerin bu haklı şikâyetine kulak asarak “Sizin toplumsal işlere hazırlığınız yok, siyasi ve sınıfsal teşkilâtlardan yoksunsunuz. İnkılap zamanlarında memleket ancak böyle teşkilâtlar tarafından yönetilir. Ne vakit demokrasi ve sosyalizm esaslarına

⁹ Ramin Sadıkov, “Şubat Devriminden Sonra Rusya’da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi’ne Giden Yol”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 48, Ankara 2010, s. 102.

¹⁰ Seyfeddin Erşahin, “Türkistan’ın Verilen Bağımsızlıktan Alınan Bağımsızlığa Yürüyüşü Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 1, Ankara 2003, s. 316.

¹¹ Alexandre Bennigsen -S. Enders Wimbush, *Muslim of the Soviet Empire*, C. Hurst, London 1985.

göre teşkilâtlar kurar ve toplumsal hayata hazırlanırsanız o zaman kendi nüfusunuzla uygun bir hak sahibi olabilirsiniz.”¹² Cevabına muhatap olmuşlardı.

1917 Şubat ayında vuku bulan devrimin başarıya ulaştığı haberi, Kırgızistan’a ancak Mart ayında ulaşmıştır. Kırgızistan’ın Oş, Pişpek, Çüy bölgelerinde siyasi reform ve özgürlük mücadelesine katılanlar, coşkulu gösteriler ve toplantılarla mücadelelerinin başarısı kutlamışlardır. 11 Mart günü Pişpek Cezaevi önünde yapılan gösterilerden sonra yüz otuz siyasi mahkûm serbest bırakılırken Oş’ta üç yüz mahkûm serbest bırakılmıştır. Kısa sürede işçi örgütleri, Kızılkaya, Sülüktü, Oş, Pişpek, Tokmok, Narın, Prijevalsk bölgelerinde Yerel Sovyetler oluşturmuş ve yönetimi yeniden düzenleyerek bölgeye hakim olmuştur. Ancak Kırgızlar, bu karışıklıktan kendilerinin isteği ve programı olan ve başında Abdul Kerim Sıdkov’un olduğu Alaş Orda Partisinin bir şubesiyle kurtulmayı denediler ve tüm sosyal katmanlarıyla halk bu oluşuma destek verdi. Partinin amacı, bağımsız bir Kırgız-Kazak Devleti kurmak olarak kayıtlara geçmişti.. Güney Kırgızistan’da ise Taş Kudaybergenov başkanlığında Şura-i İslam Partisi kurulmuştu. Bu partinin amacı Türkistan Milli Müslüman Özerk yönetimini sağlamak olarak belirlenmişti. Aydınların, öğretmen ve öğrencilerin katıldığı Sosyalist Turan Partisi ise bağımsız Türk Devleti kurmak amacı ile faaliyete geçmişti. Bu dönemde fakir¹³ çiftçileri temsilen Demokratik Buhara Birliği de bir başka siyasi hareket olarak kendine yer bulmuştu. Ekim 1917 yılından başlayıp devrimin hissedildiği ilk yılda Devrime uyumlu veya uyumsuz birçok kuruluşun ortaya çıkması, Kırgızistan’da çözüme olan ihtiyacı anlatması bakımından önemlidir.

Erzak dağıtımında da büyük haksızlıklar yapılıyordu. Ruslara her gün ekmek dağıtımı yapılırken Türklere ancak haftada bir ekmek veriliyor. Adaletsizlik bununla da kalmıyor, Ruslara kişi başına verilen ekmek miktarı, bir Türk ailesine bir haftalık ihtiyacı olarak dağıtılıyordu. Rus köylerine her hafta çuvallar dolusu şeker ve erzak gönderilirken Türk köylülerinin ellerindeki mevcut erzaklara, Rus askerlerince zorla el konuluyordu.¹⁴ Kırgızlar, parçalı bir teşkilatlanma ile başarı olunamayacağını anlayınca Türkistan bölgesindeki diğer teşkilatlarla birleşmeyi ve beraberce siyasi mücadele etmeyi denediler; bu doğrultuda şehirlerde ve kazalarda “Şurây-ı İslâm” adıyla milli şurâlar kurdular. Taşkent İslam Şurâsı, bu şurâların hepsini bir merkeze bağlamak maksadıyla 1917 yılı Mart’ında Türkistan kurultayını toplantıya davet etti. Bu kurultay, bütün Türkistan Müslümanlarının siyasi, milli ve toplumsal işlerini

¹² ATAŞE Arşivi, Kls. 1854, Ds. 121, Fhr. 2/8.

¹³ Aydın İdil, *Yerel Kaynaklara Göre Özet Kırgızistan Tarihi*, s. 60.

¹⁴ ATAŞE Arşivi, Kls. 1854, Ds. 121, Fhr. 2 / 9

yürütmek için Türkistan İslam Şurası Merkezi'nin kurulmasına karar vererek şura üyelerini seçti. Üyelere gerekli talimat verildi. Daha sonra Türkistan Merkez Şurası, Kazan'dan, Kafkasya'dan toplumsal işlerde çalışabilecek gençler getirterek milli işleri yürütmeğe başladı.¹⁵

Türkistan Komitesi il iş olarak 1916 yılında Çar'ın fermanı ile zorla cephelere gönderilen Türk amelelerin vatanlarına dönüşlerini sağlamak için Merkezi Rus Hükümetine başvuruda bulunmuştur. Bu isteğin Kerensky Hükümeti tarafından kabulü üzerine cephelere amele olarak gönderilen yüz elli bin Türkistanlıdan sağ kalanlar ülkelerine geri döndüler. Ayrıca Türkistan Komitesi, Rus askerlerine, Amele Sovyetlerine ve Kerensky Hükümeti'ne müracaat ederek halâ devam etmekte olan Yedisu katliamına derhal son verilmesini istedi. Yedisu olaylarını incelemek ve Kırgızları teşkilatlandırmak maksadıyla Yedisu eyaletine özel heyetler gönderildi. Necat, Şurây-ı İslam adlı gazeteler yayımlandı. Ancak Şura Ruslara her isteğini kabul ettiremedi ve zamanla başarısız olup merkezi karar alma gücünü kaybetti.¹⁶

Türkistan Merkez İslam Şurâsı gücünü kaybedince, Ruslara karşı bağımsızlık fikrini savunan kendine has bağımsız, milli bir program ile milli kuvvetin büyümesine çalışan ve Türkistan'da büyük nüfusa sahip olan "Ulemâ Cemiyeti", ile "Milliyetçiler Fırkası" halkın umut bağladığı teşkilatlar olarak öne çıkmıştır.¹⁷ Ekim İhtilâlinde sonra Lenin tarafından kaleme alınıp "Rusya Amele ve Askeri Sovyetler Kongresi"nce tasdik olunarak yayınlanan "sulh beyannamesinde milletler hukuku hususundaki esaslara dayanılarak Hokand'da toplanan Üçüncü Türkistan Müslümanları Kurultayı, Türkistan'ın muhtariyetini ilan etti (28 Kasım 1917). Muhtariyet ilan eden bu kurultayda milletin her tabakasına mensup temsilciler vardı. Kurultaya katılan üyelere çoğunun muhtariyeti ilandan maksadı, Türkistan Müslümanlarını bir merkezde toplayarak meşru bir yönetim altına aldıktan sonra, milli bir bütçe oluşturmak ve milis adı altında kuvvet toplayarak bir ordu kurmak; Osmanlı Devleti ve müttefikleriyle gizlice ilişkiye girerek yapılacak yardımlarla Türkistan'ı Rus istilasından kurtarmak için gerekli hazırlıkları yapmaktı. Bu hazırlıklar tamamlandıktan sonra Türkistan kurucu meclisi toplantıya çağırılacak ve Türkistan'ın bağımsızlığı ilan edilecekti. Osmanlı Devleti'nin müttefiki olduğundan Almanya'ya karşı büyük bir sempati besleniyor ve bağımsızlık mücadelesinde Almanların her türlü yardımı yapacaklarına inanılıyordu.¹⁸

¹⁵ ATAŞE Arşivi, Kls. 1854, Ds. 121, F h . 2 / 1 .

¹⁶ ATAŞE Arşivi, Kls. 1854, Ds. 121, Fhr. 2 / 1

¹⁷ ATAŞE Arşivi, Kls. 1854, Ds. 121, Fhr. 2 / 16

¹⁸ 12. ATAŞE Arşivi, Kls. 1854, Ds. 121, Fhr. 2

Kurultay, 44 kişilik Millet Meclisi üyelerini seçti. Meclise Müslümanlardan 26, gayrimüslimlerden 18 üye girdi. Bu meclis, meclisin kuruluşuna kadar Türkistan'ın yönetimi için kendi üyeleri arasından 12 kişilik "Türkistan Muhtariyeti Muvakkat Hükümeti" adıyla bir kabine oluşturdu. Bu kabinede, Kazaklardan Muhammed Tmışbayov başkan ve iç işleri bakanı, Abdürrahman Urazayev iç işleri bakan yardımcısı, Taşkent'li Ubeydullah Hocayev milli savunma bakanı, Mustafa Çokayev dış işleri bakanı, Şah Ahmedov maliye bakanı, Abidcan Mahmutov işe bakanı, Mir Adil Bayındırlık bakanı, Azerbaycanlı Hidayet Bey ziraat bakanı, Nasır Han maarif bakanı, Yahudilerden Salamon Hersfeld milli azınlıklar bakanı olarak görev aldılar. Geriye kalan diğer iki üyelik de Ruslara bırakıldı.¹⁹ Bağımsızlık vadeden Bolşevikler, Türkistan'da yönetimin Müslümanların eline geçmesinden çok rahatsız oldular. Çarlık dönemi emperyalist Rus emellerini aynen benimseyen Bolşevikler, Muhtariyet Hükümeti'ni dağıtıp Türkistan'da yönetimi ele geçirmek için harekete geçmekte gecikmediler. 1918 yılı Ocak ayında, Muhtariyet Hükümeti tarafından Hokand'da teşkil edilen 600 kişilik milis kuvvetlerini yerleştirmek için Hokand Kalesi'nin Bolşeviklerce boşaltılması istendi. Bu isteği reddeden Bolşevikler, kaleyi boşalttırmak üzere gelen Türk milis kuvvetleri üzerine ateş açtılar. Türk milislerinin açılan ateşe cevap vermeleri üzerine taraflar arasında çatışma başladı.²⁰ Bu olayı bahane eden Bolşevikler, Türkistan muhtariyetini, Türkistan" Muvakkat Hükümeti"ni büsbütün dağıtmağa ve Türkistan'da Bolşevik hakimiyetini gerçekleştirmeye karar verdiler. Öncelikle Hokand'daki Rus ve Ermenileri silahlandırdılar. Taşkent ve Semerkant'tan kızıl taburlar getirttiler. Bolşevikler böylelikle Hokand'da büyük bir kuvvet toplandıktan sonra Türklere bir nota vererek Muhtariyet Hükümeti'nin Müslüman üyeleri aracılığı ile milis kuvvetlerinin elinde bulunan silahların Bolşevik Sovyetlerine derhal teslimini istediler. Türkistan Müslümanları bu isteği hiddetle geri çevirdiler. Bunun üzerine Türklerle Bolşevikler arasında kanlı bir mücadele başladı.²¹

Bu kanlı olaydan sonra Bolşevikler, Türkistan'ın bütün milli teşkilâtlarını ve gazetelerini kapattılar, matbaalarına el koydular. Millet Meclisi üyelerinin çoğunu yakalayıp hapsedtiler, bazılarını da idam ettiler. 1918 yılı Türkistan Sovyetleri Kongresi, "Türkistan Sovyetler Cumhuriyeti"ni ilan etti. Cumhuriyeti ilan eden kongrenin yüz elli üyesinden ancak sekizi Müslümandı ve bu Türkistan artık bu kongre tarafından yönetilecekti. Bolşeviklerce cumhuriyet ilanından sonra kurulan "Türkistan Cumhuriyeti" hükümetinde on iki üye-

¹⁹ 13 ATAŞE Arşivi, Kls. 1854, Ds. 121, Fhr. 2

²⁰ ATAŞE Arşivi, Kls. 1854, Ds. 121, Fhr. 2

²¹ ATAŞE Arşivi, Kls. 1854, Ds. 121, Fhr. 2 / .

liğin sadece dördü Müslümanlara verilirken, diğer üyelikler Rus, Ermeni ve Yahudilere veriliyordu. Yine otuz altı üyeli Cumhuriyet parlamentosuna Türklere sadece on bir kişi girebilmişti.²²

Türkistan halkı açıktan kurtulmuştu, ama günden güne artan Bolşevik baskısı, açlığı ve ölümü bile aratır hale gelmişti. Türk halkı, kurtulmak için yıllardır mücadeleye ettikleri Çar yönetimini arar hale gelmişti. Bu dayanılmaz baskıdan kurtulmak için kurtuluş yolları aradılar. Kendi gücüyle bağımsızlığını elde edemeyen Türkistan halkı “büyük ağabey” kabul ettikleri Osmanlı Devleti’nden yardım istemek için İstanbul’a peş peşe heyetler gönderdiler. Her gelen heyet, Teşkilât-ı Mahsusa Müdürü Ali Başhampa ile görüştüktan sonra Enver Paşa’nın huzuruna çıkıyordu. Hepsini aynı şikâyet ve istekleri dile getiriyorlardı. Altmış senedir esaret zinciri altında inleyen Türkistan halkı, bu esareten kurtulmak için ihtilalden sonra bir hürriyet ışığı görmüş ve buna sahip olmak maksadıyla kuvvet kazanmak istemişti. Ne var ki, askerî, siyasî ve toplumsal işlerde çalışabilecek medenî birikimin yok denecek kadar az olması, diğer taraftan her hareketlerini kontrol ederek ülkenin bağımsızlığı yolunda yapılan hazırlıkları yakıp yıkan Rus zulmü, Türkistan’ın “mukaddes emeline” ulaşmasına mani olmuştu.²³ Fergana bölgesi ise, Ekim inkılabına kadar Menşeviklerin etki alanı idi. Ekim inkılabından sonra Bolşevikler, Fergana ‘da faaliyetlerini artırmalarına rağmen halkı Menşevik etkisinden kurtarmadılar. Aksine Menşevik taraftarlarının sayıları daha da çoğaldı. Yedisu eyaleti halkı, Bolşeviklere karşı ayaklandılar. Fakat üstün Bolşevik kuvvetleri, bu ayaklanmayı bastırmayı başardı.²⁴

Türkistan Bolşevik Hükümeti’nin Moskova’ya gönderdiği bir telgrafta Çekoslovak askerlerinden iki bin kadarının Sibiry’a’dan Yedisu eyaletine gelerek Rus Kazaklarıyla birleşip Taşkent’e doğru yürümleri ihtimalinden söz ediliyor ve yardım isteniyordu. Oysa Taşkent üzerine yürüyen Çekoslovaklar değil Bolşevik aleyhtarı Rus Kazaklarıydı.²⁵ Orenburg şehrinin Bolşeviklerin elinde bulunması Türkistan Bolşevik Hükümeti’nin mevkiini güçlendirmekteydi. Fakat, bu şehrin Dovokof’un eline geçmesi, Türkistan Bolşeviklerinin durumunu sarstı. Türkistan Bolşevikleri, Moskova’dan yardım istemek zorunda kaldılar. Bolşeviklerin güçlerini kaybetmeleri, buna karşılık muhalif partilerin gittikçe kuvvetlenmesi Türkistan’da Bolşevik iktidarının yıkılacağı beklentilerini kuvvetlendirdi”. Son gelişmeler, çok güç durumda kalan Bolşevikleri, Müslü-

²² ATAŞE Arşivi, Kls. 1854, Ds. 121, F h . 2

²³ ATAŞE Arşivi, Kls. 1854, Ds. 121, F h . 1,2

²⁴ ATAŞE Arşivi, Kls. 1854, Ds. 121, Fhr. 2

²⁵ ATAŞE Arşivi, Kls. 1854, Ds. 121, Fhr. 41-42

manlarla anlaşma yollarını aramaya itti. O zamana kadar Bolşeviklerin, halka iyi davranmamaları, rencide etmeleri, Müslümanların örf ve adetlerini çiğnemeleri, Hokand katliamı, Müslümanlarla Bolşevikler arasında bir anlaşma yapılmasını önlemişti. İktidarı kaybetme tehlikesiyle yüz yüze gelen Bolşevikler arasında Müslümanlarla anlaşmak fikrini savunanların sayılarının çoğalmasına sebep oldu. Bolşeviklerin anlaşma arzularını açıklamalarına rağmen Türklerin çoğunluğu Bolşevik- Menşevik mücadelesine karışmamayı yeğlemekteydiler. Bu kavgadan yararlanmak isteyen Türkistanlılar, Osmanlı ordusunun bir an önce yardımlarına koşup kendilerini Rus esaretinden kurtarmasını bekliyordu. Buhara'ya gelen İngiliz heyeti, ulema ile temasa geçerek onlar vasıtasıyla tüm Türkistan ulemasına ulaşmanın yollarını aradı. Bu girişimlerin sonucunda Türkistan'ın önemli şehirlerinden gelen ulema, temsilcileri ile İngiliz heyeti arasında görüşmeler yapıldı. İngilizler, Bolşeviklere karşı verilen mücadelede her türlü maddi destek sağlama vaadinde bulundular. Bu işbirliğinin sonucu Türkistan, Hazar, Yedisu ve Fergana 'da Bolşeviklere karşı mücadele verenlerin sayıları ve kuvvetleri artmıştır.²⁶

Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde ve Kırgızistan'da Sovyetler iktidarı pekişmeye başlayıp Kızılkıya, Celal Abad, Oş Pişpek, Narın, Karakol'da Sovyetler İktidarı kurulunca Müslümanlar da 16-22 Kasım 1917 tarihleri arasında Mustafa Çokayev başkanlığında, Türkistan'daki halkların temsilcilerinin katıldığı Müslümanların Olağanüstü Dördüncü Kurultayını topladılar. Kurultay'da Türkistan Özerk Cumhuriyeti kurulması kararı alınmış, ancak 1918 Şubatında Taşkent Sovyet yönetiminin askerleri Hokand'ı işgal etmiş ve kenti yerle bir ederek büyük bir katliam sonucunda özerk cumhuriyet girişimini kanlı bir şekilde engellemiştir. Hokand Hükümet üyeleri şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Fakat bu olay Fergana vadisinde yeni bir milli hareket başlatmıştır. Bu milli direniş hareketi tarihe Basmacı Hareketi olarak geçmiştir.²⁷

Mehmet Saray bu hadiseden sonraki durumu şöyle ifade eder. "Sovyetler işgal politikasını tamamladıktan sonra böl-yönet politikasını devreye sokmuştu. Türk boylarına (Kazak, Özbek, Türkmen, Kırgız, Tatar ve Azeri) birer komünist parti kurdurdu ve daha sonra bu partileri Rus Komünist Partisine bağladı. Böylece Türkleri kontrol altına almayı düşünüyordu. Ancak bu partiler Sovyetler Birliği içinde de kültürel birlik fikrinden vazgeçmeyince, Komünist parti yöneticileri çözüm olarak Türklerin siyasi birliğini bozma planını uygulamaya koydular. Türk boyları arasındaki eski düşmanlıkları kışkırtarak ve boylar arasındaki rekabeti körükleyerek onları birbirine düşürdüler. Akabinde

²⁶ ATAŞE Arşivi, Kls. 1854, Ds. 121, Fhr. 41-42

²⁷ Aydın İdil, *a.g.e.*, s. 61.

Mart 1924'te Taşkent'e toplanan Türkistan Birlik Kongresi'ni provoke ederek tatsızlık çıkarttılar. Bunun üzerine Türk boylarını temsilen söz konusu Komünist partiler hep birlikte Rus Komünist Partisine başvurarak ayrı cumhuriyetler halinde yaşamak istediklerini bildirdiler. Komünist Partisine başvurarak ayrı cumhuriyetler halinde yaşamak istediklerini bildirdiler. Durumu görüşen Rus Komünist Partisi 12 Haziran 1924 tarihinde her Türk Boyunun ayrı ayrı cumhuriyetler oluşturacaklarını açıkladı. Eylül ayında teşkil ettikleri "Merkezi Toprak Komitesi" ne bu cumhuriyetlerin sınırlarını tespit ettirerek bugünkü statü gerçekleştirildi".²⁸

Başlangıçta Sovyete katılan halkların özgürlük ve yönetme haklarından bahseden anlayış zamanla yeni bir ulus ve kimlik inşasına başlamıştır. Aslında bu durum bütütn devrimlerin doğal sonucu olarak tarihte yerini alır. Sovyet İnkılabıda bu doğal sonucu yaşatmış ve yaşamıştır. Sovyetlerin kurucusu Lenin'e göre ulusal sorun uzun vadede kendiliğinden çözülecektir ve toplumsal eşitlik kendiliğinden gelecektir bunu da sınıfsız toplum başaracaktı. Bu gerçekleşmediği gibi Stalin döneminde ulusal politika yön değiştirerek Ruslaştırma politikasına dönüşmüştü ve homo sovieticus (Sovyet insanı) rusça ve rus kültürü çerçevesinde şekillendi. Dilleri Türkçe ve dinleri İslam) olan Türkler bu durumda öncelik olarak düşman sınıfına dahil edildi.²⁹

²⁸ Mehmet Saray, *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, İstanbul 1993 s. 76-77.

²⁹ Ergin Ayan, "Kafkasya ve Türkistan'da Ulus-Devletler Sistematiğinin Oluşma Süreci", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 3, Ordu 2011, s. 20.

KAYNAKÇA

Abdikulova, Roza, “1916 Türkistan İsyanı’nın Kırgız Edebiyatına Yansıması: Ürkün”, *Bilig*, Sayı 76, Ankara 2016.

Ayan, Ergin, “Kafkasya ve Türkistan’da Ulus-Devletler Sistematiğinin Oluşma Süreci”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 3, Ordu 2011.

Erşahin, Seyfeddin, “Türkistan’ın Verilen Bağımsızlıktan “Alınan Bağımsızlığa Yürüyüşü Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 1, Ankara 2003.

İdil, Aydın, *Yerel Kaynaklara Göre Özet Kırgızistan Tarihi*, Bişkek, 2007.

İsakeev, B., *Kırgızskie Vosstanie 1916 Goda*, Frunze 1932.

Kara, Füsün, “1916 Kırgız Büyük İsyanı: Ürkün”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt 6/2 Bahar 2011.

Pyaskovskiy, A. V., (Ed.), *Vosstanie 1916 Goda v Sredney Azii i Kazahstane*, Moskova 1960.

Sadıkov, Ramin, “Şubat Devriminden Sonra Rusya’da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi’ne Giden Yol”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 48, Ankara 2010.

Saray, Mehmet, *Gaspıralı İsmail Bey’den Atatürk’e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, İstanbul 1993.

Soltonoev, Belek, *Kızıl Kırgız Tarihi*, Bişkek 1993.

ATAŞE Arşivi, Kls. 1854, Ds. 121, Fhr. 2 /1- 6-7-8-9-16

Bennigsen Alexandre, Wimbush, S. Enders, *Muslim of the Soviet Empire*, C. Hurst, London 1985.

Bolşevik İhtilali'nin Buhara Emirliği'ndeki Siyasi Gelişmelere Etkisi

Doç Dr. Nurettin Hatunoğlu*

Özet

Buhara Emirliği Timur sonrası Türkistan coğrafyasında yaşanan hanlıklar döneminin en önemli aktörlerinden biridir. Şeybani Hanedanı tarafından 1500 yılında kurulmasına rağmen, yıkılışına kadar Astrahan Hanlığı (Caniler) ve Mangıt Hanedanı gibi farklı hanedanlar tarafından idare edilmiştir. Bolşevik ihtilalinin ortaya çıkardığı siyasi gelişmelere bağlı olarak 2 Eylül 1920 tarihinde Bolşevik Rusya tarafından işgal edilmiş ve yerine Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti kurulmuştur.

Yaklaşık 400 yıl siyasi ömrü olan bu devlet Mangıtlar döneminde Buhara Emirliği olarak adlandırılmıştır. Buhara Emirliği'nin yıkılması, son hükümdar Alim Han dönemine denk gelmektedir. Alim Han, iç işlerinde serbest dış işlerinde Rusya'ya bağlı siyasi statüdeki devleti babası Abdulahat Han (1885-1910)'dan 1910 yılında devralmıştır. Devletin bağımsızlığını kaybetmesi ve Rusya'ya tabi olması dedesi Muzaffer Han (1860-1885) dönemine denk gelmektedir. 1873 yılında Çarlık Rusya'sına bağlanan Emirlik bu tarihten itibaren Rusya'da meydana gelen siyasi kültürel ve ekonomik gelişmelerden etkilene başlanmıştır. Abdulahat döneminde başta Rusya olmak üzere Osmanlı ve diğer ülkelerdeki gelişmelerden etkilene ortaya çıkan fikri hareketler, Alim Han döneminde iyice kendini hissettirmeye başlamıştır.

Eğitim ve kültür alanında talepler ile ortaya çıkan Ceditçilik hareketi Buhara'da, Yaş Buharalılar adını alarak siyasi harekete dönüşmüştür. Buhara'daki Ceditçilik hareketi (Hive Hanlığı'ndaki hareket hariç) Türkistan'ın diğer bölgelerindeki fikri hareketlerden farklılık arz etmiştir. Çünkü diğer bölgelerde geriliğin müsebbibi bir meşru yönetim söz konusu değilken Buhara'da geriliğe sebep gösterilecek bir yönetim söz konusudur. Bu yönetimin kendini koruma refleksi çıkan siyasi hareketin daha keskin bir harekete dönüşmesine etki

edecektir. Bolşevik ihtilalinin ortaya çıkardığı şartlar da hareketin kısa sürede devrimci bir harekete dönüşmesine katkı sağlayacaktır.

Yaş Buharalılar Alim Han'a karşı mücadele ederken patlak veren Bolşevik İhtilali bütün siyasi dengeleri alt üst etmiştir. Hareketin devrimci harekete dönüşmesi ve Bolşevik Ruslar ile iş birliği içinde mevcut Alim Han hükümetine yönelmesi ve onu ortadan kaldırması bu Bolşevik İhtilali sonrası çıkan gelişmelerin sonucudur. Bolşevik ihtilalinin ortaya çıkması Yaş Buharalıların pozisyonlarında değişikliğe sebep olduğu gibi Alim Han'ın pozisyonunda da önemli değişikliğe sebep olmuştur. Birinci olarak ihtilalin ortaya çıkardığı kaos Buhara'nın bağımsızlığını kazanmasına sebep olmuştur. Alim Han Bolşevikler ve onların destekçileri ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Sonuçta yaşanan bu gelişmeler devletin Bolşevik Rusya ile destekçisi Yaşlar tarafından yıkılmasına ve yerine Sovyet tarzı yeni bir devletin kurulmasına sebep olmuştur. Bu gelişmelerin yaşanmasında Bolşevik İhtilalinin çok büyük etkisi vardır.

Alim Han'ı deviren hareketin Yaş Buharalılar adını alması, Yaş Buharalıların yürüttüğü faaliyetler, hareketin siyasi partiye dönüşmesi, bu hareketin üzerinde Bolşevik İhtilalinin etkisi, Bolşevikler ile iş birliği yaparak Emirlik idaresini devirme süreçleri, Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulması gibi konular bu çalışmanın çerçevesini teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Buhara, Bolşevik Devrimi, Yaş Buharalılar, Alim Han, Türkistan

THE POLITICAL DEVELOPMENTS AFFECTED BY THE BOLSHEVIK REVOLUTION IN THE BUKHARA EMIRATES

Abstract

In the Turkestan period the most important experienced (actor) were Timur in the geography of the Emirates of Bukhara Khanates. The Shaybani Dynasty were established in the 1500 and till its fall were ruled by different dynasties such as Khanate of Astrakhan (villains) and Manghit Dynasty. The political developments uncovered by the Bolshevik Revolution were connected to 2 September 1920 were Bolshevik were occupied by Russia and the Soviet Republic were established.

In the Manghit era the period lasting approximately almost 400 years of political period were named the Emirates of Bukhara. The last ruler of the Emirates of Bukhara were Alim Khan. The throne was passed on by his father Abdulahat Han (1885-1910) to his son Alim Khan in 1910, the state's internal affairs were independent and its foreign affairs connected to Russia. The state lost its independence and were subject to Russia in the period of his grandfather Muzaffer Han (1860-1885). The Emirates was connected to the Czarist Russia in 1873, since this date it was influenced both cultural and political. In the period of Abdulahat the emerging ideas starting firstly in Russia, and then the Ottoman and other countries were influenced the emerging ideas of development transactions, Alim Khan made sure to thoroughly arise it.

Education and cultural demands arising with the enlightenment movement were given the name "Yash Bukharians by the Bukhara's and evolved into political action. Bukharas enlightenment movement (except for movement in the Hive dynasty) differs from the other idea supplies in Turkistan. Because the tension in other regions were not because of hierocracy but it was so in the Bukhara. This administration was a sharp political self preservation reflex movement that were going to be put even more into action. The circumstances of the transaction of the Bolshevik revolution would soon turn into a revolutionary action.

Yash Bukharians were fighting against Alim Khan when the Bolshevik revolution broke through and upset all the political balance. The action moving on to a revolutionary movement and lead to from cooperating to removing Alim Khan from the government and this is the result of the Bolshevik revolution. The Emergence of the Bolshevik revolution caused important changes in both the Yash Bukharians and in the position of Alim Khan. Firstly, it provided the independence of the Bukhara. Alim Khan were forced to fight the Bolshe-

viks and its supporters. The result of these movements were Bolshevik Russia and its supporter Yash bukharians leading to the states fall and establishing a new Soviet-style state. These movements had an enormous impact on the Bolshevik revolution.

The overthrowing movement of Alim Khan were named Yash Bukharians, the activities carried out and became a political party, and the effect it had on the Bolshevik revolution, the process of overthrowing the Emirates and the establishment of the Soviet Republic, this study constitutes the framework of this study.

Key Words: Bukhara, Bolshevik Revolution, Yash Bukharians, Alim Khan, Turkestan

Giriş

Bolşevik ihtilalının 1917 yılında patlak vermesi, bütün dünyada olduğu gibi Rusya'ya doğrudan yada dolaylı olarak bağlı olan Türkistan topraklarında da çok derin izler bırakmıştır. Bu tarihlerde Türkistan denilen coğrafyada Buhara Emirliği ve Hive Hanlıkları iç işlerinde serbest, dış işlerinde ise çarlık Rusya'sına bağlı devletler şeklinde siyasi yaşamlarını devam ettiriyordu. Bu küçük iki ülke dışında kalan Türkistan toprakları ise doğrudan Çarlık Rusya'sına bağlı şekilde idare ediliyordu. Bolşevik İhtilalı ortaya çıktığında bu iki ülkedeki siyasi gelişmeler Türkistan'ın diğer bölgelerine nazaran daha farklı bir seyir izlemiştir. Türkistan coğrafyasında eğitim ve kültürel sahada başlayıp siyasi harekete dönüşen Ceditçilik hareketi, Bolşevik devrimi ile birlikte bu iki devlette daha keskin bir siyasi kimliğe kavuşmuştur. Zira her iki devlette de, muhalefet hareketi Bolşevik ihtilalından etkilenerek mevcut yönetimleri hedef alan devrimci hareketlere dönüşmüşlerdir.

Bu devletlerden biri olan Buhara Emirliği Bolşevik İhtilalının ortaya çıkardığı kaostan yararlanarak bağımsızlığına kavuşmuştur. Bağımsızlığa giden yolda ve sonrasında yaşanan süreçte Bolşevik İhtilalının ortaya çıkması mevcut bütün dengeleri alt üst etmiştir. Çünkü Çarlık idaresine sadakatle bağlı olan Emirlik yönetimi ile Ruslar arasındaki pozisyon tamamen değişmiştir. Bununla beraber Yaş Buharalılar olarak bilinen Buhara'daki muhalefet hareketi de Bolşevikler ile işbirliğine gitme suretiyle Emirliğin işgali ve Rusya destekli Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulmasında etkin rol oynamışlardır. Bu önemli siyasi gelişmelerin şekillenmesinde Bolşevik İhtilalının çok önemli etkisi olmuştur.

Buhara Emirliği'ndeki Yaş Buharalılar Hareketinin Siyasi Harekete Dönüşme Süreci

Bolşevik İhtilalının ortaya çıktığı dönemde Buhara Emirliği'ndeki en önemli siyasi gelişme ceditçi aydınları ifade eden Yaş Buharalılar hareketi olmuştur.

Bu hareketin Bolşevik İhtilalının etkisi ile izlediği seyir, Buhara Emirliği'ndeki siyasi gelişmelerin ana gövdesini teşkil etmiştir. Buhara'daki Ceditçilik hareketi bazı farklılıklara rağmen Türkistan coğrafyasında görülen hareketin bir parçasını teşkil etmiştir. Bu hareket Âlim Han devrinde farklı bir nitelik kazanmaya başlayarak siyasî bir boyut kazanmış ve "Yaş Buhâralılar" hareketi olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Başka bir deyişle Buhâra'daki Ceditçilik hareketi Âlim Han'ın saltanatının ortalarından itibaren farklı bir nitelik ve kavramsal çerçeveye kavuşmuştur.

Yaş Buharalılar hareketi ile ilgili, Kahraman Recebov, şu ifadeleri kullanmaktadır: "Türkistan'da Ceditçilik hareketinin güçlenmesi neticesinde Buhara'da Yaş Buharalılar (1910) ve Hive'de (1914) Yaş Hiveliler partileri ortaya çıktı. Bunların dışında Taşkent'te bazı yenilikçiler Yaş Sartlar topluluğunu kurdular. Bu teşkilatların üyeleri genç oldukları için değil fikir ve düşünceleri yeni olduğu için kendilerini böyle ifade ediyorlardı. Yaşlar hareketi aydınlar, tüccarlar, zenginler ve sanatçıları çatısı altında birleştirip Ceditçilik gayeleri ile donatmıştı¹."

Recebov'un bu oluşum için parti ifadesini kullanmasına karşın, Togan, Buhara'daki hareketin partileşme süreci ile ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır: "Feyzullah bir yerde, Buhara Ceditlerinin istekleri daha 1918 yılı başında program şeklinde tekerrür ettiğini yazmakta ise de, diğer bir yerde bunlar hakkında "Ceditler siyasi bir fırka değil, yalnız siyasi meseleler ile alakadar olan garpçı, küçük burjuva zümrelerinden ibaretti" demiştir. Bu son mütalaa daha doğrudur."² Siyasi parti haline gelmeleri 1920 yılının başlarına denk geldiği için Togan'ın değerlendirmesi bizce daha isabetlidir. Zira gizli şekilde faaliyet gösteren Yaş Buharalılar, 1917 Şubat Devrimi'nden sonra açıktan açığa Buhara hükümeti ile mücadele etmeye başlayacaklar ve 1920 yılı ocak ayının sonlarına doğru komünist olmayan Buharalı gençler, Yaş Buharalılar partisini kurabileceklerdir³. Bu sebeple parti kuruluncaya kadarki geçen zaman zarfında bu oluşum için "Yaş Buharalılar Hareketi" tabirini kullanmak daha doğru olur.

Âlim Han dönemi için Ceditçi grupların yaptığı değerlendirmelere bakılırsa, Ceditçilik hareketinin Yaş Buhâralılar ismi ile ihtilalci bir niteliye kavuşmasının en önemli sebeplerinden biri, Âlim Han döneminde de Buhâra

¹ Kahraman Recebov, "Yaş Buharalıklar: Ularning Şark Memleketlerindeki Yaşlar Hareketleri Bilen Uzvi Alakeleri", *Buhara Mevcleri*, S. 2, Yıl.2005, s. 26.

² Zeki Velidi Togan *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, 2. Baskı, Enderun Yayınları, İstanbul 1981s. 415.

³ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara1995, s. 262-263

Emîrliği'nin dünyada meydana gelen medeni gelişmeye ayak uyduramamasıdır. Zira dönemin önemli yayın organlarından biri olan ve Türkistan'daki Ceditçilerin yayın organı olan *Ayna* dergisinde 1914 yılında yazılan bir yazıda dünyadaki medeni gelişmelere atıfta bulunulduktan sonra Âlim Han dönemi Buhâra Emîrliği için “ Aynı tas aynı hamam” ibaresini kullanmıştır.⁴ Âlim Han ile Buhâra Emîrliği'nin mevcut durumunda bir değişme meydana gelmediği için o dönemin şartları içerisinde Ceditçilik hareketi, Yaş Buhâralılar adı altında farklı bir nitelik kazanmıştır.

Şöyle ki, Buhâra'da “Yaş Buhâralılar” olarak adlandırılan Ceditçilik hareketi, Türkistan'da görülen Ceditçilik hareketinin bir koluymuş gibi gözükse de, en keskin dönüşümlerin ve Kadimciler ile Ceditçiler arasındaki en sert mücadelelerin burada cereyan etmesi, Buhâra'nın Ceditçilik hareketinin en faal merkezi olarak algılanmasına sebebiyet vermiş, Ceditçilik hareketinde Buhâra'yı diğer Türkistan şehirlerinden ön plana çıkarmıştır. Çünkü gerek medreseleri ve tarihi altyapısı sayesinde sahip olduğu İslami kimlik, gerekse yarı bağımsız olsa da şer'i hükümler ile yönetilen yönetim yapısı, Ceditçilik fikrinin ortaya çıkmasından sonra kendini savunma pozisyonunda bulan Kadimcilerin Buhâra'yı direnç merkezleri haline getirmelerine sebep olmuş, bu itibarla en keskin mücadeleler tarihi ve hanlığın merkezi olan bu şehirde cereyan etmiştir. Bu sebeptendir ki bu iki grup arasındaki mücadele sadece eğitim ve kültürel alanda değil siyasî alanda da alevlenmiştir. 1917 yılından sonra sürecin içine Bolşeviklerin girmesi ile hareket askeri boyuta taşınmıştır. Hareketin askeri ve siyasî boyuta taşınması, Buhâra'daki Ceditçilik hareketinin Yaş Buhâralılar adı altında asıl amacından saparak ihtilalci bir kimliğe kavuşmasına katkı sağlamıştır.

Ceditçilik hareketinin Türkistan'ın diğer bölgelerinin aksine Buhâra'da daha keskin bir siyasî talebe dönüşmesinde Buhâra Emîrliği'nin siyasî yapısı sebep olmuştur. Ruslar tarafından işgal edilen ve yönetilen Buhâra ve Hive dışındaki topraklarda geri kalmışlığın sebebi olarak Hıristiyan ve işgalci Rus hükümetini suçlu bularak siyasî taleplerde bulunmak mantık dışı bir olaydı. Bu nedenle bu topraklardaki hareket ilk olarak sosyal ve kültürel bir mecrada yol almıştır. Oysaki Buhâra'da geriliğin sebebi olarak muhatap alınabilecek siyasî bir yapı vardır. Üstelik bu siyasî yapı geriliğe sebep olduğu düşünülen eğitim anlayışını ve düşünce yapısını temsil ediyordu. Bu sebeplerden dolayı Buhâra'daki Ceditçilik hareketi siyasî bir mecraya daha kolay kavuşmuştur.

⁴ Bkz. “Buhâranın İstikbalı Karanğı”, *Ayna Dergisi*, S. 40. Semerkand 26 Temmuz 1914, s.946. Yazarının belirtilmediği bu makalede o dönem Buhâra Emîrliği'ndeki mevcut durum hakkında bilgi vermekte ve mevcut gidişle sonunun karanlık gözüktüğüne dair uyarılarda bulunmaktadır.

Erşahin'in ifadesiyle; "Buhâra'daki Ceditçilik ıslahatçılıktan devrimci sosyalizme dönüşen bir süreç yaşamıştır. 1880-1938 yıllarını kapsayan bu hareket, Rus sömürgesinden kurtulma gayesiyle geleneksel sosyal ve ekonomik yapıyı ıslah etme fikri ile ortaya çıkmış, fakat sosyalizm fikrine meyletmelerinden dolayı, Rusların Türkistan'ı işgalinde figüran rolü üslenmişlerdir.⁵

Ceditçilik hareketinin Yaş Buhâralılar adı altında siyasî bir harekete dönüşmesi ve eğitim alanında talep ettikleri ıslahatlar yanında siyasî alanda da ıslahat taleplerini dile getirmeleri, Emîr'in Yaş Buharalılar hareketini bir tehdit olarak algılamasına sebep olmuştur. Usul-i Cedit okulları ile ellerindeki gücün alınacağını düşünen Kadimcilerin, Ceditçilere gösterdiği muhalefete ek olarak, Ceditçilik hareketinin Yaş Buharalılar adı altında siyasî bir boyut kazanması, Emîr'in de bu harekete muhalif olmasına sebep olmuştur. Ceditçilik hareketlerinin siyasî bir nitelik kazanması ve yönetimin ıslahını dillendirmesi Buhâra ve Hive gibi Rusya'ya doğrudan bağı olmayan ve monarşi ile yönetilen bölgelerde meydana geldi. Türkistan'ın diğer bölgelerinde eğitim alanında dile getirilen talepler, Yaş Buharalılar ve Yaş Hiveliler⁶ hareketinin geliştiği merkezlerde mevcut yönetimi hedef alan hareketlere dönüştü.

Ayrıca, Rusya'da 1905 yılında, Osmanlı'da ise 1908 yılında ilân edilen meşrutî yönetimler, aydınların etkilendikleri her iki kanaldan da benzer sinyaller almalarına neden olmuş, bu vaziyet benzer taleplerin Buhâra'daki aydınlar tarafından da dillendirilmesine zemin hazırlamıştır. Gerek gazete, kitap gibi yayın organları gerekse Rusya ve Osmanlı devletlerinde eğitim gören öğrenciler ve dış ülkeler ile kurulan farklı düzeydeki ilişkiler, aydınların demokratik ve özgürlükçü fikirlerden haberdar olmasına ve bazı siyasî içerikli taleplerde bulunmalarına etki etmiştir.

Bolşevik İhtilalı ve Buhara Emirliği

Yukarıda izah edilmeye çalışılan sürecin dönüm noktası Bolşevik İhtilalı olmuştur. Zira Buhâra Emirliği, Rusların savaş dolayısıyla giriştiği yoğun

⁵ Seyfettin Erşahin, *Abdulrauf Fitrat: Buhâra'da Ceditçilik Eğitim Reformu, (Münazara ve Hind Seyyahının Kısası)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.7-8.

⁶ Buhâra gibi Hive Hanlığı da Rusya'ya bağı fakat iç işlerinde kısmen bağımsız bir ülke idi. Hive'de de hanlar varlıklarını devam ettirebilmek için Rus yönetimi ile mümkün mertebe iyi geçinmeye çalışıyorlardı. Hive Hanı Sait Muhammed Rahim Han'ın (1864-1910) ölmesi üzerine Rusların isteği ile oğlu İsfendiyar Han tahta oturdu. İsfendiyar Han zalim bilgisiz ve dirayetsiz bir kişi olup, ülkeyi kötü yöneterek halka zulmetmeye başladı. Önemli devlet adamı ve yenilik yanlısı İslam Hocayı 1913 yılında öldürtmesi de Yaş Hiveliler'in yönetimi hedef almalarında etkili oldu. Daha fazla bilgi için Bkz., M. Kayumov, "XX Asr Başında Hive Hanlığıda İslahatçılık Hareketlerinin Başlanması (Vezir Sait İslam Hoca Faaliyeti Mısalıda)", *Ozbekistan Tarihi*, San 3, s. 53-59.

malzeme ve para tedarik etme çalışmalarından etkilense de, Emirliğin kaderini etkileyen asıl önemli olay Rusya'da meydana gelen ve tüm dünyayı önemli ölçüde etkileyecek olan Şubat ve Ekim İhtilalleri ile ortaya çıkan Bolşevik İhtilalı olmuştur. Çünkü hem Emîr'in Çarlık Hükümetini sona erdiren yeni hükümet ile dengeleri tekrar kuramayıp bağımsızlık hareketine girişmesi, hem de Bolşeviklerin Ceditçileri kullanarak Emîrliği devirme istekleri tüm dengeleri alt üst etmiştir.

Şubat ihtilalı haberi Buhâra'ya ulaştığı zaman Buhâra'nın Kagan denilen ve Rus elçiliğinin bulunduğu mevki de Rusların, Rus vatandaşı Müslümanların ve Avrupalıların katıldığı sevinç gösterileri meydana gelmiştir. Bu gösterilerde ihtilalın önemi ve geleceğe etkisi hakkında konuşmalar yapılıyor, zalim idarenin bitmesinden duyulan memnuniyetler ifade ediliyordu. Bu gelişmeler Rus temsilciliği memurlarını son derece rahatsız etse de, Rusların desteği ile varlığını sürdüren Buhâra yönetimini daha çok korkutmuştur. Buhâra yönetimi bunun üzerine ilgili mevkiye görevliler gönderilerek Buhâra halkının bu gösterilere katılımını yasaklamıştır. Aynı'nin ifadesi ile Yaş Buhâralılar kazan gibi kaynamakta, hükümetin tedbirleri ise kaynayan kazanı kapakla kapatmak gibi yararsız bir hareketten ileri gidememektedir. Zira Yaş Buharalılar bu olayı duyar duymaz Feyzullah Hoca'nın evinde bir teşkilat meydana getirmiş ve bu teşkilatın şehrin bir çok noktasında temsilcilik açmasını sağlamışlardır. Bu faaliyetler neticesinde 10-15 gün içinde Yaşlar şehirde ciddi bir güç haline gelmişlerdir.⁷

Yaş Buharalılar zaman geçirmeden Petrograt'a bir mesaj göndererek yeni yönetime bağlılıklarını dile getirmişler ve yeni rejimin Yaşların uzun zamandan beri beklediği reformların yapılması gerektiğini dile getirerek, yeni oluşan yönetim sayesinde Emîrlik yönetimini ortadan kaldırmayı düşünmeye başlamışlardır. Yaş Buharalılar Şubat İhtilalı'ni bir fırsata dönüştürmeyi düşünmeye ve yeni rejime bağlılıklarını bildirdiği sıralarda Emîr yönetiminden de karşı atak gelmiş ve Emîr de Taşkent yolu ile geçici hükümete tebrik mesajları göndererek, Buhâra ve Rusya arasında süregelen geleneksel ve dostane ilişkilerin devamını sağlamaya çalışmıştır.⁸

⁷ Sadrettin Ayni, *Buhâra İnkılabı Tarihi İçin Materyaller*, SSSC Halklarının Merkezi Neşriyatı, Moskova 1926, s.139. Gizli çalışma prensibine göre meydana getirilen merkezi komitede; Abdulvahit Burhanov (Reis), Fıtrat (serkatip), Osman Hocayev (Hazineçi), Muhitin Rifat, Musa Sadıkov, Ata Hocayev, Ahmetcan Abdusaidov, Feyzulla Hocayev gibi üyelere oluşuyordu. Bkz., Feyzullah Hocayev, *Buhâra İnkılabının Tarihiğe Materyaller Feyzullah Hocayev Hayatı ve Faaliyeti Hakkında Yeni Mulahazalar*, Yay. Haz., D. A Alimova, Fen Neşriyatı, Taşkent 1997, s. 82.

⁸ Seymour Becker, *Russia's Protectorates In Central Asia (Bukhara And Khiva 1865 1924)*, Routledge-Curzon, Newyork 2004, s. 242.

Dostane ilişkilerin devam ettirilmesi yanında Çarlık yönetiminin başına gelenlerin kendi başına gelmesini engellemek için yeni yönetimle iyi geçinmeye çalışmıştır. Siyaseten bir anlaşma zemini meydana getirmenin ıslahatlar yapma yolundan geçtiğine inanıldığı için geçici hükümete her türlü ıslahata hazır olduğuna dair bir telgraf yollandı. Bu telgrafa cevap olarak yollan iki telgrafta Yaşların ve Buhâra halkının taleplerinin yerine getirilmesi gerektiği geçici yönetim tarafından dile getirilince Buhâra yönetim çevrelerinde önemli gündem maddesi yapılacak olan ıslahatlar olmuş, gerekli ıslahatların yapılacağı değişik fırsatlarda Emîr tarafından dile getirilmeye başlanmıştır.⁹

Şubat İhtilali ile Yaş Buhâralılar'ın Ruslar ile açıktan açığa temasa geçmesi ve Rusların Emîr yönetimi yerine Yaşların tarafını tutması Yaşların bir tehdit olarak algılanmasına ve Emîr ile Yaşların arasındaki köprülerin atılmasına neden olmuştur. Bu tarihten sonra Emîrlik yönetimi Yaşlara karşı daha sert bir politika gütmeye ve onları sindirmeye yönelik uygulamalara başvurmaya başlamıştır.

Buhâra Hükümeti, ıslahatları Yaşların isteklerine cevap vermekten ziyade, Rus baskılarından kurtulmak ve Ruslar ile ilişkilerini düzeltmenin bir aracı olarak gördüklerinden dolayı metnin hazırlanışı sürecinde reformistleri devre dışı bırakarak Rus yetkililerden biri olan Miller ile birlikte çalışmıştır. Emîr ve Kuşbegi Nasrullah bazı ıslahatlar yapılmadıkça, geçici Rus Hükümeti, işçiler ve askerlerin Buhâra Emîrliği'ni ortadan kaldıracığına, bu yüzden de bazı ıslahatların yapılması gereğine inanmışlardır. İslahat işleri ile kuşbegi uğraşmış ve ıslahatlara karşı olan bazı ileri gelen devlet adamları ile görüşme lüzumu görmeksizin çalışmalarını yürütmüştür. Bu zaman zarfında Yaşlar dışında halk arasında da bir ıslahat beklentisi ortaya çıkmış, her yerde bu konu konuşulur olmuştur. Halk arasındaki olumlu olumsuz tartışmaların yanı sıra devlet üst rütbeli memurları arasında da tartışmalar olmuştur. Meselâ Kazikelan Burhaneddin ve Nizamettin Urgenci gibi yöneticiler ıslahat isteyenlerin ağır cezalara çarptırılması, sürgüne yollanması hatta birkaçının öldürülmesi ile ıslahat probleminin çözüleceğini beyan etmişlerdir. Bu olaylardaki sorumluluğu kuşbegiye atmışlar ve kuşbeginin de Ceditçi olduğu için yapılan ıslahatlar ile hükümeti Yaşlara teslim edeceğini iddia etmişlerdir. Halk arasında da *Hürriyet*

⁹ Bu telgrafta; "Rusya'nın mandası olan Buhâra da adaletten yoksun bir halkın varlığının yeni anlayış ile bağdaşmadığı" ifadesi yer almakta idi. Bkz., Becker, *a.g.e.*, s. 242. Bu yaklaşım ile geçici hükümet ezilenlerin yanında gözükererek Çarlık döneminden kalan Buhâra - Rus ilişkilerinin eskisi gibi olmayacağını hissettirmiştir. Zira ileriki tarihlerde Buhâra ezilmiş olarak ifade edilen grupların yardımı ve iş birliği ile ortadan kaldırılacaktır. Bu ifade bu sürecin başlangıcı olması dolayısıyla önem arz etmektedir.

*nedir? Kadınların yüzü açılacak, çocuklar kâfir okullarında okuyacak müftü ve kadı ve bütün şeriat kaybolacak gibi sözler yayılmaya başlamıştır.*¹⁰

Kadimcilerin bu propagandalarına karşılık Yaşlar da Rus temsilcisi Miller vasıtası ile taleplerini dile getirmişlerdir. Bu talepler, Emîr ve beglerin yanında halk temsilcilerinin de bulunması, şeriatın hükmü dışındaki vergilerin kaldırılması, okul ve yayın özgürlüğü ve Emîrin yanında bulunan tutucu ve gerici yöneticilerin görevden alınmasından ibarettir.¹¹

Tüm bu gelişmeler ileride ortaya çıkacak olan büyük olayların habercisi gibidir. Bir tarafta, Rusya'da Şubat İhtilali neticesinde kurulan geçici hükümet ile alt üst olan siyasi dengeyi tekrar sağlamaya çalışan Emîr, bir tarafta reformları gerçekleştirmek için Ruslar ile işbirliği yapmaktan çekinmeyen Yaşlar, bir tarafta ise reformları ve bu süreci ortaya çıkaran tüm gelişmeleri kendilerine tehdit olarak gören yönetici sınıf, diğer tarafta ise kısmen Ceditleri, ağırlıkta ise Kadimcileri destekleyerek ortada kalan halk vardır. Tüm bu kesimlerin kaderini belirleyecek olan olaylar çok kısa bir zaman diliminde ortaya çıkıp gelişse de sonuçları yıllarca bölge insanının hayatında derin izler bırakmıştır. Buhâra tarihinde köklü değişimlere sebebiyet verecek olan olayların başlangıcında ilk adımı Emîr atmış ve merakla beklenen İslahat Fermanı'nı yayınlayarak süreci başlatmıştır.

Herkesi beklenti içine sokan İslahat Fermanı nihayet 6 Nisan 1917¹² yılında Âlim Han, Kuşbegi Nasrullah, Rus temsilciler ve devlet ileri gelenlerinin hazır bulunduğu bir törenle ilân edilmiştir. Farsça kaleme alınıp Kazi Şerifcan tarafından okunmuştur.

İslahat Fermanı'nın geneline bakıldığı zaman, monarşi ile yönetilen bir devlet için, meclis açılması ya da yönetimin yetkilerinin sınırlandırılması gibi maddeler radikal kararlar gibi gözükse de, ilgili maddeler bu meclisin nasıl çalışacağı, yetkilerinin neler olacağı, yönetimin yetkisinin sınırlandırılmasının nasıl yapılacağı gibi sorulara cevap veremediğinden dolayı somut olarak bir anlam ifade etmemiştir.

Ayrıca çarlığın yıkılışı ile bozulan Rus – Buhâra siyasi dengelerinin yeniden sağlanmasına yönelik, Ruslar ile ticaretin artırılması ve Rus tutukluların ser-

¹⁰ Ayni, *a.g.e* .s. 144.

¹¹ Feyzulla Hocayev, *a.g.e*, s. 85.

¹² Bu tarih farklı kaynaklarda farklı şekilde verilmiştir. Meselâ, Hocayev, *a.g.e*, 28 Cemazeyilahir 1335 tarihini verirken, Ayni, *a.g.e*, s. 27 Cemazeyilahir 1335 tarihini vermektedir. Muhammed Şarif Sadr Ziya, *Ruzname*, Yay. Haz. Adward A. Allworth, The Personal History of A Bukhara İntellektual, Brill Leiden – Boston 2004 eserinde, 29 Cemazeyilahir 1335 olarak verilmiştir.

best bırakılması gibi maddelerden de, İslahat Fermanı'nın hazırlanış amacının sadece ıslahat yapmaktan ibaret olmadığı, Rusya ile bozulan siyasî dengeleri tekrar kurmaya yönelik bir operasyon olduğu anlaşılmaktadır.

Tüm bu olumsuz yanlarına rağmen İslahat Fermanı'nı, Emîr'in kendi yetkilerinin sınırlandırılmasını ve hazinenin kontrol edilmesini kabul etmesiyle bir iyi niyet, ilim ve terakkiye atıfta bulunup matbuatı serbest bırakıp Ceditle- rin hareket alanı genişletmesi ve Emîr'in Ceditçilik hareketine temelde karşı olmadığına ipuçları içermesi açısından da tarihi bir vesikadır.

Bu tartışmalar devam ederken tüm dengeleri alt üst edecek ve fırtına ön- cesi sessizliği bozup tüm grupların kaderini derinden etkileyecek olan gös- terinin hazırlıkları hız kazanmaya başlamıştır. Çünkü aleni bir gösterinin ya- pılıp yapılmaması konusunda önceden beri süre gelen tartışmalar Fıtrat ve Osman Hoca'nın ısrarlı tutumları sayesinde bitirilmiş, gösterinin 8 Nisan da yapılmasına karar verilerek hazırlıklara başlanmıştır.¹³ Bu gösteri aslında Is- lahahat Fermanı'ndan ziyade Şubat İhtilali'nin ortaya çıkardığı heyecanın etkisi ile Yaş Buharalılarının gizli olarak yürüttükleri faaliyetlerini artık açıktan yapıp gövde gösterisi yapma düşüncesinden kaynaklanmıştır.

Şubat İhtilali ve İslahat Fermanı'nın ortaya çıkardığı heyecan ile tabiri ca- izse kazan gibi kaynamakta olan ve bir şekilde kendilerini ifade etme ihtiyacı duyan Yaşların hareketini doğal olarak hükümet de yakından takip etmiştir. Fakat hükümet yetkilileri olayları kontrol edecek adımlar atma yerine, kendi pozisyonlarını nasıl korurum telaşına düştükleri için olayları kontrol etme basiretinden uzak görünüyorlardı.

Meselâ Kuşbegi Nasrullah tıpkı bu makama gelmesine sebep olan Şii-Sün- ni olayları gibi bir olayın çıkmasından korkuyor, böyle bir kargaşanın kendisini koltuğundan edeceğini sanıyordu. Zira muhaliflerinin de böyle bir olayın or- taya çıkmasını fırsat olarak kullanacaklarını bildiğinden, bu gösteriye karşı bir tutum sergiliyordu. Nihayetinde 8 Nisan 1917 Bereket Mağazası ve civarında toplanan gruplar kent merkezine doğru yürüyüşe geçmiştir. Gösteri bayrak- sız olarak başlamasına rağmen Nogay Sarayı mevkiine geldiklerinde bir grup gösterici kızıl bayrak açmıştır.¹⁴ Bunun üzerine kontrolden çıkan kalabalık,

¹³ Hayit'in, Feyzullah Hocayev, *Buhâra İhtilali Tarihine Dair Materyaller*, Taşkent 1926 eserinden naklettiği bilgiye göre göstericilerin sayısı başlangıçta 1000 kişi olup, daha sonraki katılımlar ile bu sayı 7000'e çıkmıştır. Hayit, *a.g.e.*, s. 260.

¹⁴ Kızıl bayrak açılıncaya kadar bu yürüyüş siyasî açıdan nötrdür. Çünkü gösterideki amaç Emîr'e teşekkür edip yayınlanan fermanın uygulanmasını sağlamaktır. Fakat kızıl bayrağın açılması hareketi siyasî açıdan taraf haline getirmiş ve gösterinin Çarı tahtından eden Rusya'daki hare- ket ile aynı şekilde algılanmasına sebep olmuştur. Zaten kontrolsüz gelişen olayların çığırın- dan çıkması bu gelişme ile olmuştur. Çünkü taşınan pankartlarda tehdit gibi algılanan kızıl

uyarılarına rağmen daha önce toplanmış olan kızıl bayrakları alarak göstericiler arasına dağılmışlardır. Göstericilerin geçtiği yerlerde halktan da katılımlar olmuş, Buhâra'daki Özbek, Tatar, Tacik, İranlı, Kafkaslı ve Yahudi gibi tüm etnik gruplar tek bir bayrak altında toplanmış gibi hareket etmişlerdir.¹⁵

Kızıl bayrakların açılması ve Buhâra'daki tüm etnik grupların ortak bir şekilde hareket etmesi, Emîr'e karşı olmayan bu gösterinin "Yaşasın Emîr kurtarıcımız" sloganına rağmen, hükümet tarafından bir tehdit olarak algılanmasına sebep olmuştur. Tüm bu olumlu beyanlara rağmen göstericiler bir tehdit unsuru olarak algılanmıştır. Zaten Kadimciler de olaylardan hoşnut değillerdi ve uzaktan izledikleri olaya müdahil olmak için bahane arıyorlardı.

Zira Kadimcilerin başını çeken Burhaneddin ve devlet kademelerinde bulunan bazı görevliler, farklı begliklere mektuplar ve adamlar göndererek, tanıdıklarını meydana gelecek olaylara karşı hazırlıklı olmaya davet etmişlerdi. Yaşların gösterisi başladığı sıralarda Kadimcilerde toplanmaya başlamış bazı kişiler, *Ey Müslümanlar din elden gitti, şeriat bitti. Eşleriniz yüzlerini açacak ve kız-larımızın namusuna tecavüz edecekler, tüm çocuklarımızı kafir yapacaklar. Ey iman ehli Müslümanlar! dinin imanın şeriatın muhafazası için gayret ediniz ve gazaya hazır olu-nuz. Ceditler bayrak açıp gittiler cenab-ı aliyi ortadan kaldıracaklar. Yolarına çıkan kadımların çarşaflarını çıkarmaktalar* gibi söylemler kullanarak halkı galeyana getirmeye çalışmışlardır. Kısa sürede bine yakın kişi toplanmış ve bu grup harekete geçtikten sonra yollarına çıkan dükkân ve esnafı da zorla kendi gruplarına katmıştır.¹⁶ Ceditlerin istekleri Kadimciler tarafından dine karşıymış gibi gösterilmeye çalışılmıştır. Yapılan propaganda öğlesine etkili olmuştur ki, çıkan olaylardan sonra Kagan'a sığınan Ceditçilerin yönetim ile bir anlaşma sağlanması için gönderdikleri elçilik heyeti halk tarafından linç edilmek istenmiştir. Halkın galeyana getirilmesinde dini duygular Kadimciler tarafından suiistimal edilmiştir. Olaylar sırasında Kazikelan ile görüşen Ceditçileri linç etmeye çalışan kalabalığa, *Ey Buhâra ehli, Emîrinizin azledilip ülkenize cumhuriyet ve hürriyet gelmesini istiyor musunuz?* Sorusuna; toplanan göstericiler, *Biz bunların hiç birini istemiyoruz, İslam ülkesinin hürriyete kavuşmasını istiyoruz. Muhammed dininden vazgeçmiş değiliz* diyerek cevap vermişlerdir.¹⁷ Oysa ki Ceditçiler İslam karşıtı bir mefkureye sahip değillerdi.

bayrak dışında İslahat Fermanına aykırı başka hiçbir slogan yoktu. Sloganlar; Yaşasın Emîr kurtarıcımız", "yaşasın hürriyet, anayasa, basın hürriyeti ve okulların bağımsızlığı" gibi ifadelerden ibaretti. Bkz., Hayit, Türkistan Devletlerinin..., s. 260.

¹⁵ Ayni, a.g.e, s, 165.

¹⁶ Ayni, a.g.e, s 168.

¹⁷ Muhammed Ali Belcuvani, *Tarih-i Nefe-i*, Yay. Haz. F.R Ergeşev- R.E Halikova, Akedemiya Neşriyatı, Taşkent 2001, s. 48.

Buhâra dahilinde birbirine karşı iki grup meydana gelip, olaylar bu noktaya ulaşınca Emîr, Yaşların dağıtılması emrini vermiştir. Askerlerin geldiğini gören bir kısım Yaşlar hemen kaçmaya başlamışlardır. Geri kalanlar da ya asker ve Kadimciler ile çatışmış ya da kaçmışlardır. Nitekim çatışanlar da kaçma yolunu seçerek bir kısmı şehrin muhtelif yerlerine dağılarak saklanmışlardır. Bir kısmı da Rus kontrolünde olan Kagana doğru kaçmışlardır. Bu olaydan sonra meydan Kadimcilere kalmış ve onlar da beş kişilik bir heyeti saraya görüşme için göndererek dağılmışlardır. Bu heyet sarayda bayrak açıp Emîr'e kaşı gelenlerin asi ve bunların katlinin helal, mallarının da mubah olduğunu ifade eden bir fetva hazırlamışlar ve bu fetvayı da müftülere imzalatmışlardır. Ayrıca Yaş Buharalılardan tutuklanacak olanların isimlerinin yazıldığı bir de liste hazırlanmıştır. Kuşbegi Nasrullah görevinden azledilerek Nizameddin Divanbegi kuşbegi ilân edilmiş ve Ceditçilerin malları müsadere edilmiştir.¹⁸

Bu şekilde sona eren gösteri Yaşlar ile hükümetin bir daha anlaşma zemini meydana getirmelerini imkânsız hale getirmiştir. Bu olaydan sonra her kesim kendi pozisyonunu almaya başlamış ve Buhâra'daki bu kesimler arasında kesin ayrışmalar yaşanmaya başlamıştır. Fermanın uygulanma şansını ortadan kaldırdığı gibi hükümetin tamamıyla Kadimciler ile iş birliği içine girmesine ve Yaşları ortadan kaldırılması gereken bir grup olarak algılanmasına neden olmuştur. Öte yandan barış umudu kalmayan Yaşlar da tüm güçlerini Emîr'i devirmeye ve Ruslar ile iş birliği yapmaya yönelmişlerdir. Böylece mevcut dengeler bozulmuş ve yeni saflar ve birliktelikler kurulmuştur ki Buhara Emirliği'nin bundan sonraki kaderini bu yeni oluşan konjonktür belirleyecektir.

Yaş hareketi Buhâra'dan sürüldükten sonra siyasal anlamda örgütlenmeye çalışmıştır. Buhâra Emirliği'nin bağımsızlığını kazanmasına sebep olacak Yaş - Rus ittifakından sonra Feyzullah Hoca hareketin liderliğine getirilmiştir. Daha önce kurulmuş olan gizli komite yerine Feyzullah Hocayev başkanlığında bir ihtilal komitesi meydana getirildi. Bu komite amaçlarına ulaşmak için Ruslar ile temas kurmuş ve propaganda çalışmalarına hız vermiştir.¹⁹

Buhara Emirliği'nin Bağımsızlığını Kazanması

Buhâra Emirliği'nin bağımsızlığını kazanması Bolşeviklerin Yaş Buharalılar ile ortaklaşa giriştikleri bir saldırının başarısızlığa uğramasından sonra olmuştur. Bu süreçte Bolşeviklerin Taşkent'teki yönetimi ele geçirmeleri ve Yaşların Bolşevikler ile işbirliği yapmaları önemli rol oynamıştır.

Buhâra'nın tamamıyla işgal edilmesi Rus yöneticilerinin gündeminden hiçbir zaman düşmemiştir. Rus İngiliz rekabetinin bir eseri olan yarı bağımsız

¹⁸ Ayni, *a.g.e*, s. 171. Belcuvani, *a.g.e*, s.50.

¹⁹ Hocayev, *a.g.e*, s. 124.

Buhâra Emîrliği, Rusya'nın Afganistan ile doğrudan ticareti ve Hint Denizi'ne ulaşmasında bir engel teşkil ediyordu. Rusya, Buhâra'yı Hokand Hanlığı gibi tamamen ortadan kaldırıp bir vilâyeti yapmak için askeri ve siyasî güce de sahipti. Fakat İngiliz faktörü böyle bir dengenin kurulması zaruriyetini ortaya çıkarmıştır. Tüm bu tartışmalar devam ederken hem Rusya'nın hem de Buhâra'nın kaderini derinden etkileyecek olan I. Dünya Savaşı başlamış ve Ruslar niyetlerini bir kez daha ertelemek zorunda kalmışlardır.

Gerek I. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı zor şartların Rusya'daki dengeleri alt üst etmesi, gerekse Yaş Buharalılar hareketinin siyasî bir harekete dönüşmesi ve bu iki unsurun birleşerek Emîrlik yönetimine son vermek için işbirliği yapması, Buhâra Emîrliği'nin bağımsızlığına kavuşmasına neden olmuştur.

Şubat İhtilali'nden sonra Türkistan topraklarındaki aydınların siyasî faaliyetleri hız kazanmasına karşın Buhâra'daki aydınlar Rusya genelindeki bu faaliyetlere fazla ilgi göstermediler. Çünkü Kazan, Kırım, Taşkent ve Kafkasya gibi doğrudan Rus Devleti'ne bağlı olan bu topraklarda yaşayan aydınların Ruslara karşı millî nitelikli siyasî hareketlere hız vermesine karşın, Rusya'ya doğrudan bağlı olmayan Buhâra topraklarındaki aydınlar Ruslardan ziyade Emîrlik yönetimine karşı faaliyetlerine hız vermeye başladılar.

Çünkü bu İhtilalin ortaya attığı özgürlük ve eşitlik gibi kavramlar Yaşların mücadelelerinin gayeleri ile uyduğundan, Yaşlar hareketini kolayca etkilemiş ve Yaşların zamanla bu İhtilalin rüzgarına kapılıp başlangıcından farklı bir şekle bürünmesine neden olmuştur. Bu yönleri ile ihtilal Yaşlar hareketi için bir dönüm noktasıdır. Meselâ Abdullah Bediri ismindeki bir Ceditçi tarafından yazılan ve 1919 yılında Yaş Buhâralılar komitesi tarafından yayınlanan bir kitapçıkta, Rusya'daki devrime atıfta bulunarak aynı devrimin Buhâra'da da gerçekleşmesi gerektiği savunulmuştur. Yaşların söylemlerinin sertleşmesini ve sınıfsal farklılıklardan bahsedilmesini göstermesi açısından bu eser çarpıcı bir örnektir.

Yaş Buhâralılar kimler? Adlı kitapçıkta şu ifadelere yer verilmektedir:

“Biraderler şu iki yıl içinde meydana gelen olaylardan haberiniz var. Rus halkı kendi zalim padişahlarını tahttan indirip memleket idaresini kendi ellerine aldılar. Rusya halk tarafından seçilen yöneticiler tarafından idare edilmektedir. Hâlihazırdaki halk hükümeti ülkeyi adalet ve doğruluk üzere yöneterek, tüm zavallılar ile ezilmişleri ve bunların haklarını korumaktadırlar. Şimdi biz Buhâralılar da Ruslar'dan ibret alıp kendi memleketimizde böyle bir idareyi kurabilmek için tereddüt etmemeliyiz. Bu işi yapmak için uğraşan ve tereddüt

etmeyen kişiler yani Yaş Buhâralılar'a bel bağlayıp onlara yardım etmek gerekir. Onların amaçları gerçekleştikten sonra halihazırda kanlarımızı içip etlerimizi yiyenlerin zulmünden kurtulacağız.”²⁰

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Yaş Buharalılar birinci öncelik olarak Âlim Han'ı devirmeyi amaçlamaktadırlar .

Yukarıda izah edilen gösteri sırasında dağıtılan Yaşların büyük bir kısmı çoğunlukta Rusların bulunduğu ve Rus komiserliğinin de bulunduğu Kagan'a kaçmıştır. Şehirde saklananlar da bir süre sonra gizlice Kagan'a geçerek burada Şura-i İslam adında bir teşkilat meydana getirmişlerdir. Bu teşkilatın birinci görevi tutuklanan Yaşların kurtarılması olup bu iş için başvurabilecekleri tek mercii de Rus elçiliği idi ki, onlar da bu şekilde davranarak Rus elçiliğinden tutuklu Yaşların serbest bırakılması için Buhâra yönetimine baskı yapmalarını istemişlerdir.²¹ Olayların bu şekilde gelişmesi Yaşlar ile Rusların ortak hareket etmesine zemin hazırlayarak Buhâra Emîrliği'nin kaderinin değişmesini sağlayan olayların da temelini atmıştır. Buhâra cephesinde bunlar yaşanırken Rusya cephesinde de siyasî manada önemli gelişmeler meydana gelmiştir.

Buhâra Emîrliği'nin ihtilalden sonraki kaderini büyük ölçüde etkileyen merkez Moskova'dan ziyade Taşkent olmuştur. Çünkü Buhâra'ya yönelik askeri ve siyasî harekâtların hareket noktası Türkistan Genel Valiliği'nin merkezi olan Taşkent şehri olmuştur. Bu nedenle Taşkent'te meydana gelen siyasî gelişmeler, Buhâra Emîrliği'nin kaderi açısından Petesburg yada Moskova'da meydana gelen olaylar kadar ehemmiyet kesp etmiştir.

Şubat İhtilali sonrası kurulan geçici hükümetin Taşkent'te yönetim alanında yaptığı ilk teşebbüs, Türkistan Genel Valisi Kuropatkin'in tutuklanarak yerine, Sadri Maksudi, Muhammed Tanışbayev gibi Türklerin de bulunduğu ve başkanlığını Şçepkin'in yaptığı 9 üyeli Geçici Hükümet Komitesi'ni atama-

²⁰ Abdullah Bediri, *Yaş Buhâralıklar Kimler*, Yaş Buhâralıklarning Moskov Kemiteti Yayınları, Moskova, 1919, s. 7-8. Çıkan İhtilalin Ceditleri etkilemesine bir örnek de Uluğ Türkistan gazetesinde yayınlanan bir yazı dizisinden verilebilir. “İngiliz ve Rus rekabeti sayesinde yarı bağımsız olarak kalmayı başaran Buhâra'da bu inkılaplar acaba İhtilalin etkisi ile diğer milletler gibi bağımsızlık hareketine girişecek mi? Buhâra bu fırsattan istifade edebilecek mi? Hor görülen halk Buhâra Hükümetinden bin kat daha güçlü olan Nikola Hükümeti'nin ortadan kaldırılışından ibret alıp Hanlık yönetimine karşı harekete geçecek mi? Dayak ve baskı Hükümetinden kurtulma çarelerine bakacak mı.....?” Sorularına cevap aranan bu yazıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Rusya'da çıkan ihtilaller Emîrlik karşıtı cephenin güçlenmesine neden olmuş bu da Yaş Buhâralılar hareketinin siyasallaşmasına neden olmuştur. Bkz., *Uluğ Türkistan*, 12 Ocak 1917.

²¹ Ayni, a.g.e, s. 194.

sıdır. 7 Nisan 1917 yılında atanan komite üyeleri ve başkan kısa bir süre sonra görevden alınarak yerine V.P Nalivkin başkanlığında yeni bir ekip atanmıştır. Bu karışıklıklara ek olarak Taşkent'te yaşayan Ruslar siyasî teşkilatlarını oluşturarak, üç gruptan oluşan Rusları, İşçi, Asker ve Köylü Temsilcileri Sovyeti adı altında birleştirdiler. Bu iki gruplar arasında tıpkı Rusya'da olduğu gibi siyasî mücadele yaşanmış, Bolşevik İhtilalini takiben 11 Kasım'da F. İ. Kolesov liderliğindeki Rus komünistleri Taşkent'teki iktidarı da ele geçirmişlerdir. Böylece Türkistan Sovyet Komiserliği ilân edilmiştir.²² Taşkent'te komünistlerin iktidarı ele geçirmesinin Rusya'daki genel durum ile yakın ilgisi vardır. Şubat İhtilali sonucu kurulan geçici hükümet ömrünü yaklaşık bir yıl gibi kısa bir süre zarfında tamamlayarak yerini Ekim İhtilali ile kurulan Bolşevik Hükümetine bırakmıştır.

Çarlığı sona erdiren bu ihtilalci olaylar Buhâra Emîrliği'ndeki Yaşlar grubunu da fikri manada etkilemiştir. Özellikle gösteri sonrası Yaşların büyük bir kısmının Buhâra'dan sürülerek Taşkent'e gitmek zorunda kalmaları ile monarşik Emîrliğin, devrimin eşitlik ve özgürlük kavramlarının doğal düşmanı olması, Yaşlar grubunun ihtilalci gruplardan etkilenmesini kolaylaştırmıştır. Buhâra'da bir işçi sınıfının olmamasına rağmen ihtilalci hareketlerin taraftar bulması, Yaşların sınıf mücadelelerinden ziyade Emîri devirme isteğine yoğunlaşmasından kaynaklanmıştır.

Oysaki ihtilalin eşitlik ve adalet söylemlerine rağmen Rusların Türkistan halkına bakışında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Meselâ, 17 Nisan 1917 tarihinde Türkistan Müslümanları Kongresi'nde Türkistanlıların, hükümet encümeninin Türkistanlılardan teşkil edilmesini istemeleri üzerine İşçi, Asker ve Köylüler Şûrası temsilcisi Nikora'nın cevabı gayet manidardır. İlgili cevapta; *İhtilâl, Rus ihtilâlcileri, Rus işçileri ve Rus askerleri tarafından gerçekleştirildi. Bunun için Türkistan'da kuvvet ve idare bizim elimizdedir. Yerli halk kendisine verdiğimizle yetinmelidir.*²³ ifadelerini kullanmıştır. İhtilal sonrası Buhâra'da meydana gelen seçimde de Rus vatandaşı Müslümanların seçime katılımı engellenmiş olduğundan tepkilere sebep olmuştur. Miller'in Türkistan Genel Valisi'ne yolladığı telgrafta halkın itirazının Ruslar ile eşit sayılmamalarından kaynaklandığı yazılmaktadır.²⁴

Tüm bu olumsuzluklara rağmen olayların gelişimi Yaş Buharalıları Ruslar ile işbirliği yapmaya sürüklediği gibi aynı zamanda hareketin halk tarafından

²² Erşahin, *a.g.e.*, s. 93.

²³ Hayit, *a.g.e.*, s. 226.

²⁴ H. Sadıkov, *Ozbekistanning Yengi Tarihi: Türkistan Çar Rusiyesi Mustemlekeçılığı Devride, C. I, Şark Neşriyatı, Taşkent 2000, s.443.*

daha fazla desteklenmesine de yardımcı olmuştur. Yaş Buharalıların darmadağın oldukları bir esnada kendilerini toparlamak için kurdukları Şurayı İslam Teşkilatı dönemin önemli kişilerinden oldukça rağbet görmüştür. O dönemde yayınlanan bir gazetenin haberine göre; müderrislerden Hacı Abdurrahim, Vahidcan Mahdum, Abdullah Hocayof ve teşkilata tek başına 10 bin som bağışta bulunan meşhur milyoner Muhittin Mansurov bu teşkilatın kurucuları arasında yer almaktadır.²⁵

Olaylar Buhâra Hükümetinde de değişikliklere neden olmuştur. Meselâ olayların bu noktaya ulaşmasında sorumlu tutulan Nasrullah Kuşbegi koltuğundan olmuş, yerine Divanbegi Nizameddin kuşbegilik makamına getirilmiştir. Yaşlara karşı muhalefette başı çeken Molla Kamer de tutuklanarak hapse atılmıştır.²⁶

Bu gösteri ve sonrasında çıkan olaylar Islahat Fermanı'nın çıkmasında oldukça etkili olan Miller ve Şolke'nin geçici hükümet tarafından da anti devimci olarak değerlendirilip görevden alınmasına ve Buhâra'dan gönderilmelerine ve Rusları, Emîrliğe karşı tutumlarının daha da sertleşmesine neden olmuştur. Çünkü içinde iki Rus üyenin de bulunduğu bir komisyonun Buhâra'ya gidip çıkan olayları soruşturması neticesinde gösteri sonrası yakalanan ve içlerinde Sadrettin Ayni, Mir Baba ve Mirza Nazirullah gibi şahısların bulunduğu Yaşlara işkence yapıldığı ortaya çıkmıştır. İşkencelere dayanamayıp ölen Mirza Nazirullah'ın haberi ve işkenceye uğramış olanların fotoğrafları²⁷ Yaşlar ile arası iyi fakat Emîrlik yönetimi ile arası kötü olan Rus yönetimini de harekete geçirmiştir. Fakat Rusların, Miller'i görevden uzaklaştırmasının asıl sebebi Yaşların işkence görmesi değil, geçici hükümete karşı oldukları için Buhâra'daki karışıklıklara göz yumarak geçici hükümeti zorda bıraktıklarına dair Rus idaresinde oluşan kanıdır. Çünkü karışıklıklara Buhâra'daki Rus askerleri değil Semerkand'dan gelen askerler müdahale etmiş ve olayları yatıştırmıştır. Çarlık rejiminin devrilip İhtilalin gerçekleştiği böyle hassas bir dönemde ortaya çıkan kargaşa Türkistan Genel Valiliği'ndeki Rus idareciler tarafından tehlikeli ve kasıtlı bir hareket olarak değerlendirilmiş Miller ve Şolke görevden alınarak Buhâra dışına yollanmışlardır.

Şubat İhtilali sonrası kurulan geçici Hükümetin Türkistan Genel Valisi Kuropatkin'i tutuklayarak yerine, Geçici Hükümet Komitesi'ni atmasıyla 7 Nisan 1917 tarihinde Taşkent'teki çarlık yönetimi resmen sona ermiş oldu.

²⁵ "Buhâra Ahvali", *Uluğ Türkistan*, S. 1, 25 Nisan 1917. Bu haberde, Yaş Buharalılar'ın düzenledikleri gösteriden sonra meydana gelen olaylar konu edinmiştir.

²⁶ *Uluğ Türkistan*, "a.g.h", s.y.

²⁷ *Uluğ Türkistan*, "a.g.h", s.y.

Fakat Rusya'da meydana gelen siyasî gelişmelere bağlı olarak Taşkent'te de geçici hükümet ile Ekim Devrimi'ni gerçekleştirecek olan Bolşevikler arasında iktidar mücadelesi devam ediyordu. Bolşevik İhtilali'ni takiben 11 Kasım'da F. İ. Kolesov liderliğindeki Rus komünistleri Taşkent'teki iktidarı da ele geçirmişlerdir. Fakat asıl sorun Taşkent'teki Bolşevik iktidarı değil, İhtilali gerçekleştiren Lenin'in Buhâra ve Hive hanlıkları hakkındaki düşüncelerinin değişmesidir. Zira Lenin ihtilal gerçekleştirilmeden önce Buhâra ve Hive'deki Rus varlığını diğer emperyalist ülkelerin kolonileştirme siyaseti ile eş değer tutuyor, hanlıkların bağımsız olmalarına dair beyanlarda bulunuyordu. Fakat geçici Hükümetin Bolşevikler tarafından devrilmesi ile, hanlıklar için olumsuz işaretler ortaya çıkmaya başlamıştır. İhtilalden üç ay gibi kısa bir süre geçtikten sonra Sovyet Rusya'nın gönüllü bir federasyon olacağı ve self determinizm ilkesinin karşıt devrimcilerin işine yarayacağına dair ifadeler kullanılmaya başlanmıştır. İşçiler ve çiftçilerin kendi kaderlerini ellerine alarak yönetimde hak sahibi olması gibi fikirlerin ortaya atılması doğal olarak Emîrlik rejiminin tehdit olarak kabul edilmesi anlamına geliyordu.²⁸ Bu tutum da gelecekte Buhâra Emîrliği'nin kaderini belirleyecek olayların temelini teşkil etmiştir.

Rusya ve Taşkent'te meydana gelen siyasî gelişmeler ile Buhâra'da meydana gelen olaylar Emîr karşıtı hareketlerin aynı amaç doğrultusunda ortak bir noktada birleşmelerine olanak vermiştir. Bir tarafta Sovyet Rusya'nın gönüllülük esasına dayalı federalizmi ve bunun için Emîrin devrilmesi gerektiğine inanan Bolşevikler, bir tarafta ise Emîre karşı oldukları için dağıtılan Yaş Buharalılar vardır. Mevcut konjonktür doğal olarak bu iki grubun ortak hareket etmesine neden olmuştur.

Yapılacak olan bir iş birliği her iki cenahın da yararına gibi görünse de, komünizmin yerleşmesi ile bu iş birliğinin Ruslara daha çok yaradığı ortaya çıkmıştır. Yaşların o gün için içine düştükleri durum "Suya düşen yılanı sarılır" atasözü ile özetlenebilir. Zira yaşanan olaylar ikileme düşen Yaşların Ruslar tarafından kullanıldığını göstermektedir. Bu sürecin ilk adımı gösteri sonrası Emîr ile köprülerin atıldığı bir ortamda görüşmelerden bir sonuç alamayan Yaşların, Buhâra'yı kontrollerine almak isteyen Taşkent Sovyet Komiserliği'nden yardım istemeleri olmuştur.²⁹ Kaganlı komünistlerin lideri Preobrajensky, Ceditçiler ve Taşkent Sovyetleri arasında temasın kurulmasını sağlamıştır. Yaş Buharalılar Merkez Komitesi, Aralık 1917'de Feyzullah Hoca vasıtasıyla, Halk

²⁸ Becker, *a.g.e.*, s. 262.

²⁹ Mehmet Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*, Nesil Yayınları, İstanbul 1993, s.41

Komiserleri Şurası Başkanı Kolesov ile görüşerek Emîrin devrilmesi için destek sözü almıştır.³⁰

Yukarıda da izah edildiği gibi 1917 devrimi Ceditleri bir tercih yapmak zorunda bırakmıştı. Feyzullah Hoca gibi aydınlar Emîrlik yönetimini milletin gelişimi önündeki en büyük engel olarak görmüşler ve milli amaçlarına ulaşmak için Bolşevikler ile işbirliği yapmayı tercih etmişlerdir. Bolşeviklerin Ceditler ile iyi ilişkiler kurma amaçları ise siyasî emellerine ulaşabilmek içindir. Bu amaçlarına ulaştıktan sonra Feyzullah Hoca gibi Bolşevikler ile işbirliği yapan kişileri ÖSCKF birinci kâtibi Şeref Raşid'in sözlerinde ifadesini bulan suçlamalar ile suçlayacaklardır. Raşid, Bolşeviklerin görüşünü ifade eden şu sözleri söylemiştir:

*Bazı kişiler Ceditçilik ve onun gayesini himaye etmeyi istemektedirler. Biz buna olumlu bakmıyoruz ve izinde vermeyiz. Pantürkizm ve Panislamizm Ceditçiliğin esas gayesiydi. Sovyet hâkimiyetine karşı mücadele eden Basmacılık işte bu Ceditçiler, Pantürkistler ve Panislamistler tarafından korunmuştu. Kim Ceditleri himaye ederse düşmanı himaye etmiş olur.*³¹

Feyzullah Hocayev Bolşevikler ile temas kurduğu ve işbirliği yaptığı bu günlerde, yukarıda izah edilen suçlama ile suçlanacağını ve öldürüleceğini elbette ki bilemezdi. O dönemde Buhâralı Ceditlerin tek düşmanı Âlim Han idi ve onlara göre devrilmesi için ne gerekirse yapılmalıydı.

Bolşevikler, Buhâralı Ceditçilere yardım etmeden önce, Türkistan bölgesinde Bolşevikler için daha elzem olan bir meseleyi hal etmesi gerekiyordu. Bolşevik İhtilali'nin ortaya çıkardığı siyasî kargaşadan yararlanan Türkistan Türkleri, Hokand merkez olmak üzere yeni bir hükümet tesis etmişlerdi. Bu oluşumun ortadan kaldırılması Ruslarca Buhâra'ya nazaran daha öncelikli bir sorun olarak ele alınmış ve tıpkı Hokand Hanlığı'nın işgal edilişi gibi önce Hokand Hükümeti ortadan kaldırılmış daha sonra sıra Buhâra'nın ortadan kaldırılmasına gelmiştir. Aradan yaklaşık kırk yıl gibi kısa bir süre geçmesine rağmen sanki tarih tekerrür etmiş, Türkistan toprakları da geçmişten ders çıkaracak kabiliyetten ve birlikten uzak bir şekilde isim değiştiren ama özünde aynı olan düşmanın işgal hareketine karşı koymaya çalışmıştır.

Rusların Hokand Hükümetini ortadan kaldırmaya çalıştıkları süreçte, Hokand Hükümeti'nin Taşkent'e karşı Buhâra'dan destek beklemesine rağmen,

³⁰ Hayit, a.g.e, s.261.

³¹ H.B, Küzütüvçi, "Niçün Ceditçiligtan Korkmaktalar", *Milli Türkistan*, San 94A ,Yıl 10 Ocak-Şubat 1963, s. 29. (28-30).

Âlim Han mevcut durumu çok riskli bularak yardım etme yerine, bekle ve gör politikasını tercih etmiştir.

Çünkü Kagan'da bir Rus askeri garnizonu mevcut olup Afgan sınırı dışındaki tüm sınırları Ruslar tarafından kontrol altına alınmış idi. Ayrıca Semerkand'ın Rusların elinde olması, tüm su kaynaklarının da Rusların elinde olması anlamına geliyordu. Ayrıca Bolşevik İhtilali'nin daha neler getireceği belli olmadığı için Bolşeviklerin ortadan kalkmadan önce Buhâra Emîrliğini bir oldu bitti ile ortadan kaldırmasından çekiniyordu. Âlim Han bu nedenlerden dolayı Ruslar ile olan nazik durumu idare etmeye çalışarak Hokand Hükümeti'nin işgaline sessiz kalmıştır. Fakat Hokand'ın 19 Şubat 1918 yılında düşmesi³² ve Bolşeviklerin Rusya dahilinde giderek güç kazanması Buhâra Emîrliği için tehlike çanlarının çalmasına neden olmuştur.

Şubat İhtilali sonrası 6 Nisanda yayınlanan İslahat Fermanı'nın iki gün sonrasında Yaşlar tarafından yapılan gösteri ve yaşanan olaylar Âlim Han ile reformistler arasındaki ipleri koparmış, Rusların olaya müdahil olması ve Bolşevik İhtilali'nin ortaya çıkması, süreci farklı bir noktaya taşımıştır. Gösterinin dağıldığı nisan ayından, Feyzullah Hoca'nın Kolesov ile görüştüğü aralık ayına kadar geçen dokuz aylık süre zarfında Ceditçiler faaliyet açısından sakin bir dönem geçirmişlerdir. Geçici hükümet ile Bolşevikler arasında yaşanan ve ekim ayındaki ihtilal ile Bolşeviklerin zaferi ile sonuçlanan süreçte Yaşlar daha çok bir program hazırlama işi ile meşgul olmuşlardır. Yaşanan geçiş dönemi çıkacak olayların bir bakıma olgunlaşma dönemi olmuştur. Ne zaman ki, Rusya genelinde ve özellikle Taşkent'te Bolşevikler yönetimi ele geçirmişler, Yaşlar da harekete geçerek Bolşevikler ile aralık ayında temas kurmuşlardır.

Bolşevikler ile temas kurulan aralık ayı boyunca aradan geçen dokuz aylık süre zarfında Yaşların Buhâra'daki etkinliği azalmıştır. Çünkü büyük bir kısmı Buhâra'yı terk etmek zorunda kalmış kalanları da hükümet tarafından çeşitli cezalara çarptırılmıştır. Büyük bir çoğunluğu kontrolü Rusların elinde bulunan Kagan'a sığınmak zorunda kalmışlardır. Harekete geçecekleri mart ayına kadar Buhâra dahilinde pek faaliyetleri olmamıştır. Bu tarihlerde çıkan bir haberde Buhâra'da gösteri sonrası meydanın Kadimcilere kaldığı Yaşların ise ortalıkta gözükmediği belirtilmektedir.³³

³² Becker *a.g.e.*, s. 205.

³³ Ahmet Taciddin, "Buhâra'da Bir İki Gün", *Uluğ Türkistan*, 14 Ocak 1918. Yazar bu haberde Buhâra'ya yaptığı gezide toplumun değişik katmanları ile görüşüp edindiği izlenimleri aktardığını ifade etmektedir. Kendi ifadesine göre Bolşevik İhtilali sonrası Buhâra'yı merak etmiş ve oraya giderek halk ile görüşmüş, izlenimlerini de iki bölüm olarak gazetede yayınlamıştır.

Bu sırada meydana gelen en önemli olaylardan biri 1918 yılının mart ayında Yaş Buharalılar hareketinin lider kadrosunda değişiklik meydana gelmesidir. Daha önce kurulmuş olan gizli komite yerine Feyzullah Hoca başkanlığında bir ihtilal komitesi meydana getirilmiştir. Bu komite amaçlarına ulaşmak için Ruslar ile temas kurmuş ve Buhâra'da bir ayaklanma çıkarmak suretiyle Emîri devirmeyi planlamıştır.³⁴

Dağıtılan gösteri sonrası moralleri bozulan ve hareket alanı bulamayan Yaşların, Bolşevik İhtilali sonrası yeni yönetim ile temas kurması ve ortak düşman olarak Emîri ilân etmelerinden sonra tekrar yoğun faaliyetlere başlamalarına sebep olmuştur. Komite başkanı Feyzullah Hoca'nın yaptığı görüşme sonrası bir ayaklanmanın düzenlenmesi kararı alınmıştır. Bu karara göre Yaş Buharalılar ayaklanarak Emîri devirecekler ihtiyaç duyulduğu anda da Taşkent'ten askeri destek sağlanacaktır. Hokand Hükümeti'nin ortadan kaldırılmasından sonra plan yürürlüğe konacaktır. Mart aylarının başında Hokand meselesini Rusların lehine sonlandıran Kolesov, Buhâra'ya bağlı Kagan'a gelerek beş gün içinde Taşkent'teki güçlerin harekete geçeceğini bildirmiştir. Kendisi ile de bir miktar asker ve mühimmat getirmiş olduğu için Yaşlar geniş çaplı bir isyan planını değiştirerek Bolşevikler ile birlikte hareket edip Emîri devirmeyi planladılar. Kolesov 13 Martta kendi birliklerinin yanında Yaşlardan da yaklaşık 200 kişiyi de silahlandırarak bir birlik meydana getirmiştir.³⁵ Abdulrauf Fitrat'ın, *Kolesov'un Âlim Han'a gönderdiği ultimatomu ben yazdım*³⁶ şeklindeki ifadesinden de anlaşılacağı üzere Âlim Han'ı devirmek uğruna Ruslar ile Ceditçi Yaşlar arasında çok sıkı bir ilişki kurulmuştur.

Böyle bir işte kendisine de pay çıkarmayı düşünen ve Bolşeviklerin aktif rol alarak ortaya çıkacak olan süreçte etkili olmasını düşünen Kolesov, operasyonun mali giderlerini karşılamak üzere, (Türkistan halkının parası ile yine Türkistan'daki bir toprak parçasını ele geçirmek niyetiyle) bir ferman yayınlamış, bu ferman uyarınca, Tirmiz'de bulunan hükümet malları ile Semerkand ve Buhâra'dan yüklü miktarda tedarik ettirdiği altın gümüş ve banknot parayı bu operasyonda kullanmıştı.³⁷

Kolesov Buhâra'ya geldiğinde Yaş Buharalılar Komitesi ile görüşmüş, ortaklaşa hazırlanan istekler 24 saat içinde yerine getirilmesi koşuluyla bir ultimatoma olarak Emîre bildirilmiştir. Bu ultimatoma göre: Buhâra'da tam hürriyet ilân edilecek, memleketin yönetimi Yaş Buharalılar tarafından teş-

³⁴ Hocayev, *a.g.e.*, s. 124.

³⁵ Becker, *a.g.e.*, s. 266.

³⁶ Merat Hasanov-Vilariy Germanov, "Emîr Âlim Han Faciası", *Fen ve Turmuş*, S. 3, 1991, s. 19.

³⁷ "Buhâra Vakıyaları ve Afganistan", *Uluğ Türkistan*, S. 72, 21 Mart 1918.

kil edilen komiteye devredilecek, bakanlar bu komitenin seçeceği kişilerden atanacak, Emîrin yanındaki şura dağıtılıp yerine Yaş Buharalılar tarafından seçilen heyet getirilecek, emlak işleri bitirilecek ve bu taleplerin hepsi Emîrin çıkaracağı bir ferman ile halka duyurulacak.

Bu istekler Emîr tarafından kabul edilmediği takdirde Yaş Buharalılar savaş ilân edeceklerini bildirmişlerdir. Oldukça ağır olan bu istekler sürpriz bir şekilde Emîr tarafından kabul edilmesine karşın, Emîr, şartların ferman ile duyurulmaması, gösteri yapılmaması, ve Rus askerlerinin Buhâra'ya girmemesi şartını ortaya atmıştır. Fakat bu şartları kabul etmeyen Yaş Buharalılar daha öncesinden belirlendiği gibi Bolşevik kuvvetleri ile beraber Buhâra'ya karşı harekete geçmişlerdir.³⁸

15 Martta Buhâra'nın merkezine doğru yapılması planlanan hareketi Kolesov idare etmiş, Emîre savaşmaktan başka bir seçenek bırakmamıştır. Savaş başladığında Yaşların ve Bolşeviklerin Buhâra'da çıkmasını umduğu isyan hareketi meydana gelmedi ama Emîrin ordusu 1868 tarihinde imzalanan anlaşmalar dolayısıyla zayıf kalmış savaş ihtimallerinin ortaya çıktığı kısa süre zarfında ordusunu yeteri kadar güçlendirememiştir.³⁹

Harekete geçen rus birlikleri ile Buhâra Ordusu eski Buhâra diye anılan ve Emîrin sarayının da bulunduğu şehir merkezine yakın bir yerde karşılaşmışlardır. İlk çatışmaları koalisyon güçleri kazanıp bazı savaş mühimmatını ele geçirmişlerdir. İki ordu arasında anlaşma yapıp Emîr tüm şartları kabul edeceğini bildirmiştir. İmza işi için eski Buhâra'da toplanılması istenmiş, bir komisyon oluşturularak Emîrin yanına yollanmıştır. Emîr 24 kişilik komisyonu yakalayıp cezalandırmış içlerinden sadece 3 tanesi kaçmayı başarmıştır. Bunun üzerine sağlanan ateşkes bozulmuş savaş tekrar başlamıştır. Bu süre zarfında avantaj sağlayan Emîr Bolşeviklerin Taşkent ile irtibatını sağlayan demiryollarını ve telgraf hatlarını tahrip etmiştir. Kapana kısılmış hissine kapılan Ruslar ümitsizce Buhâra'nın merkezini rastgele topa tutmaya başlamışlardır. Şehirde yangınlara sebep olan bu top atışları halkı galeyana getirmiş halk eline geçirdiği her türlü savaş aracıyla düşmana karşı harekete geçmiştir. Buhâra etrafından da gelen yardımlar ile güç kazanan bu taarruz karşısında paniğe kapılan Ruslar kendilerini kurtarabilmek için Yaş Buharalıları ortada bırakarak kaçmışlardır. Bu geri çekilme panik havasında yapılmış askerler Kettekurgan'a doğru kaçmaya başlamışlardır. Bu geri çekilme Kızıltepe mevkiisine kadar devam etmiş Kolesov burada durarak bir barış anlaşması yapılması için adamlarını Emîre yollamıştır. Fakat Emîr bu teklife Feyzullah Hoca, Fitrat

³⁸ "Buhâra Vakıyaları", *Uluğ Türkistan*, S. 79, 6 Nisan 1918.

³⁹ Becker a.g.e, s. 267.

ve Burhanov gibi Yaş Buharalılar ileri gelenlerinin teslimini isteyince Kolesov niyetlense de Yaşların tepkisi yüzünden reddetmiştir. Bu arada Taşkent'ten takviye olarak gelen Bolşevik askerleri Kermine'yi ele geçirerek talan etmesine rağmen şehir tekrardan işgalden kurtarılmıştır. Bu savaşta Kermine, Hatırcı, Ziyaüddin ve civarı ile bunlar arasında kalan köyler Ruslar tarafından talan edilmiştir. Buralarda yaşayan halk ya öldürülmüş yada yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalmışlardır. Gazetede belirtildiği üzere bu savaşta öylesine dehşetli facialar yaşanmıştır ki, bu tür olaylar ancak uluslar arası büyük savaşlarda görülür.⁴⁰

Bu savaşta sivil halk büyük zarar görmüştür. Hatırcı, Kermine, Karaköl ve Çarcuy civarları Ruslarca talan edilmiştir. Rusların asıl kaybı ülkede askeri ikmalî sağlayan en önemli yol olan demiryollarının Emîr yönetimi emri ile bozulması olmuştur. Emirabat'tan Tirmiz'e, Karşı'den Şehrisebz'e kadar olan demir yolu hattı halkın da desteği ile bozulup burada çalışan işçileri öldürülmüştür. Hatta Amuderya boyundaki Rusların bir kısmı Afganistan topraklarına sığınmak mecburiyetinde kalmıştır. Kolesov birlikleri bozulan demir yolu dolayısıyla Semerkand'a 11 gün sonra ulaşabilmişlerdir.⁴¹ Taşkent'ten gelen yardım sayesinde rahatlayan Kolesov, Emîrin de yeni gelen takviyeden çekinmesi üzerine teklif ettiği barış anlaşmasını memnuniyetle kabul etmiştir. Böylece kolayca hal etmeyi düşündüğü fakat az kala bir felakete dönüşecek olan hareket 25 Mart 1918 tarihinde imzalanan Kızıltepe bir anlaşma ile bitirilmiştir.⁴²

Yapılan ateşkes anlaşmasından sonra Lenin, Eliava ve Broido adında iki temsilcisini Buhâra'ya göndererek Âlim Han ile bir anlaşma yapmıştır. Âlim Han'ı oyalama amaçlı olan bu anlaşmanın hayata geçirilen tek maddesi, Buhâra Emîrliği'nin bağımsızlığının tanınmasını sağlayan madde olmuştur. Onun da sebebi o tarihlerdeki konjonktür gereği Bolşeviklerin Buhâra Emîrliği'ne müdahale edememesidir. Diğer maddeleri, elli bin tüfek, beş yüz top, elli uçak, elli milyon altın som ve yüzyıldan beri işgal edilen yerlerin Buhâra'ya geri verilmesi gibi gerçekleştirilme ihtimali oldukça zayıf maddelerdir. Bu anlaşma gereği Akselirod Pevl Borisoviç, Buhâra'ya elçi olarak atanmış, diğer maddelerde verilen sözlere karşılık sadece on bir tane mermisiz topu Buhâra'ya hibe etmiştir. Âlim Han, bu olay ile Bolşeviklerin iç yüzünü anladığını ve güçlü bir ordu kurmak için işe koyulduğunu hatıratında ifade edilmektedir.⁴³

⁴⁰ "Buhâra Vakıyaları", *Uluğ Türkistan*, S. 78, 6 Nisan 1918. Becker, a.g.e, s. 268-269.

⁴¹ Aynı, a.g.e, s. 233.

⁴² Becker, a.g.e, s.268.

⁴³ Seyit Âlim Han, *Buhâra Halkının Hasreti Tarihi*, Haz., Abdussadık İrisov, Özbekistan SSC. Fen Neşriyatı, Taşkent 1991, s. 12.

Diğer maddelerinin gerçekleşmemesi bir yana, Buhâra Emîrliği'nin bağımsızlığı bu anlaşma ile Moskova tarafından da tanınmış oldu. Böylece birkaç yüz kişi ve Bolşeviklerin yardımı ile Emîri devirmeyi zanneden Yaş Buharalılar ile Hokand'da sağladığı başarının sarhoşluğu ile Buhâra Emîrliği'ni da kolayca devirmeyi zan eden Kolesov'un ortaklaşa giriştiği hareket 1868 yılından beri Rusya'nın egemenliği altında bulunan Buhâra Emîrliği'nin tekrar bağımsız olmasını sağlamıştır. Bu savaş Kolesov, Âlim Han ve Yaş Buharalılarının her biri için farklı sonuçlar ortaya çıkarması açısından da önemli bir olaydır.

Bolşeviklerin savaşta yenilmesi Taşkent'te bazı tartışmalara neden olmuş 2 Nisan tarihinde demir yolu çalışanları enternasyolistlerinin yaptığı bir toplantıda bu itirazları dile getirilmiştir. İhtilal Komitesi Reisi Papov'un yaptığı eleştiriler bize savaş sırasında Rusların yaptığı talan ve Bolşeviklerin Ruslara bakış açısı hakkında önemli ipuçları vermesi açısından önemlidir. Kermine ve bazı yerlerin talan edildiği,⁴⁴ bu savaşın devrimi yaymaktan ziyade şahsi çıkar ve ihtiraslardan dolayı çıktığı ve bu sebeple savaşın asıl müsebbibinin Kolesov olduğu ifade edilmiştir. Buhâra Sovyet yönetimi azalarından Kalpirin'in ifadeleri de Bolşeviklerin Yaş Buharalılara bakışı açısından önemlidir. Kalpirin, Yaş Buharalılar arasında sosyalistler olsa da bunların sayısının az olduğunu, çoğunluğunun burjuva olduğu ve proletarya sınıfından olanların yok denecek kadar az olduğunu, reislerinin de (Feyzullah Hoca kastedilmektedir) bir milyonluk halk arasında da taraftarlarının az olduğu, 30 bin asker söz vermelerine rağmen bu sayıyı tedarik edemediklerini, bunların Kolesov'a alet olduklarını ifade etmiştir.⁴⁵

Savaştan sonra Buhâra'da yaşayan Ruslar ile Yahudiler Taşkent'e kaçmışlardır. Bunun üzerine Ruslar, Buhâra'nın terk edilmemesine dair karar almışlar, Buhâra yönetimi de olaylara karışmayan Ruslara bir ceza verilmeyeceğini ilân etmiştir. Ayrıca kaçan Yahudilerin geri dönmeleri istenmiş, Yahudilerin mallarına dokunulmamasına dair ferman yayınlanarak talanının engellenmesi için evleri hükümet tarafından mühürlenmiştir.⁴⁶

Yaşların Ruslar tarafından yüz üstü bırakılması ve çoğunun yakalanarak idam edilmesi Yaşların ilk gösteriden sonra bir kez daha kötü duruma düşmelerine neden olmuştur. Yaşanan bu karmaşa ve yenilgi Yaş Buharalıları ümitsizliğe sevk ettiği gibi aralarında da ayrılıkların yaşanmasına neden olmuştur. Hareketin ideolojik lideri Fıtrat ile hareketin siyasi lideri Feyzullah

⁴⁴ Buhâra'dan sonra en zengin hazine Kermine'de olup bu hazine Rus askerler tarafından talan edilmiştir. Bkz. Ayni, *a.g.e.*, s. 231.

⁴⁵ "Buhâra Hakkında Miting" , *Uluğ Türkistan*, 6 Nisan 1918.

⁴⁶ "Buhâra Vakıyalarına Dair", *Uluğ Türkistan*, S. 76, 30 Mart 1918.

Hoca arasında yaşanan fikir ayrılıkları gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Fitrat'ın ve Feyzullah Hoca'nın gazeteler aracılığı ile yaptıkları hesaplaşmalar ve suçlamalar, hareketin savaştan sonraki durumu hakkında bize ipuçları vermesi açısından önemlidir.

Uluğ Türkistan gazetesinin 98 numaralı sayısında yayınlanan Fitrat imzalı yazıda Yaş Buharalılar Komitesi Reisi Feyzullah Hoca hakkında suçlayıcı ifadeler kullanılmıştır. Bu habere göre; Buhâra'dan kaçan yaklaşık 200 cemiyet üyesi Semerkand'da çok kötü durumlara düşmüştür. Aç ve açıkta kalarak, bazıları dilencilik yapmaya dahi mecbur kalmışlardır. Reislerine inanarak sabırla beklemelerine rağmen bunların hallerini soran olmamıştır. Feyzullah Hoca hareketin ileri gelenlerinden 4 kişiyi Taşkent'e götürmüş, daha sonra Semerkand'a dönerek Kolesov'dan 10 bin som aldığını söyleyerek, 40 kişiyi seçmiş, kalanlara 50 şer som vererek başlarının çaresine bakmalarını söylemiştir. Taşkent'e gitmesinin ardından bir adamı Semerkand'a gelerek daha öncesinden seçilen 40 kişiyi Taşkent'e götürmüş, geride kalanlar ise yokluk ile baş başa kalmışlardır. Götürülenler de maddi sıkıntı ile karşılaşmış olup, Kolesov'un verdiği paranın 10 bin değil de 30 bin som olduğunu öğrenmeleri üzerine itiraz ederek Feyzullah Hoca'ya karşı gelmeye başlamışlardır. Hepsi bir dairede yokluk içinde yaşamak zorunda kalmışlardır. Semerkand'a kalanların durumu daha da kötüye gitmiş cemiyet üyelerinden ölenler dahi olmuştur. Bu durumu bildirmek için Ata Efendi Taşkent'e gitmiş, fakat cemiyet Reisi Feyzullah Hoca tarafından hoş karşılanmamıştır. Bu kişi Taşkent'tekilerin de durumunu görüp Komiser Abidof 'a müracaat edince Feyzullah Hoca hastalığını bahane ederek cemiyet reisliğinden istifa etmiştir. 10 kişilik idare heyetinden 8'i istifa edip 2 kişi kalmış, bu nedenle de idare heyetinin görevinin devam etmesi ihtimali kalmamıştır.⁴⁷

Bu iddialardan en dikkat çekici olanı Yaş Buharalılarının Kolesov'dan para aldığı iddiasıdır. Zira daha sonra bu iddialara cevap mahiyetinde yazılan Feyzullah Hoca imzalı yazıda bu iddia reddedilmemiş, sadece miktarı doğrultusunda açıklama yapılmıştır. Bu durumdan da anlaşılacağı üzere Yaş Buharalılar giderek Bolşeviklerin kontrolüne girmeye başlamış, Emîri devirmek uğruna para dahi kabul edecek duruma gelmişlerdir.

⁴⁷ "Buhâra Yaşları Toğrisıda", *Uluğ Türkistan*, S. 98, 30 Mayıs 1918. Farklı şehirlere dağılan ve çok kötü durumlara düşen Yaşlardan Molla Rafaat ve Molla Mahsum açlıktan ölmüşlerdir. Bkz., Hayit, *a.g.e*, s. 262 . Taşkent'e götürülen kişilerin bir dairede yaşamak zorunda kalmalarının sebebi Yaşların tasfiye sürecinde suikasta maruz kalma ihtimalleridir. Aynı'nin, *a.g.e*, s. 243 eserinde belirttiğine göre, Buhâra dışındaki Yaşların öldürülmesi için Emîr yönetimi tarafından görevlendirilenler vardır.

Fıtrat'ın bu iddialarının muhatabı olan Feyzullah Hoca aynı gazetenin 103 numaralı sayısında cevap vermiş ve iddiaları yalanlamıştır. Feyzullah Hoca bu iddialara cevap verirken resmi belgeler kullandığını özellikle vurgulamaktadır. Yaş Buharalılar ile ilgilendiğini söyleyerek cemiyetten istifa edenlerin kendisi ile anlaşmazlığa girmediklerini, zorluklara göğüs geremedikleri için cemiyetten çekildiklerini belirtmektedir. Alınan para konusunda da 30 bin som aldığı kabul etmekte, fakat 10 bin somunu değil 16 bin somunu dağıttığını belirtmektedir. Fıtrat'ı da "harekete bulaşan veba mikrobu" gibi ağır bir ifade ile eleştirmekte kendisine de Semerkan'da 1000 som verdiğini ifade etmektedir.⁴⁸

Yaş Buharalılar hareketinin önde gelen iki şahsiyeti arasında meydana gelen gerginlik ve gazetelere yansıyan haberlerden anlaşılacağı üzere Kolesov'a güvenilerek başlatılan ve ihanet derecesine ulaşan Emîri devirme operasyonu Yaş Buharalılar için fiyasko ile sonuçlanmıştır. Buhâra'dan kaçarak Semerkand ve Taşkent gibi şehirlere sığınan Yaşlar çok büyük sıkıntı yaşamışlar, Buhâra'ya demokrasi getirmek için başlattıkları hareket dağılma sürecine girmiştir.

Bu savaşta halk büyük zarar görmüş ve sıkıntılar yaşamıştır. Bolşevikler yol güzergâhında bulunan köylerde birçok sivil öldürmüş, bu katliamların ortaya çıkmasında Hokand'ta olduğu gibi Bolşevik ordusunda görevli Ermeni asıllı askerlerin dini ve milli taassupla günahsız halkı katletmeleri etkili olmuştur. Savaş devam ederken Emîrlik yönetiminin cihat ilân etmesine karşın, Bolşevikler askeri birlikleri takviye ederek karşılık vermesi, tarafların kararlılığını göstermesi açısından önemlidir.⁴⁹

Buhâra Emîrliği'nin Ortadan Kaldırılma Sürecinde Yaş Buhâralılar Cephesi ve Bolşevikler ile İşbirlikleri

Lenin'in planının uygulanması için Yaşların üsleneceği rolün hazırlıkları daha öncesinden başlamıştı. Belki de Lenin gelişmeleri takip ettiğinden dolayı böyle bir yol seçmiştir. Çünkü, Yaş Buharalılar Komitesi'nin başkanı olan Feyzullah Hoca mart ayındaki başarısız darbe girişiminden sonra başkanlığı bırakarak Rusya'ya gitmişti. Dağılma sürecine giren Yaş Buharalılar Bolşeviklerin Rusya genelinde hâkimiyetlerini kurmalarının ardından tekrar toparlan-

⁴⁸ "Buhâra Yaşları Toğrısında", *Uluğ Türkistan*, S. 103, 11 Haziran 1918,. Bu haberde cemiyetin kayıt defteri kaynak gösterilerek şu bilgiler verilmektedir. 950 Som Kerki Yaşlarına, 2700 Som Hiyabanlılara, 2200 Som Buhâralılara, 4100 Türkmen gönüllülere 5100 Dağıstanlı gönüllülere ve 1854 somu da cemiyete borç verenlere dağıtılmıştır. Fakat Fıtrat'a verdiğini iddia ettiği 1000 Som'u belirtmemektedir.

⁴⁹ "Buhâra ve Ukrayna Savaşları", *Uluğ Türkistan*, S. 74, 26 Mart 1918. Bu savaşta Buhâra topraklarında yaşayan Yahudi ve Hristiyanlar Taşkent'e kaçmışlar ve Buhâra'nın kendi ülkeleri olmadığı için savunmadıklarını ifade etmişlerdir.

maya başlamış, Moskova'da bulunan Feyzullah Hoca 1920 yılının ocak ayında Taşkent'e dönerek Yaş Buhâralılar Partisi'ni kurmuştur.⁵⁰ Feyzullah Hoca'nın Bolşevikler safını kabul edilerek ortak çalışmaya başlaması hareketin siyaseten Bolşeviklerin kontrolüne girmesine sebep olmuştur. Karakul derisi ticareti sayesinde ciddi bir servete sahip olacak kadar zenginleşen Feyzullah Hoca'nın Bolşevikler safını kabul edilmesi için oldukça yüklü miktardaki parayı Frunze'ye, *bu benim partiye üyelik bedelim* diyerek vermesi,⁵¹ Emîr karşıtı muhalefetin kararlılığını ve kurtuluş için Bolşevikler ile ortak çalışacaklarının açık bir delili olmuştur. Böylece Yaş Buharalılar diye adlandırılan Emîr karşıtı grubun sol kanadı Yaş Buhâralılar Partisi çatısı altında faaliyet göstermeye başlamıştır.

Yaşların ikinci çalışma dönemi diyebileceğimiz bu dönemde siyasi gruplar ortaya çıkmış ve kendi aralarında anlaşmazlıklar yaşamaya başlamışlardır. Yaşlar arasında Bolşevik İhtilalinin siyasî etkileri daha belirgin olarak görülmeye başlanmıştır. Ayrıca hareket artık cemiyet safhasından siyasî parti safhasına geçmiştir. Doğal olarak siyasî farklılıklar su yüzüne çıkmış ve siyaseten olgunlaşmaya başlamıştır.

Bu dönemde Yaşlar iki önemli gruba ayrılmıştı. Yaş Buharalılar grubunda sol görüşlüler ağırlıkta olsa da içinde sağ görüşü temsil edenler de vardır. İki grup arasında anlaşmazlık olmasına karşın, iki grubun da ortak amacı Emîrlik yönetimini yıkmaktır. Feyzullah Hoca'nın aktardığına göre iki grup arasında ciddi anlaşmazlıklar yaşanmış ve birleşme denemeleri sonuçsuz kalmıştır. Fakat Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Türk Bürosu olaya müdahale ederek Frunze'nin özel teşebbüsleri ile bu iki grup birleştirilmiştir. Böylece iki grup Buhâra Komünist Partisi adı altında Rusya Komünist Partisi'nin bir kolu haline gelmiştir. Her iki partiden bu duruma itiraz eden sağ kanat üyeleri olayın dışında kalmayı tercih ederek hareketten çekilmişlerdir. Böylece Yaş Buharalılar hareketi komünistler ve milliyetçiler adı altında tekrar iki gruba ayrıldılar.⁵² Bu bölünmeye rağmen gruba komünistler hakim oldular ve Bolşevikler ile ortak hareket etmeye başladılar.

Yapılan bu işbirliğinin Yaşlar için amacı, hanlık yönetimine karşı işbirliği yapmak, Ruslar için amacı ise Sovyetlerin Buhâra'yı işgal için aradığı bahaneyi ortaya çıkarmaktır. Yaşanan süreçte tüm ipler Rusların elinde olduğu için Yaş-

⁵⁰ R.A. Nurullin, "Feyzulla Hocayev ve Vatan Tarihining Bazı Meseleleri", *Feyzulla Hocayev Hayati ve Faaliyeti Hakkında Yengi Mulahazalar*, Fan Neşriyatı, Taşkent 1997, s. 28.

⁵¹ Gulchehra Muradali, "Feyzullah Hocayev Hem Kominizimge, Hem Demokratiyaga İşangan", Erişim: <http://www.voanews.com/uzbek/>, 07 06 2007.

⁵² Hocayev, a.g.e, s. 167-169.

lar, amaca ulaşmak için araç olarak kullanılmıştır. 25 Ağustos'ta Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin "Türk Bürosu", Türkistan Cephesi İhtilâl ve Harp Şûrası, Şark'ta Milletler Arası Propaganda Şûrası ve Buhâra Komünist Partisi'nin müşterek toplantısında "Buhâra'da ihtilali başlatma kararının"⁵³ alınması Buhâra Emîrliği'nin işgal sürecini başlatmıştır.

Farklı iki grubun tek bir çatı altında toplanmasına Rusların bu kadar önem vermesi, Rusların propaganda yöntemiyle ilgiliydi. Bolşevik stratejisine göre, uzun vadeli ilhak planının bir safhası olarak Buhâra'da gerçekleştirilmek istenen inkılap, dış görüntüsü bakımından bütün Buhâra halkının zalim idarecilerine karşı ayaklanması şeklinde gösterilmeliydi. Yapılan planlara göre, baskı rejiminden kurtulmak için Kızıl Orduyu yardıma çağırmanın Buhâra halkı olduğu izleniminin verilmesi çok önemliydi.⁵⁴

Bu karardan sonra daha öncesinden planlandığı gibi Çarcuy vilâyetinde Komünist kanattan Beşim Serdar, Sakar köyünde bir ayaklanma tertip ederek Sovyet askerlerinin de yardımı ile bu vilâyetteki idareyi ele geçirmiştir. Ayaklanan halk adına Sovyetlerden yardım talebinde bulunmuştur.⁵⁵ Bu gelişmeler üzerine Frunze 25 Ağustos 1920 tarihinde ayaklanan Buhâra emekçilerine yardım için Türkistan Sovyet'i askerlerine harekete geçme emri vermiştir. Asıl saldırının 29 ağustos tarihinde yapılacağını söyleyerek, savaşın siyasi yönden yönetilmesi için Türk Komisyonu ve Türk Bürosunun yeni Azası G. Seferov'u Kagan'a yollamıştır.⁵⁶

Savaş Buhara Emirliği için tam anlamı ile bir yıkım olmuştur. Âlim Han kayıpların daha da artmaması için 1 Eylül 1920 Çarşamba günü saat öğleden sonra 4 civarında özel sarayı Sitare-i Mahi Hassa'dan geçerek şehri terk etmiştir. Fakat şehrin Ruslar tarafından tam olarak işgal edilmesi 2 Eylül tarihinde olmuştur.⁵⁷ Buhâra işgal edildikten sonra Frunze Lenin'e şu telgrafi çekmiştir: *Kızıl Buhâralılar ile birleşen güçlerimiz kadim Buhâra şehrini aldı. Terakkiyat düşmanlarının ve kara güruhlarm son dayanağı olan Buhâra yok edildi. Registan üzerinde dünya devriminin kızıl bayrağı galip bir şekilde dalgalanmaktadır.*⁵⁸

Buhâra halkının başına gelenler sıcak savaş sırasında meydana gelen yıkım ve ölümler ile sınırlı kalmamış, şehir işgal edildikten sonra da Kızıl Ordu ta-

⁵³ Hayit, a.g.e, s.263.

⁵⁴ İbrahim Yarkın, "Buhâra Emîrliği'nin Sovyet Rusya Tarafından Ortadan Kaldırılması ve Halk Cumhuriyeti'nin Kuruluşu", *Türk Kültürü*, Yıl VII, S. 76, Şubat 1969, s. 45.

⁵⁵ Nurullin, "a.g.m", s. 30.

⁵⁶ Kahraman Recepov, *Buhâraga Kızıl Armiye Baskını ve Unge Karşı Kureş: Tarih Hakikati 1920-1924*, Taşkent Manevyatı Yayınları, Taşkent 2002, s. 12.

⁵⁷ Fraser, "a.g.m", s. 51.

⁵⁸ Erşahin, a.g.e, s.105.

rafından talan edilerek, hanlığın hazinesine el konulmuştur. Bir duvar gazetesinin haberine göre, Buhâra işgal edildikten sonra Emîrin sarayından on pudlarca külçe altın, altın eşya ve sikke ile binlerce pud gümüş ve başka ülkelere ait gümüş paralar ile çeşitli değerli eşyalar bulunmuştur.⁵⁹ Buhâra'nın Ruslar tarafından işgal edilışinden sonra talandan kurtarılabilen bu altın, gümüş ve değerli eşyalar 13 yük vagonu ile Rusya'ya gönderilmiştir.⁶⁰

Sonuç

Rusya'da 1917 yılının Şubat ve Ekim aylarında meydana gelen devrimler Buhara Emirliği'ni de derinden etkilemiştir. Emirlik'teki en önemli siyasi hareket olan Yaş Buharalılar hareketi bu devrimlerden ziyadesi ile etkilenmiştir. Ayrıca bu devrimler ile ortaya çıkan yönetim değişikliği Çarlığa bağlı olan Emirlik idaresinin de pozisyonunu değiştirmiştir. Yaşanan kaostan ve meydana gelen siyasi gelişimlerden etkilenen Emirlik bağımsızlığını kazanmış, Ruslar ile işbirliği yapan Ceditçiler de Emirlik rejiminin silah zoru ile ortadan kaldırılması gerektiğine inanmışlardır.

Yaşanan süreçte Buhara Emirliği Bolşevik Ruslar ve işbirlikçi yaşlar tarafından işgal edilmiştir. Böylece Timur sonrası Türkistan tarihinin "hanlıklar dönemi" diye tabir edilen dönemi kapanmıştır. Bu işgal hareketinin yöntemi Sovyetler birliği tarafından bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Emirlik halkının kendi istekleri ile Sovyetlere katıldığı iddia edilmiştir. Yaş Buharalılar monarşik idare olan Emirlik yönetimini ortadan kaldırmayı başarmışlardır. Fakat 1917 yılındaki ihtilaller ve sonrasında yaşanan gelişmeler neticesinde etkisi altına girdikleri Bolşevik yönetimi tarafından kullanılmışlardır.

⁵⁹ *Rusta Gazetesi*, 16 Ekim 1920.

⁶⁰ Nerzulla Yoldaşev, "Emîr Alimhan Hezinesi Kerda", *Fen ve Turmuş Dergisi*, Yıl 1991, No 7, s s.10.

KAYNAKÇA

Gazete ve Dergiler

- “Buhâra Hakkında Miting”, *Uluğ Türkistan*, 6 Nisan 1918.
“Buhâra Vakıyaları ve Afganistan”, *Uluğ Türkistan*, S. 72, 21 Mart 1918.
“Buhâra Vakıyaları”, *Uluğ Türkistan*, S. 78, 6 Nisan 1918.
“Buhâra Vakıyaları”, *Uluğ Türkistan*, S. 79, 6 Nisan 1918.
“Buhâra Vakıyalarına Dair”, *Uluğ Türkistan*, S. 76, 30 Mart 1918.
“Buhâra ve Ukrayna Savaşları”, *Uluğ Türkistan*, S. 74, 26 Mart 1918.
“Buhâra Yaşları Toğrısında”, *Uluğ Türkistan*, S. 103, 11 Haziran 1918.
“Buhâra Yaşları Toğrısında”, *Uluğ Türkistan*, S. 98, 30 Mayıs 1918.
“Buhâra’da Bir İki Gün”, *Uluğ Türkistan*, 14 Ocak 1918.
“Buhâra Ahvali”, *Uluğ Türkistan*, S. 1, 25 Nisan 1917.
“*Rusta Gazetesi*”, 16 Ekim 1920.
“Buhâranın İstikbalı Karanğı”, *Ayna Dergisi*, S. 40. Semerkand 26 Temmuz 1914.

Makale ve Kitaplar

- Âlim Han Seyit, *Buhâra Halkning Hasreti Tarihi*, Haz., Abdussadık İrisov, Özbekistan SSC. Fen Neşriyatı, Taşkent 1991
Ayni Sadrettin, *Buhâra İnkılabı Tarihi İçin Materyaller*, SSSC Halklarının Merkezi Neşriyatı, Moskova 1926.
Becker Seymour, *Russia’s Protectorates in Central Asia (Bukhara And Khiva 1865-1924)*, RoutledgeCurzon, Newyork 2004.
Bediri Abdullah, *Yaş Buhâralikler Kimler*, Yaş Buhâraliklerin Moskov Kemiteti Yayınları, Moskova, 1919.
Belcuvani Muhammed Ali, *Tarih-i Nefe-i*, Yay. Haz. F.R Ergeşev- R.E Halikova, Akedemiya Neşriyatı, Taşkent 2001.
Erşahin Seyfettin, *Abdulrauf Fitrat: Buhâra’da Ceditçilik Eğitim Reformu, (Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
Hasanov Merat - GERMANOV Vilariy, “Emîr Âlim Han Faciası”, *Fen ve Turmuş*, S. 3, 1991.
Hayit Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1995.
Hocayev Feyzullah, *Buhâra İnkılabının Tarihi Materyaller (Feyzullah Hocayev Hayatı ve Faaliyeti Hakkında Yeni Mulahazalar)* Yay. Haz., D. A Alimova, Fen Neşriyatı, Taşkent 1997.

Küzütüvçi H.B, “Niçun Ceditçiligtan Korkmaktalar”, *Milli Türkistan*, San 94A ,Yıl 10 Ocak- Şubat 1963.

Muradali Gulchehra, “Feyzullah Hocayev Hem Kominizimge, Hem Demokratiyaga İşangan”, Erişim: <http://www.voanews.com/uzbek/>, 07 06 2007.

Nurullin R.A, “Feyzulla Hocayev ve Vatan Tarihining Bazı Meseleleri”, *Feyzulla Hocayev Hayatı ve Faaliyeti Hakkında Yengi Mulahazalar*, Fan Neşriyatı, Taşkent 1997.

Recebov Kahraman, “Yaş Buharalıklar: Ularning Şark Memleketlerideki Yaşler Hareketleri Bilen Uzvi Alakeleri”, *Buhara Mevcleri*, S. 2, Yıl.2005.

Recepov Kahraman, *Buhâraga Kızıl Armiye Baskını ve Unge Karşı Kureş: Tarih Hakikatı 1920-1924*, Taşkent Manevyatı Yayınları, Taşkent 2002.

Sadikov H., *Ozbekistanning Yengi Tarihi: Turkistan Çar Rusiyesi Mustemlekeçiligi Devride, C. I, Şark Neşriyatı*, Taşkent 2000.

Saray Mehmet, *Özbek Türkleri Tarihi*. Nesil Yayınları, İstanbul 1993.

Togan Zeki Velidi, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, 2. Baskı, Enderun Yayınları, İstanbul 1981.

Yarkın İbrahim, “Buhâra Emîrliği'nin Sovyet Rusya Tarafından Ortadan Kaldırılması ve Halk Cumhuriyeti'nin Kuruluşu”, *Türk Kültürü*, Yıl VII, S. 76, Şubat 1969.

Yoldaşev Nerzulla, “Emîr Alimhan Hezinesi Kerda”, *Fen ve Turmuş Dergisi*, Yıl 1991, No 7.

Ziya Muhammed Şarîf Sadr, *Ruzname*, Yay. Haz. Adward A. Allworth, The Personal History of A Bukhara İntellektual , Brill Leiden – Boston 2004

Türkistan Milli Marşı: Azat Türk Bayramı

Zebiniso Kamalova*⁶¹

Özet

Özbek aydını Abdurauf Fitret'in 'Milli Leyletül-kadr' olarak nitelendirdiği Türkistan Muhtariyetinin ilanı, Türkistan halkları için büyük bir önem arz etmiştir. 27 Kasım 1917 tarihinde Fergana Vadisi'nin Hokand şehrinde gerçekleşen IV. Umum Müslümanlar Kurultayında Türkistan Muhtariyeti Hükümeti teşkil edildi. Bu hadise, Çarlık Rusya'nın işgali altında bulunan Türkistanlıların elli senelik sosyal kargaşanın sonu olmuştur. Bu nedenle Türkistan halkları bu muhtariyeti büyük bir coşku ve mutluluk ile karşılamışlar, aydınlar ise bu olayın önemini anlatmaktan ve kırılmış kalplara umut olmaktan yorulmamışlardır.

Bu muhtar cumhuriyet için yazılmış milli marş, Abdülhamit Süleyman oğlu Çolpan kaleminin aittir. 'Azat Türk Bayramı' şiiri yapraklar şeklinde her tarafa dağıtılarak Muhtariyet Marşı olarak halk içinde söylenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan Muhtariyeti, Türkistan Muhtariyeti Milli Marşı, Ekim İhtilali, Çolpan.

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Doktora öğrencisi

NATIONAL ANTHEM OF TURKISTAN: “AZAT TÜRK BAYRAMI”

Abstract

The proclamation of the Turkistan Autonomy, which Uzbek enlightenment Abdurauf Fitrat referred as “the national Leyla-ul-kadr (the night of holly Qadr)”, was of great importance to the Turkestan people. On November 27, 1917 at Hokand city Fergana Valley, at the fourth General Assembly of Muslims, the Government of the autonomy of Turkestan was formed. This incident was the result of fifty years of social turmoil of the Turkestans under the occupation of Tsarist Russia. For this reason, the Turkestan people had met this autonomy with great enthusiasm and happiness, and the intellectuals were not tired of telling the importance of this event and hope of broken hearts.

National anthem which written for the autonomy government belongs to Abdulhamit Sulaymanoglu Cholpan. The poetry “Azat Türk Bayramı” (Liberation Turkish Holiday) was distributed to every side like leaves and spoken among the public as the Autonomy Anthem.

Key Words: Turkistan Autonomy, National Anthem of Turkistan Autonomy, October Revolution, Cholpan.

‘Hak alınır, verilmez!’
Münevver Karı Abdüreşithan oğlu

TÜRKİSTAN Muhtariyetinin yüzüncü yıl dönemindeyiz, ama uzak geçmişten Türkistan’ın feryadı işitiliyor: ‘Ey Türk evlatlarım, uyanın! Uyanınız! Bakın, küçük kıyamet koptu!. Uyanın, seher çağı oldu, uyumak haramdır!. Bakın, dinleyin! Şimdiki medeniyetin İsrail sürü, ahir zaman müezzini ne diyor? Der ki: ‘Hayya a’lal falah!.’¹ (*Haydi, Kurtuluş!*)’

Geçen yüzyıl insanlık tarihinin en karanlık gündüzlerine, marifetin katliamına, özgürlüğün vurularak gömüldüğüne, şahit oldu, Türkistan’ın kan ağlayan gözyaşlarına tanık oldu. Türkistan evlatları zulüm altında haklarından-hürriyetlerinden mahrum kaldılar, fakat özgür vicdanlarına sahip olmak mümkün değildi². Fitret: ‘Elli yıldır ezildik. Tahkir edildik. Ellerimiz bağlandı, dilimiz kesildi, ağızlarımız kapandı, topraklarımız basıldı, malımız yağmalandı, şerefimiz zedelendi, hukukumuza tecavüz edildi, insanlığımız ayaklar altına alındı. Dik durduk, sabrettik, güce dayanan her türlü emre boyun eğdik, tüm varlığımızı elden verdik. Tek bir fikri vermedik, gizledik, inancımızı sarıp sakladık, bu fikir Türkistan Muhtariyeti idi³, diye yarım asırdır devam eden Çar Rusya’sının işgalci politikasına karşı halkın isyanını dile getirmiş, Muhtariyet ilanını milletin milli kurtuluş gayesi olarak öne çıkarmıştır. Zira muhtariyet, Türkistan için aydınlığa, marifete, siyasi ve iktisadi bağımsızlığa kavuşturucu oğedir. Bir halk milli hürriyetini elde etmeden zulümden, medeni gerilikten, içtimai, iktisadi yoksulluktan kurtulamayacaktır.

27 Şubat 1917’de Petersburg’da meydana gelen demokratik devrimin Türkistan üzerindeki büyük etkisi Türkistan’da cereyan eden yenilikçi hareketi daha da hızlandırdı. Türkistan’ın özerkliği meselesi, onun içtimai siyasi haya-

¹ ‘Hurriyet Gazetesinin 1917 yıl 10 Kasım sayısında ‘Yurt Kaygısı’ başlığı altında Türkistan Feryadı diye Hacı Muin’in yazısı yayınlanmıştır. Hoci Muin. Tanlangan Asarlar. Maneviyet, Taşkent 2010, s.78-79.

² Çolpon, *Güzel Türkistan*, Şiirler, Maneviyat yayınevi, Taşkent, 1997s.62.

³ Abdurauf Fitrat, *Tanlangan Asarlar*, III.cilt, Taşkent 2003, s.198-199.

tında önemli bir konu haline gelmişti. Muhtariyet fikri, yalnızca demokratik görüşlü aydınlar arasında hayati önem taşıyan milli mesele olmakla yetinmedi, bu siyasi gelişmeleri Türkistan'ın sıradan insanlar da heyecan ile takip etmekteydiler. Bu hadiselerde Ceditçilik fikir hareketlerinin etkisi büyük oldu⁴. Türkistan'da XIX. yüzyılın sonu ortaya çıkan, XX. yüzyılda şekil gösteren ceditçilik, milli, dini, marifeti, içtimai hareket niteliğindediydi ve bu faaliyetler 1917 yılındaki Bolşevikler darbesinden sonra da komünizm diktatörlüğü gerçekleştirene kadar etkisini sağlamıştır. Prof. Dr. Begali Kasımov'un dediği gibi bu hareket gayeleri ilkbaharda tabiatı uyandıran güçlü rüzgârlar gibiydi, şimşek gibi milletin yüreğindeki yaraları aydınlattı, azat olmak, hür yaşamak bilincinin ne denli hayati mesele olduğunu kasırğa gibi toplum arasına ses getirdi. Erk ve bağımsızlık için hararetle bir mücadele fitilini ateşledi⁵.

Mahmut Hoca Behbudi (1875-1919), Münevver Kari Abduraşithan oğlu (1878-1931), Abdulla Avlani, (1878-1934), Abdurauf Fitrat (1886-1938), AbdülhamitSüleyman oğlu Çolpan (1897-1938), Sadridin Ayni (1878-1954), Muhammet Şerif Sofizade (1880-1937), Hislat (1880-1945), Tavallo (1883-1938), Ahmet Zeki Velidi Togan (1890-1970), Hacı Muin (1883-1942), Hamza Hakimzade Niyazi (1889-1929) gibi yine devamını getirebileceğimiz isimler milletini bu yönde terbiye etmek için canları pahasına dek tüm çaba ve gayretlerini esirgemediler.

Şubat İhtilâli ile Türkistan'da oluşan hürriyet havasında Türkistanlılar, çeşitli kurultay ve kongrelerle birçok kez bir araya geldiler. "Usul-i Cedit" hareketi ile birlikte eğitim ve düşünce hayatında önemli ilerlemeler görüldü. Çok sayıda gazete ve dergiler yayınlanmaya başladı. Mali destek amacıyla kurdukları cemiyetler sayesinde yurt dışına çok sayıda öğrenciler gönderildi. Aydınların çabası sonucunda bir siyasi yapılanma gerçekleşmeye, muhtariyet fikri yaygınlaşarak olgunlaşmaya başladı. Türkistanlılar, merkeze yetkililerden temsilci göndererek, haklarını savunmak ve kullanmak imkânını buldular. V.İ. Lenin rehberliğindeki Bolşevikler, Ekim İhtilali ile hükümete geldiklerinde "bütün halklara bağımsızlık" vaat ettiler⁶. İlk önce Başkurtlar, ardından Kazaklar Alaş-Orda adıyla hükümetlerini kurdular. 27 Kasım 1917 tarihinde Fergana Vadisi'nin Hokand şehrinde gerçekleşen IV. Umum Müslümanlar Kurultayında Türkistan Muhtariyeti Hükümeti teşkil edildi. Özbek aydını, muhtariyet davasında şehit giden Abdurauf Fitret, Türkistan Muhtariyetinin ilan edildiği

⁴ Şarafiddinov Ozod, *İstıklal Fidaiyeleri*, Şark Yayınevi, Taşkent 1993, s.4.

⁵ Kasımov Begali, *Milliy uyğoniş*, Taşkent 2012, s.4.

⁶ Lenin V.İ. *Dve taktiki sotsial-demokratii v demokratiçeskoj revolyutsii.*, Moskova 1980, s.12.

geceyi ‘Milli Leyletül-kadr’⁷ olarak nitelendirdi ve bu Türkistan halkları için büyük bir hadiseydi. Fakat bu muhtar hükümet, eski sömürgeci zihniyetle hareket eden Bolşevikler tarafından yıkılmıştır⁸.

Türkistan’ın bağımsızlığını kendine dert edinen Özbek şairi Abdülhamit Süleyman oğlu Çolpan, Şubat İhtilalini Fransa İhtilaline (1789 y) benzetmiş ve halkına hitaben ondan ibret almaya davet etmiştir:

Fransa’nın ihtilali nece yıllar çekildi,
Bırkaç vicdan sahipleri kara pula satıldı,
Nece canlar telef oldu, kana kanlar döküldü,
Nece dürüst kahramanlar ‘kâfir’ diye sövüldü.
Savaştlar er yiğitler hürriyeti aldılar,
Fransa’nı saadetli doğru yola saldılar.
Siz de ondan ibret alın, gelin işe ihtimam,
Ölüm bekler dostunuzdan size selam ihtiram.

Bu tarihi ehemmiyet arz eden hadise kendi halkının hayatında da yeni sayfa açacağına umutla göz dikmiştir. Sonradan Çolpan, yazdığı bu dizeleri için ‘topa tutulmuştur’⁹.

Türkistan Muhtariyetinin ilanı, Çarlık Rusya’nın işgali altında bulunan Türkistanlıların elli senelik süren esaretin sonu, bağımsız geleceğin umudu olarak büyük bir sevinç kaynağı olmuştur. Bu nedenle Türkistan halkları muhtariyeti büyük bir coşku ve mutluluk ile karşılamışlar. Aydınlar ise bu olayın önemini anlatmaktan ve kırılmış kalplara umut olmaktan yorulmamışlar, şairler ise onu övgüsünü dizelerde derlemişlerdir. Bütün hadiseler dönemin gazetelerinde aksettirilerek, halkla paylaşılmıştır.

Muhtariyet alınmıştı, kurultay kendi işini yapmıştı, şimdi sıra milletindi. Muhtariyet Hükümeti kurulduktan ertesi günü şehirde kutlamalar havasında halk mitingi gerçekleşti. Orada bulunan şair, yazar, cedit hareketi aydınlarından Abdülhamit Çolpan yaptığı konuşmasının ardından ‘Allah-ü Ekber’ şiirini okudu. O şiirini okurken şiirinin her satırından sonra orada bulunanlar ‘Allah-ü Ekber’ sözleri ile şaire eşlik etmişler, Türkistan’ın bağımsızlığa kavuştuğu için Yaradan’a şükretmişler¹⁰. Şairin ‘Azat Türk Bayramı’ şiiri¹¹

⁷ Abdurauf Fitrat. *Tanlangan Asarları*, III.cilt. Taşkent 2003, s.198-199.

⁸ A’zamhocayev S. *Türkiston Muhtoriyeti: milliy-demokratik davlatçilik qurılışı tacribasi*, Manaviyet, Taşkent 2000, s.148.

⁹ Karimov Naim, *Abdulhamit Süleyman oğlu Çolpan*, Taşkent 1991, s.55.

¹⁰ Karimov Naim, *İstiklalı uyğotgan şoir*, Taşkent 2000, s.65.

¹¹ Karimov Naim, *Abdulhamit Süleyman oğlu Çolpan*, Taşkent 1991, s.41; Kasimov Begali, *Milli Uyğoniş Davri Özbek Adabiyoti*, Maneviyat, Taşkent 2004, s.279.

kuşkusuz, Çolpan'ın Muhtariyet sevincinden meydana gelen ilhamdı. Bu şiir yazılıp halka armağan edildikten sonra yapraklar şeklinde her tarafa dağıtılmış, Muhtariyet Marşı olarak halk içinde söylenmişti¹², ve böylece toplumun ruhunu yükseltmeye hizmet etmiştir.

Azat Türk Bayramı şiiri, muhtariyet yayını olan 'El Bayrağı' gazetesinin 1917 yıl 13.sayısında ilan edilmiştir. Günümüzde Hokand şehrinde bulunan Gafur Gulam adındaki Edebiyat Müzesinde söz konusu şiirin metni saklanmaktadır. Şiir, 7 kıtadan oluşmakta ve her kıtadan sonra tekrar eden nakarat yer almaktadır. Şiirin yazıldığı kâğıt yapraklardan biri Hokandlı edebiyatçı Ahmatcan Madaminov'un eline geçmiş ve o da bu şiirin ilk yayınlanma hakkını edebiyatçı âlim Naim Karimov'a vermiştir. Böylece Çolpan'ın 'Azat Türk Bayramı' şiiri 'Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı' gazetesinin 20 Eylül 1991 tarihli sayısında Naim Karimov tarafından neşredilmiştir¹³.

Türkistan Milli Marşının¹⁴ yazarı Abdülhamit Süleyman oğlu Çolpan, Özbek edebiyatının önemli isimlerinden biridir. Çolpan, şairin mahlasıdır, erte sabahta gökte görünen yıldızla 'çolpan' denir¹⁵. Bu yıldızın ömrü kısa olur, iki-üç saat görünür ve sonra gökyüzünden kaybolur. Maalesef, şair Çolpan'ın hayatı da o yıldız kadar çabuk söndü, 'muhabbet göğünde güzel Çolpan idim, dostlar...' ¹⁶, diye gündüzlerine hasret kaldı. Ama fikirleriyle saçtığı ışık yıllar sonra da halkını aydınlatmaya, aydınlanmaya devam etmiştir. Özbekistan'ın Andican vilayetinde dünyaya gelen Çolpan, önce eski mektepte, sonra medresede ve Andican'daki Rus-tuzem okulunda eğitim almıştır. Faaliyetini 'Seda-i Türkistan' gazetesinde başlar, bunun yanı sıra Orenburg, Bahçesaray¹⁷, Ufa ve Kazan'da neşredilen gazete ve dergilerde yazıları yayınlanmıştır. 'Uyg'oniş' (Uyanmak) (1922), 'Buloqlar' (Pınarlar) (1923), 'Tong Sırları' (Sabah sırları) (1926), 'Saz' (1935) adıyla şiir kitabı, 'Gece ve Gündüz' romanı (1936), birkaç hikâyeler yazdı. Türkistan'da ilk kez Şekspere'in 'Hamlet', Puşkin'in 'Dubrovski', Gogol'un 'Revizor'unu ve Rabindranat Ta-

¹² Naim Karimov, 'XX.asr Edebiyatı Manzaranı, s.48', Naim Karimov. *İstiklalni uygotgan şair*, Manaviyat, Taşkent 2000, s.65

¹³ Çolpan eserleri. 1.c.Akademnaşır, Taşkent, 2016, s.332.

¹⁴ Milli marş tabiri, milletlerin istiklâlini gösteren millî sembollerden biri sayılır. Millî marşlar, temsil ettikleri milletlerin vasfını övücü bir dille anlatır, olağanüstü bir hadiseyi temsil ederek, ülkenin, halkın özelliklerini taşır.

¹⁵ Mirzayev Saydulla, *XX.yüzyıl Özbek Adabiyoti*, s.160.

¹⁶ Kasimov Begali, *Milli Uyğoniş Davri Özbek Edebiyatı*, Maneviyat, Taşkent 2004, s.286.

¹⁷ Çolpan'ın Bahçesaray'da neşredilen Tercüman Gazetesine soru şeklinde yolladığı mektubuna İsmail Gasprali münasebet bildirerek 'Andican'dan gelen soruya cevap' şeklinde yazı yazmıştır. ('Tarcüman', 1913 yıl, 27 Kasım)

gor eserlerini Özbek Türkçesine tercüme ederek¹⁸, Özbek edebiyatına yeni renk, yeni ahenk katmış oldu. Abdülhamit Çolpan, modern Özbek şiiriyetini, Özbek tiyatrosunu başlatan edip ve yine edebî metin çeviri okulunun ilk ustasıdır. ‘Edebiyat nedir?’¹⁹ makalesinde ‘Edebiyat yaşarsa, millet yaşayacak: edebiyatı çiçeklenmeyen, edebiyatının gelişimine çabalamayan ve edipler yetiştirmeyen millet sonunda duygularından, düşüncesinden, fikrinden mahrum kalacak, yavaş-yavaş çökecek, bu inkar edilemez’, demişti ve son derece haklıydı. Milli meseleler çerçevesinde yaptığı bütün eylemler onun Bolşevikler baskısına maruz bıraktı. Çolpan, 4 Ekim 1938 yılında birkaç Özbek aydınları gibi Taşkent’in ‘Buzsuv’ arığı kıyısında vurularak şehit edildi. Milletinin geleceğine ışık tutan aydınları, halkının duygusu, düşüncesi olan edipleri tek tek tutuklanarak yok edildiğinde, Türkistan yine yarım asırlık zaman içinde asıl evlatlarına hasret kaldı.

Abdülhamit Süleyman oğlu Çolpan’ın ‘Azat Türk Bayramı şiiri’ Türkistan Muhtariyetinin millî marşı oldu. Bu marşın dünya millî marşları arasında ayrı bir yeri vardır. O, iki ay gibi kısa bir süre ayakta kalmasına rağmen ezilmişlik altından kalkabilen halkın, bir milletin özgürlüğünü milli şuur ve güvenini tekrar kazanmanın, ilk demokratik devlet yapılanmasına dibace olan siyasi hareketin güftesi idi. Türk halklarının aslına, adına dönüşü, Türkistan olma bilinci ile birliğin, beraberliğin, kısacası Türklüğün marşı idi. Aradan yüz yıl geçmiş olsa bile, devletçilik iradesi, fikir hareketi, millî olgunluğu, tolerans şeklini kendine düstur kılan bu Türkistan Muhtariyeti, Türkistan halkları tarihinin unutulmaz geçmişi. ‘Azat Türk Bayramı’ şiiri ise o günlerden bize kıymetli yadigârdır.

Çolpan, Türkistanlıların duygu ve inancını dile getirirken, muhtariyeti ulu saadet olduğunu tasvirler, ayrıca uyanmaya, uyandırmaya teşvik eder. Bütün milletin benimseyebileceği sade ve özlü bir şekilde üslûp ve ifadeyi vermeye çalışmıştır.

AZAT TÜRK BAYRAMI

Ko’z oching, boqing har yon!
Qardoshlar, qanday zamon!
Shodlikka to’ldi jahon!
Fido bu kunlarga jon!
Turkistonlik – shonimiz,
Turonlik – unvonimiz,

(Türkiye Türkçesiyle)

Köz açın, bakın her yan!
Kardeşler, nasıl zaman!
Sevince doldu cihan!
Feda bu günlere can!
Türkistanlı – şanımız,
Turanlı – unvanımız,

¹⁸ Mirzayev Saydulla, *XX. asr Özbek Adabiyoti*, Yangi Asr Avlodi Yayınevi, Taşkent, s.161

¹⁹ ‘Sadoi Türkiston’ gazetesi, 1914 y, 15.sayı.

Vatan, bizning jonimiz,
fido bo'lsin qonimiz!

Vatan, bizim canımız,
feda olsun kanımız!

XX. yüzyılın başlarında medeni cereyanlarda milli hareketin önderleri olan Ceditler, tüm Türk coğrafyasında etkili bir ilişki içerisindeydiler²⁰. Engel tanımayan mesafeler 'Dilde, Fikirde, İşte Birlik'²¹ mücadelesiyle büyümekte, Vatan ve millet anlayışı medeni ve fikri unsurlarla Türk kimliği etrafında özleşmekteydi²². Türk dünyası yazarı, toplumbilimcisi, siyasetçi ve şair Ziya Gökalp'ın Türkiye'den Türkistan'a: 'Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan; vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan'²³ diye hitap ettiğinde de 'Türkistan', 'Turan' kelimelerinin dönemin ana ahenk cümleleri olarak öne çıktığını görürüz. Ortak dil, din, kültür, geçmiş ve gelecek temaları cedit hareketinin esası olmuş, beraberliğe dayanan ulusal kültür kavramı geliştirilmiş ve fikir merkezine taşınmıştır. Çolpan da geçmişten bugüne 'Vatan bu Türkistan, ulu Turan' diye bu millî meseleyi yüksek sesle, tüm mesuliyetiyle geleceğe aktarmıştır.

Bizlar temir jonlimiz!
Shavkatlimiz, shonlimiz !
Nomusli, vijdonlimiz!
Qaynagan Turk qonlimiz!
Turkistonlik – shonimiz,
Turonlik – unvonimiz,
Vatan, bizning jonimiz,
fido bo'lsin qonimiz!

Bizler demir canlıyız!
Şevketlimiz, şanlıyız!
Namuslu, vicdanlıyız!
Kaynayan Türk kanlıyız!
Türkistanlı – şanıımız,
Turanlı – unvanımız,
Vatan, bizim canımız,
feda olsun kanımız!

Mahkeme kapılarından ağlayarak döndüklerinde, ışıksız hapisanelerde yattıklarında, jandarmaların yurtıcı çizmelerinin tekmeleriyle yere yığıldıklarında, yurtları yakıldığında, dindaşları asıldığında şuurlarını kaybettiler, beyinleri bozulmuş oldu, gözleri nirsuz kaldı. Ama paramparça olan ruhlarını kaldıracak şu kapkaranlık içinde bir yıldız kadar pırıltı vardı. Hiçbir şeyi gö-

²⁰ Begali Kasimov, *Milliy Uyğoniş*, Manaviyet yayınevi, Taşkent 2002, s.19.

²¹ Büyük mefkureci İsmail Gaspralı'nın Türk dünyası birliği için ortaya attığı şiar. Bakın: Cafer Seydahmet Kirimer, *Gaspralı İsmail Bey (Dilde, Fikirde, İşte Birlik)*, Hazırlayan Cezmi Bayram, İstanbul, 2015.

²² Kasimov Begali, *Milli Uyğoniş Davri Özbek Edebiyatı*, Maneviyat, Taşkent 2004, s.279.

²³ Fevziye Abdullah Tansel, *Ziya Gökalp Külliyyatı I*, s.113.

remeyen gözleri o aydınlığı görür ve ona inanırdı. Bu da Türkistan'ın bir gün kurtuluşuydu²⁴. Muhtariyet ilanı beklenen umut ışığı, tutsaklık zincirlerini vurup kıran bir darbe olmuştu ve o an şairin ifade ettiği Türkistanlılar, o koca yürekliler demir canlarını, şanlarını feda edecek kadar kaynayan kandılar. Zira muhtariyet öncesi tüm hareketler temelinde bu gün için hazırlık vardı. Yayın faaliyetleri, tiyatrolar, 'Gurung' sohbetleri²⁵, kurultayların maksat ve mahiyeti Türkistan Müslüman halklarının demokratik bayrak altında milli muhtariyetlerini temin edebilmektir²⁶.

Bo'ldi kenglik zo'rlik yo'q!	Oldu genişlik zorluk yok!
Berildi bizga huquq!	Verildi bize hukuk!
Taraqçıyga yo'l ochiq!	Kalkınmaya yol açık!
Jaholatga yol yoniq!	Cehalete yol yanık!
Turkistonlik – shonimiz,	Türkistanlı – şanımız,
Turonlik – unvonimiz,	Turanlı – unvanımız,
Vatan, bizning jonimiz,	Vatan, bizim canımız,
fido bo'lsin qonimiz!	feda olsun kanımız!

Muhtariyet halka büyük umuttu. Hukukları ayakaltı olan halkın prangalarından kurtuluş için son yoldu ihtilal. Hürlük insanın doğal hakkıydı ve onun için şair, kişi cehaletten kurtuluş gerektiğine vurgu vermekteydi. Çolpan'ın 'Gönül' şiirindeki (1922 yılında yazılmış) şu dizileri sözlerimizi desteklerken milleti uyandırmanın, erk ve hürriyete davet etmenin samimi ifadelerinden biri olarak duygulara dokunur:

Tiriksen, ölmeğensen, (*Dirisin, daha ölmedin*)
 Sen de âdem, sen de insansın.
 Kişen giyme (*kelepçe takma*), boyun eğme,
 Ki sen ham hür tuğulğonsen! (*doğmuşsun*)²⁷

²⁴ Hürriyet', 1917 yıl 5 Aralık.

²⁵ XX. yüzyıl başlarında ceditler ve aydınlar sofra başında bir araya gelirler ve milli meseleler, memleketi esaretten kurtarmak ve muhtariyet konularında meclisler gerçekleştirirlerdi. Çar hükümetinden korkarak, fikirler not edilmez, sohbet şeklinde faaliyetlerini belirlemişlerdir.

²⁶ A'zamhocayev S. *Türkiston Muhtoriyati: milliy-demokratik davlatçilik qurılışı tacribası*, Manaviyet, Taşkent 2000, s.148.

²⁷ Çolpon, *Güzel Türkistan, Şiirler*, Maneviyat yayınevi, Taşkent, 1997, s.65.

Böylece, zalim rejimin pençeleri arasında kalan Türkistan ve tutsak halkının muhtariyet sevincini anlamak mümkün olur.

Muhtariyat olindi!	Muhtariyet alındı!
Ishlar yo'lga solindi!	İşler yola salındı (konuldu)!
Milliy marshlar chalindi!	Milli marşlar çalındı!
Dushman utansun endi!	Düşman utansın şimdi!
Turkistonlik – shonimiz,	Türkistanlı – şanıımız,
Turonlik – unvonimiz,	Turanlı – unvanımız,
Vatan, bizning jonimiz,	Vatan, bizim canımız,
fido bo'lsin qonimiz!	feda olsun kanımız!

Şairin 'Muhtariyet alındı! İşler yola salındı!' diyerek, hiçbir bağımsızlığın, özerkliğin verilmeyeceğini, sadece alınacağına dikkatleri çevirmesi, önemli bir noktadır. Türkistan ceditlerinin üstadı Mahmut Hoca Behbudiy'in²⁸ de Türkistan'da uyanış davasını başlatan Münavver karı Abdüraşithan oğlunun da 'Hak alınır, verilmaz'²⁹ sözleri yüz yıl öncelerinde halkın içine atılmış cesaretti ve muhtariyet ilanı bu cesaretin bir eseri idi.

Shodlik, xursandlik chog'lar,	Neşeli, sevinçli çağlar,
Ketsin yuraktan dog'lar,	Gitsin yürekten dağlar,
Vatan boğında zog'lar!	Vatan bağında zağlar!
Sekillasun bayroqlar!	Dalgalansın bayraklar!
Turkistonlik – shonimiz,	Türkistanlı – şanıımız,
Turonlik – unvonimiz,	Turanlı – unvanımız,
Vatan, bizning jonimiz,	Vatan, bizim canımız,
fido bo'lsin qonimiz!	feda olsun kanımız!

Muhtariyet hareketleri ilk olarak Rus-Japon savaşından (1904 yılı) sonra 1905 yılında Rusya merkezinde başladığında etkisi Türkistan'da da görülmüştü. Yenilikçi taraftarları olan ceditler yeni mektepler, milli dilde çeşitli gazeteler yayınına hayata geçirmeye başladılar. Siyasi meseleler gündeme getirilerek, karanlıkta olan halkı aydınlatmak, 'gözünü açmak'³⁰ için çok çalıştılar. Sanat, tiyatro faaliyetleri başlatıldı. Hayır cemiyeti (1909 yy.) teşkil edilerek yerli halkın çocuğunu okutmak için para toplandı. Türkistan aydın-

²⁸ Karimov Naim, *Mahmuthoca Behbudi*, Özbekistan Yayınevi, Taşkent 2011, s.55.

²⁹ Karimov Naim, *XX.asr Edebiyat Manzaraları*, Taşkent 2008, s.45.

³⁰ Abdulla Avloniy, *Tanlangan Asarla*, Taşkent 2006, s.7.

ları tarafından kurulan ‘Turan’ cemiyeti (1913) halkın maddi manevi meseleleri için çabaladı. Abdulla Avloni 1917 yılı Şubat ihtilali sonrası ‘Yaşasın halk cumhuriyeti!’ sloganı ile neşrettiği ‘Turan’ gazetesinde yayın maksadını şöyle ilan etmişti: ‘Müslümanlar ortasında çok yıllardan beri devam eden umuma zulüm, bid’et ve adetlere son vermek, gelecekte kurulacak cumhuriyet iradesine halkı hazırlamaktır’.³¹ Cedit aydınlar kurulacak cumhuriyetin temelini bu şekilde güçlendirmeye çalışırken ihtilal ilanı için tedbirliydiler. Bu yüzden muhtariyet hadisesinin ardından ‘Yaşasın Türkistan Muhtariyeti!’ sözleri her tarafta yankılanmıştır³².

Hurriyat – bayrog’imiz,	Hürriyet – bayrağımız,
Adolat – o’rtog’imiz,	Adalet – ortağımız,
Xursand bo’lgan chog’imiz	Mutlu olan çağımız
Mevalansun bog’imiz!	Meyve versin bağımız!
Turkistonlik – shonimiz,	Türkistanlı – şanımız,
Turonlik – unvonimiz,	Turanlı – unvanımız,
Vatan, bizning jonimiz,	Vatan, bizim canımız,
fido bo’lsin qonimiz!	feda olsun kanımız!

Abdülhamit Süleyman oğlu Çolpan Türkistan’ın büyük mücahit şairiydi³³. Onun şiirlerinde Vatan istiklali için mücadele bilinci din ve iman hürriyeti için savaş ile aynı anlam ifade ediyordu. Çolpan’ın edebi şahsiyetini ve sanatını insanlığın iki davasını savunucusu olarak nitelendirebiliriz. Adalet ve hürriyet! Memleket meselesi, iman meselesiydi! Hürriyete kavuşma yolunda ayakta tutan bu gaye bu yolculuğun önlerinden yürümeye teşviş ederdi.

‘Uzak... ağır yola çıkmış yolcuyum,
Bu yollarda kılavuzum yıldızdır.
Ben yurdumun pak istekli gücüyüm,
O yıldızın sonlanması gündüzdür.’³⁴

³¹ A.g.e. s:16;

³² Hoci Muin, Tanlangan Asarlar, Maneviyet Yayınevi, Taikent 2010, s.78; Karimov Naim, Mahmuthoca Behbudi, Özbekistan Yayınevi, Taşkent 2011, s.55.

³³ İbrohim Hakkul, ‘Kurtuluş Yıldızı yoklikka kırmaz’, *Buho hakikat Dergisi*, 27 Aralık 1995 yıl sayısı.

³⁴ Çolpon, *Güzel Türkistan, Şiirler*, Maneviyat yayınevi, Taşkent 1997, s.67.

Çolpan, bu ‘Yurt yolunda’ şiirinde duyguları dile getirirken, kendinin bir seher görünen Çolpan (*yıldız K.Z.*) olduğunu, onun ardından gelecek gündüzlere işaret etmektedir.

‘Azat Türk Bayramı’ şiirinin son kısmında özlük fikri daha hararetlidir:

Türk beshigi – Turkiston!	Türk beşiği – Türkistan!
Yeri oltin, toğları kon!	Yeri altın, dağları kan(kaynak)
Bolaları qahramon!	Çocukları kahraman!
Vatan uchun berur jon!	Vatan için verir can!
Turkistonlik – shonimiz,	Türkistanlı – şanımız,
Turonlik – unvonimiz,	Turanlı – unvanımız,
Vatan, bizning jonimiz,	Vatan, bizim canımız,
fido bo’lsin qonimiz!	feda olsun kanımız!

XX. yüzyılın başında milli birlik gayesi ‘Biz Türkistanlıyız, Turanlıyız!’ kavramı ile yankılanmıştır. Türkistan, ana vatandır, bütün dünyaya intişar eden büyük Türk ulusun altın beşiğidir. Ceditler için Türk kimliği bir Turanlı olmaktı, Türkistanlı olmaktı ve bundan son derece iftihar duymuşlardır. Turan terimi Türklerin yaşadığı coğrafya için kullanılan kavramdan daha geniş bir ifadedir, aslında. Abdurauf Fitret’in Türk aksakalı Oğuz Han’a hitaben yazdığı ‘Dede’ destanında Türkler için şunu söyler: ‘Ayrılığı kendi aramıza koyduk, Özbek, Kırgız, Kazak, Türkmen denildik. Bir grubumuz ‘Osmanlıyız’, diye gitti, bir grubumuz ‘Kızılbaşlarız’ diye bitti...’ Evet, Türkistan, Turan gayesi bu parçalanmış milletin, ayrı kalmış soydaş halkların özlemi, beraberliğin ifadesidir. Sovyetlerin Muhtariyet ile katletmek ve ebediyete gömmek istedikleri Türkistan mefkûresi, bir milli birliktir ve birlik halinde görülmelidir. Ama her zaman dimdik ayakta kalan bir gaye var ‘Türkistan’ın milli, siyasi ve kültürel geleceği de bu Türkistan Türklüğü’nün birliğindedir’³⁵.

1918 yılın Şubat ayında Bolşeviklerin fiili müdahalesiyle muhtariyet bayrağı indirilmiştir. Ele geçen fırsat kaybedildi, kısmet el vermedi, aydın günler çabuk söndü. Yalan üzerinde halklara özerklik vaat eden Sovyetler hükümeti Türkistan muhtariyetini kanlı bir şekilde sonlandırdı. Özerklik mücadelesinde zeval gören Türkistan, on binden fazla evladını şehit verdi³⁶. Birkaç aydınları

³⁵ “Türkistan Türklüğü”. *Yaş Türkistan’dan Seçilmiş Makaleler*. Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul 2006, s.158.

³⁶ A’zamhocayev S. *Türkistan Muhtariyeti: Milliy-Demokratik Davlatçılık Qurilişi Tacribası*. Manaviyet, Taşkent 2000, s.149.

yurt dışına çıkarak mücadelelerini devam ettirdiler. Onlardan biri Türkistan Muhtariyeti reisi olan Mustafa Çokay'ın öncülüğünde Almanya'da yayınlanan aylık 'Yaş Türkistan' dergisindeki başmakalede o günler şöyle hatırlanmaktadır: 'Zaman değişti, Bizim Rus devrimine olan inancımız ve umudumuz doğru çıkmadı. Rus devrimci demokrasisi sadece bu devrimi kaybetmekle kalmadı. O bize, milli hakkımız meselesini, onunla dostluk ve insaf prensipleri çerçevesinde münakaşa ederek halletmek konusundaki kanaatimizin yanlış olduğunu açıkça gösterdi'³⁷.

Azat Türk Bayramı şiiri beşiğinde boğulmuş Türkistan Muhtariyetinin marşı olarak bugün gönüllerde, arşivlerde, eski gazetelerin sararmış yapraklarında yazılı duruyor. Bu şiir, Türkistan'da kurulan ilk demokratik devletin istiklal marşı olarak bizim için millî, tarihi bir hatıradır. Acı bir tecrübenin anısıdır. Devran döndü, bugün büyük Türkistan arzusu gerçekleşmedi belki, ama halklar hürriyetine kavuştu. Yeniden milli marşları yazıldı, gökyüzünde dalgalanan bayrakları var. Millet, devlet meselelerine kendileri karar verecek oldular. Hürriyetin değerini anlamak için geçmişe bakarak iş görmenin ne kadar hayırlı olacağı mantığıyla³⁸ o günlerine sık sık dönüp bakmak ve ibret almak lazım. Zira, hürriyete sahip çıkmak, atalarımızdan bize mirastır.

KAYNAKÇA

- Avloni, Abdulla, *Tanlangan Asarlar*, I.c. Manaviyat Yayınevi, Taşkent 2006
Avloni, Abdulla, *Tanlangan Asarlar*, II.c. Manaviyat Yayınevi, Taşkent 2006
Avloni, Abdulla, *Uson Millet*, Hazırlayanlar: Begali Kasimov, Şohrat Rizayev, Şark Yayınevi, Taşkent 1993
A'zamhocayev, S., *Türkiston Muhtoriyati: Milliy-Demokratik Davlatçilik Qurilişi Tacribasi*. Manaviyat, Taşkent 2000
Bahrom, Rozimuhammad, *Çolpan – Tong Yulduzi Demek...* Okituvchi Yayınevi, Taşkent 1997;
Bobobekov X., Karimov Ş. (Ve Başkaları), *Özbekistan Tarihi: Kiskaça Malumotnoma*, Şark Yayınevi, Taşkent 2000
Çolpon, *Buloqlar Quçoğida*. Şiirler. Çolpon Yayınevi. Taşkent 2007
Çolpon, *Güzel Türkistan*, Şiirler, Manaviyat Yayınevi, Taşkent 1997
Çolpan Eserleri. I.C. Akademnaşr, Taşkent 2016
Fitrat, Abdurauf, *Tanlangan Asarlar*, II.c. Manaviyat Yayınevi, Taşkent 2000
Fitrat, Abdurauf, *Tanlangan Asarlar*, III.c. Manaviyat Yayınevi, Taşkent, 2003
Fitrat, Abdurauf, *Tanlangan Asarlar*, IV.c. Manaviyat Yayınevi, Taşkent 2006

³⁷ 'Yaş Türkistan'dan seçilmiş makaleler', Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul 2006, s.78.

³⁸ Abdulla Kadiri, Ötken Kunler, Taşkent, 2007, s.3.

- Fitrat, Abdurauf, *Tanlangan Asarlar*, V.c. Manaviyat Yayinevi, Taşkent 2010
- Ganiyev, İ., Afokova N. *Cadid Adabiyoti ve Adabiyotşunosliği Bibliografiyası*. Taşkent, Akademnaşr 2012
- Gasprinskiy, İsmailbek, *Hayot va Mamot Masalasi*, Haz: Kasimov B., Abduraşidov Z., Manaviyat Yayinevi, Taşkent 2006;
- Hakkul, İbrohim, “Kurtuluş Yıldızı Yoklikka Kirmaz”, *Buhoro Hakikati Dergisi*, 27 Aralık 1995 Yıl Sayısı
- Hoci, Muin, *Tanlangan Asarlar*, Manaviyat Yayinevi, Taşkent 2010
- Kadiri, Abdulla, *Ötken Kunler*. Taşkent, 2007
- Karimov, Naim, *Abdulhamit Süleyman Oğlu Çolpan, Fen*, Taşkent 1991
- Karimov, Naim, *İstiklolni Uyğotgan Şoir, Maneviyet Yayinevi*, Taşkent 2000
- Karimov, Naim, *Mahmuthoca Behbudi*, Özbekistan Yayinevi, Taşkent 2011
- Karimov, Naim, *Xx. Asir Edebiyati Manzaralari*, 1.Kitob, Özbekiston, Taşkent, 2008
- Kasimov, Begali, *Milli Uyğoniş Davri Özbek Edebiyatı*, Maneviyat, Taşkent, 2004
- Kasimov, Begali, *Milliy Uyğoniş*, Maneviyet Yayinevi, Taşkent 2002
- Kirimer, Cafer Seydahmet, *Gaspralı İsmail Bey (Dilde, Fikirde, İşte Birlik)*, Hazırlayan Cezmi Bayram, İstanbul, 2015
- Lenin, V.İ. *Dve Taktiki Sotsial-Demokratii v Demokratiçeskoj Revolyutsii*. Moskova. 1980. S:12.
- Murtazayeva, R. (Ve Başkalar), *Özbekistan Tarihi*, Özbekistan Cümhuriyeti Cumhurbaşkanı Huzurundaki Devlet Ve Cemiyet Kuruluş Akademisi, Taşkent, Akademi, 2011
- Özbekistan Millî Ansiklopedisi*, Devlet İlmi Yayinevi, Taşkent 2005
- Rizayev, Şuhrat, *Cedit Draması*, Şark Yayinevi, Taşkent 1997
- Şarafiddinov, Ozod, *Çolpan'ı Anglaş*, Yozuvçi Yayinevi, Taşkent 1994
- Şarafiddinov, Ozod, *İstiklal Fidaiyleri*, Şark Yayinevi, Taşkent, 1993
- Togan, Zeki Velidi, *Bügünkü Türkili Türkistan Yakın Tarihi*. 3.Baskı, İstanbul, Enderun. 1981
- Türk Düşüncesi*, Hazırlayan: Türk Düşünce Hareketi Merkez Heyeti, İrfan 2014
- XX. Yüzyıl Özbek Adabiyoti Tarihi*. Üniversite Ve Pedagoji Enstitüleri Lisans İçin Ders Kitabı, Okituvçi, Taşkent 1999
- Hurriyet Dergisi*, 1917 Yıl, Aralık Sayısı
- Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler*, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul 2006

1937-1942 Yılları Arasında Doğu Türkistan İdaresinde Sovyet Etkisi

Yrd. Doç. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu^{39*}

Özet

Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin 1934 yılında yıkılmasından sonra Doğu Türkistan'da hâkimiyet Urumçi merkezli Çin Genel Valisi Sheng Shicai ile Hoten'deki Tungan birliklerinin komutanı Ma Hu-san arasında bir nevi paylaşıldı. Özellikle 1937-1942 yılları arasında Sheng idaresi, kendi iktidarlarını destekleyen Sovyetlerin kuklası bir görüntü arz etti. Hassaten 1937 yılında güneyde Uygur Türklerinin isyanları Sovyet askerlerinin de yardımıyla bastırıldıktan sonra, Doğu Türkistan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin siyasi ve ekonomik hegemonyası altına girmeye başladı. Japonların Moğolistan Halk Cumhuriyeti toprakları üzerinden saldırılar yapma ihtimalini bahane eden Sovyetler, Kumul'da askeri istihdamlar tesis ettiler. Japonya'nın tehditlerinden dolayı Çin yönetimi Sovyetlerin Doğu Türkistan'a asker yerleştirmelerine karşılık veremedi. Bu süreçte Moskova idaresi iktisadi olarak Doğu Türkistan'ı adeta tekeline almaya başladı. Sovyetlerin esas gayesi zengin yeraltı-yerüstü kaynakları ele geçirmektir. Doğu Türkistan bu yıllarda Çin'in işgali altındaki topraklar olsa da, idari ve ekonomik olarak Sovyetler Birliği'nin kontrolü altında idi.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan, Sovyetler Birliği, Uygur Türkleri, Kaşgar, Japonya

³⁹ * İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

SOVIET INFLUENCE ON TURKESTAN GOVERNANCE BETWEEN 1937-1942

Abstract

After the fall of the Islamic Republic of Turkestan in 1934, the governance of East Turkestan was shared between the Urumqi-based Chinese General Governor Sheng Shi-cai and Ma Hu-san, the commander of Tunghan units in Hoten. Between 1937 and 1942, in particular, the Sheng administration provided a puppet image of the Soviets that supported their ruling. Indeed, after the revolts of Uyghur Turks in the south in 1937 were suppressed with the help of Soviet troops, East Turkestan began to fall under the political and economic hegemony of the Union of Soviet Socialist Republics. The Soviets have established military employment in Kumul, as a pretext for the possibility of Japanese attacks on the territory of the People's Republic of Mongolia. Because of Japan's threats, the Chinese government could not respond to the Soviets' deployment of troops to East Turkestan. In this process, the Moscow administration began to take East Turkestan as a monetary system in economic terms. The main aim of the Soviets was to seize rich underground resources. East Turkestan was under the control of the Soviet Union, although it was under the occupation of China during these years, administratively and economically.

Keywords: East Turkestan, Soviet Union, Uighur Turks, Kashgar, Japan

DOĞU TÜRKİSTAN stratejik açıdan 1930 yılından itibaren Sovyetler Birliği'nin özel ilgi odağı haline gelmiştir. Sovyetlerin Doğu Türkistan'a müdahil olmalarının temelinde Doğu Türkistan'ı tamamen Rus nüfuz bölgesi haline getirmek ve doğudaki siper gibi kullanmak politikası yatmaktaydı¹. Özellikle 1917-1931 yılları arasında Ekim İhtilali sebebiyle yitirdiği Çarlık devrindeki etkisini tekrar kazanmaktı². 1937 yılından önce Doğu Türkistan'da yaşananlar Sovyetlerin Doğu Türkistan politikalarını hayata geçirmeye zemin hazırladı. Nitekim özellikle Nisan 1931'de Hoca Niyaz Hacı liderliğinden Kumul, Ocak 1933'de Mahmut Muhiti önderliğinde Turfan, Şubat 1933'de Mehmet Emin Buğra liderliğinde Hoten ayaklanmaları ile bunların neticesinde 12 Kasım 1933'de Kaşgar'da Sabit Damolla başkanlığında kurulan Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti Sovyetlerin Doğu Türkistan'a müdahil olmasının önünü açtı³.

12 Nisan 1933'de Sheng Shi-cai Sovyetlerin desteği ile Genel Vali olarak Urumçi'de yönetimin başına geçti. Sheng Shi-cai Sovyetlerle anlaşarak Rus kuvvetlerinin yardımı ile Doğu Türkistan'daki isyanları bastırıp Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti'ne son verdi. Kendisinden önceki Genel Vali Jin Shu-ren'in askeri, siyasi, iktisadi zulmünden bunalan Doğu Türkistan ahalisini yatıştırmak için bir takım reformlar uygulamaya koydu. Doğu Türkistan Türklerinin önde gelen bazı şahısları idari ve askeri görevlere getirdi. Nitekim Hoca Niyaz Hacı Urumçi'de Genel Vali Yardımcılığına, Şerifhan Töre Altay valiliği ve askeri komutanlığına, General Mahmut Muhiti Kaşgar'ın askeri sorumluluğuna, Yolbars Bey de Kumul'un askeri ve mülki sorumluluğuna getirildi. Ayrıca Merkezi Çin Hükümeti Ordusunun 36. Tümeni kabul edilen Tungan birliklerinin komutanı Ma Hu-shan'a da Yarkent Nehri'nden Çarkılık'a kadar uzanan Hoten vilayetinin askeri ve idari sorumluluğu verildi. Ma Hu-shan Tarım havzasının güneyinde kalan bölgede kendi yönetimini tesis etti, bölgeyi diktatörlükle yö-

¹ A. Barmine, *One Who Survived*, New York 1945, s. 231.

² Andrew D.W. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, Çeviren E. Can, İstanbul 1998, s. 262.

³ İ. Kurban, *Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)*, Ankara 1992, s. 12; A. Karahoca, *Doğu Türkistan Çin Müstemlekesi*, İstanbul 2008, s. 15-17.

netmeye başladı. Tungan idaresi Uygur Türkleri için külfet, zulüm ve sömürüden öte bir mana ifade etmedi. Bu fiili durum Doğu Türkistan'da hâkimiyetin Genel Vali Sheng Shi-cai ile Ma Hu-shan arasında paylaşılmasına yol açtı⁴.

Sheng Shi-cai ülkede sükûnu sağladıktan sonra hükümetinin takip edeceği siyasi yolu belirten reform esaslarını ilan etti. Bunlar; Rüşvete son vermek, Ekonomiyi ve kültürü geliştirmek, toprakları işlemek için mevcut iş gücünün hepsini seferber etmek, haberleşmeyi ve ulaşımı kolaylaştırmak, Doğu Türkistan'ı Çin eyaleti olarak tutmak, emperyalizme ve Faşizme karşı durmak, Sovyetler Birliği ile dost olmak, her milletin hal ve hukukta eşit olması, savaştan kaçınmak suretiyle barışı sağlamak, birlik olmak, eğitim başta olmak üzere her alanda ülkeyi kalkındırmak, dini liderlerin mevki ve imtiyazlarını korumak. Yürürlüğe konulan bu siyaset ışığında Doğu Türkistan'da büyük bir eğitim inkılabı başladı. Kaşgar, Aksu, Gulca, Urumçi'de gazeteler çıkartıldı. Özellikle Mahmut Muhiti'nin kilit rol oynadığı eğitim inkılabı sayesinde Urumçi ve Kaşgar başta olmak üzere Doğu Türkistan'ın birçok vilayetinde çok sayıda okullar açıldı. 1937 yılına kadar Doğu Türkistan'da halkın büyük desteği ile bin dört yüze yakın yeni mektep, beş binden fazla sınıf yapıldı buralarda iki yüz bine yakın öğrenci okudu. Başlatılan bu eğitim seferberliği Altay'da Vali Şerifhan Töre ve muallim Sait Gazi, Kumul'da Yolbars Bey, Kaşgar'da General Mahmut Bey, Hacı Musul Bey, Urumçi'de Hoca Niyaz Hacı gibi münevverler, özellikle Mahmut Muhiti'nin Altı Şehirdeki (Kaşgar, Yarkent, Aksu, Turfan, Hoten, Uçturfan) vali ve hâkimlere aşikâre ve gizli adam göndererek verdiği emir ve yönlendirmeye tez vakitte fevkalade surette etki etmeye başladı⁵.

Eğitim inkılabı kısa sürede Doğu Türkistan genelinde milli ruh ve şuurun güçlenmesine yol açtı. Gidişattan endişeye kapılan Genel Vali Sheng Shi-cai bir takım tedbirler almaya çalıştı. Doğu Türkistan ahalisini milli eğitimden uzaklaştırmak için kendi ideolojilerinde olan öğretmenleri her yere dağıtarak milli ruhtaki eğitimcileri eğitim sahasından çıkartıp milli şuuru veren eğitimi zayıflatmaya çalıştı. Milli kitap ve dersleri müfredattan kaldırarak onun yerine komünist ilkelerle donanmış kitaplar ve dersler getirdi. Ülke genelinde dinsizlik propagandası başlattı. Bu duruma Mahmut Muhiti başta olmak üzere eğitim inkılabının öncüleri ve aydınlar şiddetli bir biçimde karşı çıktı. Doğu

⁴ Aılı Yıkemu (Ali Hekim), *Hamdullah Muhammed Tarım'ın "Tarihi-Türkistan 1931-1937 İnkılâp Tarihi" Adlı Eserinin Tenkitli Transkripsiyonu*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015, s. 165-166; Andrew D.W. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, s. 230.

⁵ Aılı Yıkemu (Ali Hekim), *Hamdullah Muhammed Tarım'ın "Tarihi-Türkistan 1931-1937 İnkılâp Tarihi" Adlı Eserinin Tenkitli Transkripsiyonu*, s. 167; A. A. Whiting, *Soviet Strategy in Xin-jiang*, Michigan 1958, s.36.

Türkistan'da ortaya çıkan milliyetçilik ve yeni yeni yetişmekte olan milliyetçiler Sheng Shi-cai'nın büyük bir korkuya kapılmasına neden oldu. Sheng Shi-cai Sovyetlerin desteğine güvenerek bunları yok etmeye teşebbüs etti. Bu bağlamda Sovyet idaresi ile Sheng Shi-cai arasındaki münasebetleri daha da sıkılaştıran ve siyasi, askeri ve ekonomik yardım taahhüt eden 1936 yılı Ocak ayında yapılan gizli bir anlaşmadan söz edilmiş ama bunun varlığı kesinleştirilememiştir. Anlaşma var olsun veya olmasın 1936 yılında değişik alanlardaki Sovyet uzmanları Doğu Türkistan'da vazife yapmaya başlamıştır. Okullarda yabancı dil olarak Rusça dersleri konulmuş, birçok Türk kıızı okumaya Batı Türkistan'a gönderilmiştir. Urumçi başta olmak üzere Sheng'in hâkimiyeti altındaki sahalarda Sovyet propagandasının yapıldığı Uyuşma adı verilen kulüpler açılmıştır. Din adamları cezalandırılırken İslami kuruluşlar ve camiler kapatılmıştır. Sovyet konsolosluklarının bulunduğu yerlerde Rus Konsoloslar Genel Vali'den daha etkili ve yetkili olmuştur⁶.

Sheng, Sovyetlerden aldığı askeri yardımların yanında iletişim ve madencilik endüstrilerini başta Doğu Türkistan'ı geliştirmek için Sovyetlerle toplan 7,5 milyon Rublelik iki kredi anlaşma yaptı. Bunun bir kısmını silah (on uçak, otuz adet top ve çeşitli silahlar) alımında kullandı. Alınan borç karşılığında Doğu Türkistan adeta Stalin yönetimine ipotek edildi. Nitekim Sovyetler Birliği Çungarya'da bol miktarda bulunan altın, volfram, magnezyum kalay, uranyum ve diğer minerallerin imtiyazlarını kazandı. Bu kaynakları çıkartmaya ve ihraç etmeye başladı. Sovyet mühendisleri Urumçi'nin kuzey-batısında, Karasu'daki Dushanzi petrol sahaları açtılar. Geniş çaplı araştırma ekipleri ve yüzlerce Sovyet askeri, ekonomik, teknik ve siyasi danışmanı Doğu Türkistan'a geldi. Sovyet personeli Doğu Türkistan ordusuna girdi ve Sheng'in çeşitli güvenlik birimlerini, gizli polis teşkilatını, KGB ile birlikte yönettiler. Bir Sovyet NKVD alayı, korkulan Japon istilasına karşı savunma olarak Kumul yakınlarında konuşlandırıldı. Sheng, adeta Doğu Türkistan'ı kızılaştırmaya başladı⁷. Sovyet birliklerinin müdahalesini kolaylaştırmak için İli'den Urumçiye, Urumçi'den Kaşgar'a kadar uzanan taşlı yol yaptı. Ayrıca yardımcılığına getirdiği Hoca Niyaz Hacı'yı hükümetin dahili ve harici hiçbir işine karıştırmadı. İnkılapçıları türlü bahanelerle farklı yerlere göndererek birbirinden uzaklaştırmaya çalıştı. Yerli

⁶ Andrew D.W. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, s. 239-241; D.J. Dallin, *Soviet Russia and The Far East*, New Haven, Yale 1948, s.99-101; Cheng Tien-fong, *A History of Sino-Russian Relations*, Westport: Greenwood Press 1975, s. 175.

⁷ Jamea A. Millward, *Eurassian Crossroads A History of Xinjiang*, Columbia Universty Press 2007, s.206-207; B. Adıbelli, II. Dünya Savaşı Öncesinde ve Sonrasında Doğu Türkistan, bk. *İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası*, Hazırlayanlar N. Sarıahmetoğlu-İ. Kemalöğlu, İstanbul 2016, s. 227.

ahaliden onursuz insanları kullanarak nifak tohumları ekmeye gayret etti. Halkın sevdiği ve değer verdiği insanların peşine casuslar takarak onları göz hapsine aldı. Bu ve benzer planlarını uygulamak için Rusya'dan çok sayıda danışmanlar getirmeye başladı⁸. Nitekim bu durum hakkında Kaşgar'daki İngiliz başkonsolosu K.C. Packman 1938 Haziran'ından Delhi'ye yolladığı raporunda şunları yazmıştır: “Ülkenin her tarafından Rus usulleri, Rus görüşleri ve Rus ticareti hâkim duruma geldi. Ülkedeki en önemli mevkiiler Rus ajanlarının (çoğunlukla Rusya'da okumuş ve Rusça bilen) eline geçti. Çinli ve mahalli idareciler genellikle ülkedeki Rus konsolosluklarından fikir ve yardım alıyorlardı. Rusların fikirlerine çok ehemmiyet veriliyordu”. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin Sheng Shi-cai'a silah göndermekle sorumlu memuru Aleksandre Barmine de durum hakkında şunları kaleme almıştır: “Bakanlar kadar yetkili Sovyet müsteşarları Sheng Shi-cai'nin yanına verilmişti. Stalin'in kayınbiraderi Svanidze yönetimindeki bir komisyon Doğu Türkistan'ı yeniden kurmak için bir plan hazırlamak üzere gönderilmişti. Benim tröstüm 'silah satma işinde öncülük yapan Sovyet otomobil ihracat şirketi' Doğu Türkistan'ın her tarafında yol, uçak alanları ve hangarlar inşa etmek üzere mühendisler göndermekle mükellef idi. Böylelikle Doğu Türkistan kısa zamanda Sovyet sömürgesi haline gelecekti”⁹.

Rusya'dan gelen danışmanlar ve uygulamaya konulan yeni plan dahilinde Urumçi merkezli Siyasi Teftiş Bürosu kurularak halk teftiş altına alınmaya başladı. 1934 yılında Rusya'dan gelen Zhang Fei-san başkanlığında beş kişi sınır bölgesi işleri bürosunu tesis edip sınırlardan giriş ve çıkışları kontrol altına aldı. 1937 yılında yine Rusya'dan gelenler Ortodoks Kilisesinde gizli siyasi yönlendirme faaliyetlerinde bulundu. Altın madeni açma, yer altı kaynaklarını kontrol edip türlerini tespit etmek için üst üste gelen uzmanlar Doğu Türkistan'ın en ücra köşelerine kadar ülkenin sahip olduğu kaynaklarla alakalı bin dokuz yüzden fazla harita hazırladılar. Ayrıca Rusya'dan gelmiş olan askeri, iktisadi, zirai alandaki uzmanlar ile doktor ve öğretmenler ülkedeki önemli idari görevleri üstlendiler. Bunların yanında Rusya Urumçi yakınında uçak fabrikası, Şihu'da yağ fabrikası kurdu. Burada üretilen yağlar doğrudan Rusya'ya gönderilirdi. Altay'da altın madeni açıldı ki burada günde yirmi beş bin kişi çalıştırıldı. Yine Altay havalisinde daha önce tespit edilip açılan madenlerden uranyum ve volfram çıkartılıp ham halde Rusya'ya sevk edildi¹⁰.

⁸ S. Hedin, *Thought Asia*, London 1898, s. 299-300; Aılı Yıkemu (Ali Hekim), *Hamdullah Muhammed Tarım'ın “Tarihi-Türkistan 1931-1937 İnkılâp Tarihi” Adlı Eserinin Tenkitli Transkripsiyonu*, s. 170 vd.

⁹ A. Barmine, *One Who Survived*, s. 232.

¹⁰ David Brophy, *Uyghur Nation*, London 2016, s. 262-263; FF Liu, *A Military History of Modern China, 1924-49*, Princeton 1956, s. 168; Aılı Yıkemu (Ali Hekim), *Hamdullah Muhammed Tarım'ın “Tari-*

Doğu Türkistan'daki hâkimiyeti idaresi altındaki bölgenin genişliği ve nüfusunun yoğunluğu dikkate alındığında Ma Hu-shan ile paylaşmak mecburiyetinde kalan Genel Vali Sheng Shi-cai, Doğu Türkistan'a tamamen hâkim olmak için 1937 yılında harekete geçti. Evvela güneyde başlayan isyan hareketini Sovyetlerin yardımı ile kanlı bir şekilde bastırdıktan sonra Ma Hu-shan'ın üzerine yürüdü ve onu Hindistan'a kaçmaya mecbur bırakarak idaresi altındaki bölgeyi ele geçirdi. Ayrıca 1937 Ekim'inde Sovyet birliklerinin Kumul'u ele geçirmesi üzerine bu bölgedeki Uygur isyanının lideri Yolbars Han Kansu'ya kaçmak mecburiyetinde bırakılınca Kumul havalisindeki hareket son bulmuş oldu. Akabinde Shen Shi-cai, Kuçar havalisindeki Kırgızlar üzerine asker göndererek Kırgızları etkisiz hale getirdi. 1937 yılı sonlarında Sovyetlerin yardımıyla Doğu Türkistan'ın hâkimi konumuna geldi, idari olarak tamamen Sovyetlerin güdümüne girdi¹¹. Bu arada Sovyetlerin Doğu Türkistan'a tamamen hâkim olma stratejisinde Kumul'a girmeleri ve burada bir askeri istihdam oluşturmaları dönüm noktası olmuştur. Sovyet yönetimi bu hareketleri için Genel Validen izin alma ihtiyacı duymamış sadece Urumçi Başkonsolosu Garegin Apresoff vasıtası ile durumu bildirmişlerdir. Merkezi Çin Hükümetinin izni ve Sheng Shi-cai'nin haberi olmadan oluşturulan bu fiili durumun gerekçesi olarak Sovyet Hükümeti, Japonların Moğolistan Halk Cumhuriyeti toprakları üzerinden Doğu Türkistan'a yapabilecekleri saldırıya mâni olmak şeklinde izah edilmiştir. Japonya'nın saldırı ihtimali olsa bile Sovyet idaresinin Kumul'da askeri istihdam kurmasının altında yatan sebepler başka idi. Bu bağlamda Merkezi Çin Hükümetinin Doğu Türkistan'da nüfuz elde etmesine mâni olmak, Tungan beylerinin yeniden Doğu Türkistan'a duhul etmesinin önüne geçmek ve kendi kontrollerindeki Genel Valinin olası isyanını önlemektir¹². Bunların yanında Kumul, Sovyetlerin doğu Türkistan'ı ele geçirmenin önünü açan mihenk noktası oldu. Akabinde gelişen olaylar da Sovyet işgalini kolaylaştırdı. Nitekim 1937 yılı yazında Pekin ile Tokyo arasında başlayan gerginlik iki ülkeyi fiili savaş durumuna getirmişken, Japon kuvvetlerinin Çin'in kuzeyinde ilerlemeye başlaması Sovyet idaresini büyük bir endişeye sevk etmiştir. Japonların Türkistan'a girmesini engellemek için Sovyet Hükümeti Çin'e yardım etmeye karar verdi. Ağustos 1937'de Çin ile Sovyetler Birliği arasında saldırmazlık anlaşması imzalandı. Moskova acilen Çin'e 885 uçak, pilot ve askeri birlikler yolladı. Gönderilen bu yardımların sevkiyatında Doğu Türkistan stratejik bir

hi-Türkistan 1931-1937 İnkılâp Tarihi'' Adlı Eserinin Tenkitli Transkripsiyonu, s. 170-171.

¹¹ Andrew D.W. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, s. 255-256.

¹² A. A. Whiting, *Soviet Strategy in Xin-jiang*, s. 50-51; O. Lattimore, *Pivot of Asia: Xin-jiang and The Inner Aian Frontiers of China*, Boston 1950, s. 80.

rol oynadı. Uçakların büyük çoğunluğu Doğu Türkistan hava sahasından birlikler ve askeri malzemeler ise Kansu yoluyla Çin'e gönderildi¹³.

Sovyetler Çin'e gönderilen uçakların bakımı ve montajı için Urumçi yakınlarında Tou-tun-he bölgesinde bir fabrika kurdu. Çin Doğu Türkistan'da böyle bir tesisin kurulması ve Rus askerlerinin yerleştirilmesine karşı olmasına rağmen Japon tehlikesi yüzünden bunu kabul etmek zorunda kalmıştır. Tarım sevkıyatı fabrikası görüntüsü verilen bu tesisin etrafına Ruslar istikamlar yapmış ve birçok tank ile iki bine yakın asker yerleştirmiştir. Ayrıca Gulca'ya yakın hava üssünde Çinli pilotlara eğitim verecek Sovyet askeri okulu açılmıştır¹⁴. Ekonomik münasebetler bakımından Çin ve İngilizlere göre Doğu Türkistan'da çok daha avantajlı konumda olan Sovyetler Birliği yerleştirdikleri askeri güç sayesinde Doğu Türkistan'a hâkim olmaya başladı. 1934 yılında Ma Zhong-ying'in bertaraf edilmesiyle Doğu Türkistan'ın kuzeyi ve doğusundaki, 1937'de ise Ma Hu-shan'ın hâkimiyetine son vererek de güneydeki ticaret neredeyse tamamen Moskova kontrolüne geçmiş oldu¹⁵.

Bu arada Sovyet güdümündeki Genel Vali Sheng Shi-cai, Sovyet nüfuzuna karşı Doğu Türkistan'ın Çin idaresinde kalmasını isteyen İngilizlerin Kaşgar başta olmak üzere bölgedeki nüfuzuna son vermek için çeşitli yollara başvurdu. Genel Vali Sheng Shi-cai Kaşgar'da kurulan Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti'ne karşı merkezi hükümeti desteklemesine rağmen İngilizleri, Türklerle iş birliği yapmakla suçladı. Kaşgar İngiliz Başkonsolosluğu ile İngiliz ticaretini boykot etti. Konsolosluğun Kaşgar-Hindistan posta servislerine müdahaleye başladı. Hoten ve Yarkent'te yaşayan İngiliz tebaası Hinduları ülkeden kovdu. Ayrıca Yarkent ve Kaşgar'daki İsveç misyonerlik kuruluşlarının kapatılması emrini verdi, İsveçlere karşı boykot ilan edildi. 1938 yılı başlarında İsveç kilisesinin Doğu Türkistan'daki misyonerlik faaliyetleri durduruldu.¹⁶

Sovyetler Birliği'nin Doğu Türkistan'ı ele geçirme stratejisinin temelinde tabii kaynakların sömürülmesi hakikati yatmaktaydı. Fiili olarak müdahil olmaya başladığı 1934 yılından itibaren Nan-jing idaresinden onay ve izin almadan Rus jeolog ekipleri Doğu Türkistan'da geniş çaplı araştırma yapmaya başlamışlardı. Çalışmalar sonucunda maden yataklarının yerleri tespit edilerek bir kısmı işletmeye açıldı. Ayrıca Rus mühendisler Karasu bölgesinde petrol

¹³ Andrew D.W. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, s. 258-259; John W. Garver, *Chinese-Soviet Relations 1937-1945*, Oxford 1988, s. 95 vd..

¹⁴ F.F. Liu, *A Military History of Modern China, 1924-49*, s. 168.

¹⁵ Ö. Kul, *Osman Batur ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi (1941-1951)*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009, s. 149.

¹⁶ Andrew D.W. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, s. 261-262.

kuyuları açmaya başladı ki, burada 1939 yılında petrol üretimine geçildi. Rus uzmanlar tarafından Doğu Türkistan'ın yeraltı kaynaklarını gösteren iki bine yakın harita hazırlandı. Doğu Türkistan'da çok sayıda magnezyum, bakır, kurşun, kalay, volfram, altın ve petrol yatakları tespit edildi¹⁷. Doğu Türkistan'ın sahip olduğu madenler ve petrol bölge insanı kullanılarak çıkartıldı ve sömürüldü. 26 Kasım 1940 tarihinde imzalanan "Kalay Madenleri Anlaşması" ile Sovyetler Birliği Doğu Türkistan'ın madenlerini araştırma, işletme ve çıkartmada çok büyük ayrıcalıklar elde etti. Bu anlaşma ile enerji temininde, kara nakliyatında, her türlü haberleşmede Doğu Türkistan Sovyet kontrolü altına girdi. Ruslar Doğu Türkistan'a serbestçe girip-çıkma ve istedikleri gibi seyahat etme imtiyazı elde etti. Bunun yanında Sovyetlere ait Kalay Maden İşletmesi Doğu Türkistan'ın her tarafında şube açma ve istedikleri anda arazi tahsis edilmesi haklarını elde etti. Anlaşmanın sağladığı haklar ile Sovyet idaresi merkezi hükümete haber vermeden yeraltı kaynakları konusunda her türlü tasarruf hakkında sahip oluyor ve işletmelerine istemedikleri hiç kimseyi sokmuyordu. Böylece Doğu Türkistan'daki Çin idaresini varlığını kâğıt üzerinde bırakırken fiili olarak hakimiyet Sovyetlerin eline geçiyordu. Ruslar işlettikleri madenlerden çıkarttıkları ürünleri gümrüksüz olarak ihraç edebilecek sadece mamul değerinin yüzde ikilik kısmını Sheng Shi-cai idaresine ödeyecekti. Hem Doğu Türkistan Genel Valiliği hem de Nan-jing idaresinin madenlerde herhangi bir fonksiyonu kalmadı. Madenleri teftiş, tetkik hakları da bulunmuyordu. Bizzat Genel Vali Sheng'in imzaladığı bu Kalay Madenleri Anlaşması ile Sovyet yönetimi 1934'den itibaren verdiği desteğin karşılığını misli ile almış oldu. Bu anlaşma Doğu Türkistan'ın siyasi ve ekonomik olarak Sovyetlerin boyunduruğu altına girdiğinin göstergesi oldu¹⁸.

Sovyet birliklerinin desteği ile Doğu Türkistan'a hâkim olmaya çalışan Sheng Shi-cai 1934'den itibaren kurduğu sistem ile kendi gücünü değil, aslında Doğu Türkistan'da Rus nüfuzunu tesis etmiş oldu. Bu babda Japonya ve İngiltere hedef alınarak Doğu Türkistan'daki Çin birlikleri Emperyalizme Karşı Ordu ismi altında yeniden tertip edildi ve Emperyalizme Karşı Cemiyet adında siyasi parti teşkilatı kuruldu. Doğu Türkistan'ın amblemi olarak altı köşeli yıldız benimsendi. İngiliz usulüne göre olan trafik akışı bile değiştirildi. Sovyet İç İşleri Halk Komiserliği modeli örnek alınarak güvenliği Koruma Bürosu ve bunun yan kolu olan, bir Tuğ General tarafından idare edilen Güvenlik Koruma Kıtası teşkil edildi. Gizli polis teşkilatı gibi çalışan bu kuruluş, 1936

¹⁷ A. A. Whiting, *Soviet Strategy in Xin-jiang*, s. 65; John W. Garver, *Chinese-Soviet Relations 1937-1945*, s. 98 vd..

¹⁸ A. A. Whiting-Sheng Shi-cai, *Xin-jiang: Pawn or Pivot?*, Michigan 1958, s. 280-283.

yılında Başkomutanı Shen Shi-cai olan Sınır İşleri Bürosu'nun kuruluşuyla genişletilerek daha da güçlendirildi. Doğu Türkistan'a giriş-çıkışta hatta ülke içerisindeki seyahatler çok sıkı bir şekilde kontrol edilmeye başlandı. Genel Vali Sheng Shi-cai 1937 yılından itibaren Doğu Türkistan'da büyük çapta tasfiye ve temizlik harekâtına girişti. Hoca Niyaz Hacı, Mahmut Muhiti gibi Uygur Türklerinin ileri gelenleri başta Tunganlardan Ma Hu-shan, Ma Shao-wu ile Kazak Türkleri, Tatar ve Moğol ileri gelenleri, Doğu Türkistan Hükümeti Genel Sekreteri Çinli Huan Han-chang'ın da aralarında bulunduğu dörtüyüzelliye yakın ileri gelen insan Pan-Türkçü, milliyetçi, halk düşmanı, hain, emperyalist casus gibi çeşitli bahanelerle tutuklandı. Bu kişileri Sovyet İçişleri Halk Komiserliği ajanlarıyla beraber bizzat Sheng sorgulamıştır. Sovyetler Birliği'nin işgal ve nüfusu ile Sheng'in tutumuna muhalif olan bu insanlardan kimi idam edilmiş, kimi hapis cezasına çarptırılmış, kimi ise yeniden sorgulanmak için Sovyetler Birliği'ne gönderilmiştir. Bunların yanında ellibinden fazla sıradan ahali de âsi kabul edilerek öldürülmüştür¹⁹. Sheng Shi-cai, Sovyetlerin Batı Türkistan'da yaptığı gibi Doğu Türkistan Türklerini farklı etnik gruplarmış gibi kategorize etmeye çalışmıştır. Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek başta Doğu Türkistan Türklüğünü; Moğol, Mançu, Rus, Han gibi farklı milletler olarak görmüştür. Altı Şehirde (Kaşgar, Yarkent, Uçturfan, Turfan, Hoten, Aksu) yaşayan Uygur Türklerini Uygur, Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki Uygur Türklerini ise çiftçi manasına gelen Tarançi diye ifade etmiştir. Sheng'in planının esin kaynağı Sovyetlerin yaptırdığı 1921 Taşkent Konferansı kararları olmuştur²⁰.

Sovyetler Birliği'nin sadece Doğu Türkistan'ı değil bütün Türkistan'ı kapsayan gücü ve nüfuzu karşısında Genel Vali Sheng tamamen Moskova'ya bağımlı hale gelmiştir. 1938 Ekim'inde samimiyetini ve bağlılığını göstermek üzere ailesi ile birlikte Moskova'ya gitmiş Kremlin'de Sovyet idarecileri ve bizzat Stalin ile görüşmelerde bulunmuştur. Bu müzakerelerde Doğu Türkistan Sovyetler Birliği ilişkilerini daha da sağlamlaştırma arzusunda olduğunu, Marksizm ve Leninizm'e sınıksız bağlandığını ifade etmiştir. Daha önce Sovyet Komünist Partisine üye olmak üzere müracaat eden Sheng'in talebini bizzat Stalin kabul etmiş ve parti üyeliğini onaylamıştır. Sheng Shi-cai hatıralarında kendisine

¹⁹ Aılı Yıkemu (Ali Hekim), *Hamdullah Muhammed Tarım'ın "Tarihi-Türkistan 1931-1937 İnkılâp Tarihi" Adlı Eserinin Tenkitli Transkripsiyonu*, s. 170-171; G. Wheeler, *The Modern History of Soviet Central Asia*, London 1966, s. 140 vd.; Andrew D.W. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, s. 266 vd..

²⁰ Jamea A. Millward, *Eurasian Crossroads A History of Xinjiang*, s. 208; J.A. Millward-T.Nabijan, "Xinjiang: Political History and Strategies of Control", *China's Muslim Borderland*, Editör Starr S. Frederick, New York 2015, s.207-208.

bir vali gibi değil de Çin'in lideri gibi muamele edildiğini belirtmiştir. Aslında bu durum, Doğu Türkistan'ın Sovyetler Birliği için ne kadar önemli olduğunun bir yansıması olmuştur. Sheng Shi-cai Sovyetler Birliği'nden döndükten sonra Doğu Türkistan içerisinde Sovyet müsteşarları ve polis gücü sayesinde ayakta dururken dış ilişkilerde de Moskova ağıyla hareket etmiştir²¹.

Sheng Shi-cai'nin Doğu Türkistan Genel Valisi olmasıyla 1934'den itibaren takip ettiği siyaset neticesinde ülke âdeta Sovyetler Birliğinin uydusu haline gelmiştir. Sheng Moskova'nın desteği ile 1944 yılına kadar kukla olarak zulme dayalı iktidarı elinde tutarken, Sovyetler, Doğu Türkistan'ın stratejik konumuyla, işgal ettikleri Batı Türkistan başta olmak üzere sınırlarını emniyet altına alırken, sömürdükleri tabii zenginlikleri ile de büyük kazanç elde etmişlerdir.

Doğu Türkistan'da Sovyet güdümlü Sheng Shi-cai'nin despot idaresi sonucu 1937-1941 yılları arasında Türklerin isyan ve direniş hareketlerinde duraklama olmuştur. Bu dönemde Urumçi'de asker ve polis üniformalı güvenlik güçleri ile Rusların sayısı hayli artmış, İli havalisi ve ülkenin Güneyindeki insanlar tepkisiz ve hareketsiz kalmıştır. Toprak sahibi, memur, hoca ve Kur'an başta dini kitapları okurken yakalanan çok sayıda Müslüman Türk tutuklanmış, çoğu idam edilmiş, kalanlar ise Altaylardaki maden ocaklarında ve istihkâm kazma işlerinde çalışmaya mahkûm edilmiştir. Zulmün ve denetimlerin şiddeti o kadar artmıştır ki, insanlar günlük ihtiyaçlarını ifadeden gayri konuşamaz hale gelmiştir. Urumçi başta Doğu Türkistan ahali konumu, mevkii ne olursa olsun ajanlar tarafından çeşitli suçlarla itham edilerek tutuklanma tehdidi ile karşı karşıya kalmıştır. Sovyet İçişleri Halk Komiserliği'nin vassallığında Gizli Polis Teşkilatı'nın tasfiye hareketleri Doğu Türkistan sahasındaki Türklerin Sheng Shi-cai yönetimine karşı direnç ve mukavemetinin belini kırarken, konar-göçer Kırgızların ve Kazakların isyan fitilini ateşlemiştir. Özellikle 1936-1944 seneleri arasında Doğu Türkistan'daki Kazak Türkleri; Yunus Hoca ve Alibek Rahimbek liderliğinde Tanrı Dağlarında, Hüseyin Teyci ile Sultan Şerif idaresinde Gasköl, Osman Batur önderliğinde Altaylarda isyan etmişlerdir. Bunların arasında Osman Batur'un destanlaşan mücadelesinin etkisi ve sonucu derin olmuştur²².

Doğu Türkistan'da Sheng Shi-cai'nin baskıcı idaresi 1944 yılı Sonbaharına kadar devam etmiştir. Doğu Türkistan'ı işgal ederek Batı Türkistan gibi tamamen ülke sınırlarına katmak isteyen Sovyetler Birliği, dünyada yaşanan olağa-

²¹ O.E. Clubb, *China and Russia: The Grent Game*, Columbia 1971, s. 313-315; A. A. Whiting, *Soviet Strategy in Xin-jiang*, s. 68 vd.; Andrew D.W. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, s. 271-272.

²² Ö. Kul, *Baturlar*, Ankara 2009.

nüstü hadiseler nedeniyle 13 Nisan 1941’de Japonya ile saldırmazlık anlaşmasını imzalamaları ve 1941 Haziranında Hitler’in ülkelerine saldırması üzerine fiili olarak Doğu Türkistan’dan elini çekmiştir. Bu durum Doğu Türkistan’ı Çin merkezli yeni bir sürecin içerisine çekmiştir. 1942 yılından sonra Doğu Türkistan’da yaşananlar günümüze kadar devam eden akıbetinde belirleyici olmuştur²³.

KAYNAKÇA

- Adıbelli, B., II. Dünya Savaşı Öncesinde ve Sonrasında Doğu Türkistan, bk. *İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası*, Haz. N. Sarıahmetoğlu-İ. Kemalöğlu, İstanbul 2016.
- Barmine, A, *One Who Survived*, New York 1945.
- Brophy, David, *Uyghur Nation*, London 2016.
- Clubb, O.E, *China and Russia: The Great Game*, Columbia 1971.
- Dallin, D.J., *Soviet Russia and The Far East*, New Haven, Yale 1948.
- Forbes, Andrew D. W., *Doğu Türkistan’daki Harp Beyleri*, Çev. E. Can, İstanbul 1998.
- Garver, John W., *Chinese-Soviet Relations 1937-1945*, Oxford 1988.
- Hedin, S., *Thought Asia*, London 1898.
- Karahoca, A., *Doğu Türkistan Çin Müstemlekesi*, İstanbul 2008.
- Kul, Ö., *Osman Batur ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi (1941-1951)*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009.
- Kul, Ö., *Baturlar*, Ankara 2009.
- Kurban, İ., *Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)*, Ankara 1992.
- Lattimore, O., *Pivot of Asia: Xin-jiang and The Inner Aian Frontiers of China*, Boston 1950.
- Liu, F.F, *A Military History of Modern China, 1924-49*, Princeton 1956.
- Millward, J.A-Nabijan T., “Xinjiang: Political History and Strategies of Control”, *China’s Muslim Borderland*, Editör Starr S. Frederick, New York 2015.
- Millward, Jamea A., *Eurassian Crossroads A History of Xinjiang*, Columbia Universty Press 2007.
- Tien-fong Cheng, *A History of Sino-Russian Relations*, Westport: Greenwood Press 1975.
- Wheeler, G., *The Modern History of Soviet Central Asia*, London 1966.
- Whiting, A. A.- Shi-cai Sheng, *Xin-jiang: Pawn or Pivot?*, Michigan 1958.
- Whiting, A. A., *Soviet Strategy in Xin-jiang*, Michigan 1958.
- Yıkemu, Aılı (Ali Hekim), *Hamdullah Muhammed Tarım’ın “Tarihi-Türkistan 1931-1937 İnkılâp Tarihi” Adlı Eserinin Tenkitli Transkripsiyonu*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015.

²³ Jamea A. Millward, *Eurassian Crossroads A History of Xinjiang*, s. 211-212.

Ermenilerin Bolşevik İhtilalinden Sonra Türkistan'da Yaptıkları Katliamlar

Doç. Dr. Dinçer Koç*

Özet

Türk tarih literatüründe Ermeni meselesi haklı olarak, daha ziyade 1915 olayları ve Osmanlı Devleti tarihi açısından incelenmiştir. Ermeni diasporasının haksız bir şekilde Türk Milletine karşı öne sürdüğü sözde soykırım iddiaları tarihçilerimiz tarafından bilimsel olarak birçok kez çürütülmüştür. Bununla birlikte mevzubahis olan dönemde mesele açısından gözden kaçan bir bölge olan Türkistan'da Ermenilerin varlığına ve Türklüğün bir başka parçasına karşı Taşnakların yürüttükleri faaliyetlere dikkat çekmek isabetli olacaktır. Türkistan'ın XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girmesiyle birlikte çok sayıda Ermeni başta Özbeklerin meskûn olduğu Taşkent, Semerkant, Hokand, Andican gibi önemli merkezler olmak üzere Maverâünnehir ve Fergana'nın farklı bölgelerine göç etmeye başlamışlardır. Türkistan'da yerli ahali tarafından herhangi bir muhalefet ve düşmanlık görmeyen Ermenilerin nüfusu tarihi verilere göre XX. yüzyılın başlarında oldukça artmıştır. Rusların da teşvikleriyle Ermeniler bölgenin zanaat üretiminde ve ticari hayatında önemli rol oynamışlardır. Ancak 1917 Ekim İhtilalinden hemen sonra Türkistan, artık Ermenilerin yıkıcı faaliyetlerine sahne olmaya başlamıştır. Zira Taşnak Sutyun Partisi'nin çatısı altında hareket eden Ermeni çeteleri bölgedeki Rus komünistlerle ittifak tesis ederek Sovyet idaresine karşı millî mücadele yürüten Basmacı denilen Türkistanlı Müslümanlara karşı faaliyet göstermeye başlamışlardır. Bunun neticesinde Ermeniler tıpkı I. Dünya Savaşı esnasında Anadolu'da Türklere karşı giriştikleri mezâlimler gibi bu kez Bolşeviklerin desteğiyle 1918-1919 yıllarında bilhassa Fergana'da çok sayıda Müslümanı katletmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Bolşevik İhtilali, Ermeniler, Taşnaklar, Katliam

* İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

MASSACRES IN TURKISTAN CONDUCTED BY ARMENIANS AFTER THE BOLSHEVIK REVOLUTION

Abstract

In the Turkish history literature, the Armenian issue has been rightfully studied in sense of the 1915 events and Ottoman Empire's history. The so-called genocide claims that have been wrongly argued by Armenian diaspora against Turkish nation have been scientifically disproven by our historians many times. Having said that, in the period in question as a missing area in terms of the events to pay attention to the existence of Armenians in Turkistan and the Tashnaks' activities against another part of Turkishness would be the case. As of the second half of XIX. century with Turkistan's fall into the Russian Empire's sovereignty many of Armenian had started to immigrate important centres such as different areas of Maveräünnehir and Fergana, particularly like to Taşkent, Semerkant, Hokand, Andican habited by Ozbeks. Along with the beginning of XX. century Armenian population which faced no opposition or hostility by the local habitants in Turkistan raised considerably. With the encouragements of Russians Armenians start to possess a key role in the handcraft production and trade business. However right after the October 1917 revolution Turkistan has witness the destructive activities of Armenians. Having said that by forming an alliance with Russian communists Armenian gangs in the region under the Tasnak Sutyun Party conducted activities against Turkistan Muslims known as Basmaci who were launching a national movement against Soviet government. Consequently, this time with Bolsheviks' support Armenians massacred many Muslim especially in Fergana on 1918-1919 as their massacres against Turks in Anatolia during the World War I.

Keywords: Turkistan, Bolshevik Revolution, Armenians, Tashnaks, Massacre

Giriş

Ermenilerin 1918-1919 devresinde Türkistan'da yapmış oldukları katliamlar ülkemizde henüz yeterince değerlendirilmemiştir. Bununla birlikte meselenin açıklığa kavuşturulması için Türkiye dışında başta Özbekistan olmak üzere diğer ülkelerde bazı çalışmalar ortaya koyulmuştur. Ermenilerin bilhassa Fergana bölgesinde Müslümanlara karşı giriştikleri katliamlarla ilgili olarak Moskova'daki Askeri Arşiv'de ve Taşkent'te mevzubahis dönemde çıkarılan matbuatta önemli bilgiler mevcuttur. Bu kısa çalışmamda meselenin aydınlatılmasında ehemmiyet arzeden arşiv materyalleri ile gazeteleri görme fırsatını henüz elde edemediğimden daha çok bu kaynaklara dayanarak yapılan çalışmalardan faydalanarak konuya giriş mahiyetinde bir bildiri meydana getirmek zorunda olduğumu belirtmek isterim. Böylece bu önemli meselenin belirli mahiyette ortaya çıkmasını sağlamak arzusundayım.

Ermenilerin Türkistan'a Göçü ve İktisadi Faaliyetleri

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'ın Rus İmparatorluğu'na bağlanması sürecinde Karabağ, Zangezür ve Ermenistan'dan gelen muhacirler Batı Türkistan'da ortaya çıktı. Ermeniler Hazar Denizi'ni aşarak öncelikle Hazar Denizi'nin kuzeybatı sahilinden Afganistan'a kadar uzanan Rus İmparatorluğu'nun idari manada Zakaspiyskaya Oblast adını verdiği sahada yurtlandılar. Burada başlıca olarak Hazar ötesi demiryolu İnşaatında çalıştırıldılar. Ancak bu ağır işte zorlanan Ermeniler oldukça çabuk bir şekilde İran'dan gelen işçilerle yer değiştirdiler. Ermenilerin ana kitlesi şehir yerleşimlerine hareket etti ve yavaş yavaş hem Semerkant, Hokand, Andican gibi kadim kentlere hem de Aşkabat ve Skobelev (günümüzdeki Fergana) gibi yeni kurulan şehirlere yerleştiler. Bu şehirlerden neredeyse hepsinde Ermeni mahalleleri meydana getirildi. 1897 yılında bütün Rusya'da yapılan nüfus sayımına göre sadece üç bölgede yani Zakaspiyskaya Oblast, Semerkant ve Fergana'da meskûn Ermenilerin sayısı 5.000 kişi civarındaydı¹.

¹ *Etničeskiy Atlas Uzbekistana*, İnstitut "Otkritoe Obşçestvo"–Fond Sodeystviya–Uzbekistan 2002, s.33-34; A. Ş. Kadirbaev, "Armyanskaya Diaspora i Daşnaksutyun v Turkestanе 1917-1921

Ermenilerin Türkistan'da yurtlandığı yerlerden biri de Buhara Hanlığı'nın önemli şehirlerinden Kerki idi. Türkistan Genel Valisi General K. Kaufman'ın hatırasına istinaden oluşturulan kitapta Rus Ordusu generallerinden B. Litvinov 1910 yılında Maverainnehir'in kadim yerleşimlerinden Kerki'den bahisle şöyle diyordu: "Çok kısa süre evvel Kerki fakir ve yıkık Buhara'daki en fukara şehirdi. Daha eski zamanlarda da suçluların sürgün yeri vazifesini görüyordu. Ne var ki, işte

Rus ordusu geldiğinde, onların ardında Ermeni-satıcılar, küçük tüccarlar bulunuyordu. Onlar dükkânlar açtılar; sonra askerlerle birlikte daha fazla geldiler; kışlalar inşa ettiler, posta ve telgraf işini kurdular... [Onlarla birlikte] Tezgahlar açıldı, yerlilerin tarlalarında pamuk ortaya çıktı, nakliye işlerini geliştirdiler. Pamuk işleyen fabrikalar, kiliseler, okullar... Ermeniler, Ermeniler ve Ermeniler. Ermeni tüccarlar Tatar tüccarlarıyla iş yapıyorlardı. Ermeni terziler Yahudi terzileri kovdular. Ermeni kabzımalları, satıcıları, finansörleri, bira üreticileri aktif şekilde iş yapıyorlardı. Kısacası Ermeniler şehirlerde Rus ve Sartların arasında büyük mahalleler meydana getirdiler. Bununla sanki kendi varlıklarını ortaya koydular"².

Kerki'ye Afganistan'dan gelen kervanlar Ermeni pazarlarında alışveriş yapıyorlardı³. Ermeniler eski halıları ustalıklı tamir ederek yeniliyorlardı. Bu tür halılar bilhassa Fransa'da büyük rağbet görüyordu ve üstelik gümrük vergisi de düşüktü⁴. V. V. Bartold'un tespit ettiği üzere "Türkistan'daki ticaretin sağladığı kârdan Rusların yanı sıra bilhassa Çarçuy ve Kerki'deki Ermeniler de faydalandılar; Çarçuy'da onların Avrupai otelleri vardı... Ziraî ürünlerin satım alınması için Zakaspiykaya Oblastı'ndan Ermeniler Şirabat Beyliği'ne gelmekteydi"⁵.

1913 yılında Fergana Oblastı'nda Ermeni nüfusu 3292 kişiden ibaretti. Ermeni Diasporası iktisadi hayatta çok daha fazla etkin hale gelmişti. Ermenilerin refah seviyesi sürekli artıyordu. Ermeni Grigoryen Kilisesi'ne bağlı okullar kuruyorlardı. Şehirlerde umumhaneler, restoranlar ve bakkallar açıyorlardı. Çok sayıda Ermeni memuriyet ve askerlik görevleri üstlenmişti⁶.

Godı", *Vostochny Arhiv*, No:2 (28), 2013, s.32.

² B. Litvinov, "Kerki (Kartinki Amu-Darinskoy Jizni)", *Kaufmanskiy Sbornik. İzdanniy v Pamyat 25 Let İstekşih so Dnya Pokoritelya i Ustroitelnya Turkestanskago Kraya, General-Adyutanta K. P. Fon-Kaufmana*, Moskva 1910, s.39-40.

³ B. Litvinov, a.g.m., s.41.

⁴ B. Litvinov, a. g. m., s.50, 54.

⁵ V. V. Bartold, *Soçineniya*, T. II, Ç. 1, İzd. Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1963, s.423, 426.

⁶ *Etniçeskiy Atlas Uzbekistana*, s.34; A. Ş. Kadırbaev, a.g.m, s.32.

1917 yılına doğru Türkistan'daki Ermenilerin nüfusu hissedilir derecede arttı. Muhacirler zanaat işleriyle uğraşıyorlardı. Dükkânlar açıyorlardı ve inşaat işlerinde çalışıyorlardı. Ermeni tüccarları Rusya ile ticaret yapıyorlardı. Refahı yüksek Ermeniler pamuk, yağ, deri ve diğer ürünlerle alakalı işletmelerin sahipleriydi⁷.

Böylece 1917 yılına gelindiğinde Ermeni muhacirleri Türkistanlılar tarafından herhangi bir muhalefet görmedikleri gibi, ticari hayatta aktif rol oynayarak hem maddi güç elde ettiler hem de nüfuslarını arttırdılar.

Bolşeviklerin Taşnaklarla İttifak Kurması

Ekim 1917 Bolşevik Devrimi Türkistan'da büyük değişimler meydana getirdi. Ancak komünist fikirleri yerli ahali arasında hemen bir taban oluşturmadı. İlk başta Türkistan'daki Rus demiryolu işçileri komünist fikirlerin heyecanlı taraftarları idiler. Ekim ihtilalinden önce Türkistan'da yerli halktan ihtilale katılabilecek tek bir komünist yoktu⁸. Bu yüzden Sovyet yönetiminin işbirlikçi olarak bölgede faal olan Ermenilere ihtiyacı vardı.

Türkistan'daki Rus komünistlerinin faaliyetleri neticesinde 11 Kasım 1917'de Taşkent'in idaresi Sovyetlerin eline geçti. 15-22 Kasım 1917'de 3. Sovyet Kongresi'nde Türkistan için Sovyet Komiserliği ilan edildi. Tamamen Ruslardan meydana gelen Türkistan Sovyet Komiserliği yerli halktan hiç kimsenin ihtilal organlarına alınmamasını kararlaştırdı. Taşkent Sovyet Komiserliği'nin Milli Muhtar Türkistan Cumhuriyeti'nin oluşturulması ve Türkistanlıların kendi memleketlerini kendilerinin yönetmesi fikrine karşı çıkmaları neticesinde Türkistanlı milli gruplar Taşkent'i terk etme ve Hokand'da faaliyetlerini yürütme kararı aldılar. Zira o sırada henüz Sovyet yönetimine karşı askeri mücadele yoluyla hareket edecek durumda değillerdi. Münevver Karî başkanlığında Mart 1917'de kurulmuş "İslam Şurası" teşkilatı ile Şir Ali Lapin'in Haziran 1917'de kurduğu "Ulema Cemiyeti"nin girişimiyle 9 Aralık 1917'de Hokand'da 180 delegenin katılımıyla bir kongre (Türkistan Müslümanlarının 4. Fevkalade Kongresi) toplandı. Burada Demokratik ve Federatif Rusya Cumhuriyeti çerçevesinde Türkistan'ın "Muhtar Cumhuriyet" olarak ilanı kararı alındı. 54 üyeden oluşan bir "Halk Şurası" seçildi. Şura, geçici bir parlamento vazifesini üzerine aldı. Şir Ali Lapin, Halk Şurası'nın başkanı olarak seçildi. 11 Aralık 1917'de de 10 üyeden oluşan İcra Komitesi, yani hükümet kuruldu⁹.

⁷ İ. A. Amiryants, A. A. Grigoryants, "Armyane Sredney Azii", *Sovremennoe Razvitie Etničeskih Grup Sredney Azii i Kazahstana*, Ç. 1, Moskva 1992, s.157-169'Kadırbayev, agm, s.32'den.

⁸ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, 3. bs.,TTK Yay., Ankara 2004, s.232-233.

⁹ Baymirza Hayit, a. g. e., s.234-248.

Halk Şurası Başkanı Şir Ali Lapin, 26 Ocak 1918 tarihli Sovyet-Rus Kongresi'nde hazır bulundu ve iktidarın Türkistanlılara devredilmesini talep etti. Ancak Kongre bu talebi katiyetle reddetti. Her vasıtaya başvurularak, Türkistan'ın Hokand'daki Milli Muhtar Hükümeti'nin devrilmesi kararı alındı. Taşkent'te toplanan "Rus İşçi, Asker ve Köylüler Şûrası" 31 Ocak 1918'de Muhtar Hokand Hükümeti'nin feshedilerek üyelerinin tutuklanması ve idarenin Sovyetlere geçmesi kararıyla Taşkent Sovyet Komiserliği'ni destekledi¹⁰.

Böylece Müslümanların haklarını inkâr siyaseti onların Sovyet yönetimine düşmanlık hislerini arttırdı. Bu durum Sovyet yönetimini yeni müttefikler aramaya itti. Zira Türkistan garnizonlarının Bolşeviklere destek bakımından gevşek durumda olan Rus askerleri ve demiryolu işçileri, kısmen de Rus göçmenler bölgede hâkimiyeti sağlamak için yeterli değildi. Bu yüzden Sovyet yönetimi Taşnaklarla ittifaka girdi. Ayrıca Taşnaklar nüfuzlarını güçlendirmek için kendilerini sosyalist hareket olarak konumlandılar¹¹.

Milli Muhtar Hokand Hükümeti'nin Dağıtılması ve Taşnakların Fergana'da Yaptığı Katliamlar

1918 yılı başlarında Bolşevikler işbirlikçi Ermenilerle Milli Muhtar Hükümeti ortadan kaldırmak amacıyla Hokand'a saldırı hazırlığı yaparken Müslümanların askeri durumu hiç te iç açıcı değildi. Türkistan milli mücadelesinin komutanlarından İrgaş-Bay milli direniş hareketini örgütlemekle birlikte Hokand'ın nüfuzlu çevrelerinin güvenini de sağlamıştı. Kısa sürede Hokand'da eski şehrin Korbaşı makamını elde ederek asayişin başına geçti. Bundan sonra etrafında onu destekleyenlerin sayısı da arttı. Şehirde onun için 500 tüfek ve mühimmat temin edildi. Böylece İrgaş kışlakların çevresinde duran çetelere karşı ani saldırıları teşkilatlandırma imkânına sahip oldu¹². Ayrıca Muhtar Hokand Hükümeti de Milli Savunma Bakanı Ubeydulla Hoca'nın girişimleriyle bir ordu meydana getirme çabası içerisindeydi. Bu çerçevede 1918 yılı başında 200 kişilik bir birlik teşkil edildi. Ancak henüz bunların sadece 40'ı silahlendirilmişti. Askerlerin çoğu İrgaş'ın Türk milislerinin aksine pamuk toplama işinde çalışan Fars göçmenlerden ibaretti¹³.

Bunlara karşılık Ruslardan küçük bir grup Taşkent devrim yönetimiyle bağlantılı olarak Hokand Sovyetini kurdular ve şehirdeki Avrupa mahallelerinin korunması için eski Han sarayındaki Orda'yı bir kaleye çevirerek içerisine

¹⁰ Baymirza Hayit, *a. g. e.*, s.250.

¹¹ A. Ş. Kadirbaev, *agm*, s.33.

¹² P. Alekseenkov, *Krectyanskoie Vosstanie v Fergane*, Taşkent 1927, s.22-25.

¹³ Marko Buttino, *Revolutsiya Naoborot Srednyaa Aziya mejdu Padeniem Tsarskoy İmperii i Obrazovaniem SSSR*, Perevod s İtalyanskogo Nikolaya Ohotina, Moskva 2007, s.259.

onlarca asker ile mühimmat yerleştirdiler. 1918 yılının Ocak ayının sonuna doğru Hokand'da silahlı çatışmalar başladı. Rus garnizonunun kurulduğu kaleye geceleyin birkaç kişinin saldırısı neticesinde nöbetçi asker öldürüldü. Aynı anda başka bir silahlı grup şehir Sovyeti'nin Başkanının evine baskın yapma teşebbüsünde bulundu. Bir grup telefon istasyonunu kısa bir süreliğine işgal etti. İletici hatları kesildi. Hem Taşkent, hem de Skobelev-Namangan istikametinde bulunan demiryolu köprüleri yıkıldı. Tüm bu olanların sorumluluğunu kimse üzerine almadı. Belki tüm bunlar İrgaş'a bağlı insanların işiydi. Belki de Hokand'a yapılacak müdahale için bir provokasyon idi. Ancak Rus devrimcileri sorumluluğun muhtar hükümette olduğunu açıkladılar ve Müslüman yöneticilerden suçluların derhal teslim edilmesini talep ettiler. Şehirdeki Sovyet idaresi taraftarlarına silahlar dağıttı ve çok sayıda Rus ile şehrin savaşılabilecek neredeyse bütün Ermenilerini çağırarak Kızıldordu'yu topladı. Ertesi gün Skobelev, Andican ve Perovsk'tan ikiyüz asker ağır toplarla birlikte geldi. Orda garnizonu Müslüman mahallelerine top atışı yapmaya başladı¹⁴.

Sonra barış konferansı toplandı. Müslüman yönetiminin taraftarları ayrıldılar: İrgaş-Bay, mümkündür ki, Rus garnizonunu ve devrimcilerini şehirden çıkarmak niyetindeydi, belki de, Müslüman yönetici siyasetçilerinden de kurtulmak çabasıdaydı. Hükümet delegasyonunun başındaki Çanışev, hem İrgaş'ı kontrol edemediğinden, hem de Rusları teslim olmaya mecbur edemediğinden dolayı sarsıldı. Neticede hükümetten uzaklaşan ve durumdan kurtulma kabiliyeti göstermeyen hükümet azalarının tutuklanmasını öneren İrgaş-Bay'ın izole edilmesi için Ruslarla ittifaka girme çabaları gözlemlendi. Diğer taraftan müzakere masasında sadece destek kuvvetlerinin gelmesine kadar zaman kazanmak isteyen Rus delegasyonu bulunuyordu¹⁵. Daha bir hafta süresince durum belirsiz kaldı.

Eski şehir kısmen yıkılmıştı, fakat ağır silahlı Sovyet birlikleri geldiğinde kale henüz Müslümanların kuşatması altında bulunuyordu. Bu Kızıldordu'nun daha önce Orenburg ve Semerkant yakınlarında Kazaklarla savaşan kısmıydı ve Taşkent Hükümeti'nin askeri komiserinin emri altında bulunuyordu. Birliğin gelmesiyle barış müzakereleri askıya alındı ve toplar atılmaya başladı. Sonra silahlı Rus ve Ermeniler birbiri ardına evlere baskın yapmaya başladılar. "Bütün bakkallar, sarap tüccarları, berberler, kasaplar ve diğer tacirler sınıfından Ermeniler azılı "devrimciler" oldular ve birliğe katılarak, şehrin yıkımına girişti-

¹⁴ G. Safarov, *Kolonialnaya Revolyutsiya: Opt Turkestana*, Moskva 1921, s.79.

¹⁵ P. Alekseenkov, *Kokandskaya Avtonomiya*, Taşkent 1931, s.62-65.

ler”¹⁶. Onlar önlerine çıkan herkesi katlediyorlar ve dükkânları ve evleri yağmalıyorlardı. Müslüman mahallelerini ateşe verdiler, savaş ganimeti olarak götürmek amacıyla muazzam miktarda malı istasyonda topladılar. Neredeyse bütün Fars askerlerini öldürdüler, yağma esnasında Ermeniler savunmasız kalan Fars toplumuna karşı acımazca davrandılar ve onları da katlettiler. Bu hadiselerde en aktif şekilde yer alan Hokandlı Ermeniler daha sonraları Müslümanların cihad ilan etmelerinden korktuklarından dolayı katliama giriştiklerini söylüyorlardı. Kızıl birliğin şehre gelen diğer Ermenileri, galiba Türklerle mücadele bahanesiyle Kafkasya’daki kuvvetlerden toplanmıştı, onlara Hokand saldırısı hakkında bir şey söylenmemiştir¹⁷.

¹⁶ Turar Rıskulov, *Revolyuitsya i Korenoe Naselenie Turkestana*, Taşkent 1925, s.107. Hokand Milli Muhtar Hükümeti’nin dağıtılması amacıyla Sovyetlerin Taşnaklarla işbirliği içerisinde gerçekleştirdikleri bastırma hareketi ve buna eşlik eden katliamlar bizatihi Sovyet ordusunun başındaki komutan tarafından anlatılmaktadır: 7 Şubat 1918’de Moisey Kuzmin Şkapura komutasında (140 asker, 4 top, 4 makineli tüfekli) bir Rus kıtası Hokand’a geldi. Şkapura şunu bildirmekteydi: “Bu kıta geceleyin Hokand’a geldiğinde, sükûnet hüküm sürüyordu. Sonradan, bu birlik, Ermeni Taşnak Sutyun Partisi’nden 120 asker ile takviye edildi. Ancak, 11 Şubat’ta, bir yandan Rus ve Ermeni birlikleri, diğer tarafta Hokand milisleri olmak üzere çarpışmalar başladı. İlk çarpışmalar, 15 Şubat’a kadar devam etti. Taşkent’ten takviye almış olan Rus birlikleri, 18/19 Şubat 1918 gecesi, savaş komiseri G. Parfilov komutasında şehre hücum ettiler... Birliklerimiz, şehri üç taraftan kuşattılar. Direniş fayda vermiyordu. Fakat muhtariyetçiler, bizi, savaşmaya zorluyordu. Muharebe, son derece çetindi. Caddeler, birkaç defa el değiştirdi. Sonu gelmeyen, bir ateş başladı... Şehir, üç gün müddetle yandı”, A. İ. Zevelov, *Za Sovetskiy Turkestan*, Gos. İzdatelstvo Uzbekskoy SSR, Taşkent, 1963, s.95’Baymirza Hayit, a. g. e., s.250-251’den; Ayrıca bkz: Baymirza Hayit, “*Basmatschi*” *Nationaler Kampf Turkestans in den Jahren 1917 bis 1934*, Dreisam Verlag, Köln 1992, s.48; Özbekistanning Yangi Tarihi (2. Kitap) A. Ş. Kadırbaev, agm, s.33.

¹⁷ Turar Rıskulov, a. g. e., s.107. Taşkent’ten sevk edilen askeri kıtalar, bilinçli olarak çatışmayı şiddetleştirmeye çabalıyordu, onlar güya en radikal Müslümanların gayretlerinden ortaya çıkan tehditten korkan Hokand’ın Rus ve Ermeni ahalisine dayanıyorlardı ve kolay bir şekilde zafer kazandılar. Başlıca faaliyet gösteren Müslümanlar arasında İrgaş-Bay vardı. Onun ilk anti-Rus hareketleriyle bir şekilde ilişkisi vardı. Sonra kendisini muhtar hükümetin tarafında yegane askeri komutan olarak ilan etti. Çanişev’i de tutukladı. Orda’daki Sovyet garnizonundan ateş edilmeye başlanmasıyla birlikte şehir makamları iz bırakmadan ortadan kayboldu, İrgaş-Bay’ın savaşçıları sokaklara çıktı ve barikatlar kurmaya başladılar. Bununla aynı anda Mollalar birleştiler ve Ruslara karşı pozisyon aldılar. Kanlı çatışmalardan sonra İrgaş’ın adamları Orda’yı kuşattılar ve Kızıl birliğin Taşkent’ten gelmesinden önce Rusları görüşmelerde bulunmak zorunda bıraktılar. Muhtar Hükümetin Başkanı Mustafa Çokaev, Hokand’ın tahrip edilmesinden birkaç gün sonra İrgaş-Bay’ın bıçak, balta, kürek ve sopalarla silahlanan Sartların başında Rusların karşısına çıktığını haber vermektedir. Onlar şöyle bağırıyorlardı: “*Sartların (yerleşik Müslümanların) günü geldi, İrgaş-Bay’ı Hanımız olarak seçiyoruz, Fergana’da Sartların dışında herkesi yok edeceğiz...*”. İrgaş askeri yetkiyi üzerine alır almaz Mustafa Çokay ve Muhtar hükümetin diğer temsilcileri Hokand’ı terketmişti, Marko Buttino, a. g. e., s.260-261.

Katliamlar neticesinde Hokand'da 10.000'e yakın Müslüman öldürüldü. Ayrıca 1.000'den fazla dükkân yakıldı¹⁸. En önemlisi de Milli Muhtar Hükümet dağıtıldı. Bu durum Türkistan milli kurtuluş mücadelesinin önemli merhalelerinden Basmacı Hareketi'nin başlamasında etkili oldu.

1918'den 1919 yılının ortalarına kadar devrim diktatörlüğü ve Sovyetler Andican'da da Taşnakların kontrolü altında bulunuyordu. Rus Türkistanı'nda ekonomik kriz ve açlık tehdidi şartlarında Ermenilerden oluşturulan Kızıl ordu birlikleri zorba kaynaklarından faydalanarak Basmacılarla mücadele bahanesiyle Müslüman ahalinin kışlaklarına, mallarına el koyuyor veya yağma amacıyla baskınlar düzenliyorlardı¹⁹. Andican'da tesis edilen devrim diktatörlüğü Taşnaklara şehrin civar bölgelerindeki kaynaklara ulaşma ve böylece Müslüman köylülerin elinde kalan son pamuğu ve erzağı zorla alma imkânı verdi²⁰. Disiplinden yoksun bu birlikler köylerde "müsadere" adı altında halkı yağmalyordu. Yorgandan, halıdan, çizmeden en ufak eşyaya kadar herşeye el konuluyordu²¹.

1918 yılı başlarında 60'ı Ermeni olan 150 devrimci asker Hokand Sovyeti'nin başkanı olan Ermeni Saakov'un öncülüğünde makineli tüfekler ve toplarla silahlanarak Basmacıların lideri Kurbaşı İrgaş'ın köyü Bağkir Kışlağı'na geldiler ve orayı ateşe verdiler. Gözü dönmüş askerler güzergâh boyunca masmaları, çaresiz köylüleri kurşuna dizdiler. Bazı kadın ve kızları rencide ettiler ve onların ev eşyalarını yağmaladılar²².

Taşnaklar girişmiş oldukları katliam hareketlerinde yalnızca Türkistan'ın yerli Rus Komünistleri tarafından desteklenmediler, onlar aynı zamanda Moskova'nın da desteğini aldılar. Henüz Mart 1918'de Sovyet Rusya'nın milli bölgelerindeki birçok yerel gazetede RSFSR Milli İşler Halk Komiseri İ. V. Cugaşvili-Stalin'in "*Ermeni devrimci teşkilatlarının Ermeni-gönüllü taburlarını özgürce teşkil etme haklarının bulunduğu*" dair kararname yer alıyordu²³.

1918 yılı Nisan ayının başında Basmacılar Fergana Vadisi'ndeki Namangan şehrini kuşattılar. Şehri içerisinde iki Taşnak Sutyun birliğinin de yer aldığı Kızıl Ordu'nun düzenli kısımları koruyordu²⁴. Hadisenin tanığının ifadesiyle

¹⁸ Hokand kitle katliamı için birçok Sovyet kaynaklı rapor Ermenileri suçlamaktadır, Baymirza Hayit, *a. g. e.*, s.251.

¹⁹ Marko Buttino, *a. g. e.*, s.281.

²⁰ A. Ş. Kadirbaev, *agm*, s.33.

²¹ Halit Kakinç, '*Kızıl Cebe' Riskulov "Milli Komünizm" in Sultangaliyev'den Sonra İkinci Büyük Liderinin Gerçek Yaşam Öyküsü*, İstanbul 2013, s.268.

²² Marko Buttino, *a. g. e.*, s.276.

²³ İ. V. Stalin, *Soçineniya v 13 Tomah*, T. 4, Moskva 1941-1951, s.24.

²⁴ A. Ş. Kadirbaev, *a. g. m.*, s.33.

Sovyet birlikleri Namangan şehrini bir buçuk ay süreyle Ermenilere yaktırdılar. Ermeniler evden eve girerek önlerine gelen herkesi balta ile kestiler²⁵. Devrim askerleri (Rus ve Ermeniler) Namangan istasyonu yakınında bir umumhane açmışlardı. 60 tane Türkistanlı genç kızı orada toplamışlardı. Bu kızları aşağılayarak erkeklerin kıcını sildirmek zorunda bırakmışlardı. 3 tane genç kız bu aşağılanma ve kötü muamelelere dayanamayıp, 7 askeri öldürmüştü. Bunun üzerine umumhaneadaki bütün kızlar kurşunlanarak öldürüldü²⁶.

Haziran 1918'deki birinci Türkistan Komünist Parti Kongresi'nde Taşnaklara bölgede devrimci harekete katılmalarından dolayı resmi takdirname verildi. Böylece onların Türkistanlılara karşı giriştikleri katliamlar desteklendi. Taşnak Sutyun'un temsilcisi cevaben Sovyet Yönetimi'ne yardıma gelmek için hazır olduklarını ifade etti: *“Zor anlarda size bel bağlayabiliriz, siz de kendinizmiş gibi bize... Ermeni halkı düşmanlarımdan, Türklerden çok çekti – 30 milyonduk, on milyon kaldık...”*²⁷.

1918 yılı Haziran ayında Taşnaklar Oş şehrine baskın yaptılar, aynı yılın Aralık ayında da Fergana Vadisi'nin kuzeyindeki Celalabat civarını istila ettiler. 1918 yılı Aralık ayında bir Taşnak birliğini meydana getiren Ermeni askerleri Hanur-Abar Kışlağı'ndaki bütün Müslüman kadınları kaçırdılar ve onları ganimet sayarak Andican Kalesi'ne getirdiler. Başka operasyonlarda Ermeniler davranışlarını battaniye, elbise, ahalinin, gıda erzakı gibi şeyleri götürerek ahalinin hayvan ve mallarına el koymakla sınırlandırmışlardı. Kızıl Ordu birliği için resmi olarak temin edilen atları kim fazla para veriyorsa ona satıyorlardı. Onlarca kışlak Ermeniler tarafından yakılıp yıkılmıştı. Onların aşırı derecede acımasızca giriştikleri vukuatlar birçok Müslümanın basmacıların safına geçmesine yardımcı oluyordu. Hatta Kızılordu'nun silahlarını Basmacılara satan Ermeniler bile vardı²⁸.

Andican'dan 1918 yılı sonunda Türkistan Sovyet Halk Komiserliği'ne gönderilen raporda Sovyet Yönetimi ile Müslüman halk arasındaki çatışmanın körüklenmesinden Taşnak Sutyun sorumlu tutulmuştur. Şehirde “milli” politikadan sorumlu olan Ermeni yönetici ise şarap üretimi, sinema salonu ve bazı evlerin sahibi bir para babasıydı. Onlarca kışlakın Taşnaklar tarafından yerle bir edilmesi Müslümanların Basmacılara katılmasına yardımcı oldu. Basmacıların 1919 yılı Şubatı'nda Andican'daki Ermenilerden müteşekkil garnizona saldırısı, bu baskına karşılık olarak eski şehrin Müslüman ahalisine

²⁵ Baymirza Hayit, a. g. e., s.251, dn. 17.

²⁶ Baymirza Hayit, “Basmatschi”..., s.56.

²⁷ Naşa Gazeta, Taşkent, 1918, 22 İyunya

²⁸ Marko Buttino, a. g. e., s.280-281.

saldırının sorumluluğunu onlara yükledi. Bir hafta süresince Müslüman ahalinin evlerinde yağmaların, katliamların ve tecavüzlerin eşlik ettiği aramalar gerçekleştirildi. Taşnaklar eski şehirden genç kızları at arabalarıyla Andican Kalesi'ne götürdüler. Taşnaklar acımasızlıklarını mazur göstermek için Fergana'daki bütün Müslümanları öldürseler dahi, gene de bunun 1915 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda katledilen Ermenilerin miktarına ulaşamayacağını ifade ediyorlardı²⁹. Aynı sıralarda 170 silahlı savaşçıdan oluşan Taşnak birliği, Hokand Kışlağı'na saldırdı, ancak Basmacılar tarafından pusuya düşürüldüler ve hepsi öldürüldü. Bundan dolayı Taşnaklar, Hokand'ı ateşe verdiler ve yerli ahaliyi kılıçtan geçirdiler. Başka bir Taşnak birliği Basmacılarla savaştıktan sonra Suzak Köyü'nü ele geçirdi ve Ermeniler oradaki bütün ahaliyi kurşuna dizdiler. Kızıl Ordu'nun içerisinde Ermeni gönüllülerinin de yer aldığı üçüncü bir birliği Bazar-Kugan'da Basmacılarla savaşa tutuştu ve geri çekilmek zorunda kaldı. Bu cephede yer alan kışlaklar 20 gün boyunca saldırıya uğradı ve bütün Müslüman erkekler yaşlarına bakılmaksızın katledildi. Bir şekilde sağ kalanlar katledilenleri defin ediyorlardı, fakat Taşnaklar tekrar ortaya çıkarak onları da öldürüyorlardı, hatta yeni mezarların başında dua edenleri bile katlediyorlardı³⁰.

Zalimlik zalimliği ve intikam hırsını körüklüyordu. Basmacı kıtalarının Kurbaşları Müslüman halka şöyle sesleniyorlardı: *"Biz Ermenileri yok eden Türkleri örnek almamız"*³¹. Tabii bu ifadeyle sözde Ermeni katliamının propagandasının başarılı bir şekilde yapılarak, maalesef bu büyük yalana Türkistanlı soydaşlarımızın dahi inandıkları da ortaya çıkmaktadır.

Müslüman Komünistlerin Anti Taşnak Faaliyetleri

Türkistan'ın Rus komünistlerinin politikalarında 1919 yılında değişiklik meydana geldi. Bu değişim Moskova'da Rus Komünist Partisi'nin Merkezi Komitesi'nin ve Sovyet Halk Komiserliği'nin Başkanı V. İ. Lenin'in şahsi inisiyatifinde Amiral Kolçak ve Ataman Dutov'un Beyaz Muhafız Birlikleri Ordusu'nun Kızıl Ordu tarafından Sovyet Türkistanı'nda ablukanın ve izolasyonun kırılmasıyla mağlubiyete uğratılmasından sonra gerçekleştirildi. Moskova onlardan Müslüman halkla ilgili olarak eski "sömürgeci" çizgiyi terk etmelerini

²⁹ A. Ş. Kadirbaev, a.g.m., s.35.

³⁰ T. Riskulov, a. g. e., s.107-109; Marko Buttino, a. g. e., s.285. Sovyet Ermeni birliklerinin katliamı korkunçtu. Bunlar Fergana vadisinde tam 130 köyü yaktılar. Suzak, Hokand-Kışlak ve Bazar-Kurgan ahalisini katlettiler. Ermeni birlikleri 1918'in başlarında Margilan'da 7000, Andican'da 6000, Namangan'da 2000 ve Bazar-Kurgan ile Hokand-Kışlak'ta 4500 civarında Türkistanlıyı katlettiler, Baymirza Hayit, *"Basmatschi"...*, s.55.

³¹ Marko Buttino, a. g. e., s.286.

ve bunun yerine karşılıklı anlayışın benimsenerek Müslüman Komünistlerin Türkistan ASSR'in yüksek makamlarına getirilmesini, ayrıca da baskının hacminin azaltılmasını ve Müslümanlara karşı düşmanca eğilimlerle teşkil edilen bütün silahlı oluşumların etkinliklerini durdurmasını talep ediyordu. Bu karar Kızıl Ordu'nun bilhassa Ermenilerden teşkil edilen kısımlarına dokunuyordu. Türkistan'ın Müslüman Komünistleriyle uzlaşa sağlanması Rus Komünist Partisi Merkezi Komitesi (Polit Büro) için lüzumlu görülen bir tedbirdi. Yerli Rus Komünistleri anlamak istemese de Vatandaş Savaşının en ağır yıllarında Sovyet iktidarı sadece onların desteğiyle bölgede tutunabilirdi³².

Moskova komiserleri başında Turar Rıskulov'un bulunduğu Türkistan Komünist Partisi'nin Müslüman Bürosu'nun girişimlerini gözlemliyorlardı ve o sıralarda bütün girişimlerini onaylamasalar da onları destekliyorlardı. Ne var ki, Komiserler Kızıl Ordu'nun bir kısmı Rusya'nın merkezinden Türkistan'a gelene kadar onlara engel olamazlardı. Türkistan Komünist Partisi'nin kongresiyle aynı zamanda Taşnak Sutyun kongresi yapıldı. Taşnak Sutyun Kongresinde Ermenilerin Sovyet Yönetiminden taraf olması gerekliliği açıklandı. Bununla birlikte onların Türkistan'daki Ermeni Diasporasını ve vatanlarını düşmanlardan yani açıkça ifade edildiği şekliyle Müslümanlardan sadece böyle savunabilecekleri özellikle vurgulandı³³. Taşnakların kongredeki çıkışları hareketlerinin merkezi olan Güney Kafkasya'daki çatışmanın geliştirilmesi ile Taşnak Sutyun'un Türkistan'daki faaliyetleri arasındaki sıkı bağlantıyı ortaya koyuyordu. Taşnak Sutyun için Sovyet Yönetimi'nin desteği ilk olarak onun Müslüman karşıtı eğilimlerine dikte edildi³⁴.

Bolşeviklerle Taşnak Sutyun arasındaki ilişkilerin karışık bir hal alması 1918 yılı Temmuz ayının sonunda Bolşevik Bakü Komünü'nün düşmesinden sonra oldu. Bakü'ye taarruz eden Türk ordularına karşı cepheyi açan Taşnakların pozisyonu bunda önemli rol oynadı. Aşkabad'ın zengin ve nüfuzlu Ermeni cemiyeti merkezi Hazar'da Hazar çevresinde iktidarı ele geçiren başında General Savitskiy'in bulunduğu beyaz muhafız yönetimini destekliyordu. General Savitskiy'in emriyle Kızılsu civarında 26 Bakü komiseri idam edilmişti. Bu hadiseler Rusların ve Türkistanlı Müslüman komünistlerin ilişkilerinin güçlenmesine yardımcı oluyordu. Durum yavaş yavaş Taşnak Sutyun'un aleyhine değişiyordu. Mart 1919'da Türkistan Sovyetlerinin olağanüstü kongresinde Müslüman delegeler "Taşnak Sutyun birliğinin silahlarının alınmasını ve dağıtılmasını ve Kızıl Muhafız birliklerinin canı unsurundan temizlenme-

³² A. Ş. Kadirbaev, a. g. m., s.35.

³³ *Naşa Gazeta*, 1918, 12, 24 ve 25 İyonya

³⁴ A. Ş. Kadirbaev, a. g. m., s.36.

sini”³⁵ talep ettiler. Neticede kongrenin kararı Müslüman komünistlerin bir başarısı olarak Taşnaklar katılmaksızın görüşüldü. Ancak Ermeni kısımların silahsızlandırılması ve dağıtılması talebini içeren karar da o zaman geçmedi³⁶.

Sovyetlerin ve Türkistan Komünist Partisi’nin sonraki kongrelerinde Taşnaklar üzerine saldırılar arttı. Özellikle Müslüman Komünistlerin lideri T. Rıskulov’un demeçlerinde ciddi şekilde seslendirildi. T. Rıskulov Taşnakların Fergana’daki cürümlerine dair gerçekleri ilan etti. Nisan 1919’da Türkistan Komünist Partisi Müslüman Bürosu’nun toplantısında Müslüman Komünistler Sovyet Yönetimi’nin Taşnak Sutyun ile yoldaşlığı meselesini ele aldılar, Fergana’daki şiddete son verilmesi, Müslüman halkın kendi taraflarına geçmeleri ve “Kızıl Ordu’nun Ermeni provokatörlerden temizlenmesi” çağrısında bulundular. Mayıs ayında Türkistan Merkez Komitesi Fergana’daki Ermeni topluma silahlarını teslim etmelerini emretti. Kızıl Ordu’nun bölgedeki ilgili kısımlarına da Ermeni birliklerini içlerinden çıkarmaları bildirildi. Bu husustaki açıklama 25 Mayıs’ta yapıldı, Ordu’ya silahsızlandırma emri ise 26 Mayıs’ta verildi. Açıkçası, Taşnaklar ilk başta silahlarını teslim etmek zorunda kaldılar, sonra bununla ilgili olarak Türkistan Komünistlerinin Müslüman Bürosunun konferansında açıklama yaptılar ve bundan hemen sonra Taşnakların direniş organize etmelerine zaman tanımamak için silahsızlandırma hususundaki resmi emir verildi. Bu emir henüz çıkmadan önce T. Rıskulov Fergana Komisyonu’nun azası olduğundan ötürü büyük yetkilerle Taşnakların Türkistan’da uzun bir müddet boyunca dayanak noktası olan Andican’a geldi. O Taşnakların Müslümanlar üzerine uyguladıkları şiddetin gerçekliği hakkında Taşkent’e rapor bildirdi³⁷.

Silahsızlandırma operasyonu etrafıca düşünülmüş ve önceden hazırlanmıştı. Andican’daki Ermeni toplumunun kısa süre içinde Sovyet Yönetiminden en az 800 tüfek aldığı açıktır. Bunun dışında Ermeni toplumunda, onun temsilcisinin sözlerine göre her bir Ermeni’de beşer tüfek, toplu tabanca, mühimmatlar ve hatta bombalar kalmıştı. Artık Mart ayında Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi’nin tazyikiyle Türkistan’daki Sovyet Yönetimi ve Müslüman komünistler Taşnak birliklerinin silahsızlandırılması niyetini ilk defa ifade ettiklerinde ilk başta ellerinde silahla savunma durumundaydılar ve Türkistan’ı terk etme hazırlığını dile getirdiler³⁸.

³⁵ M. H. Nazarov, *Kommunistiçeskaya Partiya Turkestana vo Glave Zaşçiti Oktyabrskoy Revolyutsii 1918-1920 gg.*, Taşkent, 1969, s.123.

³⁶ A. Ş. Kadirbaev, a. g. m., s.36-37.

³⁷ Marko Buttino, a. g. e., s.315-317; Baymirza Hayit, “Basmatschi”, s.56-58.

³⁸ A. Ş. Kadirbaev, a. g. m., s.37;

Herkes emre itaat etmediğinden dolayı Komisyon Taşnak Sutyun üyelerinin ve bu teşkilata sempati duyan başkalarının evlerinde arama yaparken Kızıl Ordu'nun bir kısmını yanına almak zorunda kaldı. Eğer onlardan herhangi biri direniş gösterirse askeri mahkemede yargılanmak üzere tutuklanıyordu. Kızıl Ordu'da askerlik yapan Ermenilerin başlangıçta silahlarına el koyulmadı, sadece sahiplerinin kayıtları yapıldı. Ancak Kızıl Ordu'daki Ermenilerde bulunan silahların onların soydaşlarının eline geçmesinden duyulan korku haklı çıktı. Bu yüzden Komisyon Türkistan'daki Kızıl Ordu Komutanlığına bütün Ermeni askerlerini kovması emrini verdi. Emirden birkaç gün sonra Türkistan Komünist Partisi Müslüman Bürosu'nun ilk kongresinde Taşnakların Ermeni milislerinin toplandığı Andican, Hokand ve Skobelev'de silahsızlandırmanın tamamlandığı açıklandı. Taşnak Sutyun'a vurulan sonraki darbe onun Türkistan'daki şubelerinin artık hem yerli Rus komünistler hem de Moskova tarafından desteklenen Müslüman Komünistlerin baskısı altında dağıtılması oldu. Ermenilere "Ermeni kardeşliği"nde resmi olarak birleşmeleri müsaade edilmişti, bu sıralarda Kafkasya'ya gelerek Sovyet Yönetimi'nin düşmanı olan Taşnakların partisiyle bağlantılı olarak yeni organizasyonu suçlamak doğru değildi³⁹.

Taşnak Sutyun'un Türkistan'da dağıtılmasından sonra Müslüman Komünistleri Ermeni organizasyonuna dikkat etmekten vazgeçmedi. Bir yıl sonra Kızıl Ordu'nun Türkistan Cephesi Komutanı M. V. Frunze'nin komutanlarından birinin onun adına yaptığı bildiride "Ermeni toplumu" organizasyonunun Taşnak Sutyun'dan hiçbir farkının bulunmadığı belirtilmiş ve onun faaliyetlerinin yasaklanması hususunda talimat verilmesini teklif etmiştir⁴⁰.

Sonuç

Ekim İhtilalinden sonra Bolşevikler birçok cephede savaşmak ve uçsuz bucaksız topraklarda duruma hâkim olmak zorunda kaldılar. Türkistan da devrimcilerin Sovyet iktidarının bir parçası yapılmak isteniyordu. Ancak Sovyet yönetimi Türkistan'da devrimci fikirlerin taraftarı ve destekçisi olacak çoğunluğa sahip değillerdi. Ayrıca Bolşevik devrimciler öncelikle asıl Rus bölgelerinde anti-komünist cepheye karşı mücadeleyi tamamlamak zorundaydı. Bu yüzden Türkistan'da Sovyet yönetimini tasvip etmeyerek Milli Muhtar Cumhuriyet için faaliyet gösteren Müslüman temsilcilere ve onları destekleyen yerli ahaliye karşı Ermenilerle işbirliğine gittiler. Taşnak Sutyun Partisi'nin şemsiyesi altında birleşen Ermeniler Sovyet yönetiminin desteğiyle silahlandılar ve Türkistan Milli Muhtar Cumhuriyeti'nin yıkılmasında başlıca rolü oynadılar. Onlar aynı zamanda insani değerlerden uzaklaşarak haksız bir şekilde bilhas-

³⁹ Marko Buttino, *a. g. e.*, s.315-317; A. Ş. Kadırbaev, *a. g. m.*, s.37-38.

⁴⁰ A. Ş. Kadırbaev, *a. g. m.*, s.38.

sa Fergana bölgesinde 1918-1919 döneminde tarihe soykırım olarak geçecek şekilde on binlerce masum Müslümanı katlettiler ve mallarını gasp ettiler. Sovyet yönetimi bütün bölgelerde duruma hâkim olunca yerli komünistlerle işbirliğine giderek daha önce azmettirdikleri Taşnakları Kızılordu saflarından tasfiye ettiler ve Ermenileri silahsızlandırdılar. Böylece Türkistan'daki katliamların sorumluluğunu da tamamen onların üzerine attılar. Türklere karşı 1915 yılı olaylarından yani yalanlardan motive olarak işledikleri cürümler ise Ermenilerin yanlarına kâr kaldı. Böylece Ermeni toplumu Sovyet yönetiminin Türkistan'da statükoyu koruma çabalarında kullanılmış oldular.

KAYNAKÇA

- Alekseenkov, P., *Krectyanskoe Vosstanie v Fergane*, Taşkent 1927.
- Alekseenkov, P., *Kokandskaya Avtonomiya*, Taşkent 1931.
- Amiryants, İ. A., Grigororyants, A. A., "Armyane Sredney Azii", *Sovremennoe Razvitiye Etniçeskih Grup Sredney Azii i Kazahstana*, Ç. 1, Moskva 1992, s.157-169.
- Bartold, V. V., *Soçineniya*, T. II, Ç. 1, İzd. Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1963.
- Buttino, Marko, *Revolyutsiya Naoborot Srednyaa Aziya mejdu Padeniem Tsarskoy İmperii i Obrazovaniem SSSR*, Perevod s İtalyanskogo Nikolaya Ohotina, Moskva 2007.
- Etniçeskiy Atlas Uzbekistana*, İstitut "Otkritoe Obşçestvo" – Fond Sodeystviya – Uzbekistan 2002.
- Hayit, Baymirza, "Basmatschi" *Nationaler Kampf Turkestans in den Jahren 1917 bis 1934*, Dreisam Verlag, Köln 1992.
- Hayit, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, 3. bs., Ankara 2004.
- Kadirbaev, A. Ş., "Armyanskaya Diaspora i Daşnaksutyun v Turkestane 1917-1921 Godı", *Vostoçnyy Arhiv*, No:2 (28), 2013, s.32-40.
- Kakınc, Halit, 'Kızıl Cebe' Riskulov "Milli Komünizm" in Sultangaliyev'den Sonra İkinci Büyük Liderinin Gerçek Yaşam Öyküsü, İstanbul 2013.
- Litvinov, B. Litvinov, "Kerki (Kartinki Amu-Darinskoy Jizni)", *Kaufmanskiy Sbornik. İzdanniy v Pamyat 25 Let İstekşih so Dnya Pokoritelya i Ustroitelya Turkestanskago Kraya, General-Adyutanta K. P. Fon-Kaufmana*, Moskva 1910, s.35-85.
- Naşa Gazeta*, Taşkent 1918, 22 İyunya
- Nazarov, M. H., *Kommunistiçeskaya Partiya Turkestana vo Glave Zaşçiti Oktyabrskoy Revolyutsii 1918-1920 gg.*, Taşkent 1969.
- Riskulov, T., *Revolyutsiya i Korennoe Naselenie Turkestana*, Taşkent 1925.
- Safarov, G., *Kolonialnaya Revolyutsiya: Opit Turkestana*, Moskva, 1921.
- Stalin, İ. V., *Soçineniya v 13 Tomah*, T. 4, Moskva 1941-1951.
- Zevelov, A. İ., *Za Sovetskiy Turkestan*, Taşkent 1963.

KAPANIŞ OTURUMU

Abdulvahap Kara:

Çok Değerli Sempozyum Katılımcıları,

İki gün süren, sekiz oturum devam eden sempozyumumuz son bulmaktadır. Şimdi bu son kapanış oturumumuzu buradaki değerli hocalarımızla yapmaya çalışacağız ve akabinde buradaki dinleyicilerden de eğer katkı sunmak isteyen olursa, onların da görüşlerine müracaat edeceğiz.

Құрметті достар, екінші сипозиум аяқталды. Енді мына соңғы отырымда біз осыны қорытындылауға тырысамыз. Алдымен осындағы ұстаздарға сөз беремін. Содан кейін тындармандар да сөйлейтін болады.

Tursun Jurtbay:

Қадірлі ханымдар! Менің кешегі баяндамамда айтылмай қалған пікірлер болды. Оны профессор Андижан (Profesör Andican), Садуақасова ханым, Мехмет Сарай да ол мәселені көтерді. Бірақ аударма болмағаннан кейін, мен айтпай кеткенмін. Профессор Талас Омарбеков келіп тоқтаған бір мәселе бар еді. Өйткені аударылмаса, біздің көзқарасымызда түсініспеушілік тудырады ма деп қаламын.

Abdulvahap Kara (Çeviren):

Benim dün yaptığım konuşmamda bazı söylenmemiş, ifade edilmemiş hususlar vardı. Gerçi Profesör Doktor Andican, Mehmet Saray hocalarımız değindi, ama yine de benim konuşmam Türkçeye aktarılmadığı için bazı hususlar yanlış anlaşılabilir, eksik kalmış olabilir. Onları da bugün ifade etmeye çalışacağım.

Tursun Jurtbay:

Мәселе мынада: Біз Совет үкіметі тұсындағы әр республикалық ұлттардағы ұйымдар, Қазақстандағы Алаш Орда, Өзбекстандағы Түркістан, Башқұртстандағы Орал-Еділ солай сияқты ұйымдар болды. Бәрінің басын қосқан, 1905 жылғы “Иттихат ве Тараки” деп аталған біріккен ұйым бар еді, мақсат ортақ еді. Неге біз\ қызыл... совет үкіметіне... әскерден жеңілдік.

Abdulvahap Kara (Çeviren):

Mesele şu: Sovyet döneminde her bölgede Türk teşkilatları vardı. Mesele Kazakistan'da Aлаш Орда, Түркістан'da var, Azerbaycan'da Türk teşkilatları vardı. Bunların hepsinin bir araya geldiği dönem oldu. Mesela, 1905'te İttihat

ve Terakki uyumu vardı. Fakat daha sonra bunlar ne için Kızıl Ordu'ya karşı başarı sağlayamadı.

Tursun Jurtbay:

Бір-ақ мысал келтірейін. Бұл арада мынау ұлттардың арасындағы қайшылықтар бар, біз оны айтуымыз керек. Әтпесе бүгінгі немесе ертеңгі ұйымдасайық деп отырған бірлік, Түркістан бірлігіне жете алмаймыз. Совет үкіметінің біздегі бір сол себептерін анықтап, концепциясын жасасын деген ұсыныс айтайын деп отырғанмын.

Abdulvahap Kara (Çeviren):

Türk halkları arasında bazı çekişmeler, çelişkiler mevcuttu. Biz bunları bilmek durumundayız. Bunları bilemezsek, bugünkü durumda Türk halklarının birleşmelerinde sorunları devam edecektir. Dolayısıyla ben bundan bahsetmek istiyorum.

Tursun Jurtbay:

Азаттыққа 25 жыл болды. 1920-22 жылы Татарстанда 10 мың әскері бар, бронепоезды бар дивизия болған. Башқұртстанда 7 мың әскері. бронепоезды бар дивизия болған. Алаш Орданың батысында, ортаңғы ауданы, шығысыны қосқанда 9 мың әскер бар. Бұхарада 9 мың әскер болған. Қоқандта 7 мың әскер болған. Хиуада Түркмендер бар, қазақтармен қоса 11 мың әскер болған, бәрін жисақ, 60-70 мың әскер болған.

Abdulvahap Kara (Çeviren):

Бағымсызlığımızда 25 yıl dolmuş bulunmaktadır. Ancak 1922'de, 1920-1922 seneleri arasında Tataristan'da 10 bin asker, Başkurlarda 7 bin asker, Kazaklarda 9 bin, Buhara'da 9 bin, Hokand'da 7 bin, Hive'de Türkmenlerde 11 bin askerden oluşan ordular vardı. Hepsini topladığımızda 60-70 bin kişilik ordu yapıyor.

Tursun Jurtbay:

Енді бүкіл Түркістандағы.. бәрін жеңген Фрунзаның әскері бес жарым мың ғана әскер болды, дивизиясы.

Abdulvahap Kara (Çeviren):

Tüm Türkistan'ı alt eden Frunze komutasında ise diyor 5-6 bin asker vardı.

Tursun Jurtbay:

Бір жылдың ішінде, тіпті жарты жылда Қоқан да жоқ, Бұқара да жоқ, Хиуа да жоқ, Алаш Орда да жоқ, Башқұрт та жоқ, Татар да жоқ. Жеңді.

Abdulvahap Kara (Çeviren):

Bir sene içinde Hokand, Buhara, Alaş, Tatar, hepsini yendi.

Tursun Jurtbay:

70 мың әскер, большевиктерде 7 мың әскер.

Abdulvahap Kara (Çeviren):

70 bin askere karşı Bolşeviklerde 7 bin asker.

Tursun Jurtbay:

Неге жеңілді?

Abdulvahap Kara (Çeviren):

Ne için yenildi?

Tursun Jurtbay:

Себеп не? Ең бірінші себебі, осы аталған Түркістан деп отырған ұлттардың өзімізде.

Abdulvahap Kara (Çeviren):

En önemli sebep, Türkistan olarak adlandırılan bu halkların kendisinde.

Tursun Jurtbay:

Алаш Орданың 3-5 мың әскерін бір қырып тастады, Башқұрт пен Татарстанды араздастырып отырды, Қоқан мен Бұхара, Хиуаны жақсы көрмеді. Бұқара мен Хивада соғысып жатқанда, Қоқандар көмекке келмеді. Башқұрт, Татар, Қазақтар көмектеспеді. Әр қайсымызға жеке мемлекет керек. Бірлік жоқ.

Abdulvahap Kara (Çeviren):

Çünkü Alaşları Sovyet Ordusu yok etti. Başkurt Tatar zaten kendi içlerinde çekişmeye geçti. Hive'ye saldırdığında Buhara bize yardım etmedi. Buhara zaten kendi içinde çatışıyordu. Yani bunlar hiç birbirlerine yardım etmedi. Aralarında birlik yoktu.

Tursun Jurtbay:

Әнуар Паша 100 мың түрік әскерін әкелемін деді... әскер жоқ.

Abdulvahap Kara (Çeviren):

Enver Paşa 100 bin asker verecek, ama hiçbir asker getiremedi.

Tursun Jurtbay:

Сіздер де, мен де ешқайсымыз ренжімейікші, біз ертең Түрік бірлігі деп отырмыз, егер Совет үкіметіндегә жүз жылдың ішіндегі осы қателікті қайталайтын болсақ, біз Түрік бірлігін мәңгі құра алмаймыз.

Abdulvahap Kara (Çeviren):

Biz hiç birbirimize darılmayalım. Hep Türk Birliği diyoruz, fakat bu Bolşevik devrimi esnasında yaptığımız hataları tekrarlarsak, hiçbir zaman birlik kuramayız.

Tursun Jurtbay:

Кешеден... Бүгін менің күңіл-күйім жақсы. Кеше мысалы, Қырғызстан мен Қазақстан не болды? Шекара жабылды, әскер тұрды. Бүгін ашылды жақсы.

Abdulvahap Kara (Çeviren):

Dün biraz moralim bozuktu çünkü Kazakistan'la Kırgızistan arasındaki sınır kapatılmıştı. Ama bugün sınır açılmış, şimdi neşem yerinde.

Tursun Jurtbay:

Бұндай проблема әрқайсымызда бар.

Abdulvahap Kara (Çeviren):

Bunun gibi problem hep bizde mevcut.

Tursun Jurtbay:

Менің кеше айтайын дегенім, мында кеше үлкен башқанлар отырды фой, мынау еді: Біз Түркістан Бірлігін қандай концепцияда, қандай программада құрамыз. Ол мүмкін бе? Әндіжан профессор айтты, Түрік конфедерациясы болады, федерация ма, конфедерация ма, ол қалай болады, біз ғалымдармыз, біз осы қиындықты жанымыз, жүрегіміз ауырса да, зерттеп, ашып айтып, пікірді қосып концепциямен программаны ортақ деп келсек.. Соны сіз де Өзбекстан, Қырғызстан, Қазақстан, мысалы мына екеуіміз (Талас Омарбеков) Назарбаевқа айтып жеткізуге мүмкіндігіміз бар. Осыған еретін халықты, соған ұйымдастырайық дегім келеді. Біз мына өзара түсінбеушілікті жоюымыз керек. Біз ғалымдар, соны ашық айтсақ па деп едім, бірақ... мына сіздер, жастар да отырсыздар, бізге бірлік үшін концепция, программа керек.

Abdulvahap Kara (Çeviren):

Biz, bu Türk Birliğini kurabilmek için, öncelikle bizim bir konseptte ihtiyacımız var, mefhumu ihtiyacımız var, bir programa ihtiyacımız var, bizim burada konuşan Ahat Andican hocamız, bir konfederasyondan bahsetti, bu birlik federasyon şeklinde mi olur, konfederasyon şeklinde mi olur, bu konuda fikirleri ortaya atmalıyız, araştırmalıyız, çalışmalıyız ve Türk Birliği konusunda bir konsepti, bir programı mutlaka belirlemeliyiz. Ben buraya gelirken bu düşüncelerle gelmiştim. Buradaki bilim adamları bu şekilde önerileri somut bir şekilde ortaya koymuş olabilseydi, biz Talas hocamızla birlikte bu fikirleri Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev'e iletme imkanlarımız mevcuttur. Biz her şeyden önce kendi aramızdaki anlaşmazlıkları halletmeliyiz, ondan sonra birliğin konseptini, bir programını hazırlamalıyız ki bu söylediklerimiz...

Tursun Jurtbay:

Бізді қалай күйрету керек екендігін, қалай қор болғандығымызды Совет үкіметінің 100 жылдығы көрсетті.

Abdulvahap Kara (Çeviren):

Bizi nasıl parçalamak gerektiğini Sovyetler Birliği'nin 100 yıllık tecrübesinde göstermiştir.

Tursun Jurtbay:

Енді мәңгілік Түрік бірлігінің идеясын осы ғалымдар сіздер жасап, бірігу керек. Бар жағдайым осы.

Abdulvahap Kara (Çeviren):

Sonsuza dek sürecek Türk Birliği ideali programını yapıyor, siz, bilim adamlarıyla yapmalısınız, benim bütün istediğim, dileğim budur.

Tursun Jurtbay:

Рахмет! (Teşekkürler)

Abdulvahap Kara:

Evet, Profesör, Doktor Tursun Jurtbay. İkinci konuşmacı Talas Omarbekov. Talas аға, сізге сөз береміз.

Talas Omarbekov:

Менің алдында айтқанымдай 1917 жылы барлық Түрік халықтарының тарихында өте күрделі кезең еді.

Abdulvahap Kara (Çeviren):

Bugün ben öğleden önceki konuşmamda söylediğim gibi 1917 bütün Türk halklarının tarihinde çok büyük bir kritik nokta teşkil eder.

Talas Omarbekov:

Түрік халықтары екіге бөлініп қалды.

Abdulvahap Kara (Çeviren):

Ekim devriminden sonra Türk halkları ikiye bölündü.

Talas Omarbekov:

Бірі социалист жүйеде қалды, бірі капиталист. Ал екі жүйедегі түрік халықтары өзара қатынастарыны тоқтатты.

Abdulvahap Kara (Çeviren):

Biri sosyalist grup, biri kapitalist olarak ikiye bölündü ve iki blok birbirleriyle ilişkilerini kopardı.

Talas Omarbekov:

Анау... кеңестік кезеңде де түркі халықтарының ұйымын сақтауға тырысқан тұлғалар болды. Гаспринский, яғни Гаспыралы, Сұлтанғалиев.....

Abdulvahap Kara (Çeviren):

Sovyet döneminde Türk Birliğini korumaya çalışan aydınlar oldu. Gaspıralı'dan sonra Sultan Galiyev, Zeki Veli Togan, Ahmet Baytursun. Bunlar bu konuda çalışan, özellikle bu konuda teklifler sundular.

Bugünkü bizim yaptığımız bu sempozyum Türk halklarını biraz daha, bir adım daha yaklaştırdı diye düşünüyorum, çünkü bizim ortak tarihimiz oldu-

ğunu gösterdi. Bu gibi toplantıları daha da devam ettirmeliyiz, birbirimize yakın olmalıyız.

Biz ancak o zaman dilimizi, kültürümüzü koruyabiliriz, birbirimize yaklaşabiliriz.

Kendisine teşekkür ediyoruz.

Evet değerli meslektaşımız Prof. Dr. Halil Bal, buyurun efendim.

Halil Bal:

Teşekkür ederim. Bu sempozyum inşallah hayırlara vesile olur. Ben derslerde de öğrencilerime söylüyorum: Ruslarla çok uzun yıllar ilişkisi olan bir Türkiye ve Türk milleti var. Bizim kütüphanemizde baktığımızda en az 50 şu hacimde cilt araştırma kitabımız olması lazım diyorum, bir o kadarda olabilir. Sovyet Dönemine ait en azından 30 ciltlik araştırma kitapları olması lazım. Kaç tane var, kaç tane Rus Tarihi var, kaç tane Sovyetler Birliği tarihi var, onu araştırın, toplayın 5-10'u geçmiyor. Bu yanıltır bizim açımızdan. Bu zayıflığımızı gösterir, eksikliğimizi gösterir, millet olarak işin başında olmadığımızı gösterir, bizim bir an evvel kendimizi toparlayarak bu eksiklerimizi gidermemiz gerekir. Bu şekilde başlayan sempozyumlarla, bunların sonuçlarıyla araştırmacıların bir araya gelmesiyle bu işe başladığımızı düşünüyorum inşallah hayırlara vesile olsun.

Daha geniş katılımlı böyle sempozyumların en az yılda bir defa Türkiye'den çıkması lazım. 5 yılda bir çıkıyor. Yani Türk Ocağı gibi kurumlarımız sağ olsun. 3 yılda, 5 yılda 1 tane yapılabiliyor, yeterli olduğunu düşünmüyorum. Öte yandan işte bu araştırmaların, kültürel aktivitelerin artırılması elzemdir. Bunun yanında bir de ilave etmek istediğim bir husus daha var. Sözü fazla uzatmamak adına şu Gaspıralı'nın dilde, fikirde, işte birlik dediği, formüle ettiği hususu zihnimize mutlaka nakşetmeliyiz. Bütün milletimiz fertleri olarak bu yolda çalışmalıyız. Fakat biz ne yapıyoruz bunun en basit bir örneği alfabe. Latin alfabesinde birleşeceklik Sovyetler'in dağılmasından sonra, bakıyoruz birleşemiyoruz. Azerbaycan'da, işte Türkmenistan'da, Özbekistan'da, şimdi Kazakistan'da inşallah, geçiş süreci var. Fakat bakıyoruz herkes ayrı bir yoldan gidiyor, ayrı bir yol tutuyor ortak bir alfabe olmuyor. O ortak alfabe ilk adımdır, ilk göstergedir. Niçin bunu yapamıyoruz, bunu kendimize sormalıyız bunu uzun uzun düşünerek tartışmalıyız. Demek ki emperyalizm içimize girmiş hala orada duruyor, bu emperyalizmi kovamazsak, atamazsak ne alfabe birliği, ne kültür birliği, dil birliği, ne fikir birliği, ne işbirliği olmayacaktır.

İnşallah, bu olumsuz hususları bir an evvel düzeltiriz. Hepimize bu konuda görevler düşüyor. Yine baştaki hususu söyleyeyim, araştırmalarımız çok yetersiz. Rus Tarihi için en az şu hacimde Sovyetler Birliği Dönemi için en az şu

hacimde araştırma olması lazım. Biraz önce İlyas Bey yeterli falan dedi, Çarlık dönemi için ama maalesef yeterli değil, daha derin araştırmalar yapılması lazım. Ama çok yetersiz, inşallah bir başlangıç olur diye düşünüyorum. Herkese çok teşekkür ediyorum, çok sağolun.

Abdulvahap Kara:

Halil Bal'a çok teşekkür ediyoruz. Cezmi Ağabey ben en son konuşayım dedi. Dolayısıyla sıra bende galiba. Ben de bir konuşma yapayım son konuşmayı da bu organizasyonun mimarı, gerçekleştiren Cezmi Bayram Beyefendiye vereceğiz.

Şimdi değerli arkadaşlar bu Sovyet tarihi çok önemli bir tarihtir. Bu sadece Türkler için değil, dünya tarihi açısından da incelenmesi gereken mühim bir hadisedir. O dönemdeki faaliyetleriyle geride bıraktıklarıyla çok yönlü incelenmesi lazımdır ama maalesef görüyoruz ki henüz bu çapta bir araştırma özellikle Türk Dünyasında yapılmamıştır başka bir yerde zaten yapılmasını düşünmüyorum çünkü milletlerin buna ihtiyacı yok ama bizim çok ihtiyacımız var.

Şimdi Halil hoca dedi ki efendim Türk Dünyası bağımsız olunca hemen ortak alfabe başlayacak dediler ama görüyoruz ki başlamadı. İşte Azerbaycan'a bakıyorsun farklı bir alfabe yani bu iş sırf Latin'e geçmekle bitmiyor. Latin'e geçtiğin zaman aynı standardı yakalaman lazım, yakalamıyorsan tamam geçtik iyi bir şey, Rus alfabesinden kurtuldun, Slav etkisinden çıktın ama değil.

Biz Kazaklarda bir atasözü var damadaki gibi 3 yere damaya çıkmamız lazım. Bunun için hep Latin alfabesine geç, yeterli değil ama aynı zamanda Türk dünyasında kültür dil birliğini sağlamak da gerekiyor. Halil Bey bana soruyor: "Niye işte diyor bunu yapamıyoruz?" Bunun cevabı basit buna "Postkolonyalizm etkisi" deniliyor. Şimdi sen 74 yıl Sovyetler birliği içinde sen Kazaksın, sen Özbeksın sen farklısın diye empoze ettikten sonra şimdi o devletler de diyor biz Türkiye ile aynı alfabeyi almayız, bizim alfabemiz farklı olacak, biz Kazağız. Azerbaycan diyor ki ben de Azerbaycanlıyım benim de alfabem bana uygun olacak. Bu şekilde devam ediyor ve dolayısıyla bir yerde birleşemiyoruz oysa bu büyük bir tehlike çünkü Dünyada çok büyük bir tehlike var diller açısından bugün Fransa korkuyor İngilizcenin etkisi altında kaybolacağım diye. Almanlar korkuyor bunlar dünyanın gelişmiş dilleri. 15 milyonluk Kazakistan neyine güveniyor, 5 milyonluk Kırgızistan neyine güveniyor, 7 milyonluk Azerbaycan neyine güveniyor ki tek başına bu yola çıkıyor. Hepimiz aynı alfabede, dilde birleşirsek dilimizi muhafaza ederiz, yoksa 30-40 yıl sonra Kazak dili de kalmayacak, öbür diller de İngilizcenin veya diğer dillerin etkisinde kalacak.

Dolayısıyla dilde kültürde dil inşaatı çok önemli biz bunu yakalamaya çalışmalıyız. Bundan sonra yapacağımız araştırmalar Sovyet ideolojisinin, rejimi-

nin o ülkelerde yaptığı tahribatı bir kere tespit etmektir, kültür açısından, dil açısından, nasıl bir tahribat yaptı. Çünkü bir hastalığı tedavi etmek için önce hastalığı teşhis etmeniz lazım, ondan sonra tedaviye geçebilirsiniz.

Dolayısıyla bu Halil Bal'ın dediği gibi bu sempozyum şu ana kadar, bir tane de zannediyorum önümüzdeki hafta Ankara'da olacak, daha çok yapılması lazım. Bunlar aynı zamanda Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazanan ülkelerde de daha çok yapılması lazım, bunları tespit etmek lazım.

Ben bir de bu sempozyumla ilgili olarak bu son 3 gündür yer almasını istediğim, düşündüğüm tespitleri yapmak isterim. Öncelikle sempozyum bana göre başarılı geçti. Yurt dışından, yurt içinden değerli bilim adamları geldiler, programda da görüyoruz çok önemli bildirimleri yer aldı. Bu açıdan organizasyonda emeği olan herkesi kutluyoruz.

Tekliflerinizden bazılarını şöyle ifade etmek isterim. Mesela Sovyet dönemindeki İdeolojik empoze ve baskıların Türk dilleri, kültürleri üzerindeki olumsuz etkileri araştıralım.

Bir başkası; Sovyet dönemi Türk Dünyası tarihinin, objektif ve yeni bilgiler ışığında araştırılarak tekrar yazılması gerekiyor. Çünkü gerçekten Sovyet döneminde yazılan kitaplar o dönemin yoğun baskıları ile yazılmıştır, gerçi bağımsızlıktan sonra yeni kitaplar yazıldı ama yine de bunlar desteklenerek yeni bilgiler, yeni görüşler ışığında tekrar yazılması lazım.

Bir başka konu Sovyet döneminde muhaceretteki Türkistan ve diğer bölgelerin aydınlarının yapmış olduğu mücadeleleri ve özellikle onların Almanya, Fransa, Polonya ve Türkiye gibi ülkelerde yayınladıkları süreli yayınlar, yani kitaplar vs.ler bunlar, toparlanıp tespit edilerek bunların da gerekirse bugünkü Türk dillerine aktarılarak tekrar yayınlanması, incelenmesi gerekiyor. Çünkü onlarda da önemli kesintiler var. Ben hatta geçtiğimiz hafta, benim www.abdulvahapkara.com diye kendi sitem var, orada bir makale yayınladım. 1935'de Azerbaycan bu komite birliğindeki *Kurtuluş Dergisi*'nde "Moskova Ortak Bir Türkiye'den Niye Korkuyor", başlıklı bir makale 1935'te yayınlanmış. Aynı şekilde ve günümüz Türkçesi ile benim sitemden okuyabilirsiniz. Bunlar değerli makaleler, o dönemlerin aydınları tarafından dile getirilmiş.

Bir başka konu Sovyetlerin dil ve alfabe politikalarının araştırılması ve günümüzdeki Türk Dünyası alfabe birliği çalışmalarına olumlu, olumsuz etkilerinin araştırılması. Bu alfabe dilini maalesef Sovyet dönemindeki o birinci elden olumsuz etkilerden dolayı bir türlü gerçekleştiremiyor. Halbuki, hocam konuşmasında daha önce belirtti, 1992'de Türk Dünyasının tüm Türkologları İstanbul'a gelmiş 34 harfi belirlemiş. Hiç düşünmeye gerek yok, alacaksınız,

koyacaksınız bitti. Bundan güzel alfabe yok, zaten Türkiye Cumhuriyeti'nde Atatürk'ün Latin alfabesine 1928'de geçmesi, Orta Asya'yı takip etmek içindir.

Çünkü 1926'dan itibaren, özellikle Bakü'deki Türkoloji Kongresinden sonra Latin Alfabesi geçiş kararı alınmış. Bunu takiben Azerbaycan, diğer ülkeler, tabii Sovyetler bunu teşvik ediyor çünkü o zaman Türkiye'de Arap harfleri var bölmek için ve Latin'e geçiyorlar ama Atatürk akıllı tabii hemen bir hamle yapıyor ve o da Latin'e geçiyor. Bundan sonra tabii ki Stalin ne yapıyor, 1940'da hemen onları Kiril'e geçirecek uzaklaştırıyor.

Şimdi maalesef Atatürk gibi dirayetli devlet adamları var, gerçi bugün günümüzde Sayın Nursultan Nazarbayev var. Şu anda Kazakistan geçiş aşamasında ama standartta tartışmalar devam ediyor. inşallah doğru yolu bulacaklar.

Diğer bir madde; Sovyetler'in, Türk Halklarının Gaspıralı'nın dilde, fikirde, işte birlik şiarının hayata geçişini önlemek için yaptığı çalışmaların araştırılması ve bugünkü Türk Dünyası devletlerinin işbirliği ile yaptığı olumlu, olumsuz etkilerin ortaya konması gerekiyor ve ayrıca son dileğim de bu sempozyumda bu problem olarak ortaya konulan, sunulan değerli bildirimlerin kitap olarak yayınlanmasıdır. Teşekkür ediyorum.

Cezmi Bayram:

Değerli arkadaşlar bir kere öncelikle siz dinleyicilere buradaki takipçilere teşekkür ediyorum. Çünkü bu kadar uzun bir programı, bu kadar süre takip sabrı göstermek kolay değil. Ama yaptığımız iş sadece takip sabrı değil, aynı zamanda burada söyleneceklerin neler olduğunu meraktan etmekten, öğrenme ihtiyacından da kaynaklanıyor. Burada tebliğ sunan hatip ve ilim adamlarımızla teşekkür ediyorum. Uzak yoldan geldiler. Tataristan'dan geldiler, Kazakistan'dan geldiler, Özbekistan'dan geldiler, Azerbaycan'dan geldiler, Türkiye'nin muhteli yerlerinden ve İstanbul'dan katıldılar. Onlara da teşekkür ediyorum. Bir de şunu da belirteyim, tabii bunun bir de hayata geçmesi için ilk baştan itibaren gayret gösteren arkadaşlar var, sekreterler var. Ve belirli bir düzende gerçekleşmesini sağlayan gençlerimiz var, ben hepsine teşekkür ediyorum.

Şimdi bu sempozyumu biz açıkçası, böyle bir sempozyumu yapmaya niyetlenirken burada adını da koyarken ifade ettik: "Bu ihtilalin Türk Dünyasındaki yeri, Türk Dünyasında bu ihtilal nelere sebep olmuş, nelere mal olmuş?" Şimdi sonuçlara bakarak, yani bugüne bakarak görüyoruz ki Türk Dünyasını parçalamıştır. Yani bu ihtilal öncelikle Türk Dünyasını parçalamıştır.

Burada arkadaşlar da söylediler. Tabii ben de ısrar ettim başından itibaren, sempozyumda Türkçe konuşulacak veya Türklerin kendi bölgelerindeki ağızları konuşulacak dedim.

Örnek olduk, inşallah bundan sonra bu Türkiye’de yapılan, en azından Türkiye’de yapılan, diğer sempozyumlara örnek olur. Çünkü Türk Dünyası’ndan gelenler, Kazakistan’dan, Kırgızistan’dan, Tataristan’dan gelenler nasıl olsa benim kendi mahalli ağızla yapılan konuşmalar anlaşılıyor, öyle ise Rusça konuşayım diyorlardı, Rusça konuşuyorlardı. Halbuki biz onların Rusya’dan bağımsız olduğunu düşünüyorduk ama bu, Rusça konuşmak isteği henüz daha beyinlerde bir bağımsızlığın gerçekleşmediğini gösteriyor. O yüzden ısrar ettim, Rusça hiç konuşulmayacak, herkes, ya Türkiye Türkçesi veya kendi mahalli dili ile konuşacak.

Bunun elbette bize yüklediği külfet var: Biz de Türk lehçelerini öğreneceğiz, en azından ilim adamları, birbirlerini anlayacak kadar, bu Türk lehçelerini bilecekler. Buraya gelenler daha çok aynı alanda çalışan insanlar, hepsi de Türkiyatçı. Bu Türkiyatçılar o zaman Türk lehçelerini bilmiyorlarsa nasıl Türkiyatçı’dırlar? O halde birbirlerini anlayacaklar.

Bir diğer sebep de şu: Biz birçok sempozyum yaptık. Oraya Türk Dünyasından hocalar davet ettik. Birincisinde gerçekten biririmizi anlamakta biraz zorluk çektik. İkincisinde, üçüncüsünde oralardan gelenler ya kendi ağızlarını daha iyi telaffuz ederek konuştular veya İstanbul Türkçesi ile konuştular Böylece Gaspıralı’nın istediği “Dilde Birlik”in gerçekleşmesi yolunda mesafe alındı.

İstanbul Türkçesi konuşmalarından bizim hoşlanmamızın sebebi, Türkiyeli olduğumuzdan değildir. Yani eğer Türkiyeli olmasak da bunu Türk Dünyasına tavsiye ederdik. Bunun iki sebebi var. Birincisi, 1900’lerin başında o zamanki Rusya’da toplanan Müslüman şuralarında, 1906 zannediyorum, tam emin değilim, o tarihte toplanan şurada, Gaspıralı’nın kabul ettirdiği bir teklif var. Diyor ki bütün Türk dünyasında ilk mekteplerin 4. sınıflarında sadeleşmiş İstanbul Türkçesi okutulsun. Gaspıralı bunu teklif ederken aslında o bir ilmi hakikati ifade ediyor.

Gökalp diyor ki Türkiye’de ortak imla tespit ederken İstanbul Türkçesi’ni esas alalım. Gökalp, Türkiye’nin herhangi bir yerini değil İstanbul’u işaret etmiştir, Bunun gerekçesi bakımından diyor ki Gökalp “diller payitahtlarda gelişir”. Elbette daha önce Türk Payitahtları Türkistan’daydı, o zaman Hakani dediğimiz dille herkes yazıyordu, yani Oğuz Türkçesi ile yazmıyordu, çünkü payitahtlar öyle konuşuyordu, öyle yazıyorlardı.

İstanbul ise, bunda diğer Türk Dünyasının özel bir kabahati yok ama şartlar zaruretler sebebi ile Türk Dünyasında yegane bağımsız, müstakil istiklali olan devletin Payitahtı. İkinci bir payitaht yok, o bakımdan İstanbul Türkçesi. Ancak burada şunu söyleyeyim ki. Ortak konuşulması istenen İstanbul Türk-

çesi, bugünkü Türkçe değil. 1930'lara kadar sadeleştirilmiş, geliştirilmiş Türkçe'dir.

Bugünkü Türkçe dilde birçok tasfiyeye maruz kalmıştır. Dikkat ederseniz, burada konuşmaları dinlerken Kazak, Özbek, Tatar arkadaşlarımızın, Azerbaycanlıları söylemiyorum, dinlerken bazı kelimeleri anlıyorsunuz, ortak kelimeler var. Türkçe menşeli kelimelerde ses kaymaları olduğu için o ses kaymalarını bilmezsek anlamıyoruz. Ama mesela Talas Ömer Bek adını, Omar Bek diye yazdık, Ömer Bek orada bir ses değişimi var, Talas Ömer Bek'i biz Türkiye Türkçesi ile söyleseydik, Talas Ömer Bey diyecektik.

Türkçe kelimelerde buna benzer ses kaymaları ses yumuşamaları olduğu için belki onu biraz daha dikkat ederek anlarız ama dilimize Arapça'dan ve Farsça'dan geçen ortak kelimeler var. Bu kelimeler, o dillerde yaşıyor ama Türkiye Türkleri olarak biz bu kelimeleri dilimizden tasfiye ettik.

Demek ki ortak kelimeler, ortak bir Türkçe derken tekrar tasfiye ettiğimiz kelimeleri dilimize dahil etmemiz lazım. Bu yüzden de benim söylediğim şey 1930'lara kadar olan İstanbul Türkçesidir. Çünkü şimdi gördük ki Sovyet İhtilali'ne kadar *Tercüman Gazetesi* Kırım'da yayınlanıyor, Türk dünyasının her yerinde okunuyor. *Türk Yurdu* dergisi, *Sırat-ı Müstakim* dergisi İstanbul'da yayınlanıyor, o da Türk Dünyasında okunuyor.

Demek ki aslında Gaspıralı'nın söylediği dilde birlik o tarihlerde var. O halde ihtilalin birinci neticesi mahalli ağızları farklı diller haline getirmek suretiyle Türk Dünyasını birbirinden ayırmış. Burada tabii en çok konuşulan ve Abdolvahap hocamın son dakikada düzelterek söylediği, alfabe birliği meselesi var. Evet, alfabeyi sadece şekilden ibaret görürseniz, bunu kastederseniz yani harfleri kastederseniz, Latin alfabesi birliği sağlamaz. Bizim eski alfabe, Arap alfabesi daha çok birliği sağlar. Çünkü Türkçe'de sesli harfler var, Arap alfabesinde sesli harfler yok, herkes aynı yazıyor fakat kendi ağzına göre telaffuz ediyor. Halbuki Latin alfabesinde ise biz her sese bir harf göstermek suretiyle yazıyoruz.

İşte ortak bir imlâyı esasa almazsak, Gökalp'in dediği gibi İstanbul Türkçesi gibi bir imlâyı esas almazsak ve herkes kendi ağzını dil haline getirirse, o zaman ortaya farklı diller çıkar bugün olduğu gibi.

Bunu da ben söylemiyorum. Bunu ben keşfetmiş değilim. Bakü Türkoloji Kongresinde, 1926'da bunu Alibeyzade Hüseyin söylüyor. Diyor ki Latin alfabesi fonetik bir alfabedir, eğer her Türk topluluğu kendi ağzını yazıya geçirirse o zaman korkarım ki Latin Alfabesi bizi birleştirmek yerine ayıracaktır. İşte bu isimliklerde en azından gördünüz ki o bölgeden gelenlerin isimlerini biz Latin alfabesi ile yazdık ama hepiniz yabancı dil gibi baktınız, bildiğiniz sesi size ver-

medi. İşte Talas Ömerbeyoğlu'nu onun için misal verdim. Talas Ömerbeyoğlu yazsaydı Kayseri'den gelmiş, Konya'dan gelmiş, Adana'dan gelmiş birisini görecektiniz ama Talas Omarbekov yazdığı zaman, o yabancı biri haline geliyor.

İkinci nokta mefhum birliğidir. Yani bizim şimdiki Türkçemizde kavram birliğidir, terim birliğidir. Eğer ortak terimler kullanmazsak ki, konuşmaların anlayamadığımız büyük bölümünü de terimler teşkil ediyor. Çünkü Sovyetlerdeki Türk toplulukları, dillerinde olmayan ama son yüz yıldır ihtiyaç duydukları bütün terimleri Rusçadan aldılar. Hem de telaffuzu ile ifade şekli ile almışlar ve dolayısıyla Rusya'dan alınca bu kavram bize yabancıdır. Biz de son zamanlarda terimleri latin menşeli dillerden alıyoruz. Bunlar da Türkistan Türklerine yabancı. Dolayısıyla dillerimiz ayrışıyor o halde birleştirmek için alfabeden evvel imla ve kavram birliğini sağlamak lazım.

Kastedilen şey köydeki Ahmet Efendi, Mehmet Efendi'nin değil, ilim adamlarının en azından ilmi terimlerde anlaşabilmelerini sağlamak.

Bu bakımdan gördük ki Sovyet İhtilali'nin birinci tesiri farklı alfabelerle mahalli dil ağzlarını farklı dil haline getirmek. Diğer bir deyişle Türkçe'nin parçalanmasıdır. Dil farklılaşması, bunlara, bir de siyâsî milliyet kazandırmış yani ayrı devletler kurmuşlar. Tabi biz 5 Türk devletinin, bağımsız Türk devletlerinin ortaya çıkmasından memnunuz. Memnun oluşumuz 5 Türk devletinin ortaya çıkmasından değil, 5 Türk Devletindeki Türklerin müstakil olmasından memnunuz. Onların istiklale kavuşmuş olmasından memnunuz.

Tursun Bey biraz evvel, iki Türk devleti arasında sınırlar kapanmıştı, şimdi açıldı, sevindim dedi. O halde, birbirlerine sınırlarını kapatan devletlerin ortaya çıkmış olması beni çok mutlu etmez, sınırları açık, sınırları belirsiz devletler olmaları bizi memnun eder. Sınırları belirsiz olması ise Sovyet döneminde inşa edilen ve giydirilen ve şimdide tahkim edilmeye çalışılan bu milli kimlikten birazcık vazgeçmekle mümkün olur.

Ayrı devlet olmak önemli değil ama ayrı millî kimlik meydana getirmek tasvip edilemez. İşte, Sovyet döneminin en kötü mirası. Birkaç sene evvel Kırgızistan'da bir Gaspıralı Sempozyumu yaptık. Orada bir Kırgız Hanım bir Kırgız'dan bahsetti. Dedi ki bu Gaspıralı'nın yolundan gitti. Bu güzeldi ama ilave etti, Kırgız kimliğini ortaya koyan, geliştiren adam dedi.

Ben de toplantıda söylemedim, ayıp olmasın diye, ama toplantıdan sonra kendisine dedim ki; bu söylediğin lafın birincisi doğruysa ikincisi yanlıştır. Gaspıralı'nın yolundan giden birisi ayrı bir kimlik inşası gayretinde olmaz. Ayrı bir kimlik inşası gayretinde ise o zaman Gaspıralı'nın yolunda değil. Bu bakımdan, şimdi ise bugün de konuşuldu yine Kırgızistan'dan gelen bir ar-

kadaşımız, “Kimliğin inşasında Sovyet döneminde, kimliğin inşasında Sovyet İhtilali’nin etkisi menfidir. Bunda hiçbir müspet taraf aranmamalıdır.” dedi.

Bağımsızlıktan sonra Celalabat’ta, Fergana vadisinde Kırgız-Özbek çatışması farklı kimlik inşasının nelere sebep olduğunun misalidir.

Burada, Türk Birliği’nden bahsedildi. Bir hedef olarak ortaya kondu. Aslında Türk Birliğine giden yol bir manada açılmıştır. Türk konseyi, Türk Keneşi teşekkül etti, fakat, kimliklerin farklı inşasında hangi noktaya gelinmiş ki burada Türkiye dahil 6 devletten bu Keneş’e Türkiye, Kazakistan, Kırgızistan, Azerbaycan üye, Türkmenistan gözlemci bile değil, Özbekistan ise semtine yaklaşmıyor.

Demek ki bu farklı kimlik inşası, Sovyet Devrimi’nin Türk dünyasında bu devletleri, ayrı milletlerin devleti imiş gibi inşa etmek hususunda menfi etkisi olmuştur.

Bu sempozyumda herkes bundan şikayet etti, herkes bunu tespit etti. O halde önümüzdeki birinci mesele, farklı kimliklerden bir kimliğe inkılâp edilmesini sağlamaktır.

Bunun için de öncelikle yapılması gereken; aynı milleti farklı milletler haline nasıl getirdiler bunu araştırmaktır. Türk Akademisi farklılaştırmaya çalışılan bu toplumlara bir araya getirmenin ilk adımı attı ve ortak tarih kitabı yazıldı.

Ortak tarih 15. yüzyıla kadar yazıldı. 15. yüzyıla kadar yazmış olmak da bir başarıdır ama yetmez. Ülkelerin eğitim bakanları karar alacaklar, mekteplerinde okutmaya başlayacaklar, kitaplar basılacak. Maalesef hala, Türkiye de dahil, eğitim bakanlıkları bu kararı almış değil. Burada da kendi ülkelerimizde de gereken gayreti göstermemiz gerekiyor.

Türk Birliği derken, devletleri ortadan kaldırarak birleşmeyi kastetmiyoruz. Bizim Türk milletinin bir özelliği var, Türkiye Türkçesi’nde bir söz var bu özelliğimizi ifade eder: “Öküz ayağı olmaktansa buzağı başı olmak iyidir.” Herkes buzağı başı olmak ister. Bu yüzden ayrı devletleri tek devlet haline getirmek mümkün değildir.

Hiç kimse Cumhurbaşkanı olmak dururken genel vali olmayı istemez. O yüzden siyasi birliği Türk Keneşi etrafında ne kadar oluyorsa, onunla iktifa etmek şimdilik yeter. Onu bir tarafa bırakıp, en sona bırakıp öncelikle ilim adamları, fikir adamları, münevverler aradaki farklılıkları, aradaki ayrılıkları, birliği engelleyen düşünceleri ortadan kaldıracak gayret içinde olması lazım. Bu sağlandığı zaman zaten zararı yok, ayrı devletler olmaya devam edilsin, herkes kendi bölgesinde Cumhurbaşkanı olsun, Başbakan olsun ne olacaksa olsun ama biz beraberce yürümemiz gerektiğinde, beraber yürüyelim, işbir-

liğimizi yapalım. İnşallah bu toplantıdan sonrada ona benzer çalışmalar hız kazanır.

Sadece buraya gelenlerle, şu anda burada olanlarla değil, burada olanlar gittikleri yerlerde bu ihtiyacı daha çok belirtsinler ve çok sayıda ilim fikir adamı bu işte gayretli olsunlar.

Ben öyle zannediyorum ki, mesela bu çalışmaların bir faydası da şudur: Bundan 15 sene evvel aslında tabii istisnaları olmakla beraber, bazı kardeşlerimize “Biz Türk’üz” sözünü bile çok söyletemiyorduk ama şimdi artık bir araya geldik ve herkes Türk birliğinden bahsediyor. Demek ki bir gelişme var. Bu gelişmenin daha fazla hızlanacağını ümit ediyorum. Ben herkese teşekkür ediyorum inşallah hayırlara vesile olur.

Abdolvahap Kara:

Sayın Başkanımızın dediği çok doğru ama çalışmak da tehlikeli. Sebebi şu: Kaynak meselesi. Şimdi Rus Çarlığı Döneminde kaynakta problem yok, niye kaynaklar ya Çağatayca-Hakani ya da bizden yani geleneksel kaynak yok.

Peki, Sovyet Dönemindeki kaynak nasıl kullanılacak. Zaten insanlar, nesiller ölmüş işte problem bu. Şimdi ben neden bunu söyledim. 1917 devriminin Kırgızistan’a etkisini şöyle bir taradım burada o Türk birliği ile kardeşlikle hiç alakası yok. Niye? Bölgesel çatışma, öyle alışmış, bu bir felsefe yani Rus Felsefesi. 1850’de St. Petersburg’ta kurulan Kazanla, Türkistan’a yayılan bir felsefe. Bunu Sovyet Döneminde devam ettirmiş, arşivler de bu felsefeye göre uydurulmuş.

Dolayısıyla o zaman Türk Dünyası veya Türklük veya dil, tarih, Türkiyat ne dersiniz deyin çalışacak insanlarda önce bütünü ifade eden felsefenin olması gerekiyor.

Bu olmadıktan sonra işte dil çalışması, Türkiye’de Türk diline bakın, diller lehçeler çalışması, o kadar çok çalışma var ki ama hiç birisi buna hizmet etmiyor ayrılığa hizmet ediyor.

Ben bunu ifade etmek istiyorum, bu konuda lütfen hocalarımız, bizden sonra gelen öğrenciler önce bu konunun bir felsefesine bakın.

Evet, bu bir stratejik mesele olarak ele alınmalı. Hocamıza da o konuda teşekkür ediyorum.

KATILIMCILAR VE İLETİŞİM BİLGİLERİ

UNVAN	ADI SOYADI	KURUMU	E-MAİL
Prof. Dr.	A.Ahat Andican	Okan Üniversitesi	aandican@yahoo.com
Prof. Dr.	Abdullah Gündoğdu	Ankara Üniversitesi	abdullahgundogdu@yahoo.com
Prof. Dr.	Abdulahap Kara	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi	abdulahap.kara@msgsu.edu.tr
Prof. Dr.	Anar İsgenderov	Bakü Devlet Üniversitesi	anarisgandar@gmail.com
Prof. Dr.	Danagül Mahat	L. N. Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi	danagul77@mail.ru
Prof. Dr.	Diliara Usmanova	Kazan Federal Üniversitesi	dusmanova2000@mail.ru
Prof. Dr.	Kenan Olgun	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	kolgun@ybu.edu.tr
Prof. Dr.	Sanavar Shadmanova	Özbekistan Bilimler Akademisi	shadmanova.sanobar@gmail.com
Prof. Dr.	Svetlana Smagulova	Kazakistan Devlet Tarım Üniversitesi	adep_s68@mail.ru
Prof. Dr.	Talas Omarbekov	El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi	talas_1948@mail.ru
Prof. Dr.	Tursın Jurtbay	L.N.Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi	zhurtbai@mail.ru
Prof. Dr.	Zaza Tsursumia	Tiflis St. King Tamar Üniversitesi	zazatsursumia@yahoo.com
Doç. Dr.	Diñcer Koç	İstanbul Üniversitesi	dincerkoc23@gmail.com
Doç. Dr.	Firdovsiyye Ahmedova	Azerbaycan Devlet İdarecilik Akademisi	fahmedova@rambler.ru
Doç. Dr.	Galina Mişkiniene	Vilnius Üniversitesi	miskinienegalina@gmail.com
Doç. Dr.	Giray Saynur Derman	Sakarya Üniversitesi	gsaynur@gmail.com
Doç. Dr.	Hasan Dermiroğlu	Trakya Üniversitesi	hasandemiroglu@gmail.com
Doç. Dr.	İlyas Topsakal	İstanbul Üniversitesi	ilyastopsakal@yahoo.com
Doç. Dr.	İsmail Türkoğlu	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi	ismail.turkoglu@msgsu.edu.tr
Doç. Dr.	Nurettin Hatunoğlu	Bülent Ecevit Üniversitesi	hatunoglu.nurettin@gmail.com
Yrd. Doç. Dr.	Ali Ahmetbeyoğlu	İstanbul Üniversitesi	aliahmetbeyoglu@hotmail.com
Yrd. Doç. Dr.	Mustafa Tanrıverdi	İstanbul Üniversitesi	mustafatanriverdi36@gmail.com

Dr.	Akif Valiyev	Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi	akif-veliyev@mail.ru
Dr.	Ataalp Pınarer	Jeopolitürk	ataalppinarer@gmail.com
Dr.	Leyla Kerimova	Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	cool.kerimova@bk.ru
Dr.	Raşid İbrahimovlu Tacibayev	Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi	rashid.tazhibayev@ayu.edu.kz
Arş. Gör.	Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu	Marmara Üniversitesi	oguzhan0037@gmail.com
Uzm.Psk.	Lyazat Myrzashova	Jambul Valiliği Rehabilitasyon Merkezi	mirzash87@mail.ru
	Elmira Salakhova	Sh. Marjani Tataristan İlimler Akademisi	ilsalah@mail.ru
	Girayalp Karakuş	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	girayalp71@gmail.com
	Teona Kvantchiani	Tiflis Ivane Cavahişvili Devlet Üniversitesi	teonakvanchiani@gmail.com
	Zebiniso Kamalova	İstanbul Üniversitesi	zhuseyn_uz@mail.ru